ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਿਰਤਾਂ : ਇਕ ਵਿਵੇਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

(Life and Works of Guru Ravi Dass : A critical study)

THESIS

SUBMITTED TO THE PANJAB UNIVERSITY, CHANDIGARH

FOR THE DEGREE OF

Doctor of Philosophy

IN THE FACULTY OF LANGUAGES

1984

By

LEKH RAJ

ਧੰਨਵਾਦ

ਸਰਬ ਪ੍ਰਥਮ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਾਨਸ ਜਨਮ ਦੇਕੇ ਇਸ ਦੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਲੀਲ੍ਹਾ ਦਿਖਾਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਤੇ ਲਾਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

o ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਡਾਕਟਰ ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ (ਸਵਰਗਵਾਸੀ) ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਸਮੇਂ ਭਰਪੂਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ।

o ਪਦਮ ਸ੍ਰੀ ਡਾਕਟਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਚੇਅਰਮੈਨ ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਅਤੇ ਚੇਅਰਮੈਨ; ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਚੇਅਰ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਮੈਂ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤਤਾ, ਨਿਘਪੂਰਣ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

o ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੱਚਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਸਾਰੂ ਸੁਝਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਬੰਧੀ ਰਾਵਾਂ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

o ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ [illegible] ਦੁਆਰਾ ਸੁਝਾਏ ਗਏ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਾਵਿ-ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਮੈਂ ਉਚੇਚਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

o ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਰੀ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਡਾਕਟਰ [illegible] ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ (ਪਟਿਆਲਾ) ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਸਾਬਕਾ ਹੈੱਡ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਹਾਂ।

—o—

(ਪ੍ਰੇਮ ਰਾਜ ਪਰਵਾਨਾ)
1136, ਸੈਕਟਰ 23-ਬੀ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਵਿਸ਼ਾ-ਸੂਚੀ

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਵਿਸ਼ਾ	ਪੰਨਾ/ਪੰਨੇ
ਪ੍ਰਕਥਨ		
1. ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ:	ਜੀਵਨ ਦਰਪਣ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਿਰਤਾਂ	-- 12 ਤੋਂ 207.
2. ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ:	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ	-- 208 ਤੋਂ 346.
3. ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ:	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ	-- 347 ਤੋਂ 535.
4. ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ:	ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ	-- 536 ਤੋਂ 632.
5. ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ	ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨ	-- 633 ਤੋਂ 704.
6. ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆਇ:	ਉਪਸੰਹਾਰ	-- 705 ਤੋਂ 720.
7. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ :	ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ	-- 721 ਤੋਂ 807.
ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ		

—o—

ਪ੍ਰਕਥਨ

ਗੁਰਮਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਿਲ-ਫੁੱਲ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰਾਂ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਤਿਲ-ਫੁੱਲ ਜੇਹੀ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਤਿਲ-ਫੁੱਲ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਲਈ ਮੇਰਾ ਕੋਟ ਕੋਟ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਯੋਗਦਾਨ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦਾ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਰੁਚੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਿਨਾਂ ਲਗ-ਲਪੇਟ ਸੰਤੁਲਤ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਮੈਂ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਗੁਰੂਵਾਦੀ ਸਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਯਤਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਯ ਨਾ ਜਾਪੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਰਾਇ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਜਾਂਚੀ-ਤੋਲੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਸੰਨ 1950 ਤਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਤਾਰਕਿਕ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਤਤਕਾਲੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਅਕਤੀਤੱਵ ਬਾਰੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸ਼ਾਇਦ ਮੁੱਢਲੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਕਤਾ, ਸਮਾਜਕਤਾ, ਰਹਿਸਵਾਦਤਾ, ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਸ੍ਰੇਣੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਵਡੱਪਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਚੂਰ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਾਇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ-ਸੰਚਾਲਨ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਸਦਾ ਪ੍ਰਾਯ ਤਤਕਾਲੀ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰਾਜ ਪਲਟੇ ਕਾਰਣ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਦਾ ਹੱਥ-ਠੋਕਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ-ਕਬੀਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਹਾਨੀ-ਪਰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੇ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਚੀਨ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋਂ ਤੋਂ ਉਖਾੜ ਕੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਪਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਵੱਤ ਵਿਚਾਰ- ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਗਲੀਆਂ-ਸੜੀਆਂ ਅਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਗਿਆਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਸਮਾਜਕ- ਧਾਰਮਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਵੀ ਰੱਖਿਆ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਂਝਿਆਂ ਤੇ ਸਿਰਫ ਵਿਵੇਕ-ਕਾਰਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਪਾਅ ਸੋਚੇ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਲੋਕਰਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ।

3. ਸੱਚੀ ਮਾਨਵੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਤ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਨੀਤੀ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਜ਼ਬਰ ਤੋੜਨ ਕਿ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਜਾਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਲੱਭੇ ਅਤੇ 'ਨਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਧਾਰਾ' ਵਿਚ ਪਈ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੇ। ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ, ਊਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਵੰਡ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਜਾਂ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਕੀ ਰਹੱਸ ਸੀ ਅਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਲੱਭਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂੰਹ ਤੋੜ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚੋਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਰੁਚੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜਾਂ ਕਬੀਰ ਸੰਬੰਧੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀਅਤ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਤ ਵਰਣ-ਵਰਗ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਮਰਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇਕੇ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਨਿੱਜਤਵ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਠ ਸਕੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਮਜ਼੍ਹਬ ਵਰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਸੈ ਦੀ ਸਾਰੇ ਇੱਕਪਾਸੀ ਦੇਣੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਧਰੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੱਚ-ਪੂਰਨ ਨਿੱਘਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੀਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਸਬੂਤ ਦੀ ਮੂੰਹ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਨਾਤਨਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਹਰ ਹਰਬਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ- ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮੂਲਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ

ਹਰ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਰੁਣਵਾਈ ਜਾਵੇ। ਜਿਥੇ ਤੈਕ ਸਮਝੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਬਾਣੀ ਰਚਣੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸਿਧੀ ਵੀ ਲੋੜੀ ਗਈ ਨਜ਼ਰ ਪਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ, ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਕੇ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਵਿਚਾਰ ਸਾਗਰ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਵਿੱਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਤਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

4. ਜਦੋਂ ਸੂਝ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿ ਕੀ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਕੇਵਲ ਗੁਰ ਦੀ ਹੀ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਲਈ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਦੋਂ ਤਕ ਆਇਆ ਕਿ "ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤਿ ਸਭ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ" ਅਤੇ "ਏਕੁ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ" ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਤਸਵੀਰ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਿਆ ਤੇ ਪਛਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਤਦ ਤਕ ਅਸੀਂ ਗੁਰ ਦੀ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਤਕ ਨਹੀਂ ਅਪੜ ਸਕਦੇ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਵ ਦੀ ਜਾਤ ਇਕ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸਾਰ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਵੀ ਇਕੋ ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ। ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਕੋ ਪਿਤਾ ਦੀ ਔਲਾਦ ਸਮੂਹ ਮਾਨਵ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਰਣ, ਜਾਤ, ਧਰਮ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣ, ਜਾਤ, ਨਸਲ ਰੰਗ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ-ਸੁਆਰਥਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸਿਰਜੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸੁਖ-ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਸਨ, ਉਹ ਵੱਡੇ ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਥੋੜਾ ਸਨ, ਉਹ ਛੋਟੇ ਬਣਿ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਉਪਰਲੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ।

ਜਦੋਂ ਇਹ ਖਾਈ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਯੁੱਗ ਪਰਿਵਰਤਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ[1] ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਢਹਿੰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲਗੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰੇੜਾਂ ਦਿਸਣ ਲੱਗੀਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨ ਲਈ ਉਹ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਏ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਧਰਮ, ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।

5. ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲੋਂ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਹਰ ਜੀਵਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰੀ ਸੀ। ਭਾਸ਼ਾ; ਧਰਮ, ਜ਼ਾਤ, ਵਰਗ ਆਦਿ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਨੀਵੀਆਂ ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ, ਘ੍ਰਿਣਾ, ਅਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰੀਆਂ ਨ ਕੇਵਲ ਅਸਹਿ ਸਨ, ਮਨਹਿ ਖਾਤਰ ਵੀ ਸਨ। ਚੇਤਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਯੂ.ਪੀ. ਵਿਚ ਵਾਰਾਣਸੀ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਵਿਖੇ ਦੋ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਤ ਪੈਦਾ ਹੋਏ: ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖਕੇ, ਬੋਲਕੇ, ਗਿਆਨ-ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਸਤਿਸੰਗਤ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਵੱਤ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਅਣ-ਗਿਣਤ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਤਵਿਕ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕ-ਬੈਠਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਰਿਚਿਤ ਕਰਵਾਇਆ।

6. ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, ਜੋ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪਾਵਨ "ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ" ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹੈ, ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਧੂ-ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਸ

ਹੱਥਲੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ 1636 ਵਾਲੀ ਸਨ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥਲਿਖਤ, ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਬਸਤੇ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਤ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ, ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ 'ਜੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਨੇ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨਾਲ ਰਲਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਰੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਬਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਦੋਂ ਰਚੀ ਹੋਵੇ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤੇ ਜਾਂ ਇਹ ਬਾਣੀ ਏਥੇ ਹੀ ਸਾਂਭੀ ਗਈ ਹੋਵੇ।

7. ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ "ਪ੍ਰਗਟ ਗੁਰਾਂ ਕੀ ਦੇਹ" ਅਤੇ "ਗੁਰੂ ਮਾਨਿਓ ਗ੍ਰੰਥ" ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ, ਮੈਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ 'ਗੁਰੂ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੋ ਗੁਰੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਸਮੇਂ, ਜਦੋਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਸੰਪਾਦਨ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਮਕਸਦ ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ।

8. ਮਧਕਾਲੀਨ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਟਿਕ ਕੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ, ਨਿਰੰਤਰ [illegible] ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਮਧਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਸਬੰਧੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਹੇਠ ਦੱਬਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ [illegible] ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸੁਣਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਮਾਨਾ ਤਾਂ ਹਰ ਦਿਨ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਲਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਦਾਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੰਗੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਕਾਰਣਵੱਸ਼ ਉਹ ਬਾਣੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ

ਦੇ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਵਿਸਥਾਰ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਥ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਾਰਕਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਖੁਰਦਬੀਨ ਨਾਲ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸਿੱਧ ਕਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੇਵਲ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚਲੇ ਚਾਲੀ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ-ਪੀਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਡਾ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਂਡੇ, ਮਹਾਤਮਾ [illegible], ਡਾਕਟਰ ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ, ਡਾ: ਚੰਦਰਦੇਵ ਰਾਏ, ਡਾ: [illegible] ਜੋਸ਼ੀ, ਡਾ. [illegible] ਜੀ ਸਵਰਨ [illegible], ਡਾ: ਮਿਸ਼ਰ, ਡਾ: ਪੀ.ਬੀ.[illegible], ਡਾ: [illegible] ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ। ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ, ਡਾ: ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਅਤੇ ਡਾ: ਕੁਲਦੀਪ [illegible] ਨੇ [illegible] ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ: ਸਾਬਰ ਦਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਗਿਆਨਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ "ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ-[illegible]" ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਖੁਦ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਪੜਤਾਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਮੈਂ ਖੁਦ ਬਨਾਰਸ, [illegible], ਜੈਪੁਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧੂ-ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ [illegible] ਲਗਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਵਿਚਾਰਕ ਦਾ [illegible] ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। [illegible] ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ [illegible] ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

9. ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਤੱਕ ਕੇ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ-ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ ਅਤੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਪੱਖ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ- ਅਧਿਆਤਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। [illegible] ਭਾਗ ਨੂੰ ਤੀਜੇ [illegible] ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਉਪ-ਭਾਗਾਂ [illegible], ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ, [illegible] ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਲਾ ਪੱਖ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਕਾਵਿ [illegible], ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਲਾ, ਕਾਵਿ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪੱਖ [illegible] ਪੱਖ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ

10. ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਉਸ ਬਾਣੀ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਪਲਬਧ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਉਰਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਰਾਗ-ਵਿਧਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਇਕ ਪੰਛੀ ਝਾਤ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਪੋਥੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਪੋਥੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ। ਇਤਨਾ ਕੁ ਅੰਤਰ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੋਥੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ [illegible] ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਦਰਬਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੇ ਵੀ, [illegible] ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅੰਤਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਈ ਰਵਿਦਾਸ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਖੁਦ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ [illegible] ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ [illegible] ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ [illegible] ਤੋਂ [illegible] ਹਾਂ।

11. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ [illegible] ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ [illegible] ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ- ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ, ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ, ਸੂਫ਼ੀ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਕਵੀ- ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਧਾਰਾਵਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਹਰ ਧਾਰਾ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੀ ਧਾਰਾ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ [illegible] ਜੇਕਰ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਬੂਲਿਆ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅਸਰ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ, ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆਤਮਕ ਜਾਂ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਧਾਰਾਵਾਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਉਪਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ

ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਉਪ ਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ: ਸੰਤ-ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ-ਕਾਵਿਧਾਰਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਵੀ ਦੋ ਉਪ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ- ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ- ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ। ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋ ਉਪ-ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਹਨ- ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਪਰਿਪਾਟੀ ਦੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਅਤੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਵਾਲੀ ਆਜ਼ਾਦ ਪਰਿਪਾਟੀ ਦੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿਧਾਰਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਥਜੋਗੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਵੀ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਿੱਧ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸੀ। [illegible] ਬਾਰੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਸੀ, ਪਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਅਵੱਸ਼ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਕੀ ਸਥਾਨ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਿਵੇਚਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੰਖੇਪ ਪਰਿਚੈ ਹੈ।

12. ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਨੂਠੀ- ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਕਵੀਆਂ ਲੇਖਕਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਉਪਰ [illegible] ਯੋਗਦਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਹੇ ਦਲਿਤ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਅਤੇ ਅਣਚੇਤਨ ਹੋਈ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਅਤੇ ਚੇਤੰਨ ਕੀਤਾ, ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਡਟਕੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। [illegible] ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ [illegible] ਅਤੇ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ (ਨਿਰਾਕਾਰ) ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਾ ਰਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਕੁਰੀਤਾਂ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਅਵਿਦਿਆ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲਾਹਨਤ ਵਿਰੁਧ ਤਿੱਖੀ ਚੁਣੌਤੀ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ- ਜੀਅ ਭਾਰੀ ਕੀਮਤ ਦੇਣੀ ਪਈ। ਪਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਨਿਡਰ ਵਿਵਹਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਫ਼ਲਤਾ-ਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਇਹ ਪਛੜੇ ਵਰਗ

ਲਈ ਇਕ ਅਢੁੱਕਲ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਛੂਤ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ, ਜੋ ਇਲਾਜ-ਰਹਿਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚਾਰਕ ਤਾਕਤ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਬਲਹੀਣ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਰਖਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਵੀ। ਇਹ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੀ ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

13. ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ "ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀਵਨ, ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਟੀਕਾ" ਦੇ ਪੰਨਾ 18 ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1173 ਅਤੇ ਪੰਨਾ 176 ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਹਾਂਤ ਸਾਲ 1266 ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ (1377- 1488) ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਤ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਰਣਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

14. ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨੂੰ ਸੰਖਿਪਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਉਸ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

15. ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸਣੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਆਕਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਠ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਅਧਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਸਮੇਟਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਟਾਈਪ ਹੋ [illegible] ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦੀ ਆਈ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਗਿਆ, ਜਿਸਦੀ ਸੋਧ [illegible] ਮੁਸ਼ਕਲੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਜੋ ਭੁੱਲਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਜੈਕਟ ਦੁਆਰਾ ਟਾਈਪ [illegible] ਤਾਂ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਸਮਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਪਾਠਕਾਂ, ਚਿੰਤਕਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੂਝ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੀ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਖ਼ਾਮੀਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਇਸ ਨਿਮਾਣੇ ਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਗੇ।

[illegible],
ਐਮ.ਏ., ਐਲ ਐਲ.ਬੀ.,

—o—

ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ-ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਿਰਤਾਂ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ- ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਜਗਤ

1.1 ਮਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਗਣ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਸਮਕਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤਾਂ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਬੰਧੀ ਉਪਲਬਧ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਬਾਣੀਆਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਿਤਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਚਮਤਕਾਰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਿੰਵਦੰਤੀਆਂ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਜਗਤ ਤੇ ਝਾਤ ਪਾਉਣੀ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਜੀਵਨ ਸਰੋਤ, ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਮਸਲੇ, ਯਾਤ੍ਰਾਵਾਂ, ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ, ਦੰਦਕਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਵੇਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸਥਾਰ ਆਗਾਮੀ ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1.2 <u>ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ:</u>

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਜਗਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਹਨ:

(ੳ) ਧਾਰਮਕ ਸਥਿਤੀਆਂ (ਅ) ਸਾਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀਆਂ
(ੲ) ਰਾਜਨੀਤਕ " (ਸ) ਆਰਥਕ "
(ਹ) ਸਾਹਿਤਕ "

1.2(ੳ) ਧਾਰਮਕ ਸਥਿਤੀਆਂ: ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਦਾ ਧਰਮ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਕ ਸੰਗਠਨ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਕ

ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਧਾਰਮਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਸੀ। ਮਧਕਾਲੀਨ ਜਨਤਾ ਅਜਿਹੇ ਧਾਰਮਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਵੈਦਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਧਯੁੱਗ ਤਕ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਧਰਮ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਸਨ, ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਏਥੇ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਧਰਮ, ਜੋ ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਲ ਤਕ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਸੰਤ ਚੇਤੰਨਧਾਰਾ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਸਨ :

1. ਵੈਦਕ ਧਰਮ
2. ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਧਰਮ
3. ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ
4. ਦੱਖਣ ਦੇ ਆਲਵਰ ਸੰਤ
5. ਜੈਨ ਧਰਮ
6. ਬੁੱਧ ਧਰਮ
7. ਸ਼ਿਵ ਧਰਮ
8. ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੱਤ
9. ਸੂਫੀ ਮੱਤ
10. ਗੁਰਮੱਤ
11. ਨਾਥ ਮੱਤ
12. ਸੰਤ ਮੱਤ

1. ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਵੇਦ ਭਾਰਤ ਦੇ/[illegible] ਸਾਰੇ ਹੀ ਧਰਮਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੋਮੇਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰਲੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਸੂਤਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਹੀ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬੁੱਧ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਦਿ ਸਰੂਪ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਵੇਦਾਂ 'ਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਗਤੀ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਅਨਿੰਨਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਆਦਿ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਤੱਤ ਸਾਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਭਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰਹਰ ਨਾਂ ਉਸ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਿਗ ਵੇਦ ਅਤੇ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੀਆਂ

ਰਿਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ:

> ਇੰਦ੍ਰ ਮਿਤ੍ਰੰ ਵਰੁਣ ਅਗਨਿ ਮਾਹੁ: ਰਿਗਵੇਦ 1/164/46
> ਏਕੰ ਸਦ ਵਿਪ੍ਰਾ ਬਹੁਧਾ ਵਦੰਤਿ : ਅਥਰਵ 9/10/28

ਅਰਥਾਤ ਗਿਆਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਉਸੇ ਇਕ ਸਰਵ-ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਹੀ ਇੰਦਰ, ਮਿੱਤਰ, ਵਰੁਣ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਕੋ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ- ਨਿਰਾਕਾਰ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।[1]

2. ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਧਰਮ: ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਅਰਥਾਤ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਤੇ ਸਥਿਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੁ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਵੇਦ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ 'ਜਾਣਨਾ' ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਜੋ ਕੁਝ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜੋ ਕੁਝ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ 108 ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ 20 ਕੁ ਹਨ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਕੇਵਲ 10 ਮੁੱਖ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਈਸ਼, ਕੇਨ, ਕਠ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਮੁੰਡਕ, ਮਾਂਡੂਕਯ, ਤੈਤਿਰੀਯ, ਐਤਰੇਯ, ਛਾਂਦੋਗਯ ਤੇ ਬ੍ਰਹਦਾਰਣਯਕ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ ਤੇ ਕਰਮ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਤੱਤਰੂਪ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਰੂਪ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਹੈ।[2]

3. ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ: ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਦਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਉਤੇ ਭਾਸ਼ ਲਿਖੇ ਹਨ ਤੇ ਮਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਆਚਾਰਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ, ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਜਯ, ਵਲਭਾਚਾਰਯ, ਮਾਧਵਾਚਾਰਯ, ਚੈਤੰਨਯ ਮਹਾਂਪ੍ਰਭੂ ਆਦਿ ਨੇ ਭਾਸ਼ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ

ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਫ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਰਫ ਅਗਿਆਨ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਹਉਮਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਸਾਰਕ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਹਉਮੈ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਅਨਿੰਨ ਪ੍ਰੀਤ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਤੀ ਪੂਰਨ ਸਮਰਪਣ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਅਨੰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਰੱਖਣਾ ਵਾਲਾ ਤੇ ਅਚਲ ਮਨ ਵਾਲਾ ਮੇਰਾ ਸੁਣਨ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਅਰਪਨ ਕਰਕੇ, ਅਸੀਮ ਸ਼ਰਧਾ, ਭਗਤੀ ਤੇ ਪੂਜਨ ਵਾਲਾ ਡੰਡੌਤ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਏਕੀਭਾਵ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। .... ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ, ਕੀਟ-ਪਤੰਗੇ ਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਗਤ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।[3]

4. <u>ਦੱਖਣ ਦੇ ਆਲਵਰ ਸੰਤ:</u> ਤਾਮਿਲਨਾਡ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਲਵਾਰ ਜਾਂ ਆਡਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਸਾਂਵਲਿਆ ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਵਰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ - ਆਲਵਾਰ ਸੰਤ ਗੀਤਾ ਦੀ ਸਜੀਵ ਤਸਵੀਰ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਨਮੂਨੇ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਮੰਦਰ ਤੇ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਖਾੜ ਖਾੜ ਵਹਿੰਦੇ ਦਰਿਆ ਸਨ। ਆਲਵਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੇ ਵਿਅਕਤੀ। ਅਧਿਆਤਮ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਗਹਿਰੀ ਡੁਬਕੀਆਂ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਲਵਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਗਤ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਇਕ ਖਾਸ ਰਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਸ ਭਿੰਨੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਰਾਇਣ, ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ: ਹਿਰਣਮਯ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਕੰਨੜ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ" ਵਿਚ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਤਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਦਿਵ ਪ੍ਰਬੰਧਮ' ਗੀਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਲਵਾਰ ਭਗਤ ਵੈਸ਼ਣਵ ਭਗਤ ਸਨ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰਬ ਇਕ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਦਿਆਲੂ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਪੱਤੀ ਸ਼ਰਣਾਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਾਤ, ਕੁਲ, ਲਿੰਗ ਆਦਿ ਭੇਦ ਭਾਵ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਲਵਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵੱਡਾ ਹੈ ਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਭਗਤੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਤੇ ਸੁਖਾਲੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਇਕ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਸੇ 'ਪਰਪੱਤੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ' ਨੂੰ ਰਾਮਾਨੁਜ ਆਚਾਰਜ ਨੇ ਆਲਵਾਰ ਭਗਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।[4]

5. <u>ਜੈਨ ਧਰਮ</u>: ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ, ਦਰਸ਼ਨ, ਇਤਿਹਾਸ, ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੇਦ, ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ 24 ਤੀਰਥੰਕਰ (ਧਰਮ ਸੰਸਥਾਪਕ) ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਤੀਰਥੰਕਰ ਹਨ ਭਗਵਾਨ ਰਿਸ਼ਭ ਦੇਵ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਬੀਰ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਆਤਮਵਾਦ, ਜੀਵ-ਅਜੀਵ, ਪਾਪ ਪੁੰਨ, ਸੰਵਰ, ਨਿਰਜਰਾ, ਆਸਰਵ, ਬੰਧ, ਮੋਕਸ਼ ਛੇ ਲੇਸਿਆ ਕਰਮਵਾਦ ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ। ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰ ਅਰਧ ਮਾਗਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ: ਹਰਮਨ ਜੈਕੋਬੀ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਵਿਸਥਾਰ ਚਾਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਕਾਫ਼ੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਧਰਮ ਨਿਰਵਾਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬੁਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਇੰਨਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿੰਨਾ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਾਕਿਫ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਧਰਮ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਉਪਰ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਰ ਹੈ।[5]

6. <u>ਬੁੱਧ ਧਰਮ</u>: ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਤੋਂ ਲਗਪਗ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਤੋਂ ਲਗਪਗ 500 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਅਰਸਤੂ, ਪਲੈਟੋ ਤੇ ਸੁਕਰਾਤ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਸੌ ਮੀਲ ਉੱਤਰ ਨੇਪਾਲ ਦੀਆਂ ਤਰਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਜ ਛੱਡ ਕੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਯਥਾਰਥ

6

ਮਨੁੱਖੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਕਲਪਤ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਰਵਾਹ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਲੈ ਲਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਤੁਕਿਰਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰ ਲਈ। ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੀ ਮਹਾਯਾਨ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਮੰਤਰਯਾਨ ਬੱਜਰਯਾਨ ਵਿੱਚ ਬਦਲਕੇ ਸਹਿਜਯਾਨ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਚੁਰਾਸੀ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਸ਼ੈਵਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸਮਾਗਮ ਕਰਕੇ ਨਾਥ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਮਾਰਗ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਅਤੇ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅੱਖਰ ਗਿਆਨ' ਨਾਲੋਂ 'ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ' ਸਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ ਹੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਬੋਧ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਗਿਆ। ਮਹਾਂਯਾਨੀ, ਮੰਤਰਯਾਨੀ, ਬੱਜਰਯਾਨੀ, ਸਹਜਯਾਨੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੇਅੰਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਗੋਰਖਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਨਾਥ ਪੰਥ ਦਾ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਨਿਰੰਜਨੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਸਹਿਜਯਾਨੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਤੇ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਤੱਤ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।[6]

7. <u>ਸ਼ਿਵ ਧਰਮ:</u> ਇਹ ਆਮ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਮੱਤ ਪੂਰਵ-ਵੈਦਕ ਅਤੇ ਅਨਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਵੈਦਕ ਭਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਸ਼ਿਵਾਂ ਦੇ ਇਕ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲਿੰਗ ਪੂਜ ਸ਼ਿਵ ਮੱਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ, ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਹਿੰਜੋਦਾੜੋ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਪੁਰਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਖੰਡਰਾਂ ਤੋਂ ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[7] ਭਾਵੇਂ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦਾ ਬਤੌਰ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵੈਦਕ ਰੁਦਰ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਮੱਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਸਾਲਿਗਰਾਮ ਕਿਹਾ

7

ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿੰਗ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਅਮਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਲੋਂ ਨਿਰੂਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰ ਤੇ ਵਿਕਾਰ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਨਿਪੰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਰ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਰੁਦਰ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਮਹਾਨ ਤਪੱਸਵੀ ਹੈ, ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਹੈ।[8] ਆਵਾਗਵਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮਾ ਪਰਮ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਰੂਪ ਹੋਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਸ਼ੈਵ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਕੂਲ ਜੀਵਨ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਲਈ ਸ਼ੈਵ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁਕੱਰਰ ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਵ ਸਿਧਾਂਤ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ।[9] ਸ਼ੈਵ ਸਿਧਾਂਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਤਰਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਪੜਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤਕ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਕੂਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁਜਦੇ।[10]

<u>8. ਮਸਲਮਾਨੀ ਮੱਤ</u>: ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੱਤ ਦੇ ਬਾਨੀ ਹਨ। ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸਲਾਮ ਹੈ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਖੁਦਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਸਲਮ(ਅੰਗੀਕਾਰ) ਕਰਨਾ ਅਰਥਾਤ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। 'ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਅੱਲਾ ਦੇ ਰਸੂਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਸੀ। ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ 'ਪਾਕ ਕੁਰਾਨ' ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੌਮ ਦਾ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਡਾ: ਜੇ. ਪੀ. ਸੁਧਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਹ ਧਰਮ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤਕ ਅੱਲਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਸਲਮ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਅਮਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅੱਗੇ ਸਮਰਪਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਲਾਮ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਅੱਗੇ ਸਮਰਪਨ ਹੋਣ ਦਾ ਲਿਖਾਇਕ ਹੈ। ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ।[11] ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਈਰਾਨ-ਈਰਾਕ ਵਿਚੋਂ

8 ਮੁਸਲਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਦੀਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ 'ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼' ਵਿੱਚ ਉਲਿਖਤ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਨਿਯਮ ਇਹ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ: ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ , ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣਾ ਹੈ;ਆਪਣੇ ਪਾਪਾਂ ਤੇ ਰੋਵੇ, ਜ਼ੁਬਾਨ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖੋ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਇਗੀ ; ਭੈੜੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬਚੋ, ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰੋ, ਘੁਮੰਡ ਤਿਆਗੋ, ਇਹ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾ ਬਣੋ, ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਤੇ ਮੁਜਰਮ ਨਾ ਬਣੋ, ਦਯਾ ਕਰੋ, ਕਰਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਵਿਆਜ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ, ਵਿਭਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਵੋ, ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੀ ਆਹ ਤੋਂ ਬਚੋ, ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੋ, ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੋ, ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਨਾ ਬਣੋ, ਮਹਿਮਾਨ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰੋ, ਛੋਟਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰੋ, ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾਓ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਨਾ ਕਰੋ ਆਦਿ।[12] ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਮੰਨੋ, ਉਹ ਇਕ ਰੱਬੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੈ, ਜੋ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵੀ ਜੋ ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਸਮਰਪਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[13]

9. <u>ਸੂਫੀ ਮੱਤ:</u> ਇਹ ਮੱਤ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਜੋਂ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਹੀ ਰਹਸਮਈ ਇਕ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਹੈ ਇਹ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ। 'ਹਿੰਦੂ ਭਗਤੀ ਮੱਤ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਮੱਤ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੂਰਤ ਜਾਂ ਸੰਕੀਰਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਸਵਾਦ ਦਾ ਇਸਲਾਮੀ ਰੂਪ ਹੈ।[14] ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[15] ਸੂਫੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ, ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਤੇ ਫਿਰ ਕਰਤਾਰੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਣਾ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪੜਾ ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਹੱਬਤ ਹੈ, ਇਸ਼ਕ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਹਰ ਸੂਫੀ 8 ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਕ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੜਾ ਹਨ: ਅਬੂਦੀਅਤ, ਇਸ਼ਕ, ਜ਼ੁਹਦ, ਮਾਰਫਤ, ਵਜਦ, ਹਕੀਕਤ, ਵਸਲ ਅਤੇ ਫ਼ਨ੍ਹਾ। ਇਹ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਪੀਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਚਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਲਦੇ ਚਲਦੇ ਤੋਬਾ,

9 ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ, ਰਜ਼ਾ, ਖੌਫ਼, ਫੱਕਰ, ਜ਼ੁਹਦ, ਤੌਹੀਦ, ਤਵੱਕੁਲ(ਭਰੋਸਾ) ਅਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਅਸੂਲ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਬਸਦਮ (ਪਰਾਣਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ) ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਿਕਰ ਅਤੇ ਤਸੱਵਰ ਆਪਣੇ ਮਾਸ਼ੂਕ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੂੱਬੀ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤੜਪਦਾ , ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਅਤੇ ਸੁਹਿਵਤ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਨੀ ਸਮਝਣਾ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਆਦਤ ਹੈ।[16] ਸੂਫੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਸੱਚੌਲਤਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਸ਼ਟੀ ਦਰਪਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[17]

<u>10.ਗੁਰਮਤ:</u> ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਗੁਰਮੱਤ ਦੇ ਬਾਨੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨੌ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਗੁਰਮੱਤ ਸਿਧਾਂਤ ਅਪਨਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹਿਤ ਛੇ ਗੁਰੂਆਂ:ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ । 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਅਕਾਲ ਹੀ ਅਨਾਦੀ ਹੈ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਅਨਾਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪੰਥ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਥਾਂ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੈ: "ੴ" , ਜੋ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਪਹੁੰਚ ਹੈ, ਅਲੇਪ ਹੈ ਤੇ ਘਟ ਘਟ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਕਿਰਨ, ਬੂੰਦ ਤੇ ਸਾਗਰ ਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਸਾਜੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਇਕ ਕਰਨਹਾਰ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਸਾਜਦਾ ਅਤੇ ਸਮੇਟਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਮੌਰਥ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੀ , ਉਦੋਂ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਭਿੰਨ ਥਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਤੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਸਤਿ ਕਾਰਣ(ਬ੍ਰਹਮ) ਦਾ ਕਾਰਨਾ(ਜਗਤ) ਵੀ ਸੱਤ ਹੀ ਹੈ, ਮਿਥ ਨਹੀਂ[18]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ । ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਪਦਾਰਥ(ABSTRACT) ਜਾਂ ਸ਼ਰੀਰ ਹੀਨ(FORMLESS)ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਗੁਣ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਰੀਰਧਾਰੀ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਖੁਦ ਚੇਤੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਚੇਤਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਇਕ ਦੇਵਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ । ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰਗੁਣ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਵੀ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਗੁਣ ਨਹੀ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਉਸੇ ਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਕਦੇ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਚਲਣਾ, ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ , ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਮਵਾਦੀ ਹੈ। ਸਹਿਚਾਰ ਤੇ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਬਲ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਅਜਿਹੀ ਸਿਖਿਆ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਸੱਚ ਸੱਭ ਤੇ ਉਤਮਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚਾਭਰਪੂਰ ਆਚਾਰਣ ਸਰਬੋਤਮ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਭਾਈ ਭਾਈ ਹਨ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਕੋਈ ਨਹੀ ਹੈ। ਜਾਤ ਝੂਠ ਹੈ, ਮਨੁਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਸੱਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਮਰਤਾ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਮੁਆਫ ਕਰਨਾ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ, ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਵੰਡ ਛਕਣਾ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਗੁਰਮੱਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ।[19]

<u>11.ਨਾਥ ਮੱਤ:</u> ਇਹ ਮੱਤ ਮੱਧਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਉਦੀਪਤ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਧ ਮੱਤ, ਯੋਗ ਮੱਤ, ਯੋਗ ਮਾਰਗ, ਯੋਗ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਨਾਥ ਪੰਥ, ਅਵਧੂਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਗੋਰਖ ਪੰਥ ਅਤੇ ਮਛੰਦਰਨਾਥੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ। 'ਗੋਰਖ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਮੱਤ, ਯੋਗ ਮਾਰਗ...ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[20] ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਠਯੋਗ ਗ੍ਰੰਥ 'ਹਠਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਹੀ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਨਾਥ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[21] ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦਵੇਦੀ ਅਤੇ ਡਾ: ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ ਨੇ ਵੀ ਨਾਥ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦਵੇਦੀ ਅਤੇ ਡਾ: ਦੁਰਗਾ ਸ਼ੰਕਰ ਮਿਸ਼ਰ ਨੇ ਵੀ ਨਾਥ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਡਾ: ਰਾਹੁਲ ਸੰਕ੍ਰਤਾਇਨ, ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਅਤੇ ਡਾ:ਬੜਥਵਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਧ ਸਿੱਧ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਸਨ, ਇਹ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।[22] ਡਾ:ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਸ਼ਾਰਦਾ ਅਤੇ ਡਾਕ.ਟਰ ਰਾਮ ਸਰਨ ਭਨੋਟ ਨੇ ਨਾਥ ਮੱਤ ਦਾ ਜਨਮ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੀ ਹਾਰ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਂਤਰਿਕ ਬਦਚਲਨੀਆਂ ਤੇ ਨਾਸਤਕਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ੈਵ ਆਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।[23] ਡਾ: ਸੋਲੰਕੀ ਨੇ ਨਾਥ ਮੱਤ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਥ

(1) ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਇਖਲਾਕ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਰੱਖੇ।
(2) ਭੈੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੇ।
(3) ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਤਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇ ।
(4) ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖੇ।
(5) ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋਵੇ।
(6) ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇ।[24]

ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਸੈਨੀ ਨੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ੰਕਰ ਤੋਂਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ ਗੋਰਖ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ॥

<u>12.ਸੰਤ ਮੱਤ</u>: ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਸਰੋਤ ਇਕ ਤਰਫ਼ ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਯੋਗ-ਪਧਤਿ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ ਉਥੇ ਦੂਜੀ ਤਰਫ਼ ਵੈਸ਼ਨਵੀ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਤਵ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।[25] ਸੰਤ ਮੱਤ ਵੀ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦਤਾ ਦਾ ਭਰਮ ਉਦੋਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਸੌਸ਼ਠਵ ਦੀ ਖਾਤਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ, ਭਗਵਾਨਾਂ, ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੁਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਹਨ,

ਉਸ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਤ ਮੱਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਲਗ ਪਗ ਇਕੋ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਮਾਲਿਕ ਹੈ। 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚਲੇ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਸੰਤ-ਭਗਤ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਲਹਿਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸਗੁਣ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨ ਕੀਤਾ ਉਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ, ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਧਾਰਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਸਰਗੁਣ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਤੀਜੀ ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਸੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ। ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਤ ਮੱਤ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। [26] ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਧਾਰਨਾ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਦੋਹਾਂ ਵਲੋਂ ਆਦਰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਹਾਰਦਾ। ਸੰਤ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਸੁਖਮਈ ਪੁਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਡਾ: ਨਾਹਰ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ 15 ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ: ਨਾਨਕ ਪੰਥ, ਦਾਦੂ ਪੰਥ, ਬਾਵਰੀ ਪੰਥ, ਨਿਰੰਜਨੀ ਮੱਤ, ਮਲੂਕ ਪੰਥ, ਬਾਬਜ ਲਾਲੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਧਾਮੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਧਰਨੀਸ਼ਵਰੀ, ਦਰਿਆਦਾਸੀ, ਦਰਿਆ ਪੰਥ, ਸ਼ਿਵਨਾਰਾਇਣੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਗਰੀਬ ਪੰਥ, ਰਾਮ ਸਨੇਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪਾਨਮ ਪੰਥ।[27] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਬੀਰ ਪੰਥ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੰਤ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਾਪਦਾ ਇਉਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ।

ਉਪਰੋਕਤ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸਨ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਗਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ੈਵ, ਸ਼ਾਕਤ ਵੈਸ਼ਨਵ, ਬੋਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਆਦਿ ਧਰਮ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਧਰਮ ਸਨ। ਆਲੋਚਨਾ ਅਧੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਪਰਿਲਕ੍ਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਜਰਯਾਨੀਆਂ ਨੇ ਮਹਾਂਯਾਨ ਦੀ ਸ਼ੂਨਯਤਾ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ "ਪ੍ਰਗਿਆ" ਅਤੇ "ਉਪਾਯ" ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਨ ਨੂੰ ਯੁਗਨਬੱਧ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦੱਸ ਕੇ ਉਸੇ ਹੀ ਹਰ ਇਕ ਸਾਧਕ ਦਾ ਚਰਮਲਕਸ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ।[28] ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਯ ਗਿਆਨ ਮਾਤ੍ਰ ਪ੍ਰਗਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਮੰਨ ਕੇ ਸਕ੍ਰਿਯ ਤਤਵ ਉਪਾਯ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਮਿਲਣ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਪਰਮ ਆਵੱਸ਼ਕ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ।[29] ਲੇਕਿਨ ਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਰਣਿਤ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਹੱਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।[30] ਯੁਗਨਬੱਧ ਦੀ ਇਸ ਉਪਮਾ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਗੜਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤ ਕੀਤਾ। ਬਜਰਯਾਨ ਵਿੱਚ 'ਸੁਖਵਾਦ' ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰਤਿ-ਸੁਖ ਦਾ ਸਮਕਕਸ਼ ਸੀ। ਬਜਰਯਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਪਾਲਿਕਾਂ ਦੀ ਧਰਮ-ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਸੰਗ ਅਤੇ ਮਦਰਾ-ਸੇਵਨ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕੁਲੀਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਤਵ-ਰਾਖੀ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਜਿਹੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ।[31]

ਤਤਕਾਲ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਘੋਰ ਅਧਰਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ

ਧਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਲਟ ਸਨ। ਇਹ ਧਰਮ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੋਰ ਸਰੂਪ ਬੱਧ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਮਾਜ ਤਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਹੈ ਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਵੀ ਅਨੁਪ੍ਰਾਣਿਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਸਮਾਜਕ ਭੇਦ ਭਾਵ ਵਿਹੀਨਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਤਨੀ ਤਾਕਤ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਉਸ ਤੋਂ ਅਛੂਤਾ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਜਿਸ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।[32]

ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਜਾਦੂਗਰੀ, ਜੰਤਰ-ਮੰਤਰ, ਭੈਰਵੀ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬੁੱਧਾਂ ਨਾਲ ਦੌੜ ਲਗਾ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ, ਜਾਦੂ-ਟੂਣਾ ਅਤੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਭਾਂਤੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਪਸਾਰ ਜਿੰਨਾ, ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।[33]

ਮਧਯੁਗੀਨ ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਪੇਕਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਬੋਧਿਕ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹੀ ਅਨੁਪ੍ਰਾਣਿਤ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੋਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਮਹਾਂਯਾਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਮਹਾਂਯਾਨ ਤੋਂ ਮੰਤ੍ਰਯਾਨ, ਮੰਤ੍ਰਯਾਨ ਤੋਂ ਬਜਰਯਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਸਰੂਪ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾਮੂਲਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਵਤਰਿਤ ਹੋਇਆ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ੂਨਯਵਾਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਯੋਗ ਤਕ ਅਤੇ ਬਜਰਯਾਨ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ 'ਸੰਧ ਭਾਸ਼ਾ' ਦੀਆਂ ਉਲਟ-ਬਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਅਵਧੂਤ ਭਾਵਨਾ ਤਕ ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ।

ਇਸ ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਨੇ ਸਾਰੀ ਵੈਦਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜੋ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਅਵਤਾਰ, ਮੂਰਤੀ, ਤੀਰਥ ਵ੍ਰਤ ਆਦਿ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਧਨ ਸੰਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਢੁਕਵੇਂ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਅਡੰਬਰ , ਮੱਠ ਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪਖੰਡ ਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ, ਜਨਤਾ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਪਤਨ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪ੍ਰੋਹਤਾਂ-ਪੰਡਿਆਂ ਦੇ ਕਰੂਰ ਧਾਰਮਕ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ।[34]

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਪਰਿਸਥਤੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਲਗਾਤਾਰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਤੋੜਿਆ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰੋਹਤਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਦੇਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਉੱਚਿਤਾ ਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਸਥੂਲ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੋਲ ਹੁਣ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜ ਪੁਨਰ-ਵਿਵਸਥਾਪਨ ਅਤੇ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਿਰਾਸਾ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਪੂਜਾ, ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਅਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪੈ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਚਿੰਤਨ ਸ਼ੀਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭਣ ਲਈ ਤੁਰ ਪਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਤ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪੁਨਰਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ।[35]

ਸਮਾਜ ਦੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੇ ਵਰਗ ਨੇ ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮੁਖਰਤਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅੰਦੋਲਨ ਉਠ ਖੜਾ ਹੋਇਆ। ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਪਰਿਵਰਤਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਜਿਥੇ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਉਥੇ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਕਹੀ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਪੂਰਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਉਥੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹਾਤਮਕ ਸੁਰ ਉਠਾਉਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਝਿਜਕੇ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਉਤਾਂ

ਨਵੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੁਨਰਵਿਵਸਥਾਪਨ ਅਤੇ ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਯਾਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਲਈ ਲੌਕਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਲੀ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦ੍ਰੋਹ, ਸਮੰਜਨ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਤਿੰਨੇ ਰੂਪ ਵਿਦਮਾਨ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਟ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਉਦੀਪਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਸਵਤੰਤਰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ।[36]

1.2(ਅ) ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀਆਂ: ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਲਬੈਰੂਨੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ "ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੰਨਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਰਕ ਸੀ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪਰਕ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਫਰਕ ਸਿਰਫ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਭਿੰਨਤਾ ਰਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫਰਕ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਾਰੇ ਵਿਧਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗੈਰ-ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਲੇਛ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਨਹੀ ਸਨ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ (ਭਾਵ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੋਂ) ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ (ਵਿਧਰਮੀਆਂ) ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਅੱਡ ਸੀ।"[37]

ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਨਿਰਮਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਤ ਬੇਹੱਦ ਭੈੜੀ ਅਤੇ ਨਫਰਤਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਮੁੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ- ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਾਜ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਮਾਜ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਝਗੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਵਰਤਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਆਪਣੇ ਉਲਮਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਉਤੇ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਲਮਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਣਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਵਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲਮਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਨਾਂਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਉੱਚ-ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਪੀੜਾ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗਾਂ ਨੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨਾ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ; ਕੁਝ ਕੁ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ

ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਈ। (ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਾਜਾਂ ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ।)

1. <u>ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ-</u> ਰਵਿਦਾਸ ਸਮਕਾਲੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।[38] ਪਹਿਲਾ ਵਰਗ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਧਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਐਸ਼ੋਇਸ਼ਰਤ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਵਰਗ ਮਗਨ ਤੇ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਬਹੁਤ ਵਿਰਲੇ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਖਾਣ ਪੀਣ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਅਤੇ ਦੈਨਿਕ ਕੰਮ ਕਾਰ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਲਾਸਤਾ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਸਲੇ ਈਰਾਨੀ ਖਾਣਿਆਂ ਦੀ ਰੀਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਮਾਸ ਖਾਂਦੇ ਅਤੇ ਮਦਿਰਾ ਪੀਂਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲਪਰਚਾਵੇ ਲਈ ਰੂਪਵਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ " ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਕ ਰਾਜਪੂਤ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਹਰਮ ਵਿਚ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਰੂਪਵਤੀ ਔਰਤਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਸਨ।"[39]

ਦੂਜਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਰਗ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਕਸ਼ਟਮਈ ਸੀ। ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦਾ ਮਿਆਰ ਬਹੁਤ ਘਟੀਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਬਾਲ ਵਿਵਾਹ ਬਹੁ ਵਿਵਾਹੁ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਵੀ ਕਮੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਨੀਚ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। (ਅਛੂਤ ਜਾਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਡਾਕਟਰ ਰਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਦਿਨਕਰ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਛੂਤ ਛਾਤ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਇਹੋ ਹੀ ਸੀ।[40]

ਤੀਜਾ ਵਰਗ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭੈੜੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਕ ਉਹ ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਤਿਆਗਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਉਹ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਵਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਛੂਤਾਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਨਾ ਬਦਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾ ਬਣ ਜਾਣ। ਇਹ ਨਰਮਦਿਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਰਗ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ।
ਵਰਗ ਵਿਚ
ਇਸ/ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਰਾਮਾਨੁਜ ਆਚਾਰੀਆ, ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਹਨ।[41]

2. <u>ਮੁਸਲਮ ਸਮਾਜ-</u> ਦਿਨਕਰ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਾਂਗ ਮੁਸਲਮ ਸਮਾਜ ਵੀ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ-ਸਹਿਣੀ ਵਿਲਾਸਤਾ ਅਤੇ ਸੁਖ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਖਾਣ ਪੀਣ ਅਤੇ ਐਸ਼ਇਸ਼ਰਤ ਦੇ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਡ ਅੱਡ ਵਿਭਾਗ ਕਾਇਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰੂਪਵਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੁਕਮਰਾਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਨੇਕਾਂ ਔਰਤਾਂ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨੇ ਜਹਾਂ ਦੇ ਹਰਮ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜ਼ਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਬਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ, ਮਾਸ ਆਦਿ ਭੈੜੀਆਂ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸਨ: ਦੂਜੇ ਤਬਕੇ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਉਲਮਾਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਆੜ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਮ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੰਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਬਾਹਰੀ ਆਡੰਬਰ ਅਤੇ ਪਖੰਡ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਤੀਜਾ ਤਬਕਾ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਨ ਅਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਦੂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਔਤਿਆਚਾਰ ,ਅਨਾਚਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਸੈਨਕਾਂ ਵਿਚ ਵੇਸ਼ਵਾਵ੍ਰਿਤੀ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ।[42] ਚੌਥੇ ਤੇ੍ਹਕੇ ਦੇ ਉਹ ਆਮ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਹਕੂਮਤ ਦੁਆਰਾ ਲਿਤਾੜੇ ਹੋਏਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਉਹ ਦੂਰ ਸਨ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੋਰ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਵੀ ਕਮੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਕਸ਼ਟਮਈ ਸੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਧਨੀ ਤਬਕੇ ਵਿਚ ਵਿਲਾਸਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਤਬਕੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੁੱਖਾਂ ਭਰਿਆ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਫਸੋਸਜਨਕ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹਦ ਤਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਰਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਰੀਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਭੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ ਅਧੀਨ ਆਦਮੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਾ ਵਾਲੇ ਰੁੱਖ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

> ' ਨਦੀ ਤੀਰੇ ਵਿਰਵਾ ਨਾਰੀ ਸੰਗੇ ਪੁਰਸ਼ਾ ।
> ਅਲਪ ਜੀਵਨ ਕੀ ਆਸ਼ਾ।।[43]

ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁਕਮਰਾਨ ਤਬਕਾ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿਤਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਔਰਤ ਦੀ ਨਿਘਰਦੀ ਹਾਲਤ ਵਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਦਿ ਆਪਸੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਕਾਰਣ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਿਮੁੱਖ ਸਨ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਭਿਆਨਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬੀੜਾ ਉਠਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਦਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਲਾਇਆ।[44]

ਅਜਿਹੀ ਅਵਿਵਸਥਿਤ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਬਣੇ।

<u>2. 1(ਙ)ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀਆਂ :</u> ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ (ਸੰਨ 1351-1380) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ (ਸੰਨ1517-1526) ਤਕ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨਤ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਦੀਪਤ ਕੀਤਾ, ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਏਥੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਝਗੜੇ, ਅਰਾਜਕਤਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਹਕੂਮਤ ਵਿੱਚ ਅਸਥਿਰਤਾ, ਧਾਰਮਕ ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਭਾਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕਵੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕੋਮਲ ਹਿਰਦਾ ਸੀ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਆਦਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਚੇਤੰਨਤਾ (Class Conscience) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲੋਂ-ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿਤਰਪਟ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿਕ-ਵਲਵਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਇਸ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਜੋੜੀ ਤਤਕਾਲ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੇ ਪਰਵਾਹ ਦੀ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਨਦੀ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਦੀ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਮੁਕਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਅਨਸਰ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। "ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ" ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ

ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਧ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕਿਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕਰਾਜ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪੂਰਨ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ ਅਤੇ ਡਰ ਰਹਿਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਕਿਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਪੂਰਨ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸੰਪੂਰਨ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ। ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਸੀ।

ਤਤਕਾਲ ਸਮੇਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਾਤ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸਤਿਕੇਤੂ ਵਿਦਿਆਲੰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੂਣਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੋਇਆ। ਧਨ-ਦੌਲਤ ਲੁੱਟਣਾ, ਧਾਰਮਕ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸਤ ਭੰਗ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜ਼ਾਲਮ-ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦਾ ਨਿਤਪ੍ਰਤਿ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।"[45] ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਜੇਤਾ ਅਤੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਉਭਰੇ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਯੋਧੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਏ।[46] ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਜਾ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਆਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਦ੍ਰੋਹਾਂ ਦੇ ਦਮਨ ਅਤੇ ਤਬਾਹਕੁੰਨ ਲੜਾਈਆਂ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਬਲਹੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।[47] ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗ਼ਲਕ ਦੀਆਂ ਅਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਏ ਨੁਕਸਾਨ ਨੂੰ ਅਜੇ ਲੋਕ ਭੁੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਧਰਮ-ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨ

ਸ਼ਾਸਕ ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗ਼ਲਕ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਅਸਹਾਰਨਯੋਗ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕਬੂਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕੱਟ ਦਿਤੇ ਗਏ।[48] ਜੀਵਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਖਲ ਉਤਰਵਾਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਭੂਸਾ ਭਰਵਾਉਣਾ ਸਾਧਾਰਣ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।[49] ਕਰੂਰਤਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਪ੍ਰਲਯਕਾਰੀ ਹਮਲੇ (ਸੰਨ 1318ਈ) ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਰਿਹਾ-ਸਿਹਾ ਵੀ ਲਗਪਗ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿੱਚ ਜਨ ਦੌਲਤ ਦਾ ਬੇਅੰਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।[50] ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਸੌ-ਸੌ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ।[51]

ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਨੇ ਕੁਛ ਚੰਗਾ ਸੁਧਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਉਸ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦਾ ਲਾਭ ਨਾ ਉਠਾ ਸਕੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਵੀ ਇਕ ਧਰਮ-ਅੰਧ ਸ਼ਾਸਕ ਹੀ ਹੋ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਤਿਹਾਸ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਇਤਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਪੰਦਰਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।[52]

ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮੁਸਲਮ ਸ਼ਾਸਕ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਾਚਾਰੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਲਾਸਤਾ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਹਿਰਦੇਵੇਧਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖਪਾਤ ਪੂਰਣ ਕਾਰਜਕਲਾਪ ਅਤੇ ਨਿਰਮਮ ਅਤੇ ਨਰਸੰਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਦੁੱਖ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਜਾਹਿਤ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਹਿਤ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅਭਾਵ ਸੀ।

ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਵਰਗੇ ਸੰਤਕਵੀਆਂ ਨੇ "ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਦੁਹੂੰ ਮਹਿ

ਏਕੈ ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਪੁਕਾਰੇ " ਅਤੇ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਰੀਮ ਰਾਮ ਹਰਿ ਰਾਘਵ ਜਬ ਲਗ ਏਕ ਨਾ ਪੇਖਾ ਆਦਿ ਕਹਿ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਆਦਰ ਦਿਵਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਸਖਤ ਕਠਨਾਈਆਂ ਝੱਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ, ਮਾਨਵ ਧਰਮ, ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਫਲ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਫਾਰਸੀ ਰਾਜਭਾਸ਼ਾ ਸੀ , ਪਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਅਮਿੱਟ ਹੈ।

<u>1. 2(ਸ) ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀਆਂ :</u> ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਸਾਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਤਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਬਲਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕ-ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੇ ਵੀ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗ ਰਹੇ। (ਦੋਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਦਸ਼ਾ ਅਸੰਤੁਲਤ ਸੀ। ਇਸ ਅਸੰਤੁਲਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਉਖਾੜੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਅਜੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀਆਂ।) ਰਾਜਾ ਰਾਜਾ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਧਵਰਗੀ ਲੋਕ ਹਰ ਕਾਲ ਵਾਂਗ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਰਅਸਲ ਵਰਗ ਦੋ ਹੀ ਸਨ ਇਕ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਜਾ-ਕਿਰਸਾਣ ਅਤੇ ਕੰਮੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਲੋਕ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਚੇਤੰਨ ਵਰਗ, ਵਿਦਵਾਨ, ਲਿਖਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਬੇਇਨਸਾਫੀ, ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਸਨ। ਸੰਤਾਂ

5 ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਆਰਥਕ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਗਰੀਬ ਸਨ ਅਤੇ ਉਲਟਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਟੈਕਸ, ਜਜ਼ੀਆ ਉਗਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਖਲਲ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਧਨ-ਸੰਪੱਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਸ਼ਾਸਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਖੋਹ ਰਿਹਾ ਸੀ।ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਗੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਸ਼ਾਸਿਤਾਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਵਿਲਾਸਤਾ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਮੰਤ ਵਰਗ ਇਤਨਾ ਵਿਲਾਸੀ ਸੀ ਕਿ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੌਕਰ ਰੱਖੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ 4,000 ਸਵਰਨਕਾਰ ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨੌਕਰ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ।[53] ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪੇਟ ਭਰਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਮਿਹਨਤ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਨ। ਜੁਲਾਹੇ, ਧੋਬੀ, ਲੁਹਾਰ, ਚਮਾਰ, ਕਿਸਾਨ, ਕੁਮ੍ਹਾਰ, ਤੇਲੀ, ਭੰਗੀ, ਮੋਚੀ, ਤਰਖਾਣ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਂਦੇ ਸਨ।[54]

ਲੋਭੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਠਾਕਰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹਥਿਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਜਾ ਵਿੱਚ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦੌੜ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਕਿ ਫਲਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨ ਇਤਨਾ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਡਾਕੂ ਤੇ ਤਕੜਾ ਵਰਗ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।[55]

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਤਾਂ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਧਨ ਦੀ ਵੰਡ ਬਹੁਤ ਗਲਤ ਸੀ।[56] ਹਿੰਦੂ ਪਰਜਾ ਦੇ ਕੋਲ ਇਤਨਾ ਵੀ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਘੋੜੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦੇ, ਹਥਿਆਰ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦੇ, ਚੰਗੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨ ਸਕਦੇ

6 ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਲਾਸਮਈ ਵਸਤੂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।[57] ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਨੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬੇਹਦ ਤਕਲੀਫ਼ਦੇਹ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਚਰਿਤਰਹੀਨਤਾ ਅਤੇ ਧਨ-ਲਿਪਸਾ ਕਾਮਨ ਆਦਿ ਦੀ ਸਾਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਰਨੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵੀਣ ਬਾਂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮੇਂ ਲਈ 100 ਦੀਨਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਲਾਸਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।[58]

<u>1.2(ਰ)ਸਾਹਿਤਕ ਸਥਿਤੀਆਂ</u> ਇਹ ਯੁੱਗ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸੀ। ਯੁੱਗ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਬਸਮਨਵ ਦੇ ਸੰਧ ਕਲਿਆਣ-ਪੂਰਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ। ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਆਦਿ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਕਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਰਸਤਾ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕੋ ਪ੍ਰਮੁਖ ਆਸ਼ੰਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾਵਿਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮ ਦੀ ਪਿਠਭੂਮੀ ਬਹੁਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੀ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾਵਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਗਣੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਅਦਭੁਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸੀ। ਜੈਨਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾਵਿਆਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰੇਰਤ ਸਨ। ਚੇਲਾ ਮਾਧੂ, ਮਾਧਵ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾਵਿਆਂ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਾਵਮਕ ਗੁਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਅਭਿਰੁਚੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸਾਹਿਤਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[59]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਆਮ

ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਇਕ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮਹੱਤਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਸੀ।[60] ਸਧੁਕੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਫ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਮ ਦੇਵ, ਕਬੀਰ ਰਵਿਦਾਸ ਆਦਿ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਪੂਰਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਰਖਨਾਥ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਡਾਕਟਰ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਹੀ ਹਨ ਕਿ ਮਤੁ ਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯੋਗ ਦਾ ਦੀਪਕ ਸੰਤਾਂ ਲਈ/ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਬਨ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਆਚਾਰ ਨਿਸ਼ਠਾ, ਵਿਵੇਕ ਸੰਪੰਨਤਾ, ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਤਮਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਨਿਰਥਰਕਤਾ ਸੰਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ ਆ ਗਈ।[61]

ਭਾਰਤ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਕਤ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰੇਖਤਾ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। 13ਵੀਂ ਅਤੇ 14ਵੀਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ (1255-1325 ਈ.) ਨੇ 'ਹਿੰਦਵੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਨੇ 'ਦੇਹਲਵੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ।[62] ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੇ ਪਰਨਾਂ ਨਾਲ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਇਆ। 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ

ਬਾਅਦ ਉਪਰੰਤੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਧਣ ਲਗ ਪਈ।[63] ਪਰ ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਆਦਿ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ, ਬ੍ਰਜ, ਪੰਜਾਬੀ, ਮਰਾਠੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਤਕ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਉਤਕਲ ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਤਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਉਠੀ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਜਾਗ੍ਰਤ ਲੋਕ ਚੇਤਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਮਨਤਮ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਪਾਸ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਮੁਕਤਕ ਦੋਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਮੁਕਤਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਲੋਕ ਰੁਚੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੀਮਾਂ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ ਸਭ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਵਲ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਉਠਿਆ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂਆਂ' ਦੇ ਬੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਤੋੜਕੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜਿਤਨਾ ਜਿਤਨਾ ਮਹੱਤਵ ਉਪਮਾ, ਰੂਪਕ ਆਦਿ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਸੀ।

1.3 ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਜੀਵਨ-ਜਗਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੰਦੇਹ-ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸੰਦੇਹ-ਮੁਕਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਦੋਂ ਵਿਗਿਆਨਕਤਾ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਤਰਾਜ਼ੂ ਵਿੱਚ ਤੁਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ-ਮੂਲਕ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਿਤ ਕਰਾਂਗੇ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਸਰੋਤ ਥੀਮ ਉਚਿਤ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ-ਜਗਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ:-

(ੳ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਸਾਹਿਤ ਆਧਾਰਤ ਸਰੋਤ ।

(ਅ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਰੋਤ।

(ੲ) ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਭਦ ਸਰੋਤ।

<u>1.3(ੳ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਸਾਹਿਤ ਆਧਾਰਤ ਸਰੋਤ:</u> ਉਕਤ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ - ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸਾਹਿਤ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਸ਼ੁੱਧ ਸਾਹਿਤ, ਜੋ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਅਧੀਨ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੱਥਲਿਖਤ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੂਲ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਵੰਨਗੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਬਾਣੀ ਸਰੋਤ ਦੋ ਹਨ- ਇਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ 40 ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹੱਥਲਿਖਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ (ਜੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ) ਜੋ 13 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਕਰਮੀ 1693 (ਸੰਨ 1636) ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਪੀਬੱਧ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਖੇ ਹੱਥਲਿਖਤ ਨੰ:12 ਦੂਜੀਆਂ ਹੱਥਲਿਖਤ ਬਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਭੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਹੱਥਲਿਖਤ ਦੀ ਫੋਟੋਸਟੇਟ ਕਾਪੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਅਨੁਲਗ(ੲ)

2 ਵਜੋਂ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸਵਿਸਥਾਰ ਸੂਚੀ ਅਨੁਲਗ 'ਅ', 'ੲ' ਅਤੇ 'ਸ' ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਉਚਿੱਤ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਮੂਲ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸਰੋਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ।

ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਜਗਤ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਠੋਸ ਲਿਖਤੀ ਸੂਚਨਾ ਰਿਕਾਰਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਪਦੀ, ਜੋ ਨਿਰੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਗਣ ਅਤੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਲਿਪੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਅਤੇ ਅਨੁਯਾਈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕਰਵਾ ਲਈਆਂ। ਭਾਸ਼ਾ-ਭੇਦ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਅੰਤਰ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਪਦਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਉਪਲਬਧ ਪੋਥੀਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਭਵ ਹੀ। ਇਸ ਅੰਤਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ, ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਜੋ 1636 ਈਸਵੀ ਦੀ ਹੈ, ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਧ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦੇਹਯੁਕਤ ਨਾ ਰਹੇ। ਜਿਸ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਂ ਬਦਲਦਾ ਗਿਆ, ਹੱਥਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਵਾਧਾ-ਘਾਟਾ ਅਤੇ ਮਿਲਾਵਟ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ 1636 ਈਸਵੀ ਵਾਲੀ ਜੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮਿਲਾਨ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਹੱਥਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚੋਖਾ ਅੰਤਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਹਥਲਿਖਤਾਂ ਤਾਂ ਏਨੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਚਰਮਸੀਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾਕਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਕਈ ਆਧੁਨਿਕ//ਵੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਿਤ ਸੁਆਰਥ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁਰਾਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਦੋਂ ਹੱਥਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਸੁਨਿਸ਼ਚਤ ਅਧਿਐਨ ਕਰੇਗੀ ਤਾਂ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਮਿਲਾਵਟ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਗੱਲ ਕੀ ਕਰੀਏ, ਸਾਡੀ 1636 ਈ: ਵਾਲੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਬਾਣੀ, ਜੋ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਕੋਲ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਹੱਥਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਹੱਥਲਿਖਤ ਨੰ: 12 ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਭਾਲੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਸਮਝ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਅਤੇ ਠੋਸ ਹੱਥਲਿਖਤ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਮੂਲ ਸਰੋਤ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣਤ 40 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕੋਲੋਂ ਹੋਏ ਸੀ। ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਗਤ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 'ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ 'ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਇਸੇ ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ 1604 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ; ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ-ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਚੜ੍ਹਾਈ। ਜਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਕਾਂਟ-ਛਾਂਟ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਤ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਕੋਲ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹੋਵੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਨਾ ਆਈ ਹੋਵੇ। ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸਰੋਤ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ 1636 ਈ: ਵਾਲੀ ਹੱਥਲਿਖਤ, ਆਏ ਹਨ।

ਉਕਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਹੋਰ ਵੀ ਦੂਜੇ (Secondary Sources) ਸਰੋਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ 'ਰਵਿਦਾਸ ਕੇ ਪਦੇ'(ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਬਾਬਾ ਹਰੀਦਾਸ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ)ਬਿ:ਸੰਮਤ 1646 ; ਰਵਿਦਾਸ ਕ ਪਦ ' (ਸਟੇਟ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਜੋਧਪੁਰ) 1652 ਈ:; 'ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਬਿਕਰਮੀ 1855; 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਤਥਾ ਪਦਾ (ਰਾਮ ਚੰਦਰ / ਸੇਠੀ / ਬੇਲਨ੍ਹਾ ਗੰਜ ਆਗਰਾ)' ਬਿਕਰਮੀ 1859; 'ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਲੀਲਾ' ਬਿਕਰਮੀ 1986 ; ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਚਰਿਤਰ' (ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸੇਠੀ, ਬੇਲਨ੍ਹਾ ਗੰਜ ਆਗਰਾ)ਈ:1929; 'ਸਰਬੰਗੀ' ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ 'ਪੰਚ ਬਾਣੀ' , ਸੰਪਾਦਕ ਸੰਤ ਰੱਜਬ , ਚੇਲਾ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ, ਜੈਪੁਰ, 'ਰੈਦਾਸ ਕੀ ਬਾਨੀ', ਬੇਲਵੀਡਿਯਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ; 'ਪਰਚੱਈ' ਸੰਪਾਦਕ ਅਨੰਤਦਾਸ, ਲਿੱਪੀ ਕਾਲ ਸੰਮਤ 1646; 'ਭਗਤਮਾਲ' ਸੰਪਾਦਕ ਸੰਤ ਨਾਭਾਦਾਸ, 'ਵਾਰਾਂ' ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਿੱਚ ਵਾਰ 12 ਤੇ ਪਉੜੀ 15'; 'ਗੋਸ਼ਟਾਂ' ਸੰਪਾਦਕ ਮਿਹਰਬਾਨ; 'ਸੁਖਮਣੀ ਸਹੰਸਰਨਾਮਾ' ਸੰਪਾਦਕ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀਦਾਸ, 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ', ਗਿਆਨੀ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ, 'ਟੀਕਾ ਭਗਤਮਾਲ' ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਯਾਦਾਸ 'ਪਰਚਈਆਂ' ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ' , ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਈ ਦਰਬਾਰੀ; 'ਗੋਸ਼ਟੀ ਕਬੀਰ ਰਵਿਦਾਸ' ਸੰਪਾਦਕ ਸੈਣ ਭਗਤ; ' ਭਗਤਿ ਪ੍ਰੇਮਾਕਰ' , ਸੰਪਾਦਕ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, 'ਟੀਕਾ ਭਗਤਮਾਲ' ਟੀਕਾਕਾਰ ਕੀਰਤੀ ਸਿੰਘ; 'ਭਗਤਿ ਸੁਧਾਕਰ,' ਲੇਖਕ ਬ੍ਰਿਖੀਦਾਸ ਉਦਾਸੀ; 'ਭਗਤਮਾਲ' ਰਾਘਵਦਾਸ; 'ਭਵਿਸ਼ਪੁਰਾਣ'; 'ਭਗਤਿ ਰਸਮੰਜਰੀ'-ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ; 'ਰਾਮ ਰਸਕਾਵਲੀ'-ਰਘੁਰਾਜ ਸਿੰਘ; 'ਭਗਤਮਾਲ' ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਪੋਥੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਬੋਧ' - ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸੰਮਤ 1750; ਕਲਸਹਾਰ ਦੇ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ਬਦ, ਸਵੱਈਏ ਭੱਟਾਂ ਕੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ; ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਸ਼ਬਦ; ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਸ਼ਬਦ; 'ਭਗਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਸਤਯ ਕਥਾ,' ਸੰਪਾਦਕ ਰਾਮ ਚਰਨ ਕੁਰੀਲ; 'ਭਗਤਨਾਮਾਵਲੀ' (130 ਭਗਤ'

5 ਦਾ ਹਵਾਲਾ) ਸੰਪਾਦਕ ਗੁਰੂਦਾਸ; 'ਅਗਸਤ ਸੰਹਿਤਾ' ਸੰਪਾਦਕ ਰਾਮਦਾਸ; 'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਬਖਸ਼ੀਦਾਸ, ਰੈਦਾਸ ਪੁਰਾਣ' ਰਚਨਿਕਤ ਸੰਨ 1921(ਹੱਥਲਿਖਤ ਕਾਪੀ ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਪਾਸ ਹੈ); 'ਰੰਬਰ ਪੁਰਾਣ' ਸੰਪਾਦਕ ਮਹੰਤ ਮਲੂਕਦਾਸ, 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ' ਲੇਖਕ ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ, 'ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸਤਿਦਰਬਾਰੀ, 'ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਪ' ਲੇਖਕ ਹੀਰੇ ਦਾਸ, 'ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲ੍ਹਾ' ਲੇਖਕ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦਰ, 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ' ਲੇਖਕ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੱਚਦੇਵ, 'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਲੇਖਕ ਪ੍ਰਭਾਕਰਦੱਤ ਸ਼ਰਮਾ, 'ਆਦਿ ਗੁਰ ਬਾਣੀ ਗ੍ਰੰਥ' ਸੰਪਾਦਕ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਸੀਰ ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ, ਬਨਾਰਸ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਹੁਣ ਉਹ ਸਰੋਤ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਹੱਥਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਕੇ, ਕੁਝ ਮੁਢਲੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੁੱਖ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ [redacted] ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

'ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਪ', ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਦਾਸ; 'ਰੈਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ', ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਔਰ ਵਰਿੰਦਰ ਪਾਂਡੇ; 'ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ', ਪ੍ਰ.ਸ. ਆਜ਼ਾਦ; ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ' ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ; 'ਕਥਾ ਗੁਸਾਈਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਸਮਾਵਨੇ ਕੀ,' ਡਾ: ਊਸ਼ਾ ਖੰਨਾ; ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਭਕਤੀ ਸਾਧਨਾ,' ਡਾ: ਪੀ.ਬੀ.ਸ਼ਰਮਾ, 'ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ' ਕਲਾ ਸ਼ੁਕਲਾ; 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਕ' ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, 1971 ਅਤੇ 1977, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ; 'ਇਹ ਜਨਮੁ ਤੁਮਾਰੇ ਲੇਖੇ' ਸੰਪਾਦਕ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ; 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਨ' ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਰਤਨ; 'ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ', ਡਾ: ਪੀ.ਡੀ.ਸ਼ਰਮਾ; ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ; 'ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਫਰਵਰੀ, 1977' ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ; 'ਪੰਜਾਬ ਸੌਰਭ' ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ); 'ਕਬੀਰ

6 ਔਰ ਰੈਦਾਸ- ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਡਾ: ਚੰਦਰਦੇਵ ਰਾਏ; 'ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ' ਡਾ: ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ; 'ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰੋ:ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹਲ; 'ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਈਮਜ਼,' ਪ੍ਰੋ:ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਜਲੰਧਰ; ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, ਡਾ:ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, 'ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਪੰਥ,' ਡਾ: ਭਗਵਤ ਬ੍ਰਤ ਮਿਸ਼ਰ; 'ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ' ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪ੍ਰਾ ਪਾਂਡੇ; 'ਸੰਤੋ ਕੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ', ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ; 'ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ,' ਡਾ: ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ; 'ਕੌਣ ਤੇ ਉਹ ਕੀਉ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰ' ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਸਰੋਜ; 'ਰੈਦਾਸ', ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ; ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੈਦਾਸ ਸਾਹਿਬ, ਚੰਦ੍ਰਿਕਾਪ੍ਰਸਾਦ ਜਗਿਆਸੂ, 'ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਰੈਦਾਸ ਕਾ ਸਤਯ ਸਵਰੂਪ, 'ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਧਾਨੀ; 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ', ਡਾ: ਕੇ.ਐਸ.ਉਪਾਧਿਆਏ; 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰਵੇਖਣ' ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ; 'ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ' ਡਾ: ਜੋਗੇਂਦਰ ਸਿੰਘ, 'ਯੁੱਗ ਪਰਿਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' (ਲੇਖ ਸੰਗ੍ਰਹਿ) ਸੰਪਾਦਕ ਪ.ਸ.ਆਜ਼ਾਦ; 'ਜੀਵਨ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ', ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਜੱਖੂ; 'ਸੰਤਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤ' ਡਾ: ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ-ਨਾਰਾਇਣ ਦੀਖਸ਼ਤ; ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਡਾ: ਗੁਪਾਲ ਜੀ ਸਵਰਨਕਿਰਨ; ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ, ਡਾ: ਰਾਮਖੇਲਾਵਨ ਪਾਂਡੇ; 'ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ' ਡਾ: ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਇਣ; 'ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣਕਾਵਯਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਭੂਮੀ,' ਡਾ: ਗੋਬਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ; 'ਨਾਥ ਔਰ ਸੰਤ', ਡਾ: ਨਗੇਂਦਰਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਏ; 'ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ,' ਡਾ: ਪਿਤੰਬਰਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ; 'ਸੰਤ ਸੁਧਾਸਾਰ', ਸ੍ਰੀ ਵਿਯੋਗੀ ਹਰੀ; 'ਸ਼ੂਦਰੋ ਕੀ ਖੋਜ' ਡਾ: ਬੀ.ਆਰ.ਅੰਬੇਦਕਰ; ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਗਿਆਨੀ ਅਮਰ ਸਿੰਘ; ਭਗਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ; ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਸਟੀਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ; 'ਸੰਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ' ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਵਿਮਿਲ; 'ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ' ਰਤਨ ਚੰਦਰ; ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾ ਅਧਿਐਨ, ਪ: ਰਤਿਭਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਹਰ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਕਿਰਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਰਣਨ ਅਨੁਲਗ 'ਅ' ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਰੋਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ, ਜਨਮ ਸਥਾਨ, ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਜਾਤਿ, ਮਾਪੇ, ਸੰਤਾਨ, ਪਤਨੀ, ਗ੍ਰਿਸਥਣ, ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਆਗਾਮੀ ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1.3(ਅ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਰੋਤ:

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭਗਤਾਂ, ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕਿੰਨੇ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਕ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸਨ, ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਟ ਦੇ ਨਿਕਟ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਾਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਢੁਕਵਾਂ ਵਰਣਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਜਿੰਨਾ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਗੁਰੂਆਂ, ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ, ਅਧਿਆਤਮ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ: ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਸਰੋਤ ਦੀ ਸੋਧ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਹਨ: ਇਕ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਤੇ ਦੂਜਾ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ:

(1) ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਹਰਿ ਜਪਤਿਆ ਉਤਮ ਪਦਵੀ ਪਾਇ॥
ਪੂਛਹੁ ਬਿਦਰ ਦਾਸੀ ਸੁਤੈ ਕਿਸਨੁ ਉਤਰਿਆ ਘਰਿ ਜਿਸੁ ਜਾਇ ॥
ਹਰਿ ਕੀ ਅਕਥ ਕਥਾ ਸੁਣਹੁ ਜਨ ਭਾਈ ਜਿਉ ਸਹਸਾ ਦੂਖ ਭੂ
ਸਭ ਲਹਿ ਜਾਇ ॥ ੧ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰੁ ਉਸਤਤਿ ਕਰੇ ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਨਿਮਖ ਇਕ ਗਾਇ ॥

ਪਤਿਤ ਜਾਤਿ ਉਤਮੁ ਭਇਆ ਚਾਰਿ ਵਰਨ ਪਏ ਪਗਿ ਆਇ॥ 2 ॥
ਨਾਮ ਦੇਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗੀ ਹਰਿ ਸੇਤੀ ਲੋਕੁ ਛੀਬਾ ਕਹੈ ਬੁਲਾਇ ॥
ਜਿਤਨੇ ਭਗਤ ਹਰਿ ਸੇਵਕਾ ਮੁਖਿ ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਤਿਨ ਤਿਲਕੁ ਕਢਾਇ॥
ਜਨ ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕਉ ਅਨਦਿਨੁ ਪਰਸੇ ਜੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੇ ਹਰਿ ਰਾਇ ॥[64]

2\. ਨਾਮਾ ਜੈਦੇਉ ਕੰਬੀਰੁ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਅਉਜਾਤਿ ਰਵਿਦਾਸੁ ਚਮਿਆਰੁ ਚਮਈਆ॥
ਜੋ ਜੋ ਮਿਲੈ ਸਾਧੂ ਜਨ ਸੰਗਤਿ ਧਨੁ ਧੰਨਾ ਜਟੁ ਸੈਣੁ ਮਿਲਿਆ ਹਰਿ ਦਈਆ॥[65]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ: ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਭਗਤ ਜੀ ਗੋਬਿੰਦ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ'। ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

(1) ਕਬੀਰਿ ਧਿਆਇਓ ਏਕ ਰੰਗ। ਨਾਮਦੇਵ ਹਰਿ ਜੀਉ ਬਸਹਿ ਸੰਗਿ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਧਿਆਏ ਪ੍ਰਭ ਅਨੂਪ॥ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਗੋਬਿੰਦ ਰੂਪ ॥[66]

(2) ਭਨੈ ਕਬੀਰੁ ਦਾਸੁ ਦਾਸਨ ਕੋ ਊਤਮੁ ਸੈਨੁ ਜਨੁ ਨਾਈ॥
ਊਚ ਤੇ ਊਚ ਨਾਮ ਦੇਉ ਸਮਦਰਸੀ ਰਵਿਦਾਸ ਠਾਕੁਰ ਬਣਿ ਆਈ॥[67]

ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ: ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਹਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਾਇਆ ਤਿਆਗੀ, ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਇਆ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੱਦੀ ਕਿੱਤਾ ਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਧੰਨਾ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਰਵਿਦਾਸ ਢੁਵੰਤਾ ਢੋਰ ਨੀਤਿ ਤਿਨਿ ਤਿਆਗੀ ਮਾਇਆ ॥
ਪਰਗਟ ਹੋਆ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਹਰਿ ਦਰਸਨ ਪਾਇਆ॥[68]

ਭੱਟ ਕਲਸਹਾਰ (ਕਲ੍ਹ ਕਵੀ): ਨੇ ਸਵੱਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨੀ ਸੀਮਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਕਲ੍ਹ ਕਵੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਕਲਜੁਗਿ ਪ੍ਰਮਾਣੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰੁ ਅੰਗਦੁ ਅਮਰ ਕਹਾਇਉ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਜੁ ਅਬਿਚਲੁ ਅਟਲੁ ਆਦਿ ਪੁਰਖਿ ਫੁਰਮਾਇਉ।

ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਰਵਿਦਾਸੁ ਭਗਤੁ ਜੈਦੇਵ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ॥

ਨਾਮਾ ਭਗਤੁ ਕਬੀਰੁ ਸਦਾ ਗਾਵਹਿ ਸਮਲੋਚਨ ॥[69]

ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੁੱਚੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਕਿੰਨੇ ਇਜ਼ਤ ਤੇ ਸਿਦਕ ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮ ਸੰਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਪਚ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪਾਇਆ ਹੈ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ ਪੂਜਦੇ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾ, ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਰਾਣੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਤ-ਮਹਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੂਰੀ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਉਹ ਖੂਬੀਆਂ, ਜੋ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਪਰ ਆਦਰ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ:

ਸਾਧਨ ਮੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ ਹੈਂ ॥
ਸੁਪਚ ਰਿਸ਼ੀ ਸੋ ਮਾਨਿਆ ॥
ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਦੁਈ ਦੀਨ ਬਨੇ ਹੈਂ ॥
ਕਛੂ ਨਹੀਂ ਪਹਿਚਾਨਿਆ ॥[70]

ਮਹਾਤਮਾ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰਦੇਵ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੋ ਰਵਿਦਾਸ (ਰੈਦਾਸ) ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੁਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ, ਗੋਬਿੰਦ ਵਰਗਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਵਿੱਚ ਗੋਬਿੰਦ ਵਰਗੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਪੂਰਨ ਗੁਰੂ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਨੂਰੀ ਜੋਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

" ਵਾਰਾਣਸੀ ਕੇ ਘਾਟ ਪੈ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਰੈਦਾਸ ॥
ਮੀਰਾਂ ਕੋ ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਰੈਦਾਸ ॥
ਮਹਾਰੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਹੈ ਸਜਨੀ ਮਹਾਰੀ ਹੈ।
ਰੈਦਾਸ ਸੰਤ ਮਿਲੇ ਮੋਹਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀਨਾ ਸੁਰਤ ਸਹਿਦਾਨੀ ॥

ਗੁਰੁ ਮਿਲਿਆ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਦੀਨ ਹੀ ਗਿਆਨ ਕੀ ਗੁਟਕੀ ॥
ਗੁਰੂ ਰੈਦਾਸ ਮਿਲੇ ਮੋਹਿ ਪੂਰੇ ਸੁਰ ਸੇ ਕਲਮ ਭਿੜੀ॥[71]

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਜੀਵ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪਣੀ '17ਵੀਂ' ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸਾਖੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਚਰਚੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਚਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਪਾਸ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘਟਨਾ ਵਲ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਵੀ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੇ ਗਏ ਕਸੀਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਪਾਣੀ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਭੇਜਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਅਨਿੰਨ ਪਿਆਰ ਸਦਕੇ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਮਝ ਕੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਤੁਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਾਨਵਤਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਚਾਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤੁ ਭਗਤੁ ਜਗਿ ਵਜਿਆ, ਚਹੁ ਚੱਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਿ ਚਮਿਰੇਟਾ ॥
ਪਾਣਾ ਗੰਢੇ ਰਾਹ ਵਿਚਿ ਕੁਲਾ ਧਰਮ ਢੋਇ ਢੋਰ ਸਮੇਟਾ॥
ਜਿਉ ਕਰ ਮੈਲੇ ਚੀਥੜੇ ਹੀਰਾ ਲਾਲ ਅਮੋਲੁ ਪਲੇਟਾ ॥
ਚਹੁ ਵਰਨਾਂ ਉਪਦੇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਕਰਿ ਭਗਤਿ ਸਹੇਟਾ ॥
ਕਢਿ ਕਸੀਰਾ ਸਉਪਿਆ ਰਵਿਦਾਸ ਗੰਗਾ ਦੀ ਭੇਟਾ॥
ਨਾਵਣਿ ਆਇਆ ਸੰਗੁ ਮਿਲਿ ਬਾਨਾਰਸ ਕਰ ਗੰਗਾ ਥੇਟਾ ॥
ਲਗਾ ਪੁਰਬੁ ਅਭੀਚ ਦਾ ਡਿਠਾ ਚਲਿਤੁ ਅਚਰਜ ਅਮੇਟਾ॥
ਭਗਤ ਜਨਾ ਹਰਿ ਮਾਂ ਪਿਉ ਬੇਟਾ ॥ 17 ॥[72]

ਸੰਤ ਰੱਜਬਦਾਸ, ਜੋ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ, ਨੇ "ਸਰਬੰਗੀ" ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ

ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਮਹਾਮੁਨੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਦਰ ਤੋਂ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ:

ਹਮਾਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਉਤਪਨੇ ਰੈਦਾਸੀ ਮਹਾਮੁਨੀ ਉਤਧਾਮ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁਮਰਿਨਮ ਨਾਮ॥
ਤਸਮਾਤ ਕਧਾਮ ਜਾਤਿ ਕਾਰਣ ਸਨੇ ॥[73]

ਸੰਤ ਬਖੂਰਦਾਸ: ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ "ਭਗਤਨਮਾਲਕੀ" ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ 130 ਸੰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਤ ਨੇ 40 ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸੰਤ ਦਾਦੂ-ਦਿਆਲ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਬਰੁਵਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਰਾਮਾਨੰਦ ਮੁਕੰਦ ਸੇਤੁ ਸੋਭ ਹਰਿਵਿਆਸ ਅਰੁ ਛੀਤ॥
ਏਕ ਏਕ ਕੇ ਨਾਮ ਤੇ ਸਭ ਜਗ ਹੋਇਆ ਪੁਨੀਤ॥
ਜਿਨਿ ਜਿਨ ਭਗਤਨਿ ਪ੍ਰੀਤ ਕੇ, ਤਾਕੇ ਬਸ ਭਏ ਆਦਿ॥
ਜਗਤ ਵਿਦਿ ਪੀਪਾ, ਧੰਨਾ ਅਰੁ ਰੈਦਾਸ ਕਬੀਰ ॥
ਮਹਾਧੀਰ ਦ੍ਰਿੜ ਏਕ ਰਸ, ਭਰੇ ਭਗਤਿ ਗੰਭੀਰ॥[74]

ਸੰਤ ਨਾਭਾਦਾਸ: ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਿਮਲ, ਸੰਦੇਸ਼ ਭਰਪੂਰ, ਨਿਪੰਨ ਅਤੇ ਅਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਉਹ ਸਦਾਚਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ, ਜੋ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਪਾਖੰਡਾਂ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮੋਹ, ਲੋਭ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਨਾਭਾਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਸੰਦੇਹ ਗ੍ਰੰਥਿ ਖੰਡਨ ਨਿਪੁਨ, ਬਾਨਿ ਬਿਮਲ "ਰੈਦਾਸ" ਕੀ ॥
ਸਦਾਚਾਰ ਸ੍ਰੁਤਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਬਚਨ ਅਵਿਰੁੱਧ ਉਚਾਰਿਓ ॥

ਨੀਰ ਖੀਰ ਬਿਬਰਨ ਪਰਮ ਹੰਸਨਿ ਉਰਧਾਰਿਉ ॥
ਭਗਵਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਪਰਮਗਤਿ ਇਹਿ ਤਨ ਪਾਈ॥
ਰਾਜ-ਸਿੰਘਾਸਨ ਬੈਠਿ ਗਿਆਤਿ ਪਰਤੀਤਿ ਦਿਖਾਈ॥
ਬਰਣਾਸ਼੍ਰਮ ਅਭਿਮਾਨ ਤਜਿ, ਪਦ ਰਜ ਬੰਦਹਿ ਜਾਸੁ ਕੀ ॥
ਸੰਦੇਹ ਗ੍ਰੰਥਿ ਖੰਡਨ ਨਿਪੁੰਨ ਬਾਨਿ ਬਿਮਲ "ਰੈਦਾਸ" ਕੀ ॥59॥ 155॥[75]

ਸੰਤ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ ਜੋ ਸੰਤ ਨਾਭਾਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਟਿੱਪਣੀ ਦਿਤੀ ਹੈ:

"ਸਵਾਮੀ ਸ੍ਰੀ 108 ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਵਿਮਲ ਬਾਣੀ ਸੰਦੇਹ ਕੀ ਗ੍ਰੰਥੀਓਂ ਕੇ ਖੋਲਨੇ ਮੇ ਬੜੀ ਹੀ ਨਿਪੁੰਨ ਤਥਾ ਸਦਾਚਾਰ ਵੇਦ ਔਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕੇ ਅਵਿਰੁੱਧ (ਅਨੁਕੂਲ) ਹੈ। ਦੂਧ ਔਰ ਜਲ ਕੇ ਵਿਵੇਕ ਮੇ ਪ੍ਰਵੀਣ ਥੇ, ਤਥਾ ਵਿਵੇਕੀ ਹੰਸੋਂ (ਮਹਾਨੁਭਾਵੋਂ) ਨੇ ਅਪਨੇ ਹਿਰਦੇ ਮੇ ਆਪਕੇ ਬਚਨੋਂ ਕੋ ਧਾਰਣ ਕੀਆ ਹੈ ...."[76]

"ਭਵਿੱਖ ਪੁਰਾਣ" ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਜਿਥੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ -ਜਗਤ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਚੇਰਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇ ਉਹ ਜ਼ਿਕਰ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀ ਕਰਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਭਵਿਖਪੁਰਾਣ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਬਾਰੇ ਸੋਝ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

ਚੁਮਕਾਰ ਗ੍ਰੇਹੇ ਜਾਤੇ ਦ੍ਵਿਤੀਯ ਪਿੰਗਲਾ ਪਤਿ ਮਾਨਕਾਮਯ ਤਨਯੋ ਰੈਦਾਸ ਇਤਿ ਵਿਤਿ:53
ਪੁਰੀ ਕਾਸ਼ੀ ਸਮਾਗਮਯਾ ਮਬੀਰ ਰਾਮ ਤੱਪਰਮ॥
ਜਿਤਵਾ ਮਤ ਵਿਵਾਦੇਨ ਸੰਕਰਚਾਰਯ ਭਾਵਤ ॥54॥
ਤਥੋ ਵਿਵਾਵਰਧ ਭਵਦਸੇ ਰਾਤ੍ਰੌ ਮਠਚਰੇ ॥
ਪਰਜਿਤ ਹਸ ਰੈਦਾਸ ਤੱਵਾਤ ਦਿਸਘੁ ਤਮ ॥ 55॥
ਰਾਮਾਨੰਦ ਮੁਪਾਗੁਮਯ ਤਸਯ ਸ਼ਿਸਯਤਵ ਮਾਗਤੇ ॥[77]

13 1.3(ੲ) ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜੀਵਨ ਸਰੋਤ:

ਸੰਤ ਜੀਵਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਨੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਧੇਰੇ ਤੇ ਕਥਨੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਸੀ। ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਠੋਸ ਗਵਾਹੀ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਂਪ੍ਰਸਥਾਨ ਤੋਂਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਬਾਣੀ ਰਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀ ਬਾਣੀ ਕਿਹੜੀ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਸੰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਤ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਪ੍ਰਭੂਗਾਇਨ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਸਵੈਕਥਨ ਵਲ ਘੱਟ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ, ਪੇਸ਼ੇ, ਵਰਨ, ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਝੱਕ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਜਨ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਿਆਉਣੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਜਨਮ-ਵਰਣ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਉੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਨਾਲ, ਕਰਤਾਪੁਰਖ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਹਰ ਕਿਣਕੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਤ ਨਹੀਂ ਛਿਪਾਈ, ਆਪਣਾ ਪੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਛਿਪਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛਿਪਾਈ। ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ, ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਨ ਕਰਨੀ ਪਈ, ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਡਟਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਹਮਣਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀ।

14 ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਜਨ ਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਾਤ, ਪੇਸ਼ਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ, ਨੈਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ, ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ, ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼, ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ ਮਿਤੀ, ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ, ਸੰਤਾਨ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਆਮ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਅਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਕਥਨ ਵਲ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੋ ਗੱਲ ਠੀਕ ਢੁਕਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਮਲ੍ਹਾਰ ਵਿਚ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ -

ਨਾਗਰ ਜਨਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਬਿਖਿਆਤ ਚੰਮਾਰੰ ॥
ਰਿਦੈ ਰਾਮ ਗੁਬਿੰਦ ਗੁਨ ਸਾਰੰ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
- - - - - - - - - - - - - - - - - - -
ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟਬਾਂਢਲਾ ਢੋਰ ਢੋਵੰਤਾ,
ਨਿਤਹਿ ਬਾਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ ॥
ਅਬ ਬਿਪ੍ਰ ਪਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ,
ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਸਰਣਾਇ ਰਵਿਦਾਸੁ ਦਾਸਾ ॥[78]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਕਤ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਾਤ, ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ, ਕਾਰੋਬਾਰ, ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਾਤ ਚਮਾਰ, ਗੋਤ ਕੁਟਬਾਂਢਲਾ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਚਮੜੇ ਦਾ (ਅਰਥਾਤ ਮਰੇ ਡੰਗਰਾਂ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਚਮੜਾ ਆਦਿ ਉਤਾਰ ਕੇ, ਰੰਗ ਕੇ, ਕਮਾ ਕੇ ਫਿਰ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਚਮੜੇ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ), ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਬਨਾਰਸ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਸਦਕੇ ਚਾਰੇ ਵਰਨਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਨਾਲੋਂ ਕਰਮ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕਰਮ ਉੱਚਾ ਹੈ ਜਨਮ ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਜ਼ਰੇ ਨੀਵਾਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ

15

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਕਥਨ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ -

0000

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੋ ਜਪੈ ਨਾਮੁ ॥

ਤਿਸੁ ਜਾਤਿ ਨ ਜਨਮੁ ਨ ਜੋਨਿ ਕਾਮੁ ॥[79] ॥ ॥

ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਾਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਅਤੇ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ -

000

ਅਬ ਬਿਪ੍ਰ ਪਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ ॥
ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਸਰਣਾਇ ਰਵਿਦਾਸੁ ਦਾਸਾ ॥ ॥ ॥
ਹਰਿ ਜਪਤ ਹੇਊ ਜਨਾਂ ਪਦਮ ਕਵਲਾਸ ਪਤਿ ॥
ਤਾਸ ਸਮ ਤੁਲਿ ਨਹੀ ਆਨ ਕੋਊ ॥[80]

000

ਜੈ ਕੇ ਕੁਟੰਬ ਕੇ ਢੇਢ ਸਭ ਢੋਰ ਢੋਵੰਤ ਫਿਰਹਿ ॥
ਅਜਹੂ ਬਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ॥
ਆਚਾਰ ਸਹਿਤ ਬਿਪ੍ਰ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ,
ਤਿਨ ਤਨੈ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸਾਨ ਦਾਸਾ ॥[81] ॥ ॥

ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ (ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ) ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਠੋਸ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਈਸ਼ਵਰਵੰਤ ਹ ਗਏ ਹਨ :

000

ਜਾ ਕੀ ਛੋਤਿ ਜਗਤਕਉ ਲਾਗੈ ਤਾ ਪਰ ਤੁੰਹੀ ਢਰੈ ॥

ਨੀਚਹੁ ਊਚ ਕਰੈ ਮੇਰਾ ਗੋਬਿੰਦੁ ਕਾਹੂ ਤੇ ਨ ਡਰੈ ॥ ॥

ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰ ਤਿਲੋਚਨ ਸਧਨਾ ਸੈਨ ਤਰੈ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸੁ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਸੰਤਹੁ ਹਰਿ ਜੀਉ ਤੇ ਸਭੈ ਸਰੈ॥[82] ॥

000

ਅਜਾਮਲ ਪਿੰਗੁਲਾ ਲੁਭਤੁ ਕੁੰਚਰ ਗਏ ਹਰਿ ਕੈ ਪਾਸਿ ॥

ਐਸੇ ਦੁਰਮਤਿ ਨਿਸਤਰੇ ਤੂ ਕਿਉ ਨ ਤਰਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ॥[83] ॥

000

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਯੁਗ, ਸਦਾਚਾਰ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਰੋਤ ਹਨ।

ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਮਸਲੇ

1.4 ਤਤਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਆਚਰਣ, ਲੋਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਰੂਹੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਿਆਰ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਲਿਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਜਿੰਨੀ ਸੂਚਨਾ ਸਾਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

(1) ਨਾਮ
(2) ਜਾਤਿ
(3) ਜਨਮ ਸੰਮਤ/ਮਿਤੀ
(4) ਜਨਮ ਸਥਾਨ
(5) ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸੰਤਾਨ
(6) ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ
(7) ਸ਼ਿਸ਼ਗਣ

<u>1.4(1) ਨਾਮ</u>: ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮੁੱਖ ਜੀਵਨ ਸਰੋਤ ਮੰਨੇ ਹਨ: ਇਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੰਨ 1636 ਵਾਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਹੱਥਲਿਖਤ ਬਾਣੀ (ਜੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਨਾਮਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ: ਇਕ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅਤੇ ਦੂਜਾ 'ਰੈਦਾਸ'। ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ। ਬਨਾਰਸ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਲੈ ਆਏ ਸਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ-ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ, ਭਗਤ ਧੰਨਾ, ਭੱਟ ਕਲਸਹਾਰ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਆਦਿ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਨਾਮ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸਰੋਤ ਜੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ 'ਰੈਦਾਸ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਦੂਜਾ ਨਾਮ 'ਰੈਦਾਸ', ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਨਾਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਹੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਨਾਮ ਇਕੋ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਕੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਹੱਥਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ 'ਰੈਦਾਸ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਨਾਮਾਂ ਤੋਂ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਤੱਥ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮਿਲਾਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਗਪਗ ਇਕ ਵਟਾ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੋਹਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਲਿਪੀਅੰਤਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਇਹ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਬਾਣੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰੈਦਾਸ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੋਵੇਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਡਾ: ਯੋਗੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਵ੍ਯਕਤਿਤਵ, ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ" ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਵਿਸਥਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। "ਰੁਇਦਾਸ, ਰਮਾਦਾਸ, ਰਾਇਦਾਸ, ਰੋਹਿਦਾਸ, ਰਾਹਦਾਸ, ਰੋਹੀਦਾਸ, ਰਾਮਦਾਸ, ਰੁਦ੍ਰਦਾਸ, ਰਇਦਾਸ, ਰੋਹਿਤਾਸ, ਰੂਹਦਾਸ, ਰਰਿਦਾਸ" ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਨਾਮ: ਰੈਦਾਸ ਔਰ ਰਵਿਦਾਸ ਹੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਨ।[84]

ਡਾ: ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਰੈਦਾਸ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਤੇ ਅਨੇਕਨਾਤਮਕ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ "ਧਨ-ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਚਾਕਰ" ਅਰਥਾਤ ਸੰਪੱਤੀ ਦਾ ਦਾਸ ਅਤੇ ਜੋ ਦਿਵਯ ਜੋਤੀ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੇਵਕ ਹੋਵੇ", ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ।[85]

ਡਾ: ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੰਤਦਾਸ ਵੈਸ਼ਨਵ ਨੇ 'ਰੈ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਗਨੀ ਅਰਥਾਤ ਅਗਨੀ ਦਾ ਦਾਸ, ਰਵਿ ਦਾ ਭਾਵ ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਗਨੀ ਦਾ ਜਨਮ ਦੀ ਰਵਿਵਾਰ(ਐਤਵਾਰ) ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਰੰਗ-ਰੂਪ

19 ਤੋ ਮਿਲਦੀ ਸੂਰਜ ਵਰਗੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਸਦਕੇ ਇਸ ਬਾਲਕ ਦਾ ਨਾਂ ਰੈਦਾਸ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ । ਰਯਦਾਸ, ਰੈਦਾਸ ਜਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਦਾਸ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਜਦੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਧੰਨ-ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਭਾਵ ਅਮੀਰ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[86]

ਬੇਲਵੀਡਿਅਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ 'ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਰੈਦਾਸ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲਗ ਭਗ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ 'ਰੈਦਾਸ' ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਰਵਿਦਾਸ ਜਾਂ ਰਵੀਦਾਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ: ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਦੀਆਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸਬੰਧੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ "(1) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਭਗਤਿ ਸਾਧਨਾ, (2) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ", ਡਾਕਟਰ ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ, "ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ- ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ' - (ਅਤੇ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ' ਅਤੇ 'ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ' ਜੋ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ, ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।) ਆਚਾਰੀਆ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਪਾਦਤ "ਯੁਗ ਪਰਿਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ", ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲਗਪਗ 20 ਲੇਖ ਹਨ (ਜੋ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹਨ) ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਡਾ: ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ ਅਤੇ ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ "ਰੈਦਾਸ" ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰੈਦਾਸ' ਹੀ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।)

ਸ੍ਰੀ ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਂਡੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ' ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਰੁਈਦਾਸ, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ

20 ਰੋਹੀਦਾਸ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰੈਦਾਸ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਜੋ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ "ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼", ਡਾਕਟਰ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ "ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ", ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਨੇ "ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ -ਸਰੋਤ ਪੁਸਤਕ", ਸ੍ਰੀ ਕੇ.ਐਨ.ਉਪਾਧਿਆਇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ-ਲਾਈਫ ਐਂਡ ਵਰਕਸ", ਪ੍ਰੋ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਲੋਵਲਿਨ ਕਾਲਜ ਜਲੰਧਰ ਨੇ 'ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਈਮਜ਼, ਪ੍ਰੋ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ) ਨੇ "ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ" ਵਿੱਚ ਸਵਿਸਥਾਰ ਦੋਹਾਂ ਨਾਮਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ 'ਰੈਦਾਸ ਅਤੇ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਮਿਆਰੀ ਸ਼ਬਦ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨੂੰ ਢੁੱਕਵਾਂ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਚਾਰੀਆ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਨੇ 'ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ "ਰੈਦਾਸ" ਅਤੇ "ਰਵਿਦਾਸ" ਤੇ "ਚਰਚਾ" ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਨਾਮ ਮੰਨੇ ਹਨ।

'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' (ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ) ਦੇ ਕਰਤਾ ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੱਤ ਸ਼ਰਮਾ ਪ੍ਰੋ: ਊਸ਼ਾ ਮੰਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਤ ਪੁਸਤਕ "ਕਥਾ ਗੁਸਾਈਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਸਮਾਵਣੇ ਕੀ" ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਵਿਰਿੰਦਰ ਪਾਂਡੇ ਨੇ "ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਆਰੀ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਨਾਮ ਭਾਸ਼ਾ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਭਿੰਨਤਾ ਰਖਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਰਥ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਇਹ ਸਹਿਜ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜਾਂ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰੈਦਾਸ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਇਹ ਨਾਮ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਨਾਮਾਂ ਹੇਠ ਰਚੀ ਗਈ ਬਾਣੀ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੈ।

21 **1.4(2) ਜਾਤੀ:** ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜ਼ਾਤਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਣਾ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਦੇਖੀ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰਣਮੁਕਤ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤਤਕਾਲੀ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਮਾਜਕ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਸਮਾਜਕ ਬੇਤਰਤੀਬੀ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਦੋਲਨ ਅਰੰਭਿਆ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਤ ਨਹੀਂ ਲੁਕੋਈ ਬਲਕਿ ਫ਼ਖ਼ਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਤ ਬਾਰੇ ਖ਼ੁਦ ਕਿਹਾ ਹੈ :-

ਜਾਤੀ ਓਛਾ ਪਾਤੀ ਓਛਾ, ਓਛਾ ਜਨਮ ਹਮਾਰਾ ॥
ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਕੀ ਸੇਵ ਨ ਕੀਨੀ ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰਾ ॥[87]

ਆਪਣੇ ਪੇਤਰੀ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਮਰੇ ਡੰਗਰਾਂ ਦੀ ਖੱਲ੍ਹ ਲਾਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੇ, ਚਮੜਾ ਰੰਗ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕੁਟਬਾਂਢਲਾ ਗੋਤ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਚਮਾਰ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ:

ਜਾਕੇ ਕੁਟੰਬ ਕੇ ਢੇਢ ਸਭ ਢੋਰ ਢੋਵੰਤੇ ॥
ਫਿਰਹਿ ਅਜਹੁ ਬਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ ॥
ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕਮੀਨੀ ਪਾਤਿ ਕਮੀਨੀ, ਓਛਾ ਜਨਮ ਹਮਾਰਾ ॥
ਤੁਮ ਸਰਨਾਗਤਿ ਰਾਜਾ ਰਾਮਚੰਦ ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰਾ ॥[88]

ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਕਮੀਨੀ ਜ਼ਾਤ ਚਮਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨੀਵੀਂ ਜ਼ਾਤ ਦੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਦੇ ਕਰਮ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤੀ

22 ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਰੇ ਵਰਣ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਚਰਨੀ ਪੈ ਗਏ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਜੌਹਰ ਵਿਖਾਏ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਜਾਤਿ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਚੌਥੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰੁ ਉਸਤਤਿ ਕਰੇ ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਨਿਮਖ ਇਕ ਗਾਇ ॥
ਪਤਿਤ ਜਾਤਿ ਉਤਮੁ ਭਇਆ ਚਾਰਿ ਵਰਨ ਪਏ ਪਗਿ ਆਇ ॥[89]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਘਰਿਆ ਹੋਇਆ ਵਰਗ ਅਛੂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸੇ ਕਮਤਰੀਨ, ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਕਿਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਅਗੰਮੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਥੋੜ ਹੈ, ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਉਦਾਰਤਾ ਅਤੇ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂਕਿ ਉਚ-ਵਰਗੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪਛਾੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਗ ਪਿਆਰ ਸਹਿਤ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦਰ, ਮਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ ਹੈ:-

ਅਬ ਬਿਪ੍ਰ ਪਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ, ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਸਰਣਾਇ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸਾ ॥[90]

ਭਗਤ ਧੰਨਾ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ, ਨੇ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਉਦਾਰਤਾ ਸਹਿਤ ਸਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋਏ ਸਨ :-

ਰਵਿਦਾਸ ਢੁਵੰਤਾ ਢੋਰ ਨੀਤਿ ਤਿਆਗੀ ਮਾਇਆ ॥
ਪਰਗਟ ਹੋਆ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਹਰਿ ਦਰਸਨ ਪਾਇਆ ॥[91]

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਸੰਤ ਰੱਜਬ ਆਦਿ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਦਲੇਰੀ, ਸਾਹਸ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਬਹੁ ਥੋਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਉਸਾਰੂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ।

455427

1.4(3) ਜਨਮ ਮਿਤੀ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਵਿਵਾਦਪੂਰਣ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਿਤੀ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਮਿਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਸੁਆਮੀ ਕਾਨੂੰ ਪਿੱਲੈ ਜੋ ਇਕ ਸੁਪਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈ, ਦੇ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲਗਪਗ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਸਾਰਣੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਤ ਇਕ ਪੁਸਤਕ "ਯੁੱਗ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ" ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ "ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ - ਇਕ ਪਰਿਚੈ" ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿਤੀ ਹੈ:-

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾ	ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਈ ਜਨਮ ਸੰਮਤ	ਆਮ ਪਰਨਿਮਾ ਨੂੰ ਜੋ ਦਿਨ ਅਤੇ ਪਰਵਿਸ਼ਟਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ
1	2	3	4
1.	ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਸੈਣੀ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਇਕ ਪਰਿਚੈ ਪੰਨਾ 154)	ਸੰਮਤ 1441	ਦਿਨ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ, ਪਰਵਿਸ਼ਟਾ 3, 27 ਜਨਵਰੀ, 1385.
2.	ਡਾ: ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-224	ਸੰਮਤ 1445	ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ, ਪਰਵਿਸ਼ਟਾ 17/12 ਜਨਵਰੀ, 1389
3.	ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਦੂਜੀ ਛਾਪ, ਪੰਨਾ 768.	ਸੰਮਤ 1456	ਦਿਨ ਸੋਮਵਾਰ, ਪਰਵਿਸ਼ਟਾ 16, 12, ਜਨਵਰੀ, 1400

4. ਮਹੰਤ ਸਤਿਆਦਵਾਰਾਂ, ਜਨਮ ਨਾਮਣਦਾਸ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ 52	ਸੰਮਤ 1456	ਦਿਨ ਸੋਮਵਾਰ, ਪਰਵਿਸ਼ਟਾ 15, 12 ਜਨਵਰੀ, 1400
5. ਡਾ: ਆਰ. ਐਲ. ਹਾਂਡਾ, ਹਿਸਟ੍ਰੀ ਆਫ ਹਿੰਦੀ ਲੈਂਗੁਏਜ ਐਂਡ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ, ਬੰਬਈ।	ਸੰਮਤ 1444	ਦਿਨ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ, ਪਰਵਿਸ਼ਟਾ 20, 24 ਜਨਵਰੀ, 1388
6. ਡਾ: ਰੰਗਾ ਰਾਮ ਰਤਨ (ਸੰਖਿਪਤ ਬੋਰਸਫੋਰਡ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਿਚਾਇਕ, ਪੰਨਾ 234)	ਸੰਮਤ 1444	ਦਿਨ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ, ਪਰਵਿਸ਼ਟਾ 20, ਜਨਵਰੀ 24, 1388
7. ਡਾ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ [illegible] (ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਪੰਨਾ 12 ਅਤੇ 15)	ਸੰਮਤ 1500	ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ, ਪਰਵਿਸ਼ਟਾ 15, 4 ਜਨਵਰੀ, ਸੰਨ 1444.
8. ਡਾ: ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਮਾਚਵੇ (ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਤਕਾਵਿ ਪੰਨਾ 90)	ਸੰਮਤ 1527, ਸੰਨ 1470	ਦਿਨ ਬੁੱਧਵਾਰ, ਪਰਵਿਸ਼ਟਾ 11, 5 ਫਰਵਰੀ, 1470
9. ਡਾ: ਫਰਕੁਹਾਰ	ਸੰਮਤ 1527 ਸੰਨ 1470	ਦਿਨ ਬੁੱਧਵਾਰ ਪਰਵਿਸ਼ਟਾ 11, ਫਰਵਰੀ 5, 1470
10. ਐਚ. ਐਚ. ਵਿਲਸਨ	ਸੰਮਤ 1527	-ਉਹੀ
11. ਡਾ: ਤਾਰਾ ਚੰਦ	-ਉਹੀ-	-ਉਹੀ-
12. ਗਿਆਨੀ ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ (ਜਨਮ ਸਾਖੀ - ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ 15)	ਸੰਮਤ 1471 1 ਹਾੜ	ਦਿਨ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ, ਪਰਵਿਸ਼ਟਾ 30, ਜਨਵਰੀ 25, 1415
13. ਪ੍ਰੋ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਈਮਜ਼, ਪੰਨਾ 5)	-ਉਹੀ-	-ਉਹੀ-

14.	ਡਾ: ਗੋਬਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਨਾਇਤ (ਹਿੰਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਔਰ ਇਸ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ 33)	-ਉਹੀ-	ਦਿਨ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ, ਪਰਵਿਸ਼ਟਾ 30, ਜਨਵਰੀ 25, 1415
15.	ਮਹਾਤਮਾ ਰਾਮ ਚਰਨ ਕੁਰੀਲ (ਭਗਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਸਤਯ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 3)	1471	-ਉਹੀ-
16.	ਡਾ: ਭਾਗਵਤਬ੍ਰਤ ਮਿਸ਼ਰ (ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਔਰ ਉਨ ਕਾ ਪੰਥ, ਪੰਨਾ 116)	1455	ਦਿਨ ਬੁਧਵਾਰ, ਪਰਵਿਸ਼ਟਾ 27, ਜਨਵਰੀ 22, 1399.
17.	ਡਾ: ਵਿਸ਼ਣੂ ਦੱਤ ਰਾਕੇਸ਼ (ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਕੇ ਨਿਰਗੁਣ ਪੰਥ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 83)	-ਉਹੀ-	-ਉਹੀ-
18.	ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕਾ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਨਾਗਰੀ ਪਰਚਾਰਣੀ ਸਭਾ, ਪੰਨਾ 220	-ਉਹੀ	-ਉਹੀ
19.	ਡਾ: ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ, (ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 25)	1455-1456	ਦਿਨ ਬੁਧਵਾਰ, ਪਰਵਿਸ਼ਟਾ 27, ਜਨਵਰੀ 22, 1399. - ਦਿਨ ਸੋਮਵਾਰ, ਪਰਵਿਸ਼ਟਾ 15, ਜਨਵਰੀ 12, 1400

ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰਵਿਵਾਰ' ਨੂੰ ਜਨਮ ਲੈਣ ਕਰਕੇ "ਰਵਿਦਾਸ" ਰਖਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸੰਤ ਕਰਮਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ -

"ਚੌਦਾਂ ਸੌ ਤੇਤੀਸ ਕੀ, ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ "[92]
ਦੁਖੀਉਂ ਕੇ ਕਲਿਆਣ ਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟੇ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ "

ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਘ ਪੂਰਣਿਮਾਂ ਸੰਮਤ, 1433 (1376 ਈ.ਡੀ.) ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜੋਤਸ਼ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸੁਆਮ ਕਾਨੂੰ ਪਿਲੇ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਚਾਂਗ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਇਹੋ ਮਿਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਸਿਧ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।[93]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਦਵਾਨ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਤਾਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਰਵਿਦਾਸ (ਐਤਵਾਰ) ਨੂੰ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਉਸ ਦਿਨ ਮਾਘ ਦੀ ਪੂਰਣਿਮਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ । ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਰਾਇ ਇਕ ਨਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋ ਸੁਆਮੀ ਕਾਨ ਪਿੱਲੇ ਦੁਆਰਾ ਸੁਝਾਈ ਗਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀਬੱਧ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਗਲਤ ਨਿਕਲੇ, ਕੇਵਲ ਸੰਮਤ 1433 (1376 ਈ.ਡੀ.) ਵਾਲੀ ਜਨਮ-ਮਿਤੀ ਹੀ ਠੀਕ ਨਿਕਲੀ।

ਇਸ ਤੋ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਮਿਤੀ ਭਾਰਤੀ ਕਾਲ-ਨਿਰਣਾ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸਾਮੱਗਰੀ ਜਿਵੇਂ 1441, 1445, 1456, 1471, 1500 ਅਤੇ 1527 ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ਕਾਲ-ਨਿਰਣਾ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਉਤਰਦੇ ਹਨ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਨਮ-ਮਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਕ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ। ਦੂਜੀ ਸਾਰਣੀ ਵਿੱਚ

ਪ੍ਰੋ : ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੁਆਮੀ ਕਨੂੰ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ: ਸਾਬਰ ਨੇ ਸਵਿਸਥਾਰ ਸੁਆਮੀ ਕਨੂੰ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਸੂਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਮ ਮਿਤੀ, ਸੰਮਤ ਅਤੇ ਸੰਨ ਲਭਣ ਦਾ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

" 1. ਮਾਘ ਸੁਦੀ 15, 1433 ਬਿਕਰਮੀ ਸੁਆਮੀ ਐਲ. ਡੀ. ਕਨੂੰ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਮਦਰਾਸ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ 1922 ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਗਏ ਕੇਲੰਡਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਘ ਸੁਦੀ 15,1433 ਬਿਕਰਮੀ ਅਰਥਾਤ 25 ਜਨਵਰੀ, 1377,ਈ. ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਪਕਸ਼ ਸੀ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਲ ਕਲਜੁੱਗ ਸੰਮਤ 4478 ਅਤੇ ਸਾਕਾ ਸੰਮਤ 1299 ਅਤੇ ਮੇਸ਼ਾ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤ ਹੈ।

2. ਸੰਮਤ 1455-56 ਬਿਕਰਮੀ ਅੰਕਰ 15 ਹਾੜ ਨੂੰ 14 ਜੁਲਾਈ, 1398 ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਪਹੁਲਾ ਪਕਸ਼ ਦੀ 15 ਤੋਂ ਅਮਾਵਸ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਇਕ ਹਾੜ ਸੰਮਤ 1455 ਨੂੰ 29 ਜੂਨ, 1398 ਈ. ਨੂੰ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਤਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਦਿਨ ਸ਼ਨਿਚਰਵਾਰ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਮਤ 1456 ਵਿਚ ਇਕ ਹਾੜ, 1456 ਨੂੰ ਪਹੁਲਾ ਪਕਸ਼ 10.30 ਵਜੇ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ 29 ਜੂਨ, 1399 ਈ. ਬਣਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਿਨ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਿਤੀ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਸੰਮਤ ਦਾ ਹੀ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

3. ਸੰਮਤ 1471 ਸੀਰ ਗਵਰਧਨਪੁਰ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥ ਅੰਦਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਮਤ ਨਾਲ 1 ਹਾੜ ਜੋੜਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਹਾੜ 1471 ਸੰਮਤ ਨੂੰ 29 ਜੂਨ 1414 ਈਂ ਅਤੇ ਦਿਨ ਸੁਕਰਵਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਮਤ ਨਾਲ ਮਾਘ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਜੋੜੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਘ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ 29 ਮਾਘ, 1471 ਸੰਮਤ ਨੂੰ 23 ਫਰਵਰੀ, 1415 ਈਂ ਅਤੇ ਦਿਨ ਸ਼ਨਿਚਰਵਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਹਾੜ ਦੇ

ਮਹੀਨੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ 5 ਹਾੜ 1471 ਈ. ਨੂੰ ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ ਅਤੇ 3 ਜੁਲਾਈ, 1414 ਈ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਘ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਸੰਮਤ 1470 ਅੰਦਰ 4 ਫਰਵਰੀ, 1414 ਈ ਨੂੰ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਤੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹਾੜ 1471 ਬਿਕਰਮੀ ਅਤੇ ਮਾਘ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ, 1471 ਬਿਕਰਮੀ ਵਾਲੀ ਮਿਤੀ ਐਤਵਾਰ ਤੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਸੰਚੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। 1471 ਬਿਕਰਮੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਿਹੜੇ ਐਤਵਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਸੰਮਤ	ਮਹੀਨਾ	ਸੰਨ
1.	1461	28 ਜੂਨ	1405
2.	1466	29 ਜੂਨ	1410
3.	1473	28 ਜੂਨ	1416
4.	1478	29 ਜੂਨ	1421
5.	1484	29 ਜੂਨ	1427
6.	1495	29 ਜੂਨ	1438
7.	1558	28 ਜੂਨ	1501

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾੜ ਦੇ ਮਹੀਨੇ 1471 ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਅੰਦਰ ਐਤਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

1. 3 ਹਾੜ, 1 ਜੁਲਾਈ, 1414 ਈ.
2. 10 ਹਾੜ, 9 ਜੁਲਾਈ, 1414 ਈ.
3. 17 ਹਾੜ, 15 ਜੁਲਾਈ, 1414 ਈ.
4. 24 ਹਾੜ, 22 ਜੁਲਾਈ, 1414 ਈ.
5. 31 ਹਾੜ, 29 ਜੁਲਾਈ, 1414 ਈ.

ਪਰ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ 5 ਹਾੜ, 1471 ਬਿਕਰਮੀ, 3 ਜੁਲਾਈ, 1414 ਈ. ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।[94]

ਡਾ: ਸ਼ਕਤੀਧਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਧ ਪੱਤਰ "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਜਨਮ-ਦਿਨ ਔਰ ਜਨਮ ਸੰਵਤ (ਜਯੋਤਿਸ਼-ਸ਼ਾਸਤਰ ਪਰ ਆਧਾਰਤ)" ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ 25 ਜਨਵਰੀ, 1377 ਈਸਵੀ, ਜਨਮ ਸਮਾਂ ਬ੍ਰਹਮਮਹੂਰਤ (ਮਾਘ ਪੂਰਨਿਮਾ ਫਲਗੁਨ, ਪਰਵਿਸ਼ਟਾ ਇਕ, ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ, ਸੰਮਤ 1433 ਬਿਕਰਮੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਜਯੋਤਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਗਣਨਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਇਸੇ ਮਿਤੀ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ: ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕੁੰਡਲੀ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :-

"ਸੰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ 25 ਜਨਵਰੀ, 1377 ਈ. ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ 1433 ਮਾਘ ਸ਼ੁਕਲ ਪੂਰਨਿਮਾ ਫਲਗੁਨ ਪਰਵਿਸ਼ਟੇ ਇਕ ਦਿਨ ਰਵਿਵਾਰ"

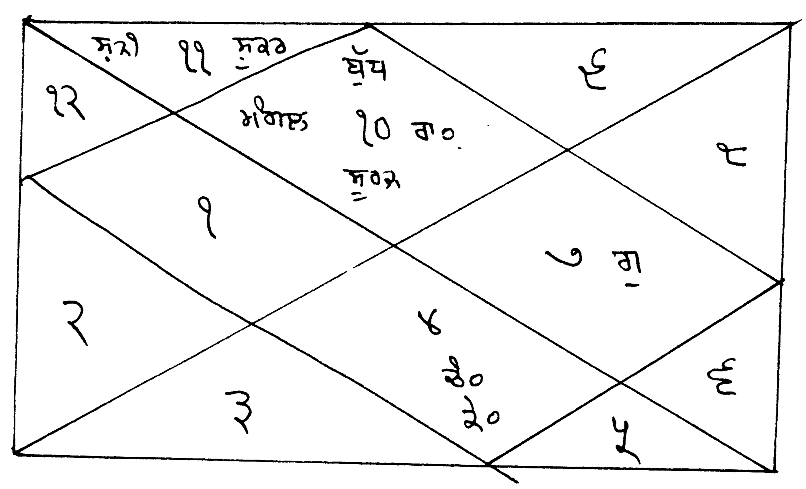

ਇਸ ਕੁੰਡਲੀ ਵਿੱਚ ਰੁਚਕ ਯੋਗ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਗਲ ਉੱਚ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਥਮ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਚੰਦਰਮਾ ਉਚਸਥ ਹੋ ਕੇ ਸਪਤਮ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਵੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਥ ਹੈ।

ਜਿਹ ੜੇ ਗੁਣ ਜਯੋਤਸ਼ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਾਸ਼ੀ ਲਈ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿੱਚ ਹਨ। "ਜਾਤਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ" ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਸਾਰੇ ਗੁਣ: ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਵਾਲਾ, ਅਤਿਅੰਤ ਸੁੰਦਰ, ਬਲਵਾਨ, ਆਕਸਮਿਕ, ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ, ਆਕਰਸ਼ਕ ਭ੍ਰਿਕੁਟੀ ਵਾਲਾ, ਨੀਲਕੇਸ਼ੀ, ਸਮਕਲਚਰਨ ਆਦਿ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੀ।"[95]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਜਨਵਰੀ, 1377 ਈ. ਅਤੇ 1433 ਬਿਕਰਮੀ ਮਾਘ ਸੁਕਲ ਪੂਰਨਿਮਾ ਫਾਲਗੁਨ ਪਰਵਿਸ਼ਟੇ ਇਕ, ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਸੀ।

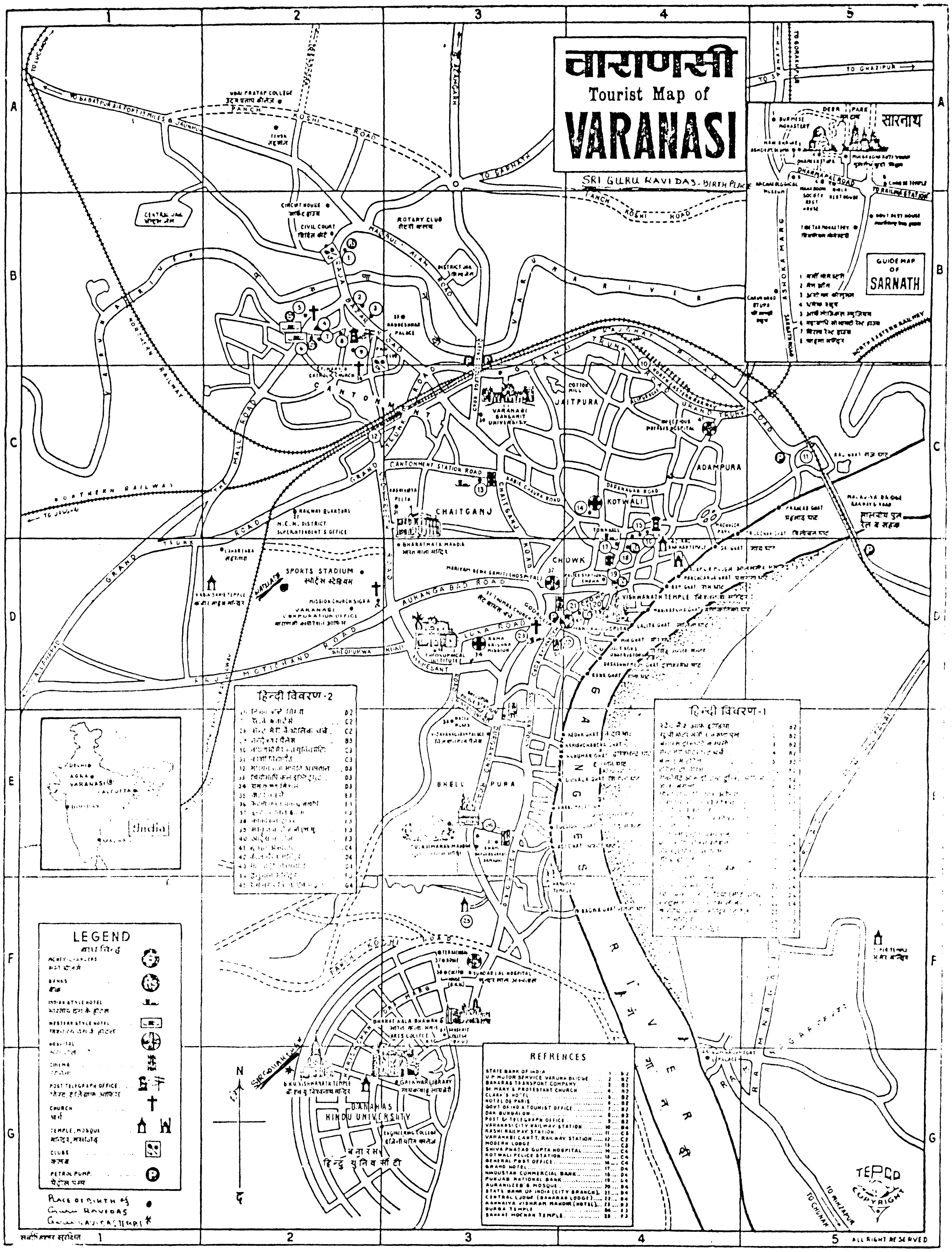

ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ

1.4(4) ਜਨਮ ਸਥਾਨ: ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੁਣ ਤਕ ਵਿਵਾਦਜਨਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਖੋਜਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਵਾਚ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਹਵਾਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਰਖਮੀਨੇ ਤੋ ਕੰਮ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਹਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਰਾਰਤ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਧੁੰਦੂਕਾਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਉ ਤਾਂਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਜਗਤ ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਭਟਕੇ ਫਿਰਨ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਲਕਿ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ:

ਜਾਕੇ ਕੁਟੰਬ ਕੇ ਢੇਢ ਸਭ ਢੋਰ ਢੋਵੰਤੇ ॥
ਫਿਰਹਿ ਅਜਹੁ ਬਾਨਾਰਸੀ ਆਸ-ਪਾਸਾ ॥
ਆਚਾਰ ਸਹਿਤ ਬਿਪ੍ਰ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ
ਤਿਨ ਤਨੈ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸਾਨ ਦਾਸਾ ॥ 3 ॥2 ॥[96]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਢੇਢ (ਚਮਾਰ-ਚਮੜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) ਸਾਰੇ ਢੋਰਾਂ ਨੂੰ ਢੋਂਦੇ ਸਨ ਅਰਥਾਤ ਮਰੇ ਹੋਏ ਡੰਗਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੇ, ਖੱਲ੍ਹਾਂ ਲਾਹੁੰਦੇ, ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਹੋਰ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ (ਬਿਪ੍ਰ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡੰਡਉਤ ਬੰਦਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢੁਕਵਾਂ ਪਿਆਰ-ਆਦਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ

2 ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ:

(1) ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮਰੇ ਡੰਗਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਚਮੜੇ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋੜੇ ਆਦਿ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(2) ਉਹ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ।

(3) ਆਚਾਰ ਸਹਿਤ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਡੰਡਉਤ ਬੰਦਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂਵੱਤ ਮੰਨਦੇ ਉਸ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਵੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਵਾਹੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇਕਰ ਬਨਾਰਸ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ -ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਰਗੀਆਂ ਸਬੰਧਤ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਖੁਦ ਜਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਖੁਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਣਛਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ। ਬਨਾਰਸ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਹਰੀਜਨ ਬਸਤੀਆਂ, ਨੇਤਾਵਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕਾਸ਼ੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ, ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਗਰੀ ਪਰਚਾਰਣੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੁਝ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ:-

ਜਿਹੜਾ ਵਿਚਾਰ ਡਾ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ" ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ "ਰਵਿਦਾਸ ਪੰਥੀ ਰਵਿਦਾਸ ਕੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇ ਮੇਂ ਏਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮੱਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:-

(1) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ। ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭੀ ਅਨੇਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਭਰ ਕੇ ਆਈਆਂ ਹਨ:-
   (ੳ) ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ
   (ਅ) ਗੁਜਰਾਤ-ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ
   (ੲ) ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਮੇਵਾੜ ਦੇ
   (ਸ) ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਮਾਂਡਵਗੜ੍ਹ ਜਾਂ ਮੰਡਾਵਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ।

(2) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪੂਰਬੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਦ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ:
   (ੳ) ਰਵਿਦਾਸ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਸੀਰ ਗੋਵਰਧਨ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ, ਜਾਂ[97]
   (ਅ) ਰਵਿਦਾਸ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ।

27

(1) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਹੋਣ ਕੀ ਕਲਪਨਾ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਦੇ ਕੁਝ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦਾ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਮਹੱਤਵ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ਹੋਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਣ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਕ ਸਮਰਥਨ ਵਿਚ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੇ ਅਭਾਵ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਥਨ ਸਾਤਵਿਕ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗੁਜਰਾਤ ਜਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਜਨਮ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਭਾਵਮੂਲਕ ਵਿਚਾਰ ਸਮਰਥਨ ਵਜੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :-

(ੳ) ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧੇਰੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਧਰਲਾ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਚਿਤੌੜ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕੁੰਭਨਸ਼ਿਆਮ ਦਾ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਛਤਰੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਥਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਛਤਰੀ ਵੀ ਉਸੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗੇ ਸਨ।

(ਸ) ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਮਾਂਡੂਰਾ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਇਕ ਕੁੰਡ ਅਤੇ ਕੁਟੀ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਗੁਜਰਾਤ-ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਿਥੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਹੁਤੇ ਹੋਣ, ਉਥੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਅਰਬ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਈਰਾਨ, ਇਰਾਕ, ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਕੁਲ-ਗੁਰੂ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਅਤੇ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਚੇਲੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦਾ ਰਾਜਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਵੇ, ਉਥੋਂ ਦੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਲ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲੈ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਸੰਤ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਸੰਤ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਰਾਜਸਥਾਨ ਜਾਂ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਛਾਪ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ

ਜਨਮ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਜੈਪੁਰ, ਜੋਧਪੁਰ, ਬੀਕਾਨੇਰ ਅਤੇ ਚਿਤੌੜ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦਾ ਅਸਰ ਪੈਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਬਤ ਨਹੀ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

ਰਹੀ ਗੱਲ ਚਿਤੌੜ ਵਿਖੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਛਤਰੀ ਦੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸੰਤ ਜੀ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਸਮਾਂ ਇਸੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਬੀਤਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਛਤਰੀ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੰਦਰ ਵੀ ਬਣਵਾ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਅੱਜ ਤਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਠੋਸ ਸਬੰਧ ਨਹੀ ਜੋੜਦੀਆਂ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਥਾਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਮਾਂ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਹੋਵੇ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਮਾਂਡੂਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਟੀ ਅਤੇ ਕੁੰਡ ਦਾ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਇਕ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਲਗਪਗ ਇਸ ਤੱਥ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਜਾਂ ਮੰਡਵਾਡੀ ਹੈ ਜੋ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ. ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਨੂੰ ਹੀ ਭੁੱਲ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਮਾਂਡੂਗੜ੍ਹ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗ

30

ਜਾਵੇ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਨਾਂ ਮਾਂਡੂਗੜ੍ਹ ਅਪਨਾ ਲਿਆ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਾਂਡੂਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਗਲਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਅਤੇ ਮਾਂਡੂਗੜ੍ਹ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਾਂਡੂਗੜ੍ਹ ਪਰਚਾਰ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰੋ: ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਰੋਤ ਪੁਸਤਕ" ਵਿਚ ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਚਮਾਰ ਬਸਤੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਗੁਜਰਾਤ ਜਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:-

"(1) ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਭਗਤ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਇਸ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਜਰਾਤ ਜਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅੰਦਰ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੀਰ-ਪੈਗੰਬਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਚੇਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਭਾਗ ਹੇਠ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਕੇ ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਟਨੇ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੱਖੀ-ਸੇਵਕੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੀ। ਪਰ

ਹੈ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਅਰਥਾਤ ਪਟਨੇ ਤੋਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ (ਪੰਜਾਬ) ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ।

(ii) ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਜਾਂ ਗੁਜਰਾਤੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਹਰ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਬਿਹਾਰੀ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਅਸਰ ਹੈ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਨਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸਰੋਤ ਗ੍ਰੰਥ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲਿਪੀ ਕਾਰਾਂ ਉਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਰਹੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ (ਬਨਾਰਸ) ਹੋਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ।

(iii) ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਚਿਤੌੜ ਅੰਦਰ 'ਰਵਿਦਾਸ ਛੱਤਰੀ' ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਮਾਂਡੋਗੜ੍ਹ ਅੰਦਰ 'ਰਵਿਦਾਸ ਕੁਟੀ' ਤੇ ਕੁੰਡਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਚਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉਪਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਜਨਮ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਨ।

ਇਹ ਦਲੀਲ ਕੋਈ ਠੋਸ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤਰਕਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂ ਸਿੱਖੀ-ਸੇਵਕੀ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਹੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕੇ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਰਾਜਸਥਾਨ ਜਾਂ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਚਿਤੌੜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਲੇ ਅੰਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੁੰਭ ਸ਼ਿਆਮ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਨੇੜੇ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦੇ ਮੰਦਰ ਕੋਲ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਚਬੂਤਰੇ ਉਪਰ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਛੱਤ ਉਤੇ ਪੰਚਾਂਗ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਲੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਦਸਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਬਰੀ ਨਦੀ ਉਪਰ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧੀਆਂ ਦਾ ਨਰੀਖਣ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਧੀਆਂ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਾਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਰਥਨ ਨਾ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।"[98]

ਉਪਰੋਕਤ ਤਰਕ-ਤੰਥ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

(2) ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਪਰਖਾਂਗੇ ਕਿ ਕੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਨਾਰਸ ਦੇ

ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸ ਬਸਤੀ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, (ਸੀਰ) ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਦੇ ਜਾਂ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਦੇ।

ਮਹਾਤਮਾ ਰਵਿੰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਚਮੜੇ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਇਸੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ :

ਜਾਕੇ ਕੁਟੰਬ ਕੈ ਢੇਢ ਸਭ ਢੋਰ ਢੋਵੰਤੇ ॥
ਫਿਰਹਿ ਅਜਹੁ ਬਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ ॥
ਆਚਾਰ ਸਹਿਤ ਬਿਪ੍ਰ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ [99]
ਤਿਨ ਤਨੈ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸਾਨ ਦਾਸਾ ॥ 3 ॥ 2 ॥

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਥੇ ਇਹ ਗਵਾਹੀ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਦੇਣੀ ਉਚਿਤ ਰਹੇਗੀ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਪ੍ਰਖਤਾ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਰ ਉਚਿਤ ਤੇ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :-

ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟ ਬਾਂਢਲਾ ਢੋਰ ਢੋਵੰਤਾ ॥
ਨਿਤਹਿ ਬਿਪ੍ਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ
ਤੇਰੇ ਸਰਣਾਇ ਰੈਦਾਸੁ ਦਾਸਾ ॥ 3 ॥ 2 ॥ [100]

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ[101] ਨੇ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ "ਕਾਂਸ਼ੀ ਦਾ ਵਸਨੀਕ" (ਬਨਾਰਸ) ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਪਰਚੱਈ' ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸੰਤ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ[102] ਵੀ ਐਸੇ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ 'ਬਨਾਰਸ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਹੈ।' 'ਰਖਸੀ ਦਾਸ ਨੇ ਵੀ 'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਕਾਂਸੀਪੁਰੀ ਨਿਕਟ ਮਮਧਾਮਾ॥ ਸੁੰਦਰ ਬਸੈ ਪ੍ਰਤਸ ਨਾਮਾ [103] ॥

ਕਾਂਸ਼ੀ ਪਾਸ ਮਾਛੂਰ ਅਸਥਾਨਾ ॥ ਸੂਦਰ ਵਰਣ ਕਰਤ ਗੁਜ਼ਰਾਨਾਂ ॥ [104]

ਗਿਆਨੀ ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ[105]; ਸੰਤ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ,[106] ਸ੍ਰੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਦੇਵ[107] ਕਵੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ[108] ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਨਾਰਸ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰੈਦਾਸ (ਬਨਾਰਸ) ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਹੀ ਡੋਰ ਢੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਡਾਕਟਰ ਪਿਤਾਂਬਰਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ[109] ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੈਦਾਸ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦੇ ਚਮਾਰ ਸਨ।

ਸੰਤ ਅਨੰਤਦਾਸ ਨੇ "ਰੈਦਾਸ ਦੀ ਪਰਚੱਈ" ਵਿੱਚ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਨਾਰਸ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਉਲੇਖ ਹੈ :

" ਨਗਰ ਬਨਾਰਸ ਉਤਿਮ ਗਾਉਂ, ਪਾਵ ਨ ਨੀਰੇ ਨਾਵੈ ਕੋਊ ॥
ਮੂਆਨ ਕੋਊ ਨਰਕੇ ਜਾਇਾਂ, ਸੰਕਰ ਰਾਮ ਸੁਨਾਵੈ ਆਈ ॥
ਸੁਰਤੀ ਸੰਮ੍ਰਿਤ ਕਾ ਹੈ ਅਧਿਕਾਰਾ, ਤਹਾਂ ਰੈਦਾਸ ਲੀਆ ਅਵਤਾਰਾ [110] ॥

ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ "ਗੋਪਾਲ ਮੰਦਰ" ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੇ ਵਿਸਵਾਸ ਨਾਲ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੇ ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਲਸੀ ਗੁਫ਼ਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵੀ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸਥਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਾਸਨਾ ਸਥਲ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਥੋ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਦਕਾ ਬਚ ਗਏ ਸਨ ਤੇ

ਉਗਰਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਗੁਪਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਸੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਬਦਲ ਕੇ ਸੀਰਗਵਰਧਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਪੰਡਤ ਗੋਪਾਲ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਇਹ ਮੰਦਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਗੋਪਾਲ ਮੰਦਰ' ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ।[111]

ਡਾ: ਚੰਦਰ ਦੇਵ ਰਾਏ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੀਰਗਵਰਧਨਪੁਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।[112]

ਪ੍ਰੇਮ ਦਾਸ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) ਜੋ ਸੰਮਤ 1790 (1735 ਏ. ਡੀ.) ਸਮੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਨ, ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

> " ਸਾਖੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ॥ ਕਲਜੁਗੀ ਜੀਵੋਂ ਕੇ ਵਿਸਤਰਨ ਅਰ ॥
> ਲੋਖ ਹੇਤ ਮਾਘ ਪੂਰਣਿਮਾ ਤਿਥ 1433 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਕੁ ਕਾਸ਼ੀ ਢਿਗ ਮੰਡੂਰ
> ਗਾਂਵ ਮਾਹਿ ਜਨਮ ਧਾਰਤ ਭਏ॥ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਕੁਲ ਜਨਮੇ ਦਾਸਾਨ ਦਾਸ ॥[113]

ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਕਲਜੁੱਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਨ ਹਿਤ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਪੂਰਣਿਮਾ 1433 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦੇ "ਮੰਡੂਰਗਾਂਵ" ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਸ਼ਿਵ ਮੰਗਲ ਰਾਮ ਵੈਦ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਸ਼ੀਲ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਦਲਿਤ ਵਰਗ, ਮਹਾਂ ਸਭਾ, ਮੰਡੂਆਡੀਹ, ਬਨਾਰਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।[114]

ਰਾਧੇ ਰਾਧੇ ਸ਼ਿਆਮ ਮਿਸ਼ਰ ਪਾਸ ਜੋ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਬਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ, ਇਹ

ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਹੀ ਹੈ:

ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਮਾਂਡੂਰ ਸਥਾਨਾ ॥ ਸੂਦਰ ਵਰਣ ਕਰਤ ਗੁਜ਼ਰਾਨਾ ॥
ਮਾਂਡੂਰ ਨਗਰ ਲੀਨ ਅਵਤਾਰਾ ॥ ਰਵਿਦਾਸ ਸੁਭ ਨਾਮ ਹਮਾਰਾ ॥[115]

ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਮਾਰ ਬਸਤੀ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।[116]

ਡਾ: ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸੀਰਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।[117]

"ਭਵਿਖ ਪੁਰਾਣ" ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ "ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ" ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਦਾ ਸਥਾਨ ਕਾਂਸੀ ਨਗਰ ਦੁਆਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ "ਨਗਰ ਦੁਆਰ ਕੇ ਬਾਹਰ" ਸ਼ਬਦ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।[118]

" ਕਾਂਸ਼ੀ ਮਹਾਤਮ " ਵਿਚ ਭੀ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨਾਲ ਜਿਸ ਸੂਦਰ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਥਾਨ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[119]

ਬੈਲਵੇਡੀਅਰ ਪ੍ਰੈਸ ਨੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਜੋ "ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ" ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਪੰਨਾ ਇਕ ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ:

"ਯਹ ਮਹਾਤਮਾ ਭੀ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਤਰਹ ਕਾਂਸ਼ੀ ਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁਏ"।[120]

ਪ੍ਰੋ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਲਹਿਰਤਾਰਾ (ਲਹਿਰ ਤਲਾ) ਨੇੜੇ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਵਾਰਾਨਸੀ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਹੈ,

ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।[121]

<u>ਕਲਾਂ ਸੁਕਲਾ</u> ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ" ਵਿਚ ਇਸ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਡੂਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਸੀ, "ਵਾਰਾਣਸੀ ਨਗਰ ਕੇ ਬਾਹਰ, ਪਛਮ ਕੀ ਓਰ ਏਕ ਗ੍ਰਾਮ ਥਾ। ਗ੍ਰਾਮ ਕਾ ਨਾਮ ਮੰਡੂਹ ਥਾ। ਮੰਡੂਹ ਆਪਨੇ ਆਪ ਮੇਂ ਬਿਲਕੁਲ ਗ੍ਰਾਮ ਹੀ ਥਾ।"[122]

ਰੈਦਾਸ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾ: ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ,[123] ਪੰਡਤ ਬੈਨੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸ਼ੁਰਮਾ,[124] ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ,[125] ਡਾਕਟਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ[126] ਨੇ ਵੀ ਬਸਤੀ ਸੀਰ-ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ (ਗੁਰਧਨਪੁਰ) ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਨੂੰ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਇਥੇ ਇਹ ਤੱਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਸੀਰਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਬਸਤੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਉਹ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਸਥਾਨ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਦਿਤਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਉਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਕਰੋਪੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬੰਦੀ-ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖੁਦ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਪਛਤਾਵੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਖਿਮਾਂ ਜਾਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਪਾਸ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੋਹਾਂ

ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੱਦ ਕੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ। ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਾਰ ਗਏ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਮੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮੰਗਵਾਉਣ ਤੇ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸੱਦ ਵੀ ਲਈਆਂ ਤੇ ਵਾਪਸ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕੌਤਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਇੱਛਾ ਅਨੁਕੂਲ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਸਥਾਨ ਮੰਡਆਡੀਹ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਅਰਥਾਤ ਬਨਾਰਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਿਕਟ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਣ। ਜਿੰਨੀ ਜਗ੍ਹਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਧਰਮਪਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਲਈ ਘੇਰਨੀ ਸੀ ਘੇਰ ਲਈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰਧਨਪੁਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਰਦੂ-ਫਾਰਸੀ ਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਹੁਕਮ ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਰਧਨਪੁਰ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ (گوردھن پور) ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਏ ਤਾਂ ਗਵਰਧਨਪੁਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡੇਢ ਕੁ ਸਦੀ ਬੀਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਘਟ ਗਿਆ ਤੇ ਹੋਰ ਬਦੇਸ਼ੀ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵਧ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਨਾਂ ਗਵਰਧਨਪੁਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਗਵਰਧਨਪੁਰ ਨਾਮ ਪੈਣ ਨਾਲ ਕਈ ਕੀਮਤਾਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ।

ਇਸ ਲਈ, ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਉਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਇਸ਼ੁਮਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਬਸਤੀ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੀਰ ਗਵਰਧਨਪੁਰ (ਗੁਰਧਨਪੁਰ) ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਥੇ ਸੁਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਆਦਿ ਹੋਈਆਂ।

....

10 **1.4(5) ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸੰਤਾਨ:**

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਮ, ਬਾਬਾ-ਦਾਦੀ ਦੇ ਨਾਮ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਤਕ ਅਜਿਹਾ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਨਾਮ, ਗੋਤ ਆਦਿ ਕੀ ਕੀ ਸਨ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਅਰਥਾਤ ਪੰਜਾਬ; ਹਰਿਆਣਾ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮਲੇਵਾ ਦਾ ਇਹ ਯਤਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਵ-ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਲਗਪਗ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਹੀ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਾਮ ਆਪਣੇ ਜਾਤ-ਗੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਗੁਜਰਾਤ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਉੜੀਸਾ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਧੀਰਮੱਲੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪਿਛੋਕੜ ਜੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਕੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਬਾਬੇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਕਾਨ੍ਹੂ' ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਲੱਖਪਤੀ' ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਿਆਨੀ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ ਨੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਮ ਲੱਖਪਤੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਨਾਮ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਬੇਲਵੀਡਿਯਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਰਘੂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਘੁਰਬੀਨੀਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹੰਤ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਰਘੂ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਧੁਰਬੀਨੀਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਰਘੂ ਜਾਂ

ਰਘੂਦਾਸ ਅਤੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਨਾਮ ਮਾਨਦਾਸ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਕਰਮਾਂ ਦੇਵੀ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਵਿਸ਼ੁਪੁਰਾਣ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਵੀ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਾਨਦਾਸ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾਕਟਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਕਲਾ ਸ਼ੁਕਲਾ, ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਰਤਨ, ਡਾ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸੁਆਮੀ ਰਾਘਵਦਾਸ, ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਗਿਆਸੂ, ਸ਼ਿਵ ਮੰਗਲ ਰਾਮ ਵੈਦ, ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ, ਸੰਤ ਮਲੂਕ ਦਾਸ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਘੂ' ਜਾਂ ਰਘਵਦਾਸ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੋ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਇਕ ਘੁਰਬਿਨੀਆਂ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਰਮਾਂ ਦੇਵੀ।

ਗਿਆਨੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ, ਵਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੌਂਦੇਵ, ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ: ਪਖਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਤੋਖਾ ਜਾਂ ਸੰਤੋਖਦਾਸ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਮਦਵਾਰ ਕੌਸ ਦੇਵੀ, ਦਿਆਲੀ,   , ਕਲਸੀ (ਕੌਸਾ ਦੇਵੀ) ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਗਿਆਸੂ ਨੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਘੁਰਬਿਨੀਆਂ ਅਤੇ ਘੁਰਬਿਨੀਆਂ ਨੂੰ ਗਲਤ (ਉਚਾਰਣ ਪ੍ਰਚਲਤ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਾਮ ਰਘੁਰਣੀਆਂ (ਰਘੁਰਾਣੀ) ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਰਘੂ ਦੀ ਪਤਨੀ।

ਗੁਜਰਾਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਾਨਦਾਸ ਦੱਸਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਮਾਨਦਾਸ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

" ਰੈਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ" ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਘੂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਕਰਮਾਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਰਾਘੂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹਰਿਚੰਦ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਚਤੁਰਕੌਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

12 ਉਪਰੋਕਤ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰਘੂ'ਜਾਂ 'ਰਾਘਵਦਾਸ' ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਕਰਮਾ (ਕਰਮੀ ਜਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇਵੀ) ਸੀ। ਕਲਸੀ, ਕੈਸਾਂਦੇਵੀ ਜਾਂ ਦਿਆਗੀ ਜਾਂ ਘੁਰਬੀਨੀਆ (ਘੁਰਬਿਨੀਆ) ਜਾਂ ਘੁਰਬੀਨੀਆ (ਘੁਰਬਿਨੀਆ) ਨਾਮ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਗਿਣੇ ਗਏ ਹਨ, ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਯੁਕਤ ਅਤੇ ਗੁਣਭਾਵੀ ਹਨ। ਕਲਸੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਉਹ ਔਰਤ ਜਾਂ ਮਰਦ ਜਿਸ ਨੇ ਕਲਸ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਕਲਸ ਉਹ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਲੋਹਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਕਲਸਧਾਰ ਜਾਂ ਕਲਸੀ ਇਕੋ ਅਰਥ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦੀ ਹਨ। ਉਂਞ ਤਾਂ ਕਰਮਾਦੇਵੀ ਜਾਂ ਕਰਮਾ ਜਾਂ ਕਰਮੋ ਜਾਂ ਕਰਮੀ ਤੋ ਭਾਵ ਹੈ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਏਨੀ ਉੱਚੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਪੁੱਤਰ ਮਿਲਿਆ। ਭਾਗਾਂਵਾਲੀ, ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਹਰਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਔਰਤ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਦਿਆਗੀ' ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਦਯਾ ਦਾ ਸਾਗਰ', ਦਿਆਲਤਾ ਦੀ ਮਾਲਕ। ਘੁਰਬੀਨੀਆਂ ਤੋ ਭਾਵ ਹੈ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਅਕਲਮੰਦ, ਪੂਰੇ ਸੂਝਵਾਲੀ, ਘੁਰਬੀਨੀਆ ਤੋਂ ਅਰਥ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਘੁਰ (ਘਰ) + ਬਿਨੀਆ ਜੋ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹੋਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਇਕ ਪਰਮਪੁਰਖ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਣਵਾਚਕ ਨਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਕਈ ਰੱਖੇ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। "ਰਘੂ" ਤੇ ਰਘੂਰਨੀਆ ਦੋਵੇਂ ਨਾਮ ਵਧੇਰੇ ਢੁਕਵੇਂ ਹਨ।

1.4.(6) <u>ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ:</u> ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅ[illegible]ਦ ਨੇ ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ-ਮਾਤਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਇਕੱਠਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸਮੰਤ ੧੫੭[illegible] ਬਿਕਰਮੀ ਵਿਖੇ ਜਦੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ 39 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ, ਮਾਮੂਲੀ ਬੁਖਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੋਵੇਂ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।[127] ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਬਰਾਦਰੀ ਸੱਦੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਘਾਟ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਇਆ। ਇਸੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਆਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਕੱਟੜ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਸਰੀਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਅਗਨ ਭੇਟਾ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਜਦੋਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅਗਨੀ ਠੰਡ ਹੋਈ ਤਾਂ ਗੰਗਾ ਦਾ ਰੁਖ ਬਦਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖ ਹੜ੍ਹਾ ਕੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਈ। ਅੱਜ ਵੀ 'ਉਲਟੀ ਗੰਗਾ' ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਉਲਟੀ ਗੰਗਾ ਦੇ ਵਾਹਾ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਕੋਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।

—

1.4(7) ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ: ਜਦੋ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨਕਖੋਜ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਜਾਂ ਵਿਵੇਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਤਰਕ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ, ਕਥਾ ਜਾਂ ਤੱਥ ਤਰਕ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਜਿਥੇ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ ਉਥੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਰ ਖੋਜ ਦਾ ਸੁਝਾਉ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪਰਿਪਾਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਦੋ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁਤਗੀ ਤੇ ਸਾਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਦੇਹਯੁਕਤ ਨਿਕਲੀ। ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗੀ। (ਸਮਾਜਕ, ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਉਹ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਰਣ-ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਜ਼ਾਤ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੱਟੜ ਸੀ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਚੇਲਾ ਬਣਾਉਣਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਸੋਂ ਜਾਂ ਅਸ਼ੂਦਰ ਵਸੋਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।) ਜੇਕਰ ਕੁੱਤਾ-ਬਿੱਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੌਂਕੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪੋਚਾ ਮਾਰਨ ਉਪਰੰਤ ਚੌਕਾ ਫਿਰ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਇਆ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸ਼ੂਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੌਂਕੇ ਦੇ ਨੇੜਿਉ ਵੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨ-ਕੁੱਟਣ ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ, ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਗੰਗਾ ਜਲ ਨਾਲ ਉਸ ਚੌਂਕੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾਫ ਨਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਭਿੱਟੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਭਰਮ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। (ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਸ਼ੀ ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਸੰਕੀਰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਦੀ ਪੰਡਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਏਸੇ ਨਗਰੀ ਵਿੱਚ ਜਨਮੇ ਸਨ ......"ਉਹ ਜੁੱਤੀਆਂ ਗੰਢਦੇ, ਆਪ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਖੱਲਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।" ਛੂਤ ਛਾਤ ਦਾ ਏਨਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਕਿ ਨੀਚ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ) ਆਪਣੀਆਂ

ਨਿਯਤ ਇੱਕ ਦੋ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਨ ਆਦਿ ਲੈਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। (ਪੰਡਤਾਂ, ਖੱਤਰੀਆਂ ਤੇ ਵੈਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜੁਰਮ ਅਤੇ ਗੁਨਾਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬੇ-ਘਰ ਕਰਨ ਤੱਕ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।") ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਨਰਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਵਹਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਹਰਿ ਬਿਨ ਨਾਹਿ ਕੋਈ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ, ਹਰਿ ਜਨ ਆਨਹਿ ਧਿਆਵੈ ਰੇ ॥
ਹਮ ਅਪਰਾਧੀ ਨੀਚ ਘਰ ਜਨਮੇ, ਕੁਟਮ ਲੋਕ ਕਰੈ ਹਾਸੀ ਰੇ ॥
ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮ ਜਪੁ ਰਸਨਾ ਕਾਟੈ ਜਮ ਕੀ ਫਾਸੀ ਰੇ ॥ [128]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਪੂਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰਿ (ਨਿਰੰਕਾਰ ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ) ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਹਨ।) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਲਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨੀਚ ਜਨਮੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਟਮ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਅਛਪ ਮਨੁੱਖ (Sub-human) ਸਮਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਸ਼ੂਦਰ ਵੇਦ-ਪਾਠ ਪੜ੍ਹੇ, ਭਗਤੀ ਕਰੇ, ਹਰਿ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪੇ ਜਾਂ ਰਾਮ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਬਣੇ। ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕੌਣ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਖੁਦ ਜਾ ਕੇ ਬੱਚੇ (ਰਵਿਦਾਸ) ਦੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਕਿ "ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀ ਲੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਪਿੱਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ"। ਜੇ ਪਿੱਛਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (principal) ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਣ ਕਰ ਲਈਏ ਤਾਂ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਾਤੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਫਿਰ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਠਾਕਰ-ਪੂਜ-ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਦੇ ਮੁੱਖੀ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ-ਸੇਵਕੀ ਬੇਅੰਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਕਿਉਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ? ਕਿਉਂ ਉਸ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ? ਕਿਉਂ ਅਜਿਹੇ ਪਰ-ਪੁਰਖ ਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ? ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰੰਪਰਵਾਦੀ ਸਨਾਤਨੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਏਨੇ ਨੱਟੜ ਤੇ ਬੇਗ਼ੈਰਤਮੰਦ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ (ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਨੇਤਾ) ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਗ਼ੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਅਰਥਾਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਸੰਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ। ਹੋਰ ਇਹ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਇੱਕ ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਸੀ, ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਹੀ ਜਿਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਮਨੁੱਖ - ਜਾਤੀ, ਪਸ਼ੂ-ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਪੰਛੀ-ਜਾਤੀ, ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਹ ਤਿੰਨ ਹੀ ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਰਨ, ਫਿਰਨ , ਸਮਝਣ ਆਦਿ ਦੀ ਸੂਝ ਹੈ, ਕੇਵਲਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦਾ ਹੀ ਫਰਕ ਹੈ। 'ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤਿ ਸਭ ਏਕ ਹੀ ਪਹਿਚਾਨਵੋ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਜੋ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਉਹ ਮਾਨਸ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਘਿਰਣਾਜਨਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੋਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਪੰਦਰੀ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜੇਕਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈਏ ਤਾਂ

ਫਿਰ ਕਿਉਂ ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਲਾਨ੍ਹਤ ਦੂਰ ਨਾ ਹੋਈ? ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਕਿਉਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ? ਮਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਉਸ ਦੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ? ਜਦ ਇਕ ਵੈਸ਼ਨਵ-ਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇਤਾ ਕਿਸੇ ਨੀਵੀਂ ਜ਼ਾਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਚੇਲਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ (ਰਾਮਾਨੰਦ) ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਤਸਦੀਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸ਼ੂਦਰ ਨਹੀਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਮਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਵਾਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤਾ? ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਸੈਣ, ਨਾਮਦੇਵ, ਸਦਨਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸ਼ੂਦਰ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਮ ਹੈ। ਜਦ ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਵਰਣ-ਭੇਦ, ਜ਼ਾਤਪਾਤ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਏਨੀਆਂ ਉਚੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮਾਨੰਦ ਵਰਗਾ ਗੌੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗਲ ਉਸਤਰਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪਾਵੇ ਜਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣਾਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਜੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਉਂਣ ਕਿਸ ਨੇ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਜੇ ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਅਸ਼ੂਦਰ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਸਕਦਾ, ਜਿਥੇ ਸ਼ੂਦਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿੱਕਰ ਦਾ ਛਾਪਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਕੱਚੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਧੂੜ ਵਿੱਚ ਸ਼ੂਦਰ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਾ-ਰਹਿਣ, ਤੇ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਪੈਰ ਉਸ ਸ਼ੂਦਰ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤੇ ਲਗ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਪੈਰ ਭਿੱਟਿਆ ਜਾਵੇ।) ਸ਼ੂਦਰ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਮੋਰ-ਪੰਖ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੂਰੋਂ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸ਼ੂਦਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਢੋਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਵੜਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦਾ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਸਵਰਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਛੁੱਪ ਜਾਣ।

ਇਕ ਹੋਰ ਭੈੜੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਛੂਤ ਤੇ ਖਰੀਦੇ ਸੌਦੇ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਦੀ ਸਰਦਲ ਤੋਂ ਹੇਠ ਪੈਸੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਪੈਸਿਆਂ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਣੀ ਸੁੱਟਦਾ, ਫਿਰ ਗੰਗਾ-ਜਲ ਦਾ ਛਿੱਟਾ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਕਪੜੇ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਧੂਫ ਦੇ ਕੇ ਗੱਲੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਜੇਹੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਇਹ ਇਕ ਅਸੰਭਵ ਗੱਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਹਾਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਆਤਮਕ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਨ ਲਈ, ਤਤਕਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਗਲਤ ਭਿੱਖਿਆ (ਇਕ ਅਣਚਾਹੀ ਜ਼ਾਤ ਦੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਘਰੋਂ) ਲਿਆ ਕੇ ਦੇਣ ਤੇ ਸਰਾਪ ਦੇ ਕੇ ਚਮਾਰ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ। ਫਿਰ ਨਵ-ਜੰਮੇ ਬਾਲਕ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਮੰਤਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾ ਕੇ, ਕਿ ਉਹ ਪਿੱਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ (ਚਮਾਰੀ) ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਲਾਇਆ। ਇਹ ਇਕ ਸੋਚਿਆ-ਸਮਝਿਆ ਪਰਪੰਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾ ਪਿੱਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗੁਰੂ (ਰਾਮਾਨੰਦ) ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ।

(ਕਿੰਨੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ ਜੋ ਸਰਾਪ ਲੈ ਕੇ ਚਮਾਰ ਦੇ ਘਰ ਜੰਮਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵੀ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਤੋਂ ਹੀ ਲਈ। ਨਵੇਂ ਦੂਜੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦਤਾ ਦਾ ਸੇਵਕ ਰਿਹਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।) (ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣੇ ਠਾਕਰ ਵੀ ਪੂਜਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਨਿਰਗੁਣ ਵਿਚਾਰਧਾਰਦਾ ਦਾ ਸੰਯੋਜਕ ਵੀ ਬਣਿਆ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਹੱਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ।) ਗੱਲ ਕੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਇਕ ਮੋਮ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਪੁੱਤਲਾ ਸੀ, ਜੋ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਜਿਉਂਦਾ, ਮਰਦਾ ਤੇ ਤੁਰਦਾ-ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਿੰਨੀ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਕਿੰਨਾ ਝੂਠ ਗੁੰਨਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।। ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਖੀਏ ਉਧੇੜੇ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ

ਸੋਚ ਦਾ ਕੁਤਰਾ ਕਰਕੇ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰੂਪ ਕੀਤਾ ਗਿਆ !!!

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਸੁਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿੰਨੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੈਤਾਨੀ (intellectual truency) ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ (diplomatic awareness) ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਫ਼ਰਤ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੇਸ਼ਮੀ ਰੁਮਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਬੌਧਕ ਬੱਦਲਾਂ ਥੱਲੇ ਲੁਕਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਵਰਗੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ, ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸੋਚ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ, ਕਿੰਨੇ ਕਠੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸੋਚ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਗਏ ਹਨ:

" ਜੇ ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਜਾਇਆ, ਤਉ ਆਨ ਬਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀ ਆਇਆ [129]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਤਤਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦਤਾ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਟਕਰਾਉ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਲੀਲ ਕੀ ਵਜ਼ਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ, ਤੇ ਹੈ ਕੋ ਠਾਕਰ - ਪੂਜ, ਕੱਟੜ ਵੈਸ਼ਣਵਵਾਦੀ, ਤੇ ਹੈ ਸਾਰੇ ਕੋ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਐਡੇ ਵਡੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਛੋਟੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਚੇਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਹਾਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਸੈਂਕੜੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਚੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁੱਠੀ- ਚਾਪੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ? ਜਦੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਹੀ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਕਿਸ ਗੱਲ

ਦੀ? ਗੁਰੂ ਧਾਰਨਾ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮੰਧਤ ਗੁਰੂਦੇਵ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸੂਝ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦੇਵੇ। ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ, ਉਸ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਚੱਲੇ। ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਹ ਸਹਿਜ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਸਨ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ। ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਉਂ ਊਣੀ ਹੈ? ਜੇਕਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਕੀ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਗਏ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਹੈ? ਜੇਕਰ ਜੈਸੂ ਮਸੀਹ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਕੀ ਈਸਾਈਅਤ ਮੈਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ?

ਸਾਬਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ , ਕਬੀਰ, ਸੈਣ, ਨਾਮਦੇਵ ਆਦਿ ਛੋਟੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸੀ, ਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਚੰਗੀ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ, ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਵੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ-ਪੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਈ ਮਿਲਾਵਟ ਤੋਂ ਨਾਵਾਕਿਫ਼। ਤੇ ਫਿਰ ਜੀ-ਹਜ਼ੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਭੋਲੇ -ਪੰਛੀ ਸੇਵਾਦਾਰ, ਦਲੀਲ ਦੀ ਤੁਰਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਚੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਚੇਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਕਤ ਸਬਤੀ ਦਾ ਮੇਲਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਤਾਂ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ,

ਜੇਕਰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਅੱਖ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਦਮ ਭਰਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸੋਚ ਦੀ ਮੁਤਲਾਸ਼ੀ ਹੋਵੇ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਰੋਹ ਨੂੰ ਖੁੰਢਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਇਨਕਲਾਬ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ, ਜ਼ਾਤਪਾਤ ਦੇ ਝੂਠੇ ਤੇ ਮਸਨੂਈ ਅੰਡਬਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਉਣ ਅਤੇ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਨਾਲ ਬਾਬਸਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਇਕ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਤਤਕਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਰਾਂਤੀ ਬਹੁਤ ਅਜਦਵੀਂ ਸੀ, ਪਰੰਪਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਹਿਮ ਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਧੀਆ ਹੋਣ ਦੀ ਰੁੱਚੀ (Superiority complex) ਨੂੰ ਝੁਠਲਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਰਵਿਦਾਸ- ਕਬੀਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸ਼ਿਤ ਹੋਣ, ਫੈਲਣ, ਚਮਕਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਆਡੰਬਰੀ ਯਤਨ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ, ਭਰਮ ਸਿਰਜਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਪਰਿਪਾਟੀਆਂ , ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ - ਸੰਗਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦੇ ਕੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅੱਗੇ ਰਵਿਦਾਸ- ਕਬੀਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਗੋਡੇ ਟਿਕਾਉਣ ਦੇ ਇਕ ਛੜਯੰਤਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਨੇ ਅਲਪ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਤਥਾਕਥਿਤ ਸ਼ੂਦਰ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਅਧੀਨਗੀ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਉਠਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਪਰਮ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ - ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ , ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਗਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਰੋਪੀ ਅਤੇ ਕਰੂਪੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਬਣਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਫ਼ਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਾਣ- ਬੁੱਝ ਕੇ ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਵਟ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਮਾਣ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਸੀ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ

ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਵਾਦੀ ਸੋਚ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਬੌਧਕਤਾ ਤੇ ਛਾਈ ਰਹੇ। ਕਈ ਪਦ, ਸਾਖੀਆਂ ਸ੍ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ- ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਕਬੀਰ ਜਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਖੁਦ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜੋ ਪਹਿਲੀਆਂ ਮੂਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਤੇ ਹੁਣ ਉਪਲਭਦ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਲੋਕਾਂ - ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਆਤਮਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਯਤਨ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਵਤ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਨਿਰਮੂਲ ਅਤੇ ਨਿਰਜਿੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ।

ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਸੰਤ ਕਬੀਰ ਲਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਝੂਠੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿਸੇ ਕੁਆਰੀ ਜਾਂ ਵਿਧਵਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਲੋਕ-ਲਾਜ ਦੀ ਮਾਰੀ ਆਪ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਤਾਲਾਬ ਜਾਂ ਮੰਦਰ ਔਗੇ ਸੁੱਟ ਗਈ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨੋ ਜੁਲਾਹੇ 'ਨੀਰੂ ' ਨੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ।[130] ਆਪਣੀ ਉਚੀ- ਸੁੱਚੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਦਕੇ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਸ਼, ਕਬੀਰ ਤੇ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕਰ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਪਰੰਪਰਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜਰੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਇਹ ਵੀ ਤੋਹਮਤ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਸਲੀ ਬਾਪ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ। ਕੀ ਕੋਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਕੀ ਦੇ ਧਰਮ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਬਦਲ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਗੁੰਮ ਕਰ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਰਹਿਸਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿੱਚ ਧਕੇਲ ਦੇਵੇ !! ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਵਿਦਿਆਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਾਲੀਵਾਰਸ ਕੋਈ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ - ਪੀਰਾਂ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਲੂਕ ਹੋਣਾ, ਜੋ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਮਹਾਤਮਾ ਕਬੀਰ, ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਵਾਲਮੀਕਿ, ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਸੰਤ ਅਨੰਤਦਾਸ ਰਚਿਤ 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਿਚਈ'[131] ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ 'ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ' ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਭਾਦਾਸ ਨੇ[132] ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ

"ਭਗਤਮਾਲ" ਵਿੱਚ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ 12 ਚੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਗਿਣਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਸ੍ਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

"ਅਨੰਤਾਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਸੁਖਾ, ਸੁਰਸੁਰਾ, ਪਦਮਾਵਤੀ ਨਰਹਰਿ ॥
ਪੀਪਾ ਭਾਵਾਨੰਦ, ਰੈਦਾਸ, ਧੰਨਾ, ਸੈਨੁ ਸੁਰਸੁਰ ਕੀ ਨਰ ਹਰਿ ॥ [133]

ਜੇਕਰ ਨਾਭਾਦਾਸ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਦਰਸ਼ਨ - ਵਿੱਧੀ ਉਥੱਲ-ਪੁੱਥਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਭਾਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਚਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ। ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਬਣੀਏ ਦੇ ਘਰੋਂ ਭਿਖਿਆ ਲਿਆ ਕੇ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਛਕਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਠਾਕਰਾਂ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਨਾਲ ਨਾ ਜੁੜਿਆ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦਾ ਪੇਟ ਹੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਭਿਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਬਣੀਆਂ ਪਾਪੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪਚਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕੀ ਚੋਖੀ ਦੇਰ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਬਣੀਏ ਦੇ ਘਰੋਂ ਭਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਣੀ? ਕੀ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਰੁੱਸ ਗਿਆ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦਿਨ ਨਾ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਬਣੀਏ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਰਸਦ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਲੈਣ - ਦੇਣ ਚਮਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਡਿੱਗੀ ਖੋਤੇ ਤੋਂ ਗੁੱਸਾ ਘੁਮਿਆਰ ਤੇ। ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ, ਗੁੱਸਾ ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਭੁੱਲ ਕਰਨ ਤੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਣਜਾਣ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਣੇ ਪਏ ਤੇ ਬੇਕਸੂਰੇ ਨੂੰ ਚਮਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਦਰਪੂਰਤੀ ਲਈ ਰਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਜਾ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਣ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਪਿਆ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕੱਠਪੁਤਲੀ

ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹਵੇ, ਮਖਲੂਕਾਤ ਨੂੰ ਨਚਾਈ ਜਾਵੇ।

"ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ " ਆਤਮਾ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਾਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੋਈ ਵਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੋਈ ਉਮਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੋਈ ਗੋਤਰ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਚਮਾਰ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।" ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਪਈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਹੈ? ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਕੀ ਚਮਾਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀ ਲੈਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਵਿਦਾਸ ਭ੍ਰਿਟਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ? ਉੱਤਰ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਾਣਾ - ਬਾਣਾ ਕੇਵਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨੂਰਾਨੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਖੁਦ ਕਰਦੇ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਸਦਾ ਲਈ ਬਣੀ ਰਹੇ ਕਿ ਪੀਰ- ਪੈਗੰਬਰ ਜਾਂ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਨਸਲ ਵਿਚੋ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਬਕੇ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ। ਕਿੰਨੀ ਸਵੈ - ਵਿਰੋਧੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਾਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਬਰਾਬਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਈਆਂ। ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਖੁਦ ਚਮਾਰ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਚਮਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤੀ ਦਾ ਖਾਮਿਆਜ਼ਾ ਭੁਗਤੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਮੰਨਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਤਾਂ ਹੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਚਮਾਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਦੇਖਿਆ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਸ ਭਿੰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਰੱਖਦੇ ਤਾਂ ਚਮਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬਾਣੀਏ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਰਸਦ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਰੱਬ ਨਾਲੋਂ ਧਿਆਨ ਨਾ ਟੁੱਟਦਾ। ਇਸ ਕਥਾਸਾਰ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਵੀ, ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਰੀਝਦਾ ਸੀ, ਚਮਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਦਾ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਸਰਾਪ ਦਿੱਤਾ, ਰਵਿਦਾਸ ਮਰ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਤੁਰੰਤ ਚਮਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਚਮਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਜੰਮਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਚਮਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵ-ਜੰਮੇ ਬਾਲ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਹਰਿਜਨ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ ਕਿ "ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈਂ, ਚਮਾਰ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘ ਲੈ।" ਇਹ ਦੁਰੰਗੀ ਚਾਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਕੀ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਹੀ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਾਲਕ ਬਿਨਾਂ ਦੁੱਧ ਪੀਤੇ ਮਰਨ ਲੱਗਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲ ਲਿਆ ਕਿ ਚਮਾਰੀ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਚਮਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਕਿੰਨੀ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਚਮਾਰੀ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਚਮਾਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਤਾ, ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪਾਲਣ - ਪੋਸਣ ਮਰਯਾਦਾ ਨਾਲ ਜੁਆਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਚਮਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਜੇ ਚਮਾਰ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਰਵਿਦਾਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਚਮਾਰ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਜੇਕਰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਫਿਲਾਸਫੀ ਠੀਕ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਨਾਲ ਠਾਕਰ ਮੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਉਂ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਵਾਪਸ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਨਾਲ ਠਾਕਰ ਮੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਏ?

ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕਰਮਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹਸਤੀ ਮਾਨਵੀ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਝੁਕਦੀ।

ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਚਾਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭੀਖ ਮੰਗ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਭਿਟਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ੂਦਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਕਦੇ ਵੀ ਦੁੱਖੀ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅੰਦਰਲੀ ਗੱਲ ਬੁੱਝ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਮੌਤ ਉਹ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਸਜ਼ਾ ਕੱਟਣ ਲਈ ਰਘੂ ਚਮਾਰ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਠੇ-ਸਿੱਧੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨਾਲ ਘੁੰਮਾਈ ਫਿਰਦਾ ਹੋਵੇ।

ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤਿੰਨੇ ਪਰਮ ਦੇਵਤੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਾਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਤਾਂ ਪੁੱਤਰ ਕਦੇ ਵੀ ਉਤਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸਹੀ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਜੀਵਨ-ਅਰੰਭ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੀ ਗ਼ਲਤ ਹੋ ਗਈ। ਤਰਕ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਜੰਮਦੇ ਹੀ ਗੁਰ-ਮੰਤਰ ਨਾ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਪੀ ਬਣ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਲੋਕ ਪਾਪੀ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਗੁਰ-ਮੰਤਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਾ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੂਜੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ। ਦਾਤਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਉਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਜਗਾਉਣਾ ਸੀ। ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਇਸ ਨਿਰਾਧਾਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਗਾੜੂ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਮਨਘੜਤ ਗੱਲ-ਕਥ ਨਾਲ ਨਾਭਾਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਤਥਾ-

ਕਥਿਤ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ - ਕਥਾ ਇਕ ਰਹਿਸਮਈ ਅਤੇ ਸੋਚ ਰਹਿਤ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੁਲੱਝੀ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਰੋਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਰਾਹੇ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਪਰ ਨਿਹਾਇਤ ਹੀ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਲਿਸ਼ਕਾਉਂਦਿਆਂ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਮੁਲੰਮਾ ਉਸ ਦੁਆਲੇ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀ ਤਸਵੀਰ ਦਿਸਣੋਂ ਬੰਦ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਧੰਨਾ ਭਗਤ ਵੀ ਸੈਨ ਭਗਤ ਵਾਂਗ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੈਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਦੀ ਪੁਖ਼ਤਗੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਧੰਨਾ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤਾਂ -ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹਨ :

ਗੋਵਿੰਦ ਗੋਵਿੰਦ ਗੋਵਿੰਦ ਸੰਗ ਨਾਮਦੇਵ ਮਨੁ ਲੀਣਾ ॥
ਰਾਮਦਾਸ ਕੋ ਛੀਪਰੋ ਹੋਇਉ ਲਾਖੀਣਾ ॥
ਬੁਨਨਾ ਤਨਨਾ ਛਾਡਿਕੈ ਪ੍ਰੀਤਿ ਚਰਨ ਕਬੀਰਾ ॥
ਨੀਚ ਕੁਲਾ ਜੁਲਾਹਰਾ ਭਇਓ ਗੁਨੀ ਗਹੀਰਾ ॥ [134]

ਧੰਨਾ ਭਗਤ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧੰਨਾ ਜੀ ਨੇ ਕਬੀਰ , ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੈਨ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲਈ ਤੇ ਉਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਨਹੀਂ ਬਣੇ। ਹਾਂ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਸਾਲਾਹ ਕਰਦੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਸਧਨਾ, ਸੈਨ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ

ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਭੇਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ :

"ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਤਿਲੋਚਨ ਸਧਨਾ ਸੈਨ ਤਰੇ ।
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਸੰਤਹੁ ਹਰਿ ਜੀਉ ਤੇ ਸਭੈ ਸਰੇ ॥[135]

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ[136] ਨੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰ- ਪਰੰਪਰਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੁਜ

⁞

ਦੇਵਾਨੰਦ

⁞

ਹਰਿਆਨੰਦ

⁞

ਰਾਘਵਾਨੰਦ

⁞

ਰਾਮਾਨੰਦ

⁞

ਰਾਮਾਦਾਸ (ਰਵਿਦਾਸ)

ਜਦੋਂ ਨਾਭਾਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਬਦ ਰਾਮਾਦਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਲੀ ਤਖ਼ਤੀ ਤੇ

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਨੂੰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ "ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ" ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿੱਚ[137] ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਗੁਰਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਰਾਮਾਨੁਜ

।

।

ਦੇਵਾਨੰਦ

।

।

ਹਰੀਆਨੰਦ

।

।

ਰਾਮਾ ਨੰਦ

।

।

ਰਵਿਦਾਸ

ਪਰ ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰ - ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਥੋਂ ਲਈ ਹੈ।

ਐਚ. ਐਚ. ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਰਾਮਾਨੰਦ

ਦੇ ਮੁੱਢ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਿਆ ਹੈ।[138]

ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਣੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਰਵਿਦਾਸ" ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਖੀ ਨੰ:13 ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ (ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ) ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਨੂੰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ:

ਰਾਮਾਨੰਦ ਮੋਹਿ ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਓ, ਪਾਇਓ ਬ੍ਰਹਮ ਬਿਸਾਸ ॥
ਰਾਮ ਨਾਮ ਅਮੀ ਰਸ ਪੀਉ, ਰੈਦਾਸ ਹੀ ਭਏ ਖਲਾਸ ॥[139]
-ਸਾਖੀ ਨੰ:13

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਰੈਦਾਸ' ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗ ਸਕੇ ਕਿ ਇਹ ਸਾਖੀ ਨੰ:13 ਕਿਹੜੀ ਗ੍ਰੰਥ-ਲਿਖਤ ਜਾਂ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਸਾਖੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਵੀਨਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। "ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ" ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਿਥੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀ ਸਾਖੀ ਨੰ:13 ਨਾਲ ਇਹ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਡਾ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਪਦ ਜਾਂ ਸਾਖੀ ਨੰ:13 ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਸਾਖੀ ਨੰ:13 ਕਿਸ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਆਈ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿਸਟਰ ਮੈਕਾਲਿਫ[140] ਡਾ: ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ[141] ਡਾ: ਗੋਬਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ[142] ਡਾ: ਗਣਪਤੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ,[143] ਡਾ: ਬਦਰੀ ਨਰਾਇਣ ਸ੍ਰੀਵਾਸਤਵ[144] ਡਾ: ਧਰੇਂਦ੍ਰ ਵਰਮਾ,[145] ਸਾਧੂ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ,[146] ਡਾ: ਤਾਰੀ ਜੋਗ ਸਿੰਘ,[147] ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ,[148] ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ,[149] ਅਤੇ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾਵਾਲੇ,[150] ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਸੰਤ ਨਾਭਾਦਾਸ ਦੀ "ਭਗਤਮਾਲ" ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ

ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਪਾਰਖੀਜ਼ਗੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਆਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਵਪੂਰਤ ਕਦਮ ਪੁੱਟੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸਿਟੇ ਕਢੇ ਹਨ।

ਡਾ: ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ" ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਟੂਕਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ ਗਲਤ ਹਨ ਅਤੇ ਖਿੱਚ-ਧੂਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

"ਦਾਸ ਰੈਦਾਸ ਵਿਆਕੁਲ ਭਯੋ,
ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮਾ ਮਾਲੰਬਨ ਮੋਰੇ ॥[151]

2. ਪਤਰੀ ਨਾਵ ਖਵਟਿਆ ਗੁਰੂ ਰਾਮਾ, ਨਾਮ ਲੇਤਹਿ ਤਰਿ ਹੈ ॥[152]

3. ਦੌਊ ਘੋੜਾ ਚੜ੍ਹਿ ਕੋਊ ਨ ਪਰੈਤੋ, ਸਤਿਗੁਰ ਰਾਮਾ ਧਰੇ ਪੁਕਾਰੋ ॥[153]

ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ: ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਪਦ, ਜਿਹੜਾ 193, ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਖੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ 153 ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਪਦ 153 ਵਿੱਚ ਹੈ ਤੇ ਤੀਜਾ ਵੀ 153 ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨਹੀਂ ਲੈ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਨਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਪਰਮਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਾਮ, ਰਮੱਈਆ, ਗੁਸੱਈਆ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰੇਗਾ, ਸ਼ੋਭਾਪੂਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੇਗਾ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਉਹ ਰਾਮ ਕਹਿ ਕੇ ਗਵਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਏਗਾ।

ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਖ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜਦੇ। ਏਥੇ ਗੁਰਾ ਰਾਮਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਰਾਮ- ਰੂਪੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਚਾਨਣ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਪੱਦ ਦਾ ਸਬੰਧ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕਿਸ ਦਾ ਹੋਵੇ।

ਡਾ: ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਇਨ੍ਹੇਂ (ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ) ਰਾਮਾਨੰਦ ਕਾ ਸ਼ਿਸ਼੍ਯ ਮਾਨਾ ਜਾਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੰਤਰਸਾਖੀ ਕੇ ਕਿਸੀ ਭੀ ਸਰੋਤ ਸੇ ਰੈਦਾਸ ਰਾਮਾਨੰਦ ਕਾ ਸ਼ਿਸ਼੍ਯ ਹੋਨਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਤਾ।"[154]

ਡਾ: ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ 12 ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰਖ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕਢਿਆ ਹੈ, "ਉਕਤ ਸਭੀ ਬਾਤੋਂ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਯਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਯਾ ਜਾ ਸਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਕਤ ਪਾਂਚ ਮੇਂ ਸੇ ਕਦਾਚਿਤ ਕਿਸੀ ਨੇ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦੋਂ ਮੇਂ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਕੋ ਆਪਨਾ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਆ ਹੈ।"[155]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ , ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਇਹ ਵੀ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ "ਕਾਸ਼ੀ ਮੇਂ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਵਾਲੇ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਕੇ ਵਿਚਾਰੋਂ ਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਨਾ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਹਾ ਜਾ ਸਕਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਮੇਂ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਕਾ ਆਪ ਕੋ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਸਿੱਧ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲਿਯੇ, ਸੈਨ, ਕਬੀਰ ਤਥਾ ਪੀਪਾ ਸੇ ਭੀ ਕਹੀਂ ਪ੍ਰਮਾਣੋਂ ਕੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ।"[156]

ਡਾ: ਬੀ.ਐਨ. ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ਲਿਖਦੇ ਹਨ "ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਪਰ ਰੈਦਾਸ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਕੇ 12 ਸ਼ਿਸ਼ੋਂ ਮੇਂ ਮਾਨਾ ਗਯਾ ਹੈ। 'ਅਗਸਤਯ ਸੰਹਿਤਾ', 'ਭਗਤਮਾਲ' , 'ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ ਕਾ ਟੀਕਾ', 'ਰੀਵਾ ਨਰੇਸ਼ ਰਘੁਰਾਜ ਕਾ ਗ੍ਰੰਥ', 'ਭਗਤਮਾਲ' , 'ਰਾਮ ਰਸਿਕਾਵਲੀ' ਆਦਿ ਇਸ ਮੱਤ ਕਾ ਸੱਮਰਥਨ ਕਰਤੇ ਹੈਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨੋਂ ਕੋ ਅਭੀ ਇਸ ਕੇ ਪਕਸ਼ ਮੇਂ ਠੋਸ

ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਪਾਏ।"[157]

ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਜਗਿਆਸੂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਸਾਹਿਬ" ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "........ ਜਬ ਗੁਰੂ ਕੀ ਸੂਚੀ ਮੇਂ ਚੇਲੇ ਕਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਔਰ ਚੇਲੇ ਕੀ ਬਾਣੀ ਮੇਂ ਗੁਰੂ ਕਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਤੋ ਯੇਹ ਬਾਤ ਕਿਸ ਆਧਾਰ ਪਰ ਮਾਨ ਲੀ ਜਾਏ ਕਿ ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੁਆਮੀ ਕੇ ਸ਼ਿਸ਼੍ਯ ਥੇ?"[158]

ਡਾ: ਚੰਦਰਦੇਵ ਰਾਏ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਦੇ ਸ਼ੋਧ ਪੱਤਰ "ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ" ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕੱਢਿਆ ਹੈ :

> " ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼੍ਯ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕਠਿਨਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਲੇਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਸੰਦਿਗਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਰੈਦਾਸ ਦਾ ਦੀਖਿਆ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।"[159]
>
> ....

ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਡਾ: ਰਾਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

> " ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਉਪਲਬਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾਭਾਵ ਹੀ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਯਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ।"[160]

ਡਾ: ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀਕਸ਼ਤ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ :

"ਰਾਮਾਨੰਦ ਕੇ 12 ਸ਼ਿਸ਼ਯ ਕਹੇ ਜਾਤੇ ਹੈਂ। ਪ੍ਰਥਮ ਪਾਂਚ ਸੈਨ, ਕਬੀਰ, ਪੀਪਾ, ਰਵਿਦਾਸ, ਧੰਨਾ, ਸੁਸੇ 7ਮੇਂ ਅਨੰਤਾ ਨੰਦ ....॥ ਇਨ ਮੇਂ ਸੇ ਪ੍ਰਥਮ ਪਾਂਚ ਕੀ ਸਭੀ ਬਾਤੋਂ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਤੇ ਹੂਏ ਯਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਯਾ ਜਾਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਨੇ ਭੀ ਇਨਹੇਂ ਆਪਨਾ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਯਾ ਹੈ।" 161

ਪ੍ਰੋ: ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਂਬਰ ਅਨੁਸਾਰ :- ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ "ਭਵਿਸ਼ ਪੁਰਾਣ" ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਭਵਿਸ਼ ਪੁਰਾਣ ਤਾਂ ਇਕ ਅਤਿਕਥਨੀ ਭਰਪੂਰ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ- ਈਸ਼ਟ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰੇ। ਪਰ ਉਹ ਵਡਿਆਈ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਮਿਥਿਹਾਸ ਬਣ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਇਹ ਕਿ "ਭਵਿਸ਼ ਪੁਰਾਣ" ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਚੇਲਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦਤਾ ਦਾ ਲਿਖਾਇਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਤਾਂ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਗੁਰਮੱਤ ਅਤੇ ਸੰਤ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਵੈਸ਼ਣਵ-ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ - ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਗ਼ਲਤ ਬਿਆਨੀ ਕਰੇ, ਉਹ ਗੱਲ ਸ਼ੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਜੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨੀ

ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਹੋਰ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਡਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਲਟਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ, ਬਲਕਿ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਇਨਾਂ ਦਲੀਲਰਹਿਤ ਤੇ ਅਣਇਤਿਹਾਸਕ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪਾਪ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਸੂਰ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਨੀ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਆਪ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਅਜਿਹੀ ਗ਼ਲਤ ਬਿਆਨੀ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਿੰਨੀ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਜਨਮ 1469 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ 1467 ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਹੋਣ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਚੇਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।[162]

'ਕਲਾ ਸ਼ੁਕਲਾ' ਨੇ "ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ" ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਭਾਵਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ:

> "ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਕੇ ਪ੍ਰਿਯ ਸ਼ਿਸ਼੍ਯ ਕੇ ਸਵਰਗਾ ਗਮਨ ਕੇ ਪਸ਼੍ਚਾਤ ਹੀ ਘੁਰਬਿਨੀਆ ਗਰਭਵਤੀ ਹੁਈ। ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਕੇ ਅਭਿਸ਼੍ਰਾਪ ਸਵਰੂਪ ਉਨ ਕੇ ਪ੍ਰਿਯ ਸ਼ਿਸ਼੍ਯ ਕੀ ਆਤਮਾ ਨੇ ਘੁਰਬਿਨੀਆ ਕੇ ਗਰਭ ਮੇਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਯਾ ...."[163]

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਰੋਤ ਪੁਸਤਕ" ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

> "ਦਰਅਸਲ ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਸੈਣ, ਪੀਪਾ,

ਧੰਨਾ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਤ- ਭਗਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਅੰਦਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਤ - ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਨੇ ਤਾਂ ਸੈਨ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ,ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 1505 ਬਿ: ਹੈ, ਜੋ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। "[164]

ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ - ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ (ਰਜਿ:) ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਿਕਾ "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਿੱਤ ਕਰਤਵਯ" ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ "ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਸਵਾਮੀ ਸੰਦਨ ਮੁਨੀ ਅਤੇ 13 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨਾ ਹੋਈ" ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।[165] ਸਵਾਮੀ ਸੰਦਨ ਮੁਨੀ ਕੌਣ ਸਨ, ਕਿਥੋਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਇਸ ਸਰੋਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੀ ਉਹ ਵੀ ਕਵੀ ਸਨ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਗੱਲ ਅਜੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਕਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਿਰਦਿਸ਼ਟ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਡਾ: ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ - ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ" ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਮੇਂ ਕੁਛ ਪੰਕਤੀਆਂ ਮਿਲਤੀਂ ਹੈਂ , ਜਿਨਮੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕੋ ਗੁਰੂ ਮਾਨਾ ਹੈ" ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਤੁਕ ਡਾ: ਪਦਮ ਦੁਆਰਾ ਉਦਰਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:

"ਮਾਧੋ ਸਤਗੁਰੂ ਸਬ ਜਗ ਚੇਲਾ,
ਅਬ ਬਿਛੁਰੇ ਮਿਲੈ ਨ ਦੁਹੇਲਾ।"[166]

- ਪਦ 53

ਅਰਥਾਤ, ਪਰਮਾਤਮਾ (ਮਾਧੋ) ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਉਸ ਦਾ ਚੇਲਾ ਹੈ। ਇਸ

ਪਦ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਨਹੀਂ ਲਈ, ਬਲਕਿ ਖੁਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੁਰਪੂਰਣ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਕੋਈ ਠੋਸ ਪ੍ਰਮਾਨ ਨਾ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤੱਦ ਤੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ।

ਡਾ: ਯੋਗੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਸੋਂ ਕੋਈ ਗੁਰੂ - ਦੀਖਿਆ ਨਹੀਂ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਟ ਨੂੰ ਰਾਮ, ਮਾਧੋ, ਗੁਸਈਆ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

> "ਸ਼ਿਕਸ਼ - ਦੀਕਸ਼ਾ ਕੇ ਕਸ਼ੇਤਰ ਮੇਂ ਤੋ ਸੰਤੋਂ ਮੇਂ ਅਪਵਾਦ ਸਵਰੂਪ ਹੀ ਕਦਾਚਿਤ ਕਿਸੀ ਕੀ ਕੋਈ ਲੌਕਿਕ ਸ਼ਿਕਸ਼ਾ ਹੁਈ ਤੋ ਅਨਯਥਾ ਸਭੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ, ਸਤਸੰਗ, ਪ੍ਰਯਟਨ ਤਥਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਏਵੰ ਅੰਤਰ ਗਿਆਨ ਸੇ ਹੀ ਸੀਖਾ ਥਾ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਭੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਿਕਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੂਈ ਥੀ। ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਸਵਯੰ ਭੀ ਆਪਨੇ ਮਨ ਕੋ ਕੇਵਲ ਹਰਿ ਕੀ ਹੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਮੇਂ ਪੜ੍ਹਨੇ ਕਾ ਸੰਕੇਤ ਦੀਆ ਹੈ।
>
> ਕੁਛ ਲੋਗੋਂ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕੇ ਦੀਕਸ਼ਾ - ਗੁਰੂ ਸਵਾਮੀ ਰਮਾਨੰਦ ਥੇ, ਕਿੰਤੂ ਜੈਸਾ ਉਲੇਖ ਕੀਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਸ਼ਯ ਮੇਂ ਕੋਈ ਪੁਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਪਲਭਧ ਨਹੀਂ ਹੋਤਾ।" 167

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਖੁਦ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ

ਹੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ :

"ਚਲਿ ਮਨ ਹਰਿ ਚਟਸਾਲ ਪੜ੍ਹਾਊਂ ॥ ਟੇਕ ॥

ਗੁਰੂ ਕੀ ਸਾਟਿ, ਗਿਆਨ ਕਾ ਅਕਸ਼ਰ,

ਬਿਸਰਤ ਸਹਿਜ ਸਮਾਧੀ ਲਗਾਊਂ ॥ [168]

- ਪਦ 30

ਗੋਬਿੰਦੇ ਭਵ ਜਲ ਜਲ ਵਿਆਧੀ ਅਪਾਰਾ,

ਤਾਮੈਂ ਕਛੂ ਸੂਝਤ ਵਾਰ ਨ ਪਾਰਾ ॥ ਟੇਕ ॥ [169]

- ਪਦ 29

ਗੋਵਿੰਦੇ ਚਰਨਾਰਬਿੰਦ ਸੈ ਸਮਾਧੀ ਲਾਗੀ ।

ਉਰ ਭੁਜੰਗ ਭਸਮ ਅੰਗ, ਮਤਤ ਬੈਰਾਗੀ ॥ ਟੇਕ ॥ [170]

- ਪਦ 28

ਖਾਲਿਕ ਸਿਕਿਸਤਾ ਮੈਂ ਤੇਰਾ , ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਉਮੇਦਗਾਰ

ਬੇਕਰਾਰ ਜਿਉ ਮੇਰਾ ॥ ਟੇਕ ॥ [171]

ਔਵਲ ਆਖਿਰ ਇੱਲਾਹ ਆਦਮ ਮੌਜ ਫਰਿਸਤਾ ਬੰਦਾ ॥

ਜਿਸ ਕੀ ਪਨਾਹ ਪੀਰ ਪੈਗੰਬਰ ਕਯਾ ਗਰੀਬ ਕਯਾ ਗੰਦਾ ॥

ਤੂ ਹਾਜਰਾ ਹਜੂਰ ਯੋਗ ਏਕ ਔਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਦੂਜਾ ॥

ਜਿਸ ਕੇ ਇਸ਼ਕ ਆਸਰਾ ਨਾ ਹੀ, ਕਿਆ ਨਿਵਾਜ਼ ਕਯਾ ਪੂਜਾ ॥

ਨਾਲੀ ਦੋਜ ਹਨੋਜ ਬੇਬਖਤ ਕਮਿ ਖਿਦਮਤਗਾਰ ਤੁਮਾਰਾ ॥

ਦਰ ਮਾਂਦਾ ਦਰ ਜਵਾਬ ਨ ਪਾਵੈ ਕਹ ਰੈਦਾਸ ਬਿਚਾਰਾ ॥ [172]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਲੋਚਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ

ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਸੁਆਮੀ ਸੰਦਨ ਮੁਨੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਪਲਭਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਲਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੀ।

-

1.4(ੲ) ਸ਼ਿਸ਼ਗਣ: ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਸੰਤ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਠੋਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸਬੂਤ ਉਪਲਭਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਪੱਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਹ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਵਾਂਗ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਵਿਸਥਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤ, ਭਗਤ, ਮਹਾਤਮਾ ਅਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਲਛਮਣ - ਰੇਖਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਾਣ-ਇਜ਼ਤ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲਿਆ ਨਹੀਂ। ਸੰਭਾਲਦਾ ਵੀ ਕੌਣ? ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ, ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਦਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੀ, ਜੋ ਕੁਝ ਚਿਰ ਤਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਸਮੇ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਹ ਭੁੱਲ - ਭੁਲਾ ਗਈ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਠੀਕ ਉਤਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਭਾਵਪੂਰਣ ਗਵਾਹੀ ਵੀ ਉਪਲਭਦ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹਨ:

1. ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਬਾਈ ਉਰਫ਼ ਰਤਨ ਕੁਮਾਰੀ,
2. ਸੰਤ ਮੀਰਾਂ ਜੀ,
3. ਉਦੇਪੁਰ ਦਾ ਮਹਾਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ,
4. ਰਾਜਾ ਚੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ,
5. ਬੀਬੀ ਭਾਨਮਤੀ ।

<u>ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਬਾਈ ਉਰਫ਼ ਰਤਨ ਕੁਮਾਰੀ:</u> ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹੱਕ ਹਾਸਲ ਸਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਵਟ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਾ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਇਸ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਸ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਬਲਕਿ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿਵਾਇਆ, ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਿਕਾਵਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਬਣਾਇਆ। ਇਸੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਪਰਿਪਾਲਕ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੂਜਾ- ਅਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ ਅਤੇ ਹੱਕਰਸੀ ਕੀਤੀ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਇਆ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਚਿਤੌੜ ਦੇ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰ ਹਾਂਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਝਾਲੀ ਬਾਈ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਥਾਹ ਪਿਆਸ ਵੀ ਸੀ। ਸੰਤਰਵਿਦਾਸ, ਕਬੀਰ ਅਤ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿ ਜੀ ਦੇ ਨੂਰੀ- ਗਿਆਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵੀ ਸੁਣੀ ਅਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਿਆਸ ਜਾਗੀ। ਨਗਰ ਨਰੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਸੁਣ ਲਈ ਸੀ। ਝਾਲੀ ਜੀ ਨੇ ਨਗਰ ਨਰੇਸ਼ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਸ ਉਹ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਹਿਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸੱਤਿਸੰਗ ਭਵਨ, ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਸੱਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬਚਨ ਸੁਣ

ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ- ਭਗਤੀ ਦੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਈ ਅਤੇ ਤਤਪਸ਼ਚਾਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅੱਗੇ ਸੇਵਿਕਾ ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਨੂਰੀ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰ- ਮੰਤਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੇਵਿਕਾ ਬਣਾ ਕੇ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ।

ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਹਮਸਫ਼ਰ ਪੰਡਤਾਂ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਚਿਤੌੜ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇ- ਹੱਦ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਏ, ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਭੜਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਢਾਵੇਲਾ ਮਚਾਇਆ, ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਝੱਲੀ -ਪਾਗਲ ਕਹਿਣ ਲਗ ਪਏ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਨਾਲ ਆਏ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਗ਼ਲਤ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੇ ਬਨਾਰਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਖਲਬਲੀ ਮੱਚ ਗਈ। ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਗਰ ਨਰੇਸ਼ ਕੋਲ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਜੋ ਇਕ ਬਹੁਤ ਉਚੇ ਰਾਜਪੂਤੀ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ, ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਣਾ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਬੇਪੱਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਗਰ ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਹਿਮਾਨ ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਪਾਸੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ -ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦਿਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰ ਸੰਖੇਪ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ :

> " ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਸਭਾ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਵਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।"

ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੱਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗਿਆਨ -ਧਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ - ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਲਈ

ਨਗਰ ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਸਭਾ ਬੁਲਾਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤਾਂ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਜੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਹੋਇਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ੰਕੇ ਨਿਵਿਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ:

ਨਾਗਰ ਜਨਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਬਿਖਿਆਤ ਚਮਾਰੰਗ ॥
ਰਿਦੇ ਰਾਮ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਨ ਸਾਰੇ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਸੁਰਸੁਰੀ ਸਲਲਕ੍ਰਿਤ ਬਾਰੁਨੀ ਰੇ ॥
ਸੰਤ ਜਨ ਕਰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਨੈਂ ॥
ਸੁਰਾ ਅਪਵਿਤਰ ਨਤ ਅਵਰ ਜਲ ਰੇ ॥
ਸੁਰਸੁਰੀ ਮਿਲਤ ਨ ਹੋਇ ਆਨ ॥
ਤਰ ਤਾਰਿ ਅਪਵਿਤਰ ਕਰਿ ਮਾਨੀਐ ਰੇ ॥
ਜੈਸੇ ਕਾਗਰਾ ਕਰਤ ਬੀਚਾਰੈਂ ॥
ਭਗਤਿ ਭਗਉਤ ਲਿਖੀਐ ਤਿਹ ਉਪਰਿ ॥[173]
ਪੂਜੀਐ ਕਰ ਨਮਸਕਾਰੈਂ ॥

ਨਗਰ ਨਿਰੇਸ਼ ਨੇ ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ :

> "ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਦੈਵੀ ਗਿਆਨ ਸਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ।"

ਜਨ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਇਹ

ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ :

> "ਸਾਰੇ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ

ਸੋਚ-ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ। ਵੱਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਨਾਲ ਵੱਡਿਆਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹੀ ਇਨਸਾਨ ਵੱਡਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਈਸ਼੍ਵਰ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੈ। ਸੋਚਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਭਿਅਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਨਜ਼ੂਰੇ - ਨਜ਼ੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।" [174]

ਨਗਰ ਨਰੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਮਲੀ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਚਿਨੌਤੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪਰਖ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਨਗਰ ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਮਹਾਂਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਅਤੇ ਪੰਡਤਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਤੇ ਪਰਖ -ਕਸੌਟੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸੰਸਥਾਪਿਤ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੱਬੀ ਤਾਕਤ ਰਾਹੀਂ ਜੁੜੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਆਵਾਹਨ ਕਰਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਨਗਰ ਨਿਰੇਸ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਹ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਬੁਲਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬੁਲਾਉਣੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ। ਪੰਡਤਾਂ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੂਰਤ ਮੰਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਭਗਤਮਾਲ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਸੰਤ ਪ੍ਰਿਅਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :

> "ਇਸ ਬਾਤ ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੋਂ ਨੇ ਤੀਨ ਪਹਰ ਤੱਕ ਪੱਕਾ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਾ ਔਰ ਮੰਤਰੋਂ ਕਾ ਜਪ ਕੀਆ, ਪਰੰਤੂ ਕੁਛ ਨਾ ਹੂਆ , ਮੂਰਤੀ ਆਪਨੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੇ ਹਿਲੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ। ਜਬ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਔਰ ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਔਰ ਦੀਨ -ਭਾਵ ਸੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀ ਤੋ ਮੂਰਤੀ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸਿੰਹਾਸਨ ਛੋੜ ਕਰ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਗੋਦ ਮੇਂ ਆ ਬੈਠੀ।" [175]

ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਕੌਤਕ ਦੇਖ ਕੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਏ ਅਤੇ ਚੱਕਰ ਖਾ ਗਏ ਅਤੇ ਪੰਡਤ

ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਲੈ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਜੈਜੈਕਾਰ ਹੋ ਉਠੀ। ਨਗਰ ਨਿਰੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦੀ ਪੱਤ ਬਚ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਓਪਰੀ ਜਿਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤਾਂ ਹੋਈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਹਾਰਾਣਾ ਚਿਤੌੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹੀ ਤਾਂ ਦੇ ਸਕਣਗੇ। ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਸੋਚ ਭਰਪੂਰ ਕੌਤਕ ਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਆਖ਼ਿਰ 'ਚਮਾਰ' ਹੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸੋਂ ਵਿਦਾਇਗੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਂ ਕਢ ਕੇ ਚਿਤੌੜ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਣ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮਜਬੂਰੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੀ ਅਗਲੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਚਿਤੌੜ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਣਗੇ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਧੰਨ - ਦੌਲਤ ਦੇਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਤਿਆਗੀ ਸੰਤ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਜਦੋਂ ਰਤਨ ਕੁਮਾਰੀ ਝਾਲੀ ਬਾਈ ਵਾਪਸ ਚਿਤੌੜ ਪੰਹੁਚੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਚਮਾਰ ਗੁਰੂ ਕਿਉਂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰਨ ਤਕ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਵਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਲਖੂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ-

> "ਰਾਣੀ ਵਲ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਜਾ ਬੜੇ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਭੜਕ ਉਠਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਚਿਤੌੜ ਦੇ ਰਾਜਪੂਪ ਦੀ ਰਾਣੀ ਹੋ ਕੇ ਸੂਦਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਕ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਫੇਰ ਰਾਜਾ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਤਲਵਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸੱਚੀ ਜੋਤ ਦਾ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਸੱਚੀ ਜੋਤ ਦਾ ਚਮਕਾਰਾ ਪਿਆ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਜਾ ਡਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ

> ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਲਵਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਡਿਗ ਪਈ। ਰਾਜਾ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਿਰ ਪਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਵਾਲ ਹਨ ਪੈਰ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦੀ ਪਦਮ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਦਿਸਿਆ ਸੰਤ ਕੌਣ ਸੀ ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਹੀ ਸੀ।[176]

ਇਸ ਸੰਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰ ਹਾਂਸ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਗੁੱਸਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕੌਤਕ ਵੀ ਦੱਸੇ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਸੰਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਜਾਣ। ਝਾਲੀ ਬਾਈ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਕਿ ਕੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸੱਦਾ ਭੇਜਣ ਤੇ ਏਥੇ ਆ ਜਾਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਣਗੇ ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰੀਏ। ਰਾਜਾ ਚੰਦਰ ਹਾਂਸ ਨੇ ਝਾਲੀ ਬਾਈ ਵਲੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਲਈ ਦਾਅਵਤ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਦਾਅਵਤ ਕਬੂਲ ਲਈ ਤੇ ਚਿਤੌੜ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਸਮੇਤ ਪਧਾਰੇ। ਚਿਤੌੜ ਦੇ ਪੰਡਤ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਚੰਦਰ ਹਾਂਸ ਨੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਮਾਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਭੋਜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਸਫ਼ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਪੰਡਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾ ਹੋਏ ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਕਲਾ ਵਰਤਾਈ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਡਤਾਂ ਦੇ ਨੀਚ-ਉਚ ਦਾ ਭਰਮ ਦੂਰਨ ਕਰਨ। ਅਰਦਾਸ ਕਬੂਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਪੰਡਤ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਰਵਿਦਾਸ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ ਪੰਡਤ ਇਸ ਕੌਤਕ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਮਾ-ਜਾਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਅਵਸਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ-ਰਾਣੇ ਅਤੇ ਪੰਡਤ-ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣ ਗਏ। ਰਾਜਾ ਚੰਦਰ ਹਾਂਸ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ।

2. <u>ਸੰਤ ਮੀਰਾਂ :</u> ਭਾਰਤੀ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਵਾਦ ਅਜੇ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਸ਼ੋਧ ਗ੍ਰੰਥ "ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ" ਵਿੱਚ ਡਾਕਟਰ ਪ੍ਰਭਾਤ ਨੇ ਸੰਤ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1561 ਕੁੜਕੀ ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਜੋਧਪੁਰ ਅਤੇ ਬੀਕਾਨੇਰ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਦੇ ਵਿਚਾਕਾਰ ਹੈ। ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸੁਪਰਸਿੱਧ ਰਾਠੋਰ ਰਾਜਾ ਰਾਵ ਜੋਧਾ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਵ ਦੂਦਾ ਜੀ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਅਤੇ ਰਾਣਾ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਦੀ ਗੋਦ ਦਾ ਮਧੁਰ ਪਿਆਰ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ, ਅਜੇ ਇਹ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਹੋ ਗਈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਇਕ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ - ਪੋਸ਼ਣ ਦੂਦਾ ਜੀ ਦੀ ਦੇਖ - ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਮੇੜਤੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੂਦਾ ਜੀ ਖੁਦ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਲਝਣਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਉਂ ਹਮਲਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਘਰੇਲੂ ਫੁੱਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਿਦਿਆ ਵਲ ਖੁਦ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸੁਖਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਵਹੇਲਨਾ ਘਰੇਲੂ ਫੁੱਟਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਦੀਆਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਹਰਸ਼ - ਸੋਗ ਉਸ ਨੂੰ ਪੀੜਿਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਮਨ - ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਰਾਹ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੇਵਰਾਜ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਂ 'ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਔਰ ਉਨ ਕੀ ਪਦਾਵ ਵਿੱਚ ਕਰਨਲ ਟਾਡ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਮਰਥਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ 1573 ਬਿਕਰਮੀ ਵਿੱਚ ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮਹਾਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਦੇ ਜੇਠੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਭੋਜਰਾਜ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭੋਜ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਬੀਰਤਾ

ਵਲੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਭੋਜਰਾਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਸਾਥ ਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਬੇ-ਔਲਾਦਾ ਇਕ ਮੈਦਾਨੇ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਮੀਰਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ 23 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਗਈ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਨੇ ਮੀਰਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਝਿੰਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਮਿੱਥ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਉਚਾਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੁੱਖ -ਪੀੜਾ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਲੋਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਸਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਵੈਰਾਗ ਹੀ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਉਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤੀ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤੀ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੀਰਾਂ ਦੀ ਨਾਂਹ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸੋਗੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਦਮ ਰਾਜਪੂਤੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਇਕ ਲਲਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਔਖਾ ਉਤਾਰਨਾ ਪਿਆ। ਘਰੇਲੂ ਜ਼ੁਲਮ -ਸਿਤਮ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਕਿ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਮਿਤ ਲਾ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹੁਤ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਭਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਪ੍ਰਭੂ - ਪੂਜ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਤੀ ਦੇਵੀ -ਪੂਜ। ਦੋਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ, ਨਾ ਸੰਸਾਰਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਂਝ ਨਿਭਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਗਤੀ ਅਨੁਚਿਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਧਾਂ -ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਮੁਚਾ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣਾ ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਲਈ ਸੀ। ਰਾਜਪੂਤ ਘਰਾਣੇ ਵੀ ਜ਼ਾਤ -ਪਾਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਅਵਚੇਤੰਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ਦੀ ਚੇਲੀ ਬਣਨਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ

ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਰਣ -ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਜਦੋਂ ਮੀਰਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿਆਣੇ ਨਾਲੋਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੁਰੂ -ਪੀਰ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਅਸਰ ਛੇਤੀ ਹੁੰਦ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਨਵਾਂ-ਨਿਕੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੀਰਾਂ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਵਾਂ -ਨਿਕੋਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਨਾਲ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਤੀਰਥ ਯਾਤ੍ਰਾ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦਾ ਇਹ ਕਦਮ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨੂੰ ਲਗੀ ਅੱਗ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾਉਣਾ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦਾ ਪਤੀ ਤਾਂ ਖੁਦ ਵੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੀਆਂ ਬੀਵੀ ਦਾ ਝਗੜਾ ਨਾ ਵੱਧ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਮੀਰਾਂ ਦਾ ਪਤੀ ਦੇਵੀ -ਪੂਜ ਹੋਣੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਖਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦਾ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ (ਚਮਾਰ) ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਹੋਣਾ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਜਿਸਮ ਤੇ ਦੂਜਾ ਜ਼ਖਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਜਪੂਤੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਠੇਸ ਲਾਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੱਥ ਤੇ ਹੁਣ ਇਕ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਮੀਰਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਚੇਲੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਮੀਰਾਂ ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਰਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤਣੀ ਮੀਰਾਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਂਙ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ੂਰ ਨੂੰ ਬਿੰਬਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਦੇਖਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਾਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਪੰਡਤਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਗੁਣਵਾਦੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਮੀਰਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾਂ ਦੀ

ਪਿਆਸ ਬੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਪਿਆ। ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਵੈਸ਼ਣਵਵਾਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸੁਗੁਣਵਾਦੀ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਦਮਾਨ ਸਨ, ਪਰ ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦਤਾ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਬ੍ਰਲੇਖਾ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿਆਮ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ , ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਾਨਕ ਮੀਰਾਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਹੀ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾਂ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਉਹ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਗੁਰੂ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹੋ ਗਈ।

ਪ੍ਰੋ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'A study of Bhakta Ravidas' ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦਾ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਚੇਲੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

> "Mirabai, the great woman saint of the Royal Family of Chittor, most probably was a disciple of Ravidas. In the hymns attributed to Mirabai it is repeatedly affirmed that she was initiated into spiritual life by Ravidas of Kasi." [177]

ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਰਤਨਾਕਰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿਟਿਡ , ਬੰਬਈ ਦੀ 'ਬ੍ਰਭਾਤ ਪੁਸਤਕ' ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੋ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਰੈਦਾਸ ਜਾਂ ਰੋਹਿਦਾਸ) ਹੀ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੁਰੂ ਸੀ, ਕੋਈ ਤੁਲਸੀਦਾਸ, ਬਿਠਲ ਨਾਥ, ਜੀਵਗੋ ਸੁਆਮੀ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਦਿ ਨਹੀਂ

ਸਨ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੁਲਾਘਾ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਜੈਸਾ ਗੁਰੂ ਵੈਸਾ ਚੇਲਾ। ਗੁਰੂ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੀ ਤੇ ਚੇਲਾ ਵੀ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਨਹੀਂ। ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਇਕਬਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ :

" 1. ਕਾਸ਼ੀ ਨਗਰਨਾ ਚੋਕਸਾਂ ਮਨੇਂ ਗੁਰੂ ਮਿਲਾ ਰੋਹੀਦਾਸ ॥

2. ਵਾਰਾਣਸੀ ਕੇ ਘਾਟ ਪੈ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਰੈਦਾਸ ॥

3. ਮੀਰਾਂ ਕੋ ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲ ਜੀ ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਰੈਦਾਸ ॥

4. ਮਹਾਰੋ ਗੁਰੂ ਰੈਦਾਸ ਹੈ ਸਜਣੀ ਮਹਾਰੀ ਰੇ ॥

5. ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਸੰਤ ਮਿਲੇ ਮੋਹਿ ਸਤਗੁਰੂ ਦੀਨਾ ਸੁਰਤ ਸਹਦਾਨੀ ॥

6. ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਦੀਨ੍ਹੀ ਗਿਆਨ ਕੀ ਗੁਟਕੀ ॥

7. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਲੇ ਮੋਹਿ ਪੂਰੇ ਧੁਰ ਸੇ ਕਲਮ ਭਿੜੀ ॥" [178]

ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਚੇਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਤੌਖਲਾ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਚੇਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਕਤ ਪਦ -ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰੈਦਾਸ (ਰਵਿਦਾਸ) ਹੀ ਸਨ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਉਦੀਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਖਲੋਦੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਮੀਰਾਂ ਦੀ ਸੁਗਣਤਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਨਿਰਗੁਣਤਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਪਦ 3 ਵਿੱਚ ਸਤਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਮੀਰਾਂ ਨੇ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਹੈ।

ਦਰਅਸਲ ਮੀਰਾਂ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹਿਲੂ ਕਾਫੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਮੀਰਾਂ ਪਦਾਵਲੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਵਾਹੀਆਂ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ

ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਠੋਸ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਹੀ ਸਨ:

"ਮੇਰੋ ਮਨ ਲਾਗੋ ਗੁਰੂ ਸੋਂ, ਅਬ ਨਰਹੂੰਗੀ ਅਟਕੀ ।
ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਮ੍ਹਾਨੇ, ਦੀਨੀ ਬਾਖਾਨ ਨੀ ਗੁਟਕੀ।"

" ਰਾਣਾ ਜੀ ਰੇ ਦੂਦਾ ਜੀ ਨੇ ਬਾਇ ਮੀਰਾਂ ਬੋਲਿਏ ਰੇ।
ਸੰਤ ਨੇ ਅਮਰਾਪੁਰ ਬਾਸ, ਬੀਜਾਂ ਨਰਕ ਕੀ ਖਾਣਾ ਰੇ।
ਨਾਂਙ ਪਖਾਬਜ ਬੇਣੂ ਬਾਜਿਆ ਝਾਲਰ ਨੇਂ ਝੰਕਾਰ।
ਕਾਂਸ਼ੀ ਨਗਰ ਨਾ ਚੌਕ ਸਾਂ ਮਨੇ, ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਰੈਦਾਸ।" [179]

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਸਮਾਨਤਾ ਸੀ। ਮੀਰਾਂ ਦਾ ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਗੋਪਾਲ , ਸਾਂਵਲਾ, ਗੋਬਿੰਦ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਮੀਰਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੁਤਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ-ਚੇਲੇ ਵਾਲਾ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦੇ ਚਿਤੌੜ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਜ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਮਾਰਵਾੜ ਦੇ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਨੇ ਇਕ ਚਮਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਤਮਕ ਗੁਰੂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਨਾਲ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋ ਉਹ ਯਾਦ ਕਰੇਗੀ , ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਗੇ। ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਮੀਰਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਲੰਮਾਂ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮੋ(ਕਰਮਾਬਾਈ) ਦਾਸੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮਾਰਵਾੜ ਪਹੁੰਚੀਆਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੀਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਸਰਾਲ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਉਸ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਸਨ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੀਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਾ ਪਹੁੰਚਣਾ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ

ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਭਰਿਆ ਭੇਜਿਆ ਜੋ ਮੀਰਾਂ ਨੇ ਗਟਗਟ ਕਰਕੇ ਪੀ ਲਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹ ਜੀਵਤ ਰਹੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਟਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸੱਪ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਫੁੱਲ ਸਮਝ ਕੇ ਮੀਰਾਂ ਲੈ ਲਵੇਗੀ ਤੇ ਨਾਗ ਉਸ ਨੂੰ ਡਸ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਗ ਨੇ ਵੀ ਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਫੁੱਲ- ਮਾਲਾ ਸਮਝ ਕੇ ਮੀਰਾਂ ਨੇ ਸੱਪ ਨੂੰ ਗਲ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਮੀਰਾਂ ਨਹੀਂ ਡਰੀ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗੜਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਉਹ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੱਚੀ ਜੋਤ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ ਤੇ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ - ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸੱਚੀ ਜੋਤ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਏ। ਇਸ ਜੋਤ ਦੀ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ। ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਲਖੂ ਨੇ "ਜੀਵਨ ਸਾਖੀ" ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਪੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮੇਵਾੜ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੇਵਾੜ ਆਉਣ ਦਾ ਬਚਨ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਵਾੜ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੇਹੱਦ ਚੰਗਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਮਾਰਵਾੜ ਆਉਣ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਚਰਨੀਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਅਤੇ ਹੋਈ ਗੁਸਤਾਖੀ ਦੀ ਮੁਆਫ਼ੀ ਵੀ ਮੰਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਮੰਦਰ ਵੀ ਬਣਵਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਸਣ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੁਲ -ਗੁਰੂ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਭੋਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਭ ਨੇ ਮਿਲ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਲੰਗਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਰਮਾਂ -ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ -ਰੂਪ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਅਹੰਕਾਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਸਣ ਤੇ ਬੈਠਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸਹਿਨ ਨਾ ਹੋਇਆ

ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੋਸ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਪੰਡਤਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਹਰਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਖੁਲ੍ਹੀ ਬਹਿਸ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣੇ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਵੀ ਸੁਣਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਮਹਾਂਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸੇਵਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਉਦੇਪੁਰ ਆਉਣ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ।

---

3. <u>ਉਦੈਪੁਰ ਦਾ ਮਹਾਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ:</u> ਸ੍ਰੀ ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਜਖੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਜੀਵਨ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ" ਵਿੱਚ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਿਤੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਕਬੂਲ ਕਰਕੇ ਉਦੈਪੁਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚੇਲਿਆਂ ਅਤੇ ਚੇਲੀਆਂ ਸੰਗ ਪਹੁੰਚੇ ਜਿਥੇ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਨਿੱਘਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਅਵਸਰ ਤੇ ਸਾਂਗਾ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਜੱਗ ਕਰਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਮਿੱਤਰ ਰਾਜੇ -ਮਹਾਰਾਜੇ , ਰਾਣੇ -ਮਹਾਰਾਣੇ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਬੁਲਾਏ। ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਭੋਜ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਸਤਿਸੰਗ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਜੋ ਨਿਰਗੁਣ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਸਾਲਾਹ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਵਸਦੇ ਅਹਿਮ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋ ਉਖਾੜਿਆ, ਅਮਨ - ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਦੀ ਜਾਚ ਦੱਸੀ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚਲੇ ਭਰਮ -ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤ ਅਤੇ ਈਸ਼ੁਵਰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੱਚਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸ ਕੇ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ।[180]

4. ਰਾਜਾ ਚੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ : ਉਦੈਪੁਰ ਵਿਖੇ ਮਹਾਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਦੇ ਜੱਗ ਵਿੱਚ ਗਾਜ਼ੀਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵੀ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਜਖੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਜੀਵਨ ਸਾਖੀ" ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

> "..... ਗਾਜ਼ੀਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ੋਭਾ ਸੁਣ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ। ਰਾਜੇ ਚੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਚਰਨਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਜੱਗ ਕਰੌਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ।"[181]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਨੇ ਗਾਜ਼ੀਪੁਰ ਜਾਣ ਤੱਕ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਬਚਨ ਲੈ ਲਿਆ। ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਬਾਈ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਗਾਜ਼ੀਪੁਰ ਆਈਆਂ। ਸ੍ਰੀ ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਜਖੂ ਗਾਜ਼ੀਪੁਰ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ :

> " ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਗਾਜ਼ੀਪੁਰ ਨਗਰੀ ਵਿੱਚ ਰਨ ਪੌਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਜੋ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ, ਸੋ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸੱਚੀ-ਜੋਤ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚਾਰੋਂ ਤਰਫ਼ ਰੌਸ਼ਨੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜਾ ਚੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਗੋਲੀਆਂ, ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਸਮੇਤ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਭੇਟਾ ਲਈ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਗਲ ਪਾ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸ਼ਾਹੀ-ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਹੀ-ਕਿਲੇ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਾਇਆ। ------ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਵੰਦ ਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਜੱਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਭ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਬੁਲਾਏ ਗਏ।"[182]

5. <u>ਬੀਬੀ ਭਾਨਮਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣਾ</u> : ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨਮਤੀ ਹਿੰਦੂ ਉਚੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਠਾਕਰ -ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਦਲੇਰ ਔਰਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਚੈਨ ਫਿਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ। ਕਿਸੇ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਨੇ ਦੱਸ ਪਾਈ ਕਿ ਉਹ ਜੇਕਰ ਆਤਮ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ -ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਸ਼ੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇ। ਬੀਬੀ ਭਾਨਮਤੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਾਸ਼ੀ ਪੁੱਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਜਦੋਂ ਬੀਬੀ ਭਾਨਮਤੀ ਕਾਸ਼ੀ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੁਬਾਰਾ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਲ ਜੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਲਈ ਆਏ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿੱਚਣੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਨਾ ਸਕੇ। ਬੀਬੀ ਭਾਨਮਤੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹਰਿ -ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਇਨਸਾਨ ਆਵਾਗਵਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ :

ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰੇ ॥
ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਜਨ ਗਏ ਨਿਸਤਰੇ ਤਰੇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਕਬੀਰ ਉਜਾਗਰ ॥
ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੇ ਕਾਟੇ ਕਾਗਰ ॥ ੧ ॥
ਨਿਮਤ ਨਾਮਦੇਉ ਦੂਧੁ ਪੀਆਇਆ ॥
ਤਉ ਜਗ ਜਨਮ ਸੰਕਟ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ॥ 2 ॥
ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮ ਸੰਗਿ ਰਾਤਾ ॥
ਇਉ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਰਕ ਨਹੀਂ ਜਾਤਾ ॥

— ਰਾਗ ਆਸਾ

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਕੇ ਬੀਬੀ ਭਾਨਮਤੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਈ ਅਤੇ

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ

1.5 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਲਗਪਗ ਹਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾਇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕਵੀਆਂ, ਲੇਖਕਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਚੀਆਂ ਹਨ। ਲਗਪਗ ਡੇਢ ਦਰਜਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਵੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਭਾਵਨਾਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਦਾ ਦਮ ਭਰਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਅਸੀਂ ਦੋ ਭਾਗ ਕੀਤੇ ਹਨ -

(ੳ) ਨਿਰੋਲ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ

(ਅ) ਕਰਾਮਾਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਅਲੌਕਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ।

<u>1.5(ੳ) ਨਿਰੋਲ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ:</u> ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਨਿਰੋਲ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪੰਛੀ ਝਾਤ ਪਾਵਾਂਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ :

(1) ਪੂਰਵਲਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ
(2) ਬਚਪਨ
(3) ਕਿਸ਼ੋਰ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ
(4) ਰਵਿਦਾਸ ਲਈ ਪਿਤਾ ਦੀ ਵਪਾਰ ਯੋਜਨਾ
(5) ਵਿਆਹ
(6) ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜੁਦਾ ਹੋਣਾ
(7) ਸੰਤਾਨ
(8) ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼
(9) ਪ੍ਰਲੋਕ ਸੁਧਾਰਨਾ ।

1.5(ੳ)(1) ਪੂਰਵਲਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ: ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਪੂਰਵਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚਾਰ 'ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ' ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ। ਇਥੇ ਇਹ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜੀਵਨ

2 ਸਿਰਫ਼ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ, ਗਿਆਨ, ਖਿਆਤੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਬਲਹੀਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਹੈ। ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੁਆਮੀ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗਲਤੀ ਤੇ ਸਜ਼ਾਏ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਹੱਥ ਦੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਸੀ ਕਿ ਐਨੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗਲਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਚਮਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਅੰਗ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵੀ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਇਨਸਾਨੀ ਵੰਡ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਗਰੀਬਾਂ-ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਕਿ ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ -ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮੂਰਖ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਵਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣਾ ਇਕ ਝੂਠੀ ਅਤੇ ਮਨਘੜਤ ਵਾਰਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸੰਤ ਵੀ ਹੋਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਸਮਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਈ ਭਿਖਿਆ ਵੀ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਸੁੱਚੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਅਸ਼ੂਦਰ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੰਗ ਕੇ ਲਿਆਉਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਾ ਤੋਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਪੱਕਾ ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਜੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਚਮਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਦਿੰਦਾ।

ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ: ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਠੋਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾ ਤੇ ਗੌਰ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਰਘੂ-ਰਘੁਰਣੀਆਂ (ਕਰਮਾਦੇਵੀ) ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਜੋ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਬਸਤੀ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਮੜੇ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸੀ, 25 ਜਨਵਰੀ, 1377 (ਸੰਮਤ ਬਿਕਰਮੀ 1433) ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ, ਮਾਘ ਦੀ ਪੂਰਨਿਮਾ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸਨ। ਰਘੂ ਦੇ ਘਰ

3 ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਤੋਂ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮਿੰਨਤਾਂ-ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਤਿ-ਸੁੰਦਰ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸੂਰਜ ਵਰਗੇ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਪੁੱਤਰ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ੀ। ਰਘੂ ਜੀ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਸੀ, ਵਪਾਰ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਆਮਦਨ ਸੀ, ਪਰ ਔਲਾਦ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਮਹਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਗਿਆਸੂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਰੈਵਤਪ੍ਰਭ' ਸੀ।[184]

1.5(ਉ)(2) ਬਚਪਨ: ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਚਪਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ- ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਭਗਤੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਵਲ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਤੇ ਸਾਧੂਆਂ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਆਪ ਰੋਜ਼ ਗੰਗਾ ਕਿਨਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਸਨ।[185] ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਮਰਨ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਫਰਕਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੇ ਇਕ ਅਜੀਬ ਨੂਰ ਚਮਕਦਾ ਸੀ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਜਾਪ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਲੀਨ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਸਿਖਾਇਆ, ਪਰ ਆਪ ਦਾ ਮਨ ਕੰਮ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪਰਮਾਰਥ ਵੱਲ ਲਗਦਾ ਸੀ।

1.5(ਉ)(1) ਕਿਸ਼ੋਰ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ: ਰਘੂਰਾਣੀ ਵਿਚਾਰੀ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਐਨਾ ਵੱਡਾ ਪਰਮਪੁਰਖ ਬਣੇਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕੁਲ ਦਾ ਨਾਂ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗੂ ਚਮਕਾਵੇਗਾ। ਰਘੂਰਾਣੀ ਨੇ ਅਸੀਮ ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਲਾਲ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ ਕੀਤਾ। ਬਾਲਕ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੂਜ ਦੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਵਾਂਗ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀ-ਦਿਨ ਵੱਧਣ ਫੁੱਲਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਲ-ਲੀਲ੍ਹਾ ਨਾਲ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੀਨੇ ਠੰਢ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ।

4 ਜਦੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਿਆਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਤੇ ਵਰਣ-ਭੇਦ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਪੰਡਤ, ਮੌਲਵੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਥੇ ਵੀ ਸਤ-ਸੰਗ ਲਗਦਾ, ਉਥੇ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ। ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਖਰ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਗਤ ਦੀ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਗਨ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਬਹੁਤ ਚੇਤੰਨ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਸ ਕੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲੈਂਦੇ, ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਰ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸਿਖਿਆ। ਬਹੁਤ ਉਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਬਣੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰੇਲੂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬੇਹੱਦ ਸਫਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਨਾਫਾਖੋਰੀ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦੇ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਵਾਸਤੇ ਜਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹੁੰਦੇ, ਉਤਨੇ ਹੀ ਕਮਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾਈ - ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਨਿਜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਰਾਗ-ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਪਿੰਗਲ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ। ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸਵੱਛਤਾ ਕਾਰਣ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਦਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਇਹ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਬਾਲਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣੇ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਚਲੇ, ਪਰ ਇਹ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਲਕ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਰੰਗੀ

5 ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਆਪੇ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਚਾਹੁਣ, ਪਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਗੁੱਪਤ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਸਫ਼ਲ ਕਾਰੀਗਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਸੁਪ੍ਰਸਿਧ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੀਖਣ ਰੁਚੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਬੀ-ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਤੋਸ਼ਕੀ ਦੇ ਡੋਰੇ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਕਬੂਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਏ। ਉਹ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸਨ ਤੇ ਇਕੋ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਨੀ ਤੇ ਕਰਾਉਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ, ਰਾਗ-ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਵੱਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਵੇਖ ਕੇ ਰਘੂ ਤੇ ਰਘੁਰਾਣੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਘਰੇਲੂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਸਲੀ ਮਨੋਰਥ ਤੋਂ ਗਿਆਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

<u>ਰਵਿਦਾਸ ਪਿਤਾ ਰਘੂ ਦੀ ਵਾਪਾਰ ਲਈ ਯੋਜਨਾ:</u> 'ਪੀਰ' ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਵਣਜਾਰਾ ਬਨਾਰਸ ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਗੱਡੇ ਤੇ ਵੇਚਣ ਆਇਆ। ਇਹ ਗੱਡਾ ਬੈਲਾਂ ਨਾਲ ਖਿਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਘੂ (ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ) ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਵਪਾਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੌਦਾਗਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ ਜੋ ਉਹ ਵਪਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁਣ। ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਧਨ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰਕ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ:

ਘਟ ਅਵਘਟ ਡੂਗਰ ਘਣਾ ਇਕੁ ਨਿਰਗੁਣੁ ਬੈਲੁ ਹਮਾਰ ॥
ਰਮਈਏ ਮਿਉ ਇਕ ਬੇਨਤੀ ਮੇਰੀ ਪੂੰਜੀ ਰਾਖੁ ਮੁਰਾਰਿ ॥ ੧ ॥
ਕੋ ਬਨਜਾਰੋ ਰਾਮ ਕੋ ਮੇਰਾ ਟਾਂਡਾ ਲਾਦਿਆ ਜਾਇ ਰੇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥[186]
ਹਉ ਬਨਜਾਰੋ ਰਾਮ ਕੋ ਸਹਜ ਕਰਉ ਵਾਪਾਰੁ ॥
ਮੈ ਰਾਮ ਨਾਮ ਧਨੁ ਲਾਦਿਆ ਬਿਖੁ ਲਾਦੀ ਸੰਸਾਰ ॥ 2 ॥[187]

- - - - - - - - - - - - - - - - - - -

ਜਿਹੜਾ ਵਪਾਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਵਪਾਰ ਸਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨਾ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰੀ ਧਨ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਦੱਬੀ-ਕੁਚਲੀ ਕੌਮ ਅੰਦਰ ਜਾਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਆਏ ਹਨ। ਜ਼ਾਲਮ ਸਮਾਜ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਹਨ। ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ਭੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਪਿਆਰ-ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਟ (ਰਮਈਏ) ਦਾ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਵਰਗਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਸੁੰਭ ਵਰਗੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਵਾਪਾਰ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਦੱਸ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ।

ਵਿਆਹ : ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਦਰਅਸਲ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ - ਚਮਕਾਉਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੀ। ਆਪ ਨੂਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਵਾਂਗ 'ਹੱਥ ਕਾਰ ਵੱਲ ਤੇ ਦਿਲ ਯਾਰ ਵੱਲ' ਰਖਦੇ ਸਨ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪੂਰੇ ਉਤਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਿਆ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਘਰ-ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਵਿੱਚ ਪੈਣਗੇ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਕੰਮ ਵੱਲ ਰੁਚੀ ਵਧਾਉਣਗੇ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜ 'ਭਾਗਨ ਦੇਵੀ'[188] ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਣਾ ਦੇਵੀ (ਲੂਣਾ) ਦੱਸਿਆ ਹੈ।[189] ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ ਦੀ ਇਕ ਯੋਗ ਲੜਕੀ "ਭਾਗਵੰਤੀ" ਦੱਸਿਆ ਹੈ।[190]

ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਪਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਪੂਰਨ ਪਤੀਵ੍ਰਤਾ ਇਸਤਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਜੀ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਜੋ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਉਤਨਾ ਕੁ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਗਣ ਦੇਵੀ ਉਰਫ ਲੂਣਾ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਭਗਤ ਜੀ ਨੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਗੰਢਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਖਰਚ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਕੁਝ ਗਰੀਬਾਂ ਜਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਲਈ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ। ਲੋੜਮੰਦ ਗਰੀਬਾਂ ਜਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਫ਼ਤ ਜੁੱਤੀ ਕੋਲੋਂ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ, ਭਜਨ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ।[191] ਆਪ ਇਕ ਉਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ ਸਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਗੀਤ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਖੁਦ ਗਾਉਂਦੇ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੁਭਾਗ ਜੋੜੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਸਾਦਾ ਤੇ ਸੋਚ ਬਹੁਤ ਉਚੀ ਸੀ। ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ, ਧੀਰਜ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਖਾਸ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ

ਪ੍ਰੇਮਾਭਗਤੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਚਰਚਾ ਤੇ ਬਹਿਸ ਲਈ ਭਗਤ ਜੀ ਕੋਲ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਭਗਤ ਜੀ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ "ਲੂਣਾ" ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਕੋਈ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਲਾਲਚ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਢਣ ਦਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਦੇ ਸਾਜੇ-ਨਿਵਾਜੇ ਲੋਕ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ, ਭਗਤੀ ਕਰਨ, ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਉਚੇਰਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਹੈ ਅਤੇ 'ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸਹਰ' ਵਸਾਉਣ ਤੇ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਆਪਣੇ ਸੁਹਿਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿਵਾਉਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਮੰਗ ਸੀ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਜਾਪਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਨੇਹਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਲੂਣਾ ਦੇਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਮੌਕੇ ਤੇ ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਕਬੂਲ ਪਤੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਭਗਤ ਜੀ ਨਾਲ ਭਜਨ-ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਸੁਣੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ 'ਦੇਵੀ' ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਹੁਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਲ ਹੀ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਦੇਵੇ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਵੱਧ ਰਹੀ ਮਾਣ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰਤਿਦੰਦੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਕੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਥਾਨਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਲੋਕ ਬੇਹੱਦ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੰਤ ਜੀ ਤੇ ਹਮਲੇ ਵੀ ਹੋਏ, ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਕਰਨੋਂ ਆਪਣੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਧਰਮ ਵਿਰੁਧ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਧਰਮ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਵੇਦ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਮਨੂ-ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦੇ

ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਝਗੜੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਵੀ ਤੰਗ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਵਿਗਾੜਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦੇ। ਰਘੂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਲੋਕ-ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

<u>ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜੁਦਾ ਹੋਣਾ:</u> ਨੌਜਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਾਧੂ-ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ, ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨਾ, ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋਣਾ, ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚ ਜੁਟੇ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵਿਆਹੁਤ ਲੜਕੇ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਉਪਜੀਵਕਾ ਹਿੱਤ ਵੀ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਲੈਣਾ ਮਾਪਿਆਂ ਲਈ ਘਨੇਣੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਰਘੂ ਰਾਮ ਨੇ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੌਕਰ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਖੁਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗ ਰਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵੀ ਕਰਨ। ਪਰ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਵੱਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਅਸਲੀ ਤੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਵਤੀਰਾ ਬਦਲ ਲੈਣਗੇ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਗੇ, ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਮਾਪੇ ਇਸ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਹੋਏ। ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਹ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨਾ ਬਦਲ ਸਕੇ। ਅੱਕ-ਹਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਦੁਖ-ਪੀੜਾ ਮੰਨ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਪਵੇ ਗਾ, ਕੋਲੋਂ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ, ਮੁੜ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਉਣਗੇ ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਲਿਆਉਣਗੇ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਜੁਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।[192]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ

ਝਗੜੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਝੁੱਗੀ ਬਣਾ ਲਈ ਤੇ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਜੁੱਤੀਆਂ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਖਰਚੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਸਿਰ ਪਈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਕੋਲੋਂ ਖਰਚੇ ਲਈ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਉਹ ਜੁੱਤੀਆਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਜੋੜੇ ਬਣਾ ਕੇ ਕਮਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਬਚਦਾ, ਉਹ ਘਰ ਆਏ ਸੰਤ-ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਛਕਾ ਦਿੰਦੇ, ਬਸਤਰ ਲੈ ਦਿੰਦੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕੋਈ ਆ ਕੇ ਭਾਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਜੁੱਤੀ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਫ਼ਤ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੁੱਤੀ ਪਹਿਨਾ ਦਿੰਦੇ।

ਰਘੂਰਾਮ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਉਸ ਪਾਸ ਕੁਝ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛੇ ਜ਼ਮੀਨ ਖਾਲੀ ਪਈ ਸੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਖਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਝੁੱਗੀ ਪਾ ਲਈ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ "ਦੂਛਨੀਆ ਛੱਪਰ" ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਛੱਪਰ ਵਿੱਚ "ਲੂਣਾ ਦੇਵੀ" ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਭਗਤ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ "ਲੂਣਾ" ਵੀ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ 'ਹੱਥ ਕਾਰ ਵੱਲ ਦਿਲ ਯਾਰ ਵੱਲ' ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਖੂਨ-ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਠ ਘੰਟੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ, ਅੱਠ ਘੰਟੇ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ, ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਮਿੱਠੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅੱਠ ਘੰਟੇ ਆਰਾਮ ਵੀ ਕਰਦੇ। ਦੂਛਨੀਆ ਛੱਪਰ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੱਚਾ ਮਕਾਨ ਬਣਾਇਆ।

ਉਤਸ਼ਾਹ, ਬੁਧੀ ਅਤੇ ਪਰਿਸ਼੍ਰਮ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਉਨਤੀ ਹੁੰਦੇ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਜਿਹਾ ਚਮਕਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਸ-ਬੀਸ ਕਾਰੀਗਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੱਚੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਦੁਮੰਜ਼ਲਾ ਮਕਾਨ ਵੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ। ਹੇਠਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਤਿਸੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਕਮਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਚਮੜੇ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਤਮਾ ਤੇ ਸੰਤ-ਜਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਆਉਣ ਲਗ ਪਏ।[193]

1.5(ੳ)(7) ਸੰਤਾਨ: ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਰਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ। ਸੁਆਮੀ ਪਰਮਾਨੰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਰਵਿਦਾਸ ਪੁਰਾਣ" ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ "ਵਿਜੈ ਦਾਸ" ਰੱਖਿਆ ਸੀ।[194] ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਣੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਰੈਦਾਸ" ਵਿਚ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।[195] ਮਹੰਤ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ "ਸੰਤ ਦਾਸ" ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਤ ਕੌਰ ਸੀ।[196] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਚਨਾ ਇਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ "ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਸੰਤ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇਰਾ ਕਹਿ ਰਹੇ ਪਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਣ ਔਰ ਆਸਣ ਵਿਛਾ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਵਰਤਨੀ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।" ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਤ ਜਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਯਾਤਰਾ ਜਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਲਈ ਗਏ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿਜੇਦਾਸ (ਸੰਤ ਦਾਸ) ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਗਏ ਸਨ।

1.5(ੳ)(8) ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼: ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿਮਰ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਖੰਡਨ-ਮੰਡਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਆਦਰਸ਼ ਸੰਤ ਸਨ। ਉੱਚੀ ਜਾਤੀ ਵਰਣਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਸੀ।[197] ਪੰਡਤ ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬੜੇ ਸਰਲ ਅਤੇ ਨਿਰਛਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਦਰਲੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਉਹ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਰਲਤਾ,

ਸਹਜਨਤਾ, ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਠਾ ਬਾਰੇ 'ਭਗਤਮਾਲ' ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ ਨੇ ਇਕ ਕਥਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਦਯਾਪੂਰਨ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਭਗਵਾਨ ਖੁਦ ਇਕ ਸਾਧੂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਰਸ ਪੱਥਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਇਸ ਪਾਰਸ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਸੋਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਕਦੇ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਕਮਾਂਇਆ ਧਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਜਾ ਵਾਲੇ ਆਸਣ ਥੱਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪੰਜ ਮੋਹਰਾਂ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਸੁਪਨਮਈ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਮੋਹਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਸਮਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਗਰ ਨਰੇਸ਼ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਾਈ ਕਿ ਇਕ ਸ਼ੂਦਰ ਬ੍ਰਹਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਲਈ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਨਗਰ-ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ, ਪਰੰਤੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਤੇਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਘੂਰਿਆ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਇੱਜ਼ਤ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਵਦੰਤੀਆਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਬਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਕਿੰਨੇ ਉੱਚੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਈਮਾਨਦਾਰ, ਸਮਝਦਾਰ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਪਾਲਕ ਸਨ। ਉਹ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਰਾਮ ਨਾਮ' ਧਨ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਸੰਤਨਿ ਮੈਂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ' ਹੈ ਕਹਿ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਪੰਥ ਦਾ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ

ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਰਹਿ ਕੇ ਭਗਤੀ ਕਰਨੀ, ਸੇਵਾ ਭਗਤੀ, ਸੱਚ ਕਮਾਉਣਾ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਸਮਾਧੀ ਲਾ ਕੇ ਧਿਆਨ ਲਗਾਉਣਾ, ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਲਯ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ, ਉਸ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪੁੱਜਣਾ ਹੈ।)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਵਦੰਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣੋਂ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਕਿ (ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸੁਭਾ ਦੇ ਪਰਮ ਸੰਤੋਖੀ ਸਨ। ਪਿਆਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਚਰਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਸੰਦੇਹ ਗ੍ਰੰਥਿ ਖੰਡਨ ਨਿਪੁਣ ਬਾਨੀ ਵਿਮਲ ਰੈਦਾਸ ਕੀ" ਇਹ ਬਹੁਤ ਭਾਵਕ ਅਤੇ ਨਰਮਚਿੱਤ ਸਨ। ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਵੇਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਨੀਰ-ਖੀਰ -ਵਿਵੇਕ' (ਦੁਧ ਤੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦੀ ਬੁੱਧੀ) ਵਾਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਵੀ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਦੇਹ ਪਰਮਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਰਨਾਂ ਬੰਦਨਾ ਬੜੇ ਬੜੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਰਨ-ਅਭਿਮਾਨ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਦੇਹ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਮਲ ਬਾਣੀ ਪੂਰਣ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।[199]

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਉਹੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਸਨ। ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਹਿਤ, ਵਰਣ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਜਾਤੀ-ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਹਰ ਇਕ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ/ਦੇ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੇਨ੍ਹਾ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਰ ਇਕ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਹੋ ਇਕ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰਾਜ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਚੁਣੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪਰ ਉਹ ਬੇਗਮਪੁਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਰਗੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸੁਝਾਉ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪੁਰਖੀ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ-ਸਿਤਮ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖ ਲਏ ਸਨ,

ਰੂਤ , ਵਰਣ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਭਰਪੂਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੁਕਸ ਵੀ ਪਰਖ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਪੀੜ ਵੀ ਸਹਿਨ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਲਈ ਸਿਰਜਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਲੋਕ ਹਿਤ ਦਾ, ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਸਰਵਸਾਂਝਾ, ਅਖੰਡ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਾਂ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ, ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਾਰੇ ਮਸਲੇ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜ (ਬੇਗਮਪੁਰਾ) ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

<u>1.4(8) ਪ੍ਰਲੋਕ ਸੁਧਾਰਨਾ:</u> ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਂਪ੍ਰਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਦੇਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਂ ਜਾ ਮਿਲੇ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਕਥਨ ਨੂੰ ਅਸੰਭਵ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਗੰਗਾ ਕਿਨਾਰੇ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਸਦੇਹ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਦੋਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੋਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲਾ ਪ੍ਰਬਤ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ 'ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ ਦੀ ਬਗੀਚੀ' ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੰਦੇ ਦਿੰਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ , ਜੋ ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰਸੰਨ ਸਨ, ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਿਤੌੜ ਦੇ ਕੁੰਭ ਸ਼ਿਯਾਮ ਮੰਦਰ' ਵਿਚੋਂ ਆਰਤੀ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਆਏ ਸਨ। ਇਕ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਚਿਤੌੜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਤਿ-ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਤਿਲੋਕਵਾਸ ਹੋ ਗਏ।

ਸੰਤ ਰੰਵਦਾਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1433 ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ 1584 ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਮਰ 151 ਸਾਲ ਦੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਡਾ: ਭਗਵਤ ਬ੍ਰਤ ਮਿਸ਼ਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ/ਦਾ ਜਨਮ 1445 ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ 1506

ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਡਾ: ਗੋਬਿੰਦਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਯੂ 126 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਦੱਸੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1471 ਅਤੇ ਦੇਹਾਵਸਾਨ 1567 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਡਾ: ਪੀ. ਬੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਵੀ ਸਰੀਰ-ਅੰਤ ਸੰਮਤ 1584 ਚੇਤਰ ਮਾਸ ਚਿਤੌੜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੇਲੀਆਂ ਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਨੇ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ 'ਕੁੰਭਸਿਆਮ ਮੰਦਰ' ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਰੈਦਾਸ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ "ਰੈਦਾਸ ਛਤਰੀ" ਅਤੇ 'ਚਰਨ-ਚਿਨ੍ਹ' ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਾਇਆ ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ।[200] ਡਾ ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਨੇ ਵੀ ਡਾ: ਸ਼ਰਮਾ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ।[201] ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਸਰੀਨ ਨੇ ● 1584 ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।[202] ਡਾ: ਯੋਗੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਸੁਧਾਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੰਮਤ 1597 ਦੱਸਿਆ ਹੈ।[203] 'ਮੀਰਾਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮ੍ਰਿਤੂ ਵਰਸ਼ ਸੰਮਤ 1576 ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।[204] ਡਾ: ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਨੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਕਾਲ ਸੰਨ 1518 ਈ: ਮੰਨਿਆ ਹੈ।[205] ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਸੰਤ 1527 (ਸੰਮਤ 1584 ਬਿਕਰਮੀ) ਅਤੇ ਉਮਰ 151 ਸਾਲ ਦੀ ਦੱਸੀ ਹੈ।[206] ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ ਨੇ ਵੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਕਾਲ 1584 ਮੰਨਿਆ ਹੈ।[207] ਅਨੰਤਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰੱਚਈ ਵਿੱਚ ਮ੍ਰਿਤੂ ਕਾਲ 1584 ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿਤੌੜ ਵਿਖੇ ਹੀ ਦੇਹ ਤਿਆਗਣ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।[208] ਡਾ: ਪਦਮ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਮਾਂ 1466 ਈਸਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।[209] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾ: ਕੇ. ਐਨ. ਉਪਾਧਿਆਇ ਨੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਵਰ੍ਹਾ 1540 ਈ. ਡੀ. ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਮਰ 126 ਸਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।[210] " ਡਾ: ਊਸ਼ਾ ਖੰਨਾ ਨੇ ਕਥਾ ਗੁਸਾਈਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਸਮਾਵਨੇ ਦੀ" ਵਿੱਚ ਸੰਨ-ਸੰਮਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਇਕ ਭਾਵਨਾਸ਼ੀਲ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੇ ਵਚਨਾ ਵਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ। ਡਾ: ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ 1546 ਤੋਂ 1674 ਤਕ ਮੰਨਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।[211] ਗਿਆਨੀ ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ ਨੇ ਸੰਤ ਜੀ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ 28 ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਸੰਮਤ 1575 ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।[212] ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ

6 ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਂਪ੍ਰਯਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸੰਮਤ 1575, ਮਹੀਨਾ ਮਾਘ, ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤਿਆ ਹੈ।[213] ਪ੍ਰੋ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਦਾ ਸਮਾਂ 1527 ਈ.ਸੀ. ਕੀਤਾ ਹੈ।[214] ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਾਰੀ ਨੇ 1575,[215] ਸੰਤ ਸੁਰਜਨ ਨੇ 1597 ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਾਰਾ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਕਾਰਨ ਆ ਕੇ ਸ਼ੁਭਾਅ ਦੇ ਸੰਗ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹਿਣਾ।[216] ਡਾ: ਤਰਸੇਮ ਪੁਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਸੰਨ 1540 ਈ. (ਸੰਮਤ 1597 ਬਿਕਰਮੀ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।[217] ਡਾਕਟਰ ਕੇਸਰ ਦ ਵਿਦਿਆਰਥਿਕ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ 126 ਸਾਲ ਮੰਨ ਕੇ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1471 ਅਤੇ ਦੇਹਾਂਤਕਾਲ ਸੰਮਤ 1567 ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।[218] ਲੇਖਕ ਵਿਜਿਆ ਦੇ ਮਹਿਰ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ 1584 ਨੂੰ ਚੇਤਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚਤੁਰਦਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਮਿਤੀ 6 ਅਪਰੈਲ, 1528 ਹੈ ਤੇ ਕੁਲ ਉਮਰ 151 ਸਾਲ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਅਤੇ 10 ਦਿਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।[219]

ਉਪਰੋਕਤ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਂਪ੍ਰਯਾਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਚੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਤਾਰੀਖਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਮਿਤੀ 6 ਅਪਰੈਲ, 1528 (ਸੰਮਤ 1584) ਸਹੀ ਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ 151 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਨਾ ਮੰਨੀਏ ਤਾਂ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1
1. 5(ਅ) ਕਿਵਦੰਤੀਆਂ ਜਾਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ :

ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਜਾਂ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਚਮਤਕਾਰ-ਪੂਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ (wonderful events) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਬਣ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਹੀ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ, ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ, ਭਗਵਾਨ ਵਾਲਮੀਕ, ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ, ਸ੍ਰੀ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ, ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਮਹਾਤਮਾ ਈਸਾ ਆਦਿ ਸਭ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਿਖਿਅਤ, ਅਰਧਸਿਖਿਅਤ ਅਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਲੋਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੀਆਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਆਸਥਾ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਥਾਕਾਰ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚਮਤਕਾਰੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ-ਆਸਥਾ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਨੇਕ ਚਮਤਕਾਰਪੂਰਣ ਕਿਵਦੰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ-ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਜੋ ਅਲੋਕਾਰੀ ਹੋਣ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਹੋਣ, ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਤ ਕਿਵਦੰਤੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

1. 5(ਅ)(1) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਕਾਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ : (ੳ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਭਜਨ-ਕੀਰਤਨ, ਧਰਮ-ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸਤਿਸੰਗ ਤੋਂ ਚਿੜ੍ਹ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ

2 ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਨਗਰ ਨਰੇਸ਼ ਪਾਸ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਚਮਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਭਜਨ-ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹ ਖਲਲ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਜਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸ਼ੂਦਰ ਹੈ। ਨਗਰ ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੁਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ। ਸੰਤ ਜੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਨਗਰ ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਚਮਾਰਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਨਮਰਤਾ-ਪੂਰਬਕ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਥਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਹ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਅਤੇ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸੱਚ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਹਟਾ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰਕ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਸੱਚ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਾਉਣ ਜਿਹੜੇ ਕੁਰਾਹ ਪੈ ਕੇ ਭੋਲੀ-ਭਾਲੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜੱਦੀ ਸੰਪੱਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਧਰਮ ਆਚਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਧਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਦਾਚਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਸਦਨਾ, ਸੈਨ ਅਤੇ ਧੰਨਾ ਕੀ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਨ? ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਨਗਰ ਨਰੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਗ਼ਲਤ ਅਤੇ ਨਿਰਾਧਾਰ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ। ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਦੀ ਤਾਈਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਕਦੇ ਕਦੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸੁਣਨ ਲਈ ਚਲੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।'

3 (ਅ) ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਸ਼ਾਲੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਨਗਰ ਨਰੇਸ਼ ਪਾਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪਹੁੰਚੀ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਕ ਢੋਂਗ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲੈ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਯੋਜਨਾ ਬਣੀ ਕਿ ਸਾਹਮਣੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਮੂਰਤੀਆਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਸਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਸਫ਼ਲ ਨਾ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਆ ਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵਲ ਆ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਨਗਰ ਨਰੇਸ਼ ਤੇ ਉਪਸਥਿਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮਹਾਂ-ਗਿਆਨੀ ਸ਼ਕਤੀਂਵਾਨ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦੇਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਮਾਭਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਆ ਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਪਸ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈਆਂ।

1. 5(ਅ)(2) ਗੰਗਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਿਵਦੰਤੀਆਂ : 'ਭਗਵਾਨ ਰੈਦਾਸ ਕੀ ਸਤਯਕਥਾ' ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਭੂਰੀਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁੰਭ ਦੇ ਮੇਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਯਾਗ ਵਿਖੇ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਗੰਗਾ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਆਏ। ਜਦੋਂ ਏਥੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਕੱਤਰਤ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਡੇ-ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ਜੋ ਇਕ ਸ਼ੂਦਰ ਹੈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ-ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਗੜਬੜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਆਖ਼ਿਰ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਗੱਲ ਮੁਕੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪੰਡਤ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਗੰਗਾ ਜੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਜਲ-ਪਰਵਾਹ ਕਰਨਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤਰ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਉਹੀ ਸਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਗਿਣੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਜੇਤੂ ਹੋਣਗੇ,। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ-ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੱਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਲੈ ਆਏ, ਕੁਝ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਲਿਆਏ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਪੱਥਰ ਦੀ ਸਾਲਿਗਰਾਮ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਲੈ ਆਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਭ ਨੇ ਗੰਗਾ ਜੀ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਆਂ ਛੱਡੀਆਂ। ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤਰ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਡੁੱਬ ਗਈਆਂ। ਤਰੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ। ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ ਤੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਉਠਾਉਣੀ ਪਈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੂਰਤੀ ਤਾਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਸਾਲਿਗਰਾਮ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਗੰਗਾ ਜਲ ਪਰਵਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਮੂਰਤੀ ਤਰਦੀ ਤਰਦੀ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੁਬਾਰਾ ਸਾਲਿਗਰਾਮ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨਾਲ ਛੱਡੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਡੁੱਬ ਗਈਆਂ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਲਿਗਰਾਮ ਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਤੈਰਾਈ ਹੋਈ ਮੂਰਤੀ ਹੀ ਪਾਣੀ ਤੇ ਤਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਈ। ਇਸ ਘਟਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ, ਪੰਡਤਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਤਰਨ ਤੇ ਡੁੱਬਣ ਨਾਲ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕੌਣ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਕਿਸੇ ਜਾਤ, ਵਰਣ, ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ, ਰੰਗ ਨਸਲ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਹੈ।

(ii) ਗੰਗਾ ਜੀ ਦਾ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਾਰੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈਣਾ:

'ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਜੋ ਲੋਕ ਘੁਮੰਡ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਛੇ ਲੋਕ 'ਨਾਦਾਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਥਾ ਹੈ। ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਰਘੂਬੰਸੀ ਖੱਤਰੀ ਰੋਜ਼ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਫੁੱਲ, ਪਾਨ ਤੇ ਸੁਪਾਰੀ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜੁੱਤੀ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੀ ਪੂਜਾ

ਤੇ ਗਰਬਭਰਪੂਰ ਗੱਲਾਂ ਤੋਰ ਦਿੱਤੇ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਵੀਂ ਜੁੱਤੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਫ਼ਤ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਕਲ੍ਹ ਨੂੰ ਜਾਵੋ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਇਕ ਸੁਪਾਰੀ ਵੀ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕਰ ਦੇਣੀ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਨਵੀਂ ਜੁੱਤੀ ਅਤੇ ਸੁਪਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਗਏ। ਫੁੱਲ, ਪਾਨ, ਸੁਪਾਰੀ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਪਏ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵਾਲੀ ਸੁਪਾਰੀ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਉਹ ਅਜੇ ਗੰਗਾ ਜੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਾਰੀ ਭੇਂਟ ਕਰਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਿਆ ਵਾਪਸ ਕੀ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਹੀ ਸੁਪਾਰੀ ਵਗ੍ਹਾ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ, ਗੰਗਾ ਵਿੱਚ ਜਾ ਗਿਰੇਗੀ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਪਰ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਕਢ ਕੇ ਉਸ ਦੂਰੋਂ ਸੁੱਟੀ ਸੁਪਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਬੋਚ ਲਿਆ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਵੀ ਹੋਏ ਤੇ ਲੱਜਿਤ ਵੀ। ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ ਤੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸੋਚਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸੋਂ ਮੁਫ਼ਤ ਜੁੱਤੀ ਵੀ ਲਈ, ਪਰ ਸੁਪਾਰੀ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਹੱਥ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦਾ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਡਤ ਕਿੰਨਾ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਅਤੇ ਅਹਿਸਾਨਫਰਾਮੋਸ਼ ਨਿਕਲਿਆ।

<u>(iii) ਗੰਗਾ ਮਾਤਾ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਈ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੰਗਨ ਭੇਜਣਾ:</u> 'ਭਗਵਾਨ ਰੈਦਾਸ ਕੀ ਸੱਤਿਯ ਕਥਾ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਸ ਲਗ ਗਈ। ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਝੁੱਗੀ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਚਮਾਰ ਦੀ ਝੁੱਗੀ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਪਾਣੀ ਨਾ ਪੀਤਾ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਜਾਣੀ-ਜਾਣ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਾਂ, ਉਹ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਹੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਦਮੜੀ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਦੇਣੀ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਔਖੇ-ਦਿਲ ਨਾਲ ਦਮੜੀ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰ ਗਏ ਅਤੇ

6 ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿ ਗੰਗਾ ਜੀ ਇਸ ਚਮਾਰ ਦੀ ਦਮੜੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਵੇਗੀ। ਸੋਚਦੇ ਸੋਚਦੇ ਉਹ ਗੰਗਾ ਘਾਟ ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਦਮੜੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਤੇ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਯਾਦ ਆਈ ਕਿ ਜੇ ਗੰਗਾ ਮਾਈ ਹੱਥ ਬਾਹਰ ਕਢਕੇ ਖੁਦ ਦਮੜੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ ਤਾਂ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦਮੜੀ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੇ ਹੱਥ ਕੱਢ ਕੇ ਦਮੜੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਇਕ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੰਗਨ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਤੁਹਫਾ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ। ਵਾਪਸ ਤੁਰ ਪਏ, ਪਰ ਕੰਗਨ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬਣਾ ਲਈ। ਪੰਡਤਾਣੀ ਜੀ ਨੂੰ ਕੰਗਣ ਦਿਖਾਇਆ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਈ ਤੇ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਨਗਰ ਨਰੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਲਈ ਭੇਂਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਇਵਜ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਦੇ ਦੇਣਗੇ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਉਹ ਕੰਗਨ ਪਹਿਨਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜੀ ਸੁੰਞੀ ਬਾਂਹ ਦਿਸੀ। ਦੂਜੇ ਕੰਗਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਕੰਗਨ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਦੂਜਾ ਕੰਗਨ ਨਾ ਲਿਆਂਦਾ ਤਾਂ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਵੋਗੇ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਬਹੁਤ ਡਰੇ। ਕੰਬਦੇ ਕੰਬਦੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਏ ਤੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਸੁਣਾਈ। ~~[illegible]~~ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਥਰੀ ਚੁਕੀ ਤਾਂ ਉਸ ਹੇਠਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਉਸ ਵਰਗੇ ਕੰਗਨ ਨਜ਼ਰ ਆਏ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਕੰਗਨ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੂਜਾ ਕੰਗਨ ਲੈ ਕੇ ਨਗਰ ਨਰੇਸ਼ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਸੁਣਾਈ। ਨਗਰ ਨਰੇਸ਼ ਸਮੇਤ ਮਹਾਰਾਣੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਇਆ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਫਰਾਖ਼ਦਿਲੀ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ, ਦਯਾਭਰਪੂਰ ਰੁਚੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਸਲੂਕ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

(iv) ਗੰਗਾ ਜੀ ਨਾਲ ਇਕ ਰਾਜੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਕਥਾ: ਇਸ ਕਿਵਦੰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮੰਡੂਆਡੀਹ ਵਿਖੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭੰਡਾਰਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੇ ਮਾਣ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਗੰਗਾ ਜੀ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਭੇਜ ਵਿੱਚ ਆਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਭੋਜ ਕੀਤਾ। ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਾ ਵਿਜੈਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੋ ਇਕ ਵਿਸ਼ੱਟੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਵੀ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਕੰਨਿਆ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੀ ਜੁਆਨੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਮਨ ਥਿੜਕ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨਾਲ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਜਾ ਵਿਜੈਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਹਿਮਤੀ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਬਾਰਾਤ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ। ਇਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਬਾਰਾਤ ਲੈ ਕੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਿਤੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਗੰਗਾ ਜੀ ਮੁਟਿਆਰ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰ ਕੇ ਸੋਲਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਕੇ ਆ ਗਈ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੇ ਕੁੰਡ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜਲਧਾਰ ਨਿਕਲੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ ਜੀ ਜਾ ਰਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਧਾਰਾ ਨੇ ਰਾਜਾ ਵਿਜੈਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਰਾਤ ਸਮੇਤ ਹੜ੍ਹਾ ਕੇ ਨਦੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਲੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਵੀ ਰਹਿ ਗਈ ਤੇ ਰਾਜਾ ਵਿਜੈਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਵੀ ਹੋ ਗਈ। ਅਰਥਾਤ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਦਰਿਆ-ਦਿਲੀ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਇਸ ਕਥਾ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(v) ਪੰਡਤ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਰਾਹੀਂ ਗੰਗਾ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਦਮੜੀ ਭੇਜਣਾ: ਹਰਦੁਆਰ ਵਿਖੇ ਕੁੰਭ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਤ, ਮਹਾਤਮਾ, ਸਾਧ, ਗ੍ਰਿਸਤੀ ਸਭ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚੇ। ਚਾਰ ਕੁ ਸੌ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਕਾਫਲਾ ਜੋ ਗਾਜ਼ੀਪੁਰ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਦਮੜੀ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਗੰਗਾ ਜੀ ਹੱਥ ਬਾਹਰ ਕਢ ਕੇ ਲਵੇ ਤਾਂ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਕਾਫਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਹੈਰਾਨ

8 ਵੀ ਹੋਏ ਕਿ ਇਕ ਨਦੀ ਗੰਗਾ ਔਰਤ ਬਣ ਕੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਮੜੀ ਲਵੇਗੀ। ਖੈਰ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਦਮੜੀ ਦਿਤਿਆਂ ਉਹ ਘਰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਲੱਗੇ। ਪੰਡਤ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਜੀ ਜਦੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਭਗਤੋ । ਮੇਰੇ ਭਗਤ ਦੀ ਭੇਟਾ ਤਾਂ ਦੇ ਜਾਉ। ਉਹ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਠਹਿਰ ਗਏ ਤੇ ਗੰਗਾ ਜੀ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦਾ ਹੱਥ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ 'ਦਮੜੀ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਏ ਤੇ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਸਾਧ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕਰਨੀ ਵਾਲਾ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਦਮੜੀ ਲੈਣ ਲਈ ਗੰਗਾ ਮਾਤਾ ਕਿੰਨੀ ਬੇਤਾਬ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੰਗਾ ਮਾਈ ਨੂੰ ਦਮੜੀ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਭਗਤ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਉ। ਉਹ ਪ੍ਰਸਾਦ ਲੈ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ। ਉਹ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣ ਗਏ।

(VII) ਉਲਟੀ ਗੰਗਾ ਵਹਿਣਾ: ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਪ੍ਰਲੋਕ ਸੁਧਾਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਗੰਗਾ ਘਾਟ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਪੰਡਤਾਂ-ਪਰੋਹਤਾਂ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਅੱਧਾ ਮੀਲ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨੇ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਅੱਧਾ ਕੁ ਮੀਲ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਸਿਵਾ ਠੰਡਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮਾਈ ਗੰਗਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਹਾ ਬਦਲ ਕੇ ਉਸ ਸਿਵੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹਮਸਫਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਵਹਾ ਉਲਟਾ ਚੱਲਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਉਲਟੀ-ਗੰਗਾ ਹੈ। ਅਜ ਵੀ ਉਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

(VIII) ਠਾਕਰ ਜੀ ਦਾ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਭੋਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ: ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਅਤੇ ਮੀਰਾਂ ਸਮੇਤ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣ ਗਏ ਤਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਡਤਾਂ-ਪ੍ਰੋਹਤਾਂ ਨੂੰ

9

ਆਪਣੀ ਅਜੀਵਕਾ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਦਿਸੀ। ਉਹ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀ ਬੇਹੱਦ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀ ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਰਾਣਾ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਾ ਨੂੰ ਸਭਾਪਤੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਭਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਾਸਤੇ ਲਾਈ ਗਈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪਰਖੀ ਜਾਵੇ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਕਬੂਲ ਲਿਆ। ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪਿੱਛੇ ਰੱਬੀ ਸਮਰਥਨ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ, ਪਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਛੇ ਰੱਬੀ ਸਮਰਥਨ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ। ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਜਾਇਜ਼ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿਤੀਆਂ, ਪਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਲਗਨ ਅਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਈਸ਼ਟ ਭਗਤੀ ਦਾ ਨਿਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੈਸਲਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਠਾਕਰ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਭੋਗ ਲਗਵਾਉਣਗੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਕਾ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੰਹਾਸਨ ਸਹਿਤ ਠਾਕਰ ਜੀ ਘਾਬਰੀ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਡੁਬੋ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਪਹਿਰ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ, ਮੰਤਰ, ਜੰਤਰ, ਭਜਨ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਠਾਕਰ ਜੀ ਸਿੰਘਾਸਨ ਸਮੇਤ ਬਾਹਰ ਨਾ ਆਏ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਆਵਾਹਨ ਕਰਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਭਰੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਠਾਕਰ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੂਰਤੀ ਘਾਬਰੀ ਨਦੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅੱਗੇ ਰੁਕ ਗਈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਠਾਕਰ ਜੀ ਨੂੰ ਭੋਗ ਲਾਇਆ। ਰਾਣਾ ਵਿਕਰਮਾਦਿੱਤਾ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਜੇਤੂ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੱਜਿਤ ਹੋਏ।

1.5(ਅ)3) ਪਾਰਸ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਮੋਹਰਾਂ ਦੀ ਕਥਾ: ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਿਵਦੰਤੀਆਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮਾਇਆ ਪ੍ਰਤਿ ਲਾਲਚ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਤਾਂ ਸੀ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂ ਧਨ ਦਾ ਲੋਭ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਖਰਚ ਕਰਵਾਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਦਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ

10 ਕਾਰੋਬਾਰ ਤੇ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਕ ਸੰਤ ਪਾਰਸ ਪੱਥਰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਪਾਰਸ ਪੱਥਰ ਰੱਖ ਲਵੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਪਾਰਸ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸੋਨਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਸੋਨਾ ਵੇਚ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ "ਗਰੀਬੀ ਗਦਾ ਹਮਾਰੀ" ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਾਇਆ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਪੱਥਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਸੰਤ ਜੀ ਬਹੁਤ ਖਹਿੜੇ ਪਏ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪਾਰਸ ਪੱਥਰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖ ਲੈਣ। ਸਾਧੂ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਤੋੜਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਬਜ਼ਿੱਦ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਚੰਗੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕੁੱਲੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਜਾਣ। ਉਹ ਸੰਤ ਕੁੱਲੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪਾਰਸ ਪੱਥਰ ਰੱਖ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪਾਰਸ ਪੱਥਰ ਉਸੇ ਥਾਂ ਅਣਵਰਤਿਆ ਦੇਖਿਆ। ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਉਹ ਪਾਰਸ ਪੱਥਰ ਵਾਪਸ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ 'ਵਸਤ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਤ ਜੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਤੇ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੰਦੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਮਾਇਆ ਸਬੰਧੀ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਨਾ ਟੁੱਟਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋਹਰਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਜਿਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਇਕ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪਟਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੋਜ਼ ਪੰਜ ਮੋਹਰਾਂ ਉਸ ਪਟਾਰੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ "ਉਹ ਮੋਹਰਾਂ ਸੰਭਾਲ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜ ਮੋਹਰਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਡਰ ਗਏ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੋਹਰਾਂ ਰੱਖ ਲਿਆ ਕਰੇ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੋਹਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਭਗਵਤ ਮੰਦਰ ਬਣਾਇਆ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਪੱਕੀ ਬਣਵਾਈ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ

ਯਾਤਰੀਆਂ ਲਈ ਲੰਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕ ਭਗਵਤ ਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੋਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਦੋ-ਮੰਜ਼ਲਾ ਮਕਾਨ ਬਣਵਾਇਆ ਅਤੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ-ਆਰਾਧਨ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਿਆਸਤਭਰੀ ਕਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਕਲੰਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪਾਰਸ ਪੱਥਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਮੀਰ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਕੀ ਚੱਟੀ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰੋਜ਼ ਪੰਜ ਮੋਹਰਾਂ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪਟਾਰੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ। ਜੇਕਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਕ ਗਾਗਰ ਮੋਹਰਾਂ ਦੀ ਇਕੋ ਦਿਨ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦਿੰਦਾ। ਰੋਜ਼ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਫਿਰ , ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਣਕਮਾਏ ਧਨ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਮੰਜ਼ਲਾ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੁੰਦਾ, ਪੱਕੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਬਣਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਭਗਵਤ ਮੰਦਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਰਸ ਪੱਥਰ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੋਹਰਾਂ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਗ਼ਲਤ ਅਤੇ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੈ। ਫਿਰ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕਥਾਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਗਵਤ ਪੂਜਾ ਲਈ ਪੰਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੋ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਈ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਖੁਦ ਭਗਵਤ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ, ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੂਜਾ ਕਰਵਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਜਿਹੜਾ ਇਨਕਲਾਬ ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜਾਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਘੜੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ , ਉਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਗੰਧਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਣਕਮਾਏ ਧਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕਥਾ ਰਾਹੀਂ

12 ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਧਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਧਾਰਮਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਸਨ।

1. ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ
2. ਉਹ ਅਣਕਮਾਇਆ ਜਾਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਧਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ
3. ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਾ ਲਈ ਪੰਡਤ ਨੌਕਰ ਰਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਦਮ ਕਦਮ ਤੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਰਮ ਆਦਿ ਮੁੱਖੀ ਪਰਵੰਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਸਨ।
4. ਰਵਿਦਾਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਸੀ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ

ਸੀ ਸੀ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੀਰ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ ਤੇ ਖੁਆਂਦਾ ਸੀ।

ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਇਹੋ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਵਦੰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਮੌਕੇ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਖਿਆਤੀ, ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਮਾਣ-ਮਰਯਾਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰੋਹਤ ਵਰਗ ਤੋਂ ਜਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਹੈ ਇਹ ਸੋਚਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਵਟ ਕਰਨ, ਰਲਗੱਡ ਕਰਨ, ਉਲਝਾਉਣ ਅਤੇ ਭੁਲਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੰਗਾਜਲੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਗੰਦੇ ਨਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਮਿਲਾਉਣ ਵਰਗੀ ਇਕ ਕੋਝੀ ਹਰਕਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

<u>1. 5(ਅ)(4) ਇਕ ਵੈਂਈਸ (ਸੇਠ) ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ:</u> ਹੀਂਦੂਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਗਿਆਸੂ ਨੇ ਇਸ ਕਥਾ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਉਂ

13 ਲਿਖਿਆ ਹੈ - ਇਕ ਰੱਈਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਸਤਿਸੰਗ ਭਵਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਮਿਲੇ। ਸਤਿਸੰਗ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜੁੱਤੀ ਵਿੱਚ ਚਰਨਾਮਿਤ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਜੋ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਸਹਰਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਰੀਸ ਨਾਲ ਰੱਈਸ ਨੇ ਵੀ ਚਰਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਿਆ, ਪਰ ਪੀਤਾ ਨਾ, ਉਹ ਪਿਛਾਂਹ ਡੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਕਪੜਿਆਂ ਤੇ ਡੁਲ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਦਾਗ਼ ਪੈ ਗਏ। ਇਸ ਕਥਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸੇਠ ਨੇ ਭਿੱਜੇ ਹੋਏ ਦਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਕਪੜੇ ਫਿੱਟੇ ਹੋਏ ਜਾਣ ਕੇ ਇਕ ਕੋਹੜੀ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿਤੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੋਹੜੀ ਦਾ ਕੋਹੜ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸੇਠ ਨੂੰ ਕੋਹੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਇਲਾਜ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਸੇਠ ਦਾ ਕੋਹੜ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਧਿਆਨ ਹੋ ਕੇ ਸਵੈਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਝ ਲੱਗੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਪੁੱਛਿਆ , ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਦੁਹਰਾਈ ਤੇ ਸੇਠ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਗੁਸਤਾਖੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੇ ਚਰਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਭੁੱਲ ਮੰਗੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦੇ ਕੇ ਮੁੜ ਚਰਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਹੜ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ।[220]

ਇਸ ਕਥਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਭਿਜੇ ਕਪੜੇ ਧੋਬਣ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਦਾਗ਼ ਚੂਸ ਕੇ ਲਾਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨੂਰੀ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੇਠ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਧੋਬਣ ਨੇ ਇਹ ਅਚੰਭਾ ਦੱਸਿਆ। ਸੇਠ ਆਪਣੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਛਤਾਇਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਭੁੱਲ ਮੰਗੀ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਚਰਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀ ਕੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਡੰਡੌਤ ਬੰਦਨਾ ਕੀਤੀ। ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਕਰਾਮਾਤੀ ਹਨ, ਇਕ ਨਾਲ ਕੋਹੜੀ ਦਾ ਕੋਹੜ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਧੋਬਣ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੇਠ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.5(ਅ) (5) ਮਰੇ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇਣਾ: ਕਾਂਸ਼ੀ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ , ਕੇਵਲ ਇਕ ਗਰਭਵਤੀ ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਬਚੀ।

ਉਸ ਨੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਹ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਪਰਲੋਕ ਸੁਧਾਰ ਗਿਆ। ਸੇਠਾਣੀ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚਲੀ ਜਾਵੇ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਵਾਪਸ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੁਝਾਉ ਮੰਨ ਕੇ ਸੇਠਾਣੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਸਾਰਾ ਦੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਮਾਤਾ ਲੂਣਾ (ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ)ਨੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਬੂਲ ਹੋਈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਜੀਵਨ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਸੇਠਾਣੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਈ ਤੇ ਕਾਫੀ ਧਨ - ਦੌਲਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਅਨਾਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਹਦਾਇਤ ਕਰ ਦਿਤੀ।

1. 5(ਅ)(6) ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋਣਾ: ਇਸ ਕਿਵਦੰਤੀ ਦੇ ਵੀ ਦੋ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਸੈਨੀ ਨੇ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹਵਾਲੀ ਲੋਕ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾ ਪਰਿਵਰਤਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੜ੍ਹਵਾਲੀ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮਸਲੇ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭਾ ਲੱਗੀ ਕਿ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਰਬੋਤਮ ਭਗਤ ਕੌਣ ਹੈ। ਸਵਰਗਵਾਸੀਆਂ ਵਲੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਹਨ। ਰੈਦਾਸ ਨੇ 12 ਸਾਲ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਖੁਦ ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਲੰਘੇ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਚਾਣ ਲਏ। ਟਹਿਲ-ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਸਮੇਂ ਕਲ੍ਹ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਪੈਸਾ ਵੀ ਭੇਟ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲੈਣ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰੋਹਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪੈਸਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵਾਧੂ ਜਿਹੀ ਭਾਰ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਵਾਪਸ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪੈਸਾ ਦੇਣਾ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ।

15

ਕਦੇ ਗੰਗਾ ਵਲ ਤੇ ਕਦੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵੱਲ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਖ਼ਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੈਸਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਬਾਹਰ ਕਢ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਵਜ਼ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੋਨੇ ਦੀ ਵੰਗ ਮਾਤਾ ਲੂਣਾ ਲਈ ਦਿੱਤੀ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਮੰਨਤਾ ਹੈ। ਵੰਗ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਲਾਲਚੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵਲ ਆਉਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਘਰ ਵਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਜਿਧਰ ਉਹ ਜਾਣ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ- ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਵਠੋ ਰਵਿਦਾਸ ਧਾਮ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਗੰਗਾ ਜੀ ਨਈ/ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਵੰਗ ਮਾਤਾ ਲੂਣਾ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸਬਲ ਹੋਇਆ। ਡਾ: ਮੈਨੀ ਵਾਲੀ ਕਿਵਦੰਤੀ ਵੀ ਲਗਪਗ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ, ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ।

<u>1.5(ਅ)(7) ਖੱਲ ਚੀਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜਨੇਊ ਦਿਖਾਉਣਾ:</u> ਇਹ ਕਿਵਦੰਤੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕ ਗਾਥਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰੋਹਤ-ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਕਰਮਕਾਂਡ ਤੇ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਾਂਙ ਜਨੇਊ ਕਿਉਂ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ। ਜਨੇਊ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਪਹਿਨ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਗੰਗਾ ਕਿਨਾਰੇ ਪ੍ਰੋਹਤ-ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗਲ਼ ਵਿਚੋਂ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਜਨੇਊ ਲਾਹ ਲਿਆ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ/ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਧਾਗੇ ਦਾ ਜਨੇਊ ਤਾਂ ਉਤਾਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਅਸਲੀ ਜਨੇਊ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਨੇ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਖੋਹ ਸਕਦੇ। ਪ੍ਰੋਹਤ-ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿੱਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਸਲੀ ਜਨੇਊ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਝੂਠ ਮੰਨਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਸੱਦ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਅਸਲੀ ਜਨੇਊ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਜਨੇਊ ਘਰ ਆਏ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੱਲ ਚੀਰ ਕੇ ਦਿਖਾਇਆ ਤੇ ਉਹ ਬੇਹੱਦ ਹੈਰਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਏ। ਡਾ:

ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਣੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰੈਦਾਸ ਦੇ ਪੰਨਾ 23 ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ - ਜਨੇਊ ਕੀ ਚਮਕ ਮੇਂ ਸਭ ਕੀ ਆਂਖੇਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਂ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ਕੇਵਲ ਅਪਨੇ ਪਦ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਛੋੜ ਕਰ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਗਏ।

<u>1. 5(ਅ)(8) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਜ਼ਮਾਨਤ ਦਿੱਤੀ:</u> ਗਿਆਨੀ ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੋਮਲ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਵਦੰਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹਿਰਦੈਵੇਧਕ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸੈਰ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਪਾਠ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਸ਼ਿਕਾਰੀ 'ਹੀਰੂ' ਇਕ ਹਰਨੀ ਦੇ ਮਗਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਰਨੀ ਹਫ ਕੇ ਖਲੋ ਗਈ ਤੇ ਹੀਰੂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋ ਘੰਟੇ ਦੀ ਮੋਹਲਤ ਇਸ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਧ ਪਿਲਾ ਆਵੇ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਮੰਨਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਮੰਨਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਲੈ ਕੇ, ਜੋ ਹਰਨੀ ਦੇ ਦੋ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਹਰਨੀ ਦੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਦੇ ਦਿਤੀ ਤੇ ਖੁਦ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪਾਸ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਗਏ। ਆਪ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਹਰਨੀ-ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਦੋ ਘੰਟੇ ਬੀਤਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਥੇ ਆ ਗਈ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਜਾਨਵਰ ਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹਰਨੀ ਦੀ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ। 'ਹੀਰੂ' ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

<u>1. 5(ਅ)(9) ਪੀਰਾਂ ਦਿਤੇ ਮਰਾਸੀ ਦੇ ਈਰਖਾ:</u> ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ, ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਰਤੂਤ ਤੇ ਨਾਖੁਸ਼ ਸਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਵੀ ਉਹ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਦੇ ਪਰ ਝੂਠੇ ਪਖੰਡਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਧਾਰ ਤੇ ਗਲਤ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਪੀਰਾਂ ਦਿਤੇ ਮਰਾਸੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸਮੇਤ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰੰਗਮ

ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਬਦਮਾਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਿਹਾ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਾਧੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਾਲਾਂ-ਗਲੋਚ ਸੁਣਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਤ ਕੀਤਾ - ਜਿਸ ਕਾਦਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦੱਸੋ ਕਿਹੜਾ ਪਾਪ ਹੈ।..... ਆਤਮਾ ਸਦਾ ਅਮਰ ਹੈ ਅਤੇ ਫਲ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਪਾਣੀ ਦਾ ਲੇਪ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਧਰਮ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ਦੋਵੇਂ ਮੇਰੇ ਮਾਲਿਕ ਦਾ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਰੰਜਸ਼ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ? ਗਏ ਵਿਅਕਤੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਪੀਰਾਂ ਦਿੱਤੇ ਮਰਾਸੀ ਨੂੰ ਸਭ ਨੇ ਕੁੱਟਿਆ, ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਨਾਦਾਨ ਹੈ' ਕਹਿ ਕੇ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ।

<u>1.5(ਅ)10 ਬਾਜ਼ੀਗਰਾਂ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ:</u> ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤੀ ਪੰਡਤਾਂ ਅੰਦਰ ਰਵਿਦਾਸ ਲਈ ਮਾਣ-ਇੱਜ਼ਤ ਵੱਧਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਘਿਰਣਾ ਵਧ ਗਈ। ਪਰ ਰਾਜਾ ਨਾਗਰ ਮੱਲ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਚੋਖਾ ਅਸਰ ਸੀ। ਉਹ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮਾਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਭੋਜ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣ ਬੁਲਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸਹਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਆਮੰਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਖੜਯੰਤਰ ਰਚਿਆ। ਬਾਜ਼ੀਗਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਬਾਜ਼ੀ ਪਾਉਣੀ ਸੀ ਤੇ ਚੰਗੀ ਰਕਮ ਨਾ ਬਣਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਭੋਜ ਸਫ਼ਲ ਰਿਹਾ। ਬਾਜ਼ੀਗਰਾਂ ਨੇ ਬਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵਜੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸ ਮੋਹਰਾਂ ਥਾਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖ

18 ਦਿੱਤੀਆਂ। ਰਵਿਦਾਸ ਸੇਵਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਮੋਹਰਾਂ ਨਾਲ ਥਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਦੇਣੇ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਏ। ਬਜਾਇ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਨ ਦੇ, ਬਾਜ਼ੀਗਰਾਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਖ਼ਿਆਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੇ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹਣੇ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਜਿਥੇ ਵੀ ਉਹ ਬਾਜ਼ੀ ਪਾਉਣ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਨੇ ਬਾਜ਼ੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧਤਾ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

1.5(ਅ)11. ਚਿਤੌੜ ਵਿਖੇ ਬ੍ਰਹਮ ਭੋਜ: ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ-ਭੋਜ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤੌੜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਬੁਲਾਵਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਚਿਤੌੜ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ -ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਈਰਖ ਭਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਸਮਾਂ-ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਵੱਖਰੀ ਰਸਦ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਗੀ, ਜੋ ਦੇ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਭੋਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਕੱਲੀ ਬੈਠੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਹਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਲ ਰਵਿਦਾਸ ਬੈਠਾ ਭੋਜਨ ਕਰਦਾ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਿਲਮਿਲਾਹਟ ਹੋਈ, ਪਰ ਉਹ ਸੱਚ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਸ਼ਕਤੀ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ।

1. 5(ੲ)ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ :

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਭੁੱਲੇ-ਭਟਕੇ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ 'ਪਿੰਜਰੇ ਬੰਦ ਪੂਜਾ' (Caged Worship)ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਗਟ ਸਰੂਪ ਨਿਰੰਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ-ਅੰਤਰ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਬਰਤਨਾ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭੁੱਲ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਮੂਲ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ (ਵੇਦਾਂ) ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਖੰਡ, ਝੂਠੇ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਜ਼ਾਤ, ਵਰਣ, ਛੋਟੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੈਵੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੱਲਾਂ ਸਨ; ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਢਲੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਰਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਉ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਸਲਮ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਅਸਮਾਜਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ। ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕਿਆ ਮਨੋਰਥ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣੀ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੱਕ, ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਨੂੰ ਪਾਪ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸੂਝ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰਜੀਵਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ "ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸ਼ਹਰ ਕੋ ਨਾਉ" ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਲੁਕੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ, ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਦੱਬੀ-ਕੁਚਲੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੁੱਸੇ ਹੋਏ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਜਗਾਉਣਾ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਸੀ।

ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਿਰੀ ਬਨਾਰਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ

ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰੀ ਸੁਖ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਪੱਖੀਕਰਨ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਦਮ ਚੁਕਣੇ ਪਏ:-

(੧) ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੀਰਥਾਂ, ਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ।

(੨) ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਹਿਤਕਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ।

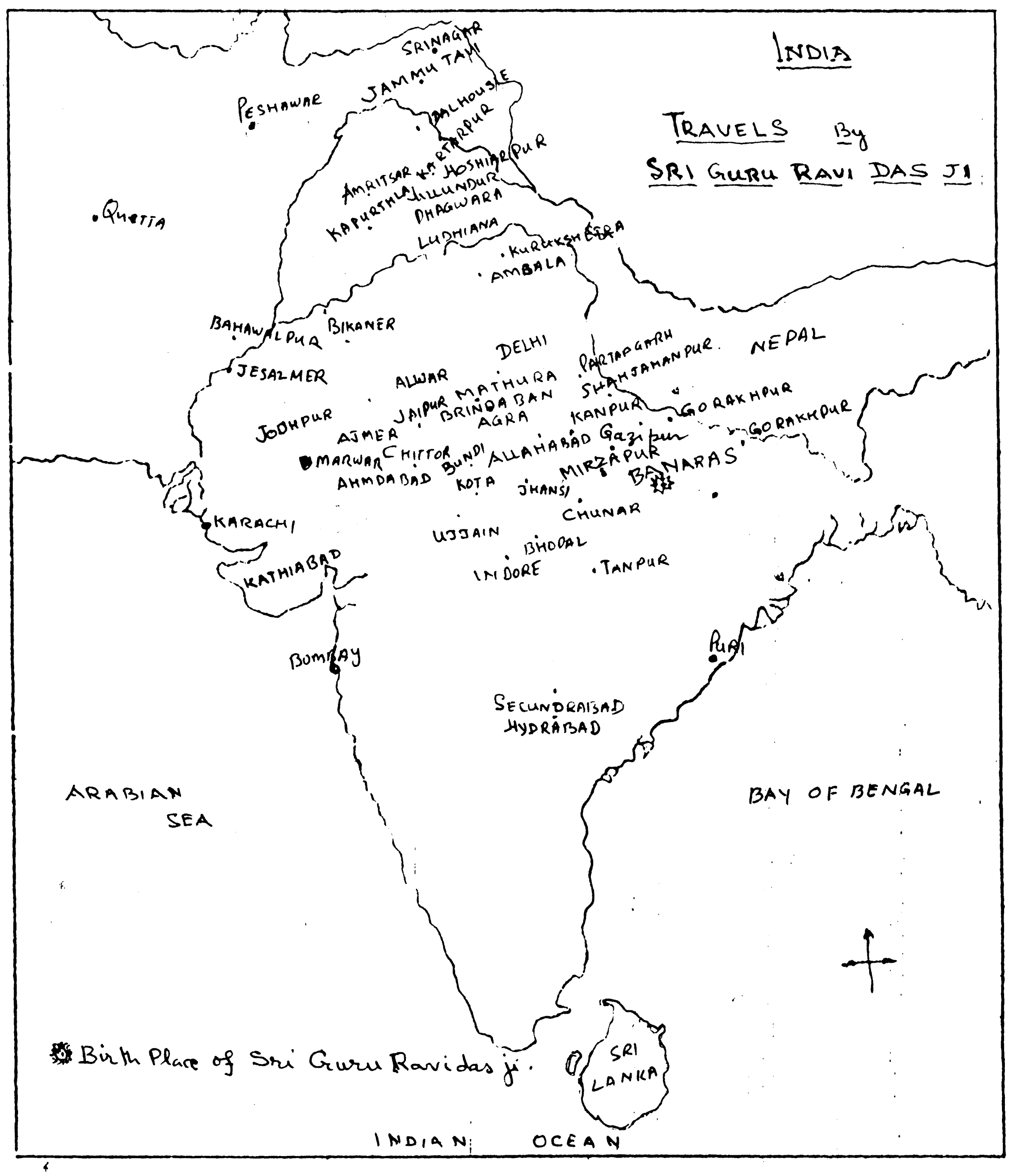

ਉਦਾਸੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ

1. 4(1) ਯਾਤ੍ਰਾਵਾਂ: ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਨਾ ਕੇਵਲ ਲਿਖਤੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਖਾਸ ਤੀਰਥਾਂ, ਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਜਿੰਨੀ ਜਿੰਨੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਡਾ: ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਮਥਰਾ, ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਹਰਦੁਆਰ ਅਤੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਆਦਿ' ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਗਏ ਸਨ।[221]

ਪੰਡਤ ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ ਨੇ 'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਥਾਵਾਂ ਹਨ: ਪ੍ਰਯਾਗ, ਤ੍ਰਿਵੈਣੀ, ਗੋਦਾਵਰੀ, ਹਰਦੁਆਰ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਅਤੇ ਪੰਘਾਟ।[222] ਪੰਡਤ ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੰਘਾਟ ਉਹੀ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਦੇ ਹਨ:

ਕਾਸ਼ੀਪੁਰ ਸੇ ਚਲ ਕਰ ਆਇਉ ।।
ਭਾਰਤ ਭ੍ਰਮਣ ਹੇਤੁ ਮਨ ਲਾਇਉ ॥[223]

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਦਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਰਾਮਾਨੰਦ ਨਾਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਭ੍ਰਮਣ ਕੀਤਾ'।[224]

ਮਹੰਤ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿੱਚ ਸਵਿਸਥਾਰ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਕਣੀਆਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਰਮ ਤੀਰਥਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੀ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਜੋ ਲਗਪਗ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ /ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ

8 ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਸੇ ਗਏ /ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ:

"ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ: (1) ਗਾਜ਼ੀਪੁਰ, ਮਾਲਪੀ, ਮਾਧੋਪੁਰ, ਭਾਗਲਪੁਰ, ਨਾਰਾਇਣਗੜ੍ਹ ਕਾਲਪੀ ਅਤੇ ਨਾਗਪੁਰ।

(2) ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ, ਬੀਜਾਪੁਰ ਅਤੇ ਭੂਪਾਲ।

(3) ਚੰਦੇਰੀ, ਝਾਂਸੀ, ਟੋਡ, ਬੂੰਦੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਦੇਪੁਰ ।

(4) ਜੋਧਪੁਰ, ਅਜਮੇਰ ਤੇ ਫਿਰ ਬੰਬਈ।

(5) ਅਮਰਕੋਟ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਤੇ ਫਿਰ ਬੰਬਈ।

(6) ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਕਰਾਚੀ, ਜੈਸਲਮੇਰ, ਜੋਧਪੁਰ ਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ।

(7) ਕਾਲਾਬਾਗ਼ ਕੋਹਾਟ, ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਤੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ।

(8) ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ਰਸਤਾਨ ਤੇ ਫਿਰ ਏਥੋਂ ਸ੍ਰੀਨਗਰ।

(9) ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਤੋਂ ਡਲਹੌਜ਼ੀ।

(10) ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਤੋਂ ਗੋਰਖਪੁਰ (ਨਾਥਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ) ਤੇ ਗੋਰਖਪੁਰ ਤੋਂ ਕਾਸ਼ੀਪੁਰ।

ਦੂਜੀ ਉਦਾਸੀ: ਕਾਸ਼ੀਪੁਰ ਤੋਂ ਫਿਰ ਗੋਰਖਪੁਰ, ਫਿਰ ਏਥੋਂ ਪਰਤਾਪਗੜ੍ਹ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਪੁਰ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਸੰਗਤ ਸਾਰੀ ਮੋੜ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਉਹੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਨਾਮ-ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਦੇਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਤੱਪ ਕਰਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਆਉਣਗੇ। ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤੇ ਸਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ[225]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਸੀਆਂ/ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਪੀਆਂ ਦੇ ਪਾਪ ਬਖ਼ਸ਼ਾਏ, ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਦਿੱਤੀ, ਅੰਗਹੀਣਾਂ ਨੂੰ ਦਰੁੱਸਤ ਕੀਤਾ। ਕੌਣ ਕੀ ਜੋ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕੀਤੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਮਿਟਾਏ, ਸਿਧਾਂ-ਨਾਥਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਕੋਹੜੀਆਂ ਦੇ ਕੋਹੜ ਕੱਟੇ ਤੇ ਭਟਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਲਿਆਂਦਾ, ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਦੀ ਭੰਡੀ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਜ਼ਿਕਰਿਤ ਉਦਾਸੀਆਂ/ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਅਤਿ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਸਰੋਤ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਬਿਨਾਰਸ, ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਮੁੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕੀਤੀ; ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਰੋਤ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ।

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ (ਰਜਿਸਟਰਡ) ਸੀਰ ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ, ਵਾਰਾਣਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ੍ਰੀ ਬੀ.ਆਰ.ਬੈਂਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਅਕਤੂਬਰ, 1982 ਦੀ ਲਿਖੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ (ਪੁਸਤਕ ਜੋ ਅਜੇ ਛਪਣੀ ਬਾਕੀ ਹੈ) ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮੁੱਖ ਚਾਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਜਗਨਨਾਥ, ਬਦਰੀਨਾਥ, ਦਵਾਰਕਾਪੁਰੀ ਅਤੇ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਪੁਰੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਵੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਉਹ ਨਕਸ਼ਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਨਕਸ਼ਾ ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਦੇ ਪੰਨਾ 170 ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੁਲ ਕਿੰਨੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ।

ਇੰਡੀਅਨ ਕਾਸਟਸ ਕਾਨਫ੍ਰਿਟ ਪ੍ਰਮੋਸ਼ਨ (ਰਜਿਸਟਰਡ) ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ੍ਰੀ ਮਿਲਖੀ ਰਾਮ ਸਤਪਾਲ, ਜੋ ਆਪ ਵੀ ਇੰਜ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜਾਣਬੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਦਿੱਲੀ ਪਰਤੇ ਹਨ, ਨੇ ਇਸ ਖੋਜ ਨੂੰ 23 ਅਕਤੂਬਰ, 1982 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਅਸੀਂ ਨਕਸ਼ੇ ਪੰਨਾ 170 ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਹਨ; ਉਹ ਸਹੀ ਹਨ।

ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਉਦਾਸੀਆਂ ਜਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਪਈ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਕੇਵਲ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਤਾਈਂ

9 (ਵਾਰਾਣਸੀ) ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਆਪਣਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਸੀ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਸੰਕੁਚਿਤ ਤੇ ਸੀਮਿਤ ਸਨ, ਪਰ ਆਤਮਦਰਸ਼ੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੰਤਾਂ -ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਲਈ ਸਫਰ ਵੱਡੀ ਰਹਿਮਤ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਦੌਰਾ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਹਰ ਬਚਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਰ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਛਾਪ ਛੱਡੀ ਗਈ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰੇ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਹੀ ਕਾਰੀਗਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਰੋਗ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਭਰਮਾਂ - ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਇਕ ਦੱਬੀ-ਕੁਚਲੀ ਜਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਉਹ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਅਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਪਾਖੰਡੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਚਿੰਤਕਾਂ, ਕਵੀਆਂ, ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਦ ਪ੍ਰਭੂ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਣਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਣਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਣਾ ਹੈ।

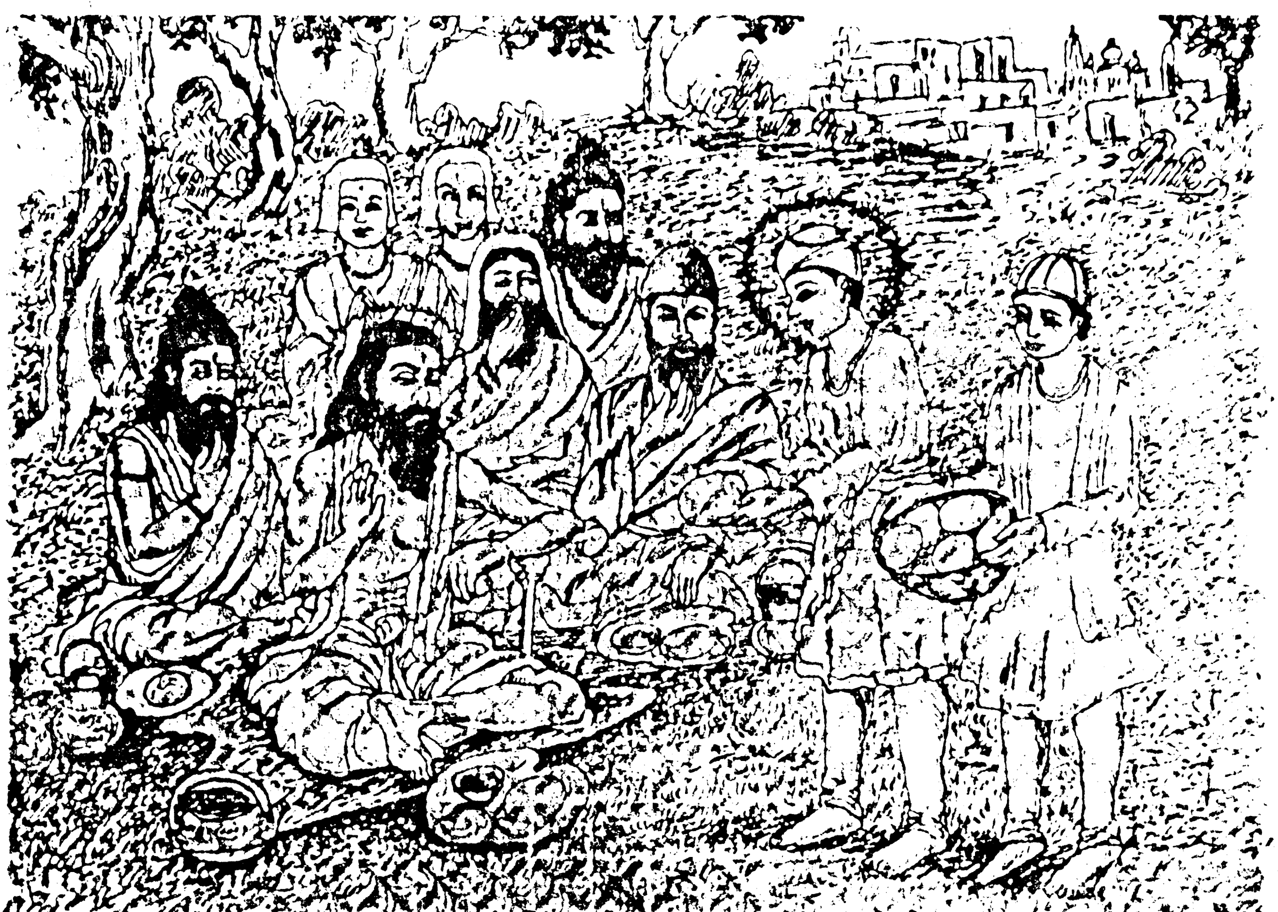

ਚੂੜਕਾਣਾ ਸੱਚਾ ਸਦਾ : ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਿਲਾਪ ।

10 1.5(ਅ)(ii) ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ : ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਇਕ ਸਰਗਰਮ ਮਹਾਤਮਾ ਸਨ। ਉਹ ਸਿਧਾਂਤਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਰਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਮਲੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਦਿਲ ਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰਵਿਘਨ ਆਪਣੀ ਚਾਲੇ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ, ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਟੀਚਾ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ' ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਠਾਣ ਰੱਖੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਕਿਉਂ ਬੈਠਾ ਰਹੇਗਾ? ਉਹ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਦਾਚਾਰੀ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਦਾ ਵਿਕਾਸਪੂਰਨ ਸੂਤਰ ਵਿਵਾਦਜਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਕਿਉਂ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਾਵੇਗਾ? ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤੰਨ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰੂਪ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ, ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤੇ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹਾਲਤ ਬੁਰੀ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਤ-ਮਤਾਂਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ, ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਉਦਗਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਲਈ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ। ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ, ਚੇਤੰਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਜਾਗੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ "ਵਿਮਲ ਬਾਣੀ" ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖੁੱਸੇ ਹੋਏ ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਹੱਕ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਬੀੜਾ ਵੀ ਉਠਾਇਆ। ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਸਮੇਂ ਰਾਜਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ, ਰਈਸਾਂ, ਅਮੀਰਾਂ, ਜੋਧਿਆਂ ਸੰਤਾਂ, ਸੂਫ਼ੀਆਂ, ਨਾਥਾਂ, ਸਿੱਧਾਂ, ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖਾਂ ਅਤੇ ਰਾਣੀਆਂ, ਸਾਧਣੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਰਿਚਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਕਾਇਲ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਸ਼ੂਦਰ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਨੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗਣ ਵਿੱਚ, ਸਦਾਚਾਰੀ

ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਫ ਅਤੇ ਹੱਕ ਦਿਵਾਉਣਗੇ। ਇਸੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਤੀ ਰਿਕਾਰਡ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

(1) ਰਵਿਦਾਸ - ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗੋਸ਼ਟੀ

(2) ਰਵਿਦਾਸ - ਕਬੀਰ ਗੋਸ਼ਟੀ

(3) ਰਵਿਦਾਸ - ਰਾਮਾਨੰਦ ਗੋਸ਼ਟੀ

(4) ਰਵਿਦਾਸ- ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਗੋਸ਼ਟੀ

(1) <u>ਰਵਿਦਾਸ - ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗੋਸ਼ਟੀ</u>: ਇਹ ਤੱਥ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਬਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲੋਂ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ। "ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਸੰਮਤ 1433 - 1584) 151 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਹੋ ਕੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਸਨ।"[226] "ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ 70 ਵਰ੍ਹਿਆਂ, ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ 3 ਦਿਨਾਂ ਦੀ (1526 - 1596) ਆਯੂ ਭੋਗ ਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਸੰਗ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾ ਮਿਲੇ ਸਨ"[227] ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਰਾਏ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ ਨਹੀਂ...

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਜੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਪੰਜ ਸੰਤ: ਕਬੀਰ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਰਵਿ

ਸੈਨ ਅਤੇ ਧੰਨਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਪੰਜਾਬ ਆਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਵੀਹ ਰੁਪਏ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਵਪਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਹੀ ਲਾ ਕੇ ਸੱਚਾ ਸੌਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਜਾਣੀ-ਜਾਣ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਅੰਦਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਸਾਤਵਿਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਖੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਪਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀਚ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹਨ ਤਾਂ ਲੋਕ - ਲਾਜ ਦੇ ਮਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਰੇ ਦੇ ਥੱਪੜ ਮਾਰੇ ਤੇ ਝਿੜਕਿਆ ਕਿ " ਰਵਿਦਾਸ- ਕਬੀਰ ਨੀਚੀ ਜ਼ਾਤੀ ਦੇ ਹਨ, ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ?" ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਝੱਕ ਹੋ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ਾਤ - ਪਾਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ :

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰ ਨੀਚੁ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚ ॥
ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੇ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ, ਵਡਿਆਂ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ ॥ [228]

ਦੂਜੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਸੰਤ - ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ ਦੁਬਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਆ ਏ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ, ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ, ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ - ਮਿਲਾਂਦੇ ਉਹ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਪੁੱਜੇ। ਸੰਤਘਾਟ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਾਲੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸੰਤ ਸਮਾਗਮ ਹੋਣਾ ਨਿਯਤ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਜਾ ਜੈਰਾਮ ਤੇ ਭੈਣ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਬਹੁਤ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਘਰ - ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦੇ ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਬੇਈਂ ਨਦੀ ਉਥੇ ਵਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਟੁੱਭੀ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਇਸ ਨਦੀ ਦਾ ਮਾਣ - ਇਜ਼ਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਜਗ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਮੀਲ ਉੱਤ ਰ ਵਲ ਕਪੂਰਥਲਾ - ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਸੜਕ ਤੇ ਸੰਤ ਘਾਟ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵਿਖੇ, ਜੋ ਬੇਈਂ

ਨਦੀ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸਥਿੱਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਅਜੇ ਵੀ ਅਧੂਰੀ ਪਈ ਹੈ (ਜਿਥੇ ਭਾਈ ਉਧਮ ਸਿੰਘ 30 ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ, ਉਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੈ) ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਸੁਸ਼ੋਭਤ ਹੈ, ਚੁੱਭੀ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ , ਸਮਾਂਧਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਂਧਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਦੂਰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਲ ਨੂੰ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਰੱਲਿਆਂ ਬਾਹਰ ਘੱਟ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਭਾਗੀਰਥ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਸੀ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਸਮਾਗਮ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਬੇਈਂ ਕਿਨਾਰੇ ਆ ਗਏ। ਕਪੜੇ ਉਤਾਰ ਕੇ ਭਾਈ ਭਾਗੀਰਥ ਜੀ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਖੁਦ ਲੰਗੋਟੀ ਨਾਲ ਬੇਈਂ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਕੁੱਦ ਪਏ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਵਿੱਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ "ਸੰਤ ਘਾਟ ਗੁਰਦੁਆਰਾ " ਹੈ ,ਜਿਥੇ ਸਤਿਸੰਗ ਹੋਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀ, ਸਤਿਸੰਗ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸੰਤ ਸਨ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਸੰਤ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ, ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਰਵਸ਼ਕਤੀ - ਮਾਨ ਨਿਰ- ਆਕਾਰ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸੰਥਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ (ਸੰਤ ਘਾਟ) ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਤੇ ਲੱਗੇ ਬੋਰਡ ਤੇ ਲਿਖੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ "ੴ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਘਾਟ ਸਾਹਿਬ ਜੀ। ਇਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸ੍ਰੀ ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਟੁੱਭੀ ਲਾ ਕੇ ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ।" ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵਿੱਚ "ਪੱਟੀ" ਨਾਮੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸਵੇਲੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰ- ਤੱਤ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸ਼ਬਦ ਮੁਕਤੀ ਜਾਪ ਵਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਝਾੜ ਮਿੱਟੀ ਆਤਮ ਦਰਸਾਨਾ ॥

ਪ੍ਰਗਟੇ ਗਿਆਨ ਜੋਤ ਤਬ ਭਾਨਾ ॥

ਲਿਵ ਲੀਨ ਭਈ ਮਾਧੋ ਆਤਮ ਐਸੇ ॥
ਜਲ ਤਰੰਗ ਭੇਦ ਨ ਕੈਸੇ ॥
ਨਾਟਕ ਰਹਿਤ ਸੋਹੰਗ ਆਤਮਾ ਸੋਉ ॥[229]

ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਸੰਤ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਲਏ ਗਏ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਤਿਆਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਵੀ ਇਸੇ 'ਸੰਤ ਘਾਟ' ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵਾਲੀ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੀਨ ਬੁਲਾਰੇ ਅਤੇ ਤਜਮਾਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਵੀ ਇਸੇ ਸੰਤ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ, ਮਿਤੀ 31.3.1983 ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਚਾਰਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਦੂਜੀ ਮਿਲਣੀ ਸੀ। ਸੱਚ-ਖੰਡ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਇਸੇ ਜਗ੍ਹਾ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਤੇ ਗਿਲਾਨੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜ਼ਾਤ - ਪਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਅਤੇ ਵਰਣ- ਵਿਵਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਕੋੜ੍ਹਾ - ਰੂਪ - ਧਾਰਣ ਕਰ - ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਤੇ ਅਜਾਰਾਦਾਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗਰਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਗ਼ਲਤ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦੋ ਸਾਥੀਆਂ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਅਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਸਮੇਤ ਉਕਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਵੀ ਉਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਿਸਥਾਨ, ਯੂ.ਪੀ. ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਭਰੇ ਵਤੀਰਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁਰੂ ਨਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੀੜਾ ਉਠਾਇਆ ਸੀ। ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਚਹੁਆਂ ਨੂੰ ਦੁਪਾਸੀ ਮਾਰ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ

ਰਾਜਸੀ ਹਾਕਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਦਬਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੀ ਅਜਾਰਾਦਾਰੀ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜ਼ਾਤ - ਪਾਤ ਵਰਣ-ਭੇਦ ਅਤੇ ਉਚ- ਨੀਚ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ- ਕੰਡੇ ਵਰਤ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਤਕਸੀਮ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਸਹਿ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਘੋਖ ਕੇ ਇਹ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਉਤੱਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਆਵਾਜ਼ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਠਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ।

ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਲਈ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਤੀਜੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ "ਕਾਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਗੋਪਾਲਦਾਸ ਦੀ ਬਗੀਚੀ ਵਿੱਚ, ਜਿਥੇ ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ਼ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ" ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਣ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਹਿਤ ਲਈ ਅਤੇ ਸਹੀ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਸੁਆਮੀ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨਾਲ ਵੀ ਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਸਬੰਧੀ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਰੂਪੀ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਲੀਲਾ ਅਤੇ ਸਰਬੰਗੀ ਪਸਾਰ ਵਰਗੇ ਮਹੱਤਵਕ ਅਤੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਵਾਦ- ਵਿਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਮਹਿਫ਼ਲ ਵੀ ਲੱਗੀ। ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਮਹਿਫ਼ਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਸਵਿਸਥਾਰ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ - ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਗਾਮੀ ਧਾਰਮਕ - ਸਮਾਜਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੂਪ - ਰੇਖਾ ਇਸੇ ਤੀਜੇ ਸੰਤ - ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਉਲੀਕੀ ਗਈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਵਹਿਮਾਂ - ਭਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਸੱਚੇ - ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰਿਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਨਾ- ਬਰਾਬਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ "ਏਕਸ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਕ" ਨਾਮੀ ਮਹਾਂਵਾਕ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ "ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ" ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਸੀਮਤ ਸਗੁਣ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਬੇਹੱਦ ਭਾਵ - ਮੂਲਕ

\- ਬਗ਼ ਸੀ ਰ ਪਾਲ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ - ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗੋਸ਼ਟੀ -

ਸਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪਖੰਡ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਸਿੱਧਾਂ, ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ-ਨੂਰੀ-ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦਿਵਾਉਣਾ, ਸਮਾਜਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਸੱਤਾ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

(2) <u>ਰਵਿਦਾਸ - ਕਬੀਰ ਗੋਸ਼ਟੀ:</u> ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤੱਥ ਵਲ ਵੀ ਸੰਦੇਹਪੂਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ - ਕਬੀਰ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵੀ ਕਦੇ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੋਵੇਂ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਦੋਵੇਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ, ਦੋਵੇਂ ਪਰਿਪੂਰਣ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਦੋਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕਣ ਵਾਲੇ ਸੁਧਾਰਕ ਸੰਤ - ਭਗਤ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਵਾਦ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਗੈਰ - ਕੁਦਰਤੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਪਰ ਖੇਦ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਵਰਣਵਾਦ ਅਤੇ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਖੜਯੰਤਰਾਂ ਨੇ ਸੰਤ - ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ, ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ, ਸੁਜਨਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਝੁਠਲਾਉਣ ਦਾ ਤਰਕਪੂਰਣ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ :

> "ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਮੇਰੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਜਨ - ਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਅਨਿਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਕਿਤਨੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਏਥੇ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ, ਕਬੀਰ, ਸਧਨਾ ਅਤੇ ਧੰਨਾ ਵਰਗੇ ਪਰਮ - ਪੁਰਖ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਡੋਲ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਿਰਫ ਦੋ ਹੀ ਰਸਤੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਕ ਸ਼ੁਧ - ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਰਾਹੀਂ ਦਬਾਉਣਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣਾ। ਪਹਿਲੇ ਰਾਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮਤਾ ਤੇ ਸਰਬਮਾਨਤਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ

> ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਰਸਤਾ ਸੌਖਾ ਤੇ ਆਸਾਨ ਲੱਗਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਝੂਠੇ ਅਪਵਾਦਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇ ਕੇ ਮਧਕਾਲੀਨ ਸੰਤ - ਮਹਾਤਮਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ - ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁਮਾ ਕੇ ਕਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਕਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪੌਂਪਲਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦੇ ਖੜਯੰਤਰ ਰਚੇ ਹੋਣਗੇ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਵੀ "ਰਾਜਰਿਸ਼ੀ ਜਨਕਅਵਤਾਰ" ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਧਰਮਰਾਜ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ।"[230]

ਕਾਫ਼ੀ ਠੀਕ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹੁਣ ਤਕ ਉਪਲਭਧ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ ਗੋਸ਼ਟ ਬਾਰੇ ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਗੋਸ਼ਟ ਦਾ ਵਰਣਨ ਡਾ: ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਅਤੇ ਡਾ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ: ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ , ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ, ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ। ਜਿਹੜੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਰੋਤ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਹੱਥਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 1973 ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਜਾਣੂ ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਪੀਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਆਮ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਾਂਗ ਹੈ:

> "ਗੋਸ਼ਟਿ ਕਬੀਰ ਤਥਾ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ। ੧ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ।[231]
> ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ।"

ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੇ 71 ਪਦ ਹਨ, ਪਰ ਲਿਪੀਕਾਰ ਜਾਂ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਂ, ਪਤਾ , ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਖੁਦ ਕੋਈ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਿਸ ਭਗਤ, ਸੰਤ ਜਾਂ ਮਹਾਤਮਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਕਥਾਸਾਰ ਜਾਂ ਮੂਲ ਭਾਵ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

> "ਗੋਸ਼ਟਿ ਕਬੀਰ ਤਥਾ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ" ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ - ਨਿਰਕਾਰ ਅਤੇ

ਸਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਮਨੋਰੰਜਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ, ਸਰਗੁਣ ਉਪਾਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਨ ਜਾਂ ਨਿਰਗੁਣ - ਸਗੁਣ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਸਨ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।"[232]

ਪ੍ਰੋ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਚਾਹਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'A study of Bhakta Ravidas' ਵਿੱਚ "ਗੋਸ਼ਟਿ ਕਬੀਰ ਤਥਾ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ" ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ "ਕਬੀਰ-ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਵਾਦ" ਲਿਖਿਆ ਹੈ।[214] ਜਿਹੜੇ ਵਿਚਾਰ ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਲਗਪਗ ਉਹੀ ਪ੍ਰੋ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ "ਗੋਸ਼ਟਿ ਕਬੀਰ ਤਥਾ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ" ਜੋ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਵਿੱਚ ਪਈ ਹੈ, ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੱਲ ਸੈਨ ਭਗਤ(ਨਾਈ) ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ "ਰਵਿਦਾਸ -ਕਬੀਰ ਗੋਸ਼ਟੀ" ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵੀ ਛੋਟਾ ਹੈ (39 ਪਦ ਹਨ) ਅਤੇ ਪਦ ਵੀ ਬਜਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ , ਦੋਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾਂ ਕਾਲ ਸੰਨ 1575 ਈਸਵੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੋਸ਼ਟੀ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਕਿਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਕਿਰਤ ਇਕ ਮਹਾਨ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਗੋਸ਼ਟਿ ਪਈ ਹੈ,ਉਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਸੁਨਹੁ ਕਬੀਰ ਰਵਿਦਾਸ ਕਹਤ ਹੈ ਤੁਮ ਕਹੀਉ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ॥
ਬ੍ਰਹਮ ਬ੍ਰਹਮ ਕਰਿ ਭਰਮ ਭੁਲਾਨੇ ਤੰਤੁ ਬਸਤ ਨਹੀਂ ਜਾਨੀ ॥
ਤੰਤ ਹਮਰਾ ਨੰਦ ਕੋ ਨੰਦਨੁ ਪ੍ਰਗਟਿ ਭਯਾ ਜਗ ਮਾਹੀ ।।
ਤੁਮਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਨਹੁ ਨਹੀ ਦੇਖਾ ਤੁਮ ਨਾਜ ਮਰਤ ਕਿਉ ਨਾਹੀ॥
ਸੁਨਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਿਨ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਬਿਨ ਬ੍ਰਹਮ ਧਿਆਨ ਬਿਨੁ ਹਿਰਦਾ ਸੁਧਨ ਹੋਈ।।[233]

ਡਾ: ਪੀ. ਬੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ "ਰਵਿਦਾਸ - ਕਬੀਰ ਗੋਸ਼ਟੀ" ਦਾ ਰੂਪ- ਰੰਗ ਵੱਖਰਾ ਹੈ, ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਅਤੇ ਜੁੱਸਾ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਨੰਤਦਾਸ ਵੈਸ਼ਨਵ ਦੇ ਪਦਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਕਬੀਰ ਕੇ ਮਨ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ, ਅਵਰੁ ਮਤਾ ਸਬ ਦੀਸੈ ਕਾਰਾ ।।
ਇਤਨੀ ਸੁਨੀ ਰਵਿਦਾਸ ਰਿਸਾਨਾ, ਨਿਰਗੁਣ ਸਗੁਣ ਏਕ ਕਰਿ ਜਾਨਾ ॥
ਸਗੁਨ ਥਾਪੇ ਸੈਨਿ ਰੈਦਾਸਾ, ਕਬੀਰ ਕੇ ਮਨ ਨਗੁਣ ਆਸਾ ॥
ਪਹਰ ਏਕ ਲਗ ਕਥੀਉ ਗਿਆਨੂੰ, ਟੀਕੈ ਭਯੋ ਕਬੀਰ ਕੇ ਧਿਆਨੂੰ ॥
ਨਿਰਗੁਣ ਕਥਤ ਭਯੋ ਮਨ ਧੀਰੂ, ਗੁਰੂ ਸਮਾਨਿ ਕਰਿ ਥਪੇ ਕਬੀਰੂ ॥
ਕਰਿ ਬੰਦਨਾ ਸੈਨਿ ਰੈਦਾਸਾ, ਪਹੁੰਚੇ ਅਪਨੇ ਮੰਦਿਰ ਪਾਸਾ ॥
ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਾਲੇ ਚਾਲੇ, ਸਗੁਣ ਪੁਨਿ ਭਗਤਨਿ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲੀ।
ਸਗੁਨ ਕਹੀਏ ਮਾਯ ਨ ਕਾਈ, ਨਗੁਣ ਤੱਤ ਭੀ ਨੀਕੇ ਧੋਤਾਈ ॥[234]

ਆਮ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਕਬੀਰ - ਰਵਿਦਾਸ ਗੋਸ਼ਟੀ" ਸੈਨ ਨਾਈ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਡਾ: ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ "ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰਚਨਹਾਰਾ ਅਨੰਤਦਾਸ ਵੈਸ਼ਣਵ" ਹੈ। ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਨਿੰਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੁਬੋਧ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ

ਕਬੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਆਦਰ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੈ ਕਿ

" ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਤੁਮ ਗਾਵੈ ਸੋ ਹੌ ਗਾਊਂ, ਤੁਮਰਾ ਗਿਆਨ ਵਿਚਾਰੂੰ "

ਜਿਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਥਾਕਥਿਤ ਗੁਰੂ ਰਾਮਾਨੰਦ (ਜੋ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗ ਸਕੇ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਂਗ ਕਿਹਾ ਹੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ) ਦੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਬਨਾਰਸੀਆਂ ਦੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੰਪਰਾ - ਉਦਭਵ - ਲੋਪੀ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਰਾਮਾਨੰਦੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ੱਕ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਲਭਣ ਲਗ ਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸਗੁਣਤਾ ਇਕ ਕਿਰਨ ਹੋਵੇ ਨਿਰਗੁਣਤਾ ਇਕ ਸੂਰਜ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੂਝ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰਬ- ਵਿਆਪੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਵੀ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੀ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਵੀ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਨਿਰਗੁਣ - ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦਤਾ ਨੂੰ ਕਰੂਪ ਕਰਨ ਲਈ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਹੱਥਕੰਡਿਆਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਪਰਿਪੂਰਨ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਖਿਆਤੀ ਨਾ ਉਭਰਨ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਸੂਦਰ ਕੋਟੀ ਦਾ ਭਗਤ ਕਿਉਂ ਹੋਵੇ ? ਇਹ ਗੱਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਬਾਣੀ

ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਖਾਹ-ਮਖਾਹ ਵੈਸ਼ਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਠੋਸਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਉਹ ਵੈਸ਼ਨਵਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਘੱਟ ਹੋਣਾ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮਾਣ ਵੱਧ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਗਰੀਬ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਆਸਥਾ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦਤਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਕਬੀਰ-ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮੂਲ ਹੋਂਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਅਜਾਰਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹਰ ਉਚ-ਕੁਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਅੱਖਰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਰਣ-ਭੇਦ ਅਤੇ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਵਰਗ ਰਵਿਦਾਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਟਕਰਾਉ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਸਹਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹਾਰ ਖਾਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਵਰਗ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਤਵਿਕ ਨੂਰੀ ਗਿਆਨ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਵੀ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਰ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿ-ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ ਜਾਂ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਧਰਮਯੁੱਧ ਸੀ।

ਦੋਹਾਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਭਾਵੇਂ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ।

(4) <u>ਰਵਿਦਾਸ - ਰਾਮਾਨੰਦ ਗੋਸ਼ਟੀ :</u> ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਜਖੂ ਨੇ "ਜੀਵਨ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ" ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਾਖੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁ - ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹੋ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਸਨ। ਪਰ ਤਾਰਕਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਮਾਲਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਇਸ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪਰਖਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸੰਦੇਹਯੁਕਤ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਵਿਸਥਾਰ ਚਰਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਗੁਰੂ - ਚੇਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਹਾਂ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੋਸ਼ਟੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵੇਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਸਰਵੋਚ ਸਥਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ : ਰਾਜੇ - ਰਾਣੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਣੀਆਂ - ਮਹਾਰਾਣੀਆਂ, ਉਚ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਤ - ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪਾਈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚਹੁੰ ਵਰਣਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਸੀ। ਸਾਬਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਾਤ ਬਲਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਫਿਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਛੁਪਾਇਆ ਸਗੋਂ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਚਮਾਰ' ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਵੈਸ਼ਨਵ-ਵਾਦੀ ਸਨ ਅਤੇ ਠਾਕਰ ਪੂਜਾ ਕਰਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਉਹ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸਨ ਅਤੇ ਠਾਕਰਪੂਜਾ ਜਾਂ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ, ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ - ਚੇਲੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਂਝੇ ਕਰ ਸਕਦੇ

ਸਨ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਦੂਜੇ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਦਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਅੰਦਰੋਂ ਭਾਵੇਂ ਨਫ਼ਰਤ ਹੀ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ) ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਵੱਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਇਕ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਸੰਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਵੱਡਿਆਈ, ਗੁਣ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਅਖੰਡਤਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਖਾਸ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਵਿਸਥਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ-ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਫਿਰ ਉਚੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਤੇ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਕਰਕੇ, ਕਿਸੇ ਛੋਟੀ-ਜ਼ਾਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਉਤੇ ਊਜਾਂ ਲਾਉਣ ਦੀ ਮਧਕਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੀ ਆਦਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਰਹੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਜਖੂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸੁਣ ਕੇ ਦਰ ਤੇ ਆਉਣਾ" ਵੀ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੂਜੀਆਂ ਜ਼ਾਤੀਆਂ ਲਈ ਨਫ਼ਰਤ ਭਰਿਆ ਵਤੀਰਾ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਇਵੇਂ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, "ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਚਰਚਾ"। ਸੰਤੁਲਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚੁਭਦੀ। ਜਖੂ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਉਚੇ ਸਿੰਘਾਸਣ ਪਰ ਬੈਠੇ ਦੇਖ ਕੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਭ ਸੇਵਕ ਮੰਡਲੀ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਚਰਨ ਕਮਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਝੁਕਾਏ। ਪੂਰਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਨੂਰੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਸਾਰ ਹੀ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਗੰਧਲਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਅਮਰ ਕਥਾ ਸੁਣਨ ਲੱਗੇ ਤੇ ਧੰਨ ਧੰਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ।"[238] ਸ੍ਰੀ ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਜਖੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ

ਸਿਧ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪੰਨੇ 146 - 147 ਤੇ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

> " ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਠਾਕਰ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਕਲਿਆਣ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਦੁੱਧ ਵੱਛੇ ਨੇ ਗਊ ਦੇ ਥਣਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਲਾ ਕੇ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਫੁੱਲ ਭੌਰੇ ਨੇ ਸੁੰਘ ਕੇ ਤੇ ਪਾਣੀ ਮੱਛੀ ਨੇ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਠਾਕਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਚੰਦਨ ਦੇ ਬਿਰਛ ਨੂੰ ਸੱਪਾਂ ਵਿਹੁ ਲਾ ਕੇ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਧੂਪ ਧੁਖੌਣੀ, ਜੋਤ ਜਗੌਣੀ ਇਹ ਸੁੰਘਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਗੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੂਠੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਠਾਕਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਚੁਰਾਸੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਕੋਲੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕੋਗੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਟੇ ਸਟੇ ਹਰੀ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਤਨ ਮਨ ਪੂਜਾ ਲਈ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਭ ਸੇਵਕ ਚੇਲਿਆਂ ਸਮੇਤ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ। ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਅਪਾਰ ਗਿਆਨ ਸੁਣ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਗੰਗਾ ਘਾਟ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।
>
> ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਪੱਥਰ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਠਾਕਰ ਦੁਆਰੇ ਜਾਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।"[239]

ਜੇਕਰ ਸ੍ਰੀ ਜਖੂ ਦਾ ਉਕਤ ਬਿਆਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਨਿਰਾਕਾਰੀ ਮੂਰਤ ਦਾ ਗਿਆਨਕਰਵਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ :

ਦੂਧੁ ਤ ਬਛਰੈ ਕਨਹੁ ਬਿਟਾਰਿਓ ॥ ਫੂਲ ਭਵਰਿ ਜਲੁ ਮੀਨਿ ਬਿਗਾਰਿਓ ॥੧॥

ਮਾਈ ਗੋਬਿੰਦ ਪੂਜਾ ਕਹਾ ਲੈ ਚਰਾਵਉ॥ ਅਵਰੁ ਨ ਫੂਲੁ ਅਨੂਪੁ ਨ ਪਾਵਉ॥੧॥
॥ ਰਹਾਉ ॥

ਮੈਲਾਗਰ ਬੇਰ੍ਹੇ ਹੈ ਭੁਇਅੰਗਾ ॥ ਬਿਖੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਬਸਹਿ ਇਕ ਸੰਗਾ ॥2॥

ਧੂਪ ਦੀਪ ਨਈਬੇਦਹਿ ਬਾਸਾ ॥ ਕੈਸੇ ਪੂਜ ਕਰਹਿ ਤੇਰੀ ਦਾਸਾ ॥3 ॥

ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪਉ ਪੂਜ ਚਰਾਵਉ ॥ ਗੁਰਪਰਸਾਦਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਵਉ ॥4 ॥

ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਆਹਿ ਨ ਤੋਰੀ ॥ ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਕਵਨ ਗਤਿ ਮੋਰੀ ॥5॥੧॥ 240

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਨਾਰਸ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੋਸ੍ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਉਪਸਥਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੈਸ੍ਣਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੀ ਵੈਸ੍ਣਵਵਾਦੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਰਾਕਾਰੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ੍ਵਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਆਪਸੀ ਗਿਆਨ ਗੋਸ੍ਟੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਨ ਸਮੁੰਦਰ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੂੰਦ, ਰੇਤ ਦਾ ਕਿਣਕਾ ਅਤੇ ਰੇਗਸਤਾਨ, ਹਵਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਹਵਾ ਸਾਗਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਇਕ ਮੁੱਠੀ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪੁਖਤਗੀ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਦੀਵਤਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਲ ਨੂੰ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੀਮਤ ਦਾਇਰੇ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦਾ ਦਮ ਨਹੀਂ ਤੋੜਦਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਸਥਿਤੀ ਸਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ ਅਤੇ

ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਮੋੜ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਰਚਿਆ ਹੋਵੇ; ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ :

ਕਤ ਜਾਈਐ ਰੇ ਘਰਿ ਲਾਗੋ ਰੰਗੁ ॥
ਮੇਰਾ ਚਿਤੁ ਨ ਚਲੈ ਮਨੁ ਭਇਓ ਪੰਗੁ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ॥
ਏਕ ਦਿਵਸ ਮਨਿ ਭਈ ਉਮੰਗ ॥ ਘਸ ਚੰਦਨ ਚੋਆ ਬਹੁ ਸੁਗੰਧ ॥
ਪੂਜਨ ਚਾਲੀ ਬ੍ਰਹਮ ਠਾਇ ॥ ਸੋ ਬ੍ਰਹਮ ਬਤਾਇਓ ਗੁਰ ਮਨ ਹੀ ਮਹਿ ॥ ੧ ॥
ਜਹਾ ਜਾਈਐ ਤਹ ਜਲ ਪਖਾਨ ॥ ਤੂ ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਹੈ ਸਭ ਸਮਾਨ ॥
ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ ਸਭ ਦੇਖੇ ਜਾਇ ॥ ਉਹਾਂ ਤਉ ਜਾਈਐ ਜਉ ਈਹਾਂ ਨਾ ਹੋਇ ॥ 2 ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਮੈ ਬਲਿਹਾਰੀ ਤੋਰ ॥ ਜਿਨਿ ਸਕਲ ਬਿਕਲ ਭ੍ਰਮ ਕਾਟ ਮੋਰ ॥
ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੁਆਮੀ ਰਮਤ ਬ੍ਰਹਮ ॥ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦ ਕਾਟੈ ਕੋਟਿ ਕਰਮ ॥ 3 ॥[241]

ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਮਲ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ। ਇਹ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦਤਾ ਦੇ ਪਿੜ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਧਰਿਆ, ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਚੁੱਪ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸ੍ਰੀ ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਜਖੂ ਨੇ ਜੋ ਉਕਤ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਸਰ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਵੀ ਅਸਰ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਜੀਵਨ-ਗਾਥੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਕਿਹੜਾ ਚੁਣਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਦੀ ਗੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਲਈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸੋ ਨਿਰਗੁਣ ਪਧਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਨੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਲੈ ਆਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਜਖੂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਹੀਂ ਭਰੀ। ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਰ ਤੱਥਾਂ ਸਹਿਤ ਇਸ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦੇਣ।

---

(5) <u>ਰਵਿਦਾਸ - ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਗੋਸ਼ਟੀ</u> : "ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ" ਵਿੱਚ ਐਮ. ਆਰ. ਬਾਹੜਵਾਲ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੀਵਨ - ਗਾਥਾ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਭਰਪੂਰ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੰਨੇ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹਾਥੀ ਅੱਗੇ ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਹਾਥੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਕ ਸੂਝ ਆਸਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰਿਆ। ਫਿਰ ਬੋਰੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਬਚ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਖੂਨੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਣ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਲਿਆਂ ਵੀ ਇਹ ਕੌਤਕ ਦੇਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਤ ਪਰਿਪੂਰਨ ਗੁਰੂ ਹਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਇਕ ਔਖਾ ਅਤੇ ਗ਼ਲਤ ਕਦਮ ਸਮਝੀ। ਸਿੰਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਖ਼ਿਮਾ- ਜਾਚਨਾ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ -ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਅਪਸ਼ਬਦ ਨਾ ਬੋਲਣ। ਇਹ ਅੱਲਾ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪੀਰ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।[242] ਸ੍ਰੀ ਬਾਹੜਵਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ :

> "ਰਾਜਾ ਨਾਗਰ ਮਲ, ਰਾਜਾ ਚੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ, ਰਾਜਾ ਪੀਪਾ, ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ, ਬੀਬੀ ਭਾਨਮਤੀ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਕਰਮਾਦੇਵੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਾਈ ਮੈਨਾ ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਉਤੇ ਸਖ਼ਤ ਰੋਸ ਸੀ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਦੀ ਅਗਨੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋ ਅੰਦਰੀ ਸਾੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅਛੂਤ (ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ) ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।"[243]

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਉਕਤ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੀ ਮਹਾਤਮਾ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਭੇਂਟ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜੇ ਦਾ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ

ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤਾਂ ਇਸ ਗਾਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਵਾਹੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੇ ਪਰਮ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਇਸ ਇਲਜ਼ਾਮ ਹੇਠ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੂਦਰ (ਚਮਾਰ) ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਆਈ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਨੂਰੀ ਹੋਂਦ ਨੇ ਇਕ ਜਲਵਾ ਦਿਖਾਇਆ। ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਪਨੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਿਸਣ ਲਗ ਪਏ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲੋਧੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੇ ਦੇਖੇ ਗਏ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਕਸੂਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਅਦਾਲਤ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਦੀ ਭੁੱਲ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਖਿਮਾਂ ਯਾਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੈਦ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਮਿਤ "ਬਾਪੀ ਮਸਜਿਦ" ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ, ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਗਵਾਹੀ ਵਜੋਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਰਤਨ ਨੇ[244] ਆਪਣੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ "ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਨ" ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਵਿਦਾਸ - ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਸਗੋਨ ਨੇ ਵੀ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਦ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਬਨਾਰਸ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਖਿਆਤੀ ਸੁਣੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਿਆਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਮਹਿਮਾ

ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਬਨਾਰਸ ਜਾਣ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਕਾਰਣ ਸਮਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਹੁਤ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਪਾਸ ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਰੱਜਿਆ ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਕੁਚਲਨ ਲਈ ਛੱਡਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਹਾਥੀ ਨੇ ਕੁਚਲਣ ਦੀ ਬਜਾਇ, ਉਸ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤਫਹਿਮੀ ਲਈ ਭੁੱਲ ਮੰਗੀ। 245

ਉਪਰੋਕਤ ਚਾਰ ਗਿਆਨ-ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੰਜ ਹੋਰ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

(1) ਰਵਿਦਾਸ - ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਗੋਸ਼ਟੀ,

(2) ਰਵਿਦਾਸ - ਪੀਪਾ ਗੋਸ਼ਟੀ,

(3) ਰਵਿਦਾਸ - ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਗੋਸ਼ਟੀ,

(4) ਰਵਿਦਾਸ - ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਗੋਸ਼ਟੀ,

(5) ਰਵਿਦਾਸ - ਪਰਮਾਨੰਦ ਗੋਸ਼ਟੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਤੇ ਸਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਲ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਭਾਵ-ਆਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ-ਮੂਲਕ ਸੁਭਾਵ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਤ ਨਾਭਾਦਾਸ ਵਾਂਗ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ

ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਾਮਾਨੰਦ, ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਕਬੀਰ-ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਕਸਰ ਗੁਆਂਢੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਫਲੋ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਵੀ ਇਕੋ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸੀ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਮਰੂਪਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਅਸਮਾਜਕ ਅੰਸਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਵੱਸ਼ਕ ਸਨ। ਇਹ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਹੈ ਵਰਨਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ।

ਟਿਪਣੀਆਂ

1. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਬਾਣੀ
2. 1636 ਵਾਲੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੋਥੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ
3. ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ
4. ਰਵਿਦਾਸ- ਕਬੀਰ ਗੋਸ਼ਟੀ
5. ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟੀ ਰਾਗੀ
6. " ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ " ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਸਾਖੀਆਂ ।
7. ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਰੋਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ।

-- ੦ --

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ
ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਲੇਖਕ	ਪੁਸਤਕ/ਰਸਾਲਾ
1.	ਚਮਨ ਲਾਲ ਗੋਇਲ(ਸ੍ਰੀ).	ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ(ਲੇਖ), ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 1
2.	ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੁਮਾਰ ਮਦਹੋਸ਼(ਸ੍ਰੀ).	ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ(ਲੇਖ), ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 14
3.	ਪ੍ਰੇਮ ਭੂਸ਼ਨ ਗੋਇਲ (ਸ੍ਰੀ).	ਭਗਵਤ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ (ਲੇਖ), ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨੇ 19-22
4.	ਆਰ. ਐਸ. ਵੱਤਸ (ਸ੍ਰੀ).	ਅਲਵਾਰ ਦੱਖਣ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤ (ਲੇਖ), ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨੇ 36-45
5.	ਰਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਜੈਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਜੈਨ.	ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ, ਪੰਨਾ 8 ਤੋਂ ੨
6.	ਹਰੀ ਚੰਦ ਪ੍ਰਸ਼ਰ .	ਬੁੱਧ ਮਤ ਅਤੇ ਭਗਤੀ (ਲੇਖ), ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 23 ਅਤੇ 30
7.	ਆਰਕੋਲਾਜੀਕਲ ,	ਸਰਵੇ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਮੈਮੋਰੀਜ਼, 41, ਪੰਨੇ 3 ਤੋਂ 25
8.	ਹਰੀਦਾਸ ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ (ਡਾ.),	ਕਲਚਰਲ ਹੈਰੀਟੇਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ 65
9.	ਰੇਸ਼ਮੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਚੌਰਸੀਆ (ਡਾ.)	ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਵਿਚਾਰ ਔਰ ਸਾਧਨਾ, ਪੰਨਾ 42
10.	ਜੇਮਜ਼ ਹੇਸਟਿੰਗਜ਼,	ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ, ਪੰਨਾ 96
11.	ਜੇ. ਪੀ. ਸੂਦ (ਡਾ.),	ਰਿਲੀਜਨਜ਼ ਇਨ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ 324
12.	ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ ਅਤੇ ਮਹਿਮੂਦਲ ਹਸਨ ,	ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁਖ ਧਰਮ ਪੰਨਾ 132, 142
13.	ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ,	ਦੀ ਅਸੈਂਸ ਆਫ ਕੁਰਾਨ, ਪੰਨਾ 37
14.	ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੀਰਾ,	ਗੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਪੰਨਾ 343
15.	ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.),	ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਨਵੰਬਰ ਦਿਸੰਬਰ, 1964, ਪੰਨਾ 5
16.	ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ),	ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਨਵੰਬਰ ਦਿਸੰਬਰ, 1964, ਪੰਨਾ 16
17.	ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤਿਵਾੜੀ ,	ਸੂਫੀ ਮੱਤ, ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ , ਪੰਨਾ 241
18.	ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੀਰਾ,	ਗੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨੇ 29 ਤੇ 72
19.	ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਾਲ ਮਣੀ ਜੋਸ਼ੀ .	ਭਗਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਪਰਿਚੈ, ਪੰਨੇ 142-147
20.	ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵੇਦੀ (ਡਾ.),	ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ ਪਹਿਲਾ
21.	ਨਰਿੰਦਰ ਧੀਰ,	ਨਾਥ -ਸਿੱਧ ਸਾਹਿੱਤ, ਪੰਨਾ 18
22.	ਰਾਹੁਲ ਸੰਕ੍ਰਤਾਇਨ (ਡਾ.)	ਪੁਰਾਤਤਵ ਨਿਬੰਧਾਵਲੀ, ਪੰਨਾ 162

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਲੇਖਕ/ਸੰਪਾਦਕ	ਪੁਸਤਕ/ਰਸਾਲਾ
23.	ਸਰਨ ਦਾਸ ਭਨੋਟ(ਡਾ.) ,	ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 64
24.	ਕੋਮਲ ਸਿੰਘ ਸੋਲੰਕੀ(ਡਾ.) ,	ਨਾਥ ਪੰਥ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਤ ਕਾਵਯ, ਪੰਨਾ 130
25.	ਧਰਮ ਪਾਲ ਮੈਣੀ(ਡਾ.) ,	ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭੂਮਿਕਾ , ਪੰਨਾ 108
26.	ਹਰਿ ਭਾਨੂੰ ਸਿੰਘ ਠਾਕੁਰ(ਡਾ.),	ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 224
27.	-ਉਹੀ- ,	-ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 228
28.	ਧਰਮ ਪਾਲ ਸਰੀਨ(ਡਾ.) ,	ਨਾਥ [illegible] ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਪੰਨਾ 32
29.	ਆਰ. ਐਲ. ਦਾਸ ਗੁਪਤਾ(ਡਾ.),	ਆਬਸਕਿਉਰ ਰਿਲੀਜੀਅਸ ਕਲਟਸ, ਪੰਨਾ 30,31
30.	[illegible] (ਡਾ.),	ਪੁਸਤਕ [illegible], ਪੰਨਾ 28
31.	ਰਾਮਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ(ਆਚਾਰੀਆ)	ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 10
32.	ਤਾਰਾ ਚੰਦ (ਡਾ.),	ਇਨਫਲੂਐਂਸ ਆਫ਼ ਇਸਲਾਮ ਔਨ
33.	-ਉਹੀ- ,	ਇੰਡੀਅਨ ਕਲਚਰ, ਪੰਨਾ
34.	ਮਲਕ ਮੁਹੰਮਦ (ਡਾ.),	ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 336
35.	ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ (ਡਾ.),	ਮੁਸਲਿਮ ਰੂਲ ਇਨ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ 254
36.	[illegible] ਸਿੰਘ (ਡਾ.),	ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਤਤਵ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰ, ਪੰਨਾ 31
37.	ਈ. ਸੀ. ਸੱਚਾਉ(ਪ੍ਰੋ.),	ਅਲਬੇਰੂਨੀਜ਼ ਇੰਡੀਆ, ਵਾਲਿਊਮ 1, ਪੰਨਾ 10
38.	ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀਕਸ਼ਿਤ(ਡਾ.)	ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 15
39.	ਮੁਹੰਮਦ ਅਸ਼ਰਫ਼([illegible]),	ਲਾਈਫ਼ ਐਂਡ ਕੰਡੀਸ਼ਨਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੀਪਲ ਆਫ਼ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਪੰਨਾ 147
40.	ਰਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਦਿਨਕਰ(ਪ੍ਰੋ.),	ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕੇ ਚਾਰ ਅਧਿਆਇ(ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ), ਪੰਨਾ 275
41.	ਸਤਿਆਕੇਤੂ ਵਿਦਿਆਲੰਕਾਰ,	ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਔਰ ਉਸਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 498
42.	ਕੇ. ਐਮ. ਅਸ਼ਰਫ਼,	ਲਾਈਫ਼ ਐਂਡ ਕੰਡੀਸ਼ਨਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੀਪਲ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਪੰਨਾ 227
43.	ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ(ਡਾ.)	ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 27
44.	ਰਾਧਾ ਕੁਮੁਦ ਮੁਕਰਜੀ(ਡਾ.),	ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 51-52
45.	ਸਤਿਕੇਤੂ ਵਿਦਿਆਲੰਕਾਰ,	ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਔਰ ਉਸ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 47
46.	ਜੀ. ਐਸ. ਸਰਦੇਸਾਈ,	ਨਿਊ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਮਰਾਠਾਜ਼, ਪੰਨਾ 26
47.	[illegible](ਡਾ.),	[illegible] ਐਂਡ [illegible], ਪੰਨਾ 3
48.	ਪੀ. ਸੀ. ਗੁਪਤਾ(ਡਾ.) ,	ਮਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ, ਪੰਨਾ 78
49.	ਐਸ. ਆਰ. ਸ਼ਰਮਾ ,	ਭਾਰਤ ਮੇਂ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 13
50.	-ਉਹੀ- ,	ਪੰਨਾ 151 -ਉਹੀ-
51.	ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਡਾ.),	ਮੈਡੀਵਲ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ 337

52. ਟਿਟਸ (ਮਰੇ ਟੀ), ਇੰਡੀਅਨ ਇਸਲਾਮ, ਪੰਨਾ 11-12
53. ਕੇਦਾਰਨਾਥ ਦਵੇਦੀ (ਡਾ.), ਕਬੀਰ ਔਰ ਕਬੀਰ ਪੰਥ, ਪੰਨਾ 249
54. ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ (ਡਾ.), ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ, ਪੰਨਾ 164
55. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 94
56. ਪੀ. ਡੀ. ਗੁਪਤਾ (ਪ੍ਰੋ.), ਮਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ, ਪੰਨਾ 140
57. ਚੰਦਰਦੇਵ ਰਾਏ (ਡਾ.), ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ, ਪੰਨਾ 26
58. ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਡਾ.), ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਮੁਸਲਿਮ ਰੂਲ ਇਨ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ 18[illegible]
59. ਚੰਦਰਦੇਵ ਰਾਏ (ਡਾ.), ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ, ਪੰਨਾ 26
60. ਪੀ. ਐਨ. ਚੋਪੜਾ (ਡਾ.), ਸਟੱਡੀਜ਼ ਇਨ ਦੀ ਕਲਚਰਲ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਪੰਨਾ 286
61. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ (ਡਾ.), ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 52
62. ਪੀ. ਐਨ. ਚੋਪੜਾ (ਡਾ.), ਸਟੱਡੀਜ਼ ਇਨ ਦੀ ਕਲਚਰਲ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ 285
63. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 286
64. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 733
65. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 835
66. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1192
67. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1207
68. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 487
69. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1390
70. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1377
71. ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ , ਪ੍ਰਭਾਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਰਤਨਾਕਰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿਟਿਡ ਬੰਬਈ, ਪੰਨਾ 170
72. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ , ਵਾਰ ਨੰ: 10, ਪਉੜੀ ਨੰ: 17, ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 177
73. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ [illegible] (ਡਾ.) ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ 9
74. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 17
75. ਸੰਤ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਟੀਕਾਕਾਰ ਸੰਤ ਪ੍ਰਿਆਦਾਸ, ਭਗਤਮਾਲ, ਪੰਨਾ 470
76. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 471
77. ਸੰਪਾਦਕ ਭਵਿਖ ਪੁਰਾਣ, ਸ਼ਲੋਕ 53-56, ਅਧਿਆਇ 15, ਭਾਗ ਚੌਥਾ
78. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1293
79. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1293

81.	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,	ਪੰਨਾ 1293
82.	-ਉਹੀ -,	ਪੰਨਾ 1106
83.	- ਉਹੀ - ,	ਪੰਨਾ 1124
84.	ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.),	ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਪੰਨਾ ਪਹਿਲਾ
85.	ਪੀ. ਬੀ. ਸ਼ਰਮਾ (ਡਾ.),	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ, ਪੰਨੇ 9-10
86.	-ਉਹੀ-	ਪੰਨਾ 9
87.	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,	ਪੰਨਾ 486
88.	-ਉਹੀ- ,	ਪੰਨਾ 1293
89.	-ਉਹੀ- ,	ਪੰਨਾ 733
90.	-ਉਹੀ-,	ਪੰਨਾ 1293
91.	-ਉਹੀ-,	ਪੰਨਾ 437
92.	ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ(ਸ੍ਰੀ)	ਸਿਪਾਹਕ:ਯੁੱਗ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ 41
93.	-ਉਹੀ- ,	ਪੰਨਾ 52
94.	ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ (ਡਾ.)	ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ-ਸਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਟਾਈਪਡ), ਪੰਨੇ 17.-18
95.	ਮੁਕਤੀਧਰ ਸ਼ਰਮਾ (ਡਾ)	ਯੁੱਗ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨੇ 89-90
96.	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,	ਪੰਨਾ 1293
97.	ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਪੰਨਾ 15
98.	ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ (ਡਾ.)	ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ-ਸਰੋਤ ਪੁਸਤਕ
99.	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,	ਪੰਨਾ 1293
100.	-ਉਹੀ- ,	ਪੰਨਾ 1293
101.	ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ (ਭਾਈ),	ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਸੰਨ 1974, ਪੰਨਾ 1025
102.	ਪ੍ਰਿਆਦਾਸ (ਸੰਤ)ਟੀਕਾਕਾਰ ,	ਭਗਤਮਾਲ ਸੰਤ ਨਾਭਾਦਾਸ, ਪੰਨਾ 471
103.	ਬਖਸ਼ੀਦਾਸ (ਸ੍ਰੀ),	ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਪੰਨਾ 23
104.	-ਉਹੀ-,	ਪੰਨਾ 27
105.	ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ (ਗਿਆਨੀ),	ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ, ਪੰਨਾ 15
106.	ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ (ਗਿਆਨੀ),	ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਪੰਨੇ 12-13
107.	ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੱਚਦੇਵ (ਸ੍ਰੀ),	ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਪੰਨਾ 9
108.	ਕਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਰੈਣ(ਕਵੀ ਭਾਈ),	ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ , ਪੰਨਾ 9
109.	ਪਿਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ (ਡਾ.)	
110.	ਅਨੰਤਦਾਸ(ਸੰਤ)	ਰੈਦਾਸ ਕੀ ਪਰਚਈ, (ਡਾ.)ਗੋਬਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ ਦੁਆਰਾ, ਪੰਨਾ 27
	ਡਾ.	ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ-ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ-ਪੰਨਾ 71

112. ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਤਾਂਬੇ (ਡਾ.), [illegible] ਅਤੇ [illegible] ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 72

113. ਪ੍ਰੇਮ ਦਾਸ (ਸੰਤ), ਸਾਖੀਆਂ [illegible] ਲਿਖਤ, ਸੰਮਤ 1790

114. [illegible] (ਸ਼੍ਰੀ), ਪ੍ਰਾਚੀਨ [illegible] ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ [illegible] [illegible] ਮੈਨੂਅਲ [illegible], [illegible] ਦਾ ਸੰਤ ਪੰਥ, ਪੰਨਾ ਪਹਿਲਾ

115. ਤਾਂਬੇ [illegible] (ਪੰਡਤ), [illegible] ਪ੍ਰਚਾਰੀ ਹੈ, ਪੰਨਾ

116. [illegible] ਸਿੰਘ [illegible] ([illegible]), [illegible], ਪੰਨਾ 64

117. [illegible] (ਡਾ.), [illegible], [illegible], ਪੰਨਾ 2

118. ਸੰਪਾਦਕ, [illegible], [illegible] 54, 55, [illegible]

119. [illegible] (ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 15

120. ਸੰਪਾਦਕ [illegible], [illegible], ਪੰਨਾ ਪਹਿਲਾ

121. [illegible] ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), [illegible], ਪੰਨਾ 5

122. [illegible], [illegible] ਪੰਨਾ 7

123. [illegible] (ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 239

124. [illegible] (ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 5

125. [illegible] (ਡਾ.), [illegible], [illegible] 16

126. [illegible] ਸਿੰਘ (ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ [illegible]

127. [illegible] (ਗਿਆਨੀ) [illegible], ਪੰਨਾ 10-11

128. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ

129. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 324

130. [illegible] ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ [illegible] ਦਾ [illegible], ਪੰਨਾ 1

131. [illegible] ([illegible]), [illegible], ਪੰਨਾ

132. [illegible] ([illegible]), [illegible], [illegible] 36

133. -ਉਹੀ-,

134. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 487.

135. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 150

136. [illegible] ਸਿੰਘ [illegible] ([illegible]), [illegible] (1974) ਪੰਨਾ 1036

137. [illegible] ਸਿੰਘ ([illegible]), ਪੰਨਾ [illegible] ([illegible], 1981 [illegible]) [illegible], [illegible], ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 8

138. [illegible],

139. [illegible] (ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 14

140. [illegible], [illegible], [illegible], ਪੰਨਾ 316

141. [illegible] (ਡਾ.), [illegible] ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 75

142. [illegible] (ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 33

143.	ਗਣਪਤੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ (ਡਾ.)	ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 208
144.	ਬਦਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਸ੍ਰੀਵਾਸਤਵ (ਡਾ.)	ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਪਦਾਇ ਤਥਾ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਪਰ ਉਨਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਪੰਨਾ 236
145.	ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ (ਡਾ.)	ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਟੀਕ, ਸਿਖ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 72
146.	ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸਹਿਦਰਾਵਾਦੀ (ਮਹੰਤ)	ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
147.	ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ ਪਹਿਲਾ
148.	ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਰੌਤਮ (ਗਿਆਨੀ),	ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਕੀ ਖੋਜ, ਦੁਰਲਭ ਪੁਸਤਕਾਲਾ, ਪੰਨਾ10
149.	ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ (ਗਿਆਨੀ),	ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਪੰਨਾ 27
150.	ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ (ਗਿਆਨੀ)	ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪੰਨਾ22
151.	ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ (ਡਾ.),	ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 27
152.	-ਉਹੀ- ,	
153.	- ਉਹੀ- ,	
154.	ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ (ਡਾ.),	ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ
155.	ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ (ਡਾ.),	ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 223-227
156.	-ਉਹੀ- ,	ਪੰਨਾ 340
157.	ਬੀ. ਐਨ. ਸ੍ਰੀਵਾਸਤਵ (ਡਾ.),	ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤਥਾ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਪਰ ਉਨ ਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਪੰਨਾ 184
158.	ਚੰਦ੍ਰਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਜਗਿਆਸੂ (ਸ੍ਰੀ),	ਸੰਤ ਪਰਵਰ ਰੈਦਾਸ ਸਾਹੇਬ, ਪੰਨਾ 16
159.	ਚੰਦਰਦੇਵ ਰਾਇ (ਡਾ.),	ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ[illegible]
160.	-ਉਹੀ- ,	ਪੰਨਾ 79
1616	ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀਕਸ਼ਿਤ (ਡਾ.),	ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ, ਪੰਨਾ 42
162.	ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ (ਡਾ.),	ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨਾ 25
163.	ਕਲਾ ਸ਼ੁਕਲਾ,	ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਪੰਨਾ 28
164.	ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ (ਡਾ.),	ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨਾ 22
165.	ਬੀ. ਆਰ. ਘੇਰਾ (ਸ੍ਰੀ),	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਿੱਤ ਕਰਤਵਸ, ਪੰਨਾ 21
166.	ਧਰਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ, ਪੰਨਾ 33
167.	ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਪੰਨਾ 25
168.	-ਉਹੀ- ,	ਪੰਨਾ 157
169.	-ਉਹੀ- ,	ਪੰਨਾ 156
	- ਉਹੀ-	ਪੰਨਾ 157

171. [illegible] ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਪੰਨਾ 155
172. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 155
173. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1293
174. [illegible] [illegible] ਪੰਨਾ 24
175. [illegible] ਸਿੰਘ(ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 208
176. [illegible] ਸਿੰਘ [illegible](ਪ੍ਰੋ.), ਜੀਵਨ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 111
177. [illegible] ਸਿੰਘ [illegible](ਪ੍ਰੋ.), [illegible] ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 8
178. -ਉਹੀ-,
179. ਪੀ. [illegible](ਡਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ, ਪੰਨਾ 65
180. [illegible] ਸਿੰਘ [illegible] ([illegible]), ਜੀਵਨ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 138, 139
181. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 139
182. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 140
183. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 467
184. [illegible](ਪ੍ਰੋ.), [illegible], ਪੰਨਾ 5
185. [illegible] ਸਿੰਘ(ਪ੍ਰੋ.), ਪੰਜਾਬ ਦੇ [illegible]([illegible] 1971 [illegible]) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 8
186. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 346
187. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 346
188. [illegible] ਸਿੰਘ [illegible](ਗਿਆਨੀ), ਜੀਵਨ ਸਾਖੀ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ [illegible] ਜੀ, ਪੰਨਾ 15
189. [illegible] ਸਿੰਘ [illegible]([illegible]), [illegible] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 57
190. [illegible] ਸਿੰਘ(ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 2
191. [illegible] ਸਿੰਘ [illegible], ਜੀਵਨ ਸਾਖੀ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ, ਪੰਨਾ 13
192. [illegible](ਪ੍ਰੋ.), [illegible], ਪੰਨਾ 24
193. -ਉਹੀ-,
194. [illegible] ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ [illegible], ਪੰਨਾ 35
195. [illegible](ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 18
196. [illegible] ਸਿੰਘ(ਮਹੰਤ), [illegible], ਪੰਨਾ 35
197. [illegible](ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 16
198. [illegible](ਸੰਤ), [illegible], ਪੰਨਾ 59 ਅਤੇ 137
199. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 137
200. ਪੀ. [illegible](ਡਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ, ਪੰਨਾ 43
201. [illegible](ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 39

202. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ (ਡਾ.), [illegible] ਤੇ ਗੁਰੂ [illegible] ਦੀ ਸਤਿਗੁਰ, ਪੰਨਾ 11

203. [illegible] ਸਿੰਘ(ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 28

204. -ਉਹੀ-,

205. [illegible] (ਡਾ.), [illegible] ਇਤਿਹਾਸ,(ਗੁਰੂ [illegible] (ਪੰਨਾ 323

206. [illegible] ਸਿੰਘ [illegible], [illegible] ਗੁਰੂ [illegible] ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 82

207. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਣੀ(ਡਾ.), [illegible] ਪੰਨਾ 24

208. -ਉਹੀ-,

209. ਪਰਮ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), [illegible] ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ [illegible], ਪੰਨਾ 41

210. [illegible] (ਡਾ.), ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ [illegible], ਪੰਨਾ 32

211. [illegible] ਸਿੰਘ [illegible] (ਡਾ.), [illegible] ਇਤਿਹਾਸ [illegible] ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨਾ 35([illegible]

212. [illegible] ਸਿੰਘ [illegible] (ਗਿਆਨੀ), [illegible] ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ [illegible] ਜੀ, ਪੰਨਾ 15

213. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ [illegible] (ਗਿਆਨੀ), [illegible] ਸ੍ਰੀ [illegible] ਇਤਿਹਾਸ [illegible] ਜੀ, ਪੰਨਾ 180

214. [illegible] ਸਿੰਘ(ਪ੍ਰੋ.), [illegible] ਇਤਿਹਾਸ [illegible], ਪੰਨਾ 8-9

215. [illegible] ਸਿੰਘ [illegible] (ਪ੍ਰੋ.), [illegible], ਪੰਨਾ 32

216. [illegible], [illegible], ਪੰਨਾ 88

217. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਣੀ(ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 318

218. [illegible] (ਡਾ.), [illegible] ਪੰਨਾ 33

219. [illegible] (ਡਾ.), [illegible] ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 91

220. [illegible] (ਪ੍ਰੋ.), [illegible], ਪੰਨਾ

221. ਪਰਮ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), [illegible] ਇਤਿਹਾਸ, [illegible], ਪੰਨਾ 38

222. [illegible] (ਪੰਡਿਤ), [illegible], ਪੰਨਾ 81

223. -ਉਹੀ-,

224. [illegible] (ਪ੍ਰੋ.), [illegible], ਪੰਨਾ 10

225. [illegible] ਸਿੰਘ [illegible] (ਮਹੰਤ), ਸ੍ਰੀ [illegible] ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ 351 ਤੋਂ 357

226. [illegible] (ਡਾ.), [illegible] ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 91

227. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ [illegible] ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 237

228. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ [illegible], ਪੰਨਾ 15

229. ਐਸ. ਐਸ. [illegible] (ਸ੍ਰੀ), [illegible] ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ [illegible], ਪੰਨਾ 284-387

230. ਮਨਮੋਹਨ [illegible] (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬ [illegible], [illegible], 1977, ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਪੰਜ. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 18-19

231. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅਨੁ-[illegible], 1977) ਪੰਜ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 178

232. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 178

233. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 179

234. [illegible] (ਡਾ.), [illegible] ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ [illegible], ਪੰਨਾ 14[illegible]

235. -ਉਹੀ-,

236. -ਉਹੀ-,

237. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 144

238. [illegible] (ਪ੍ਰੋ.), [illegible] ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ [illegible], ਪੰਨਾ 143

239. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 146-147

240. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 5[illegible]5

241. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 1195

242. [illegible], ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ [illegible] ਇਤਿਹਾਸ [illegible],

243. -ਉਹੀ-,

244. [illegible] ਸਿੰਘ [illegible] (ਸ੍ਰੀ), ਗੁਰੂ [illegible] ਇਤਿਹਾਸ [illegible], ਪੰਨਾ

245. [illegible] (ਡਾ.), [illegible] ਪੰਨਾ 22-23.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ

2.1 ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਕਿ ਵਸਤੂ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਸਕੇ :

(1) ਧਾਰਮਕ ਪਹਿਲੂ

(2) ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਹਿਲੂ

(3) ਸਮਾਜਕ ਪਹਿਲੂ

2.1(1) ਧਾਰਮਕ ਪਹਿਲੂ: ਅਜੋਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਖੇਤਰ ਧਰਮ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ, ਅਧਿਆਤਮ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਚਿੰਤਨ ਦਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਖੋਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਅਜੋਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕਤਾ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਪਰਖ ਕੇ ਮਾਨਵੀ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰਵਿਲੋਕਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸਰਵੇਖਣ ਵੀ। ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਸੰਗਤ ਮਸਲੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਿਆ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਮਾਨਵੀ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਨੂੰ ਇਕਜੁਟ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ? ਇਹ ਕਿਹੜੇ ਮਸਲੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ, ਸੰਤਾਂ, ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ, ਆਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿੱਚਿਆ ਤਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੰਜੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕ ਸਕੇ। ਸਮਾਜਕ ਏਕੀਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਰਥਹੀਨ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਨਾ ਉਹ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਨਾਲ ਡਟ ਕੇ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈ ਸਕਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ

ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਾ ਪੱਲੂ ਛੱਡਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕਾਰਣ ਸਾਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾ ਸਕੀ।

ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਅੰਤਰੰਗ ਸਰੂਪ ਜਦੋਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਤਤਕਾਲੀ ਧਰਮ - ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਧਰਮ - ਭੇਦ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ, ਕਾਰਜ, ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪਰਿਪਾਟੀਆਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੰਤ ਵਿਦਿਆ ਮਿਲ ਸਕੀ, ਨਾ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਉਤਸ਼ਾਹ, ਸਹਿਕਾਰਤਾ, ਨਾ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਕਰਮ - ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਮਿਲੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੋਇਆ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਰੱਬੀ ਮਿਹਰ ਸੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸੋਹਣ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਤਤਕਾਲੀ ਧਰਮ - ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮਤਾ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਛੜੇ ਹੋਏ, ਅਛੂਤ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨੀ ਸਮਝ ਕੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸੂਝਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੰਡਤੀ, ਵੈਦ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਸੰਤ, ਭਗਤ, ਗੁਰੂ, ਮਹਾਤਮਾ ਆਦਿ ਜਿਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਧਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਭਾਵਨਾਮੂਲਕ, ਸਾਧਨਾ-ਮੂਲਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਮੂਲਕ ਮੌਲਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ ਚੇਤੰਨ ਆਤਮਾ ਨੇ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਮਾਧਿਅਮ ਅਪਨਾਉਣ। ਸੰਤਾਂ ਦਾਸਤ, ਵੇਦ - ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਟ ਕਾਰਣ, ਵੈਦਿਕ ਗਿਆਨ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਗਿਆਨ, ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ, ਭੇਖੀਆਂ, ਨਾਥਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਚਰਚਾ ਇਕ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਗਿਆਨ ਸੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹਾਰ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸ ਖੁਦ ਸਿਰਜਣਾ ਤੇ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਣਾ ਪਿਆ।

ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾ ਧਾਰਮਕ ਚਰਚਾ

ਸੰਸਥਾਗਤ ਪਰਿਪਾਟੀ ਤੋਂ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਅਨੁਭਵ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੀ ਉਹ ਸੰਦੇਹ - ਮੁਕਤ, ਮੁਕਤੀ - ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਕਰਮ - ਕਾਂਡਮਈ ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸਭ ਦਾ ਏਕ ਪ੍ਰਭੂ, ਪਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਨੇਮ, ਲੋਕਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਰੂਪ ਦੇ ਬਰਕਤ ਨਾਲੇ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ - ਮਿਲਣ ਦੇ ਅਸੀਮ ਅਨੰਦ ਰੂਪਾਲੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਤਤਕਾਲੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸੰਪਰਦਾਈ, ਜਾਤਿਗਤ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪਾਲੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਕਰ ਪਸਾਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵੀ ਹਿਰਦਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ - ਕਬੀਰ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਰਚਨਾ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸਮੇਂ ਵਿਵਾਦ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕ ਸੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਪੈਰ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਚੱਕਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਰਲ ਜਾਣ ਤਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਸਮਰੂਪ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਇਤਨੀ ਵਿਆਪਕ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਦਾ ਝਮੇਲਾ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਰੋਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਹਰੇਕ ਪੱਧਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨਵੀਨਤਾ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਦੇ ਰਲਵੇਂ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਲੋਕ ਦਾ ਮੁਨੀਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਬਹੁ - ਗਿਣਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਤਥੇ ਧਰਮ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ, ਜਾਤ - ਪਾਤ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕੁਝ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤਤਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਰੀਅਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਰਵਿਦਾਸ - ਕਬੀਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ - ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਲੋਕ ਨੇ ਸਮਰੂਪ ਅਤੇ ਸਮ - ਆਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਮੂਲ ਤੌਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ

ਮੌਲਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਉਸਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਨਾ ਕਬੂਲ ਸਕੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਸਵਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਰੋਟੇ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਨਾ ਆ ਸਕੀ।

<u>ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ :</u> ਡਾ: ਕਾਮਾਸ਼ੰਕਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ 'ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਰਹਸਯਵਾਦ' ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਦ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਨਾਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤ - ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨ - ਸਮਰਥਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਚਰਨਦਾਸ ਜੀ, ਦਯਾਬਾਈ, ਸਹਜੋ ਜੀ, ਤਾਨੇ ਰਾਮ, ਸੇਵੂ ਸਾਹਿਬ, ਦੂਲਨ ਦਾਸ, ਗੁਲਾਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਜੇ ਤਕ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਪਰਿਚਿਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ, ਸੰਤ ਭੂਸ਼ਨ ਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਤੁਰਤਨ ਦਾਸ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵਧੇਰੇ ਜਨ - ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਤ ਵੀ ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਗ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸ਼ੋਧ - ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਬਿਹਾਰ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਨੇ ਕਾਮਾਸ਼ੰਕਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੂੰ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅਜਿਹੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੁਉਪਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਸ਼ੋਧ - ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1961 ਵਿੱਚ ਅਨੁਪਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪਟਨਾ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਰ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ੂਦਰ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖੋਜ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਆਮ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਬਾਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣਾ ਕਠਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਡਾ: ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਧ - ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਰਹੱਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੇ

ਰਾਮਾਨੰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਕੰਮ ਰਾਮੂ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਾਧਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਕਰਮ - ਕਾਂਡ, ਵੇਦਾਂਤ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਸਗੁਣਵਾਦਤਾ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿੱਚ ਫਿਟ - ਫੈਂਡ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਲੇਖਕ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਵਾਲਮੀਕਿ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵਿਆਸ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਸਨਾਤਨੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਰਬ ਅਤੇ ਰੱਜਕੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਤ ਦੱਸਿਆ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੁਆਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਦਾ ਲੜਕਾ ਦੱਸਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰੇ ਕੂੜਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰਥਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰੀ ਉੱਠਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥੀਆਂ ਦੇ ਮੂਲ - ਸੋਮਿਆਂ ਤੇ ਤੱਥਾਂ ਲਕੀਰੀਆਂ ਫੇਰੀਆਂ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ - ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਕੁਰੂਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜਤਾ, ਗਿਆਨ, ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ, ਰਹੱਸਆਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਉਸ ਦਾ [redacted] ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਪਰੰਪਰਾਮਈ ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਰੰਗ - ਰੋਗਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤਸਵੀਰ ਹੁਣ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕਲੇਵਰ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਨਿਰੋਲਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ, ਸਦਾਚਾਰਕਤਾ ਅਤੇ ਰਹੱਸਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ, ਸੁਆਮੀ ਆਚਾਰੀਆ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਾਧ- ਸੰਗਤ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਜਰਬਾਤ ਹੋਏ, ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਜਗਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਚਿਤ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਨਿਰਾਸ਼- ਮੁੜੇ ਉਹ ਜਗਿਆਸੂ ਅਭਿਆਸੀ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਏ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ - ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰ ਮੰਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸੋਚ - ਸੂਝ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋਈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਕੇਵਲ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਝਾਤੀ ਪਾਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਤੱਥ ਨਿੱਤਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇਗਾ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇਕ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦੀਆਂ ਕਠਨਾਈਆਂ, ਪੀੜਾਂ, ਦੁੱਖ, ਜ਼ੁਲਮ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਫ਼ਰਤ, ਘੀਣਾ, ਸਾੜਾ, ਦਵੈਤ , ਦੁਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਜਲਨ, ਰੋਸ, ਵਿਦ੍ਰੋਹ; ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਵੇਦਨਤਾ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ; ਵਰਣ - ਵਿਵਸਥਾ, ਜਾਤ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਊਚ - ਨੀਚ ਦੇ ਝਮੇਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਸੀ। ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮਵਾਦ ਜਿਥੇ ਤਤਕਾਲੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕ੍ਰਾਂਤੀਯੁਕਤ ਹੈ, ਉਥੇ ਕਰਮ- ਕਾਂਡੀ ਸਿਧਾਂਤਯੁਕਤ ਅਤੇ ਜਾਤਪ੍ਰਬੰਧ ਜਕੜੀ ਹੋਈ ਕਦਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਇਆ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਕਬੂਲ ਕੇ ਅਗਰਸਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨੀ। 'ਜਾਤਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰਾਂ' ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿਣਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਇਕ ਪਿਛੜੀ ਹੋਈ ਸਮਾਜ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ - ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਜੀਵਨ ਲਈ ਇਕ ਉਚ - ਕੋਟੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ; ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਸ਼ੋਸ਼ਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਵੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਜਾਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਸੰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਜਿਊਂ ਰਹੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ -ਭਗਤੀ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼, ਕਾਲ, ਸਥਿਤੀ, ਵਰਣ ਜਾਂ ਨਸਲ ਦਾ ਕਿਉਂ ਨ ਹੋਵੇ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਆਦਰ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਬੇਗਮਪੁਰੇ ਦੀ

ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਹਰ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਕਰ, ਬਿਨਾਂ ਲਗਾਨ, ਬਿਨਾਂ ਜ਼ਾਤ - ਵਰਣ ਦੇ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੋਈ ਦੇਵ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਨਾਗ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਸੂਰਜ ਹੈ ਨਾ ਚੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਨ ਪਵਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਨਾ ਜਲ ਪੂਜਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪੂਜਯ ਈਸ਼ਵਰ ਕੋਈ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਕੋਈ ਦੇਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹਰ ਸ਼ਿਵ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਵਾਤਮਕ ਹੈ, ਸਰਬੱਗ ਹੈ, ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ, ਅਮਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਂ, ਸਥਿਤੀ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਅਸੀਮ ਹੈ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ, ਰੂਪ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਰੱਬ ਤੇ ਕਦਰ ਵਾਲੀ, ਚੰਦਨ ਤੇ ਮੋਰ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਤ ਨਿਰੰਤਰ ਹੈ; ਪਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਜੀਵਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਮਾਨਵੀ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਤੇ ਉਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦੀ ਰੱਬ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ, ਵਿਅਕਤੀ, ਮੰਦਰ ਜਾਂ ਬੁੱਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਆਪਣੀ ਪਰ - ਆਤਮਾ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੜੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਛੜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਬਲ ਸਦਕਾ ਮਿਲਨ (ਦਰਸ਼ਨ) ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਵਰ - ਪਰਮ - ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਣਦੀ ਸੀ

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਦ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ :-

1. ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ
2. ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

1. <u>ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ:</u> ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਸ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਧਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਕਲਿਆਣ ਹਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ ਤਤਕਾਲੀ ਧਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਕਲਿਆਣ ਨਾਲੋਂ ਆਤਮਕ

ਕਲਿਆਣ ਵਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੁਚ ਸੀ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਉਹ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਿਲੇਗਾ। ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਖ ਲਈ 'ਬੇਗ਼ਮਪੁਰਾ ਸ਼ਹਰ' ਵਸਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਜਿਥੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰੀ ਸੁਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ; ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰੇਗਾ; ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਸਹਿਚਰਤਾ, ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਜੁਟਾਏਗਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਵਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰੇਗਾ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਇਨਸਾਨ ਸੰਸਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਖ਼ੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰ ਕੇ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਦ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਧਰਮ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ: ਇਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਸਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਅਨੰਦਮਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਫਲ ਆਤਮਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਸਮਾਜ ਪਾਸੋਂ ਪੀੜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ, ਉਸ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਇਕਮੁਠਤਾ ਹੋਵੇ, ਪਿਆਰ ਹੋਵੇ, ਆਦਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰੇ। ਇਹ ਧਾਰਮਕ ਪਹਿਲੂ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਰਹੱਸ ਵਜੋਂ ਉਦੀਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਸਾਰੂ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2. <u>ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ :</u> ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਰਹੱਸ ਕਿਸੇ ਸੂਤਰਬੱਧ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸ ਤੇ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ - ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦਤਾ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਬਿੰਬਾਤਮਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ

ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ - ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ, ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ 16ਵੀਂ - 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਤਰਜਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੀ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਸਥਾਪਨ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੂਜਯ ਇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਅਵਤਾਰ ਜਾਂ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ।

ਭਾਰਤੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾਵਾਂ ਪਣਪ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਅਜੋਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਸਹਿਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਸੀਂ ਇਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਗੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਲੋਕਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਫਿਰ ਵਿਵੇਚਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ:

(ੳ) ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ (ਅ) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ (ੲ) ਨੈਤਿਕਤਾ

<u>2.1(1)(ੳ) ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ:</u> ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮਿਲਣ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਗਿਆਸੂ, ਸੰਤ ਜਾਂ ਭਗਤ ਦੀ ਆਤਮਕ ਯਾਤ੍ਰਾ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ, ਜੇਕਰ ਕਵੀ ਹੋਵੇ, ਕਾਵਿ - ਬੱਧ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਉਦੀਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਪੂਰਵ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ

ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ:

(i) ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ;

(ii) ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ;

(iii) ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ;

(iv) ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਮੂਲ ਮੰਤਰ;

(v) ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਸਿਮਰਨ;

(vi) ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਕਰਮ;

(vii) ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਧਿਆਨ;

(viii) ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਗਿਆਨ;

(ix) ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਸਵੈਪ੍ਰਕਾਸ਼;

(x) ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ।

(i) ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ: ਮੂਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੁਨਰਵਿਵਸਥਾਪਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਸੀ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਜੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਕੁਝ ਨਵੀਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਸਨ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਲਈ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਹੀ ਦੁਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਤ-ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਾਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰੀ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਧਰਮ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਬ੍ਰਾਹਮ ਆਡੰਬਰ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਅਸਹਿਣ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਖੋਖਲੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ, ਨਵੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਤਿਏਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਉਨਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਾਰੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਠੀਕ ਬੈਠਦੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਠਿਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਵੇਚਨਾਂ ਅਤੇ ਕਠਿਨ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਰਥਾਤ ਸਹਿਜ ਜਾਂ ਮਧਿਅਮ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਸਰਲ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨਾਂ

ਅਤੇ ਵੱਖੋ ਸਰੂਪਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦਿੱਤਾ, ਨਵੀਂ ਭਗਤੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਰਸਾਰ ਕੀਤਾ ।

ਸੰਤ ਵਿਧੀਵੱਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵੇਦਾਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੇਹਿਧਾਰੀ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਵੀ ਮੰਨੀ , ਪਰ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸੰਤ-ਮਹਾਤਮਾ ਪਾਸੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਸਿੱਖੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਆਦਰਮਈ ਅਤੇ ਕਦਰੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। (ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਤਿਸੰਗ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਲਗਪਗ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹਨ।) ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਤ ਕਵੀ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਮਿਤਰਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਅਕਸਰ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਫ਼ਰਕ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਇਕ ਆਲੋਚਕ ਕਵੀ ਹਨ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਧਾਰਮਕ ਅਡੰਬਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਖ਼ਤ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਸਮਾਜਕ , ਅਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। /ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਭੋਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਨਰਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਭੇਦ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਤੇ ਘੱਟ। (ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਆਤਮ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਲੀਨ ਸੀ, ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਨਰਮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗਹਿਨਤਾ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਅਲੋਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਪੱਖ ਘੱਟ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੁਚੀ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ-ਭਜਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ

5 ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਗਟ ਸਰੂਪ ਸਦਾ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਮੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੋਹ ਦੀ ਜੇਵੜ ਵੇਲ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਅਜਿਹਾ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਇਕ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੀ ਰੂਪ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੇਠ ਲਿਆਉਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਧਨਾ, ਪੰਚਕੋਸ਼-ਵਿਆਖਨ, ਯੋਗ , ਭਗਤੀ ਤਥਾ ਕਰਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਵੈਧੀ, ਨਿਰਗੁਣਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਪਰ ਅਥਵਾ ਮੁਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੀਂ ਗਿਆਨ-ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਲੋਕ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤਾ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਕਰਮ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਰਮਕਾਂਡੀ, ਕਰਮਕਾਂਡਵਾਦੀ ਨਹੀਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਦੁਨੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਉਪਕਾਰਕ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣ ਦੀ ਇਕ ਸੂਰਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੋਗ ਦੀ ਅਭਿਆਸਿਕ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਨਾਮ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਤੀਬਰ ਆਤਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਸਮਰਪਣ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਵੇਦਨ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਸਮਰਪਣ ਅਤੇ ਆਤਮ ਨਿਵੇਦਨ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਉਸ ਸਤਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ii) ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ: ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਨਵਧਾ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਤੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਦਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇਕ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਧਕ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

6 ਢਾਲ ਕੇ ਲਿਆ। ਗੱਲ ਕੀ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਾਵ-ਪੂਰਣਤਾ, ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਸਘਨਤਾ, ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਆਤਮ-ਨਿਵੇਦਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰੇਸ਼ਟ ਭਗਤੀ ਦੀ ਕੋਟੀ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਭਾਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨਾ ਗੰਗਾ ਦੀ ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਜਲ ਧਾਰਾ ਬਣੀ ਜਿਸ ਨੇ ਹੋਰ ਗੰਦੇ ਜਲਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਹੀ ਹੋਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੀਂ ਤਿਖਾਣਿਆਂ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਰਲਤਮ ਮਾਰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਰਲਤਾ, ਸਰਲ ਸਾਧਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਸੁਲਭਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਾਰਗ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹੋਣ ਤਤ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਸਮਾਜਿਕ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਇਕ ਸਾਥ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਲੋਕਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਕਿਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਮਾਨ, ਕਿਤੇ ਵੇਦਾਂ ਰਿਕ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਮੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰਵਿਵਸਥਾਪਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਕ ਸੁਗਮ ਅਤੇ ਸਰਵਸੁਲੱਭ ਮਾਰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਫਲਿਤ ਹੋਈ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੰਤਰਸਾਧਨਾ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਵੱਧ ਅਨੁਭੂਤੀ, ਆਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਰਪਣ ਸੀ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸੰਪੂਰਣ ਸਮਾਜ ਹੀ ਪੀੜਾ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਤਤਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਖੋਜ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰੇਸ਼ਟ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਰਲਤਮ ਉਪਾਅ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਟੱਬਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਵਰਣ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਲੋਕਪਰ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ: ਧਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ- ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਣੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਮਨਵਿਤ ਸਰਲਤਮ ਮਾਰਗ ਦੇਕੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੀਣਤਾ ਅਤੇ ਹੋਨਤਾ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਕੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ

7 ਦਾ ਇਕ ਮਾਰਗ ਦਿਤਾ, ਸਮਾਜਕ ਸਮਤਾ ਦਾ ਇਕ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਜਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਭੂਮੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਦੁਤਪੂਰਨ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿਤਾ।[2] /ਚੌਹਾਨ/ ਹੈ/

ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਦਵੈਤ, ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦਵੈਤ, ਨਿੰਬਾਰਕ ਦੇ ਦਵੈਤਾ-ਅਦਵੈਤ ਅਤੇ ਮਧਵਾਚਾਰਯ ਦੇ ਦਵੈਤਵਾਦ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਪਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ....ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸਹਿਜ-ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਾਟ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਤੱਥ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਸ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ, ਉਸ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਪੱਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਸਹਜ ਸਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਰ ਕਾਰਜ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਰਜ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।[3]

ਆਚਾਰਯ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ ਜੀ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖਾ ਹੈ:-

"ਮਹਾਤਮਾ ਰਵਿਦਾਸ ਬੜੇ ਹੀ ਮਧੁਰ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤੇ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੱਚੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਨ-ਅਹਿੰਸਾ, ਨਿਰ-ਅਭਿਮਾਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ। ...ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਰਮ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ....ਹੋਰ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਤ-ਭਜਨ, ਸਦਾਚਾਰ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ, ਗੰਭੀਰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਤਨਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਰਮ, ਇਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਧਰਮ ਹਨ।[4]

8 **(iii) ਤੋਂ (x) ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ, ਮੂਲ ਮੰਤਰ, ਸਿਮਰਨ, ਨਾਮ, ਧਿਆਨ, ਗਿਆਨ, ਸਰਬ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ:**

(iii) ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ : ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਮੂਲ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਜਾਦੂ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਵੀ ਮੋਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੇਮ ਤਾਂ ਰਬ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸੱਚਾ ਮਾਰਗ ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਹੈ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: ਸਾਚੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹਮ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰੀ ॥ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰਿ ਅਵਰ ਸੰਗਿ ਤੋਰਿ ॥[5] ਇਸੇ ਪ੍ਰੀਤ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤਉ ਹਮ ਮੋਰਾ॥ ਜਉ ਤੁਮ ਚੰਦ ਤਉ ਹਮ ਭਏ ਹੈ ਚਕੋਰਾ ॥
ਮਾਧਵੇ ਤੁਮ ਨ ਤੋਰਹੁ ਤਉ ਹਮ ਨਹੀ ਤੋਰਹਿ॥ ਤੁਮ ਸਿਉ ਤੋਰਿ ਕਵਨ ਸਿਉ ਜੋਰਹਿ। ਰਹਾਉ॥

ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਗਿਰੀਵਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਮੋਰ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਚੰਦ ਅਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਚਕੋਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਹੇ ਮਾਧੋ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਤੋੜਦੇ ਤਾਂ ਉਹ (ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ) ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੇਮ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲੋਂ (ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲੋਂ) ਨਹੀਂ ਤੋੜਨਗੇ। ਜੇ ਕਰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋੜਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸ ਨਾਲ (ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਜੋੜਨਾ) ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮ ਜੋੜੀਏ। ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਦਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨੇੜਤਾ ਇਤਨੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਸਹਿਤ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਜਉ ਤੁਮ ਦੀਵਰਾ ਤਉ ਹਮ ਬਾਤੀ॥ ਜਉ ਤੁਮ ਤੀਰਥ ਤਉ ਹਮ ਜਾਤੀ ॥[7]

ਕਿ ਉਹ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੀਪਕ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਜੁਗਤੀ ਬੱਤੀ ਬਣਨਗੇ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਤੀਰਥ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯਾਤਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਇਹ ਪ੍ਰਣ ਇੰਞ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਵੀ ਉਹ ਜਾਣ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੁਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਹੇ ਮੇਰੇ ਰਾਮੇ (ਠਾਕੁਰ)। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ, ਸਿਵਾਏ ਤੇਰੇ, ਆਪਣਾ ਦੇਵ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ:

ਜਹ ਜਹ ਜਾਉ ਤਹਾ ਤੇਰੀ ਸੇਵਾ। ਤੁਮ ਸੋ ਠਾਕੁਰ ਅਉਰ ਨ ਦੇਵਾ ॥[8]

ਇਸ ਲਈ, ਹੇ ਮੇਰੇ ਠਾਕੁਰ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤੇਰੇ ਹੀ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਤੇਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਹੂਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਰਹਿਤ ਮੈਨੂੰ ਜਮ ਦੀ ਫਾਸੀ ਤੋਂ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਮਾਤ-ਲੋਕ ਦੇ ਆਵਾਗਵਣ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਪੀੜਾਦਾਇਕ ਕਸ਼ਟਾਂ ਤੇ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਲੋਭ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤੇਰੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਰੰਗ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਬੈਰਾਗੀ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਲਈ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਕਿਵੇਂ ਹਨ।

ਭਗਤਿ ਜੁਗਤਿ ਮਤਿ ਸਤਿ ਕਰੀ ਭ੍ਰਮ ਬੰਧਨ ਕਾਟਿ ਬਿਕਾਰ ।।
ਸੋਇ ਬਸਿ ਰਸਿ ਮਨ ਮਿਲੇ ਗੁਨ ਨਿਰਗੁਨ ਏਕ ਬਿਚਾਰ।।
ਅਨਿਕ ਜਤਨ ਨਿਗ੍ਰਹ ਕੀਏ ਟਾਰੀ ਨ ਟਰੈ ਭ੍ਰਮ ਫਾਸ।।
ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਨਹੀਂ ਊਪਜੈ ਤਾਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ ।। ੪।।[9]

(ii) <u>ਮੂਲ ਮੰਤਰ</u>: ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਟੀਚਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਧਨਾ-ਪੰਧ ਤੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਸਵਾਸ ਸਵਾਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸ ਲਈ ਕਰਨਾ ਹੈ:

ਸਰਬੇ ਏਕੁ ਅਨੇਕੈ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਘਟ ਭੋਗਵੈ ਸੋਈ ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਹਾਥ ਪੈ ਨੇਰੈ ਸਹਜੇ ਹੋਇ ਸੁ ਹੋਈ ॥[10]

ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਸੁਆਮੀ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਗੁਣਪੂਰਵਕ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਗਿਰਧਰ, ਕੇਸ਼ਵ, ਸੁਆਮੀ, ਮਾਧੋ, ਰਾਮ, ਰਮੱਈਆ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਬੀਠਲੀਆ, ਨਿਰੰਜਨ ਆਦਿ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਹਰਿ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰੇ ॥ ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਜਨ ਗਏ ਨਿਸਤਰਿ ਤਰੇ ॥[11]

10 ਕਿਉਂ ਉਹ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨਹੀਂ ਛੋੜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ :

> ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਕਬੀਰ ਉਜਾਗਰ ॥ ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੇ ਕਾਟੇ ਕਾਗਰ ॥[12]

ਇਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਹਰਿ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

> ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮ ਰੰਗ ਰਾਤਾ।ਇਉਂ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਨਰਕ ਨਹੀਂ ਜਾਤਾ ।।[13]

ਨਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹਰੀ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ 'ਮੂਲ ਮੰਤਰ' ਜਪਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ:

> ਮੁਕੰਦ ਮੁਕੰਦ ਜਪਹੁ ਸੰਸਾਰ॥ ਬਿਨੁ ਮੁਕੰਦ ਤਨੁ ਹੋਇ ਅਉਹਾਰ ॥
> ਸੋਈ ਮੁਕੰਦ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਦਾਤਾ॥ ਸੋਈ ਮੁਕੰਦ ਹਮ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ॥
> ਜੀਵਤ ਮੁਕੰਦੇ ਮਰਤ ਮੁਕੰਦੇ ॥ ਤਾਕੇ ਸੇਵਕ ਕਉ ਸਦਾ ਅਨੰਦੇ ॥[14]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, "ਸਤਿਨਾਮ" ਅਤੇ ਸੋਹੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਜੋਂ ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(i) ਸਿਮਰਨ: ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਸਦਕਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਮੁਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ , ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਦੀ ਬਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਭਿਆਸੀ ਹੀ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ, ਆਰਤੀ ਗਾਉਣੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ-ਸਲਾਹ ਕਰਨੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਦਮ ਹਰ ਪਲ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ, ਉਸ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਮੰਨ ਕੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤੋਰਨਾ ਅਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਨਾ, ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ । ਕਿਸ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਿਸ ਲਈ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ:

> ਨਾਮ ਤੇਰੋ ਆਰਤੀ ਮਜਨੁ ਮੁਰਾਰੇ॥ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮੁ ਬਿਨੁ ਝੂਠੇ ਸਗਲ ਪਸਾਰੇ॥
> ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ ਆਸਨੋ ਨਾਮ ਤੇਰੋ ਉਰਸਾ ॥ ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਕੇਸਰੋ ਲੇ ਛਿਟਕਾਰੇ ॥
> . . . .
> ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ ਆਰਤੀ॥ ਸਤਿਨਾਮ ਹੈ ਹਰਿ ਭੋਗ ਤੁਹਾਰੇ ॥੫॥[15]

ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਚਿਤ ਸਿਮਰਨੁ ਕਰਉ ਨੈਨ ਅਵਿਲੋਕਨੋ, ਸ੍ਰਵਨ ਬਾਨੀ, ਸੁਜਸੁ ਪੂਰਿ ਰਾਖਉ॥
ਮਨੁ ਸੁ ਮਧੁਕਰੁ ਕਰਉ ਚਰਨ ਹਿਰਦੇ ਧਰਉ ਰਸਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਮ ਨਾਮ ਭਾਖਉ॥

ਚਿਤ (ਮਨ) ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਨੈਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ-ਗਾਇਨ ਸੁਣਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭੌਰੇ ਵਾਂਗ ਮਨ ਰੂਪੀ ਫੁੱਲਾਂ ਤੇ ਗੁੰਜਦਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਰਾਮ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ।

(॥) <u>ਕੁਕਰਮ:</u> ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਕਰਨ , ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਰਮ ਹੈ। ਉਪਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਮਾੜੀਆਂ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁੱਠੇ-ਸਿੱਧੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਫਜ਼ੂਲ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਰਮ-ਜੋਤ ਬਾਲਣ ਲਈ ਹੀ। ਖੁਦ ਉਹ ਸੰਸਾਰੀ ਲਾਲਚਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ , ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਮਕਾਲ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ: ਰਵਿਦਾਸ ਜਪੈ ਰਾਮ ਨਾਮਾ॥ ਮੋਹਿ ਜਮ ਸਿਉ ਨਾਹੀ ਕਾਮ ॥[17]

ਬਹੁਤ ਜਨਮ ਬਿਛੁਰੇ ਥੇ ਮਾਧਉ॥ ਇਹੁ ਜਨਮੁ ਤੁਮ੍ਹਾਰੇ ਲੇਖੇ ॥[18]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਜੇਵਰੀ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਮ ਤਾਂ ਗੁਰ ਮੰਤ੍ਰ/ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਖੁਦ ਤਸਦੀਕ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਜਾਂ ਤੋਰਿਓ ਤਉ ਤਨੁ ਜੋਰਿਓ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ॥
ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਇ ਤਉ ਡਰਪੈ ਤੇਰੋ ਜਨੁ॥
. . . .
ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਜੇਵਰੀ ਬਾਧਿਓ ਤੇਰੋ ਜਨ॥ ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਛੂਟਿਬੋ ਕਵਨ ਗੁਨ॥[19]

ਸਮਾਜਕ ਵਿਤਕਰੇਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਚੇਤੰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਮੇਰੀ ਸੰਗਤਿ ਪੋਚ, ਸਚ ਦਿਨ ਰਾਤੀ ॥
ਮੇਰਾ ਕਰਮੁ ਕੁਟਿਲਤਾ ਜਨਮੁ ਕੁਭਾਂਤੀ ॥੧॥
ਰਾਮ ਰਮਈਏ ਜੀ ਕੇ ਜੀਵਨਾ ।
ਮੋਹਿ ਨ ਬਿਸਾਰਹੁ , ਮੈ ਜਨ ਤੇਰਾ ।।[20]

ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਨੀਵੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਕਰਮ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਸੱਚ ਪੂਰਣ ਹਨ। ਲੋਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਮੇਰੇ ਕਰਮ ਕੁਟਿਲ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਰਾਮ-ਰਮੱਈਏ ਸੰਗ ਜੀਵਨ ਜੋੜੀ ਬੈਠੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਮੇਰੇ ਰਮੱਈਏ। ਮੈ ਤੇਰਾ ਜਨ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਭੁਲਾਈ ਨ ਕਰੋ ।

<u>(VII) ਧਿਆਨ:</u> ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਸਹਿਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਵਲੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾ ਕੇ, ਸੰਸਾਰੀ ਕਰਮਾਂ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚੀ ਵਧਾਂਗੇ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਲੋਂ ਅਣਡਿੱਠ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਮਨੁੱਖ ਸਭੇ ਕਰਮ ਕਰ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਬਣਾ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪਉ ਪੂਜ ਚਰਾਵਉ॥ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਨਿਰੰਜਨ ਪਾਵਉ॥[21]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਧਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਉਪਾਧਿ ਰਹਿਤ ਹੁਣਿ ਬਡੇ ਭਾਗਿ ਲਿਵਲਾਗੀ ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ ਰਿਦੈ ਧਰਿ ਜਨਮ ਮਰਨ ਭੈ ਭਾਗੀ ।।[22]

<u>VIII. ਗਿਆਨ:</u> ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਰਮ-ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਲੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨ-ਮੁਕਤ ਸਥਿਤੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਇਸ

ਗਿਆਨਵਾਨ ਸੰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਉਹੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਮੇਰੇ ਨਾਥ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਗਿਆਨੀ ਹਾਂ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਜੀ । ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਹੋ ਤੇ ਮੈਂ ਕਲਿਜੁਗ ਵਿੱਚ ਜਿਊਂਦਾ ਇਕ ਕਾਮੀ ਪੁਰਖ ਹਾਂ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ , ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਵਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਖਲੀਜ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਧਰ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਦੁੱਖ ਹੀ ਦੁੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਦੁਖਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮਨ ਦੇ ਆਖੇ ਲੱਗ ਕੇ ਕਾਮਵੱਸ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਅਹੱਲਿਆ ਗੋਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਇੰਦਰ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਭਗਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ।ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੰਨਿਆ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੌੜੀ , ਪਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮੂੰਹ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਏ। ਫਿਰ ਉਹ ਆਕਾਸ਼ ਵਲ ਉੱਡੀ ਤਾਂ ਪੰਜਵਾਂ ਮੂੰਹ ਸਿਰ ਤੇ ਕਰ ਲਿਆ, ਜੋ ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ ਨਾਲ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਤਾਂ ਉਹੀ ਸਿਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪਕੜਨਾ ਪਿਆ। ਮਨ ਨੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਕੈਸੇ ਹੀਣਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਚੋਰਾਂ ਨੇ ਮੂਰਖ ਮਨ ਨੂੰ ਮੋਹ ਦੇ ਜੰਜਾਲ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੋਈ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਹੀ ਮੰਨਦਾ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਜਾਣਕਾਰ ਸਨ, ਗਿਆਨ ਯੁਕਤ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਨਾਥ ਕਛੂਅ ਨ ਜਾਨਉ।। ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਕੈ ਹਾਥਿ ਬਿਕਾਨਉ ॥
ਤੁਮ ਕਹੀਅਤ ਹੋ ਜਗਤ ਗੁਰ ਸੁਆਮੀ ਹਮ ਕਹੀਅਤ ਕਲਿਜੁਗ ਕੇ ਕਾਮੀ ॥

— - - - - - - - -

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਕਹਾ ਕੈਸੇ ਕੀਜੈ।। ਬਿਨੁ ਰਘੁਨਾਥ ਸਰਨਿ ਕਾ ਕੀ ਲੀਜੈ ॥[23]
ਉਪਜਿਓ ਗਿਆਨੁ ਹੂਆ ਪ੍ਰਗਾਸ।। ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਲੀਨੇ ਕੀਟ ਦਾਸ ॥[24]

੪. ਸ੍ਵੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ : ਉਪਰੋਕਤ ਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਇਕ ਜਾਗੀ ਹੋਈ ਆਤਮਾ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੋਏ ਚਾਨਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ

ਜੋਤਿ ਦੇਖ ਲਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਕਹਿ ਉਠੇ ਸਨ :

ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ ॥ ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ ॥
ਜਉ ਪੈ ਹਮ ਨ ਪਾਪ ਕਰੰਤਾ ਅਹੇ ਅਨੰਤਾ ॥ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਨਾਮੁ ਕੈਸੇ ਹੁੰਤਾ ॥
ਤੁਮ ਜੁ ਨਾਇਕ ਆਛਹੁ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ॥ ਪ੍ਰਭ ਤੇ ਜਨੁ ਜਾਨੀਜੈ ਜਨ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ॥[25]

ਜੈਸਾ ਰੰਗੁ ਕਸੁੰਭ ਕਾ ਤੈਸਾ ਇਹੁ ਸੰਸਾਰੁ ॥ ਮੇਰੇ ਰਮਈਏ ਰੰਗੁ ਮਜੀਠ ਕਾ
ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ॥[26]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੈ ਹੁਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ 'ਕੀਟ-ਪਤੰਗੇ' ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦਾਸ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਮੁਕੰਦ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਦੇ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਭ੍ਰਾਂਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆਦਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹਾਂ:

ਮੇਟੀ ਜਾਤਿ ਹੂਏ ਦਰਬਾਰਿ ॥ ਤੁਹੀ ਮੁਕੰਦ ਜੋਗ ਜੁਗਤਾਰਿ ॥੩॥
ਉਪਜਿਓ ਗਿਆਨੁ ਹੂਆ ਪਰਗਾਸ ॥ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਲੀਨੇ ਕੀਟ ਦਾਸ ॥
ਕਹਿ ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਅਬ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਚੂਕੀ ॥ ਜਪਿ ਮੁਕੰਦ ਸੇਵਾ ਤਾਹੂ ਕੀ ॥੪॥[27]

x. ਮੁਕਤੀ : ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸੱਚੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਆਸਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਸਹਿਤ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਓਟ ਨਾਲ ਸੱਚੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਸਵਾਸ ਸਵਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿਮਰ ਕੇ ਉੱਚੇ ਧਿਆਨ ਸਦਕਾ ਉੱਚੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰੀ ਜੰਜਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ :

ਉਪਜਿਓ ਗਿਆਨੁ ਹੂਆ ਪਰਗਾਸ ॥ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਲੀਨੇ ਕੀਟ ਦਾਸ ॥
ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਅਬ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਚੂਕੀ ॥ ਜਪਿ ਮੁਕੰਦ ਸੇਵਾ ਤਾਹੂ ਕੀ ॥੪॥[28]

15 ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਉਪਾਧਿ ਰਹਤ ਫੁਨਿ॥ ਬਡੈ ਭਾਗਿ ਲਿਵ ਲਾਗੀ ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ ਰਿਦੈ ਧਰਿ ॥ ਜਨਮ ਮਰਨ ਭੈ ਭਾਗੀ ॥3॥[29]

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਹ ਹੈ 'ਹਰਿ ਸਿਮਰਨ' ਦਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਜਨਮ ਦੇ ਦੁੱਖ ਕੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਆਵਾਗਵਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰੇ॥ ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਜਨ ਗਏ ਨਿਸਤਰਿ ਤਰੇ॥
ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਕਬੀਰ ਉਜਾਗਰ॥ ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੇ ਕਾਟੇ ਕਾਗਰ ॥
ਨਿਮਤ ਨਾਮ ਦੇਉ ਦੂਧੁ ਪੀਆਇਆ ॥ ਤਉ ਜਗ ਜਨਮ ਸੰਕਟ ਨਹੀ ਆਇਆ॥
ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮ ਰੰਗ ਰਾਤਾ॥ ਇਉ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਰਕ ਨਹੀਂ ਜਾਤਾ॥

ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰਵਕਾਲੀ ਭਗਤੀ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਯਤਨ ਬੇਅਰਥ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਧੀਵੱਤ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਵੇਂ ਪੈ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਤਿ-ਸੰਗਤ, ਸਾਧੂ-ਸੰਤ-ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਮਰਨ ਸਦਕਾ ਸਾਰਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਵਕਾਲੀ ਜਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤੀ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦੇ ਆਰ-ਮਖਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲੁਕਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ, ਸ਼ੈਲੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ।

<u>੪.1(1)(ਅ) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ:</u> ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਂ ਪਰਯੋਜਨ ਸਾਖਸ਼ਾਤਕਾਰਮੂਲਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ "ਦ੍ਰਿਸ਼ਯਤੇ ਅਨੇਨੇਤਿ ਦਰਸ਼ਨਮ" ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸਤਯਭੂਤ ਤਾਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਦੀ ਸਮਯਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕੌਣ ਹਾਂ? ਇਥੇ ਕਿਉਂ ਆਏ ਹਾਂ ? ਕਿਥੋਂ ਆਏ ਹਾਂ? ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੀਵ ਕਿੱਥੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯਮਾਨ ਜਗਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਿਉਂ ਹੈ ? ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਿਤ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ।[30]

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਰਸ਼ਨਵੇਤਾ ਹੀਗਲ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਧਾਰਾ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿਰਕਤੀ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਸਰਧ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈਂਦੀ ਹੋਈ ਸਦਸਤ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਦਸਦ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਜਾਂ ਪੂਰਣ ਸੱਤ ਵਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਸੁਚਿੰਤਿਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤਤਵਵਾਦ ਉਪਰ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਹੈ। ਬਿਨਾ ਧਾਰਮਕ ਆਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਪੁਸ਼ਟ ਹੋਏ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਿਸ਼ਫਲ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਨਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਪੁਸ਼ਟ ਹੋਏ ਧਰਮ ਦੀ ਸਤਾ ਅਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਹੈ।[31]

ਕਰੋਚੇ (Croce) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ, ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਹ ਸਭ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਛੰਦ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਠਕੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਲੋਂ ਫਿਰ ਜੀਵਨ ਵਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕ੍ਰਮਕ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।[32]

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ: ਦੇਵਰਾਜ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ
ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਯਾਤਮਕ ਰਾਹ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕਰਨ।
ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾ ਆਖਕੇ ਅਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਆਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ "ਆਤਮ ਗਿਆਨ" ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[33]

ਸੰਤ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਤਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਸਥਾਵਾਨ ਸੀ। ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੌਰ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ , ਜੀਵ, ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਜਗਤ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ

17

ਨੇ ਖ਼ੁਦ-ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯਾਪਤ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਚ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਸੰਤ ਕਵੀ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।[34]

ਸ਼ਬਦ-ਮੰਨੇ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ: (1) ਬ੍ਰਹਮ (2) ਜਗਤ, (3) ਮਾਇਆ ਅਤੇ (4) ਮੁਕਤਿ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।

(1) ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ: ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸ਼ਤਕ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨਿਰਬਚਨੀਯ ਦਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਮਲ, ਇਕ ਰਸ, ਕਦੇ ਉਤਪੰਨ-ਨਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ, ਉਦੈ-ਅਸਤ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਨਿਸ਼ਚਲ, ਨਿਰਾਕਾਰ, ਅਜ, ਅਨੂਪਮ, ਅਗਮ, ਅਗੋਚਰ, ਅਭੇਦ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਕ ਪਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਰੂਪ-ਪੂਜਯ ਇਸ਼ਟ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਰੀਮ ਰਾਮ ਹਰਿ ਰਾਘਵ॥ ਜਬ ਲਗਿ ਏਕ ਨ ਪੇਖਾ ॥
ਵੇਦ ਕਤੇਬ ਕੁਰਾਨ ਪੁਰਾਨਨ ॥ ਸਹਜ ਏਕ ਨਹੀ ਦੇਖਾ ॥
ਜੋਇ ਜੋਇ ਪੂਜਿਅ ਸੋਈ ਸੋਈ ਕਾਚੀ ॥ ਸਹਜ ਭਾਵ ਸਤਿ ਹੋਈ ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਮੈ ਤਾਹਿ ਕੋ ਪੂਜੂੰ॥ ਜਾ ਕੇ ਨਾਂਵ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ॥[35]

ਮਹਾਤਮਾ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮੱਧਯੁੱਗ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁੱਗ-ਅਨੁਰੂਪ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ, ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਵਿਵੇਚਨ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਕ ਰੂਪ ਇਕ ਸੰਤ-ਭਗਤ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਭਗਤ ਦੀ ਰਹਿਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[36]

ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ: (1) ਅਵਿਅਕਤ ਅਤੇ (2) ਵਿਅਕਤ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਅਵਿਅਕਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਭੁਲੇਖਾ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਵਿਆਪਕ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਗੁਣਪੂਰਣ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਵਿਅਕਤ ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ, ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ: (ੳ) ਅਵਿਅਕਤ ਨਿਰਗੁੰਣ (ਅ) ਅਵਿਅਕਤ ਸਰਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਬੱਝਣ ਵਾਲਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਗੁਣਾਤੀਤ' ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਦਾ ਆਧਾਰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਰੂਪਕ ਦਾ। ਇਸ ਲਈ, ਅਮੂਰਤ ਅਤੇ ਅਨੂਪਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਅਸਮਰਥ ਹਨ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਰੰਗਾਂ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ (ੳ) ਅਵਿਅਕਤ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਚਾਰ ਰੂਪ ਹਨ:

(1) ਅਨਿਰਬਚਨੀਯ ਤਤਵ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ,

(2) ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ,

(3) ਸ਼ੂਨਯ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ,

(4) ਨਿਰੰਜਨ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (ਅ) ਅਵਿਅਕਤ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ:

(I) ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ,

(II) ਸਤਿ(ਨਾਮ) ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ,

(III) ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ।

19

ਮਹਾਤਮਾ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ (ੲ) ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

(i) ਕਾਰਨ-ਨਿਰਮਿਤ ਦਿਵਯ ਸਰੂਪ

(ii) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ

(iii) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸਰੂਪ

(iv) ਗੁਣਵਾਨ ਜਾਂ ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ

(ਤ) ਅਵਿਅਕਤ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ: ਨਿਰਗੁਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਜੋ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਗੁਣਾਤੀਤ ਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿਸੇ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਉਣਾ ਜਾਂ ਹੋਣਾ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਇਸ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ ਅਪੂਰਨ ਹਨ। ਡਾ: ਪੀਤਾਂਬਰਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ 'ਉਸ ਅਮੂਰਤ ਅਤੇ ਅਨੁਪਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਗੋਚਰ ਹਨ, ਇੰਦਰੀ-ਅਤੀਤ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਮ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਅਵਿਅਕਤ ਕਿਹਾ ਹੈ।[37] ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਦ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ:

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਅਕਥ ਕਥਾ ਬਹੁ ਕਾਇ ਕਰੀਜੈ ॥
ਜੈਸਾ ਤੂ ਤੈਸਾ ਤੁਹੀ ਕਿਆ ਉਪਮਾ ਦੀਜੈ ॥[38]

ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੂ ਨਾਹੀ ਅਬ ਤੂ ਹੀ ਮੈ ਨਾਹੀ ॥
ਅਨਲ ਅਗਮ ਜੈਸੇ ਲਹਰਿ ਮਇ ਓਦਧਿ ਜਲ ਕੇਵਲ ਜਲ ਮਾਂਹੀ ॥[39]

ਪਹਿਲੇ ਪਦ ਵਿੱਚ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਕਥ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਬਿਨਾ-ਉਪਮਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਆਪ ਹੈ, ਉਸ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮ ਤੱਤ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵ ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਵਿਅਕਤ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

(1) <u>ਅਨਿਰਬਚਨੀ ਤਤਵ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ</u>

(2) ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ

(3) ਸ਼ੂਨਯ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ

(4) ਨਿਰੰਜਣ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ।

(1) <u>ਅਨਿਰਬਚਨੀ ਤਤਵ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ</u>: ਇਹ ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਰਹਿਤ, ਸਪਰਸ਼-ਰਹਿਤ, ਰਸ-ਰਹਿਤ, ਸਗੰਧ-ਰਹਿਤ ਆਦਿ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਅਨਾਦੀ ਵੀ ਹੈ, ਅਨੰਤ ਵੀ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਵੀ ਹੈ, ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਵੀ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਆਵਾਗਵਨ ਤੋਂ ਜੀਵ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਚਲ ਹੈ, ਧਿਆਨ-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਸਵਰ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਰਗਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ:

ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ॥ ਇਉ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਰਕ ਨਹੀ ਜਾਤਾ॥[40]

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਅਕਥ ਕਥਾ ਬਹੁ ਕਾਇ ਕਰੀਜੈ॥
ਜੈਸਾ ਤੂ ਤੈਸਾ ਤੁਹੀ ਕਿਆ ਉਪਮਾ ਦੀਜੈ॥[41]

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪਰਮਤਤਵ ਨੂੰ ਰੂਪਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਬਾਜੀਗਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸ ਦੀ ਬਾਜੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਜੀਗਰ ਹੈ, ਸਤਿ-ਸਰੂਪ, ਪਰ ਅਦਿਸ ਹੈ, ਬਾਜੀ ਖੁਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਖੁਦ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ: ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਜੀ ਜਗੁ ਭਾਈ॥ ਬਾਜੀਗਰ ਸਉ ਮੋਹਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਨਿ ਆਈ॥3॥[42]

(2) <u>ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ</u>: ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਵੀ ਬੇਹੱਦ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ (ਅ + ਖਰ) ਜੋ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਖਰਦਾ। ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਅੱਖਰ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ"। ਇਹੀ ਅੱਖਰ ਪਰਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਅੱਖਰ ਨੂੰ 'ਓਂਕਾਰ'

ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਪਸਾਰਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 'ਓਂਕਾਰ' ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ:

ਮੁਕੰਦ ਮੁਕੰਦ ਜਪਹੁ ਸੰਸਾਰ ॥ ਬਿਨੁ ਮੁਕੰਦ ਤਨੁ ਹੋਇ ਅਉਹਾਰ॥
ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਅਬ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਚੂਕੀ॥ ਜਪਿ ਮੁਕੰਦ ਸੇਵਾ ਤਾਹੂ ਕੀ ॥[43]
ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰੇ॥
ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਜਨ ਨਿਸਤਰਿ ਤਰੇ॥[44]

(3) ਸ਼ੂਨਯ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ: ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਾਯਾਨ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਨਾਗ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਸ਼ੂਨਯ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਮਾਰਥ ਸੱਚ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਮਨ ਬਚਨ-ਸਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਅਗੋਚਰ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਹਜ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਸੁੰਨ ਬਣਾ ਹੈ, ਅਚਲ ਹੈ, ਅਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰੂਪ ਦੀ ਸ਼ੂਨਯਤਾ ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਬੋਧ-ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੂਨਯ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਸ਼ੂਨਯ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ - ਉਹ ਤਤਵ ਵੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਵੀ, ਅਤੇ ਨਾ ਦੋਨੋ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ-ਬਚਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ੂਨਯ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੂਨਯ ਸਹਿਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ੂਨਯ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ।

ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੂ ਨਾਹੀ॥ ਅਬ ਤੂ ਹੀ ਮੈ ਨਾਹੀ॥
ਅਨਲ ਅਗਮ ਜੈਸੇ ਲਹਰਿ ਮਇ ਓਦਧਿ॥ ਜਲ ਕੇਵਲ ਜਲ ਮਾਂਹੀ॥[45]

ਸਰਬੇ ਇਕੁ ਅਨੇਕੈ ਸੁਆਮੀ, ਸਬ ਘਟ ਭੋਗਵੈ ਸੋਈ ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਹਾਥ ਪੈ ਨੇਰੈ ॥ ਸਹਜੇ ਹੋਇ ਸੁ ਹੋਈ॥[46]

ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਉਪਾਧਿ ਰਹਤ ਫੁਨਿ॥ ਬਡੈ ਭਾਗਿ ਲਿਵ ਲਾਗੀ ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ ਰਿਦੈ ਧਰਿ ॥ ਮਰਨ ਭੈ ਭਾਗੀ ॥[47]

(4) ਨਿਰੰਜਨ-ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ: ਨਿਰੰਜਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਅੰਜਨ-ਰਹਿਤ। ਅੰਜਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੱਜਲ ਜਾਂ ਸਿਆਹੀ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਮਾਇਆ ਰਹਿਤ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ, ਨਿਰਲੇਪ ਤੋਂ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰੰਜਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪਦ ਨਿਰੰਜਨ-ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪਉ ਪੂਜ ਚਰਾਵਉ॥ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਵਉ॥
ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਆਹਿ ਨ ਤੋਰੀ ॥ ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਕਵਨ ਗਤਿ ਮੋਰੀ ॥[48]

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਿੱਧ-ਨਾਥਾਂ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਪੱਧਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰੂਪ ਉਲਿਖਤ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਨਿਰੰਜਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਦੇਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤ-ਜਨ, ਨਾਥ, ਸਿੱਧ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਸੱਚ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਅਵਿਅਕਤ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਖਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਤੇ ਨਿਰੰਜਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(ਅ) ਅਵਿਅਕਤ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ: ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਉਲੇਖ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਉਲੇਖ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਅਵਿਅਕਤ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਡਾ: ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਅਵਿਅਕਤ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਅਵਿਅਕਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[49] ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਵਿਅਕਤ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

(i) ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ

(ii) ਸਤਿਨਾਮ (ਸਤਯ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ)

(iii) ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ

(i) ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ: ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਘਟ ਘਟ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਮੁਕੰਦ ਮੁਕੰਦ ਜਪਹੁ ਸੰਸਾਰ ॥ ਬਿਨੁ ਮੁਕੰਦ ਤਨੁ ਹੋਇ ਅਉਹਾਰ ॥
ਸੋਈ ਮੁਕੰਦ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਦਾਤਾ॥ ਸੋਇ ਮੁਕੰਦ ਹਮਰਾ ਪਿਤ ਮਾਤਾ ॥
ਜੀਵਤ ਮੁਕੰਦੇ ਮਰਤ ਮੁਕੰਦੇ ॥ ਤਾਕੇ ਸਵੇਕ ਕਉ ਸਦਾ ਅਨੰਦੇ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਮੁਕੰਦ ਮੁਕੰਦ ਹਮਾਰੇ ਪ੍ਰਾਨੰ ॥ ਜਪਿ ਮੁਕੰਦ ਮਸਤਕਿ ਨੀਸਾਨੰ॥
ਸੇਵ ਮੁਕੰਦ ਕਰੈ ਬੈਰਾਗੀ॥ ਸੋਈ ਮੁਕੰਦ ਦੁਰਬਲ ਧਨਲਾਧੀ।।[50]

ਇਹ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਰਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਕ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਹੈ :

ਸਰਬੇ ਇਕੁ ਅਨੇਕੈ ਸੁਆਮੀ ॥ ਸਭ ਘਟ ਭੋਗਵੈ ਸੋਈ ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਹਾਥ ਪੈ ਨੇਰੈ ॥ ਸਹਜੇ ਹੋਇ ਸੁ ਹੋਈ ॥[51]

ਇਕ ਜੀ ਏਕ ਅਨੇਕ ਹੋਇ ਬਿਸਥਰਿਓ। ਆਨ ਰੇ ਆਨ ਭਰਪੂਰਿ ਸੋਊ॥[52]

(ii) ਸਤਿਨਾਮ (ਸਤਯ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ): ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਤਯ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਤੈਤ੍ਰੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਤਯ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (ਸਤਯੰ ਗਿਆਨ ਮੰਨਤੰ ਬ੍ਰਹਮ) । ਆਚਾਰੀਆ ਸ਼ੰਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਇਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਹੀ ਪਰਮਾਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਤਯ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਤਯ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸਤਿਨਾਮ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹੀ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ, ਵਸਤੂਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਰੂਹ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਰੂਹ ਸਤਯ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਤਯ ਰੂਹ ਦਾ ਨਾਮ ਸਤਿਨਾਮ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਤਯਨਾਮ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਨੇਕ ਨਾਮਾਂ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ, ਸੰਬੋਧਨ/ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਜਪਨ ਨਾਲ ਆਵਾਗਵਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰੀ ਕਸ਼ਟ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਆਰਤੀ ਗਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਆਰਤੀ ਵਿੱਚ ਮੁਕੰਦ ਵੀ ਹੈ, ਹਰੀ ਵੀ ਹੈ, ਮਾਧੋ ਵੀ ਹੈ, ਰਾਮ ਵੀ ਹੈ, ਬਿਠਨ ਵੀ ਹੈ,

ਜੋਤੀ ਵੀ ਹੈ ਆਦਿ।

ਨਾਮ ਤੇਰੋ ਆਰਤੀ ਮਜਨੁ ਮੁਰਾਰੇ॥ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਝੂਠੇ ਸਗਲ ਪਸਾਰੇ॥
ਨਾਮ ਤੇਰੋ ਆਸਨੋ ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ ਉਰਸਾ॥ ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਕੇਸਰੋ ਲੇ ਛਿਟਕਾਰੇ ॥
ਨਾਮ ਤੇਰਾ ਅੰਭੁਲਾ ਨਾਮ ਤੇਰੋ ਚੰਦਨੋ ਘਸਿ ਜਪੇ ਨਾਮ ਲੇ ਤੁਝਹਿ ਕਉਚਾਰੇ ॥
ਨਾਮ ਤੇਰਾ ਦੀਵਾ ਨਾਮ ਤੇਰੋ ਬਾਤੀ॥ ਨਾਮ ਤੇਰੋ ਤੇਲ ਲੇ ਮਾਹਿ ਪਸਾਰੇ ॥[53]

. . . . .

ਪੜੀਐ ਗੁਨੀਐ ਨਾਮੁ ਸਭੁ ਸੁਨੀਐ ਅਨਭਉ ਭਾਉ ਨ ਦਰਸੈ ॥
ਲੋਹਾ ਕੰਚਨ ਹਿਰਨ ਹੋਇ ਕੈਸੇ ਜਉ ਪਾਰਸਹਿ ਨ ਪਰਸੈ ॥ 54

. . . . .

ਬਰਨ ਸਹਿਤ ਜੋ ਜਾਪੇ ਨਾਮੁ॥ ਸੋ ਜੋਗੀ ਕੇਵਲ ਨਿਹਕਾਮ ॥[55]

(iii) ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ: ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਵਿਅਕਤ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜੋਤੀ -ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ ਪਰਮਪਦ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੋਤ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਠਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਉਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਹਨ। ਉਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।[56] ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਵੀ ਪਰਮ ਤਤਵ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਤਕ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।[57] ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ 'ਨੂਰਵਾਦ' ਵੀ ਇਸੇ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਜਉ ਤੁਮ ਦੀਵਰਾ ਤਉ ਹਮ ਬਾਤੀ ॥[58]
ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਦੀਵਾ ਨਾਮ ਤੇਰੋ ਬਾਤੀ ॥
ਨਾਮ ਤੇਰੋ ਤੇਲੁ ਲੇ ਮਹਿ ਪਸਾਰੇ ॥
ਨਾਮ ਤੇਰੇ ਕੀ ਜੋਤਿ ਲਗਾਈ॥
ਭਇਓ ਉਜਿਆਰੋ ਭਵਨ ਸਗਲਾਰੇ ॥[59]
ਉਪਜਿਓ ਗਿਆਨੁ ਹੂਆ ਪਰਗਾਸ ॥
ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਲੀਨੇ ਕੀਟਾ ਦਾਸ ॥[60]

(ੲ) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ: ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜਾਂ ਰੂਪ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਿਆਨੇ ਤਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ, ਮਿੱਤਰਾਂ, ਸਮਰਥਕਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਭੇਦਭਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ/ ਬੜਾ ਹੀ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਤੱਤਵ ਦੇ ਰਹਿਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਪਈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਸਮਝਾ ਨਾ ਸਕਦੇ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਜਾਪਣੀ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਹੀ ਕਹਿ ਦਈਏ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ, ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਨਿਰੰਕਾਰਵਾਦ ਕਹਿ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਿਅਕਤ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ:-

(i) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਭਾਵਨਾ-ਨਿਰਮਿਤ ਦਿਵਯ ਸਰੂਪ,

(ii) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ,

(iii) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਸਰੂਪ,

(iv) ਸੁਲਤਾਨ ਜਾਂ ਰਾਜੇ ਦਾ ਸਰੂਪ।

(i) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਭਾਵਨਾ-ਨਿਰਮਿਤ ਦਿਵਯ ਸਰੂਪ: ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਗੁੱਤੀ ਤੀਬਰਤਾ ਵਾਲੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੋਹਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੁਲੇ-ਮਿਲੇ ਦੱਸਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਬੱਝੀ ਜੁਗਤੀ ਵਾਲੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬੇਚੈਨ ਤਰਲੋ-ਮੱਛੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਸਥਲ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:

26

ਜਬ ਹਮ ਬਾਂਧੇ ਮੋਹ ਫਾਸ ਹਮ ਪ੍ਰੇਮ ਬਧਨਿ ਤੁਮ ਬਾਧੇ ॥
ਅਪਨੇ ਛੂਟਨ ਕੋ ਜਤਨੁ ਕਰਹੁ ਹਮ ਛੂਟੇ ਤੁਮ ਆਰਾਧੇ॥
ਮਾਧਵੇ ਜਾਨਤ ਹਹੁ ਜੈਸੀ ਤੈਸੀ॥ ਅਬ ਕਹਾ ਕਰਹੁਗੇ ਐਸੀ ॥ ਰਹਾਉ॥[61]

ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੂ ਨਾਹੀ॥ ਅਬ ਤੂਹੀ ਮੈ ਨਾਹੀ॥
ਅਨਲ ਅਗਮ ਜੈਸੇ ਲਹਿਰ ਮਇਓਦਧਿ॥ ਜਲ ਕੇਵਲ ਜਲ ਮਾਹੀ॥[62]

ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤਉ ਹਮ ਮੋਰਾ॥ ਜਉ ਤੁਮ ਚੰਦ ਹਮ ਭਏ ਹੈ ਚਕੋਰਾ ॥
ਮਾਧਵੇ ਤੁਮ ਨ ਤੋਰਹੁ ਤਉ ਹਮ ਨਹੀ ਤੋਰਹਿ ॥ ਤੁਮ ਸਿਉ ਤੋਰਿ ਕਵਨ ਸਿਉ ਜੋਰਹਿ॥
ਜਉ ਤੁਮ ਦੀਵਰਾ ਤਉ ਹਮ ਬਾਤੀ॥ ਜਉ ਤੁਮ ਤੀਰਥ ਤਉ ਹਮ ਜਾਤੀ ॥[63]

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰਕ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦ ਭਗਤਾਂ-ਸੰਤਾਂ-ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨੀਚਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੀਚਹੁ ਊਚ ਕਰੈ ਮੇਰਾ ਗੋਬਿੰਦ ਕਾਹੂ ਤੇ ਨ ਡਰੈ॥
ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਧਨਾ ਸੈਨ ਤਰੈ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਸੰਤਹੁ ਹਰਿ ਜੀਉ ਤੇ ਸਭੈ ਸਰੈ॥[64]

* ਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹਨ:

ਨਾਥ ਕਛੂਆ ਨ ਜਾਨਉ ॥ ਮਨ ਮਾਇਆ ਕੇ ਹਾਥ ਬਿਕਾਨਉ॥ ਰਹਾਉ॥
ਤੁਮ ਕਹੀਆ ਹੌ ਜਗਤ ਗੁਰ ਸੁਆਮੀ ॥ ਹਮ ਕਹੀਅਤ ਕਲਿਜੁਗ ਕੇ ਕਾਮੀ॥[65]

ਸੋਈ ਮੁਰੀਦ ਮੁਕਤੀ ਕਾ ਦਾਤਾ॥ ਸੋਈ ਮੁਰੀਦ ਹਮਰਾ ਪਿਤ ਮਾਤਾ॥[66]

ii. ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ: ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਰੋਤ ਰਿਗਵੇਦ ਅਤੇ ਯਜੁਰਵੇਦ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੀਤਾ ਦੇ ਗਿਆਰਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਗਿਆਨ ਦਿਤਾ ਸੀ:- ਹੇ ਦੇਵ! ਮੈਂ ਤੇਰੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ ਬਾਹਾਂ, ਅਨੇਕ ਪੇਟ, ਅਨੇਕ ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ, ਅਨੰਤ ਰੂਪੀ ਤੈਨੂੰ

ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਹੇ ਵਿਸ਼ਵਰੂਪ। ਤੁਹਾਡਾ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਅਰੰਭ , ਨਾ ਮੱਧ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੰਤ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।[67]

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਵੀ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰਵ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਅਨੰਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ, ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਿਮਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਨਿਨ ਸੇਵਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਘਟ ਘਟ ਵਿੱਚ ਦਿਸਦਾ ਹੈ :

ਹਰਿ ਜਪਤ ਤੇਊ ਜਨਾ ਪਦਮ ਕਵਲਾਸ ਪਤਿ ਤਾਸ ਸਮ ਤੁਲ ਨਹੀ ਆਨ ਕੋਊ॥
ਇਕ ਹੀ ਏਕ ਅਨੇਕ ਹੋਇ ਬਿਸਥਰਿਓ ਆਨਰੇ ਆਨ ਭਰਪੂਰ ਸੋਊ॥[68]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਸਾਰੇ ਭਵਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ। ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਹੀ ਦੀਦਾਰ ਦੇ ਦਿਉ। ਹੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮੇਰੀ ਅਕਲ ਮੋਟੀ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਗਤੀ ਦੀ ਪਰਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਖੂਹ ਦੇ ਡਡੂ ਵਾਂਗ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ :

ਕੂਪੁ ਭਰਿਓ ਜੈਸੇ ਦਾਦਿਰਾ ਕਛੂ ਦੇਸ ਬਿਦੇਸੁ ਨ ਬੂਝ
ਐਸੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਬਿਖਿਆ ਬਿਮੋਹਿਆ ਕਛੂ ਆਰਾ ਪਾਰ ਨ ਸੂਝ॥
ਸਗਲ ਭਵਨ ਕੇ ਨਾਇਕਾ ਇਕੁ ਛਿਨੁ ਦਰਸੁ ਦਿਖਾਇ ਜੀ ॥ ਰਹਾਉ॥[69]
ਸਰਬੇ ਏਕੁ ਅਨੇਕ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਘਟ ਭੋਗਵੈ ਸੋਈ॥[70]

(iii) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਸਰੂਪ: ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰਿਪਾਟੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ੌਕ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਪਰੰਪਰਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਤੈਤ੍ਰੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨਾਲ ਉਪਮਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਮਨ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਮਨ ਦੀ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ

28 ਉਹ ਪਰਮ-ਤਤਵ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੇ ਮਨ ਨੂੰ "ਉਨਮਨ ਮਨ" ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਉਨਮਨ ਮਨ ਮਨ ਹੀ ਮਿਲੈ ਛੁਟਕਤ ਬਜਰ ਕਪਾਟ ॥
ਭਗਤਿ ਜੁਗਤਿ ਮਤਿ ਮਤਿ ਸਤਿ ਕਰੀ ਭ੍ਰਮ ਬੰਧਨ ਕਾਟਿ ਬਿਕਾਰ॥
ਸੋਇ ਬਸਿ ਰਸਿ ਮਨ ਮਿਲੇ ਗੁਨ ਨਿਰਗੁਨ ਏਕ ਬਿਚਾਰ॥[71]

ਤੁਮ ਚੰਦਨ ਹਮ ਇਰੰਡ ਬਾਪੁਰੇ ਸੰਗਿ ਤੁਮਾਰੇ ਬਾਸਾ ॥
ਨੀਚ ਰੂਖ ਤੇ ਊਚ ਭਏ ਹੈ ਗੰਧ ਸੁਗੰਧ ਨਿਵਾਸਾ ॥
ਮਾਧਉ, ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਸਰਨਿ ਤੁਮ੍ਹਾਰੀ॥ ਹਮ ਅਉਗਨ ਤੁਮ ਉਪਕਾਰੀ॥
ਤੁਮ ਮਖਤੂਲ ਸੁਪੇਦ ਸਪੀਅਲ॥ ਹਮ ਬਪੁਰੇ ਜਸ ਕੀਰਾ॥
ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਰਹੀਐ ਮਾਧਉ॥ ਜੈਸੇ ਮਧੁਪ ਮਖੀਰਾ ॥[72]

ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤੁਮ ਹਮ ਚਕੋਰਾ॥ ਜਉ ਤੁਮ ਚੰਦ ਹਮ ਭਏ ਹੈ ਚਕੋਰਾ॥[73]

ii/. <u>ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਜਾਂ ਰਾਜਾ ਰੂਪ:</u> ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਘੱਟ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਾ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪਰਮ ਤਤਵ' ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਲਤਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਦੀਵੀ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ, ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਰਨ, ਅਮਰ, ਅਜਰ, ਅਡੋਲ, ਨਿਸ਼ਚਲ, ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿ/ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਆਪਨ ਬਾਪੈ ਨਾਹੀ ਕਿਸੀ ਕੋ ਭਾਵਨ ਕੋ ਹਰਿ ਰਾਜਾ ॥
ਮੋਹ ਪਟਲ ਸਭੁ ਜਗਤੁ ਬਿਆਪਿਉ, ਭਗਤ ਨਹੀ ਸੰਤਾਪਾ ॥[74]

ਨ ਬੀਚਾਰਿਓ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਕੋ ਰਸੁ॥ ਜਿਹ ਰਸ ਅਨਰਸ ਬੀਸਰਿ ਜਾਹੀ॥[75]

ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕਮੀਨੀ ਪਾਂਤਿ ਕਮੀਨੀ ਓਛਾ ਜਨਮੁ ਹਮਾਰਾ ॥
ਤੁਮ ਸਰਨਾਗਤਿ ਰਾਜਾ ਰਾਮਚੰਦ ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰਾ॥[76]

29

2. ਜਗਤ: ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਹੈ- ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ । ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ, ਸੁਪਨਾਮਈ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਮ-ਖੇਤਰ।

ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ:

ਜੈਸਾ ਰੰਗ ਕਸੁੰਭ ਕਾ ਤੈਸਾ ਇਹੁ ਸੰਸਾਰ ॥
ਮੇਰੇ ਰਮਈਏ ਰੰਗ ਮਜੀਠੁ ਕਾ ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰੁ॥[77]

ਇਸ ਪਦ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਭਾਵ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਂਦ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ:

ਜਿਹੁ ਦੇਖੇ ਉਪਜੈ ਨਹੀਂ ਆਸਾ॥ ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਹੋਇ ਬਿਨਾਸਾ॥[78]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਪਦ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤਮ ਰੂਪ ਜਗਤ ਦਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੇ ਜਗਤ ਸੁਪਨਸ਼ੀਲ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਨਰਪਤਿ ਇਕ ਸਿੰਘਾਸਨਿ ਸੋਇਆ ਸੁਪਨ ਭਇਆ ਭਿਖਾਰੀ ॥
ਅਛਤ ਰਾਜ ਬਿਛੁਰਤ ਦੁਖ ਪਾਇਆ ਸੋ ਗਤ ਭਈ ਹਮਾਰੀ ॥[79]

ਇਕ ਰਾਜਾ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿਖਾਰੀ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਖੁਸ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਫਿਰੇ, ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਜਗਤ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਗਤ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਜਗਤ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗੱਲ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੈ ਜੋ ਸੱਚ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਗੁਣਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ੀਗਰ (ਬਾਜ਼ੀ ਕਰਤਾ):

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਜੀ ਜਗੁ ਭਾਈ॥ ਬਾਜੀਗਰ ਸਉ ਮੋਹਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਨਿਆਈ॥[80]

ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਮੋਹ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਮੋਹ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਕਾਮ,

ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ। ਭਗਤ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਵਿਰੱਕਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਗ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ । ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਆਪਨ ਬਾਪੈ ਨਾਹੀ ਕਿਸੀ ਕੋ ਭਾਵਨ ਕੋ ਹਰਿ ਰਾਜਾ ।। 81
ਭਗਤ ਨਹੀਂ ਸੰਤਾਪਾ।। ਮੋਹ ਪਟਲ ਸਭੁ ਜਗਤ ਬਿਆਪਿਆ ।

ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਸੰਸਾਰ ਵਿਧਾਤਮਕ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੁੱਖ ਭਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਰਮ-ਖੇਤਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੁੱਖ ਭਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਰਮ-ਖੇਤਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਸੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ-ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਉਪਾਧਿ ਰਹਤ ਹੋਇ ਬਡੇ ਭਾਗਿ ਲਿਵ ਲਾਗੀ ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ ਰਿਦੈ ਧਰਿ ਜਨਮ ਮਰਨ ਭੈ ਭਾਗੀ ॥ 82

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਰ ਛਿਪ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਵੇਰਾ, ਦੁਪਹਿਰ, ਸ਼ਾਮ ਤੇ ਫਿਰ ਰਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਜਨਮ, ਜਵਾਨੀ, ਬੁਢਾਪਾ ਤੇ ਅੰਤ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਕਵੀ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: ਸੁਬਹ ਹੋਤੀ ਹੈ ਸ਼ਾਮ ਹੋਤੀ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਯੂੰਹੀ ਤਮਾਮ ਹੋਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਜੋ ਦਿਨ ਆਵਹਿ ਸੋ ਦਿਨ ਜਾਹੀ ॥ ਕਰਨਾ ਕੂਚ ਰਹਨੁ ਥਿਰੁ ਨਾਹੀ ॥
ਸੰਗ ਚਲਤ ਹੈ ਹਮ ਭੀ ਚਲਣਾ ॥ ਦੂਰਿ ਗਵਨੁ ਸਿਰ ਊਪਰਿ ਮਰਨਾ ॥
.....
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਨਿਦਾਨਿ ਦਿਵਾਨੇ ॥ ਚੇਤਸਿ ਨਾਹੀ ਦੁਨੀਆ ਫਨ ਖਾਨੇ ॥ 83

ਇਹ ਦੁਨੀਆ 'ਫਨ ਖਾਨਾ', ਮੌਤ ਦਾ ਘਰ, ਜਗਤ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਇਨਸਾਨ :

ਕਿਆ ਤੂ ਸੋਇਆ ਜਾਗੁ ਇਆਨਾ ॥ ਤੈ ਜੀਵਨੁ ਜਗਿ ਸਚੁ ਕਰਿ ਜਾਨਾ ॥

ਇਹ ਜਗ ਤਾਂ ਮੌਤ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਕਰਕੇ ਨਾ ਮੰਨ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਆਵਾਗਵਨ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਘਾਹ ਦੀ ਕੁੱਲੀ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਘਾਹ ਜਲ ਗਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁੱਲੀ ਵੀ ਜਲ ਗਈ :

ਇਹੁ ਤਨੁ ਐਸਾ ਜੈਸੇ ਘਾਸ ਕੀ ਟਾਟੀ ॥
ਜਲਿ ਗਇਓ ਘਾਸੁ ਰਲਿ ਗਇਓ ਮਾਟੀ ॥

. . . . .

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸਭੈ ਜਗੁ ਲੂਟਿਆ ॥
ਹਮ ਤਉ ਏਕ ਰਾਮੁ ਕਹਿ ਛੂਟਿਆ ॥[84]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਜਗਤ ਝੂਠ ਤੇ ਮਿਥਿਆ ਹੈ, ਨਸ਼ਵਰ ਹੈ, ਫ਼ਨਾਹਨਾ ਹੈ, ਦੁਨੀਆਂ ਛੱਡਣਹਾਰ ਹੈ। ਇਸ/ਹੇ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮਯੋਗੀ ਬਣ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਮ-ਖੇਤਰ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਕਰਮ ਕਰ, ਆਪਣੇ ਰਾਮ-ਈਸ਼ਵਰ-ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਕਰ, ਉਸੇ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰ। ਜੇ ਤੂੰ ਉਸ ਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਹੌਸਲਾ ਢਾਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਣਾ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਕਰਮ-ਭੂਮੀ ਹੈ ਤੇ ਇਥੇ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਚੁਣਿਆ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਮਨੁੱਖ ਤੂੰ ਸੱਚ ਦਾ ਰਸਤਾ ਫੜ ਹਰਿ-ਮੁਕੰਦ ਨੂੰ ਜਪ ਤੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਜਗਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾ।

(3)ਮਾਇਆ: ਮਾਇਆ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਅਨਿਰਬਚਨੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ੰਕਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਅਸਤਿਤਵ ਵਾਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਤ ਮਾਇਆ ਦੇ ਵਿਧਾਨਾਤਮਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਪਾਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰੂਪ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਰੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਹੀ ਅੰਗ ਪਾਪ-ਪੱਚੀਸ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਹਮ - ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਸਾਂਕੇਤਕ ਆਕਾਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਹੋਰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ। ਰੈਦਾਸ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਲਿਖਤ ਹੋਈ ਹੈ-
(1) ਅਨ-ਅਸਤਿਤਵ ਵਿਸ਼ਯਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੇ (2) ਅਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਤਥਾ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨਅਸਤਿਤਵਵਾਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਨਸ਼ਟਰੂਪ ਹੈ, ਨਸ਼ਵਰ ਹੈ।[85]

ਬ੍ਰਹਮ ਇਕੋ ਇਕ ਸੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਭਰਮ ਜਾਂ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਅੰਸ਼-ਅੰਸ਼ੀ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਚਿਰਕਾਲ ਨਹੀਂ ਵਿਛੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਅੱਖ ਤੇ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਦਾ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਕਈ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਖਾਣਿਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਡਾਕਿਨੀ, ਸਰਪਨੀ, ਕੁਟਣਾ ਤੇ ਕੁਜਾਤ ਕਹਿਕੇ ਇਸ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋਰ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਮ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਰਾਮ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੋੜਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ 'ਹਉਮੈ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚਿਤਵ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਦੱਸੇ ਹਨ।[86]

ਸ਼ੰਕਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਜੀਵ ਤੇ ਜਗਤ ਦੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਏਕਤਾ-ਅਭੇਦਤਾ

ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ ਜਾਂ ਪਰਛਾਈਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਬ੍ਰਹਮ ਸਤ ਹੈ ਤੇ ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਮਾਇਆਵਾਦ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਗਿਆਨ, ਅਵਿਦਿਆ, ਭ੍ਰਮ ਤੇ ਨਾਮ-ਰੂਪਾਤਮਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਰਾਮਾਨੁਜ, ਮੱਧਵਾ ਤੇ ਨਿੰਬਾਰਕ ਆਦਿ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਬਹੁ-ਵਿਸਥਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਵੇਤਾ ਸ਼੍ਵੇਤ੍ਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ - ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਅਧਿਪਤਿ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਪੰਚ-ਭੂਤ ਆਦਿ ਨਾਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਉਸ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਬੱਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।[87] ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਭ੍ਰਮ, ਅਵਿਦਿਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਸਰਪਣੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵ ਨੂੰ ਵੀ ਡੱਸ ਲਿਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਮ-ਤਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਬਾਕੀ ਸੰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜਦੋਂ ਪਰਮ-ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਬੰਧਨ, ਭ੍ਰਮ, ਵਿਕਾਰ ਜੋ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਹੈ, ਕੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ: ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਭਗਤਿ ਜੁਗਤਿ ਮਤਿ ਸਤਿ ਕਰੀ ਭ੍ਰਮ ਬੰਧਨ ਕਾਟਿ ਬਿਕਾਰ ॥
ਸੋਇ ਬਸਿ ਰਸਿ ਮਨ ਮਿਲੇ ਗੁਨ ਨਿਰਗੁਨ ਏਕ ਬਿਚਾਰ॥
ਅਨਿਕ ਜਤਨ ਨਿਗ੍ਰਹ ਕੀਏ ਟਾਰੀ ਨ ਟਰੈ ਭ੍ਰਮ ਫਾਸ॥
ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਨਹੀ ਊਪਜੈ ਤਾ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ॥[88]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹੜਾ ਧਰਮ ਅਪਨਾਈਏ

34

ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹਰਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਜਾਪਦਾ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ) ਦਿਸੇ, ਕਿਹੜਾ ਕਰਮ ਕਰੀਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਮਾਇਆਵਾਦੀ ਅਸਥਿਰ ਝੰਜਟ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ, ਕਿਹੜੀ ਸਿਖਿਆ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਾਈਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦਾ ਅਭਿਮਾਨ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਵਿਵਹਾਰ ਜੋ ਬਾਹਰਲੇ ਮਲੀਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦਾ ਨਿਹਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਹੜਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਿਰਦਾ ਸੱਚਸੁੱਚਾ ਹੋ ਜਾਵੇ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਮਾ-ਭਗਤੀ ਹੈ। ਜਗਤ ਨਾਲੋਂ, ਮਾਇਆ ਨਾਲੋਂ ਮਨ ਤੋੜ ਕੇ ਪਰਮ ਤਤਵ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਹੀ ਜਗਤ-ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ :

ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਧਰਮ ਨਿਰੂਪੀਐ ਕਰਤਾ ਦੀਸੈ ਸਭ ਲੋਇ॥
ਕਵਨ ਕਰਮ ਤੇ ਛੂਟੀਐ ਜਿਹ ਸਾਧੇ ਸਭ ਸਿਧਿ ਹੋਇ ॥
. . . .
ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਨਹੀਂਉਪਜੀ ਤਾਂਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ॥ [89]

ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਂਦੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਕਿੰਨੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਮਾਟੀ ਕੋ ਪੁਤਰਾ ਕੈਸੇ ਨ ਚਤੁ ਹੈ॥ ਦੇਖੈ ਦੇਖੈ ਸੁਨੈ ਬੋਲੈ ਦਉਰਿਓ ਫਿਰਤ ਹੈ॥
ਜਬ ਕਛੁ ਪਾਵੈ ਤਬ ਗਰਬੁ ਕਰਤੁ ਹੈ॥ ਮਾਇਆ ਗਈ ਤਬ ਰੋਵਨ ਲਗਤੁ ਹੈ॥ [90]

ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰਾ ਜਗ ਬਾਜ਼ੀ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪ੍ਰੀਤ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਜੀ ਜਗੁ ਭਾਈ ॥ ਬਾਜੀਗਰ ਸਉ ਮੋਹਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਨਿਆਈ॥ [91]

ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਇੰਨੇ ਤੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਸੋਂ ਕਿਰਪਾ ਮੰਗਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਕੋਪ ਸਹਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਦਇਆ ਕਰੋ:

ਕਰੀਅਤ ਆਨ ਅਚਰੀਅਤ ਅਨ ਕਛੂ ਸਮਝ ਨ ਪਰੈ ਅਪਰ ਮਾਇਆ ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ ਦਾਸ ਮਤਿ ਪਰਹਰਿ ਕੋਪੁ ਕਰਹੁ ਜੀਅ ਦਾਇਆ। [92]

ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਇਨਸਾਨ ਤੇਰਾ

35

ਵਜੂਦ ਕੀ ਹੈ, ਤੇਰੀ ਹੋਂਦ ਕੀ ਹੈ? ਜੀਵ-ਪੰਛੀ ਵਿਚਾਰਾ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕੰਧ ਪਾਣੀ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਥੰਮੇ ਹਵਾ (ਸੁਆਸ) ਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਦੀ ਰਤੀ ਤੇ ਬਾਪ ਦਾ ਵੀਰਜ (ਰਕਤ ਬੂੰਦ) ਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਾਰਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਹੱਥ ਜਗ੍ਹਾ (ਕਬਰ) ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਮਾਇਆ-ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੈ। ਰਾਮ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਮਾਇਆ ਪਿੱਛੇ ਹਾਰ ਜਾਏਂਗਾ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਜਲ ਕੀ ਭੀਤ ਪਵਨ ਕਾ ਥੰਭਾ ਰਕਤ ਬੂੰਦ ਕਾ ਗਾਰਾ ॥
ਹਾਡ ਮਾਸ ਨਾੜੀ ਕੋ ਪਿੰਜਰ ਪੰਖੀ ਬਸੈ ਬਿਚਾਰਾ ॥
....
ਊਚੇ ਮੰਦਰ ਸੁੰਦਰ ਨਾਰੀ॥ ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨ ਬਾਜੀ ਹਾਰੀ॥[93]

ਮਾਇਆ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤਕ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਭਾਵ ਜਾਂ ਆਸ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੋ ਦਿਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਭ੍ਰਮਮੂਲਕ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵਿਨਾਸਕਾਰੀ ਹੈ:

ਬਿਨੁ ਦੇਖੇ ਉਪਜੈ ਨਹੀ ਆਸਾ॥ ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਹੋਇ ਬਿਨਾਸਾ॥
ਬਰਨ ਸਹਿਤ ਜੋ ਜਾਪੇ ਨਾਮ॥ ਸੋ ਜੋਗੀ ਕੇਵਲ ਨਿਹਕਾਮ ॥[94]
. . . .
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਮ ਬੈਰਾਗਾ॥ ਰਿਦੈ ਰਾਮੁ ਕੀ ਨ ਜਪਸਿ ਅਭਾਗਾ ॥

ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਤੁਝਹਿ ਸੁਝੰਤਾ ਕਛੂ ਨਾਹਿ ॥ ਪਹਿਰਾਵਾ ਦੇਖੇ ਊਭਿ ਜਾਹਿ॥
ਗਰਬਵਤੀ ਕਾ ਨਾਹੀ ਠਾਉ॥ ਤੇਰੀ ਗਰਦਨਿ ਊਪਰਿ ਲਵੈ ਕਾਉ॥
. . . .
ਸਾਧੂ ਕੀ ਜਉ ਲੇਹਿ ਓਟ। ਤੇਰੇ ਮਿਟਹਿ ਪਾਪ ਸਭ ਕੋਟਿ ਕੋਟਿ ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੁ ਜਪੇ ਨਾਮੁ॥ ਤਿਸੁ ਜਾਤਿ ਨ ਜਨਮ ਨ ਜੋਨਿ ਕਾਮ ॥[95]

ਕਿਸੇ ਪੂਰੇ-ਸੂਰੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸਾਧੂ ਦੀ ਜੇਕਰ ਓਟ ਲੈ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਟਾਂ-ਕੋਟ ਪਾਪ ਕੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ਨਾ ਜਾਤ, ਨਾ ਜਨਮ ਜਾਂ ਜੂਨੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਮਾਇਆ-ਜਾਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਭੇਦ ਹੈ।

<u>(4)ਜੀਵ:</u> ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ । ਕੀੜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਾਥੀ ਤਕ ਅਰਥਾਤ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਹ (ਸਰੀਰ) ਤਕ ਤਥਾਕਥਿਤ 84 ਲੱਖ ਜੂਨੀਆਂ ਸਿਰਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ।ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਮਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ-ਕੋਈ ਇੱਕ ਤੱਤ ਦਾ, ਕੋਈ ਦੋ ਦਾ, ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਦਾ, ਕੋਈ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦਾ, ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਮਤੱਤਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਧਾਗੇ ਰੂਪੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਜੂੰ ਹੈ ਜਾਂ ਬੈਕਟੀਰੀਆ, ਭਾਵੇਂ ਮੱਛਰ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਿਟਾਣੂ ਉਦੋਂ ਤਕ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਅੰਦਰ ਪਰਮਤੱਤਵ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਮਾਇਆਵਾਦੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਤੱਤਵ , ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਜੀਵ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹਨ। ਪਰਮਤੱਤਵ ਦੇ ਅਣੂ ਦੁਆਣੂ ਵਾਇਰਸ(VIRUS)ਤੋਂ ਪਰਬਤ ਤਕ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕਤਰੇ ਤਕ ਸਭ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਪੰਜ- ਤੱਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਦੇ ਅਨਿਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਢਾਂਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਦੂਤਾਂ (ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਹੰਕਾਰ) ਵਾਲਾ ਨਸ਼ਾ ਪਾ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਤਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਸ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸਤਿਨਾਮ, ਹਰੀ, ਗੋਬਿੰਦ ਜਾਂ ਪਰਮਤੱਤਵ ਦਾ ਨਾਮ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਉਹ ਢਾਂਚਾ ਪਰਮਤੱਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ ਇਕ ਲੋਹੇ ਦਾ ਢੋਲ ਖਰੀਦ ਲਿਆਉ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਆਟਾ ਪਾ ਲਉ, ਤੁਹਾਡੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕੂੜੇ ਨਾਲ ਰੱਖ ਲਉ। ਤੁਹਾਡਾ ਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਲਉ ਤੇ ਜੇ ਮਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ ਭਰ ਲਉ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪੇਂਟ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜਾਵਟ ਨਾਲ ਰੱਖ ਲਉ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਢਾਂਚਾ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਖੁਦ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਜੀਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਹਰਕਤ ਜਾਂ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ (ਪਰਮਤੱਤਵ ਦਾ ਅੰਸ਼) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਢਾਂਚਾ ਕਰਮਹੀਨਤਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ, ਚੇਤੰਨਤਾ, ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦਾਨ

ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਜੀਵ ਪੁਰਸ਼ਤਤਵ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ(ਰਾਮ ਕੋ ਭਜੇ ਸੋ ਰਾਮ ਕਾ ਹੋਇ) , ਜੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜੂਨੀ-ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ-ਸਮੂਹ ਜਗਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ (ਅਗਨੀ, ਪਾਣੀ, ਪਵਣ, ਅਕਾਸ਼ , ਧਰਤੀ) ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਇਸ ਮਾਇਆ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਜੀਵ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਜਿਹੜੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹੀ ਜੀਵ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਇਹ ਜੀਵ ਹੀ ਦੇਹ ਹੈ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸੁਖੇਨਤਾ ਵਿੱਚ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੇਹ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਚੇਤੰਨ। ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਜਮਲੋਝਟ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਅੰਤਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ॥
ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ ॥ ੧ ॥[96]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਸੰਤ ਕਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਇਤਨਾ ਹੀ ਭੇਦ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਕਪੜ ਅਤੇ ਸੂਤ ਵਿੱਚ, ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਬਣੀ ਮੂਰਤੀ ਵਿੱਚ। ਭ੍ਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਦੀ ਹਉਮੈ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁੜ ਮੁੱਖ ਜੀਵ-ਸਾਗਰ (ਪਰਮਤਤਵ) ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ। 'ਮੈਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ' ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੂ ਨਾਹੀ ਅਬ ਤੂ ਹੀ ਮੈ ਨਾਹੀ ॥
ਅਨਲ ਅਗਮ ਜੈਸੇ ਲਹਰਿ ਮਈ ਓਦਧਿ ਜਲ ਕੇਵਲ ਜਲ ਮਾਂਹੀ॥[97]

ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ।

ਜਲ ਮੈ ਕੁੰਭ ਕੁੰਭ ਮੈ ਜਲ ਹੈ, ਬਾਹਰ ਭੀਤਰ ਪਾਨੀ ॥
ਫੂਟਾ ਕੁੰਭ ਜਲ ਜਲਹਿ ਸਮਾਨਾ, ਇਹੁ ਤਤੁ ਕਥੌ ਗਿਆਨੀ ।।[੧੪]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਤਾਂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਜੋਤੀ, ਮਨ, ਆਨੰਦ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜੋਤੀ -ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜੋਤੀ -ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ-ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਦੀਪਕ ਜਲਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਜੋਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਤਮਾ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ 'ਜੀਵ' ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਅਮਰ ਹੈ। ਜੀਵੰਤ ਬਿਨਾਂ ਸਰੀਰ (ਮਨੁੱਖੀ ਚੋਖਟਾ) ਕੇਵਲ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਲ ਕੀ ਭੀਤਿ ਪਵਨ ਕਾ ਥੰਭਾ ਰਕਤ ਬੂੰਦ ਕਾ ਗਾਰਾ ॥
ਹਾਡ ਮਾਸ ਨਾੜੀ ਕੋ ਪਿੰਜਰੁ ਪੰਖੀ ਬਸੈ ਬਿਚਾਰਾ ।।[੧੫]

੬.1 (1)(ੲ) <u>ਨੈਤਿਕਤਾ:</u> ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸੀਸਰੰਜਕਤਾ, ਸਦਾਚਾਰ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਬੈਕੁੰਠ ਦੀ ਵਾਸਨਾ ਆਦਿ, ਚੇਤੰਨ ਭਾਵ-ਉਪਲਬਧੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਨੈਤਕਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ-ਸਰੂਪ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਤਾ ਪਲਦੀ ਹੈ। ਨਾਥਾਂ ਵਾਂਗ ਸੰਤ ਘਰ ਘਰ ਦੀ ਮਾਇਆ ਤਿਆਗਣ, ਇਕੱਲੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਧੀ ਸਮਝਣਾ, ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਮਾਨਤ ਠਹਿਰਾਉਣ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਦੀ ਦੇ ਤਟ ਤੇ ਉਗੇ ਪੇੜ ਵਰਗੀ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਸੰਤ ਕਵੀ ਘਰਬਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਵੀ 'ਪੂਰੈ ਸ੍ਰੂ ਪਰਚਾ ਪਾਨੇਂ' ਲਈ ਪੂਰਣ ਆਸ਼ਵਸਤ ਹੈ। ਉਹ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸ਼ੁਧਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਦੇ ਬਲ ਤੇ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਮਾਤਰ ਦੀ ਕਲਿਆਣ-ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।[100]

ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ:-

1. ਸੰਤ ਧਾਰਣਾ,
2. ਲੋਕ ਧਰਮ ਜਾਂ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ
3. ਅੰਦਰਲੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ-ਮਾਨਸਿਕ ਆਚਾਰ,
4. ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੇਧ ਧਰਮ,
5. ਸੰਤ ਸੁਭਾਅ, ਨੰਮ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ,
6. ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ, ਸਤਿ ਸੰਗਤ,
7. ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨਿਯਮ, ਪਰਨਿੰਦਾ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਵਿਰੋਧ
8. ਗੁਰੂ-ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ, ਮਹਿਮਾ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ,

9. ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਦੀ ਵਿਅਰਥਤਾ,

10. ਕਥਨੀ-ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਜੀਵਨ,

11. ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਸਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ।

1. <u>ਸੰਤ ਧਾਰਨਾ:</u> 15-16 ਵੀਂ ਸਦੀ ਭਾਰਤ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਈ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਤੋੜਿਆ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਈਸ਼ਵਰ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਧਾਰਮਕ ਆਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਹਤਾਂ ਦੀ ਸਾਮੂਹਿਕ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਦੇਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਉੱਚਤਾ ਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਸਥੂਲ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜ ਪੁਨਰਵਿਵਸਥਾਪਨ ਅਤੇ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਆਣ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ ਦੂਜੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਰਾਹ ਢੂੰਡਣ ਤੁਰ ਪਏ।

ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਵਰਗ ਨੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਵੰਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਤਿੰਨ ਚੌਥਾਈ ਭਾਗ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਔਖਾ ਸੀ, ਰਹਿੰਦਾ-ਖੂੰਹਦਾ ਮੁਸਲਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਗੰਭੀਰ ਦਿਤੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਦੇਣ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤਸੀਹੇ ਸਹਿਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਦੂਜੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਘ੍ਰਿਣਾਸਪਦ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਜਾਂ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਸੰਤ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਸਵਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ।

2. <u>ਲੋਕ ਧਰਮ ਜਾਂ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ:</u> ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਇਸ ਸੰਤ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਲੋਕ ਅੰਦੋਲਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਹੋਈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ-ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਟੁਕਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਮ ਭਾਰਤੀ-ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਰੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਸੁਰ ਵੀ ਸੰਯਮ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਇਸ ਸੰਤ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਸੰਤ ਕਵੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾ ਨੇ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਖਤ ਸੁਭਾ ਨੇ ਲੋਕ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਪਖੰਡ ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਆਡੰਬਰੀ ਭੇਖਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਕ ਇਜਾਰੇਦਾਰੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਲੋਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਲੋਕ-ਰੁਚੀ ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘਟ ਗਈ ਅਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਧਾਰਮਕ ਸਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਨਾਭਾਦਾਸ ਜੋ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ, ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰ ਦਿਤੀ:

ਸੰਦੇਹ ਗ੍ਰੰਥੀ ਖੰਡਨ ਨਿਪੁਨ, ਬਾਨੀ ਬਿਮਲ ਰੈਦਾਸਕੀ।
ਸਦਾਚਾਰ ਸ਼ਰੁਤੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਬਚਨ ਅਵਿਰੁੱਧ ਉਚਾਰਿਉ ।।
ਨੀਰ ਖੀਰ ਬਿਵਰਨ ਪਰਮ ਹੰਸਨਿ ਉਰ ਧਾਰਿਉ ।।
ਭਗਵਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਪਰਮਗਤੀ ਇਹਿ ਤਨ ਪਾਈ ।।
ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਬੈਠਿ ਗਿਆਤੀ ਪਰਤੀਤੀ ਦਿਖਾਈ।।
ਬਰਨਾਸ਼੍ਰਮ ਅਭਿਮਾਨ ਤਜਿ ਪਦ ਰਜ ਬੰਦਹਿ ਜਾਸੁ ਕੀ ।।
ਸੰਦੇਹ ਗ੍ਰੰਥੀ ਖੰਡਨ ਨਿਪੁਨ, ਬਾਨੀ ਬਿਮਲ ਰੈਦਾਸ ਕੀ ।।[102]

ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਤਿ ਘਟਾ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਹੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਅਬ ਬਿਪ੍ਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ ।। ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਸਰਣਾਇ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸਾ।। 103

ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਮਾਜਕ ਤੇ ਮਾਨਵਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜੋ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਵਿਰੁੱਧ ਮਨਾਈ ਸੀ, ਕੌਮ ਵੀ ਸਾਮਾਜਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਦੋਲਨ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਥ ਸਮਕਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਦਿਤਾ ਬਲਕਿ ਸਾਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜੇ ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ, ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਦੇ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਕਤਾ ਦੇ ਵਿਚਰੇ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਉਸ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਸਾਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਫੈਲ ਗਿਆ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਤੱਕ ਤੇ ਉਸ ਸਮਕਾਲੀ ਬਦਲਾਅ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਸਕਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰਵਾਦ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਟਕਰਾਏ। ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਕਿਤ-ਦੂਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਧਨ ਕਮਾ ਕੇ ਅਮੀਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਸਾਦੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਉੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਮਨਰੰਜਨਵਾਦੀ ਧਰਮ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਆਨੰਦਪੁਰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣੌਟ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਿਸਤਕ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਦਾ ਰਾਹ ਫੜਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਤਿ-ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਦਾਸ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ-ਪਾਟ, ਵਗੈਰ

43 ਪਾਖੰਡੀ, ਉਚ ਨੀਚ ਆਦਿ ਗਲਤ ਸਮਾਜਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਡਟ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਹੀਣੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜੀ, ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਿੱਤੀ, ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ, ਮਨੁੱਖ ਦੇਹ ਦੀ ਕੀਮਤ ਸਮਝਾਈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਲਿਆਂਦਾ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ, ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਰਵਿਦਾਸ ਧਰਮ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਧਰਮ ਸੀ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਸੀ ਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਅਨੂਠੀ ਉਦਾਹਰਣ ਸੀ।

3. <u>ਅੰਦਰਲੀ ਸੁਚੱਜਤਾ-ਮਾਨਸਿਕ ਆਚਾਰ:</u> ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਫਲ ਭਰਪੂਰ ਲਈ ਸੰਤ ਕਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਰਬਾਂਗੀਣ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਸਮਾਜਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਲੋਕਿਕ ਕਵੇਰੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਦਾਚਾਰਪੂਰਣ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੇਵਲ ਸਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਤਾਰਿਆ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਆਂਤਰਿਕ ਸ਼ੁਧਤਾ ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹੈ। ਜਦ ਤਕ ਹਿਰਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਾਤਵਿਕ ਆਚਰਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤਦ ਤਕ ਈਸ਼ਵਰ ਅਨੁਭੂਤੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ। ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਮਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਪਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਭਰੇ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ ਪਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਣੀ ਡੋਲ੍ਹ ਕੇ, [redacted] ਗਿਲਾਸ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਪਾਣੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦੁੱਧ ਪਾ ਦਿਆਂਗੇ ਤਾਂ ਦੁੱਧ-ਪਾਣੀ ਰਲ ਕੇ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਨਾ ਉਹ ਦੁੱਧ ਰਹੇ ਗਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਾਣੀ। ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਾ ਨਿੱਕੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਜੈਸੀ ਜੈਸੀ ਜੋਰਿਉ ਜੈਸਾ ਜੈਸਾ ਰਾਖਿਓ।। ਝੂਠੇ ਕਾਜਿ ਉਕਤੀ ਕਹੀ ਕਾ ਦਿਓ।।
ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਕਹਿਉ ਜਬ ਲੈ ਜੈਸੀ ਜੈਸੀ ਕਹਿ ਜੈਸੀ ਜੈਸੀ ਦੇਖਿਓ।।[104]

44 ਅੰਦਰਲੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਦ-ਆਚਾਰ ਤਾਂ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਔਗੁਣ ਤਿਆਗੇ, ਆਪਣੀ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸੰਗਤ ਕਰੇ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

> ਚਿਤੁ ਸਿਮਰਨੁ ਕਰਉ ਨੈਨ ਅਵਿਲੋਕਨੋ, ਸ੍ਰਵਨ ਬਾਨੀ ਸੁਜਸੁ ਪੂਰਿ ਰਾਖਉ॥
> ਮਨੁ ਸੁ ਮਧੁਕਰੁ ਕਰਉ ਚਰਨ ਹਿਰਦੇ ਧਰਉ ਰਸਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਮ ਨਾਮ ਭਾਖਉ॥[105]

ਮਨ (ਚਿਤ) ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ, ਅੱਖਾਂ ਸੋਹਣ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਣ, ਕੰਨ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਬਾਣੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਤੁਤੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਉਸੇ ਦਾ ਜੱਸ ਗਾਨ ਕਰੇ। ਮਨ ਨੂੰ ਮਿਠਾਸ ਭੌਰਿਆਂ ਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਵਰ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਧਰੇ ਤੇ ਰਾਮ ਨਾਮ ਜਪੇ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

<u>4. ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੇਧ ਧਰਮ:</u> ਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਪੇਖਿਕਤਾ ਅਤੇ ਆਂਤਰਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੂਪਤਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ-ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਧਰਮ ਜਾਂ ਆਚਾਰ ਵਿਚਾਰ-ਯੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸਗਲ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲਤਾ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕਤਾ ਹੀ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੇਧ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਰੂਪ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਨਾਂ ਦੇ ਵਿਧਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਧੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿਮਾਂ, ਦਇਆ, ਦੀਨਤਾ, ਧੀਰਜ, ਸੰਤੋਖ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਅਹਿੰਸਾ, ਭਗਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲਤਾ ਆਦਿ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਦਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਨਿਸ਼ੇਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ, ਕਪਟ, ਮਦ, ਮਾਇਆ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਨਿੰਦਾ, ਤੀਰਥ-ਵਰਤ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਧਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਤਿਪੁਰਖ, (ਨਿਰਾਕਾਰ), ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ, ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ, ਭਗਤੀ, ਸੁਰਤ, ਵਿਰਕਤਾ, ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰੇਮ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਤਿਸੰਗਤ, ਸਹਿਜ, ਮੋਨ ਉਪਦੇਸ਼, ਸੱਚ ਦਾ ਪਰਚਾਰ, ਉਦਾਰਤਾ, ਖਿਮਾਂ, ਸੰਤੋਖ, ਸੁਸ਼ੀਲਤਾ, ਧੀਰਜ, ਦੀਨਤਾ

ਅਧਿ ਜਿੱਤ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵੇਗਾਵਲੀ, ਕੁਸਿਕਤ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ, ਕਪਟ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਮਾਇਆ, ਕਨਕ ਕੋਰ ਕਾਮਿਨੀ, ਚਿੰਤਾ, ਨਿੰਦਾ, ਸੁਆਰਥ ਆਲਸ, ਮਾਨਸਿਕ, ਨਸ਼ਾ, ਦੁਸ਼ਮਨ, ਜੋਰਬ ਖੂਹ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

5. <u>ਸੰਤ ਯੁਗ, ਨਕਸ਼ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾ</u>: ਸਮਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਯੁਗ ਪਲੇ ਸਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸ਼ਾਂਤ ਯੁਗ ਵਾਲ ਨਵੇਂ ਕੌਮ ਵਾਲ, ਰਹੀਨ ਨਾਲ ਰੱਬ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਲ, ਸੰਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਉਪਾਸਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਬੋਲਿਸਾਹੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਲੋਕਹਿਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਰਾਜਾ ਤੇ ਰੰਕ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਊਚ-ਛੋਟੀ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੋਚ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਅਸਮਾਜਕ ਅੰਸ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਖਿਆਣਾ ਦਾ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਯੁਗ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਸਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਕਸ਼ ਵੀ ਇਹੋ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਉਹੋ ਆਚਰਣ ਵਾਲੇ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਉੱਚੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਤ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

6. <u>ਤੋਂ 11. ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਸਤਿਸੰਗਤ, ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤਿ, ਪਰ ਨਿੰਦਾ, ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਵਿਰੋਧ...</u>

ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਸੂਝ ਬੂਝ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਕੇ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਉਸਾਰੂ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਗੱਲ ਤਰਕ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਸੰਗਤ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰਨਿੰਦਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਉਸ ਹੱਦ ਤਕ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸੰਤ-ਆਚਾਰ-ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਦੁਸਵਦੇ ਹੋਣ। ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਝੂਠੇ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਕਰੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਡਟ ਕੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕੀਮਤ ਦੇਣੀ ਪਈ। ਲੋਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਹਿਸ਼ਟੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮਾਜਕ ਸੰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਖ਼ਲ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਨ, ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਨਹੀਂ ਇਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਨਿਯਮ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਭਾਲ ਅਜੇ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਗੁਰੂ ਕੌਣ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਕੋਈ ਨ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਨਿਗੁਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਪਾਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਬਣੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂਤਵ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਰਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਲਿਆ। ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਲੈਣ ਲਈ ਸੁਝਾਉ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਉਦੋਂ ਵਿਅਰਥ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੋਕੀ ਦਿੱਖ ਹੋਵੇ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦਾ ਹੋਵੇ, ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਥਾਂ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰੇ।

ਉਸ ਸੰਤ ਜਾਂ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਕਬੂਲਦਾ ਜਿਸ ਦੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਕਥਨੀ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਹੋਵੇ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਤਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਬੂਲੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਕਥਨੀ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਨੋਹਰ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਤ-ਗੋਤ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਟੱਕਰ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਨੀ-ਕਥਨੀ ਇਕੋ ਵਾਲਾ ਸੰਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਹੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਨਮਰ ਅਤੇ ਭਾਵਕ ਸੀ। ਨਾਭਾਦਾਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਉਹ

ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੀਰ-ਖੀਰ-ਵਿਵੇਕ ਵਾਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਵੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਦੇਹ ਪਰਮਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਦੀ ਵੰਦਨਾ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਰਨ-ਆਸ਼ਰਮ ਆਦਿ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਤਿਆਗ ਕੇ ਵੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਦੇਹ ਵੈਸ਼ਨੋ ਨੂੰ ਮੁਨਾਫ਼ਾਉਟ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਗਟ ਸਮਝਿਆ ਸੀ।"[104]

ਸਹਿਜ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਤਾਂ ਸਹਜ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਕਥਨੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਸਹਿਜ ਜੀਵਨ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੋ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸਹਜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਹਿਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਨਾਮ-ਸਾਧਨਾ ਅਥਵਾ ਆਚਰਣ-ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਰਨੀ-ਕਥਨੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਹਿਜ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚੋਂ ਕਰਨੀ-ਕਥਨੀ ਇਕੋ ਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਸਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮੱਧਯੁਗੀਨ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜਿਸ ਮੱਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕ ਸਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਨਾਤੇ ਆਪਣੇ-ਪਰਾਏ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਰਾਮਵਿਲਾਸ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਮਾਤਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਇਕ ਮੂਲ ਸੂਤਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ, ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਨ ਜਨਤਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਭਾਈ ਭਾਈ ਹਨ। ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਗ੍ਰਸਤ ਜਨਤਾ ਦੀ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ

ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਭੇਦ ਨਾ ਹੋਵੇ ... ਸਮਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਵੇ।[145] ਰਾਮਇੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ" ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਹ ਪਰਵਾਹ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਸੁਹਿਰਦ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੇਤਿਕ ਲੋਕ ਆ ਗਏ। ਪ੍ਰੇਮ ਸਰੂਪ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਕੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ "।[106]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਇਹ ਦਿਲੋਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਕ ਖਾਈ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਖਾਈ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਲਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਉਸ ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਉਦਾਤ ਰੂਪ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਿਕਟ ਆਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਨੀਚ ਅਤੇ ਪਤਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਹ ਜਨ-ਜਨ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।[107]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਵਰਣ-ਪ੍ਰਥਾ, ਉਚ-ਨੀਚ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਪਤਿਤ ਤੋਂ ਪਤਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦਾ ਇਨਸਾਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਚੰਡਾਲ, ਖੱਤਰੀ ਵੈਸ਼ ਆਦਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬੈਸ ਸੂਦ ਅਰੁ ਖਤ੍ਰੀ ॥ ਡੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਛ ਮਨ ਸੋਇ ॥
ਹੋਇ ਪੁਨੀਤ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਤੇ ॥ ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਦੋਇ ॥[108]

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗ ਵਿੱਚ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰਖੇਤਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸਰਬਾਂਗੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵਿਆਪਕਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਖੇਤਰ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਚੇਤੰਨ ਕਵੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਾਰਥਕਤਾ ਸਹਿਤ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਪੂਰਣ ਵੀ।

ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਠੋਸ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਪੈਲੂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

2.1(2) <u>ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਹਿਲੂ:</u> ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਜਿਥੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟਾਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਚਿੰਤਕ ਵੀ ਹਨ। ਉਹ ਨਿਰੇ ਧਾਰਮਕ ਵਖਿਆਨਕਰਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗਰੂਕ ਸਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾ ਪੰਥ ਅਪਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਨਾਇਕ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਿਸੇ ਇਕ-ਪੁਰਖੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤਤਕਾਲੀ ਰਾਜ ਦੀ ਗੁਣਗਾਣ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਹਿਤ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ (WELFARE STATE) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਲੋਕ ਰਾਜੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਕੇਤਾਵਲੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਫਿਰ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਕੋਈ ਰਹੇਗਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਉਹ ਸਥਾਨ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ: ਬੇਗਮਪੁਰਾ। ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ (Citizen) ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ:

ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ ।।
ਇਉ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਰਕ ਨਹੀਂ ਜਾਤਾ ।।
ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰੇ ॥ [109]
ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਜਨ ਗਏ ਨਿਸਤਰਿ ਤਰੇ ।ਰਹਾਉ।।

ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਮ-ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ (City State) ਦਾ ਵਾਸੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਤਤਕਾਲ ਸਮੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਿਸੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਕਿਸੇ ਰਾਜਸੀ

ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੌਧ ਵਾਂਗ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਤ ਬੇਹੱਦ ਭੈੜੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪਰੋਹਤ (ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਅਵਿਵਾਦੀ ਪੰਡਤ) ਨਾ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਮੁੱਖ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੀਲ ਬਾਹਰ ਇਕੱਲੇ ਆਪਣੀ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ-ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲੇ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੌਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਊਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਉਹ ਧਾਰਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਚੇਤੰਨ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਜਾਗਦੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਜਦੋਂ ਮੰਦਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਢਾਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤਾਂ ਧੀਆਂ ਚੁੱਕੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਲਿਤ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਖੂਨ ਤਾਂ ਖੌਲਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਵੀ ਸੀ, ਜੋ ਹਰ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਲਮ ਦੀ ਪਲੀਤੇ ਲੈਂਦੇ ਸੀ, ਪਰ ਕੀ ਕਰਦੇ, ਕਿਸ ਲਈ ਕਰਦੇ ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸਨ, ਉਹ ਲੋਕ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨਿਤਪ੍ਰਤਿ [illegible] ਪਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਜਿਥੇ ਸਾਂਝੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਹੀ ਕਬੂਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸੂਝ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਤੇ ਸੰਦੇਹ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਬਲਹੀਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜਾਬਰ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਰੁੱਧ ਟੱਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਹਿੰਦੂ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ) ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਣਗੇ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਸਹਿਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਣ ਦੇ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਨਾਗਰ ਜਨਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਬਿਖਿਆਤ ਚਮਾਰੰ॥
ਰਿਦੈ ਰਾਮ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਨ ਸਾਰੰ॥[110]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਰਾਮ-ਗੋਬਿੰਦ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਆ ਗਏ ਹਨ, ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਗੈਰਤ ਜਾਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਵੀ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਦੀਦ ਕਿਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪੰਡਤ ਵੀ ਆਕੇ ਡੰਡਾਉਤ ਬੰਦਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟਬਾਂਢਲਾ ਢੋਰ ਢੋਵੰਤਾ,
ਨਿਤਹਿ ਬਾਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ ॥
ਅਬ ਬਿਪ੍ਰ ਪਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ
ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਸਰਣਾਇ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸਾ ॥[111]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਵੀ ਹੋਕਾ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੇ ਮੇਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਦੋਸਤੋ:

ਹਮ ਬਡ ਕਬਿ ਕੁਲੀਨ ਹਮ ਪੰਡਤ ਹਮ ਜੋਗੀ ਸੰਨਿਆਸੀ
ਗਿਆਨੀ ਗੁਨੀ ਸੂਰ ਹਮ ਦਾਤੇ ਇਹ ਬੁਧਿ ਕਬਹਿ ਨ ਨਾਸੀ ॥[112]

ਰਵਿਦਾਸ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਪੰਡਤ (ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ) ਹੈ, ਜੋਗੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਟੋਟਕੇ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਣੀ ਗਿਆਨੀ ਹੈ, ਸੂਰਬੀਰ ਹੈ, ਦਾਨ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ, ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਲਵੋ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਨਾ ਕਰੋ, ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਇਨਸਾਨ ਸਮਝੋ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਵੋ। ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਾਲਮ ਸ਼ਾਸਕ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਵੋ। ਏਥੇ ਇਕੋ ਉੱਚੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਸਭੈ ਨਹੀਂ ਸਮਝਸਿ ਭੂਲਿ ਪਰੇ ਜੈਸੇ ਬਉਰੇ ॥
ਮੋਹਿ ਅਧਾਰੁ ਨਾਮ ਨਾਰਾਇਣ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਨ ਧਨ ਮੋਰੇ ॥[113]

ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਚਲ ਫਿਰ ਰਹੇ ਹੋ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਮਲਾ-ਪਾਗਲ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ

53

ਕਿ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਾਂ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਣ ਵੀ ਉਸੇ ਦੇ ਹੀ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਕਿਉਂ ਡਰਦੇ ਹੋ? ਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਅਪੀਲ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਰੀਬ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ , ਜੋ ਦੋਹਰੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ - ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਦੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ।

ਏਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਵੈਸ਼, ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਨਵ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੈਰ-ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਜਾਗੇ ਤੇ ਉਹ ਤਤਕਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਲਹਿਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਾਵਨ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸੀ ਭੇਜਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਅਪੀਲ ਸਮਕਾਲੀ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਨਾ ਸਕੀ:

ਜਿਹ ਕੁਲ ਸਾਧੁ ਬੈਸਨੋ ਹੋਇ॥ ਬਰਨ ਅਬਰਨ ਰੰਕੁ ਨਹੀ
ਈਸੁਰੁ ਬਿਮਲ ਬਾਸੁ ਜਾਨੀਐ ਜਗਿ ਸੋਇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ॥
ਬ੍ਰਹਮਣ ਬੈਸ ਸੂਦ ਅਰ ਖ੍ਯ੍ਯਤ੍ਰੀ ਡੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਛ ਮਨ ਸੋਇ ॥
ਹੋਇ ਪੁਨੀਤ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਤੇ ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਦੋਇ॥ 114

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਤਾਨ੍ਹਾਜ਼ਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਤਾਨ੍ਹਾਜ਼ਨੀ ਇਹ ਸੀ:

115
ਪੰਡਿਤ ਸੂਰ ਛਤ੍ਰਪਤਿ ਰਾਜਾ ਭਗਤ ਬਰਾਬਰਿ ਅਉਰੁ ਨ ਕੋਇ॥

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂੰ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਚਮਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੇਤਾ ਬਣੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਬਣਕੇ ਕੋਈ ਮਾਣ-ਇੱਜ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਉਹ ਬਾਹਰਲੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਤਾਂ ਮਾਰ ਖਾ ਲੈਣੀ, ਜ਼ੁਲਮ ਸਹਿ ਲੈਣਾ, ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਕਰਵਾ ਲੈਣੀ, ਵਿਹਰ ਕੁਆ ਲੈਣੇ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕਰਵਾ ਲੈਣੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਕ ਚਮਾਰ ਸ਼ੁਭਵਾਨ ਭਗਤ ਤੇ ਜਾਗੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ

ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਿਡਰ ਸਨ, ਦਲੇਰ ਸਨ ਅਤੇ ਜਾਗੇ ਹੋਏ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ-ਸੁਣਾਉਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿਬੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂਕਿ ਆਗਾਮੀ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ਾਰੋਪਿਤ ਨਾ ਕਰਨ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਕੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਦਾ ਲੇਖਕ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਆਗਾਮੀ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਲੱਭਣਗੀਆਂ।

/ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਦਰਅਸਲ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸੀ, ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੇ ਤਾਂ ਕਸੂਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਾਮਵਾਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਸਮਝਦਾਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਅਜ ਉਹ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ (ਅੱਜ ਤੋਂ 607 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ) ਵਿੱਚ ਸੁਧਰਿਆ ਸਾਮਵਾਦ (Revised socialism) ਲੋਕਰਾਜੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਉਪਬੰਧ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕਲਪਿਤ ਸਮਾਜ ਇਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ (Welfare State) ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਰਾਜੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਲੋਕਰਾਜੀ ਸਮਾਜਵਾਦ (Democratic Socialism) ਦੀ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨੀਂਹ ਉਦੋਂ ਰੱਖੀ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰੂਹ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ-ਸਮਝ ਕੇ 'ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਥੇ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ "ਸਭੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨ, ਕੋਈ ਨਾ ਦਿਸੈ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ" ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੀ ਹੈ। ਲੋਕਰਾਜੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਸੰਪੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲਾ ਵਿਧਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ।। ਦੂਖ ਅੰਦੋਹ ਨਹੀ ਤਿਹਿ ਠਾਉ।।
ਨ ਤਸਵੀਸ ਖਿਰਾਜ ਨ ਮਾਲੁ।। ਖਉਫ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸੁ ਜਵਾਲੁ ।।
ਅਬ ਮੋਹਿ ਖੂਬ ਵਤਨ ਗਹਪਾਈ ।। ਊਹਾਂ ਖੈਰ ਸਦ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ।। ਰਹਾਉ।।
ਕਾਇਮ ਦਾਇਮ ਸਦਾ ਪਾਤਿਸਾਹੀ।। ਦੋਮ ਨ ਸੇਮ ਏਕ ਸੋ ਆਹੀ ।।
ਆਬਾਦਾਨ ਸਦਾ ਮਸਹੂਰ ।। ਊਹਾ ਗਨੀ ਬਸਹਿ ਮਾਮੂਰ ।। 2 ।।
ਤਿਉ ਤਿਉ ਸੈਲ ਕਰਹਿ ਜਿਉ ਭਾਵੈ।। ਮਹਰਮ ਮਹਲ ਨ ਕੋ ਅਟਕਾਵੈ ।।
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਖਲਾਸ ਚਮਾਰਾ ।। ਜੋ ਹਮ ਸਹਰੀ ਸੁ ਮੀਤ ਹਮਾਰਾ।। 3 ।।[116]

ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਧਾਰਮਕ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਹ ਘਾਟੀ/ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚੋਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2.1(3) ਸਮਾਜਕ ਪਹਿਲੂ: ਜਿਸ ਕਵੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕਮਿਕ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰਲ-ਗਡ ਨਾ ਹੋਵਣ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਾਧ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨੀ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਹਿਮ ਮਸਲੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਕ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਇਕ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਬਣਨ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਹਨ। (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਲੀਕ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਚੇਤਨ ਕਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜਿਥੇ ਇਕ ਸਪਸ਼ਟਵਾਦੀ ਸਰਬਸਾਂਝੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਗਰਦੂਤ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਗਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪੀ ਹੋਈ ਦਾਬ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਧਰੇ ਗੁਨਾਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਦਬਾਅ ਕਾਰਣ ਉਹ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ। ਅੰਦਰਖਾਤੀ ਉਹ

ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਾਤ ਪਰਿਪਾਟੀ ਅਤੇ ਵਰਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵਧੀਆ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਮਿੱਠੇ ਜ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਸੀ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਬੇਹੱਦ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਡਰਰਨਿਰੇਸ਼ ਪਾਸ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਵੀ ਲਾਈਆਂ ਪਰ ਉਹ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਸੀ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ਇਕ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਡਤਾਂ/ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਰੀਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਸਦੱਸ ਹੈ, ਇਕ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਹੈ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਸੇਵਕਾਵਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਨਿਜਨਾਬਦੀ ਅਤੇ ਨਵ-ਸੂਤਰਬੱਧਤਾ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਸਹਿ ਲਏ, ਬੇਪੱਤੀਆਂ ਸਹਾਰ ਲਈਆਂ ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਿਛੜੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਰਗ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਨਾ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵੇਲੇ ਸਮਾਜ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ: ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਹਾਂ ਵਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਿਰਕੱਢ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਸਰਦਾਰੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਏਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਲਝਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਖੰਡਪੂਰਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੇ ਵਰਣਾਂ-ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੱਥ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਾਇਕ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਇਕ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਰਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਗੂਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਕਾਰਣ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਭੈੜੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੂਜਾ ਦੀ। ਡੰਗਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜਾ ਸਲੂਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ

ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਛੱਪੜ ਵਿਚ ਨਹਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਕੋਹੜ-ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਉਸ ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸੀ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ।

ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਕੁਝ ਤਿੱਖੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾ ਦੇ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕੋ ਸੀ: ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਵ-ਰੂਪਣ ਕਰਨਾ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਬੇਪੱਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਿਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੰਤ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਭਲੀਭਾਂਤ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਚਪੂਰਣ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪੂਰਕ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਵਿਰੁੱਧ, ਹੋ ਰਹੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। (ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਚਮਾਰ' ਲਿਖ ਕੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚਮਾਰ(ਸ਼ੂਦਰ) ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਘਿਰਣਾਸਪੱਦ ਕਰਤੂਤਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗਰੂਕ ਹਨ।)

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਹਾਕਮ, ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਨਰਕਨਿਰੇਸ਼ ਬੇਨਤੀ ਨਾ ਸੁਣੇ, ਜ਼ੁਲਮ ਹੀ ਕਰਦਾ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾ ਲੱਗੇ, ਉਸ ਦੀ ਅਣਖ ਅਤੇ ਖੂੰਨ ਵੀ ਮਲੀਨ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਣ, ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੜ ਕੇ ਜਿਸ ਦੀ ਮੂੰਹ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕਰੂਪ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਨਸਾਨ ਪਾਸ ਇਕੋ ਚਾਰਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ। ਜੇਕਰ ਇਨਸਾਨ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ, ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਵਿਵਸਥਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ:

59

ਮੇਰੀ ਸੰਗਤਿ ਪੋਚ ਸੋਚ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ।। ਮੇਰਾ ਕਰਮੁ ਕੁਟਿਲਤਾ ਜਨਮ ਕੁ ਭਾਂਤੀ॥
ਰਾਮ ਗੁਸਈਆ ਜੀਅ ਕੇ ਜੀਵਨਾ।। ਮੋਹਿ ਨ ਬਿਸਾਰਹੁ ਮੈ ਜਨੁ ਤੇਰਾ ॥ ੧ ॥
ਮੇਰੀ ਹਰਹੁ ਬਿਪਤਿ ਜਨ ਕਰਹੁ ਸੁਭਾਈ॥ ਚਰਣ ਨ ਛਾਡਉ ਸਰੀਰ ਕਲ ਜਾਈ॥
ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਉ ਤੇਰੀ ਸਾਭਾ॥ ਬੇਗਿ ਮਿਲਹੁ ਜਨ ਕਰਿ ਨ ਬਿਲਾਂਬਾ॥ 117

ਕਿ ਮੇਰੀ ਸੰਗਤ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਕਥਿਤ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਡੰਗਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਦਿਨ ਰਾਤ ਇਹੋ ਸੋਚ ਖਾਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਮੇਰਾ ਪੇਸ਼ਾ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇੱਜ਼ਤ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਮਰੇ ਡੰਗਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਲਾਹੁੰਦਾ, ਜੁੱਤੀਆਂ ਸੀਂਦਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਚਮੜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਦਬੂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਇਸ ਗਰੀਬ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ~~ਇਨ੍ਹਾਂ~~ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਕਿਫ਼ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਮੇਰੇ ਗੁਸਾਈਂ, ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਭਗਤੀ ਵੀ ਦਿਉ, ਮੈਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਨ ਵਿਸਾਰੋ, ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਹੀ ਬੰਦਾ ਹਾਂ, ਤੇਰਾ ਅੰਸ਼ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਬਿਪਤਾ ਦੂਰ ਕਰੋ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ~~ਮੇਰੀ ਬਿਪਤਾ ਦਾ ਹੱਲ~~ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਇਸ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਬਚਾਉ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਚਰਨ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣੇ ਜਦ ਤਕ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਬਿਪਤਾ ਦਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਲਭਦੇ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਨਿਮਰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ। ਮੇਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰੋ, ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੋ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਿਵਾਉ।

(ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਮੇਰੇ ਤੇ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਸਮਾਜ ਅੰਤਰ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ॥ ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ॥
ਜਉ ਪੈ ਹਮ ਨ ਪਾਪ ਕਰੰਤਾ ਅਹੇ ਅਨੰਤਾ॥ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਨਾਮ ਕੈਸੇ ਹੁੰਤਾ ॥
ਤੁਮ ਜੋ ਨਾਇਕ ਆਛਹੁ ਅੰਤਰਜਾਮੀ॥ ਪ੍ਰਭ ਤੇ ਜਨੁ ਜਾਨੀਜੈ ਜਨ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ॥ 118
ਸਰੀਰੁ ਅਰਾਧੈ ਮੋ ਕਉ ਬੀਚਾਰ ਦੇਹੁ॥ ਰਵਿਦਾਸ ਸਮਦਲ ਸਮਝਾਵੈ ਕੋਊ॥

60 ਅਸੀਂ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਜਪਦੇ ਹਾਂ ਕੋਈ ਪਾਪ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਤੇਰੀ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਨਾਮ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਹੋ, ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਨਾਇਕ ਹੋ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਰਬਕਰਤਾ, ਸਰੇਸ਼ਠਤਾ, ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਪਾਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਮਾਲਿਕ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸੇਵਕ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਸੇਵਕ ਤੋਂ ਮਾਲਕ ਦੀ ਪਰਖ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚਾ ਸਰੀਰ ਤੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੇਰੇ ਹੀ ਹੁਣ ਕਾਇਨ ਵਿੱਚ ਨਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਮੇਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਟੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਸਮਝਾਵੇਗਾ। ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਾਨ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਤੇ (ਮੇਰੇ ਨਫਰਤ ਕੁਜਾਤ ਕਿਰਕੇ) ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਦੁਰ-ਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਬਚਾਉ।

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਨਿਮਰਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਮਿੱਤਰ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨਾਲ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਹੈ, ਰੋਸ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਆਸ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਖਸ਼ਿਅਤ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸੁੱਚੇ ਕਰਮ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਸੁਚੇਤ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਭਰੋਸਾ-ਯੁਕਤ (Confident) ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਨਾਮ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਰਾਮ ਨਾਮ ਦਾ ਸਹਜ ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਨਾਮ ਦਾ ਧਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬੈਲ ਤੇ ਲੱਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਬੈਲ ਜੋ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪੀ
ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਬੈਲ ਤੇ ਬਿਖ(ਜ਼ਹਿਰ ਲੱਦੀ ਹੋਈ ਹੈ
ਪੰਧ ਤੇ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੇ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਲੱਦੀ ਹੋਈ ਹੈ/ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਸਾਰ ਨੇ ਪਾਪਾਂ ਨਾਲ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਕਮਾਈ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ -ਬੈਲ ਤੇ ਲੱਦੀ ਹੋਈ ਹੈ ਨਫਰਤ ਰੂਪੀ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਲੱਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਬੇਇਨਸਾਫੀ, ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਸਮਾਜਕ ਕਰੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਫਲ ਲੱਦੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਰਵਾਰ ਪਾਰ ਦੇ ਦਾਨੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ 'ਲਿਖ ਲੇਹੁ ਆਲ ਪਤਾਲੁ'। ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਜਮਰਾਜ ਨੇ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜਾਂ ਦੂਤਾਂ (ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਹੰਕਾਰ) ਦਾ ਸਾਥੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ, ਜੰਜਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਿਆ,

ਕਦੀ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਠੱਗੀ-ਠੋਰੀ ਨਾਲ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨ ਹੀ ਉਹ ਫਖਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਦਰ ਬੇਦਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਉਸ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵਾਂਗਾ ਮਜੀਠ ਵਰਗਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਰੰਗ ਕੁਸੰਭੜੇ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਰਗਾ ਹੈ, ਕੱਚਾ ਰੰਗ, ਛਿਨਭੰਗਰ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਰਮੱਈਏ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਮੇਰੇ ਮੁਰਾਰੀ। ਮੇਰੀ ਨਾਮ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਸਾਂਭ ਲਉ, ਇਹ ਲੁੱਟੀ ਨਾ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ :

> ਘਟ ਅਵਘਟ ਡੂਗਰ ਘਣਾ ਇਕੁ ਨਿਰਗੁਣ ਬੈਲ ਹਮਾਰ ॥
> ਰਮਈਏ ਸਿਉ ਇਕ ਬੇਨਤੀ ਮੇਰੀ ਪੂੰਜੀ ਰਾਖੁ ਮੁਰਾਰਿ ॥
> ਕੋ ਬਨਜਾਰੋ ਰਾਮ ਕੋ ਮੇਰਾ ਟਾਂਡਾ ਲਾਦਿਆ ਜਾਇ ਰੇ ॥ ਰਹਾਉ ॥
> ਹਉ ਬਨਜਾਰੋ ਰਾਮ ਕੋ ਸਹਜ ਕਰਉ ਬਪਾਰ॥ ਮੈ ਰਾਮ ਨਾਮ ਧਨ ਲਾਦਿਆ ਬਿਖੁ
> ਲਾਦੀ ਸੰਸਾਰ ॥ 2 ॥
> ਉਰਵਾਰ ਪਾਰ ਕੇ ਦਾਨੀਆ ਲਿਖ ਲੇਹੁ ਆਲ ਪਤਾਲ ॥
> ਮੋਹਿ ਜਮ ਡੰਡੁ ਨ ਲਾਗਈ ਤਜੀਲੇ ਸਰਬ ਜੰਜਾਲ ॥ 3 ॥
> ਜੈਸਾ ਰੰਗ ਕੁਸੁੰਭ ਕਾ ਤੈਸਾ ਇਹੁ ਸੰਸਾਰੁ ॥ ਮੇਰੇ ਰਮਈਏ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਕਾ
> ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰੇ ॥[119] 38

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਣਾ ਕੋਈ ਕਠਿਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਇਕ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਇਨਸਾਨ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਕੋਤੰਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਰਸ਼ਨਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨਾਇਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ "ਸਾਧਨ ਮੈਂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ ਹੈ" ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਚਿੰਤਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕਤਾ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨਵ-ਨਿਰਮਿਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰੀ ਹੈ। ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਦੀ

ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਵਿਚਾਰ ਜਿਥੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਨ, ਉਥੇ ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਸੱਜਰੇਪਨ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਕਲਾ ਪੱਖ

5.2 ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ - ਸ਼ਬਦ ਕਵੀ ਦੀ ਕਰਤਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਅਜਿਹੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਰਚਨਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤ ਦੀਆਂ ਮਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ [illegible] ਢਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਵਰਣਨ-ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜੀਵਤਾ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਰਣਨ-ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਲਾ ਪੱਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਪੱਖ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਕਾਵਿ - ਸੁੰਦਰਤਾ, ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਕਾਵਿ - ਰਸਕਤਾ ਦੀ ਪਰਪਕਤਾ ਅਤੇ ਸਦੀਵਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਮਾਰਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਹਰਖ-ਸੋਗਾਂ ਦੀ ਇੱਛਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਾਦੂ ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇਕਰ ਉਹ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤਾਗਣ ਨੂੰ ਕੀਲ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਕਾਵਿ-ਹਿਰਦਾ ਮਾਨਵੀ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਲ, ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਕਿਰ ਕਲਪਨਾ ਮੂਲਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦਾ ਇਕ ਸੁੰਗੜਿਤ ਤੁਕ-ਬੰਦੀ ਦਾ ਰੋਖਟਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਫਲ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰੇ, ਸਾਤਵਿਕਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੇਧ ਦੇਵੇ। ਕਾਵਿ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੁਹਿਰਦ ਰਸਿਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਧੜਕਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸੰਸਾਰ, ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਦਾ ਹੀ ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਅਮਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਲਾ-ਭਰਪੂਰ ਕਾਵਿ ਵੀ ਨਿੱਤ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਅਮਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾਮੂਲਕ ਅਵਸਥਾ ਕਦੇ ਪੁਰਾਣੀ, ਮੈਲੀ ਜਾਂ ਬੇਸੁਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ: ਪਸ਼੍ਯ ਦੇਵਸ੍ਯ ਕਾਵ੍ਯੰ ਨ ਮਮਾਰ ਨ ਜੀਰ੍ਯਤਿ ।[120]

ਅਨੰਦਵਰਧਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਹੀ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ (ਬ੍ਰਹਮਾ)

ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਵਿਵਿਧ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਕਵੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਕੂਲ ਨਵੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਅਨੰਦ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਦਾਤਵਰਧਕ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ :

> ਅਪਾਰੇ ਕਾਵ੍ਯ ਸੰਸਾਰੇ ਕਵਿ ਰੇਵ : ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ :
> ਯਥਾਸਮੈ ਰੋਚਤੇ ਵਿਸ਼ਵੰ ਤਥੇਦੰ ਪਰਿਵਰਤਤ ॥[121]

ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ : ਨਿਯਤਿਕ੍ਰਿਤ ਨਿਯਮ ਰਹਿਤਾਂ ਹਾਦੈਕਮਯੀਮਨਨ੍ਯ ਪਰਤੰਤ੍ਰਾਮ[122] ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਪਣੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਹੁਸਨਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖੜੇ ਤੋਂ ਕਮਲ ਫੁੱਲ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਵਲ ਫੁੱਲ ਵਰਗੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਸੀਤਲ ਚਾਂਦਨੀ ਅਤੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਹਲਕੀ ਗਰਜ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਯੋਗਣਾਂ ਲਈ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਵੀ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਬਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਆਪਣਾ ਨਿੱਤਾਂ ਨਵਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਜੀਵੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਿਖਾਰ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਦਿਨ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਯੁੱਗਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਯੁੱਗ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲਦੀ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਹਿਰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਮਾਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।[123]

ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਪੱਖ ਵੀ ਦੇਖਣੇ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੋਣਗੇ, ਜੋ ਕਲਾ ਪੱਖ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਪੱਖ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਨਾ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਉਚਿੱਤ ਹੋਵੇਗਾ :

(ੳ) ਕਾਵਿ-ਸੌਸ਼ਠਵ ਕਲਾ

(ਅ) ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਲਾ

(ੲ) ਕਾਵਿ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪੱਖ

(ਸ) ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਪੱਖ

<u>੭.੨(ੳ). ਕਾਵਿ-ਸੌਸ਼ਠਵ ਕਲਾ</u>

ਕਾਵਿ-ਸੌਸ਼ਠਵ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਵੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਉਡਾਰੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਡੂੰਘਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਾਵਿ-ਮਰਮਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਕਾਵਿ-ਸੌਸ਼ਠਵ ਦੀ ਪਰਿਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਸੌਸ਼ਠਵ ਦਾ ਸਹੀ ਟੈਸਟ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਏ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਜੇਕਰ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਟੁੰਬਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਲਾ ਦੀ ਕੰਗਿਆਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਪਾਠਕ ਮੁਗਧ ਹੋ ਉਠੇ ਜਾਂ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕਹਿ ਉਠੇ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਕਾਵਿ-ਸੌਸ਼ਠਵ ਕਲਾ ਸਫਲ ਹੈ।

ਕਵੀ ਮਾਨਵ ਜਗਤ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭਾਵਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਯੁਕਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਮਨੋਵੇਗਾਂ, ਉਦਗਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਲਪਨਿਆਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਨਵੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਉਦੀਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਵਿ-ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਰਸ, ਡਾ: ਯੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ: ਕਨ੍ਹੱਈਆ ਲਾਲ ਪ੍ਰਸੂਨ, ਡਾ: ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਵਿਯੋਗੀ ਹਰਿ, ਡਾ: ਨਗੇਂਦਰ, ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ ਆਦਿ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ :

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮਨਵਯਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਜਾਂ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕੋਈ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤਦ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਪਿੰਗਲਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉਤੇ ਠੀਕ ਪੂਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ।[124]

ਬਾਣੀ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਅਸੀਂ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ: (1) ਭਾਵ ਪੱਖ ਅਤੇ (2) ਕਲਾ ਪੱਖ। ਭਾਵ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਭਾਵ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਸੌਂਦਰਯ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੀ ਉਹ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ। ਦੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਭਾਵਾਂ, ਅਨੁਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਜਾਂ ਸੰਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੀ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ (ਅਨੁਭਵ) ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਜਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਲਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। [redacted]। ਜੇਕਰ ਉਹ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਿਤ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਕਵੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਸਫਲ ਕਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰੈਦਾਸ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਭੂਤੀ ਪ੍ਰਬਲ ਵੇਗ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪਰਿਵਰਤਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਟਕਸਾਲੀ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਨਿਯੋਜਿਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਵੱਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਤਤਕਾਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ ਦਾ ਇਹੀ ਤਾਤਕਾਲਿਕ ਅਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਭਵਿਖ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ~~ਅਸੰਸਕ੍ਰਿਤ/ਰੂਪ/ਭਵਿਖ/ਵਿੱਚ/ਵਿਕਸਿਤ/ਹੋ/ਕੇ/ਨਵੀਨ/ਭਾਸ਼ਾ/ਦੇ/~~ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।[125]

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਰਣਤ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ- ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀਭਾਵ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰਵਭੌਮਿਕ, ਸਰਵਕਾਲਿਕ, ਧਾਰਮਕ , ਸਮਾਜਕ, ਨੈਤਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਗੁਣ- ਨਿਰਗੁਣ ਵਿਅਕਤ- ਅਵਿਅਕਤ, ਏਕ- ਅਨੇਕ ਆਦਿ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਰਣ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਉੱਦਾਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[126]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੌਂਦਰਯ ਵਿਚਲੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਈ :

(1) ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ;

(2) ਰਹਸ ਅਨੁਭੂਤੀ ;

(3) ਰਸ ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ

(4) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਨ ;

ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਲਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ - ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਕਾਵਿ-ਸੌਂਦਰਯ ਨਿਰੇ ਭਾਵਾਂ, ਅਨੁਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਖਰਦੀ, ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਲਾ ਤੇ ਵਿਵੇਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰਖ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੁਤਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

(1) <u>ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੁਭੂਤੀ</u>: ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਵਿ ਸਰਬ-ਸੰਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਗਿਆਨ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਊਣੀ ਨਹੀਂ। ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਰਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਸਰਬ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਮੂਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਅਨੁਭਵ (ਜਜ਼ਬਾ) ਵੀ ਕਾਵਿ ਜਗਤ ਨੂੰ ਕਾਲਪਨਿਕ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਜਜ਼ਬਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਦੁਗਣੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਣ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਖੁਸ਼ਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਹ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਨੂੰ ਢੂੰਡੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਜਗਤ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਸੰਪੂਰਨ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਯਥਾਰਥਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨੱਚਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੱਤ ਜਾਂ ਸੰਤ ਮੱਤ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਾਵ ਇਕੱਠੇ-ਮਿਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਮਰਤਵ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਸਤੇ ਦੋਵੇਂ ਕਠਨ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਲਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਬਣਨ ਲਈ ਮਿੱਟੀ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿੱਚ ਮਗਨਤਾ, ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਦੀ ਤਮੰਨਾ, ਮਿਲਣ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਤੜਪ, ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਦਿ ਧਰਨਾ ਅਵੱਸ਼ਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਨਾਲੋਂ ਭਗਤ, ਸੰਤ, ਮਹਾਤਮਾ, ਗੁਰੂ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਗਹਿਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਗਨ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਹਾਗਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਛਲ ਛਲ ਕਰਦੀ ਹੈ:

(1) ਸਹ ਕੀ ਸਾਰ ਸੁਹਾਗਨਿ ਜਾਨੈ॥ ਤਜਿ ਅਭਿਮਾਨੁ ਸੁਖ ਰਲੀਆ ਮਾਨੈ ॥
ਤਨੁ ਮਨੁ ਦੇਇ ਨ ਅੰਤਰ ਰਾਖੈ ॥ ਅਵਰਾ ਦੇਖਿ ਨ ਸੁਨੈ ਅਭਾਖੈ॥

. . . .

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸਰਨਿ ਪ੍ਰਭ ਤੇਰੀ ॥ ਜਿਉ ਜਾਨਹੁ ਤਿਉ ਕਰੁ ਗਤਿ ਮੇਰੀ ॥[127]

(2) ਕਹਾ ਭਇਓ ਜਉ ਤਨੁ ਭਇਓ ਛਿਨ ਛਿਨ ॥ ਪ੍ਰੇਮੁ ਜਾਇ ਤਉ ਡਰਪੈ ਤੇਰੋ ਜਨ ॥
ਤੁਝਹਿ ਚਰਨ ਅਰਬਿੰਦ ਭਵਨ ਮਨੁ ॥ ਪਾਨ ਕਰਤ ਪਾਇਓ ਪਾਇਓ ਰਾਮਈਆ ਧਨ ॥

. . . .

ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਜੇਵਰੀ ਬਾਧਿਓ ਤੇਰੋ ਜਨ ॥ ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਛੂਟਿਬੋ ਕਵਨ ਗੁਨ ॥[128]

ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਗਹਿਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਮਤਾ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਘਰ (ਬੇਗਮਪੁਰਾ) ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਮੱਈਏ (ਦੋਸਤ) ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪਰਮ-ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਮਲਕੀ ਮਿਤ੍ਰਾਪੁਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ:

ਜੈਸਾ ਰੰਗ ਕਸੁੰਭ ਕਾ ਤੈਸਾ ਇਹੁ ਸੰਸਾਰ ॥
ਮੇਰੇ ਰਮਈਏ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਕਾ ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ॥ 129

ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾਨੁਭੂਤੀ ਦਰਸ਼ਨਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਲੱਖ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਜੀਵ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਜਦ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦੀ।

ਅਨਿਕ ਜਤਨ ਨਿਗ੍ਰਹ ਕੀਏ ਟਾਰੀ ਨ ਟਰੈ ਭ੍ਰਮ ਫਾਸ ॥
ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਨਹੀ ਉਪਜੈ ਤਾਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ ॥ 130

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿੱਚ ਹਾਸਵਾਦਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਨਮਰਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਫ਼ਖ਼ਰ ਵੀ ਹੈ, ਨਿੱਰਭਰ ਆਪਣਾ-ਪਨ ਵੀ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸ਼ੁਕਰ ਵੀ, ਉਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਵੀਂ ਤਲਬ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ-ਦੋਸਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਤੁਮ ਚੰਦਨ ਹਮ ਇਰੰਡ ਬਾਪੁਰੇ ਸੰਗਿ ਤੁਮਾਰੇ ਬਾਸਾ ॥
ਨੀਚ ਰੂਖ ਤੇ ਊਚ ਭਏ ਹੈ ਗੰਧ ਸੁਗੰਧ ਨਿਵਾਸਾ ॥ 131

. . . .

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਬੇਹੱਦ ਸਰੇਸ਼ਠ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਹੈ।

(2) <u>ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ:</u> ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਪਰਮ ਤੱਤਵ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਗੇਯ, ਭਾਵ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਆਸ਼੍ਰਯ ਅਤੇ ਆਲੰਬਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਤਪੋਭੂਮੀ ਤੇ ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਿਆਨ, ਭਾਵ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗਿਆਨਯੋਗੀ, ਪ੍ਰੇਮਯੋਗੀ ਅਤੇ ਕਰਮਯੋਗੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰਣਯੋਗ ਜਾਂ ਸਰਵਾਂਗ ਸਾਧਨਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸਵਾਦ ਪਰਮ ਤੱਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨਿਰਬਚਨੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।[132]

ਭਾਰਤੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਰ. ਡੀ. ਰਾਨਾਡੇ ਨੇ ਸਰਵਾਂਗਪੂਰਣ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ, ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਏਕੀਕਰਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਵਰਣਨੀਅਤਾ ਦਾ ਅੰਤਰ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ, ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਲਈ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅੰਤਰਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣਾ ਨਿਤਾਂਤ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਰਣਨੀਅਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰਗਿਆਨ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪਕ ਸਮਾਜ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਜੇਕਰ ਗਿਆਨ ਹਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਆਖਾਂਗੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਰੇ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਅਲੌਕਿਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ-ਜਨੀਨਤਾ, ਬੌਧਿਕਤਾ, ਭਾਵਨਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨਿਸ਼ਟ, ਆਂਤ੍ਰਿਕ, ਗਿਆਨਮਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਘਟੀਆ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਿਆਂਕਰਤਾ ਖ਼ੁਦ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੀ ਹੈ।[133]

ਡਾ: ਵਾਸੁਦੇਵ ਜਗਨਨਾਥ ਕੀਰਤੀਕਰ, ਡਾ: ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ, ਡਾ: ਰਾਧਾਕਮਲ ਮੁਖਰਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਮਹਿੰਦਰਨਾਥ ਸਰਕਾਰ, ਪ੍ਰਾ: ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਡਾ: ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁ-ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਵ

ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਹਸਵਾਦ ਨਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਨਾ ਪ੍ਰਵਚਨ, ਨਾ ਮਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ, ਨਾ ਕੋਈ ਕਰਾਮਾਤ। ਸਾਡੀ ਕੋਈ ਵੀ ਇੰਦਰੀ, ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸ ਰਹੱਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਇਕਾਂਤ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰੂਹ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਮਜੋਤੀ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਰੂਹ ਨੂੰ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸੁਚੇਤਪਨ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਹੋ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਪਲਾਟੀਨਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਜਨਬੀ ਦੀ ਅਜਨਬੀ ਵਲ ਉਡਾਣ ਹੈ।[134]

ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ: ਡਾਕਟਰ ਵਿਲੀਅਮ ਬ੍ਰਾਊਨ, ਫਰਾਇਡ, ਹਾਰਟਮੈਨ, ਹਕਸਲੇ ਅਤੇ ਬਰਟ੍ਰੈਂਡ ਰਸਲ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਤਤਵ ਤੇ ਇਕ ਮੱਤ ਹਨ ਕਿ ਅਸਾਧਾਰਣ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਰਹਸਵਾਦ ਪਰਮ ਤਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਭ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨਿਰਵਚਨੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਤਕ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਇਹ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ: ਪਰਮ ਤਤਵ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ, ਪਰਮਤਤਵ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ, ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਸਿੱਧੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ, ਅਦਵੈਤਵਾਦ, ਸਰਵਾਤਮਵਾਦ, ਭਗਤੀਵਾਦ, ਚੇਤਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀਵਾਦ।

ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਸਰੂਪ, ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ: ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਹਸਵਾਦ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਰਹੱਸਵਾਦ, (ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਮੂਲਕ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਪ੍ਰੇਮ ਮੂਲਕ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਸੌਂਦਰਯਮੂਲਕ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਮਾਧੁਰਯ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਵਾਤਸਲਯਮੂਲਕ ਰਹਸਵਾਦ), ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਮੂਲਕ ਰਹੱਸਵਾਦ।

ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ: ਵੈਦਿਕ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤ ਰਹਸਵਾਦ, ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਤੇ ਨਾਥ ਸਾਹਿਤ ਰਹੱਸਵਾਦ।

ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸਰੋਤ ਨਿਮਨ-ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ:

72 ਮੂਲ ਸੂਤ੍ਰ ਵੈਦਕ ਹੀ ਹੈ, ਓਅੰਕਾਰ ਸ਼ਬਦ, ਬ੍ਰਹਮ, ਮਾਇਆ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਤੀਤ ਅਲੱਖ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ, ਪੰਚ ਕੋਸ਼, ਬੋਧ-ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥ ਪੰਥ ਦਾ ਸੂਰ, ਸਹਜ ਸੁੰਨ, ਮਧ-ਮਾਰਗ ਮਹਾਂਸੁਖ, ਨਾਦ-ਬਿੰਦੂ ਸਾਧਨਾ ਆਦਿ।

ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਰਹੱਸਵਾਦ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ : ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਮੂਲਕ ਰਹੱਸਵਾਦ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਕੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਸਰੂਪ ਕੀ ਸੀ ਆਦਿ।

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਉਦਾਤ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਸਮੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਿਗਿਆਸਾਵਾਂ ਅਨੇਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਦੀਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਣਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ : (1) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਜਗਿਆਸਾ ਅਰਥਾਤ ਵਿਸਮਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ;

(2) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਵਰਣਨੀਅਤਾ ;

(3) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ;

(4) ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਉਦਭਾਵਨਾ ;

(5) ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਨ।

ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਾਧਕ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਅਗਿਆਤ ਮਹਾਂਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੁਝ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਸਮਯ ਨਾਲ ਭਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਵਾਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਲੂੰ ਲੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਨੂਠੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਸਤੀ ਅਤੇ ਹੁਲਾਸ ਨੂੰ ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪਰਿਲਕਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤਿ ਜਗਿਆਸਾ ਅਰਥਾਤ ਵਿਸਮਯਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪਦ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਅਕਥ ਕਥਾ ਬਹੁ ਕਾਇ ਕਰੀਜੈ॥

ਜੈਸਾ ਤੂ ਤੈਸਾ ਤੂ ਹੀ ਕਿਆ ਉਪਮਾ ਦੀਜੈ ॥[135]

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਤੁਮ ਚੰਦਨ ਹਮ ਇਰੰਡ ਬਾਪੁਰੇ ਸੰਗਿ ਤੁਮਾਰੇ ਬਾਸਾ ॥

ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਹ ਅਗਿਆਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਨੀਚ ਰੂਖ ਤੇ ਊਚ ਭਏ ਹੈਂ ਗੰਧ ਸੁਗੰਧ ਨਿਵਾਸਾ ॥[136]

ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਬੰਧ ਜੋੜਦੇ ਹਨ:

ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ ॥
ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ ॥[139]

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਨ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨੀਯ ਹੈ:

ਰਾਮ ਗੁਸਈਆ ਜੀਅ ਕੇ ਜੀਵਨਾ ॥
ਮੋਹਿ ਨ ਬਿਸਾਰਹੁ ਮੈ ਜਨੁ ਤੇਰਾ ॥[138]

ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ (ਈਸ਼ਟ) ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਡੋਰੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਜੇਵਰੀ ਬਾਧਿਓ ਤੇਰੋ ਜਨੁ ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਛੂਟਿਬੋ ਕਵਨ ਗੁਨ ॥[139]

ਆਪਣੇ ਰਹੱਸ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ 'ਸੌਂਰੇ ਸੰਪਤੀ' ਵਾਂਗ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤੀ ਦੀ ਸਾਰ ਸੁਹਾਗਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਦੇ ਸਾਰ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਭਗਤ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਸਹੁ ਕੀ ਸਾਰ ਸੁਹਾਗਨਿ ਜਾਨੈ ॥
ਤਜਿ ਅਭਿਮਾਨੁ ਸੁਖ ਰਲੀਆ ਮਾਨੈ ॥ [140]

. . . . .

ਦੁਖੀ ਦੁਹਾਗਨਿ ਦੁਇ ਪਖ ਹੀਨੀ ॥
ਜਿਨਿ ਨਾਹ ਨਿਰੰਤਰਿ ਭਗਤਿ ਨ ਕੀਨੀ ॥ [141]

ਨਾਲ ਹੀ ਦੁਹਾਗਨ (ਛੁੱਟੜ ਔਰਤ) ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਚਿਤਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਅਗਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ :

ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤਉ ਹਮ ਮੋਰਾ ॥
ਜਉ ਤੁਮ ਚੰਦ ਤਉ ਹਮ ਭਏ ਹੈ ਚਕੋਰਾ ॥
ਮਾਧਵੇ ਤੁਮ ਨ ਤੋਰਹੁ ਤਉ ਹਮ ਨਹੀਂ ਤੋਰਹਿ ॥
ਤੁਮ ਸਿਉ ਤੋਰਿ ਕਵਨ ਸਿਉ ਜੋਰਹਿ ॥ [142]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਰਹੱਸ ਦਾ ਰੰਗ ਕਿਨਾਂ ਮਜੀਠ ਵਰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਤੂੰ ਬੱਦਲ ਹੈਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੋਰ ਹਾਂ, ਜੇ ਤੂੰ ਚੰਦ ਹੈਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚਕੋਰ ਹਾਂ। ਹੇ ਮੇਰੇ ਈਸ਼ਟ ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਜੋੜ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ :

ਸਾਚੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹਮ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰੀ ॥
ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰਿ ਅਵਰ ਸੰਗਿ ਤੋਰੀ ॥ [143]

. . . .

ਤੁਮਰੇ ਭਜਨ ਕਟਹਿ ਜਮ ਫਾਂਸਾ ॥
ਭਗਤਿ ਹੇਤਿ ਗਾਵੈ ਰਵਿਦਾਸਾ ॥ [144]

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਰਹੱਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਰਹੱਸ ਬੇਹੱਦ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਟੱਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਆਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਹੱਸ ਭਾਸ਼ਾਬੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਰਹੱਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਜੋ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਹੈ, ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੈ :

ਏਕ ਹੀ ਏਕ ਅਨੇਕ ਹੋਇ ਬਿਸਥਰਿਓ
ਆਨ ਰੇ ਆਨ ਭਰਪੂਰਿ ਸੋਊ ॥ [145]

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਦੋਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਕਵੀ ਦੀ ਕਿੱਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਉਲਝਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਅਤੇ ਸਜੀਵ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹੱਸਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕਾਂਤਤਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਜੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਰਾਹ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਕਾਈਆਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗਿਆਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਯੋਗਿਕ ਅਥਵਾ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਤੱਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਤੱਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਅਦਵੈਤਤਵ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਅਦਵੈਤਤਵ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਦਵੈਤ ਭਾਵਨਾ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜਤਾ ਦਾ ਨਿਖਾਰ ਵੀ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[146]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਮਤੱਤਵ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ, ਅਨੁਭੂਤੀ, ਭਗਤੀਵਾਦ, ਏਕਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀਵਾਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਨਾਤਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਪੂਰਬਕਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਬੂਲਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰਚਲਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਵੱਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਆਧਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਮੂਲਕ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(3) <u>ਰਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ:</u> ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਰਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦੇ ਅਰਥ ਉਹੀ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ "ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ" ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸ ਅਰਥ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਉਹ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਜੋ ਚਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜੋ ਵਹਿ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸੁਆਦ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਸੁਣ ਕੇ, ਦੇਖ ਕੇ ਜਾਂ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਨਿਰੋਲ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਮਾਨਸਿਕ ਅਨੰਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੁਤੇ ਗੁਣ ਨੂੰ।

ਰਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰਸਵਾਦੀ ਆਚਾਰੀਆ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਰਸ ਦੀ ਸਰੇਸ਼ਠਤਾ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰਵਾਦੀ ਰੀਤੀਵਾਦੀ, ਧੁਨੀਵਾਦੀ ਤੇ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀਵਾਦੀ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਧੁਨੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ 'ਰਸ-ਧੁਨੀ' ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ "ਰਸ ਵਤ ਅਲੰਕਾਰ" ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਰਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰੀਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਵੀ 'दीपति रसत्वं कान्ति' (ਦੀਪਤਿ ਰਸਤਵੰ ਕਾਂਤਿ) ਕਹਿ ਕੇ ਰਸ ਨੂੰ ਗੁਣਾਂ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ (ਵਕ੍ਰੋਕਤੀਵਾਦੀ) ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਰਸ-ਉਕਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।[147]

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਮਾਨਸਿਕ ਅਨੰਦ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਡਾ: ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ[148] ਦੁਆਰਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉਤਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸੰਖੇਪ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਪੂਰਾ ਢੁਕਦਾ ਹੈ: 'ਰਸ ਸਤੋ ਗੁਣ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਅਖੰਡ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾਤਮਕ, ਆਨੰਦ ਰੂਪ, ਚੇਤੰਨ, ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਵਰਗਾ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਸ ਕਿਸੇ ਸਹਿਰਦ ਮਨੁੱਖ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਆਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।' ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ, ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਰ-ਤੱਤ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ: ਰਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੇਵਲ ਸਤੋਂ ਗੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ।

ਰਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਮੋ ਤੇ ਰਜੋ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਜੋ ਤੇ ਤਮੋ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ 'ਮੇਰ-ਤੇਰ' ਦਾ ਵਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਹੰਕਾਰ, ਲੋਭ ਅਤੇ ਮੋਹ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਤੋ ਗੁਣ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਮਾਨਸਿਕ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਅਨੰਦ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ: (1) ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਅਨੰਦ ਜੋ ਮਾਨਵ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਘੋੜ-ਦੌੜ ਆਦਿ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਣੇ। (2) ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਾਨਸਿਕ ਅਨੰਦ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ: ਚੰਗੇ ਤੇ ਮੰਦੇ, ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੇ ਦਾਹ। ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਵਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਇਹ ਭਾਵ ਜਾਗਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਚੇਤਨਾਤਮਕ ਤਜਰਬਾ ਹਲੂਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਿਆਂ ਨਾਲ ਰਸਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੀ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਅਤੇ ਪਸਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਆਚਾਰੀਆ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਰੌਦਰ, ਵੀਰ ਅਤੇ ਵੀਭਤਸ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਨਿਆ[149] ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਰਸਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਰਸ ਚਾਰ ਹੋਰ ਜੋੜ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ - ਹਾਸ ਰਸ, ਕਰੁਣਾ ਰਸ, ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਰਸ। ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠਾਂ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਹੋਰ ਰਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਸਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਸ਼ਾਂਤ ਨਾਮ- ਨੌਵਾਂ ਰਸ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋ ਹੋਰ ਰਸ ਆਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਨੇ ਵਾਤਸਲਯ ਰਸ ਅਤੇ ਆਚਾਰੀਆ ਰੂਪ ਗੋਸੁਆਮੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਦੋ ਭਾਗ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ; ਸੰਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ।

ਡਾ: ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ ਵਿਲਖੂ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਸਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੱਸਿਆ ਹੈ: ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਹਾਸ, ਰੌਦਰ, ਵੀਰ, ਕਰੁਣਾ, ਵੀਭਤਸ, ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[150]

ਪ੍ਰੋ: ਕਨੱਈਆ ਲਾਲ ਪੁਸ਼ਕਰ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਰਸਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ: ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ, ਭਗਤੀ ਰਸ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਰਸ।

ਡਾ: ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇਖੀ ਹੈ: ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ, ਸ਼ਾਂਤ ਭਗਤੀ ਰਸ, ਮਧੁਰ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦਾਸਯ ਭਗਤੀ ਰਸ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਰਸ।[152]

ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਸਰੀਨ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਸਾਂ ਦੀ ਗਣਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ: ਹਰਿ ਰਸ, ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ, ਰਾਮ ਰਸ, ਭਗਤੀ ਰਸ। ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਤਰ ਰਸ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰਿ ਰਸ ਦਾ ਆਸਵਾਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਹਿਰਦ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਅਨੇਕ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਿਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਸ਼ਯਕ ਅਲੌਕਿਕ ਰਤਿ-ਭਾਵ ਦੀ ਪੂਰਣ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਉਸੇ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦਾ ਆਲੰਬਨ ਨਿਰਗੁਣ 'ਰਾਮ' ਜਾਂ 'ਹਰਿ' ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।[153]

ਡਾ: ਰੈਂਦਰਵੀਰ ਰਾਂਝ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਸ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿਤੇ ਹਨ: ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ (ਮਾਧੁਰ ਭਾਵ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਵਿੱਚ ਓਤਪੋਤ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ, ਮਾਧੁਰਭਾਵ ਦੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੰਪਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵ-ਚਿਤਰ ਨਾਲ ਸਜੀ ਹੋਈ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਧੁਰਭਾਵ ਦਾ 'ਆਲੰਬਨ ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਿਯ' ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਆਵਰਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਲਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾਤਮਕ ਚਿਤਰਣ ਆਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਕੋਟੀ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਦਭੁਤ ਅਤੇ ਵੀਰ ਰਸ ਦੇ ਵੀ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਘਾਟ ਜਿਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਰੁਣ, ਹਾਸ, ਰੌਦਰ,

ਵੀਭਤਸ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਰਸ ਵਿਧਾਨ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਭਗਤੀ-ਸਾਧਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ . . . ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[154]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ, ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਾਰ ਰਸਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ:

(i) ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ

(ii) ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ

(iii) ਅਦਭੁੱਤ ਰਸ

(iv) ਕਰੁਣਾ ਰਸ।

<u>(i) ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ:</u> ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਰਸ ਰਾਜ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਵ ਰਤੀ ਅਰਥਾਤ ਕਾਮ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਦੈਵੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਸਬੰਧ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਸਰਸ ਧਾਰਾ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਾਸੋ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਚਿਤਰ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਾ ਉਨਮੁਕਤ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਦੀ ਪਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ' ਦਾ ਜਿਹਾ ਮਾਧੁਰ ਜੋ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[155]

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਵਿੱਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰੇਮ ਵਰਣਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਨਰ-ਸੌਂਦਰਯ ਦੇ ਆਸਵਾਦਨ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋਣਾ, ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਕਸ਼ਟਪੂਰਣ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ-ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਉੱਜਲ ਪ੍ਰੇਮ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਅਭੀਸ਼ਟ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ-ਆਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸੁਖ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਨਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ 'ਰਤਿ' ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ

ਵਿਧਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਦੇ ਮਿਲਨ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗਾਤਮਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਰਸ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ: ਸੰਯੋਗ ਜਾਂ ਸੰਭੋਗ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਜਾਂ ਵਿਪ੍ਰਲੰਭ। ਸੰਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਗਟ ਵਿਵਿਧ ਕਾਰਜਾਂ- ਮਿਲਨ, ਗੱਲਬਾਤ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਪਰਸ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਿਮੁਕਤ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਤਪੰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਹਿਰਦੇਗਤ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੀਦਾ ਹੈ।[156]

ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਰਸ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜਦੋਂ ਚਰਾਚਰ ਦੀ ਭੂਮੀਨ ਤੇ ਵਰਣਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਿਤਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵਰਣਨ ਨਰ ਪਰ ਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਲੌਕਿਕ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਕੋਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਦੰਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਚਿਤਰਣ ਨੂੰ "ਮਧੁਰ ਮਿਲਨ" ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।[157] ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੇ ਦੰਪਤੀ-ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸੇ ਦੰਪਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਰਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦਾ ਰਤੀ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਰਸ ਸੁਮੇਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਬ-ਵਰਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਰ ਅਧਿਆਤਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਸੰਤਾਂ ਲਈ ਨਿਤਾਂਤ ਨਵੀਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਮੇਲ ਨੂੰ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਮੇਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮੇਲ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦਾ ਮਿਲਨ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੋਈ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੀਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਆਲਿੰਗਨ ਹੋਣ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਵੀ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਹੋਣ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ-ਅੰਦਰਲੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਭੁੱਲ

81 ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[158] ਇਸ ਅਜੀਬ ਮਸਤੀ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਿਆਈ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮਾ ਅਨੰਦਿਤ ਹੋਈ ਫਿਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਤਾਂ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਇਕ ਮਾਤਰ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੰਪਤੀ-ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸਰਸ ਤੇ ਮਧੁਰ ਚਿਤਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਪਦ ਵਿੱਚ ਸੁਹਾਗਣ-ਨਾਇਕਾ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ-ਬ੍ਰਹਮ ਬਾਰੇ ਇੰਨੇ ਰਸ-ਭਿੰਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਖ਼ਰ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਸਹ ਕੀ ਸਾਰ ਸੁਹਾਗਨਿ ਜਾਨੈ ॥ ਤਜਿ ਅਭਿਮਾਨੁ ਸੁਖ ਰਲੀਆ ਮਾਨੈ ॥[159]
ਤਨੁ ਮਨੁ ਦੇਇ ਨ ਅੰਤਰੁ ਰਾਖੈ ॥ ਅਵਰਾ ਦੇਖਿ ਨ ਸੁਨੈ ਅਭਾਖੈ ॥ ੧ ॥

ਸੁਹਾਗਣ ਜਿਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਅਡੋਲ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੀ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੱਲ ਸੁਣਦੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤਨ-ਮਨ-ਧਨ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੀ ਪਤੀ ਤੋਂ 'ਵਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਅਭਿਮਾਨ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦਾ ਰੰਗ-ਸੰਗ ਮਾਣਦੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਤਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਹੁਲਾਸ ਭਰੇ ਪਲਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਦੁਹਾਗਣ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦਾ ਸੰਗ-ਸਾਥ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹੋ ਹਾਲ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਵਿਭੋਰ ਮਦਮਸਤ ਹੁਲਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਨੰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਹਾਗਣ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਜੀਵ ਸੰਦੇਹ-ਰਹਿਤ, ਅਭਿਮਾਨ ਤਜ, ਪੂਰਨ ਆਸਥਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਤੀ-ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਵਰਗੇ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਫਿਰ :

ਦੁਖੀ ਦੁਹਾਗਨਿ ਦੁਇ ਪਖ ਹੀਨੀ ॥
ਜਿਨਿ ਨਾਹ ਨਿਰੰਤਰਿ ਭਗਤਿ ਨ ਕੀਨੀ ॥
ਪੁਰਸਲਾਤ ਕਾ ਪੰਥੁ ਦੁਹੇਲਾ ॥
ਸੰਗਿ ਨ ਸਾਥੀ ਗਵਨੁ ਇਕੇਲਾ ॥ 2 ॥[160]

ਦੁਹਾਗਣ ਵਾਂਗ ਦੁੱਖੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਭਿਮਾਨ ਤਜ ਕੇ, ਤਨ, ਮਨ , ਧਨ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਪੰਧ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕੱਟਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ (ਦੁਹਾਗਣ ਵਾਂਗੀ) ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਟ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਸੰਪੂਰਨ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ [illegible] ਦਾ ਔਖਾ ਰਾਹ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਦੁੱਖ - ਦਰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਟੱਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਸੁਹੱਗੀ ਤੇ ਸੁਚਜਾਨ-ਆਗਿਆਕਾਰ ਪਤਨੀ ਵਾਂਗ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਦੁਖੀਆ ਦਰਦਵੰਦ ਦਰਿ ਆਇਆ ॥
ਬਹੁਤ ਪਿਆਸ ਜਬਾਬੁ ਨ ਪਾਇਆ ॥ [161]

ਕਿ ਉਹ ਦੁਖਿਆਰਨ ਉਸ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭੀਖ ਲੈਣ ਆਈ ਹੈ, ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਆਸ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਮਹਿਬੂਬ, ਮੇਰੀ ਕਿਸੇ ਬੇਨਤੀ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਕੀ ਮੈਥੋਂ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਸ ਹੈ । ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮਾੜੀ - ਚੰਗੀ ਹਾਂ ਤੇਰੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਹਾਂ, ਤੇਰੇ ਰਹਿਮੋ - ਕਰਮ ਤੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਤੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਬੂਲ ਲੈ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਲਾਜ ਰੱਖੋ, ਮੈਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਓ, ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭੀਖ ਦਿਉ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕਸ਼ਟ ਹਰੋ :

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸਰਣਿ ਪ੍ਰਭ ਤੇਰੀ ॥
ਜਿਉ ਜਾਨਹੁ ਤਿਉ ਕਰੁ ਗਤਿ ਮੇਰੀ ॥ [162]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ! ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਸ਼ਰਣ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ , ਮੇਰਾ ਪਾਰ - ਉਤਾਰਾ ਕਰੋ । ਇਹ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।

83

<u>(ii) ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ:</u> ਪੂਰਵ-ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਵਲ 8 ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਪਜ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਰਸਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਤ-ਮਹਾਤਮਾ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਨ ਸੀ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੈਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਵਲੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਰੇ ਹਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕੀਤਾ।

ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੌ ਰਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਤਿਮ ਰਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਮਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਯ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਰਤ ਦੇ ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਰਸ-ਵਿਵੇਚਨ ਦਾ ਆਦਿ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਨਾਟਯ ਰਸਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਅੱਠ ਰਸਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[163]

ਪਰੰਤੂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਧਿਕ ਸਰੂਪ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦਾ ਹੀ ਹੈ।[164] ਇਸ ਰਸ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਸ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[165] ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਕੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਪਰੰਤੂ ਕਾਵਿੰਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰ ਰਸਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸਰਵੋਤਮ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[165]

ਸ੍ਰੀ ਕੱਨਈਆ ਲਾਲ ਪੋਦਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਮੋਕਸ਼ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜਿਸ ਰਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇਣਾ ਸੰਭਾਵੀ ਹੈ।[167]

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਵਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਸੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਵਿ-ਬਚਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਂਤ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣਾ ਸੰਭਾਵੀ ਹੀ ਹੈ।[168]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾ: ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮੀਖਿਆਕਾਰ ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਉਥੇ ਢੂੰਡਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ "ਸ਼ਾਂਤ ਪਾਈ ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਪੂਰੇ। ਵਾਜੇ ਅਨਦ ਅਨਾਹਤ ਤੂਰੇ" ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਥਵਾ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਵੇ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਰਸ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਥਵਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੇਵਲ ਅਵਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਰਸ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਹ ਆਤਮਕ ਚਿਤ੍ਰਸਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਅਵਰਣਨੀਯ ਹੁੰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਰਸ ਵਿਭੋਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਜਿਥੇ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਪੜ੍ਹਦੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸੁਖਮਈ, ਸਥਿਰ ਸੁਡੌਲ ਅਤੇ ਸਹਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[169]

ਡਾ:ਰੰਦਰ ਦੇਵ ਰਾਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰੈਦਾਸ, ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤਰਸਪਰਕ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ। ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਤਾਂ ਲਗਪਗ ਅਧਿਕਾਂਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਇਸੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਦੀ ਛਿਣਭੰਗਰਤਾ, ਮਾਇਆ ਪ੍ਰਸੂਤ ਅਗਿਆਨ ਜਨਮ ਮੋਹ ਅਤੇ ਵਿਰੱਕਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨਾਲ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਚਿਤਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਂਤਰਸਪਰਕ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ 'ਨਿਰਵੇਦ' ਹੈ, ਸੰਸਾਰਕ ਛਿਣਭੰਗਰਤਾ 'ਆਲੰਬਨ' ਹੈ, ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸਤਿਸੰਗ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਉਦੀਪਨ ਹੈ। 'ਸ਼ਮ' ਜਾਂ 'ਨਿਰਵੇਦ' ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹਨ ਅਤੇ ਧ੍ਰਿਤੀ, ਗਲਾਨੀ ਆਦਿ 'ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ' ਹੈ। ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਰਾਗ ਤੋਂ ਵੱਧ 'ਸ਼ਮ' ਭਾਵ ਦਾ ਉਦਬੋਧਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪਰਿਲਕਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[170]

ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅਜੇ ਗਰਮੀ ਹੈ, ਪਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸਰੋਵਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਿਲਕੁਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਵਿਲੱਖਣਤਾਯੁਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੂਠੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੱਖੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਨਰਮ ਅਤੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ

ਵਿਚਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਮਿਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜ੍ਰਿਤਨਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਅਧਿਆਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ ॥
ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ ॥ ੧ ॥[171]

ਇਹ ਹੈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਏਹੋ ਸ਼ਿਖਰ ਹੈ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ।

ਜਉਪੈ ਹਮ ਨ ਪਾਪ ਕਰੰਤਾ ਅਹੇ ਅਨੰਤਾ ॥
ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਨਾਮੁ ਕੈਸੇ ਹੁੰਤਾ ॥
ਤੁਮ ਜੁ ਨਾਇਕ ਆਛਹੁ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ॥ ਪ੍ਰਭ ਤੇ ਜਨੁ ਜਾਨੀਜੈ ਜਨ ਤੇ ਸੁਆਮੀ॥
ਸਰੀਰੁ ਆਰਾਧੈ ਮੋ ਕਉ ਬੀਚਾਰੁ ਦੇਹੂ॥ ਰਵਿਦਾਸ ਸਮ ਦਲ ਸਮਝਾਵੈ ਕੋਊ॥[172]

ਪਹਿਲੀ ਪਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਠਾਕੁਰ ਬਾਰੇ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸੁਇਨੇ ਤੇ ਪਾਣੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਇੱਕੋ ਹੈ। ਸੁਇਨੇ ਤੇ ਲਹਿਰ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਪਾਣੀ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਇਕ ਨਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਦ ਵਿਚ ਸੇਵਕ ਤੇ ਠਾਕੁਰ ਦੀ ਗਲ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ (ਪ੍ਰਭੂ) ਆਰਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਸਦਾ ਲੱਗਿਆ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਏਕ ਰਾਹੇ ਸਹੀ ਰੋਲ ਸਮਝਾ ਸਕੇ।

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਇਹੋ ਗੁਰ ਰਾਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ -

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੀ ਸੰਗਤਿ ਪੋਚ ਸੋਚ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ॥ ਮੇਰਾ ਕਰਮੁ ਕੁਟਿਲਤਾ ਜਨਮੁ ਕੁਭਾਂਤੀ॥੧॥
ਰਾਮ ਗੁਸਈਆ ਜੀਅ ਕੇ ਜੀਵਨਾ॥ ਮੋਹਿ ਨ ਬਿਸਾਰਹੁ ਮੈ ਜਨੁ ਤੇਰਾ॥ਰਹਾਉ॥

ਮੇਰੀ ਹਰਹੁ ਬਿਪਤਿ ਜਨ ਕਰਹੁ ਸੁਭਾਈ॥ ਚਰਣ ਨ ਛਾਡਉ ਸਰੀਰ ਕਲ ਜਾਈ॥੨
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਉ ਤੇਰੀ ਸਾਭਾ॥ ਬੇਗਿ ਮਿਲਹੁ ਜਨ ਕਰਿ ਨ ਬਿਲਾਂਬਾ॥੩॥੧॥[173]

ਵਿਚ ਭਗਤਜਿਹੇ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸੰਗਤ ਤੇਰੇ ਹੈ, ਕੰਮ ਖੋਟੇ ਹਨ, ਜਨਮ ਦੀ ਨੀਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੈ। ਹੇ ਮੇਰੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਪਿਤਾ। ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਰੂਪ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਸਾਰੀਂ ਨਾ, ਮੈਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਨਾ ਦੇਵੀਂ, ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਦਾਸ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਦੁੱਖ ਕੱਟ, ਮੈਨੂੰ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਕਰੇ, ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰ ਅਜ ਹੀ ਵਿਨਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਚਰਨ ਫੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਾਂਗਾ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਸਾਧ (ਸੰਗਤ) ਵਿੱਚ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰ, ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਦਾਸ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਛੇਤੀ ਮਿਲ ਅਤੇ ਢਿੱਲ ਨਾ ਕਰ।

ਬਹੁਤ ਜਨਮ ਬਿਛੁਰੇ ਥੇ ਮਾਧਉ ਇਹੁ ਜਨਮੁ ਤੁਮਾਰੇ ਲੇਖੇ ।
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਆਸ ਲਗਿ ਜੀਵਉ ਚਿਰ ਭਇਉ ਦਰਸਨ ਦੇਖੇ ॥[174]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਤੁਕਾਂ ਅਤੇ ਤਰਲਾ ਭਰੇ ਬਚਨ ਹੀ ਇਹ ਉਮੰਗ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਪਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਮੇਰੇ ਮਾਧੋ। ਕਿੰਨੇ ਜਨਮਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜੇ ਹੋਏ ਸਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਲਗ ਗੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸੇ ਤੇ ਜੀਊ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣਗੇ ? ਇਹ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਈ ਕਈ ਰੰਗਾਂ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੈ। ਮਿਲਾਪ-ਵਿਛੋੜਾ, ਹਰਖ-ਸੋਗ, ਪਿਆਰ-ਵਿਛੋੜਾ, ਸੰਗਤ-ਕੁਸੰਗਤ, ਨੈਤਿਕਤਾ-ਅਨੈਤਿਕਤਾ, ਵਾਤਸਲ- ਕੁਸੰਗਾਂ ਆਦਿ। ਕੱਠ ਕੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਹਿਜ-ਭਾਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਮਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸੂਖਮ ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂਦੀ ਅਵਸਥਾ, ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਕਲੀ ਵਰਗਾ ਤਰਕੀਬ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਕਿੰਨੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਵਾਤਸਲਯ ਭਾਵਨਾ ਵਰਗੀ ਸੁਗੰਧ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤਿ-ਭਾਵਨਾ ਵਿਚਲੇ-ਸਰਗਰਮੀ ਹੈ:

ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤਉ ਹਮ ਮੋਰਾ ॥ ਜਉ ਤੁਮ ਚੰਦ ਹਮ ਭਏ ਹੈ ਚਕੋਰਾ ॥
ਮਾਧਉ ਤੁਮ ਨ ਤੋਰਹੁ ਤਉ ਹਮ ਨਹੀ ਤੋਰਹਿ ॥
ਤੁਮ ਸਿਉ ਤੋਰਿ ਕਵਨ ਸਿਉ ਜੋਰਹਿ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥ [175]
ਜਉ ਤੁਮ ਦੀਵਰਾ, ਤਉ ਹਮ ਬਾਤੀ॥ ਜਉ ਤੁਮ ਤੀਰਥ ਤਉ ਹਮ ਜਾਤੀ।

ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬੱਦਲ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੋਰ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਚੰਦ ਤੇ ਮੈਂ ਚਕੋਰ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਮਾਧੋ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੱਚੀ ਮੁਹੱਬਤ ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਈ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਲਈ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਦੀਪਕ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਬੱਤੀ ਹਾਂ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਤੀਰਥ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਯਾਤ੍ਰੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਸਿਫ਼ਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਡਿਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਸਾਚੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹਮ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰੀ ॥ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰਿ ਅਵਰ ਸੰਗਿ ਤੋਰੀ ॥
ਜਹ ਜਹ ਜਾਉ ਤਹਾ ਤੇਰੀ ਸੇਵਾ । ਤੁਮ ਸੋ ਠਾਕੁਰ ਔਰ ਨਾ ਦੇਵਾ ॥[176]

ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਸੰਗ ਜੋੜ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਤੇਰੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਠਾਕਰ (ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਈਸ਼੍ਵਰ) । ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰਾ ਰਾਖਾ ਹੈਂ। ਹੋਰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੂਜਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੀ ਮਿਲੀ ਹੈ:

ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉ ਜਿਨਿ ਘਟੈ ॥

ਮੈ ਤਉ ਮੋਲ ਮਹਿੰਗੀ ਲਈ ਜੀਅ ਸਟੈ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥ਧਨਾਸਰੀ

ਇਸਲਈ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿਵਾਇ ਤੇਰੇ (ਈਸ਼੍ਵਰ) ਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖਣ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਨਾ ਸੁਣਨ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਣ ਨਾ ਕਰਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗੀ ਮਿੱਠੀ ਬਾਣੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਧਰਨ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਾ ਕਰਨ :

ਚਿਤ ਸਿਮਰਨੁ ਕਰਉ ਨੈਨ ਅਵਿਲੋਕਨੋ ॥
ਸ੍ਰਵਨ ਬਾਨੀ ਸੁਜਸੁ ਪੂਰਿ ਰਾਖਉ॥
ਮਨ ਸੁ ਮਧੁਕਰ ਕਰਉ ਚਰਨ ਹਿਰਦੇ ਧਰਉ ॥

ਰਸਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਮ ਨਾਮ ਭਾਖਉ॥੧॥੨॥ ਧਨਾਸਰੀ[178]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹਨ ਕਿ ਭਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਗਿਆਸੂ-ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਜਮ ਨਹੀਂ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਉਠਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਸੇ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ:

ਤੁਮਰੇ ਭਜਨ ਕਟਹਿ ਜਮ ਫਾਸਾ॥ਭਗਤਿ ਹੇਤ ਗਾਵੈ ਰਵਿਦਾਸਾ॥੧॥ਸੋਰਠ[179]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ:

ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੂ ਨਾਹੀ॥ਅਬ ਤੂ ਹੀ ਮੈ ਨਾਹੀ ॥
ਅਨਲ ਅਗਮ ਜੈਸੇ ਲਹਰ ਮਇਓਦਧਿ ਜਲ ਕੇਵਲ ਜਲ ਮਾਂਹੀ॥

. . . .

ਸਰਬੇ ਏਕੁ ਅਨੇਕੈ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਘਟ ਭੋਗਵੈ ਸੋਈ ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਹਾਥ ਪੈ ਨੇਰੈ ਸਹਜੇ ਹੋਇ ਸੁ ਹੋਈ॥[180]

ਕਿ ਹੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ। ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਹੁੰਦੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੇ ਹੁਣ ਤੂੰ ਹੀ ਤੂੰ ਹੈਂ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਕੁਝ ਤੂ ਹੀ ਤੂੰ ਹੈਂ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਬੁਲਬੁਲੇ ਉਠਦੇ ਹਨ, ਪਾਣੀ ਉਠਦਾ-ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਣੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਬਣਾ ਕੇ ਵੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈਂ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਤੂੰ ਹੀ ਹੈਂ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹੈ:

ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ ਆਰਤੀ ਮਜਨੁ ਮੁਰਾਰੇ ॥
ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਝੂਠੇ ਸਗਲ ਪਸਾਰੇ ॥ਰਹਾਉ॥
ਨਾਮ ਤੇਰੋ ਆਸਨੋ ਨਾਮ ਤੇਰੋ ਉਰਸਾ ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਕੇਸਰੋ ਲੇ ਛਿਟਕਾਰੇ ॥
ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਅੰਭੁਲਾ ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ ਚੰਦਨੋ ਘਸਿ ਜਪੇ ਨਾਮੁ ਲੇ ਤੁਝਹਿ ਕਉ ਚਾਰੇ ॥
ਨਾਮ ਤੇਰਾ ਦੀਵਾ, ਤੇਰਾ ਤੇਰੋ ਬਾਤੀ॥ ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ ਤੇਲ ਲੇ ਮਾਹਿ ਪਸਾਰੇ॥
ਨਾਮ ਤੇਰੇ ਕੀ ਜੋਤਿ ਲਗਾਈ ਭਇਓ ਉਜਿਆਰੋ ਭਵਨ ਸਗਲਾਰੇ ॥
ਨਾਮ ਤੇਰੋ ਤਾਗਾ ਨਾਮ ਫੂਲ ਮਾਲਾ ਭਾਰ ਅਠਾਰਹ ਸਗਲ ਜੂਠਾਰੇ ॥
ਤੇਰੋ ਕੀਆ ਤੁਝਹਿ ਕਿਆ ਅਰਪਉ ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਤੁਹੀ ਚਵਰ ਢੋਲਾਰੇ॥
ਦਸ ਅਠਾ ਅਠਸਠੇ ਚਾਰੇ ਖਾਣੀ ਇਹੈ ਵਰਤਣਿ ਹੈ ਸਗਲ ਸੰਸਾਰੇ ॥
ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸੁ ਨਾਮ ਤੇਰੋ ਆਰਤੀ ਸਤਿਨਾਮ ਹੈ ਹਰਿ ਭੋਗ ਤੁਹਾਰੇ ॥[181]

ਹੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ। ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਹੀ ਮੇਰੀ ਆਰਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਮੇਰਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਹੈ। ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰੇ ਕੂੜੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਹੀ ਮੇਰਾ ਆਸਣ ਹੈ, ਨਾਮ ਹੀ ਸਿਲ। ਨਾਮ ਹੀ ਤੇਰਾ ਕੇਸਰ ਹੈ ਜੋ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਛਿੜਕਦਾ ਹਾਂ। ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਹੀ ਜਲ ਹੈ, ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਹੀ ਚੰਦਨ। ਇਸ ਚੰਦਨ ਨੂੰ ਜਪ ਦੁਆਰਾ ਮੈਂ ਰਗੜਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਫਿਰ ਤੇਰੇ ਅੱਗੇ ਰਖ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਹੀ ਦੀਵਾ ਹੈ, ਨਾਮ ਹੀ ਵੱਟੀ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਹੀ ਤੇਲ ਹੈ ਜੋ ਲੈ ਕੇ ਦੀਵੇ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦੇ ਚਾਨਣ ਤੋਂ ਧੂਮ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਘਰ(ਭਾਵ ਅੰਤਹਕਰਣ) ਵਿੱਚ ਲੋ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਹੀ ਧਾਗਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ। ਹੋਰ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਝੂਠੀ ਹੈ। ਤੇਰੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਸਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਅਰਪਾਂ? ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ ਹੀ ਚੌਰੀ ਝੁਲਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਾਣ, ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥ, ਚਾਰੇ ਖਾਣੀਆਂ, ਇਹ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ ਹੀ ਆਰਤੀ ਉਚਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਭੋਗ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ "ਸਤਿਨਾਮ" ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰਲੇ ਪਖੰਡੀ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਖਮ ਤਰਕ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਹਮਬਡ ਕਬੀ ਕੁਲੀਨ ਹਮ ਪੰਡਿਤ ਹਮ ਜੋਗੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ॥
ਗਿਆਨੀ ਗੁਨੀ ਸੂਰ ਹਮ ਦਾਤੇ ਇਹ ਬੁਧਿ ਕਬਹਿ ਨ ਨਾਸੀ ॥
ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਸਭੈ ਨਹੀਂ ਸਮਝਸਿ ਭੂਲਿ ਪਰੇ ਜੈਸੇ ਬਉਰੇ ॥
ਮੋਹਿ ਅਧਾਰੁ ਨਾਮੁ ਨਾਰਾਇਣ, ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਨ ਧਨ ਮੋਰੇ ॥[182]

ਸਮਕਾਲੀ ਅਹੰਕਾਰ ਗ੍ਰਸਤ ਦੋਸਤੋ। ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਹਾਂ, ਪਵਿੱਤਰ ਇਨਸਾਨ ਹਾਂ, ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਪੰਡਤ ਹਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਗੁਣ ਵੀ ਰਖਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਸਨਿਆਸੀ ਵੀ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਡਰਪੋਕ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਸੂਰਬੀਰ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਭੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹੋ, ਪਾਗਲਾਂ ਵਰਗੀ ਤੁਹਾਡੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਤੁਸੀਂ ਯਤਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਮੇਰਾ ਧਨ-ਸੰਪੱਤੀ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਸੰਤ ਤੁਝੀ ਤਨ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਾਨਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਇਕ ਕਸੌਟੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੇ ਪਰਖਿਆਂ ਸੰਤ ਅਤੇ ਅਸੰਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਸੌਟੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੀ ਹੈ: ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਤੁਮ ਚੰਦਨ ਹਮ ਇਰੰਡ ਬਾਪੁਰੇ ਸੰਗਿ ਤੁਮਾਰੇ ਬਾਸਾ ॥
ਨੀਚ ਰੂਖ ਤੇ ਊਚ ਭਏ ਹੈ ਗੰਧ ਸੁਗੰਧ ਨਿਵਾਸਾ ॥[183]

ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਉਹ ਇਰੰਡ ਤੋਂ ਚੰਦਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਦੇ

ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਬਗੀਚੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਣ ਲਈ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰੇ ॥
ਹਰਿ ਸਿਮਰਨ ਜਨ ਗਏ ਨਿਸਤਰਿ ਤਰੇ ॥ ਰਹਾਉ॥
ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਕਬੀਰ ਉਜਾਗਰ ॥
ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੇ ਕਾਟੇ ਕਾਗਰ ॥
. . . .
ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ ॥
ਇਉ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਰਕ ਨਹੀਂ ਜਾਤਾ ॥[184]

(iii) <u>ਅਦਭੁੱਤ ਰਸ:</u> ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਅਦਭੁੱਤ ਰਸ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ (ਕਾਵਿ(ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਦਭੁੱਤ ਰਸ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਹਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਨੁਦੱਤ ਨੇ ਹਾਸਰਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ "ਵਿਸਮਯ ਦੀ ਸਾਧਕ ਸਮੱਗਰੀ ਅਥਵਾ ਸੰਪੂਰਣ ਇੰਦਰੀਆਂ ਕੀ ਤਨਮਯਤਾ ਹੀ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕਿਸੇ ਵਰਨਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸਮਯ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਇੰਦਰੀਆਂ ਉਸ ਤੋਂ ਅੰਤਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਸ਼ਚੇਸ਼ਟ ਬਣ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਥੇ ਅਦਭੁੱਤ ਰਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"[185]

ਡਾਕਟਰ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਤਾਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡਾ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਸਮਯ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਵਿਸਮਯ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਵਣ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨੀ, ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾਣੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਵਿਸਮਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਨਾਦ ਅਤੇ ਵੇਦ ਸਾਨੂੰ ਵਿਸਮਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਮਸਤ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਕਿਸੇ ਮਾਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਤਥਾ ਹੋਰਨਾਂ ਦਾ ਬਹਿਸ਼ਕਾਰ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸਮਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

91

ਸੰਧਿਗ-ਵਿਯੋਗ, ਕ੍ਰਿਤਤਾ ਅਤੇ ਦੂਰੀ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸੂਝ ਆਦਿ ਸਭ ਅਸਚਰਜ ਜਨਕ ਗੱਲਾਂ ਹਨ।[186] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅਦਭੁੱਤ ਰਸ ਅਪਾਰ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਤ ਜਿੰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਅਦਭੁੱਤ ਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਖੂਬ ਨਿਭੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। "ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ" ਨਾਮੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਲਾ ਪਸਾਰ ਸਾਰਾ ਅਦਭੁਤ ਅਤੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਅਦਭੁੱਤ ਰਸ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਮਾਟੀ ਕੋ ਪੁਤਰਾ ਕੈਸੇ ਨਚਤੁ ਹੈ।
ਦੇਖੈ ਦੇਖੈ ਸੁਨੈ ਬੋਲੈ ਦਉਰਿਓ ਫਿਰਤੁ ਹੈ ।ਰਹਾਉ ॥
ਜਬ ਕਛੁ ਪਾਵੈ ਤਬ ਗਰਬੁ ਕਰਤੁ ਹੈ॥
ਮਾਇਆ ਗਈ ਤਬ ਰੋਵਨੁ ਲਗਤੁ ਹੈ॥ ੧ ॥
. . . .
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਜੀ ਜਗੁ ਭਾਈ ॥
ਬਾਜੀਗਰ ਸਉ ਮੋਹਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਨਿ ਆਈ ॥[187]

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਬਿਰਤੀ ਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਵਿਚਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਦਭੁੱਤ ਰਸ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ:

ਦੂਧੁ ਤ ਬਛਰੈ ਥਨਹੁ ਬਿਟਾਰਿਓ ॥
ਫੂਲੁ ਭਵਰਿ ਜਲੁ ਮੀਨਿ ਬਿਗਾਰਿਓ ॥੧॥
ਮਾਈ ਗੋਬਿੰਦ ਪੂਜਾ ਕਹਾ ਲੈ ਚਰਾਵਉ ॥
ਅਵਰੁ ਨ ਫੂਲੁ ਅਨੂਪੁ ਨ ਪਾਵਉ ॥[188]

(ii/) <u>ਕਰੁਣਾ ਰਸ:</u> ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਨੇ 'ਕਰੁਣ' ਅਤੇ 'ਵਿਪ੍ਰਲੰਭ' ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਵਿਯੋਗ ਮੇਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕੇ ਅਪਨੇ ਸੇ ਬਿਛੁੜਨੇ ਕੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ੋਕ (ਕਰੁਣਾ) ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਸ਼ਟ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਨਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਜਿੰਨੀ ਪ੍ਰਿਯ ਦੇ ਕਸ਼ਟ

ਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦਿਲ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ।[189] ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਏਨਾ ਸਰਸ ਅਤੇ ਮਰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਬਲਕਿ ਇਹ ਕਰੁਣਾ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ/ਕਈ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ -ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਜਲ ਕੀ ਭੀਤਿ ਪਵਨ ਕਾ ਥੰਭਾ ਰਕਤ ਬੂੰਦ ਕਾ ਗਾਰਾ ॥
ਹਾਡ ਮਾਸ ਨਾੜੀ ਕੋ ਪਿੰਜਰੁ ਪੰਖੀ ਬਸੈ ਬਿਚਾਰਾ ॥੧॥
ਪ੍ਰਾਨੀ ਕਿਆ ਮੇਰਾ ਕਿਆ ਤੇਰਾ ॥ ਜੈਸੇ ਤਰਵਰ ਪੰਖਿ ਬਸੇਰਾ ॥ਰਹਾਉ॥
ਰਾਖਹੁ ਕੰਧ ਉਸਾਰਹੁ ਨੀਵਾਂ॥ ਸਾਢੇ ਤੀਨ ਹਾਥ ਤੇਰੀ ਸੀਵਾਂ॥੨॥[190]
ਬੰਕੇ ਬਾਲ ਪਾਗ ਸਿਰਿ ਡੇਰੀ ॥ ਇਹ ਤਨੁ ਹੋਇਗੋ ਭਸਮ ਕੀ ਢੇਰੀ ॥੪॥

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰਾ ਨਿਖਰਿਆ ਹੈ:

ਊਚੇ ਮੰਦਰ ਸਾਲ ਰਸੋਈ॥ ਏਕ ਘਰੀ ਫੁਨਿ ਰਹਨੁ ਨਾ ਹੋਈ ॥੧॥
ਇਹ ਤਨੁ ਐਸਾ ਜੈਸਾ ਘਾਸ ਕੀ ਟਾਟੀ॥ ਜਲ ਗਇਓ ਘਾਸੁ ਰਲਿ ਗਇਓ ਮਾਟੀ॥
ਭਾਈ ਬੰਧ ਕੁਟੰਬ ਸਹੇਰਾ ॥ਓਇ ਭੀ ਲਾਗੇ ਕਾਢੁ ਸਵੇਰਾ ॥੨ ॥
ਘਰ ਕੀ ਨਾਰਿ ਉਰਹਿ ਤਨ ਲਾਗੀ॥ ਉਹ ਤਉ ਭੂਤੁ ਭੂਤ ਕਰ ਭਾਗੀ ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸਭੈ ਜਗੁ ਲੂਟਿਆ ॥ ਹਮ ਤਉ ਏਕ ਰਾਮ ਕਹਿ ਛੂਟਿਆ ॥[191]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਰਸਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵੇਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਸ-ਸਮੂਹ ਦਾ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਰਸਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਦਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਦਰਸ਼ ਤਾਂ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਡਾ: ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਦਾ ਇਹ

ਕਥਨ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ "ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦਾ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਸਾਧਾਰਣੀਕਰਨ ਹੈ, ਉਹ ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਐਂਦਰਕ ਬੋਧ ਵੀ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸਥਾਈ ਭਾਵ, ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਮਿਲਿਤ ਅਨੁਭੂਤੀ ਤੇ ਰਸ-ਨਿਸ਼ਪੱਤੀ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਕਵਿ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ।[192]

(4) <u>ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਨ:</u> ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਭ ਆਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਹਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਨੇਕ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਰਜਨਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪਕ ਨਿਯਮ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ 'ਸੁੰਨ' ਤੇ 'ਧੁੰਧੂਕਾਰ' ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਕੁਦਰਤ ਗਿਆਨ ਹੈ ਤੇ ਗਿਆਨ ਕੁਦਰਤ ਹੈ'। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਆਦਿ ਅਥਵਾ ਮੂਲ ਗੁਣ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਕਣਾਦਿ ਦੇ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਛੇ ਪਦਾਰਥ (ਦ੍ਰਵ, ਗੁਣ, ਕਰਮ, ਸਾਮਾਨਯ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਸਮਵਾਯ) ਹਨ। ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਸੋਲਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ(ਦੇਖੋ ਨਿਆਇ ਸ਼ਾਸਤਰ) ਪਤੰਜਲ ਆਪਣੇ ਯੋਗ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ' ਤੇ 'ਦ੍ਰਿਸ਼' ਦੋ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਕਪਲ ਮੁਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪੱਚੀ ਤੱਤ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਤ, ਰਜ, ਤਮ-ਤੇਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਮਅਵਸਥਾ ਰੂਪ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਾਂਤ ਨੇ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਉਪਜ ਦੇ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਜੀਵ ਜੂਨ, ਬ੍ਰਿਛ ਜੂਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਜੂਨ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਗਤ ਜਿਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਚਾਰੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਬੰਧੀ ਰਹੱਸਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ

ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇਵ ਰੂਪ ਸੀ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮਸੱਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਗਵਦਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ।[193]

ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਸਲਾ ਲੱਭਣ ਤੁਰੀਏ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤਕ ਅਪੜ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਮਨੁੱਖ ਜਦ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਕਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧ ਢੇਰ ਚਿਰ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਰਾਟ, ਭਿਅੰਕਰ ਤੇ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਵੀ ਉਨਾ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਮੁਗਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਸੁਕੁਮਾਰ ਰੂਪ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਸਬੰਧ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਈ ਵਾਰ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨੇਕ ਉਪਮਾਨਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਨ ਵੀ ਕਲਪਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਨ ਦੇ ਉਕਤ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨਾਮਾਂ ਨਾਲ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

(ੳ) ਆਲੰਬਨ

(ਅ) ਉਦੀਪਨ

(ੲ) ਅਲੰਕਾਰ

(ਸ) ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਨੀਤੀ

(ਹ) ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਆਤਮਕ ਰਹੱਸਵਾਦ

(ਕ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਨ।[194]

ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਚਿਤਰਣ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਰੀਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਇਲ ਦਾ ਅੰਬਾਂ ਨਾਲ, ਚਕੋਰ ਦਾ ਚੰਦ ਨਾਲ, ਚਕਵੀ ਦਾ ਸੂਰਜ ਨਾਲ, ਮੋਰਾਂ ਦਾ ਬੱਦਲਾਂ ਨਾਲ, ਹੰਸ ਦਾ ਮਾਨ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਨਾਲ , ਸੱਪਾਂ ਦਾ ਚੰਦਨ ਨਾਲ ਤੇ ਕੰਵਲ ਦਾ ਜਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੱਸਣਾ ਦੀ ਰੀਤ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੀਤ ਅਪਣਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਕੇ ਭਰਨ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਹੀ ਆਲੰਬਨ, ਉਦੀਪਨ, ਅਲੰਕਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਖਕੇ ਨਿੱਜਤਵ ਦੀ ਛੋਹ ਲਾ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤਉ ਹਮ ਮੋਰਾ॥ ਜਉ ਤੁਮ ਚੰਦ ਹਮ ਭਏ ਹੈ ਚਕੋਰਾ॥
ਜਉ ਤੁਮ ਦੀਵਰਾ ਤਉ ਹਮ ਬਾਤੀ॥ ਜਉ ਤੁਮ ਤੀਰਥ ਤਉ ਹਮ ਜਾਤੀ ॥
ਸਾਚੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹਮ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰੀ॥ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰਿ ਅਵਰ ਸੰਗਿ ਤੋਰੀ॥[195]

ਜੇਕਰ , ਹੇ ਮੇਰੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ। ਤੁਸੀਂ ਬਦਲ ਹੋ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮੋਰ ਹਾਂ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਚੰਦ ਹੋ ਤੇ ਅਸੀਂ ਚਕੋਰ ਹਾਂ। ਹੇ ਮੇਰੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਪਿਤਾ। ਜੇ ਤੂੰ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾ ਤੋੜੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਤੋੜਾਂਗੇ। ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਹੋਰ ਕਿਸ ਨਾਲ ਜੋੜੀਏ ਕਿਉਂਕਿ ਤੇਰੇ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਜੇ ਤੂੰ ਦੀਪਕ ਹੈਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੱਟੀ ਹਾਂ, ਜੇ ਤੂੰ ਤੀਰਥ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਯਾਤਰੂ ਹਾਂ। ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਲਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੁਝਾਉ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ

ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਰਿ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਨਾਸਪਤੀ ਫਲਾਂ ਲਈ ਫੁੱਲਦੀ ਫਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਫੱਲ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫੁੱਲ ਝੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਿਲਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਟੰਟੇ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਫਲ ਕਾਰਨ ਫੂਲੀ ਬਨਰਾਇ॥ਫਲੁ ਲਾਗਾ ਤਬ ਫੂਲੁ ਬਿਲਾਇ॥
ਗਿਆਨੈ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਅਭਿਆਸ॥ਗਿਆਨੁ ਭਇਆ ਤਹ ਕਰਮਹ ਨਾਸੁ॥੩॥
ਘ੍ਰਿਤ ਕਾਰਨ ਦਧਿ ਮਥੈ ਸਇਆਨ॥ ਜੀਵਤ ਮੁਕਤ ਸਦਾ ਨਿਰਬਾਨ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਮ ਬੈਰਾਗ॥ਰਿਦੈ ਰਾਮੁ ਕੀ ਨ ਜਪਸਿ ਅਭਾਗ॥੪॥[196]

ਸਿਆਣੀ ਔਰਤ ਘਿਉ ਲਈ ਦਹੀਂ ਰਿੜਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਮ ਗਿਆਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਪਦਵੀ ਸਦਾ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਹੇ ਅਭਾਗੀ ਜੀਵ। ਪਰਮ ਵੈਰਾਗ ਉਪਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਰਾਮ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਪਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਸਰੀਰ। ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁਝਦਾ। ਕਪੜੇ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਆਕੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈਂ। ਹੰਕਾਰੀ ਦਾ ਕਿਤੇ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਗਰਦਨ ਤੇ ਕਾਂ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਤੇਰਾ ਅੰਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਹੇ ਝੱਲੇ ਸਰੀਰ ਤੂੰ ਕਾਸ ਉਪਰ ਹੰਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈਂ। ਭਾਦੋਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਖੁੰਬ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਦੀ ਹੈ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਠੀਕ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਨ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਕਰੁਣਾ ਹੈ। ਕਿੰਨੀ ਤੜਪ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਤਕੜੀ ਰੀਝ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਿਰਨ ਕਸਤੂਰੀ ਤਨ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ। ਤੂੰ ਪੁੱਤਰ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੈਥੋਂ ਲੇਖਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ (ਮਾਲਿਕ) ਨੇ ਮੰਗਣਾ ਹੈ:

ਤੁਝਹਿ ਸੁਝੰਤਾ ਕਛੂ ਨਾਹਿ॥ ਪਹਿਰਾਵਾ ਦੇਖੇ ਊਭਿ ਜਾਹਿ ॥
ਗਰਬਵਤੀ ਕਾ ਨਾਹੀ ਠਾਉ॥ਤੇਰੀ ਗਰਦਨਿ ਊਪਰਿ ਲਵੈ ਕਾਉ॥੧॥
ਤੂ ਕਾਂਇ ਗਰਬਹਿ ਬਾਵਲੀ ॥ ਜੈਸੇ ਭਾਦਉ ਖੂੰਬ ਰਾਜੁ ਤੂ ਤਿਸ ਤੇ ਉਤਾਵਲੀ ਖਰੀ॥ਰਹਾਉ॥
ਜੈਸੇ ਕੁਰੰਕ ਨਹੀ ਪਾਇਓ ਭੇਦੁ॥ ਤਨਿ ਸੁਗੰਧ ਢੂਢੈ ਪ੍ਰਦੇਸੁ॥

97

ਅਪਤਨ ਕਾ ਜੋ ਕਰੇ ਸੀਗਾਰੁ॥ ਤਿਸੁ ਨਹੀ ਜਮ ਕੰਕਰੁ ਕਰੈ ਖੁਆਰੁ॥2॥

ਪੁਤ੍ਰ ਕਲਤ੍ਰ ਕਾ ਕਰਹਿ ਅਹੰਕਾਰ॥ ਠਾਕੁਰ ਲੇਖਾ ਮਗਨਹਾਰੁ॥

ਫੇੜੇ ਕਾ ਦੁਖੁ ਸਹੈ ਜੀਉ॥ ਪਾਛੈ ਕਿਸਹਿ ਪੁਕਾਰਹਿ ਪੀਉ ਪੀਉ ॥3॥

ਸਾਧੂ ਕੀ ਜਉ ਲੇਹਿ ਓਟ॥ ਤੇਰੇ ਮਿਟਹਿ ਪਾਪ ਸਭ ਕੋਟਿ ਕੋਟਿ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੋ ਜਪੈ ਨਾਮ ਤਿਸੁ ਜਾਤਿ ਨ ਜਨਮੁ ਨ ਜੋਨਿ ਕਾਮੁ॥ 197

ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਲਾ

2.2(ਅ). ਜਿਥੇ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਉਥੇ ਕਵੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਜਹਾਂ ਨ ਪਹੁੰਚੇ ਰਵਿ, ਤਹਾਂ ਪਹੁੰਚੇ ਕਵਿ)। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਪਾਸ ਹਿਰਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਵੀ। ਹਿਰਦਾ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਖੀ-ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਗਲ ਕਹੀ ਜਾਵੇ। ਭਾਵਾਂ ਨੇ ਸਦੈਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਭਾਸ਼ਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਜਾਂ ਪਸਾਰ ਅਨੁਸਾਰ [illegible] ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ , ਧੁਨੀਆਂ, ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਚੋਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ, ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਹਰ ਕਵੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਨਿਜੱਤਵ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਉਦੀਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਲਾ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਲਾ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਕਲਾ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੌਸ਼ਠਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਇਸੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਦੇ ਦੂਜਾ ਅੰਗ ਰਵਿਦਾਸ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਲਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ :-

1. ਭਾਸ਼ਾ
2. ਸ਼ੈਲੀ
3. ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ
4. ਅਲੰਕਾਰ
5. ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ
6. ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ

7. ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਟੇ

1. ਭਾਸ਼ਾ: ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸਧੁੱਕੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਅਨੁਸਾਰ "ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਬ੍ਰਜ-ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਅਵਧੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ।[198] ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ 'ਸਧੁੱਕੜੀ' ਹੈ। ਭ੍ਰਮਣਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਧੁੱਕੜੀ ਅਥਵਾ ਮਿਲੀ-ਜੁਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਸਪਸ਼ਟਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਕਿਉਂ ਬਣਾਇਆ? ਉੱਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਰੋਹਿਤ ਸ਼ੂਦਰ ਹੋਣ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਵੜਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਆਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਵ-ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦੀ ਪੜ੍ਹਨ, ਸੁਣਨ ਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਅਨੁਭਵ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਸੇਵਕ ਜਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ ਉਹ ਬਾਣੀ ਲਿਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ। ਲਿਪੀਬੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਲਿਖਾਰੀ ਜਾਂ ਲਿਪਿਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ ਲਿਖਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸ਼ਰਧਾਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਈਸ਼ਟ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਉਣ ਹਿਤ ਲਿਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਪੰਡਤ ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਖੇਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭੋਜਪੁਰੀ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ।[199]

ਡਾਕਟਰ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਨੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈਂਦੇ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ।[200]

ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਵਿਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਰੋਚਕ ਮਿਸ਼ਰਣ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਮਿਸ਼ਰਣ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਨਾਲ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਨਾ, ਬੰਦਗੀ, ਦਰਦ, ਬੇਗਮਪੁਰਾ, ਸਹਰ, ਵਤਨ, ਫ਼ਿਕਰ, ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਮਿਸ਼ਰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਮੈ ਬੇਦਿਆਨਤ ਬਦਨਜ਼ਰ ਦਰਮੰਦ ਬਰਖੁਰਦਾਰ॥
ਬੇਅਦਬ ਬਦਬਖਤ ਬੀਰਾਂ ਬੇਅਕਲ ਬਦਕਾਰ ॥
ਮੈ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਗੁਮਰਾਹ ਗਾਫਿਲ ਕਮਦਿਲਾ ਕਰਤਾਰ॥
ਤੂ ਦਰ ਕਦਰ ਦਰਿਆਵ ਦਿਲ ਮੈ ਹਿਰਸੀਆ ਹੁਸ਼ਿਆਰ॥
ਯਹੁ ਤਨ ਹਸਤ ਖਸਤ ਖਰਾਬ ਖਾਤਰ ਅੰਦੇਸਾ ਬਿਸਿਯਾਰ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸਹਿ ਬੋਲਿ ਸਾਹਿਬ ਦੇਹੁ ਅਬ ਦੀਦਾਰ।[201]

- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -

ਤਜਿ ਬਦਿਜੁਬਾਂ ਬੇਨਜ਼ਰਿ ਕਮਦਿਲਾਂ ਕਰਿ ਖਸਮ ਕਾਨਿ ਵੇ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਅਰਦਾਸ ਤੂ ਹਕ ਹਲਾਲ ਪਿਛਾਨਿ ਵੇ।[202]

ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਜੋ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ: ਤੇਰਾ ਜਨ, ਕਊ ਬੋਲੈ, ਤੂ ਦਾਨਾ, ਕਹਾ ਕਰਾਊਂ, ਪਾਰ ਗਯਾ, ਤੇਰੂੰ ਨ ਪਾਤੀ, ਪੂਜੂ ਨ ਦੇਵਾ, ਤੂ ਸਾਈਂ ਓ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰਾ।

ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਦੂਧ ਤ ਬਛਰੈ ਥਨਹੁ ਬਿਟਾਰਿਓ॥
ਫੂਲੁ ਭਵਰ ਜਲੁ ਮੀਨਿ ਬਿਗਾਰਿਓ ॥
ਮਾਈ ਗੋਬਿੰਦ ਪੂਜਾ ਕਹਾ ਲੈ ਚਰਾਵਉ॥
ਅਵਰੁ ਨ ਫੂਲ ਅਨੂਪ ਨ ਪਾਵਉ॥੧॥ਰਹਾਉ॥[203]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ (ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ) ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਜ, ਅਵਧੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਭੋਜਪੁਰੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ , ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀ ਆਭਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ: ਚੰਦਰਦੇਵ ਰਾਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: ਰੈਦਾਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧਿਕਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[204]

<u>2. ਸ਼ੈਲੀ:</u> ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸਹਿਤ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਣ, ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸਰਲ ਵਾਕਾਂ ਉਪਮਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਹਰ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਰਾਹੀਂ ਉਸੇ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪਰਿਪਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਦੂਜੇ ਕਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੇਵਲ ਉਦੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਪੂਰਾ-ਸੂਰਾ ਮਾਨਵ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨਵ ਦੀਆਂ ਸਹੀ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਤ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਪੰਡਤਾਊ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਫ਼ਲ ਕਵੀ ਬਣਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀਆਂ ਚਿਰ ਰੁਕੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਵ-ਰੂਪਿਤ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਤ ਕਰਨਾ, ਭੁੱਲੇ-ਭਟਕੇ ਰੱਦੀ ਸਾਬਤ ਕੀਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਲੈਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੀ ਨਸਲ ਵਿਚੋਂ ਇਸੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹੱਕ ਦਿਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਕੰਮ ਆ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ, ਸਮਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਮੁਹਿਮ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਉੱਚ-ਵਰਗੀ - ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪ-ਤੋਲ ਕੇ ਨਿਰਭੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਪਣਾਈ ਹੈ, ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਢੁਕਵੀਂ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਜੰਗ ਵਿੱਢ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਸਫ਼ਲਤਾ ਸਹਿਤ ਆਪਣਾ ਆਦਰਸ਼ਪਰਕ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ

ਦੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਗਹਿਰੀ ਛਾਪ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਸਰਲਤਾ, ਸਰਸਤਾ, ਅਤੇ ਸੁਖੰਲਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ, ਵੇਦ-ਪੁਰਾਣ-ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਹ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਸੰਤ ਜਾਂ ਭਗਤ ਜਾਂ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਦੋਵੇਂ ਸੰਤ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਇਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭ੍ਰਾਤਮਈ ਰੌਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਲਿਸ਼ਟ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਚ-ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਗਏ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਉਠੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਵਿਰਹੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਉਠੀ ਹੈ। ਵਿਯੋਗ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਚਿਤਰ ਬੜੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਧੁਰਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਹਨ।

ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਪਦ ਵਿੱਚ ਨਦੀ ਸਾਗਰ ਦਾ ਮਿਲਨ ਆਤਮਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਮਾਰਮਿਕ ਚਿਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਅਲੌਕਿਕ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਹੰਦ ਲੋਕਨ ਦੀ ਮਧੁਰ ਕਲਪਨਾ ਉਦੀਪਤ ਹੋ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਇੰਞ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਮੂਰਤ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ......ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਾਧਿਅਮ ਤਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[205]

ਜੋਗੀ-ਸਿਧਾਂ ਦੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ।[206] ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਮਾਧਿਅਮ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੈ। ਉਸ

134 ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨਾਥ-ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿਆਪਨ ਹੈ, ਪਰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਧੁਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਹੈ, ਰਵਿਦਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਖੰਡਾਤਮਕ ਸੁਰ ਹੈ, ਪਰ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਸਰਲ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਚਾਹੇ ਉਹ ਵਰਣ-ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਰਣਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ, ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਿਆ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ, ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਇਨਸਾਨ ਵਾਂਗ ਅਤੇ ਇਕ ਪੂਰਨ ਸੰਤ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਲੌਕਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

3. <u>ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ:</u> ਅਰਥ-ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰਵਾਦੀ ਭਾਮਹ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਆਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਅਰਥ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਤਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਤਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕੋਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ:

(1) ਅਭਿਧਾ,

(2) ਲਕਸ਼ਣਾ,

(3) ਵਿਅੰਜਨਾ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਤਿੰਨੇ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ: ਅਭਿਧਾ, ਲਕਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾ।

(1) ਅਭਿਧਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ

105 ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹੈ:

ਮੁਕੰਦ ਮੁਕੰਦ ਜਪਹੁ ਸੰਸਾਰ। ਬਿਨੁ ਮੁਕੰਦ ਤਨੁ ਹੋਇ ਅਉਹਾਰ॥
ਸੋਈ ਮੁਕੰਦ ਮੁਕਤੀ ਕਾ ਦਾਤਾ, ਸੋਈ ਮੁਕੰਦ ਹਮਰਾ ਪਿਤ ਮਾਤਾ॥[207]

ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਧੇ ਸਾਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਭਿਧਾ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਮੁਕੰਦ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁਕੰਦ ਹੀ ਪਿਤਾ-ਮਾਤਾ ਹੈ।

(2) <u>ਲਕਸ਼ਣਾ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ:</u> ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਸਲੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਅਰਥ ਕਢੇ ਜਾਣ ਅਰਥਾਤ ਸਾਧਾਰਣ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮਾਂ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਰਥ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅਭਿਧਾ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਅਰਥ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਭਿਧਾ ਅਰਥ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਦੂਜਾ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਕਿੰਨੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ:

ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੁਮ ਨਾਹੀ ਅਬ ਤੂ ਹੀ ਮੈ ਨਾਹੀ॥
ਅਨਲ ਅਗਮ ਜੈਸੇ ਲਹਰ ਮਇਓਦਧਿ ਜਲ ਕੇਵਲ ਜਲ ਮਾਹੀ॥[208]

- -

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜੋ ਲਕਸ਼ਣਾ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(3) <u>ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ</u>: ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਾਕ ਵਿੱਚੋਂ ਅਭਿਧਾ ਤੇ ਲਕਸ਼ਣਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਰਥ ਵਿਅੰਜਿਤ ਹੋਵੇ, ਉਦੋਂ ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ: (1)ਸ਼ਾਬਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ (2) ਅਰਥਗਤ ਵਿਅੰਜਨਾ। ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਏਥੇ ਦੇਣੀ ਕਾਫੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕੇਗਾ:

ਕੂਪੁ ਭਰਿਓ ਜੈਸੇ ਦਾਦਰਾ ਕਛੂ ਦੇਸ ਬਦੇਸੁ ਨ ਬੂਝ॥
ਐਸੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਬਿਖਿਆ ਬਿਮੋਹਿਆ ਕਛੂ ਆਰਾ ਪਾਰੁ ਨ ਸੂਝ॥
ਸਗਲ ਭਵਨ ਕੇ ਨਾਇਕਾ ਇਕੁ ਛਿਨੁ ਦਰਸੁ ਦਿਖਾਇ ਜੀ॥[209]

---

106 ਘਟ ਅਵਘਟ ਡੂਗਰ ਘਣਾ ਇਕੁ ਨਿਰਗੁਣੁ ਬੈਲੁ ਹਮਾਰ ॥
ਰਮਈਏ ਸਿਉ ਇਕ ਬੇਨਤੀ ਮੇਰੀ ਪੂੰਜੀ ਰਾਖੁ ਮੁਰਾਰਿ॥
ਕੋ ਬਨਜਾਰੋ ਰਾਮ ਕੋ ਮੇਰਾ ਟਾਂਡਾ ਲਾਦਿਆ ਜਾਇ ਰੇ ॥[210]

<u>4. ਅਲੰਕਾਰ</u>: ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰ ਭੂਸ਼ਣ ਅਲੰਕਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵੀ ਅਲੰਕਾਰ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਾਵਿ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਹਜ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਬਨਾਉਟੀ ਅਲੰਕਰਣ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਕਦੇ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਲੇਕਿਨ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੱਜ ਧਜ ਕੇ ਗੌਰਵਮਈ [illegible] ਰਲੇ ਗਏ ਹਨ।[211] ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਵਿ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਆਦਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਸੀ, ਨਿਰਾ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਮਨੋਹਾਰੀ ਜਿਹੜੀ ਯੋਜਨਾ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣ ਸਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਅਲੰਕਾਰ-ਆਚਾਰੀਆ ਭਾਮਹ, ਦੰਡੀ, ਉਦਭਟ, ਵਾਮਨ, ਰੁਦਰਟ ਆਦਿ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਖੂਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਾਉਣ ਹਿਤ ਅਜਿਹੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸੂਤਰਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲਗਭਗ 25 ਅਲੰਕਾਰ-ਸੂਤਰਾਂ ਤੇ ਸਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ-ਗਗਨ ਦੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਾਂਗੇ।

ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਰਗੀਕਰਣ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ:

(1) ਸ਼ਬਦ-ਅਲੰਕਾਰ,

(2) ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ,

(3) ਉਭਯ-ਅਲੰਕਾਰ।

5. ਸ਼ਬਦ-ਅਲੰਕਾਰ: ਜਦੋਂ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਨ-ਅਰਥਕ ਰੱਖ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਅਲੰਕਾਰ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ-ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ: ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ, ਯਮਕ, ਸ਼ਲੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ। ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਮਾਨ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਆਵ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਹਨ:

ਮੁਕੰਦ ਮੁਕੰਦ ਜਪਹੁ ਸੰਸਾਰ॥ ਬਿਨੁ ਮੁਕੰਦ ਤਨੁ ਹੋਇ ਅਉਹਾਰ॥
ਸੋਈ ਮੁਕੰਦੁ ਮੁਕਤੀ ਕਾ ਦਾਤਾ॥ ਸੋਈ ਮੁਕੰਦੁ ਹਮਰਾ ਪਿਤ ਮਾਤਾ॥
ਜੀਵਤ ਮੁਕੰਦੇ ਮਰਤ ਮੁਕੰਦੇ॥ ਤਾ ਕੇ ਸੇਵਕ ਕਉ ਸਦਾ ਅਨੰਦੇ॥[212] ਰਹਾਉ॥

'ਮੁਕੰਦ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾਪਰਕ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿੰਨੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਬਦ-ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਸੂਝ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ:

ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰੇ॥
ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਜਨ ਗਏ ਨਿਸਤਰਿ ਤਰੇ ॥ਰਹਾਉ॥[213]

ਇਸ ਨੂੰ ਵੀਪਸ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀਪਸਾ' ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਉਕਤ ਪਦ 'ਹਰਿ' ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਯਮਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਰ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

108

ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ ॥
ਕਨਕ ਕਟਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ ॥੧॥[214]

ਇਸ ਸ਼ਬਦ 'ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ' ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਆਮਕ ਹੈ।

6. <u>ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ:</u> ਜਦੋਂ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਅਵਲੰਬਿਤ ਨ ਹੋ ਕੇ ਅਰਥ ਤੇ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਇ ਰੱਖ ਦੇਣ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਰਥ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਥ ਚਮਤਕਾਰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ -ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਹਿਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[215]

ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਭੇਦਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ ਜੋ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਮੋਏ ਹੋਏ ਹਨ:

(ੳ) ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ, (ਅ) ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ, (ੲ) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ,(ਸ)ਵਿਅਤੀਰੇਕ ਅਲੰਕਾਰ, (ਹ) ਵਿਭਾਵਨਾ ਅਲੰਕਾਰ, (ਕ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੋਕਤਿ ਅਲੰਕਾਰ,(ਖ) ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਅਲੰਕਾਰ (ਗ) ਤਦਗੁਣ ਅਲੰਕਾਰ।

(ੳ) <u>ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ</u> ਨੂੰ ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚੇਰਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦੀ ਰੂਪ-ਗੁਣ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਣ ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਖਿਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਉਪਮਾ ਦਿਤੀ ਹੈ:

ਹਰਿ ਸੋ ਹੀਰਾ ਛਾਡਿਕੈ ਕਰਹਿ ਆਨ ਕੀ ਆਸ ॥
ਤੇ ਨਰ ਦੋਜਕ ਜਾਹਿਗੇ ਸਤਿ ਭਾਖੈ ਰਵਿਦਾਸ ॥[216]

ਹਰੀ ਵਰਗਾ ਹੀਰਾ' ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਉਪਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ

(ਘ) ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਪਮਾ ਦੁਆਰਾ ਕਿੰਨੀ ਸਰਸਤਾ ਨਾਲ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ:

ਹਉ ਬਨਜਾਰੋ ਰਾਮ ਕੋ ਸਹਜ ਕਰਉ ਬਾਪਾਰ॥
ਮੈ ਰਾਮ ਨਾਮ ਧਨ ਲਾਦਿਆ ਬਿਖੁ ਲਾਦੀ ਸੰਸਾਰ॥
- - - - - - - - - - - - - - - -
ਜੈਸਾ ਰੰਗ ਕਸੁੰਭ ਕਾ ਤੈਸਾ ਇਹੁ ਸੰਸਾਰੁ॥
ਮੇਰੇ ਰਮੱਈਏ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਕਾ ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ॥[217]

(ਙ) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਉਪਮੇਯ ਵਾਕ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਭਾਵ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਕੂਪੁ ਭਰਿਓ ਜੈਸੇ ਦਾਦਿਰਾ ਕਛੁ ਦੇਸੁ ਬਿਦੇਸੁ ਨਾ ਸੂਝ॥
ਐਸੇ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਬਿਖਿਆ ਬਿਮੋਹਿਆ ਕਛੁ ਆਰਾਪਾਰ ਨ ਸੂਝ॥[218]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਾ ਇਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੂਹ ਦੇ ਡੱਡੂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਖੂਹ ਦਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਜਾਂ ਨਦੀਆਂ-ਝੀਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਮੈਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ:

ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰ ਕੈਸਾ॥
ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ॥[219]

ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਮੇਰੇ ਤੇ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਇਤਨਾ ਹੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਜਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ। ਇਹੋ ਫਰਕ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਉਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਸ) ਵਿਅਤੀਰੇਕ ਅਲੰਕਾਰ: ਜਿਥੇ ਉਪਮਾਨ ਨਾਲ ਉਪਮੇਯ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਵਿਅਤੀਰੇਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਤੀਰੇਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਤਕਰਸ਼ ਜਾਂ ਅਧਿਕ। ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਗੁਣ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਉਪਮਾਨ ਦੀ ਉਪੇਕਸ਼ਾ ਉਪਮੇਯ ਦਾ ਵਰਣਿਤ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਵਿਅਤੀਰੇਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:

ਹਉ ਬਨਜਾਰੋ ਰਾਮ ਕੋ ਸਹਜ ਕਰਉ ਬਾਪਾਰੁ ॥
ਮੈ ਰਾਮ ਨਾਮ ਧਨ ਲਾਇਆ ਬਿਖੁ ਲਾਦੀ ਸੰਸਾਰ॥

- - - - - - - - - - - - - - - - - -

ਜੈਸਾ ਰੰਗੁ ਕਸੁੰਭ ਕਾ ਤੈਸਾ ਇਹੁ ਸੰਸਾਰੁ ॥
ਮੇਰੇ ਰਮਈਏ ਰੰਗੁ ਮਜੀਠ ਕਾ ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ॥[220]

(ਹ) ਵਿਭਾਵਨਾ ਅਲੰਕਾਰ: ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸੰਪੰਨ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਵਿਭਾਵਨਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਰਬੇ ਏਕੁ ਅਨੇਕੈ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਘਟ ਭੋਗਵੈ ਸੋਈ ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਹਾਥ ਪੈ ਨੇਰੈ ਸਹਜੇ ਹੋਇ ਸੁ ਹੋਈ ॥[221]

(ਕ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੋਕਤਿ ਅਲੰਕਾਰ: ਜਿਥੇ ਕਾਰਣ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਾਰਜ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੋਕਤਿ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਪੜੀਐ ਗੁਨੀਐ ਨਾਮੁ ਸਭੁ ਸੁਨੀਐ ਅਨਭਉ ਭਾਉ ਨ ਦਰਸੈ॥
ਲੋਹਾ ਕੰਚਨ ਹਿਰਨ ਹੋਇ ਕੈਸੇ ਜਉ ਪਾਰਸਹਿ ਨ ਪਰਸੈ॥[222]

(ਖ) ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਅਲੰਕਾਰ: ਜਿਥੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਜਿਹਾ ਲੱਗੇ, ਉਥੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ:

ਨਾਨਾ ਖਿਆਨ ਪੁਰਾਨ ਬੇਦ ਬਿਧਿ ਚਉਤੀਸ ਅਖਰ ਮਾਹੀ॥
ਬਿਆਸ ਬੀਚਾਰਿ ਕਹਿਓ ਪਰਮਾਰਥੁ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਰਿ ਨਾਹੀ ॥[223]

ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਣ-ਵੇਦ ਚੌਤੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਬਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਅਸਲ ਭਾਵ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਨਾਮ

ਦੇ ਤੁਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚੌਥੇ ਅੰਬਰ ਅਤੇ ਵੇਦ-ਪੁਰਾਣ ਦੋਵੇਂ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ।

(ਕ)<u>ਤਦਗੁਣ ਅਲੰਕਾਰ:</u> ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਤਦਗੁਣ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕਲਪ ਤਦਗੁਣ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੂ ਨਾਹੀ॥ ਅਬ ਤੂ ਹੀ ਮੈ ਨਾਹੀ ॥
ਅਨਲ ਅਗਮ ਜੈਸੇ ਲਹਰਿ ਮਇ ਓਦਧਿ ਜਲ ਕੇਵਲ ਜਲ ਮਾਂਹੀ॥[224]

7. <u>ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਧਾਨ:</u> ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਆਪਣੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਮ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਸਾਧਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਕੇਤ ਉਪਯੁਕਤ ਮਾਧਿਅਮ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦੀ ਪਰਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੇ ਆਚਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ 'ਅੱਖਰ' ਜਾਂ 'ਸ਼ਬਦ' ਤਕ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕਤਵ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਓਮ ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੱਖਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਤ, ਸਤ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਬੁੱਧੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।[225]

<u>ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਯੋਜਨਾ:</u> ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਇਕ ਮਹਾਤਮਾ ਸਨ, ਸੰਤ ਸਨ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੰਤ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਸੌਂਦਰਯ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ

ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੁੱਸੇ ਹੋਏ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਤਰਕਸ਼ੀਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸੰਤ-ਮਹਾਤਮਾ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਆਸ ਕਰਨੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਚਾਰੀਆਂ ਵਰਗੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕਈ ਜੀਵਨ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਜੀਵਨਵੰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਾਹਿਤਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਘੂ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਰਸ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਨਿਰੂਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਦੀ ਅਮੁੱਲੀ ਸੰਪੱਤੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪੱਧਤੀ ਦੋ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ: (1) ਕਵੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ (2) ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਾਵਿ ਪਰਿਪਾਟੀ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਕਰਕੇ। ਕਵੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹਰ ਕਵੀ ਦੀ ਨਿਜੀ ਪ੍ਰਭਾਵਯੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਾਵਿ ਪਰਿਪਾਟੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਘਰੇਲੂ, ਲੋਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰੋਤਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਨ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪ੍ਰਤੀਕਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਿਆ ਹੈ:-

1. ਦੰਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕ,
2. ਵਾਤਸਲਯ ਪ੍ਰਤੀਕ,
3. ਦਾਸ ਭਾਵ ਪ੍ਰਤੀਕ,
4. ਸਾਂਕੇਤਕ ਪ੍ਰਤੀਕ,
5. ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ,
6. ਸੰਖਿਆਮੂਲਕ ਪ੍ਰਤੀਕ,
7. ਰੂਪਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਕ,

8. ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ।

1. <u>ਦੰਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕ:</u> ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਦੰਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਧੁੱਰ ਕੋਮਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਸੂਫੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਪਰ ਸੰਤ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੰਪਤੀ ਸਬੰਧ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਆਤਮਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮੇਲ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਉਣਾ ਦੁਹਾਗਣ ਵਾਂਗ ਜੀਉਣਾ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਪਤਨੀ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ-ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਕੂਲ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਮਾਰਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਦੀਵਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਸਹ ਕੀ ਸਾਰ ਸੁਹਾਗਨ ਜਾਨੈ।ਤਜਿ ਅਭਿਮਾਨੁ ਸੁਖ ਰਲੀਆ ਮਾਨੈ॥
ਦੁਖੀ ਦੁਹਾਗਨਿ ਦੁਇ ਪਖ ਹੀਨੀ॥ ਜਿਨਿ ਨਾਹ ਨਿਰੰਤਰਿ ਭਗਤਿ ਨ ਕੀਨੀ॥[226]

ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੰਪਤੀ ਹੋਣਗੇ , ਇੱਕ ਜੋਤਿ ਦੋਇ ਮੂਰਤੀ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਧਨ-ਪਿਰ ਹੋਣਗੇ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਪਛਾਣ ਸਕਣਗੇ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਪਿਆਰ, ਅਸ਼ਰਤੀ ਪਿਆਰ, ਅਟੱਲ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾ-ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ। ਸੰਪੂਰਨ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਰੱਬ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਏਥੇ ਢੁਕਦੀ ਹੈ:

ਤਨੁ ਮਨੁ ਦੇਇ ਨ ਅੰਤਰੁ ਰਾਖੈ॥ਅਵਰਾ ਦੇਖਿ ਨ ਸੁਨੈ ਅਭਾਖੈ॥[227]

ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅੰਤਰ ਦੇ 'ਤਨੁ ਅਤੇ ਮਨ' ਦੋਵੇਂ ਅਰਪਿਤ ਕਰਨੇ ਹਨ, ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਬਿਨਾ ਪਤੀ ਸਿਫਤ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨੀ। ਇਹ

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ। ਇਹੋ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿੱਧਾ ਰਸਤਾ। ਪਰ ਇਹ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਆਦਰਸ਼ ਉਹੋ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਰੂਹ ਦੀ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੋਵੇ:

ਜੋ ਤਨ ਜਾਣੈ ਪੀਰ ਪਰਾਈ ॥ ਜਾ ਕੈ ਅੰਤਰਿ ਦਰਦੁ ਨ ਪਾਈ ॥[228]

ਜਿਸ ਨੇ ਕਦੇ ਖੁਦ ਪੀੜ ਨ ਹੰਢਾਈ ਹੋਵੇ, ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿੱਚ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨਾ ਲਈਆਂ ਹੋਣ, ਉਹ ਭਲਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪੀੜ ਦਾ ਦਰਦ ਕੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਹਾਗਣ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਕੰਤ-ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਆਤਮਕ ਰੰਗਲੇ ਕੇਵਲ ਉਹੋ ਜਾਣਦੇ -ਮਾਣਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹੰਢਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਸੰਪੰਨ ਅਤੇ ਸਫ਼ਲ ਪਤਨੀਵ੍ਰਤ ਆਪਣੇ ਪਤੀ -ਈਸ਼੍ਵਰ ਅੱਗੇ ਝੁਕਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸਰਨਿ ਪ੍ਰਭ ਤੇਰੀ ॥
ਜਿਉ ਜਾਨਹੁ ਤਿਉ ਕਰੁ ਗਤਿ ਮੇਰੀ ॥[229]

ਸੰਪੂਰਨ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਨ(Complete surrender) ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੱਚੇ ਦੀਪਤੀ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸਮਤੁਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ:

ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ ॥ ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ ॥[230]

ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਵੀ ਕਰ ਦਿਤਾ:

ਸਾਚੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹਮ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰੀ ॥ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰਿ ਅਵਰ ਸੰਗਿ ਤੋਰੀ ॥[231]

2. ਵਾਤਸਲਯ ਪ੍ਰਤੀਕ: ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਮਾਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਾਤਸਲਯ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਾਤਸਲਯ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ:

ਸੋਈ ਮੁਕੰਦ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਦਾਤਾ ॥
ਸੋਈ ਮੁਕੰਦ ਹਮਰਾ ਪਿਤ ਮਾਤਾ ॥[232]

115 3. ਦਾਸ ਭਾਵ ਪ੍ਰਤੀਕ: ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸੰਤ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਪਤਨੀ ਵਾਂਗ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਦਾਸ-ਭਾਵਨਾ ਕੁਟ ਕੁਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਣਗਿਣਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਇਕ ਦੋ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹਨ:

ਤੁਮ ਚੰਦਨ ਹਮ ਇਰੰਡ ਬਾਪੁਰੇ ਸੰਗਿ ਤੁਮਾਰੇ ਬਾਸਾ ॥
ਨੀਚ ਰੂਖ ਤੇ ਊਚ ਭਏ ਹੈ ਗੰਧ ਸੁਗੰਧ ਨਿਵਾਸਾ॥[233]

ਤੁਮ ਮਖਤੂਲ ਸੁਪੇਦ ਸਪੀਅਲ ਹਮ ਬਪੁਰੇ ਜਸ ਕੀਰਾ॥
ਸਤਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਰਹੀਐ ਮਾਧਉ ਜੈਸੇ ਮਧੁਪ ਮਖੀਰਾ॥[234]

ਦਾਸ ਭਾਵ ਦੀ ਸਿਖਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ ਕੀ ਦੇਵਾਂ। ਜੋ ਲੋਕ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਸ਼ੁੱਧ ਵਸਤਾਂ ਹਨ:

ਦੂਧੁ ਤ ਬਛਰੈ ਥਨਹੁ ਬਿਟਾਰਿਉ॥ ਫੂਲੁ ਭਵਰਿ ਜਲੁ ਮੀਨ ਬਿਗਾਰਿਉ॥
ਮਾਈ ਗੋਬਿੰਦ ਪੂਜਾ ਕਹਾ ਲੈ ਚਰਾਵਉ॥ ਅਵਰੁ ਨ ਫੂਲੁ ਅਨੂਪੁ ਨ ਪਾਵਉ॥ਰਹਾਉ॥
ਮੈਲਾਗਰ ਬੇਰ੍ਹੇ ਹੈ ਭੁਇਅੰਗਾ॥ ਬਿਖੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਬਸਹਿ ਇਕ ਸੰਗਾ॥
ਧੂਪ ਦੀਪ ਨਈਬੇਦਹਿ ਬਾਸਾ॥ ਕੈਸੇ ਪੂਜ ਕਰਹਿ ਤੇਰੀ ਦਾਸਾ॥[235]

ਖੁਦ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੁੱਧ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੂਠਾ ਹੈ, ਫੁਲ ਵੀ ਸੁੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਚੰਦਨ ਜਿਸ ਦਾ ਤੈਨੂੰ ਤਿਲਕ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਦਨ ਵੀ ਸੱਪਾਂ ਦਾ ਮੈਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੂਜਾ ਲਈ ਕਿਹੜੀ ਪਵਿੱਤਰ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਲਿਕ ਨੂੰ ਪੂਜਾ ਵਜੋਂ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰੇ। ਖੁਦ ਹੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪਉ ਪੂਜ ਚਰਾਵਉ॥ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਿਰੰਜਨ ਪਾਵਉ॥[236]

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਨ-ਮਨ ਸਵੱਛ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣ ਤੇ ਨਾਜ਼ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਨ-ਮਨ ਦੀ ਆਹੁਤੀ ਆਪਣੇ ਮਾਲਿਕ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ।

4. ਸਾਂਕੇਤਕ ਪ੍ਰਤੀਕ: ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ, ਆਮ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਕਈ ਰੰਗਾਂ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਕੇਤ ਉਸ ਲਈ ਵਰਤੇ

ਹਨ: ਜੈਸਾ ਰੰਗ ਕਸੁੰਭ ਕਾ ਤੈਸਾ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ॥

ਰਮੱਈਏ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਕਾ ਕਹ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ॥[237]

ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤਉ ਹਮ ਮੋਰਾ॥ ਜਉ ਤੁਮ ਚੰਦ ਤੁਮ ਹਮ ਭਏ ਚਕੋਰਾ॥[238]

ਜਉ ਤੁਮ ਦੀਵਰਾ ਤਉ ਹਮ ਬਾਤੀ॥ ਜਉ ਤੁਮ ਤੀਰਥ ਤਉ ਹਮ ਜਾਤੀ॥[239]

ਨਾਮ ਤੇਰੋ ਆਰਤੀ ਮਜਨ ਮੁਰਾਰੇ॥ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮੁ ਬਿਨੁ ਝੂਠੇ ਸਗਲ ਪਸਾਰੇ ॥

ਨਾਮ ਤੇਰੋ ਦੀਵਾ ਨਾਮ ਤੇਰੋ ਬਾਤੀ॥ ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ ਤੇਲੁ ਲੇ ਮਾਹਿ ਪਸਾਰੇ॥[240]

ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਅਬ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਚੂਕੀ॥ ਜਪਿ ਮੁਰੰਮ ਸੇਵਾ ਤਾਹੂ ਕੀ॥[241]

ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰੇ॥ ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਜਨ ਗਏ ਨਿਸਤਰਿ ਤਰੇ॥[242]

5. <u>ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ:</u> ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸੰਕੇਤਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ 'ਇੜਾ ਨਾੜੀ ਨੂੰ 'ਗੰਗਾ'' ਪਿੰਗਲਾ ਨਾੜੀ ਨੂੰ 'ਜਮਨਾ' ਅਤੇ 'ਸੁਖਮਨਾ' ਨੂੰ 'ਸਰਸਵਤੀ' ਨਵੇਂ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੰਗਾ, ਜਮਨਾ, ਸੂਰਜ, ਚੰਦ, ਸੁਰਤਿ ਨਿਰਤਿ, ਅਨਹਦ, ਮਾਧਉ, ਰਾਮ , ਹਰੀ ਆਦਿ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

6. <u>ਸਿੱਖਿਆ ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਤੀਕ:</u> ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸੋਭਾ ਹਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਮ੍ਰਿਗ ਮੀਨ ਭ੍ਰਿੰਗ ਪਤੰਗ ਕੁੰਚਰ ਏਕ ਦੋਖ ਬਿਨਾਸ॥
ਪੰਚ ਦੋਖ ਅਸਾਧ ਜਾਮਹਿ ਤਾਕੀ ਕੇਤਕ ਆਸ॥[243]

ਸਰਬੇ ਏਕੁ ਅਨੇਕੈ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਘਟ ਭੋਗਵੈ ਸੋਈ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਹਾਥ ਪੈ ਨੇਰੈ ਸਹਜੇ ਹੋਇ ਸੁ ਹੋਈ।[244]

7. ਰੂਪਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਕ: ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਏਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੇ ਹਨ ਕਿ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੁਝ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਤਰਕ-ਸ੍ਰੋਤ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਤਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਿਤ ਕੀਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ, ਸੁਗਮਤਾ, ਸੁਖੇਨਤਾ, ਸਰਸਤਾ ਅਤੇ ਸਰਲਤਾ ਵਰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਰਗੇ ਖੁਸ਼ਕ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਸ ਅਤੇ ਅਨੰਦਮਯ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਚੰਦਨ-ਪਾਣੀ, ਚੰਦ ਚਕੋਰ, ਦੀਵਾ-ਬੱਤੀ, ਮੋਤੀ-ਧਾਗਾ, ਸਵਰਨ-ਸੁਹਾਗਾ, ਆਦਿ ਰੂਪਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤ ਕੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

8. ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ: ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲਤਾ ਪੂਰਬਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਪਰਮ ਤਤਵ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਖੇਡ ਜਾਂ ਬਾਜ਼ੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:

ਮੁਕੰਦ ਮੁਕੰਦੁ ਜਪਹੁ ਸੰਸਾਰੁ॥
ਬਿਨੁ ਮੁਕੰਦ ਤਨੁ ਹੋਇ ਅਉਹਾਰ॥
ਸੋਈ ਮੁਕੰਦ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਦਾਤਾ॥
ਸੋਈ ਮੁਕੰਦ ਹਮਰਾ ਪਿਤ ਮਾਤਾ॥
ਮੁਕੰਦ ਮੁਕੰਦ ਹਮਾਰੇ ਪ੍ਰਾਨ॥
ਜਪਿ ਮੁਕੰਦ ਮਸਤਕਿ ਨੀਸਾਨ॥
ਸੇਵ ਮੁਕੰਦ ਕਰੈ ਬੈਰਾਗੀ॥
ਸੋਈ ਮੁਕੰਦ ਦੁਰਬਲ ਧਨੁ ਲਾਧੀ॥
ਏਕ ਮੁਕੰਦ ਕਰੈ ਉਪਕਾਰ॥
ਹਮਰਾ ਕਹਾ ਕਰੈ ਸੰਸਾਰੁ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਜੀ ਜਗੁ ਭਾਈ॥ ਬਾਜੀਗਰ ਸਉ ਮੋਹਿ ਪ੍ਰੀਤ ਬਨਿ ਆਈ॥ [246]

ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਲਾ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਇਕ ਸਿਰਲੇਖ

'ਕਲਾ ਪੱਖ ' ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਬਣਾ ਲਏ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂਕਿ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਲਾ ਪੱਖ ਸਵਿਸਥਾਰ ਨਿਰੂਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਉਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਬਣਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਕ ਵਿਚਾਰਕ, ਚਿੰਤਕ, ਸੁਧਾਰਕ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰ, ਨਿਮਰਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਨੇਕ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਈ ਹੱਦ ਬੰਧ ਪਰ ਉਠਾਏ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਉਹੀ ਕਾਵਿ ਸਫਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਜਾਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਜਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਇਲ ਕਰੇ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਦਾ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਸੁਨੇਹਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਹਿਰਦੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਫਲ ਹਨ।

ਰੂਪਕ ਪੱਖ

2.3(2). ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਾਵਿ-ਮੰਜਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ ਅਤੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਤਾਂ ਕਲਾ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਵੱਖਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵਿ ਦੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਾਵਿ-ਵੰਨਗੀ ਅਰਥਾਤ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਦ-ਰਚਨਾ ਪਰੰਪਰਾ ਜਾਂ ਛੰਦ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਾਂ ਪਿੰਗਲਾਤਮਕ ਪਰਿਪਾਟੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਾਰਥ ਅਵਤਰਿਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਧਾਰਮਕ, ਨੈਤਕ, ਵਿਹਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਵੱਲ ਘੱਟ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛੰਦ-ਯੋਜਨਾ ਪਰਿਪਾਟਗਤ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪੂਰਣ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਏਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਛੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੈਅ ਅਤੇ ਤਾਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵੇਦੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਨਿਯਮ ਭਾਵੇਂ ਠੀਕ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਕ ਵੇਗ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵਜਨਕ ਹੋਈ ਹੈ।[247]

(1) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮੁੱਖ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ:

(1) ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ

(2) ਸਾਖੀ।

(1) ਸ਼ਬਦ: ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਾਵਿ-ਅੰਗ 'ਸ਼ਬਦ' ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਦ ਪਰੰਪਰਾ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪਹਿਲਾਂ

ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਸਸ਼ਕਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਚਰਣ, ਪ੍ਰਤਿ ਚਰਣ 26 ਮਾਤਰਾ, ਪ੍ਰਥਮ ਵਿਸ਼੍ਰਾਮ 16 ਤੇ, ਦੂਜਾ 10 ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਅੰਤ ਗੁਰੂ-ਲਘੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ:

> ਖਟ ਕਰਮ ਕੁਲ ਸੰਜੁਗਤੁ ਹੈ, ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਹਿਰਦੈ ਨਾਹਿ॥
> ਚਰਨਾਰਬਿੰਦ ਨ ਕਥਾ ਭਾਵੈ, ਸੁਪਚ ਤੁਲਿ ਸਮਾਨਿ ॥[248]

(2) <u>ਸਾਖੀ:</u> ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਦੋਹਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦੋਹੇ ਜਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ 24 ਮਾਤਰਾਂ (13 11) ਹਨ:

> ਹਰਿ ਸੋ ਹੀਰਾ ਛਾਡਿ ਕੈ ਕਰਹਿ ਆਨ ਕੀ ਆਸ ॥
> ਤੇ ਨਰ ਦੋਜਕ ਜਾਹਿਗੇ ਸਤਿ ਭਾਖੈ ਰਵਿਦਾਸ ॥242॥[249]

ਸਾਖੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਸਾਖਸ਼ੀ' ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸਾਖੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਖਸ਼ੀ ਦਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਰੂਪ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਇ ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਅਥਵਾ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਡਾਕਟਰ ਸਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਸਾਖਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਾਖਸ਼੍ਯ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਉਦਭੂਤ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।[250] 'ਸਾਖੀ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਬਚਨ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਛੰਦ-ਰਚਨਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ~~ਜਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ~~ ਵਿਚ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਉਹੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ "ਦੋਹਾ" ਜਾਂ "ਦੂਹਾ" ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦੋਹਾ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਰਣਾਂ ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਲੇ

ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਚਰਣ ਵਿੱਚ 13 ਅਤੇ ਇਸ ਛੰਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਜਗਣ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਸਮਚਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਲਘੂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ...ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ 'ਦੋਹੇ' ਛੰਦ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਖਰੀਆਂ ਉਤਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਤੱਥ-ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਤੇ ਉਪਮਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਤਨੀ ਵੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਤਨੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤ-ਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਪਦ ਰਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

(1) ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਪਰਕ ਪਦ,

(2) ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰੂਪਕ ਪਦ,

(3) ਵੈਰਾਗ ਸਬੰਧੀ ਪਦ,

(4) ਵਸਲ-ਵਿਛੋੜੇ ਸਬੰਧੀ ਪਦ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਚਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪਮੂਲਕ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਗੀਤ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਭਾਵ-ਕੋਮਲਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਮਿਠਾਸ ਵੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੂਰਣ-ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

(1) ਦੁਪਦੇ .... ਚਾਰ

(2) ਤਿਪਦੇ ... ਇੱਕੀ

(3) ਚਉਪਦੇ .... ਗਿਆਰਾਂ

(4) ਪੰਜ ਪਦੇ .... ਤਿੰਨ

(5) ਅਸ਼ਟਪਦੀ ... ਇਕ

(6) ਸ਼ਲੋਕ ... ਇਕ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਜੋੜ ਇਕਤਾਲੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਪੱਖ

੨.੨ (ਸ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਤਵ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈਅ, ਤਾਨ, ਸੁਰ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭਗਤ ਸ਼ਬਦ-ਕਾਵਿ ਸੰਗੀਤਕ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਮਧੁਰਪਰਕ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਹੋਰ ਗੁਣ ਤਕ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ? ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਅਤੇ ਭਾਵ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਤ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਹੀ ਮਿਲਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਲ ਮੋੜ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਮੇਲ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਗੀਤ ਇਹ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਪੱਖ ਵਲ ਵੀ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਗੁਣ ਤੀਬਰ ਸੀ।

ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਗੀਤ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਗੀਤ-ਤਤ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਰ, ਲੈਅ, ਤਾਲ ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੁਧ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਖੇਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਖੇਤਰ ਆਪਣਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ ਪਰ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਾਥ ਲੋੜਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹਿਰਦੇਵੇਧਕ ਗੀਤ-ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਲਾਪਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਰੋਤਾਗਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਰ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਜਾਦੂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਜਾਦੂ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਮਾਰਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰਨ ਅਯੋਗ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਮਹੱਤਵ ਭਾਵ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰੂਪਗਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸੰਤ ਕਵਿ ਗੀਤੀ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਿਆਂ

ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਗੀਤਕ ਸੂਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਇਹ ਤਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਸਿੱਧੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਧਿਕ ਸਫਲ ਹੈ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੀਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਸਾਰਥਕ, ਅਮਰ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਰੰਗ ਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਗੀਤ ਗਾਇਕ ਤਾਂ ਸਨ, ਗਵੱਈਏ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਨਿਮਨ ਸੱਤਰ ਤੋਂ ਉਹ ਆਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਕਲਾ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਉੱਚ-ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਲਾ-ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੈਰਾਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਮੱਈਏ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀਅਤਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਵਿੱਚ ਨਾਪੇ-ਤੋਲੇ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਨੰਦ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਤੇ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ, ਰਸ ਹੈ, ਛੰਦਬੱਧਤਾ ਹੈ, ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਹਨ, ਬਿੰਬ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ ਮਨੋਹਰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸਹਿਤ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਰਾਗ	ਦੁਪਦੇ	ਤਿਪਦੇ	ਚਉਪਦੇ	ਪੰਚ ਪਦੇ	ਅਸ਼ਟਪਦੀ	ਸ਼ਲੋਕ	ਜੋੜ
1.	ਸਿਰੀ ਰਾਗ	-	1	-	-	-	-	1
2.	ਗਉੜੀ	-	3	1	-	1	-	5
3.	ਆਸਾ	-	4	2	-	-	-	6
4.	ਗੂਜਰੀ	-	-	-	1	-	-	1

5.	ਸੋਰਠ	-	3	2	2	-	-	7
6.	ਧਨਾਸਰੀ	2	-	ਆਰਤੀ	-	-	-	3
7.	ਜੈਤਸਰੀ	1	-	-	-	-	-	1
8.	ਸੂਹੀ	-	2	1	-	-	-	3
9.	ਬਿਲਾਵਲ	-	2	-	-	-	-	2
10.	ਗੋਂਡ	-	-	2	-	-	-	2
11.	ਰਾਮਕਲੀ	-	1	-	-	-	-	1
12.	ਮਾਰੂ	1	1	-	-	-	-	2
13.	ਕੇਦਾਰਾ	-	1	-	-	-	-	1
14.	ਭੈਰਉ	-	-	1	-	-	-	1
15.	ਬਸੰਤ	-	-	1	-	-	-	1
16.	ਮਲ੍ਹਾਰ	-	3	-	-	-	-	3
	ਫੁਟੇਕ	-	-	-	-	-	1	1
	ਜੋੜ	4	21	11	3	1	1	41

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰਣੀ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਤੇ ਰਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ । 16 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 40 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਕਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਹਮ ਬਡ ਕਬਿ ਕੁਲੀਨ ਹਮ ਪੰਡਿਤ ਹਮ ਜੋਗੀ ਸੰਨਿਆਸੀ॥
ਗਿਆਨੀ ਗੁਨੀ ਸੂਰ ਹਮ ਦਾਤੇ ਇਹ ਬੁਧਿ ਕਬਹਿ ਨ ਨਾਸੀ[251] ॥

ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਗੁਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋਗੀਆਂ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਵੀ ਸਨ।

ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ
ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਯੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਪੰਨਾ 76-77
2. - ਉਹੀ - , ਪੰਨਾ 80 .
3. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ 45-46
4. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 46
5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 659
6. -ਉਹੀ-
7. -ਉਹੀ-
8. -ਉਹੀ-
9. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 346
10. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 457
11. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 487
12. -ਉਹੀ-
13. -ਉਹੀ-
14. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 875
15. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ694
16. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 694
17. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 659
18. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 694
19. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 486
20. -ਉਹੀ - , ਪੰਨਾ 345
21. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 525
22. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 658
23. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 710
24. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 875
25. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 93
26. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 345
27. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 875
28. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ
29. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 658
30. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ

30. ਕੇਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਚੌਰਸੀਆ, ਮਧਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਵਿਚਾਰ ਔਰ ਸਾਧਨਾ, ਪੰਨਾ 77
31. ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ (ਪੰਡਤ), ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਤੀਜੀ ਸੈਂਚੀ, ਪੰਨਾ 12
32. ਸਰਵਪਲੀ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ(ਡਾ.), ਹਿਦੂਉ ਕਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 19
33. ਦੇਵਰਾਜ (ਡਾ.) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਵੇਚਕ, ਪੰਨਾ 258
34. ਕੇਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਚੌਰਸੀਆ (ਡਾ.) ਮਧਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਔਰ ਸਾਧਨਾ, ਪੰਨਾ 84
35. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ-ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ, ਪੰਨਾ 154
36. ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 101
37. ਪੀਤਾਂਬਰਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ, ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ , ਪੰਨਾ 144-46
38. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ , ਪੰਨਾ 858
39. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 657
40. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ , ਪੰਨਾ 487
41. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 858
42. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 487
43. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 875
44. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 487
45. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 457
46. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 457
47. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 658
48. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 525
49. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ, ਪੰਨ 108
50. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 875
51. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 657
52. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1293
53. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 694
54. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 973
55. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1167
56. ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 2/2/15
57. ਮੌਰੀਨ ਲੌਂਗ ਡਨਕਨ, ਦੀ ਗਾਸਪਿਲ ਆਫ ਇਸਲਾਮ , ਪੰਨਾ 8
58. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 658
59. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 694
60. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 857
[illegible] , [illegible]
61. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 658
62. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 657
63. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 658
64. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1109
65. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 710
66. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 875
67. ਗੀਤਾ, 11/16
68. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1293
69. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 346

70. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 346
71. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 486
72. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 653
73. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 658
74. -ਉਹੀ-,
75. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 659
76. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 346
77. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 1167
78. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 658
79. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 487
80. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 658
81. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 658
82. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 793
83. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 794
84. ਯੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਪੰਨਾ 57-58
85. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ (ਡਾ.), ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ 74
86. ਸ਼ਵੇਤਾ ਸ੍ਵੇਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ 4/1
87. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 346
88. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 346
89. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 487
90. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 487
91. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 658
92. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 659
93. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 1167
94. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 1196
95. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 93
96. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 658
97. ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ (ਡਾ.), ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ, ਪੰਨਾ 103
98. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 659
99. ਕੇਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਚੌਰਸੀਆ (ਡਾ.) ਮਧਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਵਿਚਾਰ ਔਰ ਸਾਧਨਾ, ਪੰਨਾ 148
100. ਭਗਤਮਾਲ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 420

101. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1293
102. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1293
103. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 694
104. ਨਾਭਾਦਾਸ, ਭਗਤਮਾਲ, ਪੰਨਾ 59
105. ਰਾਮਵਿਲਾਸ ਸ਼ਰਮਾ, ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਔਰ ਸਾਹਿਤਯ, ਪੰਨਾ 30
106. ਰਾਮਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 68
107. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ, ਪੰਨਾ 735
108. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 858
109. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 487
110. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1293
111. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1293
112. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 974
113. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 974
114. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 858
115. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 858
116. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 345
117. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 345
118. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 93
119. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 345
120. ਅਥਰਵ ਵੇਦ, 10/8/82
121. ਆਨੰਦਵਰਧਨ, ਧਵਨਿਆਲੋਕ, ਪੰਨਾ 312
122. ਮੰਮਟ, ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, 1.1
123. ਭਾਗੀਰਥ ਮਿਸ਼ਰ(ਡਾ.), ਕਾਵਯ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਪੰਨਾ 3
124. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ(ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ) ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ, 1971, ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 190
125. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ 129-130
126. ਕਨ੍ਹੱਈਆ ਲਾਲ ਪਰਿਆਰ, ਯੁੱਗ ਪਰਿਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ 239
127. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 793
128. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 486
129. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 346
130. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 346
131. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 486

132. ਰਾਘੀਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਦ(ਡਾ.), ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਮੇਂ ਰਹਸਵਾਦ, ਪੰਨਾ ਪਹਿਲਾ
133. ਆਰ. ਡੀ. ਰਾਨਾਡੇ(ਪ੍ਰੋ.) ਮਿਸਟੀਸਿਜ਼ਮ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਪੰਨਾ 1-245
134. ਪਲਾਟਿਨਿਮ, ਮਿਸਟੀਸਿਜ਼ਮ ਇਨ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਪੰਨਾ 11
135. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 858
136. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 486
137. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 93
138. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 345
139. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 487
140. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 793
141. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 793
142. -ਉਹੀ -, ਪੰਨਾ 658
143. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 659
144. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 659
145. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1293
146. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ, ਪੰਨਾ 162
147. ਦੀਸ਼ਰ ਸਿੰਘ(ਪ੍ਰੋ.), ਭਾਰਤੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰਨਾ 40
148. ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ(ਡਾ.), ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ, ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 3
149. ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ
150. ਸੁਰੇਨ ਸਿੰਘ ਵਿਲਖੁ(ਡਾ.) ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਪਰਾਗਤ 33 ਵੇ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 287
151. ਕਨ੍ਹੱਈਆਂ ਲਾਲ ਪ੍ਰਸੂਰ(ਪ੍ਰੋ.) ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਮੇਂ ਕਾਵਿ ਤੱਤਵ(ਔਰ ਪਰਿਵਰਤਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ 240
152. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ, ਪੰਨਾ 163
153. ਧਰਮਪਾਲ ਸਰੀਨ(ਡਾ.), ਇਹ ਜਨਮ ਤੁਮਾਰੇ ਲੇਖੇ(ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਸੁਰ ਸਿੰਘ ਬਟਾਲੀ)ਪੰਨਾ 117
154. ਚੰਦਰਦੇਵ ਰਾਏ(ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ, ਪੰਨਾ 282-283
155. ਧੀਰੇਂਦਰ ਵਰਮਾ(ਡਾ.) ਅਤੇ ਬ੍ਰਜੇਸ਼ਵਰ ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 616
156. ਚੰਦਰਦੇਵ ਰਾਇ(ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਔਰ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ 287
157. ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ(ਡਾ.), ਸੰਤ ਕਾਵਿਸ, ਪੰਨਾ 64
158. ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 4-3, 29
159. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 793
160. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 793
161. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 793
162. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 793

163 ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 762

164. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ(ਡਾ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਪੰਨਾ 165

165. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਪ੍ਰੋ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਪਨ, ਪੰਨਾ 138

166. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 762

167. ਘਣੱਈਆ ਲਾਲ ਪੋਦਾਰ(ਸ੍ਰੀ), ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 762

168. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਪ੍ਰੋ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਪਨ, ਪੰਨਾ 138

169. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਪੰਨਾ 166

170. ਰਵਿੰਦਰਦੇਵ ਰਾਏ(ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਕੋਸ਼, ਵੇਰਾਸ਼, ਪੰਨਾ 284

171. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 93

172. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 93

173. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 345

174. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 345

175. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 658

176. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 658

177. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 694

178. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 694

179. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 658

180. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 973

181. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 694

182. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 973

183. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 486

184. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 487

~~xxx~~ ~~xxxxx~~, ~~xxx~~

185. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 16

186. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਪੰਨਾ 193

187. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 487

188. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 525

189. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 196

190. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 659

191. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 659

192. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ(ਡਾ.), ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਅ, ਦੂਜਾ ਕਾਂਡ, ਪੰਨਾ 234
193. ਕੁਲਦੇਵ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ- ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਨ, ਪੰਨਾ 3-4
194. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 5
195. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ
196. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1167
197. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1196
198. ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀਕਸ਼ਿਤ(ਡਾ.), ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 2[illegible]3
199. ਪਰਸੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ(ਪੰਡਤ), ਸੰਤ ਕਾਵਿ, ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ 1[illegible]0
200. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ(ਡਾ.), ਸੰਤ ਕਬੀਰ, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰਨਾ 17
201. ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ ਪਰਾਸ਼ਰ, ਯੁੱਗ ਪ੍ਰਵਰਤਕ, ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ 243
202. -ਉਹੀ- ,
203. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 525
204. ਚੰਦਰਦੇਵ ਰਾਇ(ਡਾ.), ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ, ਪੰਨਾ 360
205. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 366
206. ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ(ਪੰਡਤ), ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਬ੍ਰਿਹਤ ਇਤਿਹਾਸ, ਚੌਥਾ ਭਾਗ
207. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 875
208. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 657
209. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 346
210. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 345
211. ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ(ਪੰਡਤ), ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ [illegible], ਪੰਨਾ 522
212. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 875
213. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 487
214. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 93
215. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਰਮਾ(ਡਾ.), ਭਾਰਤੀਯ ਕਾਵਯ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 70-71
216. ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ ਪ੍ਰਾਸ਼ਰ, ਯੁੱਗ ਪਰਿਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ 247
217. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 345
218. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 346
219. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 93
220. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 345
221. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 657
222. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 973
223. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1106

224. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 653

225. ਚੰਦ੍ਰਦੇਵ ਰਾਏ(ਡਾ.), ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ,ਪੰਨਾ 325

226. ਤੋਂ 229 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ , ਪੰਨਾ 325

230 -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 93

231. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 658

232. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 875

233. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 486

234. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 486

235. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 525

236. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 525

237. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 345

238. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 658

239. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 158

240. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 694

241. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 875

242. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 487

243. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 486

244. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ ~~886~~ 658

245. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 875

246. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 487

247. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਅਤੇ ਕਵੀ, ਪੰਨਾ 150

248. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1124

249. ਪਰਸੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ(ਪੰਡਤ), ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਪਰਖ, ਪੰਨਾ 134

250. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸੁਰਮਾ(ਡਾ.) , ਕਬੀਰ ਵਿਅਕਤੀਤਵ, ਕ੍ਰਿਤਤਵ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰਨਾ

251. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 973

ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ

.

.

.

.

.

.

.

.

.

.

.

.

.

'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ

ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ

3.1 ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਉਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਤੇ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਉਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਾਂਗੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਰਬਾਂਗੀ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਫ਼ਸੀਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਬੜੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਖੋਜ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ, ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਤੇ ਸੰਖੇਪਮਾਤਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚਰਚਾ ਅਧੀਨ ਕਰੀਏ :

(1) ਬਾਣੀ ਵਿਸਥਾਰ

(2) ਧਾਰਮਕ ਪਹਿਲੂ

(3) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਹਿਲੂ

(4) ਸਮਾਜਕ ਪਹਿਲੂ

3.1 (1) ਬਾਣੀ ਵਿਸਥਾਰ: ਜਿਤਨੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁਣ ਤਕ ਸਾਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਵੇਂ

ਫਿਰ ਠੀਕ ਅਜੇ ਤਾਈਂ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਬਾਣੀ ਕੋਈ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਕੁਝ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ , ਉਸ ਤੇ ਜੋ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

<u>ਬਾਣੀ ਵਿਸਥਾਰ:</u>

(1) ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, 1636 ਈ:, ਸੰਤ ਰਾਮੂ ਕਿਲਾਰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਜੈਪੁਰ (ਜੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ ਜੋ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ)।

(2) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ - ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ: ਪੀ.ਸੀ.ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਜੈਪੁਰ।

(3) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ - ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ: ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ।

(4) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਸੰਪਾਦਕ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਵੀਰਿੰਦਰ ਪਾਂਡੇ।

(5) ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਖੀ, ਸੰਪਾਦਕ ਚੌਧਰੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾਸ ਵਿਦਿਆਵਾਚਸਪਤੀ।

(6) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ: ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ।

(7) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਤਿ ਪੁਸਤਕ, ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ।

(8) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਸੰਪਾਦਕ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ।

(9) ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਸੰਪਾਦਕ ਸ੍ਰੀ ਬੀ.ਆਰ. ਬੈਂਸ।

(10) ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ [illegible] ਬੀ - ਸੰਪਾ: [illegible]

(11) ਰਵਿਦਾਸ - ਬਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹੀ (1) ਸੰਪਾਦਕ : ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ
(2) ਸੰਪਾਦਕ : ਡਾ: ਪੀ.ਸੀ.ਪ੍ਰਕਾਸ਼

(12) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਵਿਦਾਸ , (1) ਸੰਪਾਦਕ : ਡਾ: ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
(2) ਸੰਪਾਦਕ : ਡਾ: ਪੀ.ਸੀ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼

(13) ਰਵਿਦਾਸ - ਜੀਵਨੀ ਬਾਣੀ, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ.ਪੀ.ਐਨ.ਕੁਮਾਰ

(14) ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ , ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੇਵਕ

ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਫਿਰੋਜ਼ਾਬਾਦ।

(15) ਸੰਤ ਸੁਧਾਸਾਰ, ਸੰਪਾਦਕ : ਸ੍ਰੀ ਵਿਯੋਗੀ ਹਰੀ

(16) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਸੰਪਾਦਕ : ਸ੍ਰੀ ਰਤਨ ਚੰਦ

(17) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤਤਵ , ਸੰਪਾਦਕ : ਸ੍ਰੀ ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਂਡੇ।

(18) ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰੈਦਾਸ - ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਡਾ: ਕੇਸਰਦੇਵ ਰਾਣੇ

(ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ)

(19) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੰਥ - ਡਾ: ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦ੍ਰ ਮਿਸ਼ਰ (ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ)

(ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ)

(20) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ)

ਡਾ: ਕੁਲਦੀਪ ਕੌਰ (ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ)

(21) ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ (ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ) : ਸ੍ਰੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ)

(ਐਮ.ਫਿਲ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਿਬੰਧ)

(22) ਰੈਦਾਸ - ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ।

(23) ਸੰਤ ਵਾਣੀ, ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ

(24) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਇਕ ਅਧਿਐਨ (ਪੰਜਾਬੀ), ਪ੍ਰੋ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ [illegible]

(25) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ (ਪੰਜਾਬੀ), ਪ੍ਰੋ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ

(26) ਸੰਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ।

(27) ਯੁਗਪਰਿਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਸੰਪਾਦਕ ਸ੍ਰੀ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ।

(28) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੈਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਜਗਿਆਸੂ।

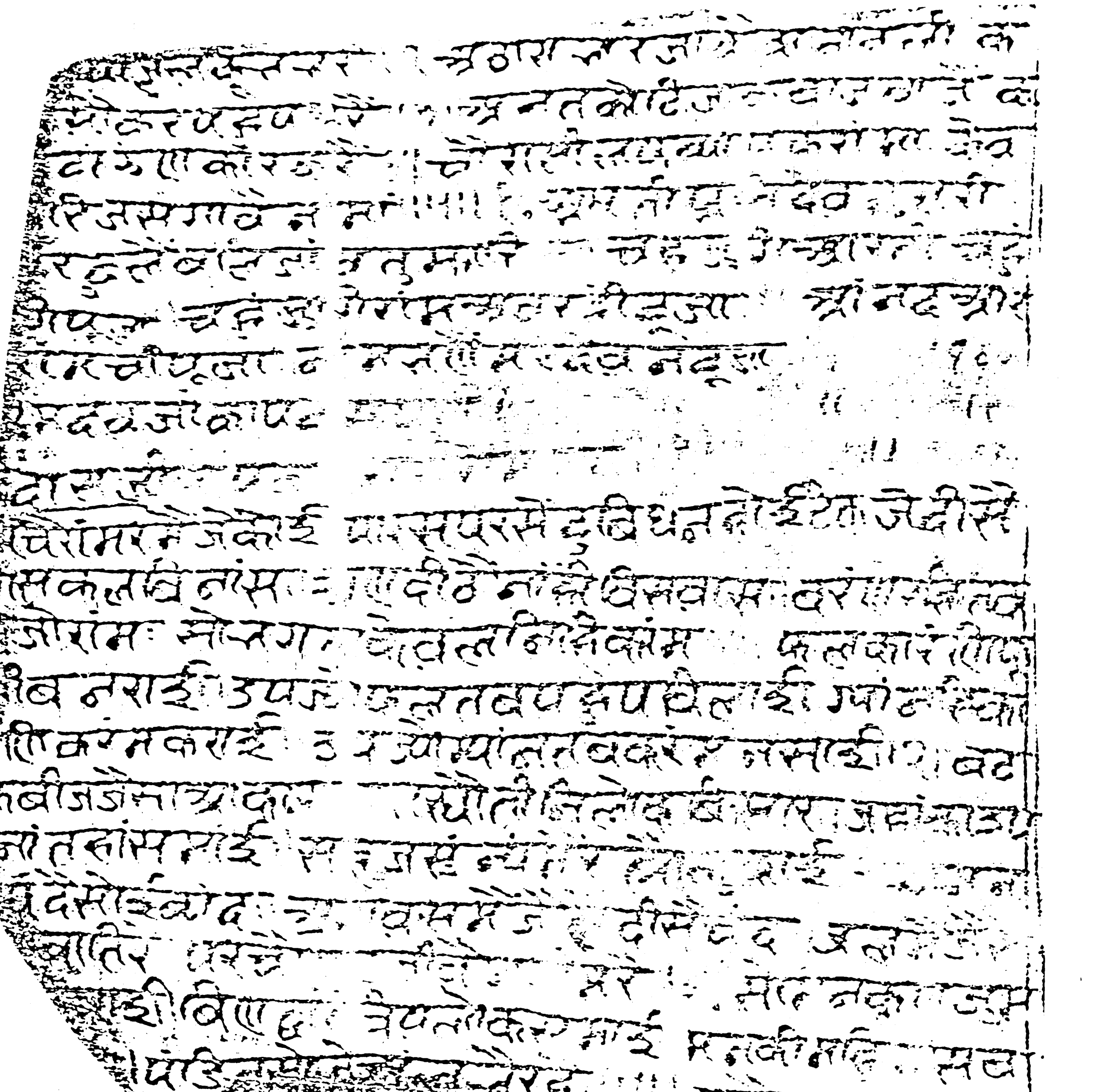

ਸੰਪੂਰਨ ਹੱਥਲਿਖਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ (ਸੰਮਤ 1636)

ਉਪਰ ਵਰਣਿਤ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤਕ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੋਂ ਉਪਲਬਧ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਿਮਰਤ ਖੋਜ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੇ ਤਕ ਸੰਪੂਰਨ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਸਵਿਸਥਾਰ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਏਥੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਧਾਰਿ ਢੰਗਾਂ ਤੇ ਘਾਟਕਾਰੀ ਬਾਣੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸਰਵੇਖਣ ਹੋਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਉਪਰ ਵਰਣਿਤ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਇਹ ਪੰਜੀ ਭਾਗ ਅਧੀਨ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ:

<u>1. ਪੋਥੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਾਣੀ:</u> ਜੋ ਸੰਨ 1636 (1693 ਬਿਕਰਮੀ ਦੀ ਹੈ, ਉਪਰ ਵਰਣਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਲਿਪੀਕਾਰ ਨੇ ਇਸੇ ਸੰਮਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੱਥ- ਲਿਖਤ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਜੋ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਬੰਸੋ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਬਣੇ ਮੂਲ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ) ਵਿਚ ਲਿਪੀਅੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਅਧਿਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਬਾਕੀ ਸਾਖੀਆਂ ਇਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਪਰ ਆਧਾਰ ਇਸੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ 71 ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਖੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਹੱਥ- ਲਿਖਤ (ਸੰਨ 1636) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਹੱਥਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਪਦ ਵੱਧ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਸ਼ਲੋਕ ਵੱਧ ਹਨ। ਇਸਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਵਣਜਾਰਾ, ਕਿਰਾਹਾਬਾਦ (ਕਿਰਾਹਾਬਾਦੀ ਬਾਣੀ) ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 8 ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ 87 ਪਦ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਲੋਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 14 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਂਧ ਕੇ ਦੀ ਰਚਾਇਤ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਪੋਥੀ ਬਾਣੀ 13 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਂਧ ਕੇ ਦੀ ਰਚਾਇਤ ਹੈ। ਪੋਥੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਰਾਹਾਬਾਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 16 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 8 ਸਾਖੀਆਂ ਵੱਧ ਹਨ।

2. [illegible]: ਡਾ. [illegible] ਕੁਮਾਰ [illegible]

[illegible] ਵਿਚ [illegible] 1377 [illegible] ਸਤਰ ਸੰ:242 [illegible]

[illegible]

3. [illegible]: [illegible]

[illegible]

4. [illegible]: [illegible] ਵਿਚ 67 [illegible] ਸਮਾਧੀਆਂ [illegible] ਬਾਰੇ [illegible] ਮਿਲਦੀ ਹੈ। [illegible] ਸਿਧਾਂਤਕ।

<u>(5) "ਆਰਾਂਸ਼ਿਕੀ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਸਟੀਕ":</u> ਭੇਖਰੀ ਮੁਰਲੀ ਰਾਮ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਾਣੀ ਆਧਾਰ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਿਕਲ ਪਿੱਠਭੂਮਿ ਵਰਣਨ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸੁਭਾਵਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਦੋ ਦੋ ਰਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ 83 ਪਦ ਅਤੇ 7 ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੁਧੀਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸਕ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

<u>6. "ਸਾਰ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਤਾਰੀਖ਼ ਸਿਰ ਟੀਕਿਆਂ":</u> ਡਾ: ਕੇ.ਐਸ. ਦੁਆਰਿਆਣਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ : ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਪਰ ਡਾ: ਦੁਆਰਿਆਣਵਿ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰਵਾਰ ਜਾਂ ਸੁਭਾਵਾਂ ਜਾਂ ਹਰ ਮਾਲਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਪਾਠਕ ਤੌਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਜੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਮਾਣਾਤਮਕ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।

<u>7. "ਸਿੱਖ ਰਹਿਤਨਾਮਾ - ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੋਧ ਕਦੀਮ":</u> ਡਾ: ਪਰਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਬਾਣੀ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸਲਾਘਾ ਦੀ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡੂੰਘੀ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਗੁਰੂ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਇਸਾਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਪਰਹੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

<u>8. "ਮੰਗਲ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਸਟੀਕ ਪੁਸਤਕ":</u> ਡਾ: ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰਚਨਾ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਨੂਪਮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸੀਰਤ, ਨਾਮ, ਪਿਤਾਮਾ, ਜਨਮ ਮਿਤੀ, ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਆਦਿ - ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਰਗੇ ਸਿਧਾਂਤ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੱਥਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-

ਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਸਾਂਝੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸਕੇ।

<u>9. ਗੁਰਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ:</u> ਆਚਾਰੀਆਂ ਗਿਆਨੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ 194 ਸਾਖੀਆਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਖੀਆਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਜਿਉਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ ਅਵਤਾਰ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਕੀ ਹੈ, ਗੁਰ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਕ ਰਚਨਾ ਧਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਇਹ ਰਚੀਆਂ ਸਨ, ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਹੋਇ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ - ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਸਮੇਂ 1947 ਵਿਚ ਨਸ਼ਟ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਆਪਣੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ: ਪੀ.ਐੱਸ.ਪਦਮ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਵਿਸਥਾਰ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾਂ ਦਾ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਬਾਰੇ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਹੀ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਪਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਲਮ ਸੰਕਲਨ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। 125 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪਵਿੱਤਰ ਅਨੁਭਵ ਨਿਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪੰਨੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਠੀਕ ਸਾਧਨ ਹਨ।

<u>10. ਸਾਹਿਤ ਸੁਧਾਰਕੀ ਲੜੀ:</u> ਜੋ ਸਾਧ ਨਿਰਮਲਾ ਸਾਹਿਤ ਪਰਮ ਹਿਤ (ਸੰਤ) ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਪੁਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਯੂ.ਪੀ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਬੀ.ਆਰ.ਸੋਢੀ ਨੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੜੀ ਦੇ 70 ਅੰਕ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਲੜੀ 28 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚਲੀ ਸਾਰੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਤੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਲੜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ੀ ਹੈ। ਸਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸੰਖਿਆ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਹਰ ਪੁਸਤਕ ਆਰੰਭ ਸ਼ੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚਲੀ ਸਾਰੀ ਗਲ -ਮਿਲੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਪਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਲੜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪ ਸਾਰੇ ਪਦ ਤੇ ਕੁਝ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕਾਂ

ਜਿਵੇਂ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਘਾ [illegible] ਕਰ। ਬਾਣੀ ਗੁਰਾਂ [illegible] ਬਾਣੀ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਿਰਣਾ ਇਹਾਂ ਕਰੀ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੋਹ - ਕਿ [illegible] ਪ੍ਰਣੀਤਿਆਂ ਦਾ [illegible] ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਰੀ ਕ੍ਰਮਾਂ ਦੀ ਕਦਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹੋ [illegible] ਇਹ ਦੀ ਕਦਾਂ ਜੋ ਗੁਰ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਂ ਨੇ ਬੋਲਾਂ ਇਸ [illegible] ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਇਹੀ ਤਾਸੀਰ ਕਰ ਸੋ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰਣ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਮ ਜੀ ਜੀ.ਆਰ. ਸੇਠ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਇਕਤਾ ਸਮਾਨ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਵਿਚਾਰ - ਧਾਰਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ [illegible], ਪ੍ਰਣੀਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਤਾ ਬਾਰੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਦੇ [illegible] ਇਸੀ ਕਰ ਹੋਣਾ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਕਹੀ ਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੀ ਤੇ [illegible] ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਹੇ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣ [illegible] ਗੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰ ਸਕੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਆਧਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ [illegible] ਲੋਕਾਂ ਨੀਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰੀ ਸੀ [illegible] ਹੈ [illegible] ਕੀਤੀ [illegible] ਅਤੇ [illegible] ਨਾਲ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ ਕਿ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਰ [illegible] ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਕਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ 'ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ' ਵਿਧਿਆਂ ਜੋੜਿਆਂ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਹੋਰ [illegible] ਵਿਧਿਕ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕ੍ਰਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਟ 'ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ' ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਆਤਮਨਿਰਭਰਤਾ ਇਸ ਆਧਾਰ ਬਾਣੀ ਦੀ [illegible] ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਕੀ ਪੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਭੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀ ਹੋਣਾ।

__11. [illegible] ਗੁਰਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਕੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੀਣ:__ ਡਾ: ਗੁਰ [illegible] ਦੀ ਸਾਹਿਤ [illegible] ਵਿਚ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿ [illegible] ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। [illegible] ਹੋ- ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸ੍ਰ: ਪ੍ਰਮੋਦ ਸਿੰਘ ਅਨੋਖ ਨੇ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਿਕ

"ਵੈਰਾਗ - ਕਬੀਰ ਗੋਸ਼ਟੀ" ਸੰਮਤ 1645 ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਲੰਬੀ ਵਾਰਤਾ ਗੋਸ਼ਟੀ ਤੇ ਆਧਾਰ ਦੀ ਇਕਾਗਰ ਹੈ। ਆਧਾਰ ਵਿਚ ਇਹੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਭਗਤਾਂਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਈਆਂ - ਗੁਰ - ਚੇਲੀ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੀ।" [4]

<u>13. "ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ":</u> ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਪਾਦਕ ਗੁਰਚਰਨਦਾਸੀ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ" ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 13 ਪਦ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਡਾ.ਪੀ.ਐਨ.ਸ਼ੁਕਲਾ ਨੇ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ 5 ਪਦੇ ਹੋਰ ਜੋੜ ਕੇ ਕੁਲ ਹੀ 18 ਪਦ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ" ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹਨ। ਡਾ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ "ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ" ਵਿਚ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ 18 ਪਦ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਪਦ ਡਾ: ਪੀ.ਐਨ.ਸ਼ੁਕਲਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ 18 ਪਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਪਰ 60 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਹੈ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਤਿਸਥਾਪਿਤ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਾ- ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ -ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਭਾਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤਿ ਆਸਥਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ: ਪੀ.ਐਨ.ਸ਼ੁਕਲਾ ਨੇ ਬਾਕੀ ਮਿਲਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਇਕ ਥਾਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਮੌਲਿਕ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਵੀ ਹੈ।

<u>14. "ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟੀ -ਬੀਣੀ":</u> ਵੀ ਡਾ: ਪੀ.ਐਨ.ਸ਼ੁਕਲਾ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ" ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 12 (281) ਇੰਡੀਅਨ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ 1696, ਸਰਦਾਰ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਰਦਾਰ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਸੰਸਥਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਦੇ

ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਬਾਰੇ ਦਸੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸਮਾਦ ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾ ਹੈ।

15. ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ: ਸ੍ਰੀ ਸੁਰੇਸ਼ ਮੋਹਨ ਕੁਮਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਭਿਵਾਨੀ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ (ਇਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅਗਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਲਾਹਾਬਾਦੀ ਬਾਣੀ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ) ਵਾਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ। ਇਹ ੭ਵੀਂ ਵਾਰ ਸੰਨ 1980 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ 120 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। 1980 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ 6 ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ 87 ਪਦ ਹਨ। ਇਹ 38 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਬਾਣੀ ਹੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਦਾਂ ਨੂੰ 15 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰਿਕ ਕਰਕੇ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਪਦ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਬਾਣੀ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ। ਪਦਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਦੋਹੇ ਵਿੱਚ ਸਾਖੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਵ - ਬਸੰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

16. ਸੰਤ ਗੁਰਮਤਾਂਗ: - ਸੰਪਾਦਕ ਤ੍ਰਿਵੇਦੀ ਰਵੀ: ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ 1969 ਵਿੱਚ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਤ੍ਰਿਵੇਦੀ ਰਵੀ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ 20 ਸ਼ਬਦ (ਪਦ) ਅਤੇ 5 ਸਾਖੀਆਂ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਪਦਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਸਾਖੀਆਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਪਾਠ ਵੀ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਹੈ।

17. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ – ਸ੍ਰੀ ਰਤਨ ਚੰਦ: ਇਹ ਕਿਰਤ ਸੰਨ 1969 ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰਾਨੰਦ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ੋਧ ਸੰਸਥਾਨ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਰਵਦਾਨੰਦ ਲੇਖ ਵਿਸ਼ਵ ਬੰਧੂਆਂ ਦਾ 55ਵਾਂ ਪੁਸ਼ਪ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਤਨ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ੍ਰੀ ਰਤਨ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੂਰਤੀ - ਪੂਜਾ ਦੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 52 ਪਦ ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਖੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਨਿਰਵਾਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

18. ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ: ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤਿਤਵ – ਸ੍ਰੀ ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਂਡੇ: ਸੰਨ 1970 ਵਿਚ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਾਹਿਤ ਭਵਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਵਰਣ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 109 ਪਦ ਅਤੇ 7 ਸਾਖੀਆਂ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਠਿਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਪਾਂਡੇ ਨੇ ਪੂਰੀ ਸਿਰਲੇਖ ਸਹਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਖੀਆਂ ਕੋਲ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਜਾਪਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

19. "ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ – ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ": ਡਾ. ਕੈਲਾਸ਼ ਚੰਦ ਸ਼ਰਮਾ: ਡਾ. ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਇਹ ਸੋਧ ਕਾਰਜ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾ, ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ

ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਡਾ: ਰਚੀ ਹੈ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਮੌਲਕ ਹੋ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ - ਸਭ ਤੋਂ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦੀ ਨਿਰੋਲ ਸਿੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਾਲ - ਪੰਥਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਮਰਿਆਦਾ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕਦਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਇਸੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਹੈ।

<u>20.* ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ: ਡਾ: [illegible] ਸਿੰਘ:</u> ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਗ੍ਰੰਥ - ਸੂਚੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਜੇ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ 1955 ਵਿਚ ਡਾ: ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਨਾ ਲਈ ਡਾਕਟਰ ਆਫ਼ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਡਾ: ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੋਮਾ, ਵਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

<u>21. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ) ਇਕ ਅਧਿਐਨ:</u>

<u>ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ :</u> ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਇਕ ਸੂਚੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਦੇ ਸਮਿਆਨਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੋਮੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਚੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚਲੇ 40 ਪੰਨਿਆਂ ਤਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਚੀ ਲਈ ਪੀ.ਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

<u>22. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ (ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਕਬੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ) - ਸ੍ਰੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ :</u> ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਬਾਣੀ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ

ਦੀ [illegible] ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ [illegible] ਹੈ। [illegible]
[illegible] ਹੈ, [illegible] ਦੇ
[illegible] ਦੇ [illegible] ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ [illegible] ਕੀਤਾ ਹੈ। [illegible]
[illegible] ਦੇ [illegible] ਦੀ [illegible] ਦੀ
[illegible] ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

23. [illegible] - ਡਾ: [illegible] ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ (ਭਿਗਤ [illegible] ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ, [illegible] ਬਾਣੀ, [illegible], [illegible], [illegible] ਤੇ [illegible], [illegible] ਦੇ [illegible] ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

24. ਸੰਤ [illegible] - [illegible]: [illegible] ਦੀ ਬਾਣੀ [illegible] ਹੈ। [illegible] ਕੀਤਾ ਹੈ। [illegible] ਹੈ।

25. [illegible] - ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ [illegible]: [illegible] ਪੁਸਤਕ (A study of Bhakta Ravidas [illegible] ਦੀ [illegible] ਹੈ। [illegible] ਦੀ [illegible] ਦੀ [illegible] ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. [illegible] ਦੇ [illegible] ਹੁੰਦੀ ਹੈ। [illegible] ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ [illegible] ਕਰਦੀ ਹੈ।

26. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ [illegible] ਦਾ ਸਮਾਂ - ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ। ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ [illegible] Sant Ravidas and His Times [illegible]

ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ [illegible] ਸੰਤ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੌਲਿਕ, ਸਮਕਾਲੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ, ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ, ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ, [illegible] ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ, [illegible] ਕਵਿਤਾ [illegible] ਦਾ [illegible] ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. [illegible] ਦੇ [illegible] 75 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ [illegible] ਸੰਤ ਕਵਿਤਾ ਦੇ [illegible] ਦਾ [illegible] ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ [illegible] ਹੋਇਆ ਹੈ।

27. ਸੰਤ [illegible] ਕਵਿਤਾ- ਡਾ. [illegible] ਡਾ. [illegible]

ਨੇ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], ਗੁਰੂ [illegible] ਅਤੇ [illegible] ਸਮਕਾਲੀ ਦੇ [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਕੀਤਾ ਹੈ। [illegible], [illegible] ਦਾ ਸਰੂਪ, [illegible] ਵਿਚਾਰ, ਸਮਾਜਿਕ [illegible] ਵੀ [illegible] ਕਵਿਤਾ [illegible] ਹੈ। [illegible] ਆਦਿ [illegible] ਕਵਿਤਾ [illegible] ਸਾਹਿਤ ਦੇ [illegible] [illegible] ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

28. ਪੂਰਬ ਪਛਮਕਾਲੀਨ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਕਵਿਤਾ- [illegible]

ਇਹ [illegible] 19 [illegible] ਦੀ [illegible] ਹੈ। [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਕਵਿਤਾ ਦੇ [illegible]

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸੀਮਾਂ 256 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ, ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ, ਬਾਣੀ - ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਭੇਟਾਂ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ - ਰਚਨਾ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

<u>29. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ - ਡਾ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸੀ ਸਕਸੈਨਾ :</u> ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਡਾ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸੀ ਸਕਸੈਨਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਤੇ ਡਾ: ਸਕਸੈਨਾ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਆਕਾਰ ਅਧਿਆਇ ਵੰਡਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਬਣੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਅਧਿਆਇ ਵੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੁਝਾਂ ਵਿਚੋ ਵਿਚੋ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਸਕਸੈਨਾ ਨੇ ਬਾਣੀ -ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਣੀ -ਰਚਨਾ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਚੰਗੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

<u>30. ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੈਦਾਸ ਸਾਹਿਬ - ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਗਿਆਸੂ :</u> ਜਗਿਆਸੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਲਹਿਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗਰੂਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਤੁਰਨਾ ਇੰਨੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਜਾਤਪਾਤੀਕਤਾਂ ਪ੍ਰਮ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੁਣ, ਅਜਿਹੇ ਅਤੇ ਅਜੀਬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜੋੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਮਾਜਿਕਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਨਹੀਂ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਢੰਗ ਤੇ ਬਾਕਮਾਲ ਲੱਗੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹੋਰ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ

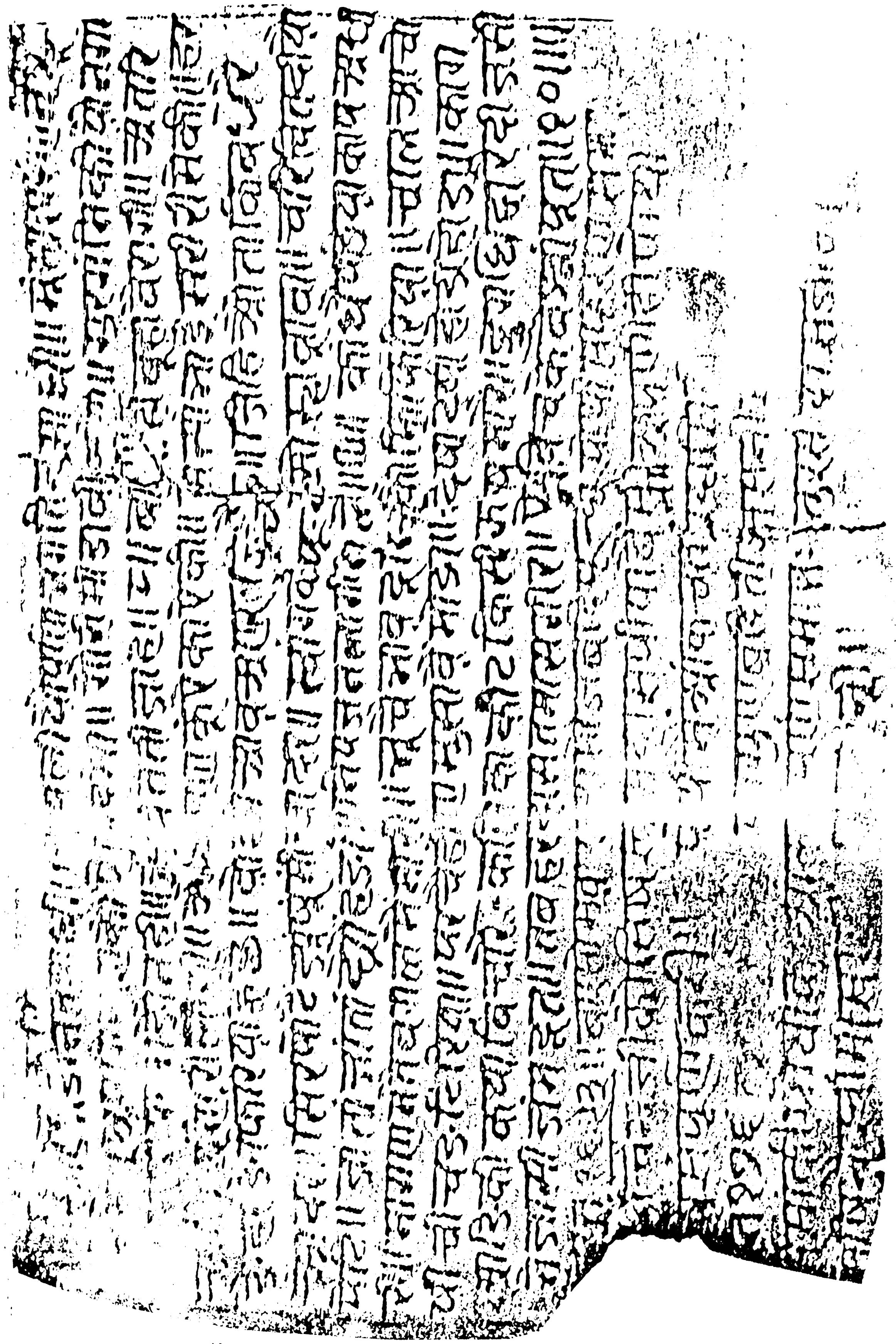

ਕੌਂਪਣੀ ਹੱਥਲਿਖਤ ਸੰਗਰਾਂਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਪੰਨਾ ਜੋ ਮੀਣ ਕਦਰਾ ਤੋਂ (ਸੰਮਤ 1636)

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਏਹੋ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਵਰਨਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਾਟ ਜਾਂ - ਪੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੀ ਸਮਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਬਾਣੀ ਤਾਰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਿਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰਖਣ ਲਾਂਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹੱਥਲਿਖਤ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਹੱਥਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਤਨ (ਸੰ. 1636) ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਪਰਿਪਾਟੀ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪਰਖ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

<u>3.1 (ਣ) ਪਾਤਰ ਪੱਖ :</u> ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਪਾਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ। ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਿ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮਵੇਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਅਵਤਾਰ ਗੁਰ ਤੇਗ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਬਾਣੀ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਸੰਮਤ 1636) ਹੈ। ਪਾਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਦੀ ਪਾਤਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

(ੳ) ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ

(ਅ) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ

(ੲ) ਨੈਤਿਕਤਾ

<u>(ੳ) ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ :</u> ਕਰਤੀ, ਅਵਤਾਰ, ਅਕਾਲ, ਨਿਰੰਕਾਰ, ਪੂਰਨ - ਅਵਤਾਰ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਸਾਧਨ ਦਾ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਦੋਂ ਤਕ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਤੀ ਕਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੈਣ ਲੋੜਾਂ

ਹੋਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਪਏਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਏਕਤਾ (ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ) ਦੀ ਲੋੜਿਆ, ਉਹ ਇਕ ਲੋਕੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਗਲੇ ਭਾਗ (ਖ) ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਦੀ ਲੋੜੀ, ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪਰਿਚ ਦੇ ਭਾਗ (ਰ) ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਅਧਿਆਤਮ, ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦਰ ਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿਹੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਇਸ ਅਗੇ ਉਪ-ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਾਂਗੇ :

(1) ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ

(2) ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ

(3) ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮਾਭਗਤਾਂ

(4) ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਮੂਲ ਸੋਮਾ

(5) ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਸਿਮਰਨ

(6) ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਕਥਾ

(7) ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਨਿਆਰ

(8) ਵੈਸ਼ਨਵ - ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ

(9) ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ

(10) ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ।

<u>(1) ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ :</u> ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮੂਲ ਵੈਸ਼ਨਵ ਦਾ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਉਪਾਸਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰੀ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਉਪਾਸਕ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ

ਆਦਿ ਕੌਮਾਂ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਕਈ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਵਿਰੁੱਧ-ਸਰੂਪ - ਸ੍ਰਸ਼ਟ ਸਮੁੱਚ ਰੂਪ ਤੇ ਮੂਲ ਜੋ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਚੋਲੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ :

1. ਮਨੁੱਖੀ- ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਾਤ - ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ।
2. ਮਨੁੱਖੀ -ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਜੀਵ ਦਾ ਦਰਜਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਮੰਨਣਾ ਅਰਥਾਤ ਸਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ, ਨਾ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਹੈ ਨਾ ਛੋਟਾ।
3. ਮਨੁੱਖੀ - ਏਕਤਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਅਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਧੋਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਜ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਤਰਾਜੂ ਵਿਚ ਤੋਲ ਕੇ ਲੋਕ-ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੇ।
4. ਮਨੁੱਖੀ - ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ।
5. ਸਮਾਜ - ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ।
6. ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਕ ਲੋੜਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੂਲ - ਸਿਧਾਂਤ ਸਦੀ ਪੂਰੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
7. ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ, ਜਾਂਦੇ ਗੁਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

8. ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ, ਕਰਾਮਾਤੀ ਅਤੇ ਜਾਦੂਗਰੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਰਦ ਕਰਨੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਣਾ।

9. ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ - ਜਬਰ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਨੈਤਿਕ ਆਦਿ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ।

10. ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮੀ ਜੋਧਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਿਹਾਦ ਕਰਨਾ, ਕੂੜ-ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨਾ, ਦ੍ਰਿੜ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ।

ਇਹ ਦਸ - ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਲੋਕ - ਮਾਰਗ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪੱਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਾਰਥਕੀ ਪੱਖ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪੂਰਵਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਾਹਿਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਿ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਲੋਕੀ ਮਾਰਗ ਜੋ ਉਕਤ 10 - ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :

1. ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ।
2. ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ।
3. ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ।
4. ਆਰਥਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ।
5. ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ।

ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ - ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਅਟੱਲ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਤਤਕਾਲੀ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਹੌਲੇ ਹੀ ਹੌਲੇ ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨੀ

ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਦ ਜਲਾਏ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਮੰਦਰ ਗਿਰਾਏ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਬਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ------ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨਗਰੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।[5]

ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਧਰਮ ਨਾਲ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਮਰਥਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਕਾਰਗ੍ਰਸਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਥਲ - ਪੁਥਲ ਆ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਹੀਣ - ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਨੇ ਘਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਆਵਿਰਭਾਵ ਕਾਲ ਤਕ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਵੈ - ਅਭਿਮਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਲਗ ਪਗ ਲੋਪ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤਾਂ - ਪਾਤਾਂ, ਵਰਣ - ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਊਚ - ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਲਗ ਪਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। -- ---- ਇਸ ਭਾਰਤੀ ਸਥਿਤੀ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਭ੍ਰਤੀ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਹੀ ਪਰਿਣਾਮ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਭੁਲਾ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ।[6]

ਮੱਧਯੁਗੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਇਸ ਛੂਤ - ਛਾਤ ਦੇ ਰੋਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਰੋਗਾਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਤਾਂ ਨਾਮੋ - ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਮਿਟ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀ, ਪੀਰ, ਕਾਜ਼ੀ ,

ਪੁਜਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਸਮਾਜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਠੱਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਧਾਰਮਕ ਰਹਤ ਦਿਖਾਵੀ ਸੀ - - - - - - । ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਡੋਲੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ।[7] ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[8] ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤੀ - ਰਵਾਜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋਇਆ।[9] ਸਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।[10] ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਲਈ ਵਿਦਰੋਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲੈ ਕੇ ਵਿਚ ਪਾਖੰਡ ਸਹਿਤ ਸਭ ਭਾਰੀ ਚੋਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਅਦੁਤੀ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸ਼ੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਿਹਾ। ਸੰਤ - ਕਾਵਿ ਜੈਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਵੀ ਅਨੁਪ੍ਰਾਣਿਤ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। - - - - - ਸੂਫ਼ੀ ਧਾਰਾ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਤੇ ਪਏ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਸੂਫ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜੋ ਏਕਤਾ ਤੋਂ ਉੱਥੇ ਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਧਰਮ - ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਜਾਨ ਨਾਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।[11]

ਆਚਾਰਯ ਰਾਮਚੰਦਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਆਰਯਨ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੀ ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਤ ਵੀ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਾਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਮੱਤ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਧਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ [illegible] ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਹੀ [illegible] ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਅਮੀਰਾਂ - ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਬਹੁਤ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅਮੀਰਾਂ [illegible] ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦਾ [illegible] ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। [illegible] ਅਤੇ ਐਸ਼-ਇਸ਼ਰਤ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਚਰਣ [illegible] ਨੂੰ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਆਪਣੀ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗਰੂਕ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਦਾ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਜਿਥੇ ਅਧਿਆਤਮ ਨਾਲ [illegible] ਹੈ ਜੀਵਨ - ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ, ਧਾਰਮਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸਾਹਿਤਕ, ਸਮਾਜਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹਾਲਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਭਗਤੀ - ਮਾਰਗ ਦੀ [illegible] ਹਨ।

ਇਸਲਈ ਗੁਰੂ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਦਾ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਜਿਥੇ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਲੋਕ - ਪਰਲੋਕ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ - ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਨਾਵਾਕਿਫ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਸਮਾਜਕ ਅਮਨ - ਚੈਨ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ - [illegible] ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਦ ਤਕ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਤੈਅ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਨਾ ਇਨਸਾਨ ਰੱਜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਪ੍ਰੀਤ ਸਾਂਝਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜ [illegible] ਸਮਾਜਕ [illegible] ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਇਨਸਾਨ [illegible] ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੂਖਮ ਚਿੰਤਨ [illegible] ਦਾ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਜੀ ਦਾ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ - ਪ੍ਰੀਤ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਮਾਨਵ - ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ [illegible] [illegible] ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

[illegible] ਬਾਣੀ [illegible]

(2) ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ [illegible] : [illegible] ਬਾਣੀ [illegible] :

(1) [illegible] ਬਾਣੀ

(2) [illegible] ਬਾਣੀ

(3) [illegible] ਬਾਣੀ

(4) ਦਾਸ - ਦਾਸ ਬਾਣੀ ਅਤੇ

(5) ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ।

(1) [illegible] : ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ [illegible] - ਬਾਣੀ [illegible] :

[illegible] ॥

[illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥[12]

[illegible] ॥ [illegible] ॥[13]

[illegible] ([illegible]) [illegible] :

[illegible] ॥ [illegible] ॥

ਮਨ ਚਿਤ ਜੋਰਿ ਤੇ ਕਾਹਾ ਨ ਬੂਝੈ ॥ ਸਾਰੇ ਸਾਕਲਸਾਰਾ ।373

ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਲਨ ਕਿਵੇਂ ਹੁਸ ॥ ਸਕਲ ਸਮੂਹ ਸੰਸਾਰਾ ॥ [14]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਕਲ ਸਮੂਹ ਦੁਨੀਆਂ ਆਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਨੂੰ ਸਦਿ ਗੁਰਮ ਸੰਤਿਆਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਦੇ ਗੁਰ [illegible] ਕੀਤੇ ਸਨ, ਸਕਲ ਦਾ ਹੀ ਆਧਾਰ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤੇ ਸਕਲ ਦੇ ਕੇਂਦ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਧਿਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿਧਾਂ ਪ੍ਰਭ ਦਾ ਧਿਆਨਾ ਧਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭ ਨੂੰ ਮਹਸੂਸਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭ ਸਕਲ ਦੀ ਓਹੀ ਵਿਚੋਂ ਬਣਿਆ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ :

ਕੋਈ ਜਾਗਹੀ ਦੇਹ ਧਿਆਨਾ ॥ਜਾਨਾ ਵਸੂ ਤੇ ਮਹਾਨਾ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਦੇ ਤੇ ਕਾਹਾਂ ਤੇ ਕਾਮ ਹੋਤਾ ॥ ਜਿਹੜੇ ਸਦੈ ਧਿਆਨਾ ਕਾਮਾ ॥੧॥
ਕੋਈ ਗੁਰ ਦੇਹੁ ਸਮੂਹ ਕੋਈ॥ ਧੀਰੈ ਧਿਆਨਾ ਮਿਲ ਨ ਕੋਈ ॥ ੨ ॥
ਸਰਿਸ ਗੁਰਿ ਸੈ ਬਾਣੀ ਸਰਵੈ ॥ ਧੀਰੈ ਰਵਿਦਾਸ ਗੁਰਮੁਖ ਰਵੈ ॥ ੩ ॥[15]

ਕਰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਚਰਿਕਾਰ ਗੁਰ ਪਾਵਤਾ ॥ ਇਹ ਸਾਧ ਕਰੈ ਸਕਲ ਪਾਵੈ ॥[16]

ਸਦਾ ਸਰੀਰ ਜਾਗ [illegible] ਬਿਸਰਿਤ ॥ ਨਿਰਬਿਕਾਰ ਸਮਿਆਮੀ ॥
ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਸਕਲ ਦੁੱਖ ਸਕੇ ॥ ਸੰਤਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਲਿਖਿ ਬਾਣੀ ॥[17]

(2) ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ : ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸਤਿ - ਗੁਰੂ ਨਿਸਚਿਤ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ, ਪ੍ਰਭ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਆਰਾ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਕ ਸਾਂਝੀ ਸਾਧ - ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਰਗੀ ਹੈ ਬਣੀ ਸਾਧਕੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਪਕੇਰਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪ੍ਰੇਮ ਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਹੀ ਬਣੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ - ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਲਿਖ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible] ॥ [18]

[illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥ 3 ॥ [19]

[illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ ੧ ॥

[illegible] ॥ [illegible] ਜੀ [illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [20]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ [illegible]

[illegible]

[illegible] :

[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [21]

(੩) [illegible] : [illegible] ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] :

[illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ ੧ ॥ [22]

[illegible] :

[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ ੨ ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ ੩ ॥ [23]

ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਭਾਵ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਸਨ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤਕ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਪਾਰ ਪਰਮ ਪਦ ਮਾਂਝਿ ਮੁਰਾਰੀ ॥ ਤਾ ਮੈ ਆਪ ਰਮੈਂ ਬਨਵਾਰੀ ॥
ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਸਦੈ ਸਭ ਠਾਂਈ ॥ ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਲੈ ਸੁਖ ਸਾਂਈ ॥ [24]

(4) ਦਾਸ ਭਾਵ ਭਗਤੀ : ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਵਾਇ ਦਾਸ ਹੋਣ ਦੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਆਮੈਂ ਹੂੰ ਅਤਿ ਨੀਚਿ ਕਾ ਨੀਚਾ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਦਾਸ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਭਗਤ ਹੇਤ ਕਾ ਕਾ ਨਹਿ ਕੀਨ੍ਹਾ ॥ ਹਮਰੀ ਬੇਰ ਭਏ ਬਲ ਹੀਨਾ ॥ 2 ॥
ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਦਾਸ ਅਪਰਾਧੀ ॥ ਜਿਹ ਤੁਮ ਦ੍ਰਵੌ ਸੋ ਮੈ ਭਗਤਿ ਨ ਸਾਧੀ ॥[25]

ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪਰ ਤਾਰਕਿਕ ਢੰਗ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਾਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖੀ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸਵਾਮੀ - ਸੇਵਕ, ਮਾਲਿਕ ਦਾਸ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ੍ਰਧਾ ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਅਨਿੰਨ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ - ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਦਾਸ ਬਣ :

ਅਬ ਕੈਸੇ ਛੂਟੈ ਨਾਮ ਰਟ ਲਾਗੀ ॥ ਟੇਕ ॥
ਪ੍ਰਭੂ ਜੀ ਤੁਮ ਚੰਦਨ ਹਮ ਪਾਨੀ ॥ ਜਾਕੀ ਬਾਸ ਅੰਗ ਅੰਗ ਸਮਾਨੀ ॥
ਪ੍ਰਭੂ ਜੀ ਤੁਮ ਘਨ ਬਨ ਹਮ ਮੋਰਾ ॥ ਜੈਸੇ ਚਿਤਵਤ ਚੰਦ ਚਕੋਰਾ ॥
ਪ੍ਰਭੂ ਜੀ ਤੁਮ ਦੀਪਕ ਹਮ ਬਾਤੀ ॥ ਜਾਕੀ ਜੋਤਿ ਬਰੈ ਦਿਨ ਰਾਤੀ ॥

ਪ੍ਰਭੂ ਜੀ ਤੁਮ ਮੋਤੀ ਹਮ ਧਾਗਾ ॥ ਜੈਸੇ ਸੋਨੈਹਿ ਮਿਲਤ ਸੋਹਾਗਾ ॥

ਪ੍ਰਭੂ ਜੀ ਤੁਮ ਸੁਆਮੀ ਹਮ ਦਾਸਾ ॥ ਐਸੀ ਭਗਤਿ ਕਰੈ ਰਵਿਦਾਸ ॥ [26]

ਸਾਰੇ ਤੂੰ ਮਮ ਠਾਕੁਰ , ਹੌ ਤੁਝ ਸੇਵਕਾ ॥

ਜਨਮ ਜਨਮ ਤੈ ਹੌ ਤੁਝ ਸੇਵਾਨੁਕਾ ॥ ਟੇਕ ॥ [27]

<u>(5) ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ :</u> ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੀ ਆਰਾਧ੍ਯ ਹੈ , ਜੋ ਹਰ ਇਕ ਵਿੱਚ ਰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ, ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ 'ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦਵੈਤ' ਨਿੰਬਾਰਕ ਦੇ ਦਵੈਤਾ ਦਵੈਤ ਅਤੇ ਸੰਤ ਮਾਧਵਾਚਾਰਯ ਦੇ ਦਵੈਤਵਾਦ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਪੱਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵੱਲਭਾਚਾਰਯ ਦੇ ਸ਼ੁਧ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[28] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਗਤੀ - ਮਾਰਗ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ , ਅਰਾਧਨਾ , ਪ੍ਰਤੀਤਾਂ, ਕਿਰਪਾ , ਅਨੁਭਵਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਥੇ ਇਕ ਨਿਡਰ ਅਤੇ ਸੂਰਬੀਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹ ਇਕ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ, ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ , ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕ - ਰਸੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਚੇਤੰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਇਕ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਨਿਰੋਲ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਅਤੇ ਸਰਬ - ਆਤਮਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੂਪਵਾਦੀ ਤਰਕ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਵਸਤੀ ਦੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਜੁਟੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਾਤ - ਪਾਤ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤੰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਫ਼ਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਨੀਚ ਕੁਲ ਸੇ ਊਚ ਭਏ ਹੈ "। ਉਹ ਕਰਮਯੋਗੀ ਸੰਤ ਸਨ,

ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ - ਭਗਤ ਅਤੇ ਸਾਧਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀ' ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਕ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਜਗਤ ਰੂਪੀ ਕਿਆਰੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਮਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜਗਤ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀ - ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਹਜ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪੁੰਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਰੇਸ਼ਟ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਦਕੇ ਜਿਊਂਦੇ ਜੀ ਆਪਣੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੜਕ ਬਣੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਅਣਖ ਨਾਲ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰ ਵੰਡਾਇਆ, ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੱਕ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੁਲ - ਵਰਣ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਉਪਜ ਹਨ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ , ਆਦਰਸ਼ , ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਹੈ :

ਪਰਚੈ ਰਾਮ ਰਮੈ ਜੋ ਕੋਈ ॥ ਪਾਰਸ ਪਰਸੈ ਦੁਬਿਧਾ ਨ ਹੋਈ ॥ ਟੇਕ ॥
ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਕਲ ਬਿਨਾਸ ॥ ਅਣਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਬਿਸਵਾਸ ॥
ਬਰਣ ਰਹਿਤ ਕਹੈ ਜੋ ਰਾਮ ॥ ਸੋ ਭਗਤਾ ਕੇਵਲ ਨਿਹਕਾਮ ॥
ਫਲ ਕਾਰਨ ਫੂਲੀ ਬਨਰਾਈ ॥ ਉਪਜੈ ਫਲ ਤਬ ਪੁਹਪ ਬਿਲਾਈ ॥
ਗਿਆਨਹਿ ਕਾਰਣ ਕਰਮ ਕਰਾਈ ॥ ਉਪਜਿ ਗਿਆਨ ਤਬ ਕਰਮ ਨਸਾਈ ॥
ਬਟਕ ਬੀਜ ਕਾ ਜੈਸਾ ਆਕਾਰ ॥ ਪਸਰਿਓ ਤੀਨ ਲੋਕ ਬਿਸਤਾਰ ॥
ਜਹਾਂ ਕਾ ਉਪਜਿਆ ਤਹਾਂ ਸਮਾਈ ॥ ਸਹਜ ਸੁੰਨ੍ਹ ਮੈ ਰਹਿਓ ਲੁਕਾਈ ॥
- -
ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਸਹੁ ਪਰਮ ਬੈਰਾਗ ॥ ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਹਿ ਜਪਹੁ ਸੁਭਾਗ ॥
ਘ੍ਰਿਤ ਕਾਰਨ ਦਧਿ ਮਥੈ ਸਯਾਣ ॥ ਤਬ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਸਦਾ ਨਿਰਬਾਣ ॥ [29]

(3) ਤੇ (5) ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ - ਭਾਵਨਾ , ਨਾਮ - ਜਾਪ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ:

ਪ੍ਰੇਮ - ਮੂਲਕ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਚੀਨਤਮ ਰੂਪ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਇਕ ਮੂਲ ਗੁਣ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤਕ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ - ਸਾਧਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗੁਰੂ - ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ "ਸਾਚ ਕਹੂੰ ਸੁਨ ਲੇਹੁ ਸਭੈ ਜਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ ਤਿਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭੁ ਪਾਇਓ" ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ - ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਦੇ ਭਗਤੀ ਸੂਤ੍ਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਇਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਦੋ ਹਨ :

(1) ਵੈਧੀ ਭਗਤੀ

(2) ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ।

ਵੈਧੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਧਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਪਨਾਉਣ ਨਾਲ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਫੀ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਕਠਿਨ ਵਿਧੀ - ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਕਾਫੀ ਆਸਾਨ ਅਤੇ ਸਹਜ - ਵਰਧਕ ਹੈ। ਭੋਲਾ - ਭਾਲਾ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ - ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਭਗਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਰਮ - ਕਾਂਡਾਂ, ਵਿਧੀ - ਵਿਧਾਨਾਂ, ਮਾਲਾ ਫੇਰਨ, ਆਸਣ ਲਾਉਣ , ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ , ਚੰਦਨ - ਟਿੱਕਾ ਲਾਉਣ , ਧੂਪ - ਦੀਪ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵਿਰੋਧਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਢੌਂਗਪਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੇ। ਭਾਵੇਂ ਸਨਾਤਨਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਨ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਫੋਕਟ ਕਰਮ - ਕਾਂਡ ਦੀ ਘੁੰਮਣ - ਘੇਰੀ ਵਿਚ ਫਸਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਸੱਚ ਲੱਖਾਂ ਪਰਦੇ ਪਾੜ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ - ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚੇਤਨਾ ਮੂਲਕ ਇਕ ਠੋਸ

ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਨਵ ਮਾਤਰ ਦੇ ਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ, ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵੈਸ਼ੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਭੇਖ ਕਿਯੇ ਪਰ ਭੇਦ ਨਾ ਜਾਨੇ, ਅਮ੍ਰਿਤ ਤਜੀ ਵਿਸ਼ੁ ਕੂ ਸਾਨੇ ॥ਟੇਕ॥
ਤਿਲਕ ਦਿਯੇ ਪੈ ਤਪਨਿ ਨ ਜਾਈ, ਮਾਲਾ ਪਹਿਰਿ ਘਨੇਰੀ ਲਾਈ॥2॥
ਕਹ ਰੈਦਾਸ ਮਰਮ ਜੁ ਪਾਊਂ, ਦੇਵ ਨਿਰੰਜਨ ਤਨ ਕਾ ਧਯਾਊਂ ॥ [30]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਜਾਂ ਸਗੁਣਮਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਝ ਇਹ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਗੁਣਵਾਦਤਾ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਸਾਧਨਾ' ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਸਾਧਨਾ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :

(ੳ) ਬਾਹਰੀ ਅਵਸਥਾ

(ਅ) ਅੰਦਰਲੀ ਅਵਸਥਾ

(ੲ) ਅੰਤਿਮ ਅਵਸਥਾ

(ੳ) ਬਾਹਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਦਨ (ਘਰ) ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸੰਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਅੰਦਰਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਾਮ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਤਿ ਲੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਅੰਤਿਮ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਵਿਲਯ ਵਿੱਚ ਸੀਮਾਬੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। [31]

ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਨੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਨਮ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।[32] ਪਾਰਸ਼ਨੀ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗ 'ਸਦਨ, ਸੈਣ ਅਤੇ ਸੇਣ' ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਸਦਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਨਾ ਕਰਨ ਬਲਕਿ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ, ਸੱਚਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ, ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਟ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਲਾਸ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਾ ਦੱਸ ਕੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਤਿਨਾਮ, ਸੋਹੰ, ਰਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਸਨ। ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਾਮ, ਸਿਮਰਨ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦਾ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਰਾਮ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਜਾਂ ਕਲਪ ਬ੍ਰਿਛ ਹੈ। ਰਾਮ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

ਰੈਦਾਸ ਰਾਤ ਨ ਸੋਈਐ, ਦਿਵਸ ਨ ਕਰੀਐ ਸੁਆਦ ॥
ਅਹਿਨਿਸ ਹਰਿਜੂ ਸੁਮਰੀਐ, ਛਾਡਿ ਸਕਲ ਪ੍ਰਤਿਵਾਦ ॥ [33]

ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨ ਜਪਸਿ ਰਸਨਾ ॥ ਅਵਰ ਸਭ ਛਾਡਿ ਬਚਨ ਰਚਨਾ॥
ਰਹਾਉ ॥
ਨਾਨਾ ਖਿਆਨ ਪੁਰਾਨ ਬੇਦ ਬਿਧਿ ਚਉਤੀਸ ਅਖਰ ਮਾਂਹੀ ॥
ਬਿਆਸ ਬਿਚਾਰਿ ਕਹਿਓ ਪਰਮਾਰਥੁ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਰਿ ਨਾਹੀ ॥ [34]

ਰਾਮ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ - ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ

ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤਿ (ਸਮਾਧੀ) ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਉਦੀਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਕਾਂਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਮਾਧੀ ਲਾਉਂਣੀ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਰਿਦਏ ਸਿਮਰਨ ਕਰੋ ਨੈਨ ਅਵਲੋਕਨਾ, ਸ੍ਰਵਨੇ ਬਾਣੀ ਸੁਜਸ ਪੂਰਿ ਰਾਖੂੰ ॥
ਮਨ ਮਧੁਕਰ ਕਰੋ ਚਰਨਨ ਹਿਤ ਧਰੋ, ਰਾਮ ਰਸਾਇਨ ਰਸਨਾ ਭਾਖੂੰ ॥
ਸਾਧੁ ਸੰਗਤਿ ਬਿਨਾ ਭਾਵ ਨਹਿ ਉਪਜੈ, ਭਾਵ ਬਿਨ ਭਗਤਿ ਨਹਿ ਹੋਇ ਤੇਰੀ ॥
ਐਸਾ ਧਿਆਨ ਧਰੋ ਬਨਵਾਰੀ , ਮਨ ਪਵਨ ਦ੍ਰਿੜ ਸੁਖਮਨ ਨਾਰੀ ॥ [35]

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਲਗ ਪਗ ਸਮੁੱਚਾ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹੋਏ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਭਗਤੀ - ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਮਸ਼ਰੂਫ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਸਾਰਾ ਖਾਨਦਾਨ ਹੀ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਜਿਹ ਕੁਲ ਸਾਧੁ ਬੈਸਨੌ ਹੋਇ ॥ ਬਰਨ ਅਬਰਨ ਰੰਕੁ ਨਹੀ ਈਸੁਰੁ ॥
ਬਿਮਲ ਜਾਸੁ ਜਾਨੀਐ ਜਗਿ ਸੋਇ ॥ ਰਹਾਉ ॥ [36]

ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ - ਆਧਾਰ ਭਗਤੀ ਉੱਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਅਨੇਕ ਜਤਨ ਕਰਿ ਟਾਰੀਐ ॥ ਟਾਰਿ ਨ ਟਰੈ ਭ੍ਰਮ ਫਾਸ ॥
ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਨਹੀ ਊਪਜੈ ॥ ਤਾਥੈਂ ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਉਦਾਸ ॥ [37]

ਤੂ ਮੋਹਿ ਦੇਖੈ ਹੌ ਤੋਹਿ ਦੇਖੂ ॥ ਪ੍ਰੀਤ ਪ੍ਰਸਪਰ ਹੋਈ ॥
ਤੂ ਮੋਹਿ ਦੇਖੈ ਹੂ ਤੋਹਿ ਨ ਦੇਖੂ ॥ ਇਹ ਮਤਿ ਸਭ ਬੁਧਿ ਖੋਈ ॥ [38]

ਭਗਤਿ ਅਗਾਧ ਮਤਿ ਹੀ ਹਮ ਜਾਨਹਿ ॥ ਬੂਝੈ ਕੂਨ ਜੁ ਜਾਣੀ ॥

ਹਮ ਮਾਣੈ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਜਾਨਹੂੰ ॥ ਨੌਧਿਧ ਭਗਤਿ ਰਸਾਣੀ ॥[39]

ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ - ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵਿਲਾਸ ਅਵਸਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸਹਜ - ਸਮਾਧੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਗੁਰ ਕੀ ਸਾਟਿ ਗਿਆਨ ਕਾ ਅੱਖਰੁ ॥ ਬਿਸਰੈ ਤੌ ਸਹਜ ਸਮਾਧੀ ਲਗਾਊਂ ॥

ਇਸ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਜਗਿਆਸੂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਤਸਦੀਕ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਸਹਜ ਸਮਾਧੀ ਉਪਾਧੀ ਰਹਤ ਹੁਇ ਬਡੇ ਭਾਗਿ ਲਿਵ ਲਾਗੀ ॥

ਕਹ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਰਿਦੈ ਧਰਿ ਜਨਮ ਮਰਨ ਭੈ ਭਾਗੀ ॥[40]

(6) ਤੇ (10) ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਰਮ , ਧਿਆਨ, ਗਿਆਨ , ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ : ਗਿਆਨ , ਧਿਆਨ ਮੁਕਤੀ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਸਵੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਾਰੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਮਯੋਗੀ ਹਨ। ਸੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਸਫਲ ਸਿੱਟੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਕਰਮ - ਕਾਂਡ ਅਤੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਵੈ - ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ :

ਜੇਕਰ ਹਮ ਨ ਪਾਪ ਕਰੰਤਾ ਅਹੇ ਅਨੰਤਾ ॥

ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਨਾਮੁ ਕੈਸੇ ਹੁੰਤਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ ॥ ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ ॥

ਤੁਮਰੀ ਮੈ ਰੋਈ ਨਰ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ॥ ਠਾਕੁਰ ਤੇ ਜਨ ਜਾਣੀਐ ਜਨ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ॥

ਤੁਮ ਸਬਨਿ ਮੈ ਤੁਮ ਸਬ ਮਾਹੀ ॥

ਰੈਦਾਸ ਦਾਸ ਅਸਮਹਿਸਿ ਕਰੈ ਕਹਾਂ ਹੀ ॥ ੩ ॥ [41]

ਯਾ ਰਮਾ ਏ ਤੂ ਦਾਨਾ ॥ ਤੇਰਾ ਆਦਿ ਬੇਸ਼ਨਾ ॥

ਤੂ ਸੁਲਤਾਨ ਸੁਲਿਤਾਨਾ ॥ ਬੰਦਾ ਮਸਕਿਨਿ ਗਜਾਨਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਮੈ ਬੇਦਿਆਨਤ ਬਦ ਨਜਰ ਦੇ ॥ ਗਰਬੰਦ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ॥

. . . .

ਮੈ ਗੁਨਹਗਾਰ ਗਰੀਬ ਗਾਫਿਲ ॥ ਕਮਦਿਲਾ ਕਰਤਾਰ ॥

ਤੂ ਦਰ ਕਾਦਰ ਦਰਿਆਵ ਮਿਲਾਵਨ ॥ ਮੈ ਹਰਿਸਾਂ ਬੁਸਿਆਰ ॥ [42]

. . . .

ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਹੀ ਸਰਬਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ - ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਹੀ ਬਦਲ ਗਈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਪਰਲੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਨਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪੂਰਬ - ਵਰਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤਤਕਾਲੀ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਮਾਰਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਰ ਪਰ ਸਾਰੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵਿਰਾਸਤ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਅਨੂਟ ਮਾਰਗ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ, ਔਰਤ ਦੇ ਸੰਗ ਦੇ ਕੇ, ਮਨੁੱਖ

ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਸਰਵ - ਸਾਂਝੇ ਮਨੁੱਖੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਸੰਥਿਤ ਹੈ। ਇਹੋ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ।

—

3.1 (2) ਅ. ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ:

ਜਿਵੇਂ ਅਸਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਠੀਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਕਰਾਂਗੇ :

(1) ਪਰਮ - ਪਿਤਾ - ਪਰਮਾਤਮਾ

(2) ਜੀਵ ਤੱਤਵ

(3) ਮਾਇਆ ਤੱਤਵ

(4) ਜਗਤ ਤੱਤਵ ।

(1) ਪਰਮ - ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ : ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਨਿਰਗੁਣ -ਵਾਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭ - ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਕਵਿਤ ਜਾਵੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭਿਨਵੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ, ਅਲੰਕਾਰ, ਉਦਾਹਰਣ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਭ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਗੁਣਾਂ , ਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਲੈਣੀ ਵੀ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਉਪ - ਭਾਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

(ੳ) ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਤਤਵ (ਪਰਮ ਤਤਵ)

(ਅ) ਪਰਮਤਤਵ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਾਮ

(ੲ) ਪਰਮਤਤਵ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਰੂਪ ।

2 336 (ਪਰਮ336)

<u>(ੳ) ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ</u>[1]। ਨੌਆਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸੰਤਾਂ - ਭਗਤਾਂ - ਗੁਰਮੁਖਾਂ , ਸੰਤਾਂ, ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ , ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਮਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਮੁਨੀਆਂ , ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਉਦੀਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਤਾਕਤ , ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਝ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਤਾਣਾ ਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸੀ ਜਾਂ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂ ਬਹੁਤ - ਪੜ੍ਹਿਆ , ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾਂ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਜਿਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਸੀ, ਉਸ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਬਦਾਂ - ਤਾਣਾ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੀ ਉਹ ਯਤਨ ਪਰਿਪੂਰਨ ਜਾਂ ਸਰਬੰਗੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਕਠਨ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਹਾਂ, ਇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ - ਜੋ ਕੁਝ ਹੁਣ ਤਕ ਸਮੇਂ ਸੁਰਤਿਜੋਗ ਵਿਚ ਗੁਣਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਅਜੇ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜੇਕਰ ਸਾਰੇ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਪਰਮ - ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹਸਤੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਠੀਕ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜੇ ਤਕ ਕੋਈ ਇਕ ਤਾਣਾ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ (ਸੂਖਮ x ਔਗੁਣ) ਹੋਂਦ (ਇਸ ਅਤੇ ਅਗਿਆਤ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਕੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਜਿਤਨਾ ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ, ਸੰਤ , ਗੁਰੂ ਪੀਰ ਜਾਂ ਮਹਾਤਮਾਂ ਨੇ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਸਰਬਵਿਆਪਤੀ ਹੈ ਜੋ ਲੌਕਿਕ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਵੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜੋਤੀ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਹੈ

ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਵਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਿਤਾਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜਲ (ਖਵਾ ਜਾ ਖੀਜ਼) ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੱਤ ਅਸਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਪਰੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਬਾਦ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੱਤ-ਚਿੱਤ-ਅਨੰਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਹਰ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸ਼ਬਦ-ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਕੁਝ ਗੁਰਮਤ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਭਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮੇਲ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ, ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਤਮ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰ-ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਦੀਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਆਤਮ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਉਹ ਵਰਗ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਵਰਗ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਤੀਸਰਾ ਵਰਗ ਹੋਰ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਰਗੁਣ-ਨਿਰਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ, ਚੇਤੰਨ ਅਤੇ ਅਚੇਤੰਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਊ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਗਟਾਊ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ। ਇਹ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਧਰਮ-ਭੂਮੀ ਤੇ ਜਾਗਿਆ ਜੀਵ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ, ਸੂਫ਼ੀਆਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਬਣਿਆ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਜਰਬੇ ਜਾਂ ਦਲੀਲ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ, ਸੰਸਕਾਰਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸਹਿਤ ਆਪੇ ਮੱਤ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ

ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਹਿਤ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ, ਅਵਤਾਰਾਂ, ਪੈਗੰਬਰਾਂ, ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ, ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਚੇਤੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਉਨਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ-ਧਾਰਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨ-ਜੋਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਾਤ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਲਵਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਭਾਣੇ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਫਰ ਕੱਟਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸੂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਜਲਵਾ ਦਿਸਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਧੁਰਾ ਉਸੇ ਪਾਸੇ ਲਾ ਕੇ ਉਸੇ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਹਿਨ-ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਗਿਆਨ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਪਨਾਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਅਜਿਹੇ ਜਾਗਰੂਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਾਧਕ ਭਗਤੀ ਦੀ ਹਿਤ ਲਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਹਰ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਪਰਿਪੂਰਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸਮੁੰਦਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਇਕ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਿਰਨ ਸਮੁੱਚਾ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਆਤਮਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮੂਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਾਣੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ-ਤੁਪਕੇ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ

ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅੰਗਾਂ - ਸੰਗਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਤੇ ਗਾਉਣ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਂ ਅਪੂਰਨ ਕਹਿਣਾ ਤਰਕ - ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਵਿਦਵਾਨਾ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਸੀ ਜਾਂ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਜਾਂ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਝੁਕਾ ਪਵਾਉਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਹਰ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਮਕਾਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਕਿਸੇ ਵੈਸ਼ਣਵਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਸੌਟੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਛਾਪ ਥੱਲੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ। ਕੁਝ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਿੱਥੇ ਤਦ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸੋਮਿਆਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਰੰਗ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗਲ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸੋਨਾ ਸੋਨਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਰੰਗ ਫੇਰ ਦਿਉ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਰਖੂ ਤੇ ਨਿਰਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁੱਲ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ "ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ" ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਤਕ

ਗੁਰਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹੁੰਚੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਨ ਵੇਲੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਇਹੋ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ" ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਲੇ ਇਹ ਪੁਨਰ-ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਵੀ ਉਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਦੀ ਨਵੇਂ ਪਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਸਨ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਬਣੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਖੇ ਸਜਣਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਗੰਧਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

ਡਾ: ਚੰਦਰਦੇਵ ਰਾਇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ "ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ" ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਹੈ ਕਿ -

> "...ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ਕਿਸੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੱਤਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਗ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਸਨ। ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਅਨੁਵਰਤਨ ਜਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਵਿਰਕਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੱਤ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪਰਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪੋਸ਼ਕ ਸਨ ਜੋ ਸੱਚ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਸੂਖਮ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਵੇਚਨ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਕਸ਼-ਪ੍ਰੇਰਤ ਪ੍ਰਯਾਸ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਚਿੰਤਕ ਦੀ ਸਮਰਥ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਸਾਰਭੂਤ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਅਨੂਠਾ ਸੰਯੋਜਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਵ-ਚਿੰਤਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਪੁਰਾਤਨ ਦੀਆਂ ਨਵ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲਾਭ ਪਰਮਾਤਮ-ਤਤਵ ਦੀ ਆਤਮਕ ਵਿਰਾਟਪਣ ਤੇ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਉਦੀਪਤ ਕਰਕੇ ਸਾਰਭੌਮਿਕ "ਮਾਨ ਧਰਮ" ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਪਨਾ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰੈਦਾਸ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਅਦ੍ਵੈਤਧਾਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪਰਸਪਰਿਕ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਆਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸੰਹਾਰਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਸੰਕਟਪੂਰਨ ਅਤੇ ਵਿਪਤਾ ਜਨਕ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਸ ਦੁਰਭਾਗਜਨਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਿਵਾਰਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਦ੍ਵੈਤਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ-ਭੂਮੀ ਮਿਲ ਗਈ। ...”[43]

ਡਾ: ਰਾਏ ਨੇ ਪਰਮਤਤਵ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗਿਤ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਅਤੇ ਚਿੰਨਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ:

“ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਯ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਆਸਥਾ ਤਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਫੁੱਲ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਤੋਂ ਪਤਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨ ਮੁੱਖ ਹੈ ਨਾ ਮਸਤਕ, ਰੂਪਵਾਨ ਅਤੇ ਕਰੂਪ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ

ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਇਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਪਰਿਚਯ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਲ ਹੈ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ, ਅਨੂਪਮ ਹੈ, ਨਿਰਭੈ ਗਤੀ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ। ਇਹ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਅਤੇ ਅਤਰਕੀ ਵੀ ਹੈ।"[44]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਬਾਣੀ-ਪਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ -

ਨਿਸ਼ਚਲ, ਨਿਰਾਕਾਰ, ਅਗਾਧ ਅਨੂਪਮ ਨਿਰਭੈ ਗਤਿ ਗੋਬਿੰਦਾ ॥
ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਅਛਰ ਅਤਰਕ , ਨਿਰਗੁਨ ਆਤਿ ਆਨੰਦਾ ॥[45]

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਪਰਮਤਤਵ ਨਿਰਾਕਾਰ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ , ਉਸ ਦੇ ਦਿੱਖ-ਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖਿਆ , ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗਹਿਨਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਟੁੱਟ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਅਨੁਪਮ ਅਨੂਠਾ ਪਿਆਰ ਹੀ ਪਰਮਤਤਵ ਦਾ ਛਿਆਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪਰਮਤਤਵ ਬਾਹਰੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵੀ , ਦਿੱਖ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਦਿੱਖ ਵੀ ਹੈ। ਦਿਖ-ਅਦਿਖ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚਰਦੀ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕਰਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜੇ ਹੈ, ਉਹੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਪਰਮਤਤਵ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪਰਮਤਤਵ , ਪਰਮਾਰਥਕ ਤਤਵ, ਸੱਚ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਭਿਧਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ "ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਉਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਆਮਾਨ ਜਗਤ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ।" ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ "ਪਰਮਤਤਵ ਦੇ ਵਿਅਕਤ ਅਤੇ ਅਵਿਅਕਤ ਦੋਹਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰਮਿਕ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। "ਅਦ੍ਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਤਾ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ "ਇਕ੍ਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਤਅਤਤਵ ਹੋਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਰਵਦਾ ਅਖੰਡ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਬਣਿਆ ਰਹੇ, ਉਹੀ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਸੱਤਾ

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਕ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪਰਮਤਤਵ ਵਿਸ਼ੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਦੀਰਘ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰਿਚਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਸ਼ਯਕ ਜਿਗਿਆਸਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਇਉਂ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਦ੍ਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦ੍ਵੈਤ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਪਰਮਤਤਵ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ 'ਆਤਮ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਬ ਮੰਨਦੇ ਹਨ :

> ਹੈ ਸਭ ਆਤਮ ਸੁਖ, ਸਵੈਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਾਚਉ ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਰਾਹਾਰ ਕਲਪਤੇ ਪਾਂਚਉ ॥

ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦਤਾ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਿੰਬਾਤਮਕ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਹੈ। ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੈਂਤੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ

* ੳ ਊਠ, ਅ ਐਨਕ, ੲ ਇੰਜਣ, ਸ ਸੰਦੂਕ, ਹ ਹੱਥ ਆਦਿ ... ਬੱਚਾ ਜਦੋਂ ਊਠ ਦੇਖੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਹਿਨ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਊੜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਐਨਕ ਦੇਖੇਗਾ ਤਾਂ ਐੜੀ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਰਾਮ, ਰਹੀਮ, ਗੋਸਾਈਆਂ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਮ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਰਾਮ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁਝ ਚੰਗੀਆਂ [ਆਤਮਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ,] ਆਦਤਾਂ ਜਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨ-[ਸਾਧਾਰਣ] ਕਿਸੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਕਾਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਵੰਤ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

... ਨਿਸ਼ਚਲ ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਤਿ ਅਨੂਪਮ ਨਿਰਭੈ ਗਤਿ ਗੋਬਿੰਦਾ ॥
ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਅਕਸ਼ਰ ਅਤਰਕ, ਨਿਰਗੁਣ ਅਤਿ ਆਨੰਦਾ ॥[46]

ਆਦਿ ਅੰਤਿ ਔਸਾਨ ਏਕ ਰਸ, ਤਰਤੰਮ ਨਹੀਂ ਭਾਈ ॥
ਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਕੀਟ ਪਤੰਗਾ, ਪੂਰਿ ਰਹਯੋ ਹਰਿਰਾਈ ॥[47]

ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪਰਮਤੱਤਵ ਦੀ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

ਜਸ ਹਰਿ ਕਹੀਏ, ਤਸ ਹਰਿ ਨਾਹੀਂ ਹੈ ਹਰਿ ਅਸ ਕੁਛ ਜੈਸਾ ॥
ਜਾਨਤ ਜਾਨਤ ਜਾਨ ਰਹਯੋ ਸਭ, ਮਰਮ ਕਹਾ ਨਿਜ ਜੈਸਾ ॥

ਸਭ ਮੈ ਹਰਿ ਹੈ, ਹਰਿ ਮੈਂ ਸਭ ਹੈ, ਹਰਿ ਆਪਨੇ ਜਿਨ ਜਾਨਾ ॥[48]

ਡਾ: ਚੰਦਰ ਦੇਵ ਰਾਇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਰਮਤੱਤਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ :

> ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਹੈ ਕਿ ਰੈਦਾਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਕਬੀਰ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਵਰਣਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸੁਸੰਗਤ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਉਪਾਸਦੇਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਅਨਿੰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਅਭਿਅੰਜਕ ਬਿਨਮ੍ਰਤਾਪੂਰਣ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ ।[49]

(੫ਅ) <u>ਪਰਮਤੱਤਵ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਾਂ</u> : ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਮ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੂਜਨੀਕ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਪੂਜ ਸਨ ਅਰਥਾਤ

ਸਰੂਪਵਾਚੀ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਭਾਵਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣਾਂ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਰਲ ਕੇ ਇਕ ਇਕਾਈ (ਜਿਸਮ)ਬਣਦਾ ਹੈ, ਇਕੱਲਾ ਅੰਗ ਸ਼ਰੀਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਾਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ। ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਗੁਣ ਵੇਖਣਾ ਹੈ, ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਹੈ, ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਹੈ ਜਾਂ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਨ ਸੁਣਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਹੱਥਾਂ-ਪੈਰਾਂ ਵਾਂਗ ਤੁਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੱਥਾਂ-ਪੈਰ ਅੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਵੇਖਣ, ਕੰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਨੱਕ ਵਾਂਗ ਸੁੰਘਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਇਕ ਸ਼ਰੀਰ-ਮਸ਼ੀਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਮਿਲ ਕੇ ਸ਼ਰੀਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਕਾਰਜ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਾਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਭੇ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਦਾ ਇਤ-ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਸੰਚਾਲਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਤੁਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਨਾਮ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿੰਬਪਰਕ ਇਹ ਨਾਮ ਵਰਤੇ ਹਨ : ਤਤ, ਪਰਮਤਤ, ਸਬਦ, ਪਰਮਪਦ, ਸਹਜ, ਸਤਿ, ਗਿਆਨ, ਅਨੰਤ, ਜਯੋਤੀ, ਬ੍ਰਹਮ, ਰਾਮ, ਰਹੀਮ, ਮੌਈਆ, ਹਰਿ, ਹਰਿ ਜੀ, ਮਾਧੋ, ਮੁਰਾਰੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਮਧੁਸੂਦਨ, ਬਨਵਾਰੀ, ਅੱਲਾਹ, ਨਿਰੰਜਨ, ਵਿਸ਼ਨੂ, ਗੋਬਿੰਦ, ਖੁਦਾ, ਸਦਾ ਨਿਰਬਾਣ, ਪਾਰਸ, ਸਾਈ, ਭਰਮ, ਅਨੂਪ, ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ, ਦੇਵਾ ਧਿਦੇਵਾ, ਕਰਤਾ, ਸਤਿ ਰਾਮ, ਸਾਹਿਬਾ, ਬਾਜੀਗਰ, ਬ੍ਰਿਮਲ ਵਿਵੇਕ, ਸਹਜ ਸਰੂਪ, ਨਿਰਾਕਾਰ, ਨਿਰਲੇਪ, ਨਿਰਬੀਕਾਰ, ਨਰਹਰਿ, ਸੁਆਮੀ, ਨਾਰਦ, ਸੋਹੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਕਾਨ੍ਹ, ਆਦਿ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣਵਾਚਕ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਖੁਦ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ

ਕੋਈ ਵੀ ਨਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਈਸ਼ਟ ਦੇ ਪੂਰਣ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਲਿਖਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਸੋਈ ਸੋਈ ਕਰਿ ਪੂਜੀਐ ਸੋਈ ਕਾਚੀ॥ ਸਹਿਜ ਭਾਈ ਸਤਗ ਹੋਈ ॥
ਕਹਿ ਰੈਦਾਸ ਮੈ ਤਾਹੀ ਕੋ ਪੂਜੈ ॥ ਜਾਕੇ ਗਾਂਵਨ ਠਾਵ ਨਾਵ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ॥[50]

ਸਭ ਵਿਆਪਕ ਰਾਮ ਹਲ, ਨਾਹਿ ਕੋਉ ਏਕ ਥਾਨ ॥
ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਾਖਾ ਭਏ, ਰਵਿਦਾਸ ਹਮਾਰੋ ਰਾਮ॥ 3 ॥

ਸਭ ਨਿਵਾਸੀ ਰਾਮ ਜੂ, ਸਭ ਘਟ ਰਹਿਓ ਸਮਾਇ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਮ ਚਤਮਕ ਇਨਾਂ, ਹਰ ਜੂਵ ਅਦ੍ਰਿਸਟਾਇ ॥ 4 ॥[51]

ਉਪਰੋਕਤ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਗੁਣਮੂਲਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਂਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਟ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਮੰਨਿਆ ਹੈ-

ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ, ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ ॥
ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ ॥ 1 ॥
ਜਉਪੈ ਹਮ ਨ ਪਾਪ ਕਰੰਤਾ ਅਹੇ ਅਨੰਤਾ ॥
ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਨਾਮੁ, ਕੈਸੇ ਹੁੰਤਾ ॥ 1 ॥ ਰਹਾਉ ॥[52]

ਨਿਰਗੁਣ ਈਸ਼ਟ ਦੇ ਨਾਂ ਰੱਖਣੇ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੇ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਉਕਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਹੇ ਮੇਰੇ ਈਸ਼ਵਰ ਤੇਰੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ?' ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ "ਜਿਨਾ ਸੋਨਾ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਜਿਨਾ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੂੰਦ ਅਤੇ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ, ਜਿਨਾ ਕਿਰਨ ਤੇ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ"। ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਅਸੀਮ ਅਤੇ ਅਗਾਧ ਹੈ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਤੇ ਅਨਾਮ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ

ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਮ , ਹਰੀਸ , ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ , ਕਰੀਮ, ਆਦਿ ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਮ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਾਮ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਅਰਥਾਤ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਜਪਦਾ ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਹੋਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) <u>ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਰੂਪ :</u> ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪ ਤੇ ਨਾਮ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸਾਕਾਰ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਵਿਚ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਚਿਤਰ ਉਭਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰ ਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਅਦ੍ਵੈਤ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਸਰਬ ਅਤੇ ਸਰਬੱਗੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ - ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਤੇ ਗੁਣਾਤੀਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਅਨੰਤਾਂ ਰੂਪੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਡਾ: ਧਰਮ ਦੇਵ ਬਾਰੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, "ਜੇਕਰ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਹੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਵਾਂਤੀਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।"[53]

ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਨਿਰੂਪਿਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਜਿਹੜੇ ਆਧਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਨਿਰੂਪਿਤ ਕਰਨਾ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਲੈ ਲਈ

ਸਕਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਧਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸਿਧਾਂਤ, ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸਾਰੇ ਰੂਪੀ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਗੱਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ, ਜੋ ਸੋਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਣੀ ਧਾਰੀ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਆਧਾਰਮੂਲਕ ਤੁਕਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਚਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ-ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ :

__(ੳ) ਅਭਿਆਸ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪ ਕ੍ਰਮ :__

(1) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤਰਤੀਬ ਕ੍ਰਮ

(2) ਸੂਖਮ ਸਮੂਹ ਕ੍ਰਮ

(3) ਉਤਮ ਸਮੂਹ ਕ੍ਰਮ

(4) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੂਹ ਕ੍ਰਮ

__(ਅ) ਅਭਿਆਸ ਸਮੂਹ ਰੂਪ ਕ੍ਰਮ :__

(1) ਇਕ ਕ੍ਰਮ

(2) ਸਾਤ ਸਮੂਹ ਕ੍ਰਮ

(3) ਜਲੋਤੀ ਸਮੂਹ ਕ੍ਰਮ

__(ੲ) ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਰੂਪ :__

(1) [illegible]ਤਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸਮੂਹ

(2) ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਸਮੂਹ

(3) ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਸਮੂਹ

(4) ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਜਾਂ ਧਾਰਾ ਸਮੂਹ

(ੳ) ਅਵਿਆਕਤ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ: ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ-ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਈ ਫਿਰ ਵਿਅਕਤੀ ਪੂਜਾ, ਸਗੁਣ ਸਰੂਪੀ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਦੇ ਦੋਲ-ਦੋਲੇ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਈ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਸਿੱਧਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ-ਹਠੀਆਂ ਤਪੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਦੂਗਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਮ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨੂੰ ਭੁਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਮਾਣ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਨਛੱਤਰ ਅਤੇ ਕਿੰਨੀ ਕਾਲਕ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ~~ਅਤੇ~~ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੌਂਦ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਉਠਾਇਆ। ਵੈਦਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉੱਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਭੁੱਕ ਦਿੱਤੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਵੀ ਵੈਦਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਿਲਾਈਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਕੱਟੜਪਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵੰਡੀਆਂ ਸਣੇ ਮਾਨਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਹੈਂਕੜ ਨੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਵਿਕੇਂਦਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਕੌਤਕੀ ਦੇਵਤੇ, ਦੇਵੀਆਂ, ਠਾਕਰ ਅਤੇ ਜਲ-ਪੌਣ-ਅਗਨੀ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਲੋੜਾਂ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੁਖ ਲਈ ਮੰਗਾਂ ਮੰਗਣੀਆਂ ਅਤੇ ਚਿਲ੍ਹਾ ਕੱਟਣ, ਧੂਣੀਆਂ ਤਪਣ ਅਤੇ ਮੌਨਧਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਲਘੂ ਰੂਪਾਂ ਜਾਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਖੇਵਾਂ, ਨਫ਼ਰਤ, ਊਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ, ਜਾਤ-ਵਰਣ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਜਨਮਿਆ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਆਤਮਘਾਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ। ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਵਲ ਕੋਈ ਨ ਤੁਰਿਆ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਰਾਜ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਜ਼ਲੀਲ ਵੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗਾੜਿਆ ਵੀ। ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਖੜ੍ਹ-ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦੇ, ਪਰ ਉਹ

ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ - ਵਿਰੋਧੀ [illegible] ਇਸ [illegible] ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ - ਸਭਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀ ਦਾ [illegible] ਕੀਤਾ, ਨੁਕਤਿਆਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ [illegible] ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ [illegible] ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ [illegible] ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਕੋਈ - ਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਚਾਰ ਵੰਨਾਂ - ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

(1) [illegible]
(2) [illegible] ਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
(3) [illegible] ਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
(4) ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ।

ਯਥਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ ਪਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਰੂਪ - ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਆਪਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਅਨੂਪ ਵੀ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਿਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸੂਰਜ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ [illegible] ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੂੰਦ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸਾਗਰ ਸਮਝਦਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਇਹ ਭ੍ਰਮ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਹੈ [illegible] ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਸਤ - ਸਾਗਰ ਦੇ ਰੂਪ , ਪਰਮ - ਸਾਗਰ ਦੇ ਰੂਪ , ਅਨਾਦ - ਰੂਪ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹਨ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਤ , ਪਰਮ , ਆਨੰਦ , [illegible] ਅਤੇ [illegible] ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ, ਅਕਿਹ ਹੈ, ਅਗੋਚਰ ਹੈ, ਅਵਿਅਕਤ ਹੈ ਅਤੇ [illegible] ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਖੇਡ ਦੇ ਕ੍ਰਮਾਨ ਆਪੂੰਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। [illegible] - [illegible] ਦੇ [illegible] - ਰੂਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ [illegible], ਜੋ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਕਿਸ਼ [illegible], [illegible], ਅਵਿਅਕਤ ਹਨ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ [illegible] ਹਨ। ਇਸੇ [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਨੇ [illegible] ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਤਤਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੈ ਇਹ ਜਾਣੀ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਤਤਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਤਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ~~ਉਸਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ~~ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਦੀਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਘਟ ਅਵਘਟ ਡੂਗਰ ਘਣਾ ॥ ਇਕ ਨਿਰਗੁਣ ਬੈਲੁ ਹਮਾਰ ॥
ਰਮਈਏ ਸਿਉ ਇਕ ਬੇਨਤੀ ॥ ਮੇਰੀ ਪੂੰਜੀ ਰਾਖੁ ਮੁਰਾਰ ॥ ੧ ॥
ਕੋਊ ਬਨਜਾਰੋ ਰਾਮ ਕੋ, ਸਹਜ ਕਰਉ ਬਾਪਾਰੁ ॥
ਮੈ ਰਾਮ ਨਾਮ ਧਨ ਲਾਦਿਆ ਬਿਖੁ ਲਾਦੀ ਸੰਸਾਰ ॥ 2 ॥
- -
ਜੈਸਾ ਰੰਗ (ਕਸੰਭ) ਮਜੀਠ ਕਾ ਤੈਸਾ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ॥
ਮੇਰੇ ਰਮਈਆ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਕਾ, ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ॥ 4 ॥[54]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਤਤਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ "ਨਿਰਗੁਣ ਬੈਲ" ਹੈ, ਉਹ ਖੁਦ ਰਾਮ ਨਾਮ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਹਨ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਨੇ ਜ਼ਹਿਰ ਆਪਣੇ ਬੈਲ ਤੇ ਲੱਦੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੈਲ ਤੇ " ਰਾਮ ਨਾਮ " ਲੱਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ (ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ) ਦੇ ਤਤਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਵਰਗਾ ਪੱਕਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਖੁਦ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਤਤ ਦੇ ਨਿਰਮਿਤ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰ ਕੈਸਾ ॥[55]

ਪਰ ਉਹ ਮੁਕੰਮਲ ਹਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਤਰ ਖੁਦ ਹੀ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ ॥[56]

ਇਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਤਤ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ - ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ ਪਰ ਦੋਹਾਂ (ਮਨੁਖ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ) ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ

ਬਨ:

ਤੁਮ ਚੰਦਨ ਹਮ ਇਰੰਡ ਬਾਪੁਰੇ, ਸੰਗਿ ਤੁਮਾਰੇ ਬਾਸਾ ॥
ਨੀਚ ਰੂਖ ਤੇ ਊਚ ਭਏ ਹੈ, ਗੰਧ ਸੁਗੰਧ ਨਿਵਾਸਾ ॥[57]

. . . .

ਤੁਮ ਮਖਤੂਲ ਸੁਪੇਦ ਸਪੀਅਲ, ਹਮ ਬਪੁਰੇ ਜਸ ਕੀਰਾ ॥
ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਰਹੀਐ ਮਾਧਉ, ਜੈਸੇ ਮਧੁਪ ਮਖੀਰਾ ॥[58]

ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਤਤਸ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਆਤਮਿਕ ਭੇਦ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਤਾਰਕਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇ ਖੁਦ ਨੂੰ 'ਅਰਿੰਡ' ਕਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ 'ਚੰਦਨ' ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ 'ਮਖਤੂਲ ਸੁਪੇਦ ਸਪੀਅਲ' ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੀੜਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਅਤੇ ਮੁਰਿਦ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਹੈ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਮੁਰਿਦ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਕਿਉਂ ਜਾਵੇਗੀ। ਜੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਕੌਣ ਮੁਰਿਦ ਵਾਲਾ, ਕਿਵੇਂ ਬਣੇਗਾ। ਦੋਵੇਂ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਤਤਸ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਜੀਵ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਜਦ ਤਕ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਚਾਈ ਰੂਪ ਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ। ਮਾਦਾਵਾਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮਾਏ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਹੋਂਦ (ਆਤਮਾ ਦੇ ਹਸਤੀ) ਨੂੰ ਭੁੱਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਤਤਸ਼ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਨਾਮਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਨਾਮ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਤਸ਼ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮੁਕੰਮਲ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੇਤ ਦੇ ਇਕ ਕਿਣਕੇ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਕਿਰਨ ਦੇ ਟੋਟੇ ਮੁਕਾਬਲਤ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਕੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਦੀਰਘ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

---

(੭) <u>ਸੁੰਨਯ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ :</u> "ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਆਦਿਕ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬਾਣੀ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਦਿਖ ਰਿਹਾ ਉਹ ਆਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਸ ਦਿਖ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਆਪ ਹੈ। ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਜਾਂ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਜੋ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਉਸੇ ਦੇ ਉਪਰ ਰੂਪ ਨੂੰ 'ਸੁੰਨ ਰੂਪ' ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨਯ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ -

ਜੈਸੇ ਬਹੁ ਨੀਰ ਘਟੇ ਤੇ ਬਿਛੁਰੈ , ਸੁੰਨਹਿ ਸੁੰਨ ਸਮਾਵਹਿਗੇ ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ (ਸੁੰਨਯ ਬ੍ਰਹਮ) ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੁੰਨਯ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਿਨਸਣ ਉਪਰੰਤ ਜੀਵ ਫਿਰ ਸੁੰਨਯ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਸੁੰਨਯ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਗੱਲ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਜਹਾਂ ਕਾ ਉਪਜਿਆ ਤਹਾਂ ਸਮਾਇ, ਸਹਜ ਸੁੰਨਯ ਮੈ ਰਹੇ ਲੁਕਾਇ ॥ [59]

ਪਹਿਲੇ ਕਾਨ੍ਹ ਕਾ ਜੀਵ ਜਾਨਦਾ ॥ ਪੀਛੇ ਦੀਆ ਉਡਾਣੀ ॥
ਸੁੰਨ ਸਹਿਜ ਮੈ ਦੋਊ ਤਿਆਗੇ ॥ ਰਾਮ ਕਹਹੁ ਨ ਖੁਦਾਈ ॥ ੩ ॥ [60]

ਭਰਮ ਕਰਿ ਕਰਿ ਕਰਮ ਕੀਏ ॥ ਭਰਮ ਭੂਲਾ ਮੈ ਦਾਸ ॥
ਭਰਮ ਤੇ ਜੋ ਜਾਣੀਐ ॥ ਸੁੰਨਯ ਕੀ ਕਰੇ ਆਸ ॥ [61]

ਸੁੰਨਯ ਬ੍ਰਹਮ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਥੋਂ ਜੀਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਮੁੜ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਹਜ ਸੁੰਨਯ ਵਿਚ ਉਹ ਸਦਾ ਲੁਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਇਨਸਾਨ ਭਰਮਾਂ'ਚ ਫਸਿਆ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਰੂਪ - ਰੰਗ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿੱਥੇ ਨੇ

ਸੁੰਨ (ਸ਼ੂੰਨਯ) ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਉਹੀ ਲਏ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਲਏ ਹਨ । ਸਿੱਧ ਸਹਿਜਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਆਚਾਰੀਆ ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਦੇ ਸ਼ੂਨਯਵਾਦ ਜਾਂ ਮਾਧਿਅਮਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਧਾਣੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ । ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਈਸ਼ਟ ਦੀ ਸਰਵਿਆਪਕਤਾ ਸ਼ੂਨਯ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੁੰਨ ਅਵਸਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ [illegible] ਜਾਪਦੀ ਹੈ ।

( ) <u>ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ</u>: ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਮੰਨਣ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ। ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੱਖਰ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਪਰਮਤੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਤਰ ਸਮਾਨ ਹੀ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਓਅੰਕਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਾਚਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੈਯਾਕਰਣੀਆਂ ਦੀ "ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰ" ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਵਸ੍ਵ ਮੰਨਿਆ ਹੈ:

ਸਬਦਹਿ ਤਾਲਾ ਸਬਦਹਿ ਕੂੰਚੀ, ਸਬਦਹਿ ਸਬਦ ਜਗਾਯਾ ॥
ਸਬਦਹਿ ਸਬਦ ਸੂੰ ਪਰਚਾ ਹੂਆ, ਸਬਦਹਿ ਸਬਦ ਸਮਾਯਾ ॥[62]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾਸ ਜੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਿਨਾਂ ਤਾਰ ਦੇ ਹੀ ਵੀਣਾ ਦੀ ਝੁਣਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਰਵਤ੍ਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਮ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਮਾਇਆ ਦੇ ਭਰਮ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

ਕਬੀਰ ਸਬਦ ਸਰੀਰ ਮੈ, ਬਿਨਿ ਗੁਣ ਬਾਜੈ ਤੰਤਿ ॥
ਬਾਹਰਿ ਭੀਤਰਿ ਭਰਿ ਰਹਯਾ, ਤਾਥੈ ਛੂਟਿ ਭਰੰਤਿ ॥

ਓਂਕਾਰ ਆਦਿ ਹੈ ਮੂਲਾ ॥ ਰਾਜਾ ਪਰਜਾ ਏਕਹਿ ਸੂਲਾ ॥[63]

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਓਅੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਟਬੀਜ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਹੋਏ ਵੀ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਓਂਕਾਰ ਹੈ ਸਤਿਨਾਮ, ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਸਤ ਸੰਤ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ ਕਹਿ ਸਾਮੁਹਿ, ਤਿਨਕੇ ਨਾਹੀ ਅੰਤ ॥[64]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ਬਦ ਲਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਤੱਤਵ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਨਾਮ, ਸਤਿਨਾਮ, ਓਂਕਾਰ, ਸੱਤਾ, ਸੋਹੰ ਆਦਿ। ਮੁਕਤੀ ਜਾਪ ਸੋਹੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਾਮ-ਸੰਕੀਰਤਨ ਦਾ ਮੂਲ

ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਐਸੀ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਂਝਾ ਜਗਤ ਨਾਲ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਮੂਲ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਿਲਾਰ-ਸਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜੋ ਰਵਿਦਾਸ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵਿਰੋਧ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਿਲਤ ਅਵਸਥਾ-ਰੂਪ ਜਗਤ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ:

ਚਰਨ ਪਤਾਲ ਸੀਸ ਅਸਮਾਨ ਸਾ, ਸੋ ਠਾਕੁਰ ਕੈਸ ਸੰਪਟਿ ਸਮਾਤਾ ॥
ਸਿਵ ਸਨਕਾਦਿਕ ਅੰਤ ਨ ਪਾਯਾ, ਬ੍ਰਹਮ ਖੋਜਤ ਜਨਮ ਗਵਾਯਾ ॥
ਤਬ ਪਰਮੇਸਰ ਜਾਨੈ ਸੁਰਸਰਿਤਾ ਕਾਂ, ਕੈਸਾ ਹਰੀ ਮਨਾ ਦਾਗ ਜਾਨਾਂ ॥
ਕਹਤ ਰੈਦਾਸ ਜਾਨੈ ਸੁਮਿਰਨ ਸਾਂਝਾ, ਜਾਹਿ ਦੇਹੁ ਤਾਂਹੀ ਹੋਵਤ ਪਾ ॥[65]

ਜਿਆਹ ਹੈ ਸਤਿਨਾਮ, ਜਾਹਿ ਸੂਝਹਿ ਸਭ ਠੌਰ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਐਸੇ ਜਗਿ ਸਮੂਹੇ, ਜਿਨਕੈ ਨਾਹਿ ਅਠੌਰ ॥[66]

ਜਿਉ ਜਿਉਂ ਘਟ ਮਹਿ ਪਾਵਨ ਹੈ, ਤਿਉ ਤਿਉਂ ਉਪਜ ਜਿਹ ਨਾਮ ਹੀ।
ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਮ ਪਦ ਪਾਵਹੀ, ਜਿਨਹ ਘਟਿ ਬਸਿਉ ਰਾਮ ॥[67]

ਹਰਿਨਾਮ ਦਾ ਇਮ ਰਾਮ ਜਿਹ ਹੋਤ ਮੈਟ ਅਭਿਮਾਨ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮ ਘਟੁ ਮੈਟ ਜਿਨ, ਖਿਲਾਣ ਸਭ ਕੁਲ ਨਾਸ ॥[68]

ਹਰਿਗੁਰਮੁਖੀ ਜਪਿ ਕੁੱ ਲਗਹਿ, ਮੈਟ ਨਾਮ ਜਪਿ ਜਾਪ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਜਿਨਹ ਸਭੁ ਜਾਹਿ, ਜਾਹਰ ਤੀਰਥ ਤਾਪ ॥[69]

'ਸਤਿਨਾਮ' ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਹੋਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਓਅੰਕਾਰ (ੴ) ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਇਸੇ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਜੋਤਾ ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਤੇਰੀ ਜੋਤਾ ਰੂਪ ਕਾਇਆ ਤੇਰੀ ॥
ਤੂੰ ਆਪੇ ਰਸਨਾ ਆਪੇ ਬਸਨਾ ਅਵਰ ਨ ਦੂਜਾ ਕਹਉ ਮਾਈ ॥
ਸਾਹਿਬ ਮੇਰਾ ਐਸੋ ਹੈ, ਐਸੋ ਹੈ ਜਾਣੀ ਐਸੋ ਹੈ। ਰਹਾਉ ॥5॥70
ਜਾ

ਨਿਰਾਮ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਿਰਾਲਾ ॥ ਆਪ ਅਜੋਨੀ ਜਾਤਿ ਨ ਜਾਲਾ ॥
ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਰੂਪ ਨ ਰੇਖਿਆ ॥ ਅੰਤਰ ਬੇਅੰਤਰ ਘਟਿ ਘਟਿ ਦੇਖਿਆ ॥71

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਗੁਰਮੱਤ ਵਾਲਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। 'ਓਅੰਕਾਰ', 'ਸਤਿਨਾਮ' ਅਤੇ 'ਜੋਤਿ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸੀਰਗੋਵਰਧਨ, ਬਨਾਰਸ, ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਓਅੰਕਾਰ ਸਤਿਨਾਮ ਜੋਤਿ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦਰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਜੋਤਿ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹੋ ਸ਼ਬਦ ਜਦੋਂ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਸਾਧਨੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਸ ਸਾਸ ਦਾ ਹੀ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਵਿਗਾਸਦਾ ਹੈ। ਜਿਹ ਸ਼ਬਦ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਥੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸੂਖਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਜੋਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਆਤਮਾ ਤੇ ਚੌਥੀ ਸੀਮਾ ਦੀ ਨਾਦਾਂ ਦੀ ਮੇਲ ਨੂੰ ਪੈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਕਲਾ ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਹਿਣੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਕਲਾ ਮਾਤੀ ਵਰ੍ਹਿਆ ਫੁੱਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਚਨ ਵਿੱਚ

ਸੁੰਨ (ਸ਼ੂਨਯ) ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਉਹੀ ਲਏ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਲਏ ਹਨ। ਸਿਧ ਸੰਕਲਪ ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਆਚਾਰੀਆ ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਦੇ ਸ਼ੂਨਯਵਾਦ ਜਾਂ ਮਾਧਿਅਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਅਚੇਤੰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਚੇਤੰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਸਰਬਵਿਆਪਕਤਾ ਹੀ ਸ਼ੂਨਯ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਮੌਨ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

(4) <u>ਨਿਰੰਜਨ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ:</u> ਸੰਤ ਜਨਾਂ ਨੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਨਿਰੰਜਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਨਿਰੰਜਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਬਿਨਾਂ ਸਿਆਹੀ, ਬਿਨਾਂ ਹਨੇਰਾ, ਬਿਨਾਂ ਧੁੰਦੂਕਾਰਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਇਸ਼ਟ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਨਿਰੰਜਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ:

ਨਿਰੰਜਨ, ਨਿਰਾਕਾਰ, ਨਿਰਲੇਪਹਿ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਨਿਰਾਸੀ।।[72]

ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਇਸ਼ਟ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਹੈ ਉਹ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ, ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੁੰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਨਿਰੰਜਨ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰਾਕਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ ਪਰ ਹੈ ਨਿਰ-ਅੰਜਨ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਕਦੇ ਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਹਾਜ਼ਰ-ਹਜ਼ੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨ ਲਖੈ ਨ ਕੋਈ, ਨਿਰਭੈ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ ਸੋਈ।।[73]

ਇਹ ਉਹ ਨਿਰੰਜਨ ਹੈ ਜੋ ਲਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਭੈ ਤੋਂ ਹੈ ਪਰ ਆਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਇਸੇ ਰੂਪ ਦੀ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਅਬਿਗਤ ਨਾਥ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇਵਾ।। ਮੈਂ ਕਿਆ ਜਾਨੂੰ ਤੁਮਹੀ ਸੇਵਾ ।।ਟੇਕ।।
ਬਾਂਧੂ ਨ ਬੰਧਨ ਛਾਊਂ ਛਾਇਆ।। ਤੁਮਹੀ ਕੂ ਸੇਊਂ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਇਆ।।੧।।
ਚਰਨ ਪਤਾਲਿ ਸੀਸ ਅਸਮਾਨਾ।। ਸੋ ਠਾਕੁਰ ਕੈਸੇ ਸੰਪੁਟ ਸਮਾਨਾ।।੨।।
ਚਾਰਿ ਬੇਦ ਜਾਕੇ ਸੁਮਿਰਤ ਸਵਾਸਾ।। ਭਗਤਿ ਹੇਤ ਗਾਵੈ ਰੈਦਾਸਾ।।[74]

ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਮਾਣਤਾਪੂਰਵਕ ਬੇਵਸੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਸੇਵਾ ਬਾਰੇ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਕੀ ਕਰਾਂ 'ਹੇ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਏ' ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਸੇਵਾ , ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕਰਨੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇ ਚਰਨ ਪਾਤਾਲ ਹਨ ਤੇ ਸੀਸ ਆਸਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਠਾਕੁਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੋਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ । ਚਾਰੇ ਵੇਦ ਸਵਾਸ ਸਵਾਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਏ ਨੂੰ ਸਿਮਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਰਵਿਦਾਸ ਵੀ ਇਸੇ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਉਹ ਸਤਿਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ , ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਤਤਕਾਲ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜਕ ਵਿਰੋਧ ਅਥਾਹ ਸੀ, ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਅਗਨੀ ਦਾ ਪਸਾਰ ਸੀ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਬੋਲਾ ਤਿੱਖਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਅਸੀਮ ਮਿਹਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਰੰਜਨ-ਈਸ਼ਟ ਦੇ ਗੁਣ ਵਰਣਨ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ।

(ਅ) <u>ਅਵਿਅਕਤ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ:</u> ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਅਵਿਅਕਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਮੂਲ, ਪਵਨ-ਸੰਚਾਰ, ਦਿਨ-ਰਾਤ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ, ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਖਿਲਾਅ ਇਤਿਆਦਿ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਅਦਿਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਅੰਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਤਾਂ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਰੂਪ ਅਵਿਅਕਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਵਿਅਕਤ ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਉਲੀਕੇ ਹਨ:-

(1) ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ,
(2) ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ,
(3) ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਜੋ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਰੂਪ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ।

(1) <u>ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ</u>: ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ

ਸਾਂਹਿਸ਼ਾਨ ਦੀ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਤ ਮੱਤ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾਸ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਏਕੰਕਾਰਵਾਦ, ਨਿਰਾਕਾਰਵਾਦ, ਇਕੋ-ਬ੍ਰਹਮਵਾਦ ਆਦਿ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਰਮਦੇ-ਰੌਤੇ-ਰਮਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਤਤਵ ਹੀ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਤ ਚਿੱਤ-ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਾਰ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ, ਸ੍ਵੈਭੂਤ, ਅਪਾਰ, ਅਸੀਮ, ਅਜਨਮਾ, ਅਕਰਤਾ, ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਕਲ ਅਤੀਤ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਵੀ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਵੀ ਸਥੂਲ ਹੈ।

ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਪਰਮਤਤਵ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ "ਇਕ" ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਵੀ '੧ਓ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਓਂਕਾਰ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਕੋ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ -

ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾ ਏਕੁ ਖੁਦਾਇ।।
ਕਬੀਰ ਕਉ ਸੁਆਮੀ ਘਟਿ ਘਟਿ ਰਹਉ ਸਮਾਇ।।[75]

ਕਬੀਰ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਘਟ ਘਟ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਅੱਲਾਹ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ, ਇਕੋ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦਾ ਰੂਪ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਇਕ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ 'ਸੱਤ-ਰਾਮ' ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

ਰਵਿਦਾਸ ਹਉ ਖਾਲਿਕ ਦੇਖਿਆ, ਸਗਲ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰ।।
ਸਭ ਦਿਸਿ ਦੇਖਹੁ ਬਿਆਪਿਆ ਖਾਲਿਕ ਕਾਹੇ ਨੂਰ।।[76]

ਏਕੋ ਬ੍ਰਹਮ ਰਹੀ ਸਕਲ ਮਹਿ, ਅਰੁ ਸਕਲ ਬ੍ਰਹਮ ਮਾਂਹਿ ।।
ਰਵਿਦਾਸ ਬ੍ਰਹਮ ਸਭ ਭੇਖ ਮਹਿ, ਬ੍ਰਹਮ ਬਿਨਾਂ ਕਛੁ ਨਾਂਹਿ।।[77]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਿਅ ਪਰਮ-ਪਿਤਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸ਼ੈਅ, ਹਰ ਵਸਤੂ ਤੇ ਹਰ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ-

ਰਵਿਦਾਸ ਪਿਅ ਬਿਨੁ ਜਗਤ ਮਹਿ, ਸੂਨੀ ਸੇਜ ਨ ਕੋਇ।।
ਜਿਤ ਦੇਖੂੰ ਤਿਤ ਪਿਅ ਕਰ ਪ੍ਰਗਟ ਸੇਜਰਾ ਹੋਇ ।। 78

ਸਭ ਨੂਰਨ ਕਾ ਨੂਰ ਜਉ, ਸਭ ਤੇ ਜਨ ਮਹ ਤੇਜ ।।
ਰਵਿਦਾਸ ਹਮਰੋ ਪੀਵ ਕਰਿ, ਸਭ ਸਉਂ ਅਦਭੁਤ ਤੇਜ ।। 79

ਰਵਿਦਾਸ ਹਮਾਰਾ ਰਾਮ ਤੇ, ਸਕਲ ਰਿਹੁ ਭਰਪੂਰਿ।।
ਰੋਮ ਰੋਮ ਮਹ ਰਮਿ ਰਿਹੁ, ਰਾਮ ਮਸੂਕ ਨ ਦੂਰ।। 80

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਰਾਮ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹਰ ਵਸਤੂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਅਕਾਲ ਮੁਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦਿਖ-ਅਦਿਖ ਇਸੇ ਦਾ ਹੀ ਪਸਾਰ ਹੈ। ਇਹੋ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਣਵਾਚਕ ਜਾਂ ਗੁਣਧਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਗੁਣਵਾਚਕ ਜਾਂ ਗੁਣਧਾਰਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਾਖਿਆਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਮਨਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਉਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੂਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਹਨ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(ਅ) <u>ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ:</u> ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਅਵਿਅਕਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਗੁਣ-ਅਮੋਲਕ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ 'ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਸੈ ਨਿਰੰਕਾਰ'। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ -

ਗੁਨ ਕਾਰਨ ਗੁਨੀ ਕਹਾਇਓ।। ਉਪਜਤੇ ਗੁਨ ਤਬ ਪਰੁਖ ਮਿਲਾਇਓ ॥
ਜਬ ਨਹਿ ਕਾਰਣ ਕਰਮ ਕਰਾਹੀ ॥ ਉਪਜਾਏ ਕਾਰਨ ਤਬ ਕਰਮ ਨਸਾਹੀ ॥ 2 ॥ [81]

ਪਹਿਲੇ ਕਾਰਨ ਕਾ ਕੋਧਾ ਰਾਖਣਾ॥ ਪੀਛੇ ਕੀਆ ਬੁਝਾਈ ॥
ਸੁੰਨ ਸਹਜ ਮੈਂ ਦੋਊ ਤਿਆਗੈ॥ ਰਾਮ ਕਹੂੰ ਨ ਖੁਦਾਈ ॥ [82]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਵਿਅਕਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਵਾਸ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਚ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਗਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੁਤਲਾਸ਼ੀ ਹਨ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਟੁਟ ਸਾਥੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ -

ਭਾਈ ਰੇ ਰਾਮ ਕਹਾਂ ਹੈ ਮੋਹਿ ਬਤਾਵੋ ॥
ਸਤਿ ਰਾਮ ਤਾ ਕੇ ਨਿਕਟ ਨ ਆਵੈ ॥ ਟੇਕ ॥
ਸਤਿ ਤਨ ਲੋਭ ਪਰਸਿ ਜੀਅ ਤਨ ਮਨ॥ ਗੁਨ ਪਰਿਹਨ ਨਹੀਂ ਜਾਈ ॥
ਅਖਿਲ ਨਾਵ ਜੈਸੇ ਠੌਰ ਨ ਪਕੜੀ। ਕਹੌਂ ਨ ਕਹੇ ਸਮੁਝਾਈ।।2।। [83]
ਬਾਜੀਗਰ ਸੂੰ ਰਹਿਨ ਰਚੋਨੇ॥ ਬਾਜੀ ਕਾ ਮਰਮ ਦੇਖ ਜਾਨਾ ॥
ਬਾਜੀ ਝੂਠ ਸਚ ਬਾਜੀਗਰ॥ ਜਾਨਾ ਮਨ ਪਤਿਆਨਾ ॥ 2 ॥ [84]

ਸਾਖੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ 'ਸੱਚ ਸਰੂਪ' ਈਸ਼ਵਰ ਸਬੰਧੀ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ -

ਓਂਕਾਰ ਹੈ ਸਤਿ ਨਾਮ, ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚ ਸਤਿ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਸਤ ਕਰਿ ਸਮੁਝੇ ॥ ਟਿਕਵੇ ਨਾਹਿ ਅਸਤਿ ॥ [85]

ਸਤ ਈਸ਼ ਕਹੁ ਰੂਪ ਹੈ, ਸੰਤ ਸੰਗਤਿ ਅਤ ਅਪਾਰ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਸਤ ਹੀ ਧਾਰਣਾ, ਏਇਹਿ ਪਾਪ ਨਿਵਾਰ ॥ [86]

ਅਨੇਕ ਸਾਖੀਆਂ ਸੱਤ-ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਅਕਤ ਹਨ। ਧਾਰਮਕ ਸੰਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੋਵੇਂ ਅਵਿਅਕਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਾਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਹਨ।

(3) ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ: ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜੋਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਜੋਤ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

ਪ੍ਰਭ ਜੀ, ਤੁਮ ਦੀਪਕ ਹਮ ਬਾਤੀ ॥
ਜਾ ਕੀ ਜੋਤਿ ਬਰੈ ਦਿਨ ਰਾਤੀ ॥[87]

ਜਉ ਤੁਮ ਦੀਵਰਾ ਤਉ ਹਮ ਬਾਤੀ ॥
ਜਉ ਤੁਮ ਤੀਰਥ ਤਉ ਹਮ ਜਾਤੀ ॥ 2 ॥[88]

ਸਾਚੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹਮ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰੀ ॥
ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰਿ ਅਵਰ ਸੰਗਿ ਤੋਰੀ ॥ 3 ॥[89]

ਨਾਮ ਤੇਰਾ ਦੀਵਾ ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ ਆਰਤੀ ॥
ਨਾਮ ਤੇਰੋ ਤੇਲੁ ਲੈ ਮਾਹਿ ਪਸਾਰੇ ॥

ਨਾਮ ਤੇਰੇ ਕੀ ਜੋਤਿ ਲਗਾਈ ਭਇਓ ਉਜਿਆਰੋ ਭਵਨ ਸਗਲਾਰੇ ॥ 2 ॥[90]

ਹੇ ਈਸ਼ਵਰ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਦੀਪਕ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੀਪਕ ਦੀ ਬੱਤੀ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਦੀਪਕ ਜਲਦਾ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਬੱਤੀ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਬਲਦੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਮੇਰੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਿਤਾ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਤੀਰਥ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਯਾਤ੍ਰੀ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਟ ਦੇ ਏਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਪਲ-ਛਿਨ ਲਈ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਸੱਚੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰੀਤ ਤੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਜੋੜ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਉਹ ਤੀਰਥ ਯਾਤ੍ਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਉਸ ਦਾ ਤੀਰਥ ਹੈ। ਜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਦੀਵਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਮ ਹੀ ਆਰਤੀ ਹੈ, ਦੀਵੇ ਵਿਚਲੇ ਤੇਲ ਵੀ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਚਾਨਣ ਦਾ ਪਸਾਰ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜੋਤ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਭਵਨ, ਸਾਰੇ ਤਨ ਜੋਤ ਨਾਲ ਜਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਦਾ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਵਰਗਾ ਗੂੜਾ ਅਤੇ ਪਰਪੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਰੰਗ ਕਸੁੰਭੜੇ ਵਰਗਾ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਹਿਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਂਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਜੋਤ -ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਦੀ ਹੋਂਦ ਘਟ ਘਟ ਵਿੱਚ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਸਰੀਰ ਸਰੋਵਰ ਭੀਤਰੈ, ਆਛੈ ਕਮਲ ਅਨੂਪ ॥
ਪਰ ਜਯੋਤਿ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮੋ ਜਾ ਕੇ ਰੇਖ ਨ ਰੂਪ ॥[91] ਜਾਂ
ਅੱਵਲ ਅੱਲਾ ਨੂਰ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ॥
ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭ ਜਗ ਉਪਜਿਆ ਕਉਣ ਭਲੇ ਕੋ ਮੰਦੇ ॥[92]

ਕਬੀਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਨੂਰ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਉਪਜਿਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਵੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨੂਰੀ ਜੋਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

(ੲ) <u>ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ:</u> ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਇਤਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਤ ਕਰੇਗੀ ਅਤੇ ਇਹ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣ ਤੋਂ ਰੋਕੇਗੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਇਹ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ :

(1) ਭਾਵਨਾ ਨਿਰਮਿਤ ਦਿਵਯ ਸਰੂਪ
(2) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ
(3) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਮਯ ਸਰੂਪ
(4) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਜਾਂ ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ।

(1) <u>ਭਾਵਨਾ ਨਿਰਮਿਤ ਦਿਵਯ ਸਰੂਪ:</u> ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਭਾਵਨਾਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੂਜ - ਈਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬੱਗਤਾ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਹੀਂ

ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਕਬੀਰ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ - ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਦੀਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਅਲਪ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸੰਦੇਹ ਵਰਧਕ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਜਾਗਰੂਕ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭਾਵਨਾ ਨਿਰਮਿਤ ਵਿਸ਼ਵ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਣ, ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪਛਾਣਨ ਵਿੱਚ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ । ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਮਕੂਮ ਸੂਖਮਤਾ ਨੂੰ ਸਰੂਪਵੰਤ ਜਾਣ- ਬੁੱਝ ਕੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਰਾਕਾਰੀ ਸਰੂਪ ਜਨ - ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ਵ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਜਨ - ਸਾਧਾਰਣ ਲਈ ਇਕ ਉਪਰਾਲਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਵਤਾਰਾਂ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਦੱਸ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿਫ਼ਤ - ਵੰਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਵਨਾ ਨਿਰਮਿਤ ਵਿਸ਼ਵ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

58/72

(2) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ: ਸੀਮ ਅਤੇ ਅਸੀਮ, ਰੂਪ ਅਤੇ ਅਰੂਪ, ਵਿਅਕਤ ਅਤੇ ਅਵਿਅਕਤ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਜਿਸ ਤਤਵ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਤਪਰ ਹੈ। ਸਰਵਅਤੀਤ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਾਤਪਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਰੂਪ ਨਿਰਗੁਨ ਕਹਿਅਤ ਨਹਿ ਜਾਵੈ, ਕਹੋ ਤੋ ਕਾਹ ਸਮਾਨੀ[93] ॥

ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਾਤਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਜਾਪ੍ਰੋਕ੍ਰਟ ਸਰਬਸਮਰਥ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਰਥ ਹੈ ਜੋ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੀ ਮਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ। ਆਦਿ - ਮਧ- ਅੰਤ ਦੀ ਸਾਮਯਕ ਰਤੀਗ੍ਰੋਲਤਾ ਵਿਚ ਸੰਤ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਤਪਰ ਰੂਪ ਅਸਤਿਤਵ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਮਨ ਮੇਰੇ ਸੋਈ ਸਰੂਪ ਬਿਚਾਰ ॥
ਆਦਿ ਅੰਤ ਅਨੰਤ ਪਰ੍ਮ ਪਦ॥ ਸਸੇ ਸਕਲ ਨਿਵਾਰ ॥ ਟੇਕ ॥
ਜਸ ਹਰਿ ਕਹਿਅਤ ਤਸਤੋ ਨਾਹੀ॥ ਹੈ ਅਸ ਜਸ ਕਛੂ ਤੈਸਾ ॥
ਜਾਨਤ ਜਾਨਤ ਜਾਨਿ ਰਹਯੋ ਮਨ ॥ ਤਾਕੋ ਮਰਮ ਕਹੋ ਨਿਜ ਕੈਸਾ ॥ ੧॥
ਕਹਿਅਤ ਆਨ ਅਨੁਭਵਤ ਆਨ ॥ ਰਸ ਮਿਲਯਾ ਨੇ ਬੇਗਰ ਹੋਈ ॥
ਬਾਹਰਿ ਭੀਤਰਿ ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਗਟ ॥ ਘਟਿ ਘਟਿ ਪ੍ਰਤਿ ਅਵਰ ਨ ਕੋਈ ॥ 2 ॥
ਆਦਹਿ ਏਕ ਅੰਤ ਸੋ ਏਕੈ ॥ ਮਧਨ ਉਪਾਧ ਸੁ ਕੈਸੇ ॥
ਹੈ ਸੋ ਏਕ ਭ੍ਰਮਤ ਹੈ ਦੂਜਾ॥ ਕਨਕ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਜੈਸੇ ॥ 3॥
ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ ਪਰਮ ਪਦ॥ ਕਾ ਜਪ ਤਪ ਵਰਤੇ ਪੂਜਾ ॥
ਏਕ ਅਨੇਕ (ਅਨੇਕ) ਏਕ ਹਰਿ ॥ ਕਰੂ ਕੋਣ ਬਿਧ ਦੂਜਾ॥ 4॥[94]

<u>(3) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸਰੂਪ:</u> ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਈਸ਼ਟ ਨੂੰ ਨਾਨਾ-ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਿਰਾਕਾਰੀ ਈਸ਼ਟ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿਰੂਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਟ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਕਦੇ ਚੰਦਰਮਾਂ ਦਾ, ਕਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਤੇ ਕਦੇ ਨਦਿਕ ਦਾ, ਕਦੇ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁੱਲੇ ਦਾ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡਤਾ ਦਾ ਇਤਿਆਦਿ। ਗੁਣਮੂਲਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਾਟਾਉਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇੰਜ, ਅਸਲਿਕ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਵਰ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦੇ ਕੇ ਚੇਤਨ-ਸਰੂਪ-ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਤੁਮ ਮਖਤੂਲ ਗੁਲਾਲ ਪਰਮ ਪਦ॥ ਮੈ ਬਪੁਰਾ ਜਸ ਕੀਰਾ॥
> ਪੀਵਤ ਡਾਲ ਫੂਲ ਰਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ॥ ਸਹਿਤ ਭਏ ਮੁਨੀਰਾ ॥ ੧ ॥
> ਤੁਮ ਚੰਦਨ ਹਮ ਅਰੰਡ ਬਾਪੁਰੇ॥ ਨਿਕਟ ਤੁਮਹਾਰੀ ਬਾਸਾ ॥
> ਨੀਚ ਬਿਰਛ ਤੇ ਊਚ ਭਏ ਹੈਂ॥ ਤੇਰੀ ਬਾਸ ਸੁਬਾਸਾ ॥ 2 ॥ [15]

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਦੀ ਰਹਸਵਾਦਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਵੀ ਮੈਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ:

> ਮਾਧੋ ਭ੍ਰਮ ਕੈਸੇ ਨ ਬਿਲਾਈ॥ ਤਾਤੇ 'ਦ੍ਰਿਤਿ ਭਾਵ ਦਰਸਾਈ' । ਟੇਕ
> ਕਨਕ ਕੁਟਕ ਪਟ ਸੂਤਰ ਜਾਰ॥ ਰਜਸ ਭੁਜਗ ਭ੍ਰਮ ਜੈਸੇ॥
> ਜਲ ਪਾਹਣ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਜਸੂੰ ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਜੀਵ ਦ੍ਰਤਿ ਐਸੇ॥ ੧ ॥ [16]

ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ 'ਕਲਾਲ' ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ:

> ਏਹੁ ਕਲਾਲੀ ਏਕ ਪਿਆਲਾ ॥ ਕੈਸਾ ਅਵਧੂ ਹੈ ਮਤਵਾਲਾ ॥ ਟੇਕ ॥
> ਏ ਹੈ ਕਲਾਲੀ ਤੈ ਕਾਹ ਕੀਆ ॥ ਸਿਰਕੈ ਸਾਟੇ ਪਿਆਲਾ ਦੀਆ ॥ ੧ ॥
> ਚੰਦ ਸੂਰ ਦੋਊ ਸਨਮੁਖ ਹੋਈ ॥ ਪੀਵੈ ~~ਰੈਦਾਸ ਗੁਰਮੁਖ~~ ਪਿਆਲਾ ਮਰੈ ਨ ਕੋਈ॥2॥
> ਸਹਿਜ ਸੁਨਿ ਮੈ ਭਾਠੀ ਸਰਵੈ।। ਪੀਵੈ ਰੈਦਾਸ ਗੁਰਮੁਖ ਦਰਵੈ।। 3।। [17]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਸਰੂਪ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

(4) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਜਾਂ ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ: ਸਰੂਪਵਾਦਤਾ ਦੀ ਕੜੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਉਹ ਸਰੂਪ ਵੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭ-ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਘਟ ਘਟ ਵਿੱਚ ਰਮ ਰਹੇ ਰਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ 'ਰਾਮ ਰਾਜ' ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅੱਜ ਵੀ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ 'ਰਾਮ' ਨੂੰ ਇਕ ਸਫਲ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਨਿਰੂਪਤ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਵਰਗੇ ਗੁਣ 'ਸੁਲਤਾਨ ਬ੍ਰਹਮ' ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਕਿਉਂਕਿ ਰੂਪਪੂਰਕ ਦਿੱਖ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਮੰਨਦਾ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ 'ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਜਨ' ਦੀ ਉਪਮਾ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸੁਲਤਾਨ (ਰਾਜਾ) ਨਾਲ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਣ ਰਾਜਾ ਰਾਮਚੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਯਤਨ ਹੈ ਕਿ ਵਿਰਾਟ-ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਵਰਗੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਘਟ ਘਟ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਰਾਮ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ 'ਰਾਮ' ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੰਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਪਰਚੈ ਰਾਮੁ ਰਵੈ ਜੋ ਕੋਈ ॥ ਪਾਰਸੁ ਪਰਸੈ ਦੁਬਿਧ ਨ ਹੋਈ ॥ ਟੇਕ ॥
ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸ ॥ ਅਣਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਵਿਸਵਾਸ ॥
ਬਰਨ ਰਹਿਤ ਕਹੈ ਜੋ ਰਾਮ ॥ ਸੋ ਭਗਤਾ ਕੇਵਲ ਨਿਹਕਾਮ ॥ ੧੪

ਭਾਈ ਰੇ। ਰਾਮ ਕਹਾ ਹੈ ਮੋਹਿ ਬਤਾਵੈ ॥
ਸਤਸ ਰਾਮ ਤਾਂ ਕੇ ਨਿਕਟ ਨ ਆਵੈ ॥ ਟੇਕ ॥
ਰਾਮ ਕਹਤ ਸਭ ਜਗਤ ਭੁਲਾਨਾ ॥ ਸੋ ਯਹੁ ਰਾਮ ਨ ਹੋਈ
ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਕਰੁਣ ਜਾਂ ਕੀਨੋ ॥ ਕਰਤਾ ਨਾਂਵ ਸੁ ਕੋਈ ॥

ਜਾਂ ਰਾਮਹਿ ਸਭ ਜਗ ਜਾਨੈ।। ਭ੍ਰਮ ਭੂਲਾ ਰੇ ਭਾਈ ॥
ਆਪ ਆਪ ਤੈ ਕੋਈ ਨ ਜਾਣੈ॥ ਕਹੈ ਕੂਟ ਸਭੂੰ ਜਾਈ ॥ 2 ॥
ਕੇਵਲ ਕਰਤਾ ਏਕ ਸਹੀ ਕਰਿ ॥ ਸੰਤ ਰਾਮ ਤਿਹਿ ਠਾਈ ॥ 99

ਰਵਿਦਾਸ ਹਮਾਰੋ ਰਾਮ ਜੋਇ ਸਕਲ ਰਾਮੈ ਭਰਪੂਰਿ ॥
ਰੋਮ ਰੋਮ ਮਹਿ ਰਮਿ ਰਹਯੋ, ਰਾਮ ਮਸੂਰਤਿ ਦੂਰਿ ॥ 100

ਘਟ ਘਟ ਬਿਆਪਕ ਰਾਮ ਹੈ, ਤਾ ਮਹਿੰ ਬੂਝੈ ਕੋਇ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਬੂਝੈ ਸੋਇ ਰਾਮ ਨੂੰ ਜਉ ਰਾਮ ਸਨੇਹੀ ਹੋਇ।। 101

ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਿਰੋਲ ਨਿਰਾਕਾਰਵਾਦੀ ਸਨ, ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਯੁਕਤ ਜਾਂ ਭਾਵਨਾ ਮੂਲਕ ਚਿਤ੍ਰਣ ਸ਼ੈਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਮੰਥਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਸ਼ਟ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਪੇਖ ਸਾਪੇਖ, ਨਿਰਗੁਣ-ਸਰਗੁਣ, ਅਦ੍ਵੈਤ, ਦ੍ਵੈਤ, ਅਨੰਤ, ਸਾਨ੍ਤ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰਗਤ ਵੀ। ਇਹ ਚੇਤਨ ਅਚੇਤਨ, ਵਿਅਕਤ-ਅਵਿਅਕਤ, ਸਥੂਲ-ਸੂਖਮ, ਸਾਕਾਰ-ਨਿਰਾਕਾਰ, ਸੀਮ ਅਸੀਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ੍ਰੀਨ ਵੀ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਸੰਤ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਹੈ ਕੇ ਵੀ ਸਰਬ-ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੌਰ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਪਰਮਤਤਵ 'ਰਾਮ' ਅਤੇ 'ਖੁਦਾ' ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਹੈ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਸਾਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਜੀਵਵੰਤ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਪਰਿਪੂਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਰਥ ਹੈ। ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਰਮਤਤਵ ਦੇ ਰੂਪ ਆਦਿ ਦਾ ਜੇਹਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਚਿਤਰਣ ਵੀ ਰੇਖਾ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਇੰਞ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸਗੁਣਵਾਦਤਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਸਗੁਣਤਾ ਜਾਂ ਸਗੁਣਮੂਲਕ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਸੂਖਮੀਅਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਇਸ਼ਟ ਨਿਰਾਕਾਰ ਸਮਰਥ, ਹਰ ਵਸਤੂ

ਹਰ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਪਰਮਤੱਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਭ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨਿਰਵਚਨੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਰਮਤੱਤਵ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਭ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨਿਰਵਚਨੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

11. ਜੀਵ ਤਤਵ: ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉਸੇ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ (ਜੀਵ) ਅਤੇ ਤੇਰੇ (ਤੇਰੀ - ਈਸ਼ਵਰ-ਬ੍ਰਹਮ) ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਤੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਹੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਤੂੰ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜਲ ਅਤੇ ਜਲ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦੂਜਾ-ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਇਸੇ ਤੱਥ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

> ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ ॥
> ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ ॥ ੧ ॥ [102]

> ਤੁਮ ਜ ਨਾਇਕ ਆਛਹੁ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ॥
> ਪ੍ਰਭੁ ਤੇ ਜਨ ਜਾਨੀਜੈ ਜਨ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ॥ ੨ ॥ [103]

> ਸਭ ਮੇਂ ਹਰਿ ਹੈ ਹਰਿ ਮੇਂ ਸਭ ਹੈ, ਹਰਿ ਅਪਨੋ ਜਿਨ ਜਾਨਾ॥
> ਆਪਨੀ ਆਪ ਸਾਖਿ ਨਹੀਂ ਦੂਸਰੋ ਜਾਨਨ ਹਾਰਾ ॥ [104]

ਮੈਂ ਅਤੇ 'ਤੂੰ' ਕਦੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਖੁਦ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸਪਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

> ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤਉ ਹਮ ਮੋਰਾ ॥
> ਜਉ ਤੁਮ ਚੰਦ ਤਉ ਹਮ ਭਏ ਹੈ ਚਕੋਰਾ ॥ ੧ ॥ [105]

> ਜਉ ਤੁਮ ਦੀਵਰਾ ਤਉ ਹਮ ਬਾਤੀ ॥
> ਜਉ ਤੁਮ ਤੀਰਥ ਤਉ ਹਮ ਜਾਤੀ ॥ 2 ॥ [106]

ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਖੈਨ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:-

> ਜਲ ਕੀ ਭੀਤਿ ਪਵਨ ਕਾ ਥੰਭਾ, ਰਕਤ ਬੁੰਦ ਕਾ ਗਾਰਾ ॥
> ਹਾਡ ਮਾਸ ਨਾੜੀ ਕੋ ਪਿੰਜਰੁ, ਪੰਖੀ ਬਸੈ ਬਿਚਾਰਾ ॥ 1॥

ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਆ ਮੇਰਾ ਕਿਆ ਤੇਰਾ।। ਜੈਸੇ ਤਰਵਰ ਪੰਖਿ ਬਸੇਰਾ ॥ [107]

ਜਲ, ਹਵਾ, ਹੱਡ ਮਾਸ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪੰਛੀ ਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਸਰੋਵਰ ਉੱਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਕਿੰਨੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਆ ਮੇਰਾ ਕਿਆ ਤੇਰਾ । ਇਸ ਜਹਾਨ ਵਿੱਚ ਸੱਭ ਤੇਰਾ ਹੀ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਵਾਲੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੂ ਨਾਹੀ ।। ਅਬ ਤੂ ਹੀ ਮੈ ਨਾ ਹੀ ॥
ਅਨਲ ਅਗਮ ਜੈਸੇ ਲਹਿਰਿ ਮਇਓਦਧਿ ਜਲ ਕੇਵਲ ਜਲ ਮਾਂਹੀ॥ [108]

ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਹੋ ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਤੂੰ ਦਾ ਭੇਦ ਉਦੋਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੂਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਵ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤੇਰਾ ਹੀ ਪਸਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਅਵਰ ਨ ਕੋਇ ' ਵਾਲੀ ਸੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਵਾਰਤਾ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਤਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਤੌਰ ਤੇ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸੱਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦਾ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਦੀਦਾਰ ਹੈ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸੰਸਾਰ ਵਲੋਂ ਆਪਣਾ ਮਨ ਮੋੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ। ਹਰ ਜੀਵ, ਹਰ ਵਸਤ ਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਫਿਰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਨਹੀਂ (ਅਰਥਾਤ ਜੀਵ ਦੀ ਨਹੀਂ) ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੂਤ ਅਤੇ ਸੂਤ ਦੇ ਕਪੜੇ, ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਬਣੀ ਮੂਰਤੀ ਵਰਗਾ ਭੇਦ ■ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਭਰਮ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੁੱਚਤਾ ਨੂੰ ਲਕੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ, ਫਿਰ ਤੂੰ ਹੀ ਤੂੰ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜੀਵਤਤਵ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਇਕ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਤੇ

ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਜੀਵ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਿਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਦਿਸ ਜੀਵ ਹੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਪਰਮਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕੰਵਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ -

(1) ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ (2) ਤਰੁਣ ਅਵਸਥਾ (3) ਪ੍ਰੌੜ੍ਹ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ (4) ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਤ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਪਹਿਰ ਇਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਣਜਾਰਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਰਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬਾਣੀ-ਵਿਚਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ:

<u>ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ</u>: ਪਹਿਲੈ ਪਹਰ ਰੈਣਿ ਬਣਜਾਰੇ, ਤੈ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੰਸਾਰ, ਵੇ॥
ਸੇਵਾ ਚੂਕੀ ਰਾਮ ਕੀ ਬਣਜਾਰੇ ਤੇਰੀ ਬਾਲ ਬੁੱਧੀ ਗੰਵਾਰ ਵੇ ॥ ਟੇਕ ॥
ਬਾਲਕ ਬੁੱਧੀ ਗੰਵਾਰ ਨ ਚੇਤਾ, ਭੂਲਾ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਵੇ ॥
ਕਹਾ ਹੋਇ ਪਾਛੈ ਪਛਿਤਾਏ, ਪਰਲ ਨ ਬਾਂਧੀ ਪਾਲ, ਵੇ।। 2 ॥
ਬੀਸ ਬਰਸ ਕਾ ਭਯਾ ਅਯਾਨਾ, ਥਾਂਭਿ ਨ ਸਕਿਆ ਭਾਰੁ, ਵੇ॥
ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ ਬਣਜਾਰੇ, ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੰਸਾਰ, ਵੇ ॥ 3 ॥ 109

<u>ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ</u>: ਦੂਜੈ ਪਹਰ ਰੈਣ ਬਣਜਾਰੇ, ਤੂ ਨਿਰਖਤ ਚਾਲਿਆ ਛਾਂਹ, ਵੇ ॥
ਹਰਿ ਨ ਦਮੋਦਰ ਧਿਆਇਆ ਬਣਜਾਰੇ, ਤੈ ਲੇਈ ਨ ਸੱਚਾ ਨਾਉਂ, ਵੇ ॥
ਨਾਉਂ ਨ ਲੀਆ ਔਗੁਨ ਕੀਆ, ਜਸ ਜੋਬਨ ਦੇ ਤਾਣ, ਵੇ ॥
ਅਪਨੀ ਪਰਾਈ ਗਿਨੀ ਨ ਕਾਈ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਮਾਣ, ਵੇ ॥ ॥
ਸਾਹਿਬ ਲੇਖਾ ਤੂ ਪ੍ਰਦੇਸੀ, ਭੀਰ ਪੜੀ ਤੁਝ ਤਾਂਹ, ਵੇ ॥
ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ ਬਣਜਾਰਾ ਤੂ ਨਿਰਖਤ ਚਲਿਆ ਛਾਂਹ, ਵੇ ॥ ॥ 110

<u>ਤੀਜੀ ਅਵਸਥਾ</u>: ਤੀਜੈ ਪਹਰ ਰੈਣ ਬਣਜਾਰਿਆ ਤੇਰੇ ਢਿਲੇ ਪਏ ਪਰਾਣ, ਵੇ ॥
ਕਾਇਆ ਰਵਨਿ ਕਿਆ ਕਰੈ ਬਣਜਾਰੇ, ਘਟ ਭੀਤਰ ਬਸੈ ਕੁਜਾਣ ਵੇ ॥ ॥

ਉਠ ਚਲੇ ਕਾਯਾ ਗੜ੍ਹ ਭੀਤਰ ਪਹਿਲਾ ਜਨਮ ਗੰਵਾਯੋ, ਰੇ॥
ਆਪ ਕੀ ਦੇਹ ਸੁਫ਼ਿਤ ਕਰੇਜਾ, ਬਹੁਰਿ ਨ ਇਹ ਗੜ੍ਹ ਪਾਏ, ਰੇ॥
ਤੀਜੀ ਦੇਹ ਕਾਯਾ ਗੜ੍ਹ ਬੈਠਾ ਫਿਰ ਲਾਗਾ ਪਛਤਾਵਣ, ਰੇ॥
ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ ਬਨਜਾਰਾ; ਤੇਰੇ ਚੋਲੇ ਪੜ ਗਏ ਪਿਆਨ, ਰੇ॥ 111 ॥

ਚੌਥੀ ਅਵਸਥਾ: ਚੌਥੇ ਪਹਰ ਰੈਨਿ ਬਨਜਾਰੇ ਤੇਰੀ ਕੰਪਨ ਲਾਗੀ ਦੇਹ, ਰੇ॥

ਸਾਹਿਬ ਲੇਖਾ ਮੰਗਿਆ ਬਨਜਾਰੇ, ਤੂੰ ਛਾਡ ਪੁਰਾਨੀ ਥਹੀ, ਰੇ॥
ਛਾਡਿ ਪੁਰਾਨੀ ਜਿੰਦ ਅਯਾਨਾ, ਬਨਜਾਰ ਹਕ ਸਬੋਰਿਆ, ਰੇ॥
ਜਮ ਕੇ ਆਇ ਬੰਦ ਕਰਾਇ, ਬਾਰੀ ਪੂਰੀ ਤੇਰੀਆ, ਰੇ ॥ ੧੧ ॥
ਪੰਥ ਅਕੇਲਾ ਹੋਇ ਦੁਹੇਲਾ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਦੇਹ ਸਨੇਹ, ਰੇ ॥
ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ ਬਨਜਾਰੇ, ਤੇਰੀ ਕੰਪਨ ਲਾਗੀ ਦੇਹ, ਰੇ ।੨੨॥ 112

ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ -ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੰਕਾਰਵੱਸ ਹੋ ਮਨਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਾਇਆ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵ ਪਛਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਿਲਕੁਲ ਘਾਹ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜੋ ਜਲ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

ਇਹ ਤਨ ਐਸਾ ਜੈਸੇ ਘਾਸ ਕੀ ਟਾਟੀ॥
ਜਲਿ ਗਿਉ ਘਾਸ ਰਲਿ ਗਿਉ ਮਾਟੀ॥੧॥ਰਹਾਉ॥ 113

ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸਰੀਰ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਆਤਮਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ
ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਭਾਂਡੇ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਆਪਣੇ
ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਉਦੋਂ ਤਕ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਰਗੀ ਨਿਰਮਲ, ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਮਾਇਆ-ਰਹਿਤ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।

3.1 (4) <u>ਮਾਇਆਤਤਵ:</u> ਮਾਇਆ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਲਗ ਪਗ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਵੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਅਨਿਰਵਚਨੀ ਕਹਿਕੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਬਾਕੀ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਤ ਮਾਇਆ ਦੇ ਵਿਧੇਯਾਤਮਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵਲ ਬਹੁਤ ਘਟ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰੂਪ ਦੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜੇ ਵਿਕਾਰ (ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਵਿਕਾਰ-ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੇਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ: ਇਕ ਮਾਇਆ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹੋਂਦ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮਾਇਆ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਇਆ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਖੇਡਾਂ ਦਾ ਹੀ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਕੋਈ ਸਵਤੰਤਰ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਮਾਇਆ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਆਵਾਗਵਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਸਵਤੰਤਰ ਰੂਪ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪ ਸਥੂਲ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਮਾਇਆ (ਪੰਜਾਂ: ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਮੋਹ, ਲੋਭ ਹੰਕਾਰ) ਰੂਪੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਵੀ ਸਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੋਵੇਂ ਸੂਖਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਹੂਰ ਵੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਥੂਲ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦੇ ਵਿੱਖ ਅਤੇ ਅਵਿੱਖ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ:

> ਮਾਇਆ ਦੋਇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀ ਦੇਖੀ ਠੋਕੀ ਬਜਾਇ ॥
> ਏਕ ਮਿਲਾਵੈ ਰਾਮ ਪਹ ਏਕ ਨਰਕ ਲੇ ਜਾਇ॥[114]

ਜੇਕਰ ਮਾਇਆ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਜੀਵ ਮਾਇਆ ਦੀ ਜਕੜ

ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਨਰਕ-ਵਾਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੜੀ-ਮੁੜੀ ਆ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਰਕ ਭੋਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਵਿਰੋਧੀ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਝੂਠ, ਅਸਥਿਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੈਰੀ, ਮਿਥ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਝੂਠੀ ਮਾਇਆ ਜਗ ਬਹਿਕਾਇਆ ਤਉ ਤੀਨ ਤਾਪ ਦਹੀ ਰੇ ॥

ਕਹਿ ਰੈਦਾਸ ਰਾਮ ਜਪ ਰਸਨਾ, ਮਾਇਆ ਕੈਸੇ ਸੰਗ ਰਹੀ ਰੇ ॥[115]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਇਆ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਿਸ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ:-

ਕਹਿ ਮਨ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸੰਭਾਰਿ॥

ਮਾਇਆ ਕੇ ਭ੍ਰਮ ਕਹਾ ਭੂਲਯੋ ਜਾਹਿਗੋ ਕਰ ਝਾਰਿ ।ਟੇਕ ॥

. . . .

ਮਧੁ ਮਾਇਆ ਸਭ ਬੋਰਗੀ ਪ੍ਰਕਤਿ ਗਿਸ ਪ੍ਰਤਿਕਾਰ ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਸਤ ਬਚਨ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸੋ ਜੀਅ ਤੇ ਨ ਬਿਸਾਰ।।3।।[116]

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਅਣਹੋਂਦੀ ਸੰਕਲਪ (ਅਣਅਸਤਿਤਵਵਾਦ) ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਦਲੀਲ ਇਹ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਗੁਣ ਜਾਂ ਔਗੁਣ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਇਕੋ ਹੀ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਭਜਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਫਿਰ ਨਰਕ-ਸੁਰਗ ਦਾ ਝਗੜਾ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਜਟਿਲ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਇਆ ਅਨਿਸ਼ਚਲੀ ਹੈ -

ਮਾਧਵੇ ਕਾ ਕਹੀਏ ਭ੍ਰਮ ਐਸਾ, ਜੈਸਾ ਮਾਨੀਏ ਹੋਏ ਨ ਤੈਸਾ।ਟੇਕ॥

. . . .

ਕਰਤਾ ਏਕ ਅਨੇਕ ਸੁਆਮੀ ਸਬ ਬਿਧਿ ਸਬ ਘਟ ਸਾਈ॥
ਕਹਿ ਰੈਦਾਸ ਭਗਤਿ ਏਕ ਉਪਜੀ ਸਹਜੀ ਹੋਇ ਸਹਾਈ॥[117]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਅਰਥਾਤ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਨਾਸ਼ਵਾਨ (ਮਾਇਆ) ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਅਦਿਖ ਹੈ ਜਾਂ ਰੂਪ-ਰਹਿਤ ਹੈ ਉਹ ਸਤਯ ਹੈ:

ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਕਲ ਵਿਨਾਸ॥ ਅਣਦੀਸੈ ਸੋ ਨਹਿ ਵਿਸਵਾਸ॥[118]

ਮਾਇਆ ਕੇ ਭ੍ਰਮ ਕਹਾਂ ਭੂਲਿਓ, ਜਾਹਿਗੋ ਕਰ ਝਾਰਿ॥[119]

ਜੇਕਰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਸਾਰ ਦੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 'ਰਜੋ ਤਮੋ ਅਤੇ ਸਤੋ' ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ "ਸਤ ਰਜ ਅਤੇ ਤਮ" ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਿਆਂ ਅਨਿਨ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਉਦਯ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ :

ਸਤਿ ਅਨਨ ਭਗਤਿ ਜਗੇ ਨਾਹਿ ।
ਜਬ ਲਗ ਸਤ ਰਜ ਤਮ ਪਾਂਚ ਗੁਨ, ਵਿਆਪਤ ਹੈ ਯਾ ਮਾਹੀ ॥[120]

4.1 (5) ਜਗਤ : ਜਗਤ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਾਹਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨ ਹੈ। ਇਕ ਸਰਗੁਣੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਖੁਦ ਇਕ ਗੁਣ ਸਮਾਨੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਗੁਣੀ ਸਾਕਾਰਿਕ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਕਿਰਿਆਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਵੀ ਤੇ ਅਸੀਮ ਵੀ। ਦੂਜੀ ਨਿਰਗੁਣੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਅਕਥਨੀਯ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਰੂਪ, ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਗਤ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਗੁਣਵਾਦੀ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਗਤ ਸਬੰਧੀ ਧਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

(1) ਸਿਧਾਂਤਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ

(2) ਵਿਹਾਰਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ

ਸਿਧਾਂਤਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਸ਼ਵਾਨਤਾਮਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਗਤ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਰੂਪ, ਜਿਵੇਂ ਕਰਤੱਵ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਜਗਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਭਰਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਵਿਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰਤੱਵ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ - ਮਾਨਵ, ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਪੰਛੀ। ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਪੰਛੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੂਨੀ ਨਾਲੋਂ ਨੀਵੀਂ ਜੂਨੀ ਦੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਸਾਰੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸਰਵੋਤਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਇਕ ਜੀਵਨ - ਕਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਬਲ - ਬੋਤੇ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਵਾਗਵਣ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਜਾਂ ਪੰਛੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਐਸੀ ਕੋਈ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸਰਵੋਤਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਦੇਖ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਇਸ ਜਗਤ - ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਰਮਾਤਮਾ

ਨੂੰ ਠੱਗਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਜਾਂ ਗੁਮ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਗੁਆ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਗਤ - ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਤ੍ਰਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੇਲ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਟੁਟਦਾ। ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਜਗਤ - ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਸਰਬੋਤਮ ਰਚੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਉ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਪੜਾਅ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਾਰੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਸਾਰੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ (ਜੀਵ) ਚਾਹਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਛੁੜੇ ਜੀਵ (ਮਨੁੱਖ ਜਾਮੇ ਵਿਚ) ਸਰਬਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਵਿਚ ਸਮਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਚਾਹਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਖੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫੈਸਲਾ ਮਾਨਵ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਰੈਣ ਗਵਾਈ ਸੋਇ ਕਰਿ, ਦਿਵਸ ਗਵਾਇਓ ਖਾਇ ॥
ਹੀਰਾ ਜਨਮ ਅਮੋਲ ਹੈ ਕੌਡੀ ਬਦਲੇ ਜਾਇ ॥[121]

ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਮੋਹਿ ਜਮ ਡੰਡ ਨ ਲਾਗਹੀ, ਤਜਿਲੇ ਸਰਬ ਜੰਜਾਲ ।[122]
ਜਾਂ
ਮੈ ਰਾਮ ਨਾਮ ਧਨ ਲਾਦਿਆ ਬਿਖੁ ਲਾਦੀ ਸੰਸਾਰ ।[123]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਜਮਦੂਤ ਤੋਂ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਕਾਰ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕੂੜਾ ਦਾਬ ਖਿੱਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਮਨ ਦੇਸ਼ - ਦੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਝੂਲਿਆਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਾਥੀ ਉਸ ਨੂੰ

[illegible] ਨੂਰ [illegible] ਕਰ ਦਿਓ :

> ਆਵਹੁ ਮੇਰੀ ਸਖੀ ਸਹੇਲੀ, ਤਿਨਿ ਬਿਧਿ ਰਹੀ ਰਿਝਾਈ ॥
> ਘਰ ਮਨ ਛੂਟਿ ਭਏ ਸਭ ਅਪਿਆ, ਉਲਟਿ ਆਪ ਮੈ ਸਮਾਈ ॥
> ਅਨਤ ਅਨਤ ਮੇਰੇ ਤਿਨ ਮਨ ਮਾਨਿਓ, ਅਬ ਮੈ ਪੇ ਕਾਹਿਉ ਨ ਜਾਈ॥
> ਸਾਈਂ ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲਾਏ ਮੇਰੀ ਸਹੁਰਾ, ਜਬ ਕੈਲਾਸ ਚੜ੍ਹਾਈ ॥ 124

ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝਿਕ ਅਦੈਤ ਸਾਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸੂਤਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸੱਚ ਰੂਪ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ :

> ਪਹਰੇ ਰਾਮ ਕਹੋ ਜੋ ਕੋਈ ॥ ਆਗਮ ਪਦੀ ਜੁਗਿ ਬਧ ਨ ਹੋਈ ॥ਟੇਕ॥
> ਜੋ ਕੀਜੈ ਸੋ ਸਕਲ ਬਿਨਾਸ ॥ ਅਨਦੀਨੋ ਨਾਰੀ ਬਿਸਵਾਸ ॥
> ਅਵਟ ਰਹਿਤ ਕਹੈ ਜੋ ਰਾਮ ॥ ਸੋ ਜਨ ਤਾ ਕੇਵਲ ਨਿਰਬਾਨ ॥ ੧ ॥
> ਜਲ ਆਵਨ ਜੂਨੀ ਘਰ ਜਾਣੀ ॥ ਉਪਜਤੇ ਜਲ ਤਬ ਪਹੁਪ ਬਿਲਾਈ ॥
> ਆਕਾਸਹਿ ਆਵਟ ਜਲ ਜਾਈ ॥ ਉਪਜਤੇ ਜਲ ਤਬ ਪਹੁਪ ਬਿਲਾਈ ॥
> ਧਰਨਹਿ ਆਵਟ ਜਲ ਸਮਾਈ ॥ ਉਪਜਤੇ ਧਰਨ ਤਬ ਜਲ ਸਮਾਈ ॥
> ਅਟਲ ਜੋਤਿ ਕਾ ਜੋਤ ਅਕਾਰ ॥ ਪਸਰੀ ਤੀਨ ਲੋਕ ਬਿਸਥਾਰ ॥
> ਜਹਾਂ ਕਾ ਉਪਜਿਆ ਤਹਾਂ ਸਮਾਈ ॥ ਸਹਜ ਸੁੰਨ ਮੈ ਰਹੇ ਸਮਾਈ ॥੩॥ 125

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਵਲ ਆਗਮ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕੁਝ ਜੋਤ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਰੋਗ ਛੁਟੀ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸੇ ਵਰਗਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਗਤ (ਜੋ ਦਿਸਦਾ ਹੈ) ਵਿਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਖੇਡ ਬਿਨਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਮਿਥ ਹੈ, ਅਸਥਿਰ ਹੈ, ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ, ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਲਗਾਅ - ਮੋਹ ਖਤਮ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਬਦ - ਗਰਿਤ ਨਾਮ ਨੂੰ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਵਰਗਾ (ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਾਸੀ) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਗਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸੱਚ ਹੈ ਜਿਸੇ ਜੀਵ ਸੌਤਾਸੀ ਰੂਪ ਦੇ ਲੈਣੇ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸੱਚ ਖੰਡਵਾਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ, ਤੇਹਾ ਫੇਰ ਫਲ ਖਾਵੇਗਾ। ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਨਾਮ ਵਿਚ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਾਧ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਤਿ ਪੁਰਖ ਦੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ :

ਰਾਮ ਜਨ ਹਉ ਨ ਜਾਤ ਕਰਤ ਰਚਾਉ ॥ ਇਕ ਤਹੂੰ ਨਾ ਦਾਸ॥
ਮੁਕਤੀ ਲੈਕੇ ਜਣਾ ਕਹੂ ਨ ਜਾਊ ॥ ਤੇ ਤੈ ਕਰੇ ਉਦਾਸਾ ॥ ਟੇਕ ॥ 126

— — ——— — — — —

ਇਸ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਕਿਸਨ ਕਰੀਮ ਰਾਮ ਹਰਿ ਰਾਘਵ ॥ ਜਬ ਲਗ ਏਕ ਏਕ ਨਹੀ ਪੇਖਿਆ॥
ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕੁਰਾਨ ਪੁਰਾਨਨਿ ॥ ਸਹਜ ਏਕ ਨਹੀ ਪੇਖਿਆ ॥4 ॥
ਜੋਈ ਜੋਈ ਕਰਿ ਪੂਜੀਐ ਸੋਈ ਕਾਂਚੀ॥ ਸਹਜ ਭਾਈ ਸਤਿ ਹੋਈ ॥
ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਮੈ ਤਾਹੀ ਕੋ ਪੂਜੋ ॥ ਜਾ ਕੇ ਗਾਂਵ ਨ ਠਾਂਵ ਨਾਮ ਨਹੀ ਕੋਈ॥ 127

ਰਾਮ ਰਹੀਮ, ਕਰੀਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਨਾਮ ਅਧੂਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ 'ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਪੁਰਾਨ' ਆਦਿ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਨ ਭੇਦ ਤੇ ਰੂਪ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਲੌਕਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ

ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਕਾਫੀਏ ਰਹ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਕ ਸ਼ਬਦਕਾਰ ਸੂਚਦ ਹੈ :

ਹੇ ਸਭ ਆਤਮ ਮੇਰੋ ਪ੍ਰਾਨੁ ਮਾਧੋ ॥
ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਛਯਤ ਹੈ ਪਾਯੋ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਆਦਿ ਜੋਤਿ ਪੋਖਣ ਏਕ ਰਸ ਤਰਤੈਤ ਨਹੀ ਜਾਈ ॥
ਕਾਹੂ ਤੋਰਿਓ ਹੋਣ ਪਹੀਆ ॥ ਪੂਜਿ ਜਾਹੇ ਦਰਿ ਜਾਈ ॥ ੧ ॥

- -

ਪਰਮ ਅਪਰਮ ਜੋਤਿ ਨਹੀ ਜੈਸ, ਜਹਾ ਸਰਬ ਰੂਪ ਨਾਮਾ ॥
ਕਿਸੂਰ ਅਚਿਸੂਰ ਸੈ ਸਭੂ ਰਸਾਤ ॥ ਰੋਗ ਸੋਗ ਤੇਜਾਸ ॥[128]

ਸੋਆਂ ਤੇ ਜਗਤ ਦੇ ਜੀਵ ਤੇ ਪੌਣ ਦੇ ਧੁਰੀ - ਧੁਰੀ ਆਪਣੀ ਜੋਤਾਂ ਦੇ ਰਹਸੂ ਕਿਰਤ ਆਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਬਨਸਪਤਿ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਗਤ ਦਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਇਕ ਸਿਖ ਹੈ। ਜੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਗਤ ਜਲ ਦੀ ਬੂੰਦ ਸਮਾਨ ਇਕ ਤੋਤਰ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਜੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਜੋਗ ਕੇਵਲ ਇਕ ਘਟ ਘਟ ਵਿੱਚ ਹਰਿਆਂ ਇਕ ਨਾਮ ਹੀ ਹੈ :

ਕੇਵਲ ਕਰਤਾ ਜੋਤ ਸਰੀਰ ਸੰਤ ਨਾਮ ਬਿਧਿ ਨਾਹੀ ॥[129]

ਜਨ ਕੋ ਜੀਤ ਜੋਗ ਸਿਰਜ, ਪਸਰਿਉ ਜੀਤ ਜੋਤ ਬਿਕਾਸ ॥[130]

ਨ ਇਕ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਜੋ ਸਜੀਵੇ ਹਾਟ ਪਸਾਰਾ ਸਭ ਜਗ ਤਾਂ ਨੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰਾ ॥[131]

ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਓਸਦਾ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰ ਲਿਖਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

3.1(2)(ੲ) ਨੈਤਿਕਤਾ: ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਵਿਚ ਸਮੋਈ ਹੋਈ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਾਂਗੇ :-

1. ਸੰਤ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ,
2. ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ - ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ,
3. ਮਾਨਵ - ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ,
4. ਕਰਮਕਾਂਡ ਦਾ ਵਿਰੋਧ,
5. ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ।

1. ਸੰਤ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ: ਸੰਤ ਧਾਰਾ ਦੇ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਖੋਖਲੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਉਲੰ-ਘਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਧਰਮ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ, ਮਾਣ-ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕਤਾ ਮਗਰੋਂ ਧਰਮ ਦਾ ਪਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤੇ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੀਤਾ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰੂਪ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੌਮ ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਅਤੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਹੈ, ਕਰਕੇ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਮਾਣਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਜਨ-ਸਮੂਹ (ਸਰਬੱਤ) ਦਾ ਭਲਾ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸੰਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਭਗਤਾਂ, ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਆਦਿ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਮੁਕਤਮ

ਧਰਮ ਦੇ ਫੈਲਾਉ ਤੇ ਰੋਕ ਲਾਈ, ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪਕ, ਉਥੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ , ਆਧੀਨਤਾ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਠੋਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਕੈਨਵਸ ਤਲੇ ਸਮੇਟਿਆ ਹੈ ਕੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਦੇ ਕਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਫਰਮਾਨ ਇਕ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਮਾਜ ਕੀਤੇ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤ-ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਵਿਰੋਧੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼, ਗੁਰਮਤ ਮਰਯਾਦਾ ,ਸੰਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਧਰਮ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਾਹਿਤਕ ਕੈਨਵਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਹਿਤ, ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਧਾਚਰਨ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਅਤੇ ਕਿੰਨੇ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਉਸਾਰੂ ਮਾਨਵੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕੀਤਾ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੀ ਇੱਕ-ਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਦਾ ਇਹੋ ਟੀਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਕੀ ਤੇ ਆਤਮਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰੇ।

ਡਾ: ਐਸ.ਕੇ. ਮੈਤ੍ਰੇਆ ਨੇ 'ਭਾਰਤ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ' (MORAL PHILOSOPHY OF INDIA)ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਧਰਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨੈਤਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਗੁਣ (VIRTUES OF AN INDIVIDUAL) ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤਿ ਕਰਤੱਵ (DUTIES TOWARDS SOCIETY) ਉਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਖੇਤਰ, ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ (ਆਚਾਰ) ਭਾਰਤੀ ਨੈਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਹ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਪਨਾਵੇ। ਸੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਗਈ। ਜਾਤੀਵਾਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਵਧੀਆਪਨ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਰੂਪ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੈਰ - ਮਾਨਵੀ ਜਾਂ ਅਮਾਨਵੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਧਰਮ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਲੋ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਘਰ ਕਰ ਲਵੇ।

ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਪੂਰਾ ਲੋਕ ਅੰਦੋਲਨ (MASS MOVEMENT) ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਭਾਰਤ ਇਕ-ਪੁਰਖੀ ਮੁਸਲਮ ਸ਼ਾਸਕ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਬੇਅੰਤ ਮਾਰੂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਆਈਆਂ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੈਤਿਕਵਾਦੀ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਸਰ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟੇ ਬਲਕਿ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਕੇ, ਯਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਕਰਕੇ, ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਕਰਕਰ ਕੇ ਜਨ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ।

ਗੀਤਾ (2, 62-63) ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ :

ਧਿਆਤੋ ਵਿਸ਼ਿਆਨ ਪੁੰਸ ਸੰਗ ਸਤੇਸ਼ੂਪਜਾਯਤੇ ।
ਸੰਗਾਤ ਸੰਜਾਯਤੇ ਕਾਮ ਕਾਮਾਤ ਕਰੋਧ ਭਿਜਾਯਤੇ ॥
ਕ੍ਰੋਧਾਦ ਭਵਤਿ ਸੰਮੋਹ: ਸੰਮੋਹਾਤ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਭ੍ਰਮ : 1
ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਨਾਸ਼ ਅਦਬੁਧਿ ਨਾਸ਼ੋ ਬੁਧੀਨਾਸ਼ਾਤ ਪ੍ਰਣਸ਼ਯਤਿ ॥[132]

ਅਰਥਾਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉ ਰੱਖਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਲਗਾਉ ਨਾਲ ਭੋਗ ਦੀ ਇਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭੋਗ - ਇੱਛਾ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਵਿਵੇਕ ਖੁੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਵੇਕਹੀਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਬੁਧੀਹੀਨਤਾ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਅਰਧ-ਮਨੁੱਖ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ :

ਬੁੱਧੀ ਅਰੁ ਵਿਵੇਕਹਿ ਜਉ ਰਾਖਨ ਚਾਹੋ ਪਾਸ ॥
ਇਦਰੀਆਂ ਸੰਗ ਨਿਰਤ ਕਉ, ਤਜਿ ਦੇਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ॥[133]

ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੌੜ੍ਹ ਸਨ, ਧਰਮੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ, ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਸਨ, ਚੰਗੀ ਕ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਕਰਮ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਪੂਰਬ-ਵੈਦਕ ਕਾਲ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਭੇ ਲੋਕਾਂ ਰਾਹਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਜਿਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਖੁਦ ਕ੍ਰਿਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਦੀ ਜਾਇਜ਼ ਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਨੈਤਿਕ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

2. <u>ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾ-ਅਧਾਰ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ:</u> ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਧਰਮ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਧਰਮ ਜਾਂ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਧਰਮ ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਰਾਹੇ ਰੀਤਾਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਬੀਮਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਰਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਗ (ਸ਼ੂਦਰ) ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡ ਕਿਉਂ, ਜਿਸਮਾਨੀ ਕਿਉਂ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਕਿਉਂ, ਸਵਰਨ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਉੱਚ-ਨਿਵਾਸ, ਨੀਚ-ਨਿਵਾਸ ਕਿਉਂ ? ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਉਹੀ ਸਾਰੇ ਹਕ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਮੀਰ ਤਬਕਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਜੀਵ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੂਲੀ ਵੰਡ ਕਿਸ ਗੱਲ ਲਈ, ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਿਆ ਵੱਲੋਂ ਵਿਤਕਰਾ ਕਿਉਂ, ਸਮਾਜਕ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਰੋਕ ਕਿਉਂ ? ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਅੰਗੀ ਬਣੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ

ਹਨ। ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਇਸ ਮੰਚ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਲੋਕ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਸਿਖਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸੰਤਜਨ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਸਵੈ-ਸਿਰਜਤ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਡਟ ਕੇ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕ ਦਿੱਤੀ। ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਸਹਿਤ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂਘਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਧਰਮ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰ-ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ, ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜਾਲ ਕਟਾਇਆ, ਸਮਾਜਕ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋਂ ਤਕਾਂ ਖੋਖਲਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਨਾਲ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਹਿਤ ਅਤੇ ਅਕੀਦਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸੁਪਨ 'ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸ਼ਹਰ' ਦਾ ਇਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕਰਾਜ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਮਾਨਵਤਾ ਆਧਾਰਤ ਲੋਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਛੂਟ ਮਾਰਗ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਛੂਟ ਮਾਰਗ ਭਾਵੇਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪੂਰਬ-ਕਾਲੀ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹ-ਬਹੁਤ ਸਮਾਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਅਛੂਟ ਮਾਰਗ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਚਰਨ ਹਨ:

(ੳ) ਸ਼ਰਨ
(ਅ) ਸੇਵਾ
(ੲ) ਸੰਤਕ

ਧਾਰਮੀ ਕਰਤੱਵ

ਮਾਨਵ ਸੇਵਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਮਾਨਵ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭ-ਦੀਵਟ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਮੇਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੁਖੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ, ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦੇਣੀ, ਭੁੱਲੇ ਭਟਕਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦਿਖਾ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਭਗਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਗਤੀ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ :

ਜੀਵਨ ਦੁਖੀ ਕਹਿ ਸੇਵ ਮੰਨ, ਲਾਗਿ ਰਹਿਉ ਰਵਿਦਾਸ॥
ਜਿਸਿ ਆਸਰ ਜੋ ਸੇਵ ਸਭੁ, ਪ੍ਰਭੁ ਮਿਲਨ ਕੀ ਆਸ ॥[134]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁੱਲ ਤੇ ਛੱਡਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ -

ਚਰਨ ਨ ਛਾਡਉ ਸਰੀਰ ਕਲ ਜਾਈ ॥

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਪਰੇ ਨਾ ਰਹਿਣ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਉਹ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਤੋਂ ਥੱਕ ਗਏ ਹਨ, ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ "ਸੇਵਾ ਪੂਜਾ" ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਗਨ ਹਨ :

ਅਬ ਮੈ ਹਾਰਿਓ ਰੇ ਭਾਈ ॥
ਥਕਿਤ ਭਯਾ ਸਭ ਹਾਲ ਚਾਲ ਤੇਂ॥ ਲੋਕਨ ਬੇਦ ਬਡਾਈ ॥ਟੇਕ॥
ਥਕਿਤ ਭਯੇ ਗਾਇਣ ਅਰੁ ਨਾਚਨ ॥ ਥਾਕੀ ਸੇਵਾ ਪੂਜਾ ॥
ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਦੇਹ ਥਕਿਤ ਭਈ ॥ ਕਹੂ ਕਹਾਂ ਲਉ ਦੂਜਾ ॥੧॥
ਰਾਮ ਜਨ ਹੋ ਨ ਭਗਤ ਕਹਾਊਂ, ਚਰਨ ਪਖਾਰ ਨ ਦੇਵਾ ॥
ਜੋਇ ਜੋਇ ਕਰੋ ਉਲਟਿ ਮੋਹਿ ਬਾਧੈ, ਤਾ ਤੇ ਨਿਕਟ ਨ ਭੇਵਾ ॥੨॥[135]

ਜਿਸ ਸੇਵਾ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਪੰਜੇ ਦੂਤ (ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ) ਉਸ ਦੇ ਦੇਖਤ ਭੱਜ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਸਾਈਂ ਉਸ

(ਸ)	ਨਾਮ	
(ਹ)	ਧਿਆਨ	ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਰਤੱਵ
(ਕ)	ਪ੍ਰੀਤਿ	
(ਖ)	ਪ੍ਰੇਮ	ਅੰਤਿਮ ਅਵਸਥਾ
(ਗ)	ਵਿਲਯ	

(ੳ) <u>ਸਦਨ</u> : ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਗ੍ਰਿਹ ਜਾਂ ਘਰ । ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਕਰਨੀ, ਭਾਵ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ, ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਔਰਤ ਦਾ ਸੰਗ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਸੰਸਾਰੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ, ਸਮਾਜਕਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਖਾਇਆ, ਪਾਲਿਆ, ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸੂਝ ਦਿਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮੋਹ ਤੋੜ ਕੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੀ ਸਭ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਭਗਤੀ ਇਨਸਾਫ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਦਨ-ਰਹਿਤ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਕਰਨੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵੀ । ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਦਨ ਸੰਸਥਾਨ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਹੁਤ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਘਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਪਿਆਰ ਵਧਦਾ ਹੈ । ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਖੁਦ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਜੀਵਨ ਜੀਉ ਕੇ ਇਕ ਸਫਲ ਸੰਤ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ ਹਨ ।

(ਅ) <u>ਸੇਵਾ</u>: ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ । ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਹੰਕਾਰ, ਲੋਭ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਵਧਦੇ । ਇਹ ਪੰਜੇ ਦੂਤ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਤਾਣੇ-ਪੇਟੇ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਮਾਨਵ ਭਗਤੀ ਸੇਵਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਹੈ ।

ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ -

ਐਸੀ ਮੇਰੀ ਜਾਤੀ ਜਨੇਰੀ ।। ਤਿਨ ਤਿਧਿ ਕਰੀ ਬਿਖਿਆਤੀ ।।
ਜਬ ਮਨ ਗੁਨਿ ਤਜੇ ਜਗ ਅੰਤਿ ਜਾ ।। ਉਲਟ ਆਪ ਮੈ ਸਮਾਤੀ ।।
ਕਨਕ ਕਟਕ ਜੈਸੇ ਭਿੰਨ ਨ ਕਾਹਿਯੇ।। ਜਬ ਸੋ ਹੀ ਕਹੀਐ ਨ ਜਾਤੀ।।
ਜਾਹੀ ਸਰਬ ਮਿਲਿਆ ਮੇਰੋ ਸਨਮੁਖ ।। ਕਹ ਰੈਦਾਸ ਬਤਾਤੀ।।[136]

ਪ੍ਰਭਾ ਤਪਨ ਅੰਸ਼ ਜਾ ਪਰ, ਪ੍ਰੇਮ ਤਪਨ ਕੀ ਜਿਆਰ ।।
ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਲਿ ਹੈ ਪ੍ਰੇਮ ਰਾਮ, ਸੇਵਾ ਕੀ ਤਪ ਆਰ ।।[137]
ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਲਿ ਹੈ ਪ੍ਰੇਮ/ਰਾਮ,/ਸੇਵਾ/ਕੀ/ਤਪ/ਆਰ

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੇਵਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸਿਖਿਅਤ ਹੋਏ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵ ਜੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਸਨ।

(ਦ) <u>ਸੰਤੋਖ:</u> ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਤਪ ਕਰਕੇ ਗੁਰ ਰਵਿਦਾਸ ਬਣੇ - ਇਸ ਮਹਾਨ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੈ। ਸੰਤ ਤਪ ਕਰੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪ ਹੈ। ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸੰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗਾਈ ਹੈ :

ਤਾਹੀ ਤੇ ਰਾਮ ਰਮਾ ਹੈ ਮੇਰੇ ਬਤਾਵੇ ।।
ਸਰਬ ਰਾਮ ਤਜੇ ਫਿਰਤ ਨ ਆਵੈ ।। ਰਹਾਉ ।।
— — — — — —
ਸਤਿ ਤਨ ਲੋਭ ਪਰਸਿ ਜੀਅ ਤਨ ਮਨ।। ਗੁਨ ਪਰਸਨ ਨਹੀਂ ਜਾਈ ।।
— — — — — — —
ਬੇਦਨ ਕਥਾ ਲੋਕ ਜਗੋ ਕਰਿ।। ਸਤਿ ਰਾਮ ਤਿਹ ਠਾਈ।।[138]

ਇਹ ਰੋਗ ਸੰਤੋਖਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਰਤੀਕ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤ

ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤਿ-ਸੰਗਤ ਦੀ ਉਪਮਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

ਸੰਤ ਤੁਝੀ ਤਨੁ ਸੰਗਤਿ ਪ੍ਰਾਨ ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਗਿਆਨ ਜਾਨੈ ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਦੇਵ॥ ॥
ਸੰਤ ਚੀ ਸੰਗਤਿ ਸੰਤ ਕਥਾ ਰਸੁ॥ ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਝੈ ਦੀਜੈ ਦੇਵਾ ਦੇਵ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
ਸੰਤ ਆਚਰਣ ਸੰਤ ਚੋ ਮਾਰਗੁ ਸੰਤ ਚ ਓਲ੍ਹਗ ਓਲ੍ਹਗਣੀ॥੨॥
ਰਵਿਦਾਸ ਭਣੈ ਜੋ ਜਾਣੈ ਸੋ ਜਾਣੁ॥ ਸੰਤ ਅਨੰਤਹਿ ਅੰਤਰੁ ਨਾਹੀ ॥[139]

ਸਤਿਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮੇਲ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

(ਸ) <u>ਨਾਮ</u>: ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿ-ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਰੰਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹੀ ਰਾਮ ਹੈ ਜੋ ਪਿੰਡ-ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਤਿ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਰਾਮ ਬਿਨ ਸੰਸੈ ਗਾਠ ਨ ਛੂਟੈ ॥
ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮੋਹ ਮਦ ਮਾਯਾ।ਇਨ ਪੰਚਨਿ ਮਿਲਿ ਲੂਟੇ । ਟੇਕ ॥

. . . . . .

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਮੋਰ ਆਸ ਪਹਿਚਾਨਿ।ਭੂਲੋ ਪਰੋ ਤੁਮ ਤੇਰੇ ॥
ਏਕ ਅਧਾਰ ਨਾਮ ਨਰਹਰਿ ਕੋ ॥ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਨ ਧਨ ਮੋਰੇ ॥[140]

<u>(ਹ) ਧਿਆਨ ਅਤੇ (ਕ) ਪ੍ਰੀਤ</u>: ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਧੀ ਲਾ ਕੇ ਭਗਤੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਤਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਤਦ ਤਕ ਪ੍ਰਭ-ਚਰਣ ਨਾਲ ਬਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦੀ। ਜਦ ਤਕ ਬਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦੀ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਰਗਾ ਸਾਤਵਿਕ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ

ਵਿਚਾਰਯੋਗ ਹੈ:

ਜਿਹਵੇ ਸੁਮਿਰਨ ਕਰੇ ਨੈਨ ਅਵਲੋਕਨ, ਸ੍ਰਵਣੇ ਬਾਣਿ ਕਥਾ ਪੂਰਿ ਰਾਖੋਂ।

. . . .

ਕਿਆ ਮਿਅਨ ਅਰੇ ਤਰਨਾਵੋ, ਮਨ ਪਵਨ ਸੁਖਮਨ ਰਾਖੋ ਹੈ[41]

ਮਨ ਮੇਰੋ ਸੋਨੋ ਸਰੂਪ ਬਿਚਾਰ ॥

ਆਦਿ ਅੰਤ ਅਨੰਤ ਪਰਮ ਪਦ॥ [illegible] ਸਕਲ ਨਿਰਾਧਾਰ॥

ਜਬ [illegible] ਪ੍ਰਗਾਸ ਪਰਮ ਪਦ॥ ਤਾ ਸਮ ਤਪ ਕਰਤੇ ਪੂਜਾ ॥

[illegible] ਹਰਿ॥ ਸਤੁ ਜੋਟ ਕਿਧ ਪੂਜਾ ॥[42]

(ਖ) <u>ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ (ਜ) ਵਿਰਹ:</u> ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਉਤਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸੰਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਸਤੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਦਾ ਪੰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪੰਥ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਅਧਿਕ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਆਪਣਾ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਦੇਵ ਸਨਾਤਨ ਅਨਿਰਬਾਨ [illegible] ਸਭ ਸਮੁਝਾ॥ ਚਰਨ ਕੰਵਲ ਚਿਤ ਲਗਾਇ ਰਾਖੋ॥

ਅਨਿਕ ਅਤਿ [illegible] ਨਿਰਮਲ ਸੇਵਾ ਅਤਿ ਅਪਾਰ॥ਪ੍ਰੇਮ ਚਿਤ ਪ੍ਰੀਤ ਸਕਲ ਸੀਸ ਰਾਖੋ ਰਾਖੋ॥[43]

ਮੇਰੋ ਪ੍ਰੀਤ ਗੋਪਾਲ ਸੇ ਜਿਨਿ ਘਟੇ ਹੋ ॥

ਮੈ ਮਹੋ ਅਨਿੰਦੋ ਲਹੋ ਤਨ ਸਾਟੇ ਹੋ॥ਟੇਕ॥

ਜਿਹਵੇ ਸੁਮਿਰਣ ਕਰੂ ਨੈਨ ਅਵਲੋਕਨਾ।ਸ੍ਰਵਣੇ ਬਾਣਿ ਸੁਜਸ ਰਾਖਾ ਪੂਰਿ ਰਾਖੋਂ॥[44]

ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤਿ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ ਹੈ, ਭਗਤ ਦੀ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤਿ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਜਬ ਲਗਿ ਹੈ ਇਹਿ ਤਨ ਕੀ ਆਸਾ, ਤਬ ਲਗਿ ਕਰੈ ਪੁਕਾਰਾ,
ਜਬ ਮਨ ਮਿਲਿਉ ਆਸ ਨਹੀ ਤਨ ਕੀ, ਤਬ ਕੋ ਗਾਵਨਹਾਰਾ॥
ਜਬ ਲਗ ਨਦੀ ਨ ਸਮੁੰਦਰ ਸਮਾਵੈ, ਤਬ ਲਗ ਬਢੈ ਹੰਕਾਰਾ॥
ਜਬ ਮਨ ਮਿਲਿਉ ਰਾਮ ਸਾਗਰ ਸਉ, ਤਬ ਯਹ ਮਿਟੀ ਪੁਕਾਰਾ॥[145]

'ਵਿਲਯ' ਦੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਜੁੜ ਕੇ ਪਰਮ-ਤੱਤਵ ਵਿੱਚ ਸਮਾਧੀਵੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜਗਿਆਸੂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਲਯ 'ਸਹਜ ਸਮਾਧੀ' ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਲਗ ਪਗ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ, ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ, ਸੱਚਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਕੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

3. ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਧੀ - ਵਿਧਾਨ : ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਧਰਮ ਦਾ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਇਹ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਡਸਿਪਲਿਨ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ -

(1) ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਪਰਾਏ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

(2) ਜ਼ਾਤ- ਪਾਤ ਦੀ ਪੌੜੀ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਸ ਦੀ ਇਕੋ ਜ਼ਾਤ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਨਕਲੀ ਖੁਦ ਬਣਾਈਆਂ ਜ਼ਾਤਾਂ ਦੇ ਉਹ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ।

(3) ਪ੍ਰਭੂ -ਪੂਜਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ , ਕੌਮ ਜਾਂ ਵਰਣ ਦਾ ਹੋਵੇ।

(4) ਜ਼ਾਤ - ਪਾਤ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਰਮ ਹੈ ਜਨਮ ਨਹੀਂ।

(5) ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਲਾਮੀ ਇਕ ਲਾਨ੍ਹਤ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਗੁਨਾਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸੁਰਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

(6) ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਚ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੋਵੇਂ ਸਦਾ ਚਲਦੇ ਰਹਨ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਵਿਚ ਉਪਯੋਗੀ ਰਹਨ।

(7) ਔਰਤ ਨਾਲ ਪੁੱਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਸੰਤਾਂ ਬਾਰੇ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਬਾਰੇ, ਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਾਜਕ ਗਲੀਆਂ-ਸੜੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ।

(8) ਸੂਦਰਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ। ਗਲੀ-ਸੜੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੂਦਰ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਲਿਆਂਦੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਲੈਣ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੂਦਰ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੀ ਸੂਦਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੈ।

(9) ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਰ ਜੀਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼, ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਕੌਮ ਜਾਂ ਜਾਤ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫੋਕੀ ਸਿੱਧੀਆਂ-ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਸਬੂਤ ਵਾਲੇ ਅਸੂਲਾਂ, ਅਟੱਲ ਜਾਂ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

(10) ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ -ਨੈਤਕਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ 'ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸ਼ਹਿਰ' ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਭ ਸਮੂਹ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹਨ, ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਹਨ:

ਕ੍ਰਿਸਨ ਕਰੀਮ ਰਾਮ ਹਰਿ ਰਾਘਵ, ਜਬ ਲਗਿ ਏਕ ਏਕ ਨ ਪੇਖਿਆ॥
ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕੁਰਾਨ ਪੁਰਾਨਨ, ਸਹਜ ਏਕ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ॥
ਜੋਈ ਜੋਈ ਕਰਿ ਪੂਜਿਐ ਸੋਈ ਕਾਚੋ, ਸਹਜ ਭਾਇ ਸਤਿ ਹੋਈ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਮੈ ਤਾਕਾ ਕੋ ਪੂਜੇ, ਜਿਸਕੇ ਗਾਵ ਨ ਠਾਵ ਨਾਵ ਨਹੀਂ ਕੋਈ॥ 146

(11) ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪੰਡਤ, ਸ਼ੂਦਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵੈਸ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਜਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ:

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੈਸ ਸੂਦ ਅਰੁ ਖਤ੍ਰੀ, ਡੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਛ ਮਨ ਸੋਇ॥
ਹੋਇ ਪੁਨੀਤ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਤੇ, ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਦੋਇ ॥147

ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਹ ਖੁਦ ਤਰਦੇ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਸਾਰਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲੇ ਹੀ ਕੁਲ (ਖਾਨਦਾਨ) ਵੀ ਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੈਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਐਸਾ ਪੰਡਤ ਜੋਗੀ ਜਾਣੈ। ਜੋਗੀ ਕਹਿ ਵਿਸ਼ੂ ਸਭੈ ਤਰਾਂਣੀ॥148

(12) ਆਪ ਪ੍ਰਭ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦੇ: ਜਿਥੇ ਕਾਮ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦੀ ਸਦਾ ਲਗਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਨ ਮੈ ਮਾਂਗਾ ਮੋਖ ਨ ਮੰਗਣਾ। ਮੈ ਸਭ ਕੰਮ ਤਿਆਗੀ॥
ਕੇਵਲ ਭਗਤਿ ਦੇਹੁ ਸਮਰਥ ਸਾਈ॥ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਤਰਕ ਦੇ ਆਂਦੇ॥ 149

ਮਾਨਵ-ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਜਿਤਨਾ ਜੋਰ ਸੀ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਵਿਚ ਇੰਧ ਦੇ ਤੇ ਕੁਝ ਅਸਿੱਧੇ। ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਵਿਧਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਕੁਰੀਤਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ।

(4) <u>ਕਰਮਕਾਂਡ ਦਾ ਵਿਰੋਧ:</u> ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮਕਾਂਡ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਰਧਾਪੂਰਨ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਜਾਪ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਰਹਿਣੀ ਦੱਸੀ ਹੈ।

ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਅਡੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭ-ਏਕਤਾ ਦੀ ਤਰਜ਼ੀ ਸਤਿ-ਨਾਮ ਗੁਰਦੇਵ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਕੇ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਪਾਰ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਦਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਬ੍ਰਹਮਾ , ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਹੇਸ਼, ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ -ਅਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਬਾਣੀ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਸਚੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(5) <u>ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ</u>: 'ਮਨ, ਬਚਨ ਤੇ ਕਰਮ' ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਆਸਥਾ ਸੀ। ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਉਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਉਹੀ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹੀ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। 'ਕਹਿਣੀ-ਕਰਨੀ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਿਰਮੌਰ ਕਰ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਧਨੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਚੋਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿੱਤਾ। ਹੋਰ ਧਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਉਥਾ ਕੁੰਡਲ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤ ਬਣਾ ਲਈਆਂ। ਜੇਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਸੁਣਾਣੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਆਂ ਪੁਕਾਰ ਉਠੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਮਾਇਆ, ਜੇਕਰ ਰਾਜਾ ਰਾਣੀ ਗੁਰ ਕੀਰ ਦੇ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਰਤਨਾਂ ਦੇਇਆ। ਜੇ ਕਰ ਸੂਨਾ ਕੰਗਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਕੌਲ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬਚਨਾਂ ਦੇ ਕੌਲ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਸੇ ਰਤਨਾਂ ਦਾ ਕੰਗਣ ਆਪਣੇ ਕੁਠਾਲੀ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਕੌਤਕ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਿਹਾ ਉਹੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜੋ ਕਰ ਕੀਤਾ, ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਉਹੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

ਅੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ, ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਠੋਸ , ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

31(3) <u>ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਹਿਲੂ</u>: ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਤਰਾਰਧੀ ਸਮੇਂ ਲੋਧੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਰਾਜਸੱਤਾ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕਪੁਰਖੀ ਰਾਜ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰ ਝਗੜੇ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਖੁਦ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਜਾਤ-ਵਰਣਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਧਾਰਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀ ਸੀ ਆਉਂਦੀ। ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸੱਤਾ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ। ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਤਕਰਾ ਆਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਧਾਰਮਕ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਸੀ। ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਅਧਿਕਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਛੂਤ-ਛਾਤ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਹੋਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੌਕਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਗੱਲ ਕੀ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋ ਵੱਧ ਜ਼ੁਲਮ, ਹੱਕਤਲਫੀ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫੀ-ਸੂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਅਨੇਕਤਾ ਦੀ ਸੁਰ ਵਧੇਰੇ ਉੱਚੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣੇ ਸੌਖੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਪਸੀ ਫੁੱਟ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ, ਮੰਦਰ ਢਾਕੇ ਉਥੇ ਥਾਂ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਾਉਣ, ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ-ਦਿਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਅਨੇਕਤਾ ਅਤੇ ਫੁੱਟ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵਿਲਾਸਤਾ ਭਰਪੂਰ ਐਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ।

ਬਦ ਕਿਸਮਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਕ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਸਹਿਣ ਕਰਨੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ। ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਲਏ, ਪਰ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿਤੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵੈਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ

ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤਰਕੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਹਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਂਕਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀ ਲੁੱਟ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋਇਆ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਲ ਖਿਚਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਖਿਚੋ-ਖਿੱਚੀ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤੰਗ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਰਸਮੋ, ਰਿਵਾਜਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਆਦਿ ਆਮ ਭੁੱਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਅਤੇ ਫੁੱਟ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੱਤਾ ਨੂੰ [illegible] ਕੀਤਾ।

(ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਵਰਗੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸੰਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਪੁਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਰੂਹਾਨੀ ਧਾਰਮਕ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਅਨੇਕਾਂ ਜ਼ੁਲਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣੇ ਪਏ। ਝੂਠੀਆਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਕੋਹੜਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਸਭਨਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚਲੀ ਧਾਰਮਕ ਖਿਚੋ-ਤਾਣੀ ਘਟੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।)

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਇਸ ਅਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਸਤਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦਰਸਾਈ। ਰਾਮ ਅਤੇ ਰਹੀਮ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਦੱਸਿਆ। ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਮਸਜਿਦ ਇਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਘਰ ਦੱਸੇ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਮੌਲਾ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਸਾਬਤ ਕੀਤੇ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸ ਦੱਸ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕੀਤੀ।

(ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਭੇਖੀ ਪਖੰਡ,

ਉਸ ਦੀ ਖੋਖਲੀ ਅਤੇ ਇਕ-ਪੱਖੀ ਸੋਚ ਆਦਿ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਭਲੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭੈੜਿਆਈਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ:-

ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਹ ਮੁਕੱਦਮ ਕੁੱਤੇ॥ ਜਾਇ ਜਗਾਇਨ ਬੈਠੇ ਸੁੱਤੇ ॥ [150]

ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਞ ਲੈ ਕਾਬਲੋਂ ਧਾਇਆ ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥ [151]

ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ -

ਜੇ ਤੂ ਤੁਰਕ ਤੁਰਕਣੀ ਜਾਇਆ॥ ਤਉ ਭੀਤਰ ਖਤਨਾ ਕਯੋ ਨ ਕਰਾਇਆ॥

ਜੇ ਤੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਇਆ॥ ਤਉ ਆਨ ਬਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। [152]

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ :-

ਰਵਿਦਾਸ ਉਪਜਇ ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੁੱਲਾ ਸੇਖ ॥

ਸਭ ਕੋ ਕਰਤਾ ਏਕ ਹੈ, ਸਭ ਕੂੰ ਏਕ ਹੀ ਪੇਖੇ॥ [153]

(ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਾਫੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਲੋਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਕੁਲਾਂਮੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ਕਾਰੀ ਫੈਲੀ ਸੀ। ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਸੀ। ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ) ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਜੇ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੱਕਾ-ਪਾਣੀ ਬੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਛੇਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਡੰਗਰਾਂ ਵਰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਸ਼ੁੱਧ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਤਮਾ ਮਰ ਕੇ, ਜੀਉਂਦ ਮਰ ਕੇ ਅਤੇ ਆਦਮ ਜਿੰਦੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸਾਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਸੀ।) ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਖੂਹਾਂ ਤੇ ਆਵਣ ਜਾਵਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਲਾਬਾਂ ਤੇ ਉਹ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਦਰਕਿਨਾਰ, ਮੁਹੱਲੇ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੜਨ ਲਈ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਸਨ।) ਇਸੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਡਾ: ਗਣੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦਵੇਦੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਸਮਝਣਾ ਇਕ ਮਨੌਤਪੂਰਵਕ ਕੰਮ ਮੰਨਣਾ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਭਾਤ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਡਤ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਛੂਤ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਗਿਆ-ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕੁੱਤਾ ਚਲਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਹਰਜ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸ਼ੂਦਰ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੀ ਸਮਝੀਏ।"[154]

(ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਚਣੌਤੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਚੁਣੌਤੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛੂ-ਨਿਸ਼ ਸਕਦੀ ਸੀ; ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਜਾਗਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ; ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਕੁਝ ਸਮਕਾਲੀ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ ? ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਨੂਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ। ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਆਏ।)

ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਹਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਮਾਨਵੀ ਗੌਰਵ, ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਚੇ ਮਾਨਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਗ੍ਰਦੂਤ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਮਹਾਨ ਬਾਬੂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ।"[155]

ਡਾ: ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ, "ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਉਤੇ ਸਹਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਇਸ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਬਲ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ।"[156])

(ਉਤਰਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ,

ਜੋ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਐਸਾ ਚਾਹੂੰ ਰਾਜ ਮੈ ਜਹਾਂ ਮਿਲੈ ਸਬਨ ਕੋ ਅੰਨ ।।
ਛੋਟ ਬਡੇ ਸਭ ਸਮ ਬਸੈ ਰਵਿਦਾਸ ਰਹੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ॥[157]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਮਿਲੇ, ਕੋਈ ਭੁੱਖਾ ਨਾ ਮਰੇ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਊਚ-ਨੀਚ, ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਵਰਣ-ਭੇਦ ਅਤੇ ਰੰਗ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਤਕੜੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਖੁਸ਼ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਬਦ:

ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ॥
....
ਜੋ ਹਮ ਸਹਰੀ ਸੋ ਮੀਤ ਹਮਾਰਾ ॥[158]

ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੋਚ ਦਾ ਇਕ ਸਰੇਸ਼ਠ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਨੇਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਪਾਸ ਨਾ ਕੁਰਸੀ ਦੀ ਤਾਕਤ , ਨਾ ਜ਼ੋਰ, ਨਾ ਪੁਲਿਸ, ਨਾ ਹਥਿਆਰ, ਨਾ ਜਮੀਂਦਾਰੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸਾਧਨ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਸੀ ਆਤਮਕ ਬਲ ਦਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਦਾ। ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ੂਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਜਾਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ? ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਢੱਪਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ (ਨੌਕਾ) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਜਸੀ ਟੱਕਰ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਦ ਸਭ ਕੰਧ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ । ਬਗਾਵਤ ਸੋਚ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਜੋ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਕਤ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੀ ਨ ਤਕੇ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਜਿਹੜੀ ਰਾਜਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

(1) ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ (State) ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਗ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(2) " " " " ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਲੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(3) " " " " ਬੇਇਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(4) " " " " ਟੈਕਸ (ਖਿਰਾਜ) ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

(5) " " " " ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(6) " " " " ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(7) " " " " ਗ਼ਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

(8) " " " " ਤਰਸ ਦੀ ਮੁਥਾਜਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(9) " " " " ਉੱਚੀ-ਨੀਵੀਂ ਨਹੀਂ, ਜਾਤ ਨਹੀਂ,
ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ, ਗਰੀਬ ਨਹੀਂ,
ਸਭ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ।

(10) " " " " ਹਰ ਕੋਈ ਸੁਖੀ ਵਸਦਾ ਹੈ।

(11) " " " " ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ, ਹਰ ਕੋਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ।

(12) " " " " ਹਰ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਘੁੰਮ
ਫਿਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(13) " " " " ਹਰ ਕੋਈ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈ।

ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਇਕ-ਪੁਰਖੀ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਰਾਜੀ ਸਮਾਜਵਾਦ (DEMOCRATIC SOCIALISM) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ। ਲੋਕਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੰਪੱਤੀ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਮਵਾਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪੱਤੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਅਰਥਾਤ ਲੋਕਰਾਜੀ-ਸਮਾਜਵਾਦੀ-ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸਰਬਸਾਂਝਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕਤਾ ਵਿੱਚ "ਸਭੈ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨ ਕੋਈ ਨ ਦਿਸੈ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ" ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (POLITICAL MANIFESTO) ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਵਿਧਾਨ (RAVIDAS CONSTITUTION) ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਜੋਕੀ ਲੋਕਰਾਜੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੀ ਹੋਵੇ।)

ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਤ੍ਰਾਸਦੀ (TRAGEDY) ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਾਂਚਿਆ ਪਰਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਰਚਨਾ-ਰੂਪ ਦੇ ਕਿਹਾ, ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਸੰਕਲਪ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਨੂੰ ਪਾਪ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਲਾਮ ਨਾਲ ਕੌਣ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ?

ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਪਾਪ ਹੈ, ਜਾਨ ਲੇਹੁ ਰੇ ਮੀਤ ॥

ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸ ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਸੋ ਕੌਨ ਕਰੈ ਹੈ ਪ੍ਰੀਤ ॥[159]

ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਕਉ ਦੀਨ ਕਿਆ, ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਬੇਦੀਨ॥

ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਕਉ, ਸਭ ਹੀ ਸਮਝੈ ਹੀਨ ॥[160]

ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਨਾਲ ਗੁਲਾਮ ਮਾਨਸਤਾ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਿਆ ਸੀ। ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਕੌਣ ਕਰਾਉਣਾ ਕਠਿਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਲਾਮ ਅੰਦਰ ਕਦੇ ਵੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਜਾਗਦੀ, ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਰੋਗ ਦਾ ਮੁੱਢ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਹੈ। ਪਰਾਧੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਬੇਦੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਅਗਰ ਐਸੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਸਭ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਤਦੋਂ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਅਮਲ ਕਰੇ :

ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੋ ਦੋਸਤੀ, ਹਿੰਦੂ ਸੋ ਕਰ ਪ੍ਰੀਤ ॥

ਰਵਿਦਾਸ ਜੋਤਿ ਸਭ ਰਾਮ ਕੀ, ਸਭ ਹੈਂ ਆਪਣੇ ਮੀਤ॥ [161]

ਜਬ ਸਭ ਕਰਿ ਦੋਊ ਹਾਥ ਪਗ, ਦੋਊ ਨੈਨ ਦੋਊ ਕਾਨ।

ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਿਥਕ ਕੈਸੇ ਭਏ, ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ॥[162]

(ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਇਕ ਸਥਾਪਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਅੱਜ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।)

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਸੋਚ ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦਤਾ

ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕਤਾ ਉਤੇ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਉਭਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਮੂਹ ਰਾਜਨੀਤਕਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ-ਸਿੰਘਾਸਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਲ ਅਸਲੀ ਸੰਕੇਤ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਤਕੜਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਤਮ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ।

3.1(4) ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ: ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਸਖਤ ਚੋਟ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਜਾਤਿ-ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡੀ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਣੇ ਪਏ। ਡਾ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਜੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਾਲਤ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਟਿੱਪਣੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ-

> "ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਗ ਮੰਨਣਾ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਰਹੀ, ਸਾਰੇ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪੰਡਤ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਛੂਤ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਮਨ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕੁੱਤਾ ਵੜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਤਨਾ ਰੌਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸ਼ੂਦਰ ਗਲਤੀ [illegible] ਜਾ ਵੜੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੀ ਸਮਝੋ।"[163]

ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਬਹੁਤ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿੱਘਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਨਫ਼ਰਤ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਹਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣਾ ਕਠਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ "ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਇਕ ਕੁੰਡ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਪਦ-ਦਲਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ-ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮਧਯੁਗ ਵਿੱਚ ਅੰਤਜ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਗਾੜ ਦੀ ਹੋਈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੱਗੇ ਵਧ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਵੈ-ਅਭਿਮਾਨੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਵਿੱਚ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਆਰੰਭ ਤੇ ਤੀਬਰ ਕੀਤਾ। ਲੌਕਿਕ ਸੁਵਿਧਾ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਦੀ ਆਕਾਂਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਆਕਰਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ।

ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮੱਧਯੁਗੀਨ ਸੰਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਜਿਸ ਦੇ [illegible] ਸਨ"। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨਿਖਾਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸੈਣੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,“ ਉਦਾਤ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੋਂ ਅਨੁਪ੍ਰਾਣਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਹੀਣਤਾ-ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੂੰ ਉਖਾੜਸੁੱਟਣ ਲਈ ਜਿਸ ਸ਼ਕਤੀ, ਸੁੱਚਮਤਾ ਅਤੇ ਅਦੰਮ ਸਾਹਸ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਭਿਨੰਦਨਯੋਗ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਪੇਖਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਉਪੇਖਿਤ ਨਾ ਰਹੇ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਹੰਕਾਰੀ ਵੈਦਿਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਮਾਜ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਘੜੀ-ਮੁੜੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਸੱਚ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਮਨ ਵਿੱਚ ਘਰ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸੁਣਨੀ ਪਈ।"[164]

ਜੇਕਰ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁੰਗਰਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਰਥਾਤ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਢਕੌਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ-ਪੂਰਨ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ [illegible] ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਗਿਆਨ, ਪਹਾੜ ਵਰਗਾ ਸਾਹਸ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਮਿਹਨਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨ ਮਾਨਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਮਿਲਿਆ।

ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਇਕਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ

ਆਪਣੀ ਜਕੜੀ ਵਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਰੂਪਤਾ ਅਤੇ ਮਿਥਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜੋ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ । ਧਾਰਮ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿ-ਸਮਾਜਕਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਸੀ।| ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਵਾਗੌਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਆਦਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ ਨਿੱਜੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਇਨਾਂ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। [illegible] ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਵਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਕ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸੁਧਰੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸਮਾਜ ਸੁਧਰ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਾਜਪਰਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਵਧੇਰੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਧਾਰਮਕ ਜੀਵਨ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਕੁਰਬਾਨਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗੀ ਬਣ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜੋ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਹੀ ਖੇਤਰ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਵਾਸਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਵ-ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਉਹੋ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ।

(ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸਮਾਜਕਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਸਕਾਰਪਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਲੋਕੀ ਧਰਮ ਦੇ ਤਿਆਗ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤੀਆਂ ਰਸਮਾਂ-ਰਵਾਜਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ।) ਉਹ ਕਲੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਸਾਰੀ ਸੁਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਪੁਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹੇ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਕਠੋਰ ਸਾਮੰਤਕ ਜੰਤਰ ਅਧੀਨ ਦਾ ਯੁਗ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਰਣਾਸ਼੍ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਨਿੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੇ ਹੋਏ

ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਛੂਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚੰਗੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਨਗਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਆਗਿਆ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਅਛੂਤ ਦੀ ਪਰਛਾਂਈ ਪੈਣ ਦਾ ਅਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਨਰਕ ਦਾ ਰੂਪ ਅਛੂਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਛੂਤ ਦੀ ਉਦਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਅਛੂਤ ਦੁੱਖ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਰੈਦਾਸ ਨੂੰ ਆਖਿਓ ਕਰਦੇ, ਤੁਰੇ ਨ ਕੋਈ ਕੋਇ॥

ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਨ ਆਇਆ, ਜਾਣ ਕਰ ਤੇ ਰੋਇ॥[165]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਜਿਸਮ ਤੇ ਆਤਮਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਵਰਗਹੀਨ ਸਮਾਜ (CLASSLESS SOCIETY) ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਰੱਖਦੇ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਾਇਆ ਸੀ। ਵਰਣਭੇਦ ਅਤੇ ਜਾਤੀਭੇਦ ਦਾ ਜੋ ਜ਼ਹਿਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਕਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਉਠਾਇਆ ਸੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮ-ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੱਸਿਆ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੋਚ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜਾਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਮ ਹੈ' ਜਿਸਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ-ਵਰਣ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖੀ ਵੰਡ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਿਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

ਐਸਾ ਪੰਡਤ, ਬੇਅਸੀ ਭਾਲੀ ਰਹਿ ਬਿਨ ਸਭੈ ਕਹਾਣੀ॥

ਐਸਾ ਮੰਦਰ ਭੇਖ ਕਿਸਾਯਾ, ਐਸੀ ਆਨ ਦੇਵ ਦੀ ਆਸਾ॥[166]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਸੰਤ ਦਾ ਮਰਮ ਗਿਆਤ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਨਾਚ, ਗਾਨ, ਜਪ, ਤਪ, ਦਾਨ, ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਹਨ, ਮਿਥ ਹਨ, ਗੌਣ ਤੇ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ੂਲਾਚਾਰ ਨਾਕਾਰ ਹੈ;

ਜਾਨੀ ਹੈ ਮਰਮ ਜਾਤਿ ਸੁਜਾਨ। ਜੌ ਲਗੁ ਸਾਧ ਸੁ ਸੰਤ ਪਹਿਚਾਨ ॥

ਕਰਮ ਨਾਚਨ, ਕਰਮ ਗਾਵਨ, ਕਰਮ ਜਪ ਤਪ, ਦਾਨ॥

ਕਰਮ ਸੇਵਾ, ਕਰਮ ਪੂਜਾ, ਕਰਮ ਸੂ ਪਹਿਚਾਨ॥[167]

ਇਸੇ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ;

ਤੋਹਰ ਘੂਤ ਨ ਕਰੂ ਅੰਦੇਸਾ, ਤੁੰਮਰੇ ਚਰਣ ਕੰਵਲ ਕਾ ਭਰੋਸਾ ॥

ਜਾਂ

ਤਿਲਕ ਦਿਯੇ ਪੈ ਤਪਨਿ ਨ ਜਾਈ, ਮਾਲਾ ਪਹਿਰਿ ਘਨੇਰੀ ਲਾਈ ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਮਰਮ ਜੁ ਪਾਊ, ਦੇਵ ਨਿਰੰਜਨ ਸਤ ਕਰ ਧਿਆਊ॥[168]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਵਿਖਾਵੇ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਖੰਡਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਵਰਣ ਭੇਦ ਅਤੇ ਵਰਗ ਭੇਦ ਜੋਬਨ ਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਭੇਦ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਏਕੇ ਵਿੱਚ ਤੇੜਾਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਸੂਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੂਦਰ ਤਾਂ ਦੋ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਹਰੀ ਮਾਰ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਸਨ। ਸ਼ੂਦਰ ਕਿਉਂਕਿ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਜਾਣੋਂ ਟੁੱਟਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸਾਂਝੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ

ਸਨ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਦਰਜੇ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਰੀਮ ਰਾਮ-ਹਰਿ-ਰਾਘਵ, ਜਬ ਲਗ ਏਕ ਨ ਪੇਖਾ ॥
ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕੁਰਾਨ-ਪੁਰਾਨਨ, ਸਹਜ ਏਕ ਨਹੀਂ ਦੇਖਾ ॥
ਜੋਈ ਜੋਈ ਪੂਜੀਏ, ਸੋਈ ਸੋਈ ਕਾਂਚੀ, ਸਹਜ ਭਾਵ ਸਤ ਹੋਈ॥
ਕਹੀ ਰਵਿਦਾਸ ਮੈ ਤਾਹਿ ਕੂ ਜਾਂ ਕੇ ਠਾਂਵ ਨਾਂਵ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ॥[169]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤਾਂ ਰਾਮ, ਕਰੀਮ, ਕੇਸ਼ਵ ਕਰੀਮ ਆਦਿ ਨਾਮ ਇਕ ਹੀ 'ਸੱਚ' ਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਰੀਮ, ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤਦ ਤਕ ਸਾਰੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਮਿੱਥ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਜਾਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਣੇਗੀ। ਰਵਿਦਾਸਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਛੀਂਬੀ ਜਾਤ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਸ਼-ਗਾਨ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ-

ਨਾਮਦੇਵ ਕਹਿਅਤ ਜਾਤ ਕੇ ਓਛ, ਜਾਕੋ ਜਸ ਗਾਵਨ ਤੀਨ ਲੋਕ ॥
ਸੋਭ ਸੰਪੂਰ ਉਹ ਕੋਊ ਹੈ, ਕਹ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰਾ ॥[170]

ਜਾਤ-ਪਾਤ ਰਾਹੀਂ ਵੰਡ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਹੁਤ ਭੈੜਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੀਤ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਇਕ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਜਉ ਤੁਮ ਦੀਵਰਾ ਤਉ ਹਮ ਬਾਤੀ ॥
ਜਉ ਤੁਮ ਤੀਰਥ ਤਉ ਹਮ ਜਾਤੀ॥
ਸਾਚੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹਮ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰੀ ॥
ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰਿ ਅਵਰ ਸੰਗ ਤੋਰੀ ॥3॥[171]

ਧਾਰਮਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਧਰਮੀ ਕਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਧੁਰ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬੋਲ ਉਚਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

ਬ੍ਰਹਮਨ ਬੈਸ ਸੂਦ ਅਰੁ ਖ੍ਯ੍ਯਤ੍ਰੀ ਡੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਛ ਮਨ ਸੋਇ॥

ਹੋਇ ਪੁਨੀਤ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਤੇ ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਦੋਇ ॥੧॥

ਪੰਡਿਤ ਸੂਰ ਛਤ੍ਰਪਤਿ ਰਾਜਾ, ਭਗਤ ਬਰਾਬਰਿ ਅਉਰੁ ਨ ਕੋਇ॥

ਜੈਸੇ ਪੁਰੈਨ ਪਾਤ ਰਹੈ ਜਲ ਸਮੀਪ ਭਨਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜਨਮੇ ਜਗਿ ਓਇ॥ ੩ ॥ [172]

ਵਰਣਵਾਦ, ਜਾਤਿ ਤੇ ਊਚ-ਨੀਚਤਾ ਵਿਰੋਧੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਸਰਬਸਾਂਝਾ ਹੋਵੇ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣ, ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਾ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਣ, ਜਾਤ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਵੇ, ਨਿਰਗੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਲਗਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਹ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਨਾਗਰ ਜਨਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਬਿਖਿਆਤਿ ਚੰਮਾਰੰ॥

ਰਿਦੈ ਰਾਮੁ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਨ ਸਾਰੰ ॥ਰਹਾਉ॥

ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟਬਾਂਢਲਾ ਢੋਰ ਢੋਵੰਤਾ॥

ਨਿਤਹਿ ਬਾਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ ॥

ਅਬ ਬਿਪ੍ਰ ਪਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ ॥

ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਸਰਣਾਇ ਰਵਿਦਾਸੁ ਦਾਸਾ ॥੩॥ [173]

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦਾ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੰਡਤ ਮੈਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹੀ ਜੈਕਾਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਰਾਹੇ ਰੀਤ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੀ ਜੜ ਤੇ ਮੁਆਰਿਕੂਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਾਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਨਿਰਮੂਲ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਭਿਸਮਰਣੀਯ ਸ਼ਾਨਾ ਭਾਰਤ ਸਦਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਰੰਭ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਣ ਸਕਣਾ।

ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਾਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਵਰਣਵਾਦ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜੀਵਨ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ, ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵੈਰਾਗੀਆਂ ਵਾਲੇ, ਨਾਥਾਂ, ਸਿੱਧਾਂ ਵਾਲੇ, ਇਕੱਲੇ ਬੈਠ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਆਹੁਤ ਭਗਤ-ਸੰਤ ਗੁਰੂ-ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ, ਕਾਰਜ ਸਾਧਕ, ਗੁਣਵਾਨ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣਦਾਇਕ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਾਬਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਵੀ ਪਾਲੇ ਭਗਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਤੇ ਵੱਧ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਸਿੱਧਾਂ-ਨਾਥਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੇ ਕਰਨ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਰਾਹੀਂ ਚਾਰ ਰੂਪ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਸੀ ਹੈ :

ਊਚੇ ਕੁਲ ਕੇ ਕਾਰਣੈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਇ ਨ ਹੋਇ ॥
ਜਉ ਜਾਨਹਿ ਬ੍ਰਹਮ ਆਤਮਾ, ਰਵਿਦਾਸ ਕਹਿ ਬ੍ਰਾਹਮਨ ਸੋਇ ॥ 174
ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮਦ ਲੋਭ ਤਜਿ, ਜਉ ਕਰਹਿ ਧਰਮ ਕਰ ਕਾਰ ॥
ਸੋਈ ਬ੍ਰਾਹਮਨ ਜਾਨੀਹਿ , ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰ॥ 175

ਦੀਨ ਦੁਖੀ ਕੇ ਹੇਤ ਜਉ, ਬਾਰੇ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰਾਨ॥

ਰਵਿਦਾਸ ਉਹ ਨਰ ਸੂਰ ਕੋ, ਸਾਂਚਾ ਛੱਤਰੀ ਜਾਨ॥ 176

ਭੇਸ ਭੇਸ ਭਟਕਾਈਅਹਿ ਸਭੁ ਦੇਖਨ ਕਹਿ ਦੇਸ ॥

ਰਵਿਦਾਸ ਹਮਰੋ ਸੋਇ ਸਾਹਿਬ ਜੇ ਰਾਖੈ ਨਾਹਿ ਭੇਸ ॥ 177

ਰਵਿਦਾਸ ਕੇਸ ਕੱਟਿ ਜਾਈਏ, ਸਭੁ ਸੰਗਤਾਰ ਗਾਵਈ॥

ਪੁੰਨ ਕਾਮਣੀ ਸਦਾ ਜਪੇ, ਦੇਹੀ ਸਕਤਿ ਸੁਭਾਵੇ ॥ 178

ਸਾਚੋ ਹਾਟੀ ਬੈਠਿ ਕਰ ਸੌਦਾ ਸਾਂਚਾ ਦੇਇ॥

ਤਕੜੀ ਤੋਲੈ ਸਾਚ ਕੀ, ਰਵਿਦਾਸ ਰੈਸਰੀ ਲੇਇ॥ 179

ਸੂਰਮਾ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਸਬੰਧ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ-

ਰਵਿਦਾਸ ਜੋ ਅਤਿ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ ਸੋਈ ਸੂਰਮਾ ਜਾਨ॥

ਸਭੁ ਕੁ ਕਰਮੀ ਅੰਧ ਜਨ ਤਿਨਕੋ ਨ ਸੂਰਮਾ ਮਾਨ॥ 180

ਇਸ ਪਦ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਨੂਠਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਸੂਰਮਾ ਆਖਣਾ ਉਚਿਤ ਜਾਪਦਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਵੀ ਬੁਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵੀ ਅਧੂਰਾ ਅਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰਮਾ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਪਾਠ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਕਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜਿਤਨਾ ਉੱਚਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਕਰਮਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸੂਰਮਾ ਜਾਂ ਬਹਾਦਰ ਕਹਿਣੀ ਨਹੀਂ ਜੇ। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਕਲਾ ਪੱਖ

3.2 ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸੰਖੇਪਕਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਉਸ ਬਾਣੀ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਜਾਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਕਲਾ ਪੱਖ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਾਂਗੇ। ਉਹ ਹਨ:

(ੳ) ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰ

(ਅ) ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਲਾ

(ੲ) ਕਾਵਿ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪੱਖ

(ਸ) ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਪੱਖ

3.2 (ੳ) ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰ: ਅਜੋਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਕਰਵਟ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸੁਰ ਮਿਲਾਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਿਧਾਂਤ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 25 ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਵਿਗਿਆਨਕਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਵਧੀ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਰੂਪ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆ ਖੜੋਤਾ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰੂਪ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਤਾ ਜਾਂ ਰੂਪ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਸਿੱਧਤ ਦੀ ਸੰਭਵ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।, ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁਹਜ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਸ਼ੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਕਰਵਟ ਲਈ। ਹੁਣ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ

ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਾਗ-ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਵਾਹਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ - ਵਿਰਾਗ ਅਤੇ ਰਾਗ। ਵਿਰਾਗ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਚਾਰ ਰਾਗ ਹੋ ਗਏ ਹਨ: ਨਿਆਂ, ਦਇਆ, ਨਿਰਮਲਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਾਗ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਚਾਰ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ: ਸ਼ਾਂਤੀ ਰਾਗ, ਵਿਰਾਗ, ਅਨੁਰਾਗ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਰਾਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ੫ ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਵਧਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਵਰਜਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਗ ਅਤੇ ਵਿਰਾਗ ਦੀ ਸਾਂਝ ਤਾਂ ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰੂਪ ਵੇਖਣਾ ਨੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਦਸਵਿਆਂ ਜੀ/ਕਵਿ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਅਤੇ ਵਿਰਾਗ ਦੋਵੇਂ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਰਾਗ ਨੂੰ ਵਿਰਾਗ ਧੋਂਦੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਰਾਗ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਅਤੇ ਵਿਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਰਸ ਤੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਦਸਵਿਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੇ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਦਸਵਿਆਂ ਕਾਵਿ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਾਂਗੇ। ਪਹਿਲਾਂ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉਦੇਸ਼ਕ ਹੋਣਾ ਜਿਸ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪੰਡਿਆਂ ਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ 1656 ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਨਿਰਮਾਣ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂ ਦਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਾਵਿ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:

1. <u>ਮੁੱਖ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ</u>

(1) ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੁਭੂਤੀ।

(ii) ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਭੂਤੀ।

(iii) ਕਾਮ ਅਨੁਭੂਤੀ।

II. <u>ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਨ</u>

1. <u>ਮੁੱਖ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ</u> : ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ-ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਇਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਰੁਮਾਂਟਿਕਤਾ ਕਿੰਨੀ ਹੈ, ਰਹੱਸਕਤਾ ਕਿੰਨੀ ਹੈ, ਯਥਾਰਥ ਕਿੰਨਾ ਹੈ, ਚਿੰਤਨ ਕਿੰਨਾ ਹੈ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਕਿੰਨੀ ਹੈ, ਕਾਮ ਕਿੰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਕਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਨ ਨੂੰ ਕਿਸ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਚਿਤ੍ਰਾਤਮਕ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਕਰਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਨਿਸੰਦੇਹ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨ ਕੌਮ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਮੇਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਵਿਗਿਆਨਕਤਾ ਦੀ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸ ਨਾਲੋਂ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਜ਼ਬਾਤ ਨਾਲੋਂ ਨਿੱਜੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਮਧਯੁਗੀਨ ਕਾਵਿ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਵੀ ਇਸ ਰੁਚੀ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭਵ ਵਿਚਲੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਭਗਤੀ, ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ

ਤੇ ਰਸ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਨੇ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਸਭ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਰਹਿਸ ਰਸਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ , ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਨਗੇ।

(॥) <u>ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੁਭੂਤੀ:</u> ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਵਰ-ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੁਹਾਗਣ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਪਤੀ-ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਇੱਕ-ਵਿਛੁੰਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗਹਿਨਤਾ ਅਤੇ ਉਚਾਈ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਤਰੰਗਾਂ ਦਾ ਵਾਸ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਹਿਰਦ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਧਨ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰਭੁ ਨ ਮਿਲੈ ਕੁਲ ਕਰਣੀ ਆਚਾਰ ॥
ਏਕੈ ਅਨੇਕ ਬਿਗੋਈਆ ॥ ਤਾਕੂ ਜਾਣੈ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ॥
ਅਨੇਕ ਜਤਨ ਕਰਿ ਟਾਰੀਐ ॥ ਟਾਰਿ ਨ ਟਰੈ ਭ੍ਰਮ ਪਾਸ ॥
ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਨਹੀਂ ਊਪਜੈ ॥ ਤਾਂਤੇ ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਉਦਾਸ ॥ [181]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਹੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਧਨ, ਨਾ ਜੋਬਨ ਨਾ ਚੰਗੀ ਕੁਲ ਤੇ ਨਾ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਗਰੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਯਤਨ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਸਰਵੋਤਮ ਯਤਨ ਜੋ ਸਫਲ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਇਕ ਸਰਬ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਕਤ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਅਗਲੇ ਪਦ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਕਹਾ ਭਯੋ ਜੋ ਤਰ ਤਨ ਛਿੰਨ ਛਿਨ॥ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਇ ਤੋ ਡਰੈ ਤੇਰੋ ਜਨ ॥ [182]
ਪ੍ਰੇਮ ਬਜਾ ਨ ਰਾਖੇ ਫਿਰ ਧਰਿ ਤੇਰੋ ਜਨ ॥ ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਛੂਟਿ ਕਵਨ ਕਠ

5

ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਜਨ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਹੈ, ਤਨ, ਭਾਵੇਂ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਪਿਆਰ ਤਨ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਮੁੱਕੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਰਜ਼ਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚਲੇ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਜੀ ਨੇ ਦਸਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਿਲਨ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣ ਨਹੀਂ ਦਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਸੰਮਿਆਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ -

> ਤਬ ਹਮ ਬਾਂਧੇ ਮੋਹ ਫਾਸ ਮੈਂ॥ ਹਮ ਤੁ ਪ੍ਰੇਮ ਸਕੀਰਿਆ ਬਾਂਧੇ ॥
> ਅਪਨੇ ਛੂਟਨ ਕੋ ਜਤਨ ਕਰਤ ਹੋ ॥ ਹਮ ਛੂਟੇ ਤੁ ਆਰਾਧੇ ॥ 2 ॥
> ਕਹੇ ਰੈਦਾਸ ਭਗਤ ਇਕ ਬਾਢੀ ॥ ਅਬ ਕਾਕੋ ਕਰ ਕਹੀਐ ॥
> ਜਾਂ ਕਰ ਕਾਰਣਿ ਹਮ ਤੁਮ ਕੋ ਸੇਵੇ॥ ਸੋ ਦੁਖ ਅਬ ਨਹੀਂ ਸਹੀਐ॥[183]

ਹੇ ਮੇਰੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ, ਮੇਰੇ ਪਰਮਾਤਮਾ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਮੋਹ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਤੇਰੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਖੁਦ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਲੋੜੀਏ ਵੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸੇ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਤੇਰੀ ਭਗਤੀ ਇਕ ਵਾਧੂ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜੋ ਆਖੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੁਖ ਜਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਦੁਖ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਜਦ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਦੁਖ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਕਿੰਨੀ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤਰਜਮਾਨੀਆਂ ਹੈ। ਅਰਸ਼ ਤੋਂ ਅਰਸ਼ ਤੱਕ ਕਿੰਨੀ ਕਿੰਨੀ ਸਾਰੇ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਕਹੀ ਹੈ।

(॥) ਭਗਤੀ ਅਨੁਭੂਤੀ: ਜਦ ਸਾਧਕ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਿਤਮ ਨੂੰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਭੀਵ੍ਯਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਾਧਕ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਤਾਂਘਣਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂਘਪੂਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਖੁੱਸੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਵਿਰਾਗ (ਸੰਕਲਪ) ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਤੀਆਤਮਕ ਤਰਜਮਾਂ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਭਗਤੀਆਤਮਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮ-ਪੁਰਖ ਸਭ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ

6 ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਰਹਿਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ-ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਹਿਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ, ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ, ਭਾਵ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਰਹਿਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹਨ, ਜੋ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਡਾ: ਰਾਮੇਸ਼੍ਵਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਗੁਪਤਾ ਰਹਿਸਵਾਦ ਦੀ ਇੰਨੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਉੱਤਰ ਵਿਰਾਟ-ਸੰਬੰਧੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਲਿਖਦੇ ਹਨ- ਰਹਿਸਵਾਦ ਪਰਮਸਤਯ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।[184] ਏਦੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਉਂਤ ਹੁੰਦੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੰਖਿਅਪਤ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਵਿਸਮਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਦਵੈਤੀ ਸਰੂਪ, ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਤਰਸਲੋਚਨਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜਨ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਨ ਆਦਿ ਰਹਿਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੰਨੀ ਕੈਫੀ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਮਾਧੋ ਭਰਮ ਕੈਸੇਹੁ ਨ ਬਿਲਾਈ ॥ ਤਾ ਤੇ ਦ੍ਵੈਤ ਦਰਸੈ ਆਈ ॥ ਟੇਕ ॥
ਕਨਕ ਕੁੰਡਲ ਸੂਤ ਪਟ ਜੁਦਾ ॥ ਰਜੁ ਭੁਅੰਗ ਭ੍ਰਮ ਜੈਸਾ ॥
ਜਲ ਤਰੰਗ ਪਾਹਨ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਜਿਉ, ਬ੍ਰਹਮ ਜੀਵ ਦੁਤਿ ਐਸਾ ॥ ੧ ॥
ਬਿਮਲ ਏਕ ਰਸ ਉਪਜੈ ਨ ਬਿਨਸੈ, ਉਦੈ ਅਸਤ ਦੋਊ ਨਾਹੀ ॥
ਬਿਗਤਾ ਬਿਗਤ ਘਟੈ ਨਹੀਂ ਕਬਹੂ, ਬਸਤ ਬਸੈ ਸਭ ਮਾਹੀਂ ॥ ੨ ॥
ਨਿਸਚਲ ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਜ ਅਨੁਪਮ, ਨਿਰਭਯ ਗਤਿ ਗੋਬਿੰਦਾ ॥
ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਅੱਛਰ ਅਤਰਕ, ਨਿਰਗੁਨ ਅੰਤ ਅਨੰਦਾ ॥ ੩ ॥
ਸਦਾ ਅਤੀਤ ਗਿਆਨ ਘਨ ਬਰਜਿਤ, ਨਿਰਬਿਕਾਰ ਅਬਿਨਾਸੀ ॥
ਕਹ ਰੈਦਾਸ ਸਹਜ ਸੁੰਨਿ ਸਤ, ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਨਿਧਿ ਕਾਸੀ ॥ ॥[185]

ਰਹੱਸਆਤਮਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪਰਮਤੱਤਵ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰੂਪ, ਆਪਣਾ ਵਿਛੋੜਾ ਤੇ ਮਿਲਨ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਦੇਖੋ :

ਗਾਇ ਗਾਇ ਅਬ ਕਾ ਕਹਿ ਗਾਊਂ, ਗਾਵਨਹਾਰ ਕੋ ਨਿਕਟ ਬਤਾਊਂ॥ ਟੇਕ ॥
ਜਬ ਲਗ ਹੈ ਯਾ ਤਨ ਕੀ ਆਸਾ, ਤਬ ਲਗ ਕਰੈ ਪੁਕਾਰਾ ॥
ਜਬ ਮਨ ਮਿਲਯੋ ਆਸ ਨਹਿੰ ਤਨ ਕੀ, ਤਬ ਕੋ ਗਾਵਨਹਾਰਾ ॥ ੧ ॥

ਨਰਹਰਿ ਚੰਚਲ ਹੈ ਮਤਿ ਮੇਰੀ । ਕੈਸੇ ਭਗਤਿ ਕਰੂੰ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ॥ ਟੇਕ ॥
ਤੂ ਮੋਹਿ ਦੇਖੈ ਹੌਂ ਤੋਹਿ ਦੇਖੂੰ, ਪ੍ਰੀਤਿ ਪਰਸਪਰ ਹੋਈ ॥
ਤੂ ਮੋਹਿ ਦੇਖੈ ਤੋਹਿ ਨ ਦੇਖੂੰ, ਇਹ ਮਤਿ ਸਬ ਬੁਧਿ ਖੋਈ ॥ ੧ ॥[186]

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਕੋਈ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭੁਲੇਖਾ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਕੁ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਪੱਖ ਜਿਵੇਂ ਸਰਬਵਾਦਤਾ ਦੀ ਝਲਕ (ਪ੍ਰਿਰਾਂ) ਦੇਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਰਾਮ, ਰਹੀਮ, ਸ਼ਿਵ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਾਧੋ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੇਤ ਦੇ ਕਿਣਕੇ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਇਕ ਤੁਪਕੇ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਰਹੱਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਗੋਬਿੰਦ ਦੀ ਆਤਮਾ 'ਸਤਿਅੰ, ਸ਼ਿਵੰ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰੰ' ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੂ ਨਾਹੀ॥ ਅਬ ਤੂੰ ਹੀ ਮੈਂ ਨਾਹੀਂ ॥
ਮਾਧਵੇ । ਕਿਆ ਕਹੀਐ ਭ੍ਰਮ ਐਸਾ, ਜੈਸਾ ਮਾਨੀਐ ਹੋਇ ਨ ਤੈਸਾ ॥ ਰਹਾਉ॥
ਸਰਬੇ ਏਕ ਅਨੇਕੈ ਸੁਆਮੀ, ਸਭ ਘਟ ਭੋਗਵੈ ਸੋਈ ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਹਾਥ ਪੈ ਨੇਰੈ, ਸਹਜੇ ਹੋਈ ਸੁ ਹੋਈ ॥[187]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(iii) ਰਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ: ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਰਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਤਿਅੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਿਵੰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁੰਦਰੰ ਦੀ ਵੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ 'ਸਤਿ ਰਸ', 'ਸ਼ਿਵੰ ਰਸ' ਅਤੇ 'ਸੁੰਦਰੰ ਰਸ' ਅਰਥਾਤ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਰਸ, ਮੁਕਤੀ ਰਸ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ (ਪ੍ਰੇਮ) ਦਾ ਰਸ ਜੋ ਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਿੰਨੇ ਰਲ ਕੇ ਇਕ ਰਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਸ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭਗਤੀ-ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਵਜੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲੂ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਮੂਲਕ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਪਿਆਰ, ਹੁਲਾਸ ਤੇ ਰਹੱਸ ਰੂਪੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬਹਾਦਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਕਾਵਿ-ਰੰਗ-ਰਸ ਨੂੰ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਕਾਵਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਰਸ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਤੇ ਹਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਕਾਫੀ ਹਦ ਤਕ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਡੂੰਘਿਆਈ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਵਿਆਪਕਤਾ ਹਾਸਿਲ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਸੰਪੂਰਨ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਰਸਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ

9 ਖੇਤਰਾਂ ਵਲ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਉਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਲਵਾਂਗੇ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਚਾਰ ਰਸਾਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਾਂਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਹਾਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ :

(1) ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ

(2) ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ

(3) ਅਦਭੁਤ ਰਸ

(4) ਕਰੁਣਾ ਰਸ।

(1) ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ: ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਮਧੁਰ ਰਸ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਸ ਵਿੱਚ ਪਤੀ - ਪਤਨੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ- ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰੇਮ ਵਰਣਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਆਸਵਾਦਨ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋਣਾ, ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਕਲੇਸ਼ਪੂਰਣ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਵ - ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ੋਕ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਅਭੀਸ਼ਟ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਆਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੇ ਸੁਖ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਨਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ। ਸੰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਗਟ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਜ, ਜਿਵੇਂ ਮਿਲਨ, ਗੱਲ ਬਾਤ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਪਰਸ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਹਿਰਦੇਗਤ ਅਵਸਥਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮੁੱਖ ਰਸ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜਦੋਂ ਸਾਧਾਰਣ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਰਣਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਰਣਨ ਭਾਵੇਂ ਸਾਧਾਰਣ ਪਿਆਰ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤਕ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਿਲਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਦ ਤਕ ਤੜਪ,

10 ਮਿਹਣੇ-ਤਾਨ੍ਹੇ, ਉਲ੍ਹਾਮੇ; ਹਟੋਰੇ, ਗਿਲੇ-ਸ਼ਿਕਵੇ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਜਾਵੇ ਫਿਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਸੰਸਾਰਕ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸੀ ਸਰੂਪ ਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਾਲਾ ਪਿਆਰ ਬਣ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਨੇ ਇਸ ਰਸ ਨੂੰ 'ਮਧੁਰ-ਮਿਲਨ' ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।[188] ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ 'ਰਤੀ' ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਰਤੀ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਰਸ ਸੰਯੋਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਰਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਅਧਿਆਤਮ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਨਾਆਦੇਰ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਮਿਲਨ 'ਦੋ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਆਲਿੰਗਨ' ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੋਈ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਆਲਿੰਗਨ ਹੋਣ ਤੇ ਸਾਰੇ ਬਾਹਰੀ ਜਾਂ ਅੰਦਰਲੀ ਗਲ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੀਵ-ਆਤਮ ਜਦੋਂ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰੀ ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[189]

ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਤਾਂ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਆਤਮ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਰਸ ਤੇ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪਦ ਵਿਚ ਸੁਆਗਤਨ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਉਲਾਸ ਦਾ ਇਕ ਸਜੀਵ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਨ ਹੈ:

ਜੋ ਹਮ ਤੋਰੇ ਰਾਮ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਤੋਰੋ ।।
ਤੁਮ ਸੇ ਤੋਰਿ ਕਵਨ ਸੇ ਜੋਰੋ ॥ ਟੇਕ ॥

ਜੇ ਅਪਣੇ ਮਨ ਹਰਿ ਸਉਂ ਜੋਰਿਓ। ਤੁਮ ਸੇ ਜੋਰਿ ਸਗਲ ਸੇ ਤੋਰਿਓ।

ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੁਮਹਾਰੀ ਆਸਾ ॥ ਮਨ ਕ੍ਰਮ ਬਚਨ ਕਹੈ ਰੈਦਾਸਾ ॥ 190

ਇਹ ਹੈ ਅਟੁੱਟ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਇਕ ਝਲਕਾਰਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ। ਇਨ੍ਹੀ ਤਰਕੀਬਹੀਣਤਾ, ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਰਾਹਣੀ ਵਿੱਚ ਕਰੂੰਦ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਸਜੀਵਤਾ ਨਾਲ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਡੂੰਘਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੂਲੇ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਥੇ ਹੀ ਮੁਕਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ 'ਤੀਰਥ-ਬਰਤ' ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਚਰਨ ਸੇਵਾ ਹੈ ਹਾਂ, ਜਿਧਰ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਈਸ਼ਟ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ :

ਤੀਰਥ ਬਰਤ ਕਾ ਨ ਕਰੌ ਅੰਦੇਸਾ ॥ ਤੁਮਹਾਰੇ ਚਰਨ ਕਮਲ ਕਾ ਮੋਰ ਭਰੋਸਾ ॥

ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਜਾਉਂ ਤਹਾਂ ਤੁਮਹਾਰੀ ਪੂਜਾ ॥ ਤੁਮ ਸਾ ਦੇਵ ਅਵਰ ਨਹੀ ਦੂਜਾ ॥ 191

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪਦ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਦਰ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਅਗਨੀ ਬਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ 'ਮਿਲਨ ਦਾ ਸੁਖ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਉਠ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅਨੂਠੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਰਲਾ ਪਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੇ ਬਿਰਹਨ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ-ਮਿਲਨ ਦੀ ਕ੍ਰਹਿ ਕ੍ਰਹਿ ਮਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ-ਸੂਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕਿਧਰੇ ਬਿਨਾਂ ਮਿਲਨ ਮਰ ਨਾ ਜਾਵਾਂ।

'ਕ੍ਰਹਿ ਕ੍ਰਹਿ ਕ੍ਰਹਿ' ਬਿਰਹਨ ਪਾਵਨ ॥

ਅਤਿ ਸੈ ਸੂਲ ਸਕਲ ਬਹਿ ਜਾਵਨ ॥ ਟੇਕ ॥

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਕਪਟ ਮਨ ਮੋਰ ॥ ਕੈਸੇ ਮਿਲਨ ਕਰੂੰ ਮੈਂ ਤੋਰ ॥ ੧ ॥

ਬਿਖਮ ਬਿਖਮਗਧ ਬਿਖੰਡਨਕਾਰੀ ॥ ਅਸਰਨ ਸਰਨ ਸਰਨ ਤੋਰਾਰੀ ॥ 2 ॥

ਦੇਵ ਦੇਵ ਦਰਬਾਰ ਦੁਆਰੇ ॥ ਰਾਮ ਨਾਮ ਰਵਿਦਾਸ ਪੁਕਾਰੇ ॥ 192

ਸਰੀਰ-ਇਸਤਰੀ ਰਾਮ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਪੁਕਾਰਦੇ। ਅਗਰ ਰਾਮ ਦਾ ਨਾਮ ਪੁਕਾਰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਤਰਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਪਿਆਸ ਹੈ। ਕਾਮ-ਕਰੋਧ ਨੇ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮਨ ਨੂੰ ਕਪਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਮੈਂ ਤੇਰੀ

ਭਜਨ- ਆਰਤੀ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂ। ਬੇਬਸ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਅੰਤ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਰਾਮ ਨਾਮ ਜਪਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ:

ਮਾਧੋ ਸੰਗਤ ਸਰਨ ਤੁਮਾਰੀ ॥ ਜਗਜੀਵਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰੀ ॥ਟੇਕ ॥
ਤੁਮ ਮਖਤੂਲ ਗੁਲਾਲ ਪਰਮਪਦ ॥ ਮੈ ਬਪੁਰਾ ਜਸ ਕੀਰਾ ॥
ਪੀਵਤ ਡਾਲ ਫੂਲ ਰਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ॥ ਸੰਗਤ ਭਏ ਮੁਨੀਰਾ ॥ ੧ ॥
ਤੁਮ ਚੰਦਨ ਹਮ ਅਰਿੰਡ ਬਾਪੁਰੇ ॥ਨਿਕਟ ਤੁਮਾਰੇ ਬਾਸਾ ॥
ਨੀਚ ਬਿਰਖ ਤੇ ਊਚ ਭਏ ਹੈਂ ॥ ਤੇਰੀ ਬਾਸ ਸੁਬਾਸਾ ॥ 2 ॥[193]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਧਰਮ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਵਸਤੂ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰੇ। ਪੂਜਾ ਲਈ ਫੁੱਲ ਭੌਰੇ ਨੇ ਜੂਠੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਚੰਦਨ ਨੂੰ ਸੱਪ ਨੇ ਮੈਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਬਛੜੇ ਨੇ ਥਣ ਤੋਂ ਪੀਕੇ ਹੀ ਜੂਠਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਖੁਦ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੇ ਆਨੰਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਮਨ ਹੀ ਪੂਜਾ ਮਨ ਹੀ ਧੂਪ ॥ ਮਨ ਹੀ ਸੇਊਂ ਸਹਜ ਸਰੂਪ ॥[194]

ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਨ ਜਾਨੂ ਰਾਮ ਤੇਰੀ ॥ ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਕਵਨ ਗਤਿ ਮੇਰੀ ॥[195]

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਮੰਦਿਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਦੇਖਾ ਰਾਮ ਨ ਪਾਪ ਕਰੰਤਾ ਆਹੇ ਅਨੰਤਾ ॥ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਤੇਰਾ ਬਿਰਦੇ ਕਿਉਂ ਹੋਤਾ।ਟੇਕ
ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰ ਕੈਸਾ॥ ਕਨਕ ਕਟਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ ॥ ੧॥
ਤੁਮ ਸਰਬਗਿ ਮੈ ਤੁਮ ਸਭ ਮਾਹੀਂ ॥ ਰੈਦਾਸ ਦਾਸ ਅਸਮਝਿਸਿ ਕਹੈ ਕਹਾਂ ਵੀ ।3॥[196]

(2) ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ: ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਡੰਬਰਾਂ ਅਤੇ ਛਿਣਭੰਗਰਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਤੇ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਰਸ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਨਿਰਵੇਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਸ਼ਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ: ਰਾਮਮੋਹਨ ਪਾਂਡੇ ਸ਼ਮ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸੰਚਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਨਿਰਵੇਦ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸ਼ਮ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਵੇਦ ਵਿੱਚ ਦਰਿਦਰਤਾ, ਈਰਖਾ, ਵਿਆਧੀ ਇਸ਼ਟ ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧ੍ਰਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ਮ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਾਗ-ਦਵੈਸ਼ ਦਾ ਨਿਰਾਕਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[197]

ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸਪਰਕ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ। ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਤਾਂ ਲਗਪਗ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਇਸੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਦੀ ਛਿਣਭੰਗਰਤਾ, ਮਾਇਆਪਰਕ ਅਗਿਆਨ ਕਾਮ-ਮੋਹ ਅਤੇ ਵਿਰਕਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਚਿਤਰ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤਰਸਪਰਕ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤਿਰਸਕਾਰ ਨਿਰਵੇਦ ਹੈ, ਸੰਸਾਰਕ ਛਿਣਭੰਗਰਤਾ ਆਲੰਬਨ ਹੈ, ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸਤਿਸੰਗ, ਗੁਰ-ਉਪਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਉਦੀਪਨ ਹੈ, ਸ਼ਮ ਜਾਂ ਨਿਰਵੇਦ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ, ਗਿਲਾਨੀ ਆਦਿ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਹਨ। ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਰਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਸ਼ਮ ਭਾਵ ਦਾ ਉਦਬੋਧਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਸਫੁਟਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[198]

ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵ-ਵਿਅੰਜਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਪਟਤਾ ਅਤੇ ਵਿਨੀਤਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਪਰਚੈ ਰਾਮੁ ਰਮੈ ਜੇ ਕੋਈ ॥ ਪਾਰਸੁ ਪਰਸੈ ਦੁਬਿਧ ਨ ਹੋਈ ॥ ਟੇਕ ॥
ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਕਲ ਬਿਨਾਸ ॥ ਅਣਦੀਠੈ ਨਾਹੀ ਵਿਸਵਾਸ ॥
ਬਰਨ ਰਹਿਤ ਕਹੈ ਜੋ ਰਾਮ ॥ ਸੋ ਭਗਤਾ ਕੇਵਲ ਨਿਹਕਾਮ ॥ ੧ ॥
ਫਲ ਕਾਰਨ ਫੂਲੀ ਬਨਰਾਈ॥ ਉਪਜੈ ਫਲ ਤਬ ਪੁਹਪ ਬਿਨਾਸੀ ॥
ਗਿਆਨਹਿ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਕਰਾਈ ॥ ਉਪਜੈ ਗਿਆਨ ਤਬ ਕਰਮ ਨਸਾਈ ॥ ੨ ॥
ਬਟਕ ਬੀਜ ਕਾ ਜੈਸਾ ਅਕਾਰ ॥ ਪਸਰਯੋ ਤੀਨ ਲੋਕ ਬਿਸਤਾਰ ॥
ਜਹਾਂ ਕਾ ਉਪਜਨਾ ਤਹਾਂ ਸਮਾਈ ॥ ਸਹਜ ਸੁੰਨ ਮੈਂ ਰਹਯੋ ਲੁਕਾਈ ॥ ੩ ॥
ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਮਨੁ ਪਰਮ ਬੈਰਾਗ ॥ ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਿਨ ਜਪਹੁ ਸੁਭਾਗ ॥
ਘ੍ਰਿਤ ਕਾਰਨ ਦਧਿ ਮਥੈ ਸਯਾਨ॥ ਤਬ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਸਦਾ ਨਿਰਬਾਨ ॥ ੪ ॥[199]

ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਪਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਪਦ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਰਾਮ (ਈਸ਼ਟ) ਨਾਲ ਪਰਿਚਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਮਵੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਰਸ ਤੇ ਲੋਹਾ ਜਦੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਲੋਹਾ ਸੋਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਸ਼ਕਤ ਉਹੀ ਸ਼ਕਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਬਿਨਾਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਕਿ ਉਹ ਬਿਨਾਸੀ ਹੈ ਜਾਂ ਅਬਿਨਾਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਬਰਨ-ਰਹਿਤ ਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਬਿਨਾਸੀ ਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੀਜ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫੁੱਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਫੁਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫੁੱਲ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ , ਭਟਕਣ, ਨਾਲਸ਼ਾਂ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡ, ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪਰਮ ਵੈਰਾਗ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਸੀ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾ ਕਰੋ, ਲਗਾਉ ਨਾ ਰੱਖੋ, ਰਾਮ ਨਾਮ ਜਪੋ। ਰਾਮ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ਹੀ ਭਟਕਣ, ਝਗੜਿਆਂ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਤਨ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜੋ ਰਾਮ ਜਪਦੇ ਹਨ।

ਇਉਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਗਤ ਦੀ ਅਸਾਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੰਗਲ ਕਰਕੇ (ਵਿਰਕਤ ਹੋ) ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਉਂ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਇਸੇ ਸੁਰਤਸੰਧਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਮ-ਜਪਣ ਤੇ ਵੱਡੀ ਵਿਆਕੁਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਦੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਰਮ-ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਮਨ ਸਹਜ-ਸੁਭਾਅ-ਲੋਭਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਲ ਸ਼ਿਲੇ ਦੀ ਸੋਭਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ "ਸ਼ਿਵਰ ਦੇਖਾਂ" ਵਰਗੇ ਯਾਰ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਨਵੀਉਂ ਨਵੀਂ ਬਹਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਮਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿ ਉਠਦੇ ਹਨ :

ਕਹਿ ਮਨ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸੰਭਾਰ ॥
ਮਾਇਆ ਕੇ ਭ੍ਰਮ ਕਹਾਂ ਭੂਲਯੋ, ਜਾਹਿਗੇ ਕਰ ਝਾਰਿ ॥ ਟੇਕ ॥
ਦੇਖਿ ਧੌਂ ਇਹਾਂ ਕੌਨ ਤੇਰੀ, ਸਗਾ ਸੁਤ ਨਹੀ ਨਾਰਿ ॥
ਤੋਰਿ ਉਤੰਗ ਸਭ ਦੂਰਿ ਕਰਿ ਹੈ, ਦੈਹਿਗੇ ਤਨ ਜਾਰਿ ॥ ੧॥
ਪ੍ਰਾਨ ਗਏ ਕਹੁ ਕੌਨ ਤੇਰੋ, ਦੇਖਿ ਸੋਚ, ਬਿਚਾਰਿ ॥
ਬਹੁਰਿ ਇਹ ਕਲਿਕਾਲ ਮਾਹੀ, ਜੀਤ ਭਾਵੈ ਹਾਰਿ ॥
ਯਹੁ ਮਾਇਆ ਸਭ ਥੋਥਰੀ, ਭਗਤਿ ਦਿਸ-ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ॥
ਕਹਿ ਰੈਦਾਸ ਸਤ ਬਚਨ ਗੁਰ ਕੇ, ਸੋ ਜੀਅ ਤੈਂ ਨ ਬਿਸਾਰ ॥ 200

ਮਾਇਆ ਦੇ ਭਰਮ ਵਿੱਚ ਭੁੱਲਿਆ ਫਿਰਦਾ ਇਨਸਾਨ ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥੀ ਸੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਰਸ ਨਾਲ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਭਰਪੂਰ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ।

(3) ਅਦਭੁੱਤ ਰਸ: ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਵਿਸਮਯ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਵਿਸਮਯ ਮਨ ਤੋਂ ਇਕਾਂਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੇ ਅਤੇ ਰੋਕ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ

ਅਧਿਆਤਮ ਰੰਗ ਤਾਂ ਅਦਭੁੱਤ ਦੀ ਸਾਖਸ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ। ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਤਾਰਿਆਂ, ਅਰਥਾਂ, ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਦੀ ਦੁਆਰਾ ਉਦੀਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ - ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਉਲਟ ਬਾਸੀਆਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਵਿਲਖਣਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਇਸ ਰਸ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਦਭੁੱਤ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਬਾਜੀਗਰ ਕੀ ਬਾਜੀ ਜਾਨਨ ਸਭ ਕੌਤਕ ਭਾਵੈ ॥
ਜੋ ਦੇਖੈ ਸੋ ਦੁਹਿ ਰਹੈ, ਤਾਂ ਕਾ ਚੇਤਾ ਸਰਮ ਨ ਪਾਵੈ ॥ 2 ॥
ਮੈਂ ਪ੍ਰਭਿਮਤਿ ਦੇਖ ਸਭ ਲੀਤੇ, ਇਹਿ ਬਿਧਿ ਭੇਦ ਲਖਾਵੈ॥
ਸਭ ਹੀ ਨੇ ਇਕ ਏਕ ਇਹੋ ਹੈ ਗ੍ਰਾਮੋ ਪੀਛੇ ਕਹੈ ਸੁ ਦਿਖਾਵੈ ॥[201]

ਪ੍ਰਭੂ ਜੀ ਤੁਮ ਚੰਦਨ ਹਮ ਪਾਣੀ ॥ ਜਾ ਕੀ ਬਾਸ ਅੰਗ ਅੰਗ ਸਮਾਣੀ ॥
ਪ੍ਰਭੂ ਜੀ ਤੁਮ ਘਨ ਹਮ ਮੋਰਾ ॥ ਜੈਸੇ ਚਿਤਵਤ ਚੰਦ ਚਕੋਰਾ ॥
ਪ੍ਰਭੂ ਜੀ ਤੁਮ ਦੀਪਕ ਹਮ ਬਾਤੀ ॥ ਜਾ ਕੀ ਜੋਤਿ ਬਰੈ ਦਿਨ ਰਾਤੀ ॥
ਪ੍ਰਭੂ ਜੀ ਤੁਮ ਮੋਤੀ ਹਮ ਧਾਗਾ ॥ ਜੈਸੇ ਸੋਨਹਿ ਮਿਲਤ ਸੁਹਾਗਾ ॥ [202]

(4) ਕਰੁਣਾ ਰਸ: ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਉਪੇਖਿਆ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਨੂੰ ਚੋਖਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਮਮਤਾ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਇਰਤਾ ਵਿਵਸ਼ਤਾ ਤੇ ਕਰੁਣਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤ ਭਾਵ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।[203] ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਇਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਟ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਕ, ਵਿਯੋਗ, ਕਸ਼ਟ ਆਦਿ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰੁਣ ਸਾਤਵਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ੋਕ ਆਦਿ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰੁਣ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰੁਣ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਸ਼ੋਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਰਵੇਦ, ਗਿਲਾਨੀ, ਚਿੰਤਾ, ਉਤਸੁਕਤਾ, ਆਵੇਗ, ਮੋਹ, ਵਿਸ਼ਾਦ, ਦੀਨਤਾ,

ਵਿਕਾਸੀ, ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਸੰਸਾਰੀ ਤਾਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਇਕ ਕਰੁਣਾਮਈ ਅਵਸਥਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰੁਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਅਬ ਮੈ ਹਾਰਿਓ ਰੇ ਭਾਈ ॥
ਥਕਿਤ ਭਯਾ ਸਭ ਹਾਲ ਚਾਲ ਤੇ ਲੋਕਨ ਬੇਦ ਬੜਾਈ ॥ ਟੇਕ ॥
ਥਕਿਤ ਭਯੋ ਗਾਇਨ ਅਰ ਨਾਚਨ ॥ ਥਾਕੀ ਸੇਵਾ ਪੂਜਾ ॥
ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਦੇਹ ਥਕਿਤ ਭਈ ॥ ਕਹੁ ਕਹਾਂ ਲੌ ਦੂਜਾ ॥[204]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹੋਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ- ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

(1) ਭਾਈ ਰੇ ਰਾਮ ਕਹਾਂ ਹੈ ਮੋਹਿ ਬਤਾਵੋ ॥
ਸਤਿ ਰਾਮ ਤਾ ਕੇ ਨਿਕਟ ਨਾ ਆਵੈ ॥ ਟੇਕ ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਉਦਾਸ ਭਯੋ ਮੈ ॥ ਕਹਾਂ ਲੋ ਕੈ ਭਾਈ ॥
ਕੇਵਲ ਕਰਤਾ ਏਕ ਸਹੀ ਕਰਿ ॥ ਸਤਿ ਰਾਮ ਤਿਹਿ ਨਾਈ ॥[205]

(2) ਮਰਮ ਕੈਸੇ ਪਾਇਐ ਰੇ ॥ ਪੰਡਿਤ ਨ ਕਹੈ ਸਮਝਾਈ ॥
ਜਾਥੈ ਮੇਰਾ ਆਵਾਗਵਨ ਬਿਲਾਈ ॥ ਟੇਕ ॥ [206]

(3) 'ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ' ਤ੍ਰਿਭਵਨ ਪਾਵਨ ॥
ਅਤਿ ਸੈ ਸੂਲ ਸਕਲ ਬਲਿ ਜਾਵਨ ॥ ਟੇਕ ॥
ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੰਪਟ ਮਨ ਮੋਰ ॥ ਕੈਸੇ ਭਜਨ ਕਰੂੰ ਮੈਂ ਤੋਰ ॥ ੧ ॥
ਬਿਖਮ ਬਿਖਾਦਿ ਬਿਖੰਡਨਕਾਰੀ ॥ ਅਸਰਨ ਸਰਨ ਸਰਨ ਭੈਹਾਰੀ ॥ 2 ॥
ਦੇਵ ਦੇਵ ਦਰਬਾਰ ਦੁਆਰੈ ॥ ਰਾਮ ਨਾਮ ਰੈਦਾਸ ਪੁਕਾਰੈ ॥ [207]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ -ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਰਸ-ਸੰਬੰਧੀ ਨਮੂਨਾ ਲਈਏ ਤਾਂ ਬੇਅੰਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਸੀਮਾਵਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਿਖਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ

ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕਾਫੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ। ਰਸ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਆਧਾਰ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਦਾ ਰਸਸੂਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਨੰਦ ਵਰਧਨ, ਅਭਿਨਵਗੁਪਤ, ਆਚਾਰੀਆ ਮੰਮਟ, ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, ਪੰਡਤ ਜਗਨਨਾਥ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਲਾਸਕੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਾ ਵੀ ਇਕ ਸਵਤੰਤਰ ਵਿਧਾ ਹੈ।

2. <u>ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਣ</u>: ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕਰੂਰ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਹੀਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤਵ ਦਾ ਆਭਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਮਾਨਵ ਲਈ ਸਾਤਵਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਮਾਨਵ ਲਈ ਚਿਰਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਰਾਟ ਅਤੇ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ, ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ, ਕੀਟਸ ਆਦਿ ਪੱਛਮੀ ਕਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਕਵੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਚੇਤਨਾ ਸੱਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦੇ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿਪ੍ਰੇਰਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸ੍ਰੋਤ ਵੱਡਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।[228]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਵਰਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਾਨਵੀ ਹਿਤ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਉਦਾਹਰਣ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਲਿਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰੂਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜਵਾਦ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਲੰਬਨ, ਉਦੀਪਨ, ਅਲੰਕਾਰ, ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਨੀਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਆਤਮਕ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨਾਦੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸਰੋਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਤ੍ਰਾਸ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਕਈ ਕਈ ਉਦੀਪਨ ਆਦਿ ਵਿਵਿਧ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਿਰਗੁਣਮੂਲਕ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੌਂਦਰਯ ਨੂੰ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਮਹੱਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ ਜੋ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਅਧੀਨ ਕਵੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਕ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੌਰ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਵੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਜਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿਸਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਆਤਮ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਧਣੀਆਂ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸਮੇਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਤ ਦਾ ਵੀ ਅਧੀਨ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਕਾਰਤਵ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਸਹਜ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਆਸ਼੍ਰਯ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਨੂੰ ਕਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਪਮਾਨਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਸ਼੍ਰਯ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੇ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਿਰੀਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਰਿਚਾਇਕ ਹੈ।[289]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਤਾਤਵਿਕ ਏਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ ਨਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸ਼ਕਤਿ ਅਤੇ ਅਭੇਦਤਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪਕ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਇਕਤਤਵ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਰਾਮਹਿ ਪੂਜਾ ਕਹਾ ਚੜ੍ਹਾਉ ॥ ਫਲ ਅਰ ਫੂਲ ਅਨੂਪ ਨ ਪਾਉ ॥ ਟੇਕ ॥
ਥਨ ਤਰ ਦੂਧ ਜੋ ਬਛਰੂ ਜੁਠਾਰਿਓ॥ ਪੁਹਪ ਭੰਵਰ ਜਲ ਮੀਨ ਬਿਗਾਰਿਓ॥ ੧ ॥

ਮਲਿਆਗਿਰ ਬੇਧਿਓ ਭੁਇਅੰਗਾ ॥ ਬਿਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਸਹਿ ਇਕੈ ਸੰਗਾ ॥ 2 ॥
ਮਨ ਹੀ ਪੂਜਾ ਮਨ ਹੀ ਧੂਪ ॥ ਮਨ ਹੀ ਸੇਊਂ ਸਹਜ ਸਰੂਪ ॥
ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਨ ਜਾਨੂ ਰਾਮ ਤੇਰੀ॥ ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਕਵਨ ਗਤਿ ਮੇਰੀ ॥ 3 ॥[210]

ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਨ ਆਪਣੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਲੰਕਾਰ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਲਿਏ ਹਨ। ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕ ਢੰਗ ਰਾਹੀਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਾਲੀ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਇਹ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਗੇ ਸਮਰਪਿਤ ਜਾਣਗੇ ਜਦ ਕਿ ਫੁਲ-ਫੁਲ ਭੌਰਿਆਂ ਨੇ ਜੂਠੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਦੁੱਧ ਵਛੂ ਦੇ ਥੰਨੇ(ਬਛੜੇ) ਨੇ ਜੂਠਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਮੱਛੀ ਨੇ, ਫੁਲ ਨੂੰ ਭੌਰੇ ਨੇ, ਅਤੇ ਚੰਦਨ ਨੂੰ ਸੱਪ ਨੇ ਲਿਪਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜ਼ਹਿਰ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਇਕੱਠੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਿਰਫ ਪਰਖ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਠੀਕ ਹਨ, ਜੂਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਇਹ ਮਨ ਦਾ ਵਹਿਮ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਪਰਸ਼ਿਤ ਹੈ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਤੁਮ ਮਖਤੂਲ ਗੁਲਾਲ ਚਰਮਦਾਰ ॥ ਮੈ ਬਪੁਰਾ ਜਸ ਕੀਰਾ ॥
ਪੀਵਤ ਡਾਲ ਫੂਲ ਰਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ॥ ਸਹਜ ਭਏ ਮੁਨੀਰਾ ॥ ੧॥
ਤੁਮ ਚੰਦਨ ਹਮ ਅਰੰਡ ਬਾਪੁਰੇ ॥ ਨਿਕਟ ਤੁਮਾਰੀ ਬਾਸਾ॥
ਨੀਚ ਬਿਰਿਖ ਤੇ ਊਚ ਭਏ (ਹੈ)॥ ਤੇਰੀ ਬਾਸ ਸੁਬਾਸਾ ॥[211]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ 'ਮਖਤੂਲ' ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਮਧੂ-ਰਸ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਮੰਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਨੂਰੀ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪੀਣ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਅਮਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖੋ:

ਦੇਹੁ ਕਲਾਲਨੀ ਏਕ ਪਿਆਲਾ ॥ ਜੈਸਾ ਕਬਹੂ ਹੈ ਮਤਵਾਲਾ ਟੇਕ ॥
ਏ ਰੇ ਕਲਾਲਨੀ ਤੈ ਕਹਾ ਕੀਆ ॥ ਸਿਰਕੇ ਸਾਟੇ ਪਿਆਲਾ ਦੀਆ ॥ ੧ ॥
ਕਹੈ ਸੁਕਲ ਦੇਹੁ ਸਨਮੁਖ ਹੋਈ ॥ ਪੀਵੈ ਪਿਆਲਾ ਮੇਰੇ ਨ ਕੋਈ ॥2 ॥
ਸਕਲ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਮੈਂ ਜਾਨੀ ਸਕਵੈ ॥ ਪੀਵੈ ਰੈਦਾਸ ਗੁਰਮੁਖ ਹਰਖੈ ॥ 212

ਕਵਾਂਚੀ ਕਹਿ ਤੇ ਸੁਕਲ ਦੀ ਪਾਣੀ ਹੈ ਕਿ ਨੂਰੀ-ਮਸਤ-ਪਿਆਲਾ ਪੀਣ ਨਾਲ ਚਿਰਜੀਵੀ ਅਮਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਸਕਲ ਸ੍ਰਿਸਟਿ' ਵਿਚ ਗੱਠੀ ਨੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮੁਖ ਲੋਕ ਉਸ ਗੱਠੀ ਤੋਂ ਰੱਬੀ-ਦਾਰੂ ਪੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। "ਮਨ ਹੀ ਪੂਜਾ ਮਨ ਹੀ ਧੂਪ" ਦਾ ਨੇਮਕ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕਹੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਾਣੀ, ਚੰਦ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਸਤਰਸ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਰਾਤ-ਦਿਨ ਸਤਰਸ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣਾ ਸਥਿਰ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾ ਗ੍ਰਿਸਤ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਰ ਕਾਮੀ। ਉਹ ਕਰਮ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਧੂਪ ਅਤੇ ਧੂਲ ਨਾਲ ਗੰਧਲਾ ਹੋਇਆ ਅਕਾਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਵਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨੈਣ ਕੇ ਰੂਪ-ਚਿਤਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਏ ਹੋਏ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਪ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਅਧਿਆਤਮ ਦੇ ਇਹਨੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰੇ ਹੇਠ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਾਫੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ-ਰੂਪੀ ਭਾਂਡੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪੀ ਸਵਾਂਤ ਬੂੰਦ ਵਿਚ ਤੱਲੀਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸੀਮਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਅਨੂਠਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

486

3.2(ਖ) ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਲਾ: ਕਲਾ ਪੱਖ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਗਿਣੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਲਾ। ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਲਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ :-

(1) ਭਾਸ਼ਾ, (2) ਸ਼ੈਲੀ, (3) ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ, (4) ਅਲੰਕਾਰ,
(5) ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ, (6) ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ, (7) ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਧਾਨ।

3.2(ਖ)(1) ਭਾਸ਼ਾ: ਰਵਿਦਾਸ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਆਧਾਰ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਕਠਿਨਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਾਪਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪ ਲਿਪੀਬੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲਿਪੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੋਧਾਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਕਲਿਆਂ ਕਾਰਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।[213] ਇਸ ਮਿਲਾਵਟ-ਕਾਰਨ ਕਾਵਿ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਅਕਾਰ ਵਿਗੜਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ[25] ਬਦਲੀ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਮੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਕੋਟੀ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਿਆਕਰਣਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੂਲ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਹਿਤ ਨਵੀਂ ਸਿਖਿਆ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਕੀਤਾ, ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਹੱਲ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ

2 ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਜਿਥੇ ਏਕੀਕਰਣ ਦੇ ਗੁਣ-ਗਾਇਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਲੌਕਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੋਹੇ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਾਹਿਤਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਡਾ: ਰਾਮਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਸਧੁਕੜੀ' ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਆਮਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਬੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਕੋਈ ਬਣਾਉਟੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਭਰਪੂਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਰੰਗਤ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪੁੱਜਣ। ਜਨਸਮੂਹ ਨੂੰ ਐਸੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕ-ਬੋਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ। ਸੰਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਿਭਾਅ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਪਿੰਗਲ ਆਦਿ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਪਰ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ, ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਪੂਰਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਜੀਵ ਬਣਾਉਟ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰਸ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਦਭੁੱਤ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਜ, ਅਵਧੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਮਿਸ਼ਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਮਿਲਤਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੈਨਪੁਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ

ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।[214] ਡਾ: ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਜ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਅਵਧੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।[215] ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਖੜੀ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੁਰ ਖਿਚੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ, ਅਵਧੀ, ਖੜੀ ਬੋਲੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਹਿੰਦੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੰਮਿਸ਼ਰਣ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਕਤ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ, ਜੋ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ-ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਵੀਂ ਲੋਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪਰ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਗੂੜ੍ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਹਨ ਉਹ ਠੀਕ ਤੇ ਦਰੁਸਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਸਜਿਤ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਦੇਖੋ :

ਚੂੰ ਤੁਮਾ ਦੇਖ ਤੂੰ ਦਾਨਾ ॥ ਤੇਰਾ ਆਦਿ ਬੇਸਨਾ ॥
~~ਮੈ ਬੇਦਿਆਨਤੀ ਅਬ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ॥ ਬੰਦਾ ਸਿਕਸਤਿ ਰਸਾਨਾ ॥ ਟੇਕ ॥~~
ਮਿਹਰਵਾਂ ਤੂ ਸੁਲਿਤਾਨ ਸੁਲਿਤਾਨਾ ॥ ਬੰਦਾ ਸਿਕਸਤਿ ਰਸਾਨਾ ॥ ਟੇਕ ॥
ਮੈ ਬੇਦਿਆਨਤੀ ਅਬ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ॥ ਸਰਅਦਿ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ॥
ਤੇ ਅਦਲ ਬਰ ਬਖਤ ਬੀਦਾਂ ॥ ਬੇਅਦਲਿ ਬਦਕਾਰ ॥
ਮੈਂ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਗਰੀਬ ਕਮਜ਼ਰਨ ॥ ਕਮਜਿਗਾਂ ਨਫਰਾਰ ॥
ਤੂ ਦਰ ਕਾਦਰ ਦਵਿਦਾਰ ਜਿਗਾਂਵਨ ॥ ਮੈਂ ਹਵਸਾਂ ਗੁਸਿਆਰ ॥
ਸ਼ਬ ਤਨ ਹਸਤ ਪਸਤ ਪਰਾਂ ਪਾਰਦਿ ॥ ਬੰਦਿਸਾਂ ਗ੍ਰਿਸਤਾਰ ॥
ਰੈਦਾਸ ਦਾਸਹਿ ਬੋਲਿ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ ॥ ਦੇਹੁ ਅਬ ਦੀਦਾਰ ॥[216]

ਜਦੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਾਲ ਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਰਲ ਤੋਂ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ

ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਦੀ ਤੋਂ ਸਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਮਰਮ ਕੋਈ ਪਛਾਣੇ ਰੇ ॥ ਪੰਡਤ ਨ ਕਰੈ ਸਮਝਾਈ ॥
ਤਾਂਤੇ ਮੇਰਾ ਅਗਾਅਗਮ ਬਿਨਾਸੀ ॥ ਟੇਕ ॥
ਬਹੁਤ ਬਿਧਿ ਧਰਮ ਨਿਰੂਪੀਐ ॥ ਕਰਤਾ ਦੀਸੈ ਸਭ ਲੋਈ ॥
ਜਿਹਿ ਧਰਮੇ ਭ੍ਰਮ ਛੂਟੇ ਹੈ ॥ ਤਾਂਹਿ ਨ ਚੀਨ੍ਹੈ ਕੋਈ ॥ ੧ ॥
ਅਕਰਮ ਕਰਮ ਬਿਚਾਰੀਐ ॥ ਸੂਟ ਸੁਮਤਾ ਬੇਦ ਪੁਰਾਣ ॥
ਜਾਂ ਕੈ ਹਿਰਦੈ ਤੈ ਭਰਮ ॥ ਕਹਿ ਕਿਨ ਕੇਨ ਕਰੈ ਅਭਿਮਾਨ ॥ 217

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਰਲਤਾ, ਸਰਸਤਾ ਅਤੇ ਸਜੀਵਤਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੇ ਰੈਣਿ ਦੇ ਬਣਜਾਰਿਆ ॥ ਮੈਂ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੰਸਾਰ ਵੇ ॥
ਸੇਵਾ ਚੂਕੇ ਰਾਮ ਦੀ ਬਣਜਾਰਿਆ ॥ ਤੇਰੀ ਬਾਲਕ ਬੁਧਿ ਅਚਾਰ ਵੇ ॥
ਬਾਲਕ ਬੁਧ ਅਚਾਰ ਨ ਦੇਖਦਾ ॥ ਭੂਲਾ ਮਾਯਾ ਜਾਲ ਵੇ ॥
ਕਹਾ ਹੋਈ ਪੀਛੇ ਪਛਤਾਣੇ ਹੋਵੇ ॥ ਜਲ (ਪਹਿਲੇ) ਬਾਂਧੀ ਸਕੂੰ ਨ ਪਾਲਿਓ ॥ 218

ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ ਮੇਰੀ ਤੇਰੀ ਪੰਡਿਤ ਜੈਸਾ ਕਨਕ ਕਟਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ॥ 219

ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਦ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਲਈਏ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁਘੜਤਾ/ਸਹਜਤਾ ਹੈ। ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਿਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਸਕਦੇ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੇਕਰ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਜਿਹੜੀ ਚੇਤਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਤਾਣੀ ਜੇਹੀ ਬਰਾਦਰੀ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਉਦੇਸ਼-ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਬਨਾਰਸ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੇਧ ਦੇਣੀ ਸੀ, ਆਜ਼ਾਦ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਭੁੱਖ ਜਗਾਉਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਰਕੀ ਜਾਣਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੱਸ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜੀ

ਭਾਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ, ਸਮਕਾਲੀ , ਸ਼ਿਸ਼ਟ ਆਦਿ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਹ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਕਾਲੀ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਘੁੰਮ ਕੇ ਪੀੜਿਤ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਮਣੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸੋਧਣ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਵਧਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਬੇਇਨਸਾਫੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ੈਲੀ, ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਛੰਦ, ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਗਿਰਾਵਟ, ਚਲ ਰਹੀ ਅਮਾਨਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਇਕ ਪੁਰਖੀ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਕੇ ਨਵਾਂ/ਨਵੀਂ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਸਰਬਪ੍ਰਵਾਨ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ 'ਸਧੁੱਕੜੀ' ਕਹਿਣਾ, 'ਮਿਸ਼ਰਤ' ਜਾਂ 'ਖਿਚੜੀ' ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਸੰਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸੰਗਿਆ ਸਮਕਾਲੀ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

<u>3.2(ਅ)(2) ਸ਼ੈਲੀ:</u> ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਛਾਪ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪੜ੍ਹ ਜਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਜਿੰਨੀ ਮੁਹਾਰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਸਮਕਾਲੀ ਅਨੇਕ ਬੋਲੀਆਂ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ

ਨੂੰ ਹੈ। ਉਹ ਸੇਵਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸੰਕੇਤਾਤਮਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਿਲਨ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਦੀ ਸਮਰਥ ਨਾ ਹੁੰਦੇ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਖੜਤਾ, ਨਿਡਰਤਾ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਿਨਮਰਤਾ ਅਤੇ ਮਧੁਰਤਾ ਵੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ। ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜਿੰਨਾ ਅਰਥਾਂ ਕਸ ਨਾਲ ਹੈ ਓਨਾ ਕਵੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਸਾਧਕ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਧਕ-ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਸਰਲ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਭਾਵ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਅਤੁਲ ਝਾਕੀ ਤਰੰਗਿਤ ਹੋ ਉਠੀ ਹੈ। ਡਾ: ਰਾਮਚੰਦਰ ਪਾਂਡੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜਿੰਨਾ ਅਰਥਾਂ ਕਸ ਨਾਲ ਹੈ ਓਨਾ ਕਵੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤਸ਼ੈਲੀ ਪਾਂਡਿਤੀ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਰੀਤੀਆਂ ਕਸੌਟੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਪਯੁਕਤ ਨਹੀਂ। ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਰੂਪ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਏ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਰਸ ਦੀ ਰਮਣੀਕਤਾ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਨ।[220]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਾਵਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਉਦੀਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਾਧਿਅਮ 'ਪਦ' ਅਤੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ-ਤੱਤ ਦਾ ਸਰਲ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੈ। 'ਕਬੀਰ, ਰੈਦਾਸ ਆਦਿ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਭਾਵਪੂਰਣ ਭਗਤ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਭਾਵ-ਆਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਪੂਰਵ ਤੱਲੀਨਤਾ ਨਾਲ ਆਰਾਧਕ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਦੇ ਕੋਮਲਤਮ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮ-ਵਿਭੋਰਤਾ ਜਾਂ ਅਨੰਦ ਵਿਭੋਰ ਹੋਣ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ ਤੇ ਅਕਾਰਣ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।'[221] ਭਾਵਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਉਠੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਵਿਰਹਣੀ ਆਤਮਾ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਉਠੀ ਹੈ,

ਵਿਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਮਰਮਸਪਰਸ਼ੀ ਚਿਤਰ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਮਯਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ੈਲੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਖੀਆਂ, ਦੋਹੜੀਆਂ, ਵਿਚਾਰ-ਗੋਸ਼ਟੀ ਰਮੈਣੀ ਪਦਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵਨ, ਜੀਵ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਸਵਿਸਥਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸਾਰੇ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਕਸੁਰਤਾ, ਸਹਿਚਾਰਤਾ, ਜਾਤ-ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ, ਵਰਣ-ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਰੰਗ ਆਦਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਇਨਸਾਫ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਸਹਜਪੂਰਣ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ, ਜੋ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਸੀ, ਦੁਆਰਾ ਅਸਮਾਜਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਾਂਤੀ ਲਿਆਕੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣਾ ਸੀ।

ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਖੰਡਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਰਹਿਸਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀਆਂ। ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸ਼ੈਲੀ ਖੰਡਨਾਤਮਕ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਮਿਥਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸੰਤ ਸਮਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮੁੱਖੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਜਾਤੀਗਤ ਭੇਦ-ਵਿਭੇਦਾਂ, ਜਪ, ਤਪ, ਰੋਜ਼ਾ, ਨਮਾਜ਼ ਆਦਿ ਬਾਹਰੀ ਆਚਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੈਤਿਕ ਕਰਤੱਵ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਦਾਰ ਮਨਾਂ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਅੰਦਰ ਕਟੂਰਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਕਠੋਰ ਬਾਣੀ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਖੰਡਨ-ਮੰਡਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਅੰਗ ਉਕਤੀਆਂ। ਵਿਅੰਗ ਕਲਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਦੇਣ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮਸਰੂਪ ਕਬੀਰ ਵਰਗਾ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਵਿਰਤਾਂਤ ਸਾਹਿਤ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਧਰੇ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੀ ਵਿਅੰਗਮੂਲਕ ਜੁਗਤੀ ਤੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਉਹ ਮਿੱਠਾ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ:

(1) ਰੈਦਾਸ ਤੂ ਕਾਵੰਚ ਫਲੀ, ਤੁਝੇ ਨ ਛੀਪੈ ਕੋਇ ॥

(2) ਚਰਨ ਪਤਾਲ, ਸੀਸ ਅਸਮਾਨਾ, ਸੋ ਠਾਕੁਰ ਕੈਸ ਸੰਪੁਟ ਸਮਾਨਾ ॥

(3() ਖਰਿਤ ਸ਼ਬਦਉ ਜਾਮਨ ਸਭ ਨਾਰਨ, ਰਾਮਜੀ ਸੇਵਾ ਪੂਜਾ ॥

ਰਹੱਸਆਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। 'ਜਨ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛਿਪਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸ ਤੋਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਚਮਤਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਬੋਧੀ-ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਰਹੱਸਆਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ'।[222] ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕਬੀਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਤੱਤਵ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਆਦਰਸ਼ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਇਕੋ ਸੀ, ਉਦੇਸ਼-ਆਦਰਸ਼ ਇਕੋ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

3.2(ਖ)(3)ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ: ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਨ: (1) ਅਭਿਧਾ (2) ਲਕਸ਼ਣਾ ਅਤੇ (3) ਵਿਅੰਜਨਾ।

(1) ਅਭਿਧਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣੀ ਹੋਵੇ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਤੁਕਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:

ਐਸਾ ਧਯਾਨ ਧਰੋ ਬਨਵਾਰੀ॥ ਮਨ ਪਵਨ ਦਿੜ ਸੁਖਮਨ ਨਾਰੀ ॥ਟੇਕ॥
ਸੋ ਜਪੁ ਜਪੋ ਜੋ ਬਹੁਰਿ ਨ ਜਪਣਾ ॥ ਸੋ ਤਪ ਤਪੋ ਜੋ ਬਹੁਰਿ ਨ ਤਪਣਾ ॥
ਸੋ ਗੁਰ ਕਰੋ ਜੋ ਬਹੁਰਿ ਨ ਕਰਨਾ ॥ ਐਸੇ ਮਰੋ ਜੋ ਬਹੁਰਿ ਨ ਮਰਨਾ ॥ 223

ਇਸ ਪਦ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਅਰਥ ਹਨ, ਜੋ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਨਵਾਰੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਧਿਆਨ ਧਰੋ ਕਿ ਮਨ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਵਿੱਚ ਖੁਭ ਜਾਵੇ। ਵਿਖਾਵੇ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਤਾਪ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਉਹ ਸਿਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਚਲੋ, ਜਿਹੜੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਬੋਧ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵੇ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਮੌਤ ਮਰੋ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਨਾ ਮਰਨਾ ਪਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਥਕਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਸਰਸਤਾ ਵੀ ਹੈ।

(2) ਲਕਸ਼ਣਾ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ: ਇਹ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਅਰਥ ਲਏ ਜਾਣ ਅਰਥਾਤ ਸਾਧਾਰਣ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮਾਂ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਅਰਥ ਨਿਕਲਣ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅਭਿਦਾ ਅਰਥਾਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥਾਂ ਤਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਅਰਥ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਭਿਦਾ ਅਰਥ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਲੁਕਿਆ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਤਉ ਤੁਮ ਕਾਰਨਿ ਕੇਸਵੇ ॥ ਲਾਲਚਿ ਜੀਵ ਲਾਗਾ ॥
ਨਿਕਟ ਨਾਥ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਨਹੀਂ ॥ ਮਨ ਮਦ ਅਭਾਗਾ॥ ਟੇਕ ॥
ਸਾਗਰ ਸਲਿਲ ਸਰੋਦਿਕਾ ॥ ਜਲ ਥਲ ਅਧਿਕਾਈ ॥
ਸਵਾਂਤ ਬੂੰਦ ਕੀ ਆਸ ਹੈ ॥ ਪੀਵ ਪ੍ਰਿਆਸ ਨ ਜਾਈ ॥ ੧ ॥ 224

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲਕਸ਼ਣਾ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਉਦਾਹਰਣ ਮਾਤਰ ਹੀ ਪਦ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(3) ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀ: ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਪਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਅਭਿਦਾ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਣਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਰਥ ਵਿਅੰਜਤ ਹੋਵੇ, ਉਦੋਂ ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ : (1) ਸ਼ਾਬਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਅਤੇ (2) ਅਰਥਾਕਤ ਵਿਅੰਜਨਾ। ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਬਦ - ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਏਥੇ ਦੇਣੀ ਕਾਫੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕੇਗਾ :

ਕਹਾ ਸੂਤੇ ਮੁਗਧ ਨਰ ਕਾਲ ਕੇ ਮੰਝਿ ਮੁਖ ॥
ਤਜਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚਿਤਵਤ ਅਨੇਕ ਸੁਖ ॥ ਟੇਕ ॥
ਜਤਨ ਜਾਧਨ ਜਾਪ ਰਟਨ ਤੀਰਥ ਦਾਨ ॥ ਔਖਧੀ ਰਸਿਕ ਗਦਮੂਲ ਦੇਤਾ ॥
ਨਾਤ ਦਰਸਨਿ ਜਰਜਰੀ ਰਾਮ ਸੁਮਿਰਣ ਸਰੀ ॥
ਭਣਤ ਰੈਦਾਸ ਚੇਤਹਿ ਚੇਤਾ ॥ 6 ॥ [225]

3.2 (ਅ)(4) ਅਲੰਕਾਰ : ਇਹ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਜ ਕੇ ਸਾਧਾਰਣ ਤੱਥ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਹਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਵਿ - ਸਿਰਜਣ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਵਰਗ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਤਿਤਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੰਕਾਰ - ਮਧੁਰਤਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮਾਪਦੰਡ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਲੰਕਾਰ ਯੋਜਨਾ ਦੁਆਰਾ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸੌਂਦਰਯ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਵਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਮੂਲ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਅਲੰਕਾਰ - ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਰਾਇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾ ਕਾਵਿ - ਮਨੋਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਪੱਧਤੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ - ਆਦਰਸ਼ ਅਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਅਧਾਰਮਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਡਾਕਟਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

The element of social protest in medieval Indian poetry is thus to be related both to the innovation of new forms of religious faith and the quest for a new God. Both these, as a matter of fact are the nodel points of the common man's search for a new human identity as also of the divine kingdom on earth.[226]

ਐਸੇ ਹਨ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਮਹਰ ਸਿੰਘ ਮੱਧ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਮਾਜਕੀ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

....I would like to refer to the numinous poetry of Ravidas more particularly to his description of the ,"City of no Sorrow" (Beghampura) which is meaningful both as a spiritual allegony and as an averse allusion to the city of man full of sorrows and sufferings. Among the attributes of the "city of no sorrow" , is the equality of its citizens, there being no gradation relegating some to the second and others to the third position in this quest and such search the influence of regenerative ideals of equality introduced by Islam is as much evident as the inherent capacity of Indian Culture for self-renewal and transformation by referring itself back to its inner humanistic impulses."[227]

ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਜਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ। ਸੰਤਾਂ ਲਈ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਸੀ, ਸਾਧਯ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੋਕ ਸੰਤ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਨ, ਕਵੀ ਨਹੀਂ। ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਾਹਨੀ ਲਈ ਇਕ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਪਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਨਿਰੂਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਜਵਾਲਾ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਵੀ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਸੌਂਦਰਯ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਸਮੀਰ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

<u>3.2(ਅ)(5) ਸ਼ਬਦ-ਅਲੰਕਾਰ:</u> ਭਾਵੇਂ ਤਾਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ-ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅੱਖਰਾਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਖਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

<u>ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ:</u> ਜਿਥੇ ਸੁਰ ਭਿੰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਜਾਂ ਕਈ ਵਿਅੰਜਨ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਇਕ ਹੀ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਆਉਣ, ਉਥੇ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਵਿੱਚ ਨਾਦ-ਸੌਂਦਰਯ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਤਤਵ ਦੀ ਵਾਧੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਛੇਕ-ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਜਾਂ ਵੱਧ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਦੋ ਵਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਛੇਕ-ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ:

> ਮਨ ਮੇਰੀ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਬਿਚਾਰ ।
> ਆਦਿ ਅੰਤ ਅਨੰਤ ਪਰਮਪਦ, ਸੰਸਾ ਸਕਲ ਨਿਵਾਰ ॥[228]

ਵ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਜਾਂ ਵੱਧ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਸਮਤਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੋਣ ਤੇ ਵ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਛੰਦ ਦੇ ਚਰਣ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਵਰਣ ਜਾਂ ਵਰਣਾਂ

ਦੀ ਮੈਤਰੀ ਨਾਲ ਅੰਤਿਅ-ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਜਾਣੀ ਹੈ। ਤਤ ਮ ਤਗਤਿ ਸੁਜਾਨ। ਜੋ ਨਉ ਸਾਰ ਸੁ ਨਹਿ ਪਹਿਚਾਨ।।[229]

__ਵੀਪਸਾ__: ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਮਨੋਵਿਕਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀਪਸਾ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ 'ਹਰਿ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਵਰਤਕੇ ਆਪਣੀ ਅਨੰਦਮਈ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੀਪਸਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਸਹਜ ਵਿਧਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ:

ਹਰਿਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰੇ। ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਜਨ ਗਏ ਨਿਸਤਰੇ।[230]

ਮੁਕੰਦ ਮੁਕੰਦ ਜਪਹੁ ਸੰਸਾਰ। ਬਿਨੁ ਮੁਕੰਦ ਤਨੁ ਹੋਇ ਅਉਹਾਰ ॥
ਸੋਈ ਮੁਕੰਦ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਦਾਤਾ, ਸੋਈ ਮੁਕੰਦ ਹਮਰਾ ਪਿਤ ਮਾਤਾ॥[231]

__ਯਮਕ:__ ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਵਾਕ ਦੀ ਆਵ੍ਰਿਤੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਯਮਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਦੋ ਜਾਂ ਵੱਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਆਵ੍ਰਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯਮਕ ਵੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ: ਅਭੰਗਪਦ ਅਤੇ ਸਭੰਗਪਦ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਯਮਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਸਮ ਜੋਤਿ। ਜੋਤਿ ਮੈ ਕਿਛਮਿਨ ਕਰੈ ਕਦਹੂ ਹੈ॥[232]

ਜੋਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਰਥ ਹਨ: ਪਹਿਲੀ ਜੋਤ ਪ੍ਰਭੂ, ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਸ਼ੁਭਮ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਭੰਗਪਦ ਯਮਕ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

__3. 2(ਖ) 6. ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ:__ ਜਦੋਂ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਬਦ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਅਰਥ ਤੇ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬਦਲ ਰੱਖ ਦੇਣ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

(1) ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ

(2) ਅਨੰਨ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ

(3) ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ

(4) ਉਦਾਹਰਣ

(5) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ

(6) ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ

(7) ਤਦਗੁਣ

(8) ਅਤਿਉਕਤਿ

(9) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੋਕਤੀ

(1) ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ: ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਰੂਪ-ਗੁਣ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਦੂਜੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਸਤੂਆਂ ਜੋ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵੱਧ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਤਾ ਦਰਸਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਉਪਮਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਕਣੀਆਂ ਚੋਖਾ ਰਸਿਕਾਂ ਮਾਣ ਸਕਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਲਤਾ ਹੈ, ਤਿੱਖਾਪਨ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਲ ਖਿੱਚਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇਖੋ:

ਬਟਕ ਬੀਜ ਜੈਸਾ ਆਕਾਰ, ਪਸਰਿਓ ਤੀਨ ਲੋਕ ਬਿਸਤਾਰ ॥
ਜਹਾਂ ਕਾ ਉਪਜਨਾ ਤਹਾਂ ਸਮਾਈ ॥ ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਮੈ ਰਮਿਓ ਗੁਸਾਈ ॥[233]

(2) ਅਨੰਨ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ: ਇਹ ਉਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਕਿਸਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਲਾਸਾਨੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

ਮਾਧਵੇ ਕਾ ਕਹਿਯੇ ਭ੍ਰਮ ਐਸਾ॥ ਤੁਮ ਕਹਿਯਤ ਹੋਹੁ ਨ ਜੈਸਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਜਬ ਹਮ ਹੁਤੇ ਤਬੈ ਤੁਮ ਨਾਹੀ ॥ ਅਬ ਤੁਮ ਹੋ ਮੈ ਨਾਹੀ ॥
ਕਨਕਾ ਏਕ ਜਾਣੀ ਜਲ ਭਰਾਤਾ ॥ ਜਬ ਘਟ ਜਲ ਭਿਦਿ ਸੋਈ ॥
ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਭਗਤਿ ਏਕ ਉਪਜੀ॥ ਸਹਜੈ ਹੋਇ ਸੋ ਹੋਈ ॥ [234]

(3) <u>ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ:</u> ਰੂਪਕ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਸੰਗ ਅਤੇ ਨਿਰੰਗ। ਸੰਗ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰੰਗ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਆਤਮਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ/ਅਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੂਪਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਧੁਰ ਰਹਿਸ-ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਪਈ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਉਪਮਾਨ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਲੌਕਿਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪਕ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ: ਬਣਜਾਰਾ, ਬਾਜ਼ੀਗਰ, ਦੀਪਕ, ਮਛਲੀ, ਭ੍ਰਮਰ, ਚੰਦਨ ਆਦਿ। ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਰੇ ਮਨ ਮਾਛਲਾ ਸੰਸਾਰ ਸਮੁੰਦੇ, ਤੂ ਚਿਤ੍ਰ ਬਚਿਤ੍ਰ ਬਿਚਾਰਿ ਰੇ ॥ [235]

ਅਬਿਗਤ ਨਾਥ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇਵਾ। ਮੈ ਕਿਆ ਜਾਨੂੰ ਤੁਮਹਾਰੀ ਸੇਵਾ॥ ਟੇਕ ॥
ਬਾਂਧੂੰ ਨ ਬੰਧਨ ਛਾਊਂ ਨ ਛਾਯਾ॥ ਤੁਮਹੀ ਹੂ ਸੇਊ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਯਾ ॥
ਚਰਣ ਪਤਾਲਿ ਸੀਸ ਅਸਮਾਨਾ ॥ ਸੋ ਠਾਕੁਰ ਕੈਸੇ ਸੰਪਟ ਸਮਾਨਾ ॥ [236]

ਮਨ ਮੇਰੇ ਸੋਈ ਸਰੂਪ ਬਿਚਾਰ ॥
ਆਦਿ ਅੰਤ ਅਨੰਤ ਪਰਮ ਪਦ ।। ਸੰਸੈ ਸਕਲ ਨਿਵਾਰ । [237]

(4) <u>ਉਦਾਹਰਣ ਅਲੰਕਾਰ:</u> ਜਿਥੇ ਦੋ ਸਾਧਾਰਣ ਧਰਮ ਵਾਲੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ

ਸਮਤਾ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਣ ਅਲੰਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਦ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਭੇਦ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਗਹਿਣੇ ਦੇ ਕਹਿਣੇ, ਜਲ ਅਤੇ ਜਲ ਦੀ ਲਹਿਰ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ-ਨਿਰੂਪਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

> ਕਨਕ - ਕੁੰਡਲ, ਸੂਤ - ਪਟ - ਜੁਦਾ, ਰੰਜੁ ਭੁਯੰਗ ਭ੍ਰਮ ਜੈਸਾ ॥
> ਜਲ ਤਰੰਗ ਪਾਹਨ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਜਯੋਂ, ਬ੍ਰਹਮ - ਜੀਵ ਦੁਤਿ ਐਸਾ[238] ॥

(5) <u>ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ:</u> ਉਪਮੇਯ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਧਰਮ ਦਾ ਜਿਥੇ ਵੀ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਭਾਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਚਰ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪਾਦਕ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੂਹ ਵਿੱਚਲੇ ਡੱਡੂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਈ ਜਗਿਆਸੂ, ਜੋ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

> ਕੂਪ ਭਰਿਉ ਜੈਸੇ, ਦਾਦਿਰਾ ਕਛੂ ਦੇਸੁ ਬਿਦੇਸੁ ਨ ਬੂਝ ॥
> ਐਸਾ ਮੇਰਾ ਮਨ ਬਿਖਯ-ਬਿਮੋਹੀਆ, ਕਛੂ ਆਰ-ਪਾਰ ਨ ਸੂਝ[239] ॥

(6) <u>ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਅਲੰਕਾਰ:</u> ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹੋ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਜਿਹਾ ਜਾਪੇ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਦਿ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵੀ। ਇਹ ਕਥਨ ਸੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਆਭਾਸ ਦੇਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ

ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ:

ਜੋ ਮਨ ਹਿੰਦੇ ਸੋਈ ਬਾਂਧ॥ ਆਪਸ ਲੀਨੀ ਚੀਨੀ ਰਾਂਧ॥
ਜਲ ਮੈਂ ਜੈਸੇ ਤੂੰਬਾ ਤਿਰੈ॥ ਪਰਚੈ ਪਿੰਡ ਜੀਵੈ ਮਰੈ ਮਰੈ॥[240]

ਤੂੰ ਅਕਲ ਅਪ੍ਰਮਿ ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ ਬ੍ਰਹਮੀਕ ਰਸ ਸੁਧ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਗਟ ਮਨੀਆ॥
ਤੂੰ ਸਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਸੀ ਨਿਰਵਿਕਾਰ॥
ਹਰਿ ਅਜਨ ਨਿਰੰਜਨ ਬਿਮਲ ਅਪ੍ਰਮੇਯ॥
ਤੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਸਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਅਵਿਗਤ ਮਮ ਭਿਗਤਿ ਪਰਮੁਕਿਤ॥
ਸੁਰਦਾਸਹਿ ਭੂਣ ਸਧਾਨ ਦੇਹ॥[241]

(7) <u>ਤਦ ਗੁਣ ਅਲੰਕਾਰ:</u> ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਨਾਲ ਦੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਤਦਗੁਣ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤਦਗੁਣ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਲਿਖਤ ਹੈ:

ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੁਮ ਨਾਹੀ, ਅਬ ਤੁਮ ਹੀ ਹਮ ਨਾਹੀ॥
ਅਨਿਲ ਅਗਮ ਜੈਸੇ ਲਹਰ ਮਇ ਓਦਧਿ, ਜਲ ਕੇਵਲ ਜਲ ਮਾਂਹੀ॥[242]

(8) <u>ਅਸੰਗਤਿ ਅਲੰਕਾਰ:</u> ਜਿਥੇ ਕਾਰਣ, ਕਾਰਜ, ਸਥਾਨ, ਕਾਲ ਆਦਿ ਦੀ ਨਿਯਮ ਵਿਰੁੱਧ ਸਥਿਤੀ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਸੰਗਤਿ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਤੁਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੀਦਾਰ ਦੀ ਦੇਣੀ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ-ਸਮਰਪਣ ਅਸੰਗਤਿ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਸਉ ਮਨ ਕੀ ਜੁ ਮਨ ਕੇ ਸਾਧ; ਬਿਨ ਦੇਖੇ ਬਿਲੋਕ ਸਮਾਣ॥[243]

(9) <u>ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੋਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ:</u> ਜਿਥੇ ਕਾਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੋਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਣ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਪੜ੍ਹੇ ਸੁਣੇ ਕੁਛ ਸਮਝਿ ਨ ਪਰਿਓ, ਸਭੁ ਠਉਰੁ ਭਾਵ ਨ ਦਰਸੈ ॥[244]

ਉਪਰੋਕਤ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਅਲੰਕਾਰ-ਯੋਜਨਾ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ, ਸਰਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਉਤਪਾਦਕ ਹੈ। ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਧੀ ਅਤੇ ਰਸਪੂਰਣ ਬਣੀ ਹੈ।

<u>3.2(ਅ)7. ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਧਾਨ:</u> ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਅਰਥ ਹੈ-ਸੰਕੇਤ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਚਿਤ੍ਰ ਜਾਂ ਰੂਪ ਪਰੰਤੂ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸਮਰਥ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵਾਲਾ ਚਿਤਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਜਿਉਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਖੋਜ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਲਗਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:-

(1) ਦੰਪਤੀ (ਦਾਮਪਤਯ) ਪ੍ਰਤੀਕ।
(2) ਵਾਤਸਲਯ ਪ੍ਰਤੀਕ।
(3) ਦਾਸਯ ਪ੍ਰਤੀਕ।
(4) ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ।
(5) ਪਰਿਵਾਰਿਕ "।
(6) ਸਿੱਖਿਆਮੂਲਕ "।
(7) ਰੂਪਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਕ।
(8) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ।

<u>(1) ਦੰਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕ:</u> ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਾਲਾ ਪਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਮਧੁਮਈ ਕੋਮਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਆਪਸੀ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਦੀ ਸਮਝ, ਸਮਰਪਣ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਦੁੱਖ-ਸੁਖ ਦੀ ਸਾਂਝ ਆਦਿ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਠੀਕ ਇਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪਤੀ ਨਾਲ ਦੰਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪਤਨੀ ਰੂਪੀ ਜਗਿਆਸੂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਵੀ ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ 'ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ' ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ 'ਪਤੀ-ਪਤਨੀ' ਵਾਲਾ ਜੋ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਆਹ ਭਾਵੇਂ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਆਹ ਵਾਂਗ ਆਰਜ਼ੀ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਖਿਚਾਵੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਵਿਆਹ ਸਦੀਵੀ, ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਇਕਤਰਫਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਖਮ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ, ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਦਾ ਸਹੀ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਨੂੰ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਅਲੂਣੀ ਸਿਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਪੂਰਨ ਸਵੈ-ਸਮਰਪਣ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਤਮਕ ਲਗਨ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਦੀ ਆਤਮਾ 'ਵਹੁ' ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਵਰ' ਹੈ। ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਦੰਪਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਵਿਰਹਾ ਅਤੇ ਮਿਲਨ ਦੀਆਂ ਮਧੁਰ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਧੁਰ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ-ਇਸ਼ਟ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹ ਸੰਬੰਧ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਰਹਾ ਭਾਵ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਵਹੁ ਸੁਆਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ-ਸੁਆਮੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਪਲਟਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਸ ਸਉ ਕਤ ਜਾਣੈ ਪੀਰ ਪਰਾਈ, ਜਾ ਕੇ ਅੰਤਰ ਦਰਦ ਨ ਪਾਈ ॥
ਦੁਖੀ ਦੁਹਾਗਨਿ ਦੋਇ ਪਖ-ਹੀਨੀ, ਨੇਹ-ਨਿਰੰਤਰ ਦੀ ਭਗਤਿ ਨ ਕੀਨੀ॥
ਸਰਾਤੀ-ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪੰਥ ਦੁਹੇਲਾ, ਸੰਗ ਨ ਸਾਥੀ ਗਵਨ ਇਕੇਲਾ ॥
ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਰ ਸੁਹਾਗਨਿ ਜਾਣੈ, ਤਜ ਅਭਿਮਾਨ ਸੁਖ ਰਲੀਆਂ ਮਾਣੈ ॥
ਤਨ ਮਨ ਦੇਇ ਨ ਅੰਤਰ ਰਾਖੈ, ਰਾਮ ਰਸਾਇਨ ਰਸਨਾ ਚਾਖੈ ॥
ਦੁਖਿਆਰ ਦਰਦ ਮੰਦ ਦਰ ਆਯਾ, ਬਹੁਤ ਉਡੀਕ ਜਵਾਬ ਨਹਿ ਪਾਯਾ ॥
ਕਹ ਰੈਦਾਸ ਸ਼ਰਣ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇਰੀ, ਜੋ ਜਾਣਹੁ ਸੋ ਕਰੋ ਗਤਿ ਮੇਰੀ ॥[245]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸੁਹਾਗਣ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਭਿਮਾਨ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੁਖਪੂਰਣ ਸੁਆਮੀ ਨਾਲ ਰਮਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਅਭਿੰਨਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਵਿਰਹਣੀ 'ਵਹੁਟੀ' ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪੀ 'ਪਤੀ' ਤੋਂ ਵਿਛੜੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਇਤਨੀ ਦੁਖੀ ਹੈ ਕਿ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਪੀਆ ਦੇ ਸੰਗ ਰਹਿਣ ਲਈ ਤਰਸਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਲਾਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜੋਬਨ ਬੀਤ ਗਇਆ ਹੈ, ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਵਿਰਹਾ-ਵਿਆਕੁਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਢੋਰੇ ਵਾਂਗ ਖਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਕਿਵੇਂ ਬਤੀਤ ਕਰੇਗੀ:

ਨਰਹਰਿ ਚੰਚਲ ਮਤਿ ਮੇਰੀ ॥ ਕੈਸੇ ਭਗਤਿ ਕਰਉਂ ਰਾਮ ਤੇਰੀ ॥ ਟੇਕ ॥
ਤੂੰ ਮੋਹਿ ਦੇਖੈ ਹੌ ਤੋਹਿ ਦੇਖੂ ॥ ਪ੍ਰੀਤ ਪਰਸਪਰ ਹੋਈ ॥
ਤੂ ਮੋਹਿ ਦੇਖੈ ਤੂ ਤੋਹਿ ਦੇਖੂ॥ ਏਹ ਮਤਿ ਸਭ ਬੁਧਿ ਖੋਈ॥[246]

(2) ਵਾਤਸਲ ਪ੍ਰਤੀਕ: ਲੋਕਾਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਮਾਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰਖਦੇ ਵਾਤਸਲ ਪ੍ਰਤੀਕ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ "ਤੂਹ ਸਮੇਰ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭ, ਠਾਕੁਰ ਪਿਤਹਿ ਸਭ ਮੇਰਾ" ਅਤੇ " ਜਨ ਕੋ ਤਾਰਿ - ਤਾਰਿ ਬਾਪ ਰਮਈਆ" ਆਦਿ ਕਹਿਕੇ ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸਹਜ ਵਾਤਸਲ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ 'ਜਨਨੀ' ਕਹਿਕੇ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮਭਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁੱਤਰ

ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਕਰਦੇ ਚਲਿਣ ਤੇ ਵੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

(1) ਸੁਤ ਸੇਵਕ ਸਦਾ ਅਸੋਚ, ਠਾਕੁਰ ਪਿਤਹਿ ਸਭ ਸੋਚ॥ ॥
ਰੈਦਾਸ ਬਿਨਵੈ ਕਰ ਜੋਰਿ । ਅਜੈ ਸਹਜੈ ਸੁਮ ਮੋਹਿ ਨ ਖੋਰਿ ॥ ॥
ਸੁ ਗਊ ਪੁਕਾਰਤਾ ਅਧਰਮ ਸੋਚ ॥ ਕਹਿ ਸਾਧੂ ਕਰੇ ਕਿਨ ਲੋਚ ॥[247]

---

(2) ਤੂ ਮੋਹਿ ਦੇਖੈ ਹੋ ਤੋਹਿ ਦੇਖੂ ॥ ਪ੍ਰੀਤ ਪਰਸਪਰ ਹੋਈ ॥
ਤੂ ਮੋਹਿ ਦੇਖੈ ਤੂ ਤੋਹਿ ਦੇਖੂ ॥ ਬਿਮਲ ਮਤਿ ਸਭ ਬੁਧਿ ਖੋਈ ॥[248]

<u>(3) ਵਾਤਸਲ ਪ੍ਰਤੀਕ:</u> ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਭਗਤ ਨੂੰ ਬਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭ ਨੂੰ ਬਾਲ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਟ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆਂ, ਬਾਬਾ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਆਦਿ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭ ਨੂੰ ਖੋਟ ਪਸਰਿਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਵਾਤਸਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। "ਮੈਂ ਬਪੁਰਾ ਸਾਂਈਂ ਸਰਣਾਗਤਿ ਤੇਰੀ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਹੁ ਮੈਂ ਬਾਰਿਕ ਤੇਰਾ।" "ਤੂੰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਮਿਹਰਬਾਨਾਂ ਦਿਲਾ ਸਲਾਮਤਾ ਖਾਣਾਂ" ਕਹਿਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭ-ਈਸ਼ਟ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਭਾਵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਥਾ ਕਹਾ ਲੇਖ ਤੂੰ ਵਾਲਾ॥ ਤੇਰਾ ਆਦਿ ਬੋਲਣਾ ॥
ਤੂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਮਿਹਰਬਾਨਾ ॥ ਦਿਲਾ ਸਲਾਮਤਿ ਖਾਣਾ ॥ ਟੇਕ ॥
ਮੈਂ ਗੁਨਿਆਰਨੀ ਬਦ ਕਾਰ ਹੈ ॥ ਮਸਕਿਨ ਬਦਖੁਦਕਾਰ॥
ਮੈ ਗੁਨਹਗਾਰ ਕਮੀਨ ਕਾਫਿਰ ॥ ਕਮਦਿਲਾਂ ਕਮਤਾਰ ॥
ਤੂ ਦਰ ਕਾਦਰ ਕਰੀਮਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ॥ ਮੈਂ ਕਰਿ ਸਦਾਂ ਗੁਨਿਹਗਾਰ॥
ਕਰ ਤਨ ਮਨਤਾਲਾਲ ਖਰਚ ਆਖੀਰ ॥ ਦਰਿਆਂ ਦਿਲਮਾਰ ॥
ਰੈਦਾਸ ਦਾਸਹਿ ਬੋਲਿ ਸਾਂਈਆ॥ ਦੇਹੁ ਸਭ ਦੀਦਾਰ ॥[249]

<u>(4) ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ:</u> ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦਕ "ਸਾਧਨਾ" ਅਤੇ "ਸਿਧਾਂਤ" ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੁਖਮਨ, ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ, ਅਣਹੱਦ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪਰਿਪਾਟੀ

ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਲਈ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਰੂਪਮੂਲਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ (ਅਵਤਾਰਾਂ) ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 250

<u>5. ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ:</u> ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਚਕ ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਨਾਥ-ਜੋਗੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇੜਾ, ਪਿੰਗਲਾ, ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਥਾਂਈਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕੀਆਂ, ਅਮ੍ਰਿਤਾਂ, ਸੁਰਤ, ਗੋਵਰ, ਸੁਰਤਿ-ਨਿਰਤਿ, ਅਨਹਦ, ਨਾਦ-ਬਿੰਦ, ਆਦਿ ਜੋਗ ਸਬੰਧੀ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

<u>6. ਸੰਖਿਆਮੂਲਕ ਪ੍ਰਤੀਕ:</u> ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰ ਰਖਾਏ, ਚੌਰਾਸ ਲੇਖੇ, ਚੌਸਠ ਦੀਵਿਆਂ, ਚੌਦਾਂ ਚੰਦਾਂ ਆਦਿ ਸੰਖਿਆਮੂਲਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਸਫਲ [illegible] ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਦ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਖਿਆਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਬੜਾ ਹੀ ਰਮਣੀਕ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 64 ਦੀਵਿਆਂ ਤੋਂ ਭਾਵ 64 ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ 14 ਚੰਦਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ 14 ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਟੇਕ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ।

<u>7. ਰੂਪਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਕ:</u> ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਰੂਪ-ਰਸ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ, ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਸਤਗੁਰ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ

ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ-ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਿਤੇ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕੰਵਲ ਅਤੇ ਪਾਣੀ, ਬਦਲ ਅਤੇ ਮੋਰ, ਚੰਦ ਅਤੇ ਚਕੋਰ, ਦੀਪਕ ਅਤੇ ਪਤੰਗੇ, ਮੋਤੀ ਅਤੇ ਧਾਗਾ, ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਣੇ ਰੂਪਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਕੂਲ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਅਦਭੁਤ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ।

(8) ਕਲਪਨਾ ਵਿਧਾਨ: ਜਿਹੜਾ ਆਦਰ ਸਾਂਖ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਸੌਂਦਰਯ ਬੋਧ ਨੂੰ ਸੁਹਜੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਉਦਭਵ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਅਨੇਕ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝਕੁ ਵਿਚਾਰ-ਯੋਗ ਦੇ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਣ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਪਸ਼ਟ ਸੂਝ, ਮਨ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ, ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੀ ਉਚਤਮ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਹੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ।[251] ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।[252] ਕਾਲਰਿਜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਪਨਾ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਸਤਕ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[253] ਆਚਾਰੀਆ ਰਾਮਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ ਹੈ।[254] ਡਾ: ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਹੈ।[255] ਡਾ: ਨਗੇਂਦਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਸਵਪਨ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਚੇਤਨ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਅਵਸਥਾ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।[256] ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਲਪਨਾ-ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀਰਾ, ਸਾਗਰ, ਸੁਲਤਾਨ, ਸੁਆਮੀ, ਸਜਨ, ਰਘੁਨਾਥ, ਸਤਿਗੁਰੂ, ਤੇਜਸਰੂਪ, ਸਰਬਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਨਿਰੰਜਨਰਾਮ

46 ਪੰਥ, ਪ੍ਰਣਾਮ, ਚੰਦਨ, ਬਨ, ਚੰਦਰ, ਦੀਪਕ, ਮੋਤੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕਾਗਰ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਸੰਬੰਧ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਦੇਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਹੈ - ਸਭ ਮੈਂ ਹਰਿ ਹੈ, ਹਰਿ ਮੈਂ ਸਭ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਨੇਕਤਵ ਨੂੰ ਜਲ ਅਤੇ ਤਰੰਗ, ਪਾਥਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵ ਨਾਲ ਪਾਣੀ, ਮੋਰ, ਚਕੋਰ, ਬੱਤੀ, ਦਾਸਾ ਆਦਿ ਜਿਹੀਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਪਿਆਰ ਪੰਥ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਦੁਸ਼ਟ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਤੁਰਾ ਹੀ ਦਿਤਾ ਹੈ।' ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ 'ਭੁਜੰਗਣੀ' ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਧਾਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਲੋਭ ਵਿੱਚ ਤੋਂ ਬੇਟੇ, ਪਤੀ, ਤਪੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ ਵੀ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।[257] ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਿਥਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝੂਠੇ ਮੋਹ ਵਿੱਚ ਫੁਟੀਏ ਜ ਕਿਏ ਹਨ।[258]

ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਧੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮਭਾਵ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਅਨੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 'ਸਿਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ'।[259] ਪਿਆਰ ਕੇਵਲ ਤਨ, ਮਨ, ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿੱਚ ਰਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰਿਅਤਮ ਸਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਨੰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰਿਅਤਮ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਆਪੇ ਗੜੇ ਤੇ ਸ਼ਕਤਿ ਪਾਈ, ਐਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਤਾਹੀ ॥

ਕਾਮ ਮਿਲਿਉ ਆਪੇ ਭੁਲ ਖੋਇਉ, ਜਿਹ, ਜਿਹ ਸਭੈ ਕੈਆਈ॥ 260

ਉਕਤ ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਚਰਿਤਦਾਸ ਜੀ ਬਹੁਤ ਧਨੀ ਸਨ। ਨਗਪਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਸਤੂਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਇਹ ਜੀਵਨ, ਜਗਤ, ਜੀਵ, ਆਤਮਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਕਲਪਨਾ-ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਸਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰੂਪਕ ਪੱਖ

3.3 ਜਦੋਂ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਆਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਝੁਣਕਾਰ ਛਿੜਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਝੁਣਕਾਰ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਬੰਧਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਿਰੂਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵਾਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਵੀ ਇਸੇ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਸੰਭਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ, ਕਾਵਿ-ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਬੋਲਚਾਲਾਂ ਅਨੇਕ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਬਥੇਰੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ: ਪਦ, ਸ਼ਬਦ, ਚੌਪਈ, ਦੋਹੇ, ਦੋਹਰੇ, ਰਮੈਣੀ ਅਤੇ ਸਾਖੀ। ਸਿਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਵਰਤਤ ਪਦ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ, ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਿਪੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਸੰਤ ਕਵੀ ਭਗਤੀ-ਵਿਸ਼ੇ-ਮੁਕਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਦਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਚੈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਉਕਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਰਿਚਿਤ ਸਨ ਤਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਫ਼ਲਤਾ ਸਹਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਠੋਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਜਾਂ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਲਿਪੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਲਿਪੀਬੱਧ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੁਤਰਬੱਧਤਾ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਂਗਲ ਉਠਾਈ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਛੰਦ-ਤਰੁਟੀਆਂ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਅਵੱਸ਼ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਲਿਖਦੇ ਤਾਂ

ਵਾਕ-ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਨਿਖੀਬੱਧਤਾ ਸਮੇਂ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਉਂਞ ਵੀ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਆਮ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਅਨੁਭਵ-ਸਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਲੋਕ ਹਿਤ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਮਾਤ੍ਰਾਂ, ਅੱਖਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਅਗਰਗਾਮੀ ਸੁਰ ਅਲਾਪਿਆ ਹੈ।

<u>3.3(1) ਸਾਖੀ:</u> ਪੰਡਤ ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ 'ਸਾਖੀ'(ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਸਾਕਸ਼ੀ' ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇ।[261] ਡਾ: ਸਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਸਾਕਸ਼ੀ ਬੋਲ ~~ਆਪਣੀਆਂ/ਅੱਖਾਂ/ਨਾਲ/ਦੇਖਿਆ/~~ ਸਾਖਯ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।[262] ਇਹ 'ਸਾਖੀ' ਸ਼ਬਦ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਰਮ ਬਚਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ 'ਸਾਖੀ' ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵੇਦੀ 'ਸਾਖੀ' (ਸ਼ਬਦ) ਬੁੱਧ-ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਖੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਬੁੱਧ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੋਹਾ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾ ਅਤੇ ਸਾਖੀ ਸਮਾਨ ਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨ ਲਏ ਗਏ ਹੋਣਗੇ।[263] ਪੰਡਤ ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਨੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੋਹਾ ਨਾਮਕ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਛੰਦਾਂ ਜਿਵੇਂ ਦੋਹੇ, ਚਉਪਈ, ਸ਼ਿਆਮ, ਉਲਾਸ, ਹਰਿ ਪਦ, ਗੀਤਾ ਸਾਰ ਅਤੇ ਛਪਯ ਵਰਗੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸੰਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਾਖੀਆਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹਨ।

ਡਾ: ਰੰਦੇਵ ਦੇਵ ਰਾਏ ਨੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੰਖਿਆ ਮਾਤ੍ਰ ਛੇ ਹੀ ਠਹਿਰਦੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਸਲੋਕ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਖੀਆਂ ਵਾਂਗ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਰੈਦਾਸ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਲੋਕ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸੰਭਵ ਹੈ ਇਹ ਨਾਮ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।[264] ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਉਹੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅਤਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼/ਭਾਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾ ਜਾਂ ਦੂਹਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਦੋਹਾ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਖਮ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ 13 ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹਿਸੇ ਵਿੱਚ 11 ਮਾਤਰਾਂ ਹਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਸਾਖੀ ਦੋਹਾ ਛੰਦ ਦਾ ਇਕ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ:

ਹਰਿ ਸਾ ਹੀਰਾ ਛਾਡਿ ਕੈ, ਕਰੈ ਆਨ ਕੀ ਆਸ ॥ 13 + 11 =24
ਤੇ ਨਰ ਜਮਪੁਰ ਜਾ ਹਿੰਗੇ, ਸਤ ਭਾਖੈ ਰੈਦਾਸ । 13+ 11 =24

'ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਨੀ' ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ ਅਨੁਸਾਰ 'ਰੈਦਾਸ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰਹਿਣ ਨੇ 'ਦੋਹਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਜਗਣ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਛੰਦ ਦੀ ਸ਼ੁਧਤਾ ਵਿੱਚ ਅਸੁਰਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਐਸੇ ਜਗਣ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਦੋਹੇ ਦੀ ਸ਼ੁਧਤਾ ਨਹੀਂ ਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਚੰਡਾਲਿਨੀ ਦੋਹਾ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। "ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਨੀ" ਬੇਲਵੇਡਿਯਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਛੇ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ।

ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ 194 ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਹੱਥਲਿਖਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਹੱਥਲਿਖਤ ਸੀ, ਜੋ 1947 ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਸੜਨ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਸੜ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਖੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੇ ਸ੍ਰੀ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਜੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ(1636 ਸੰਮਤ ਈਸਵੀ) ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਾਖੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਡਾ: ਧੀਰੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ 8 ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਸਰੋਠ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ 6 ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਬੇਲਵੀਡੀਅਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ "ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ" ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਪ. ਸ. ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ 50 ਸਾਖੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ 'ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ' ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮਰੂਪ ਹਨ। ਡਾ: ਬੇਣੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ" ਵਿੱਚ 41 ਸਾਖੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਰਤਨ ਚੰਦਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਤ ਰਚਨਾ "ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ" ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। "ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਕੋਸ਼" ਵਿਚ (3 + 19 ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਦੋਹੇ) 22 ਦੋਹੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਖੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਕੁਝ ਭਿੰਨ ਹੈ।

<u>3. 3(2)ਪਦ:</u> ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਦ ਅਥਵਾ ਸ਼ਬਦ ਨਾਮ ਦੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਬਾਣੀ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਹਿਤ ਪਦ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੀਰਾਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਦੇ ਵੀ ਸੁਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸਾਹਿਤ ਲਗਪਗ ਪਦ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰਜਤ ਹੈ।

ਪਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਬੋਧ-ਸਿੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਚਰਯਾਗੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹ ਪਦ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਰਯਾਗੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਜ੍ਰਗੀਤੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਚਰਯਾਗੀਤੀਆਂ ਵਿਵਿਧ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਗੀਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਪਦ ਗੋਰਖਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ, ਜੋ ਅਨੇਕ ਨਾਥ-ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ।

ਪਦ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਪਦ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:-

(1) ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨੀਤੀਪਰਕ (2) ਵੈਰਾਗ ਸਬੰਧੀ,
(3) ਸਿੱਧਾਂਤ ਨਿਰੂਪਕ (4) ਵਿਰਹ-ਮਿਲਨ ਦੇ ਪਦ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਪਦ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਗੀਤਕਾਵਿ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਭਾਵ-ਗੰਭੀਰਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਰਸਤਾ ਅਤੇ ਮਧੁਰਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਸਵਛੰਦਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਉਪਲਬਧ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਦ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਮੈਂ ਖੁਦ ਦੇਖੀਆਂ ਹਨ। ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:-

1.	ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ -	ਬੇਲਵੇਡਿਯਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ: ਪਦ 87, ਸਾਖੀਆਂ 6
2.	ਜੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ - (ਜੋ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਵਿਆਕ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਵਿਖੇ ਡੇਰੇ ਵਿਖੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ)	ਪਦ 71 ਸਾਖੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

53

3. ਨੀਚ ਤੇ ਉਚ ਕੀਉ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ- ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ: ਧਰਮਪਾਲ ਸਰੋਨ, ਜਲੰਧਰ
ਪਦ 82, ਸਾਖੀਆਂ 6
(ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਬੇਲਵੀਡੀਅਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਸੰਮਿਲਤ ਹੈ।)

4. ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ - ਡਾ: ਯੋਗੇਂਦਰ ਸਿੰਘ, ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾ, 1972.
ਪਦ 112, ਸਾਖੀਆਂ 8, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਪਦ 18.

5. ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ - ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ, ਪਲਤ ਨਗਰੋਕ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
ਪਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਸਾਖੀਆਂ 194.

6. ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਗ੍ਰੰਥ - ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ, ਸੀਰ ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਬਨਾਰਸ, ਯੂ. ਪੀ.
ਪਦ 38, ਸਾਖੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਦੋਹੇ 22.

7. ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ- ਡਾ: ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
ਪਦ 138, ਸ਼ਬਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਸਾਖੀਆਂ 41, ਆਰਤੀਆਂ 2, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ 39 ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। (138 + 39=177 ਪਦ) ਰਵਿਦਾਸ-ਕਬੀਰ ਗੋਸ਼ਟੀ ਪਦ 39, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ ਪਦ 18.

8. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ - ਰਤਨ ਚੰਦ, ਐਮ. ਏ. ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
ਪਦ 52, ਸਾਖੀਆਂ 3.

9. ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਵਰਿੰਦਰ ਪਾਂਡੇ - ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਜਵਾਲਾਪੁਰ
ਪਦ 97, ਸਾਖੀਆਂ 6 ਅਤੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ 1

10. ਮਹਾਂ ਗਿਆਨੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜਯੋਤੀ - ਚੌਧਰੀ ਮੁਣਸ਼ੀ ਰਾਮ ਵਿਦਿਆ ਵਾਚਸਪਤੀ,
ਪਦ 83, ਸਾਖੀਆਂ 7.

11. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ- ਡਾ: ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟੀ (ਰਮੈਣੀ), ਪਦ 20.

12. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ - ਡਾ: ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਜਲੰਧਰ
ਪਦ 40, ਸ਼ਬਦ 1, ਸਾਖੀਆਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਉਪਰੋਕਤ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਜਾਂ ਨੀਤੀਪਰਕ ਪਦ, ਵੈਰਾਗ ਸਬੰਧੀ ਪਦ, ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰੂਪਕ ਅਤੇ ਬਿਰਹਾ-ਮਿਲਨ ਦੇ ਪਦ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸਾਰੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੈ, ਪਰ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਰਸ ਤੇ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ, ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਮਨੋਹਰ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

<u>3.3 (3) ਰਮੈਣੀ:</u> ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਮੈਣੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਰੰਪਰਕ ਰਮੈਣੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਭਿੰਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਮੈਣੀਆਂ ਦੀ ਕਈ ਛੰਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਤਪਦੀ, ਬੜੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ, ਦੁਪਦੀ, ਅਸ਼ਟਪਦੀ, ਬਾਰਾਪਦੀ ਅਤੇ ਚੌਪਦੀ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਕ ਰਮੈਣੀ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟੀ (ਰਮੈਣੀ), ਜੋ ਹੱਥਲਿਖਤ ਸੰਖਿਆ 12 (281), ਲਿਪਿਕ ਤੁਲਸੀਦਾਸ, ਲਿਪੀਕਾਲ 1693, ਸਥਾਨ ਪਨਾਵਣਾ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ- ਦਾਦੂ ਵਿਦਿਆਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ ਜੈਪੁਰ, ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਦੇ 20 ਦੂਹਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

> ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਪ੍ਰਭੁ ਚਰਨਨ ਪੂਜਾ, ਨਿਜਰੂਪ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਦੂਜਾ॥
> ਗਿਆਨਹ ਭਗਤਿ ਇਕ ਰਸ ਜਾਨਹੁ, ਅੰਤਰ ਆਤਮ ਰਾਮ ਪਛਾਨਹੁ ॥ 5 ॥

> ਗਿਆਨ ਕੁ ਕਰਮ ਤੇ ਭਗਤਿ ਉਪਜੈ, ਗਿਆਨਹ ਜੋਤਿ ਪਰਕਾਸੁ ॥
> ਕਹਿ ਰੈਦਾਸ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਤੇ, ਹਿਰਦੈ ਕਮਲ ਬਿਗਾਸੁ ॥ 20॥

ਗਿਆਨ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਠੀ (ਰਮੈਣੀ) ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਅਥਵਾ ਉਪਾਸਨਾ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਦੂਜਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ

55 ਬਾਅਦ ਭਗਤ ਉਪਾਸਨਾ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ [illegible] ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪਦ-ਯੋਜਨਾ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਦ ਬਹੁਤ ਨਿੱਖਰੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਭਰਪੂਰ ਹਨ।

ਸੰਗੀਤਕ ਪੱਖ

3.5 ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ। 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚਲੀ ਸਾਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਹਰਲੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਗਾਨ ਵਿੱਚ ਲੈਅ, ਤਾਨ ਅਤੇ ਸੁਰ ਅਲਾਪਨ ਦੀ ਲਚਕ ਉਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਨੁਕੂਲ ਅਸਰ ਨਾਲ ਹਰ ਕੋਈ ਸੰਗੀਤਮਯ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਜਨਮਾਨਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰੇਮ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਗਾਇ ਗਾਇ ਅਬ ਕਾ ਕਹਿ ਗਾਊਂ, ਗਾਵਨਹਾਰ ਕੋ ਨਿਕਟ ਬਤਾਊਂ' ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹੀ ਭਾਵ ਉਦੇਸ਼ਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਟ ਦੇਵ ਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਕਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ-ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਿਅ ਕਾਰਜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੁਢਿਆਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਵੀਵਰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਗੀਤ-ਪ੍ਰੀਤ ਵਿੱਚ ਸਜੀ ਹੋਈ ਗਾਇਕ-ਸੰਗੀਤਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਗੀਤ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਗਾਇਕਤਵ ਵੱਲ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੁਰ, ਲੈਅ, ਤਾਲ ਆਦਿ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪ ਹੋਣਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਗਾਇਨਤਤਵ ਨਾਲੋਂ ਭਾਵਤਤਵ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰ ਵੱਧ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਸਰਲਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿਰਮਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕਾਵਿ-ਖ਼ਾਮੀਆਂ, ਜੋ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਣ, ਭਾਵੇਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹੋਣ, ਪਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸੰਪੰਨ ਸੰਤ ਕਵੀ/ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਪਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੋਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਉਤਰਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਇਕ ਗਾਇਕ ਸਨ, ਰਚੱਈਆ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਪਰਮ ਵਿਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਆਏ ਸਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕ

ਕਲਾ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਤਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਇਹ ਕਿਸਮਤ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਨੀ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤਕ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਬੇਲਵੇਡੀਅਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ 'ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਦੇ 82 ਪਦ ਹਨ, ਜੋ 15 ਰਾਗਾਂ ਰਾਮਕਲੀ, ਗੌੜੀ, ਜੰਗਲੀ ਗੌੜੀ, ਆਸਾਵਰੀ, ਸੋਰਠ, ਭੈਰੋ, ਬਿਲਾਵਲ, ਟੋਡੀ, ਗਉੜ, ਸਾਰੰਗ, ਕਾਨੜਾ, ਕੇਦਾਰਾ, ਜੈਤਸਰੀ, ਧਨਾਸਰੀ, ਆਰਤੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕਾਉਟ ਦੀ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾਕਟਰ ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਤ 'ਸੰਤ-ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਦੇ 175 ਸ਼ਬਦ 31 ਰਾਗਾਂ (ਭੈਰਵ, ਰਾਮਕਲੀ, ਗਉੜੀ, ਬੈਰਾਗਣ, ਜੰਗਲੀ ਗਉੜੀ, ਧਨਾਸਰੀ, ਗੁਜਰੀ ਆਸਾ, ਮਲ੍ਹਾਰ, ਸੋਰਠ, ਕੇਦਾਰਾ, ਕਾਨੜੇ, ਭੈਰੋ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਟੋਡੀ, ਗੋਡੀ, ਗੋਂਡ, ਸਾਰੰਗ, ਕਾਨੜਾ/ਕਾਨੜੀ, ਕੇਦਾਰਾ/ਕੇਦਾਰੀ, ਜੈਤਸ੍ਰੀ, ਮਾਰੂ, ਬਸੰਤ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ, ਗੋਂਡ, ਸੋਰਠੀ, ਕਾਨੜਾ, ਛੰਦ-ਦੁਪਦਾ, ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਧਨੇਸ਼੍ਰੀ ਮਿਸ਼ਰਤ) ਵਿੱਚ 2 ਆਰਤੀਆਂ ਹਨ।

ਡਾਕਟਰ ਧੀਰੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਤ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।

ਸੰਨ 1636 ਵਾਲੀ ਜੈਪੁਰੀ ਹੱਥਲਿਖਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ 71 ਪਦਾਂ ਨੂੰ 13 ਰਾਗਾਂ (ਰਾਮਕਲੀ, ਟੋਡੀ, ਜੰਗਲੀ ਗਉੜੀ, ਆਸਾਵਰੀ, ਸੋਰਠ, ਧਨਾਸਰੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਭੈਰੋਂ, ਗੋਂਡ, ਮਲ੍ਹਾਰ, ਸਾਰੰਗ, ਕਲਾਣ (ਕਲਾਣੇ), ਕਾਨੜਾ, ਕੇਸਰੋ ਅਤੇ ਕੇਦਾਰਾ) ਵਿੱਚ ਕਾਉਟ ਦੀ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਹੈ।

" ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਗ੍ਰੰਥ" ਜੋ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ (ਰਜਿ:) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਰ, ਸੀਰ ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ, ਬਨਾਰਸ, ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ 28 ਰਾਗਾਂ (ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ , ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ, ਆਸਾ, ਸੋਰਠ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਗੋਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ , ਮਾਰੂ, ਕੇਦਾਰਾ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਮਲ੍ਹਾਰ, ਜੰਗਲੀ, ਗਉੜੀ, ਗੋਂਡੀ,

ਟੋਡੀ, ਗੋਂਡ, ਸਾਰੰਗ, ਕਾਨੜਾ, ਜੈਤਸਰੀ, ਆਸਾਵਰੀ, ਅਤੇ ਰਾਗ ਆਰਤੀ) ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚਲੇ 40 ਸ਼ਬਦ 16 ਰਾਗਾਂ (ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ, ਗਉੜੀ , ਆਸਾ, ਗੂਜਰੀ, ਸੋਰਠ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਗੋਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਕੇਦਾਰਾ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ ਅਤੇ ਮਲ੍ਹਾਰ) ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਗੌਰਵ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ , 'ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ' ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ' ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਬਾਣੀ ਵੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸੰਤ -ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਿਵਰਤਨਮੁਖਤ ਲੋਕ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਘਸੇ-ਪਿਟੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਆੜ ਵਿੱਚ ਸੰਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰਾਗੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਮੌਲਿਕਤਾ ਵਲੋਂ ਵੀ ਅੱਖਾਂ ਫੇਰ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਦੀ ਜਰਜਰੀ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜੀਵ ਰੱਖਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸੱਚ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ ਬੀਤ ਚੁਕੇ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਕਹੀ ਜਾਵੇ, ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਨਾ ਗੌਲੇ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਘਟਾਉਣ ਦਾ ਭੈੜਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਵਿਆਪਕ ਤਸਵੀਰ ਖਿਚਦੇ ਸਨ, ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ, ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ, ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਪਕੜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦੇ।

ਵੇਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਸੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਦਾ ਸਚਾਈ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਸੱਚ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਸਮਰਥਕ ਸਿਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਤੀ ਦਾ ਕੀ ਨਾਤਾ ਸੰਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਉਹ ਪਰਾਤਨ ਸੱਚ ਤਾਂ ਕਬੂਲੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਦਾ ਤਤਪਰ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਬੂਲਿਆ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਹਤ ਲਈ ਘਾਤਕ ਸਨ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅੜਿਕਾ ਸਨ।

ਸਮੂਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਪਿਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਰੀਮਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਧਾਰਮਕ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਮਰਿਧ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਿਆ ਬਲਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਆਸੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਵਰਣ-ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਚੁੱਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਲਨ/ਆਧਾਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਰ ਦ੍ਰਿ/ ਸੁਹਿਰਦੀ ਅੱਜ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ/ਅਤੇ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਡਾ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਇਹ ਉਸਾਰੂ ਸੁਝਾਓ ਕਿ 'ਸਹੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸ਼ਾਸਤਰਵਾਦ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਾਬਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲੈਣੀ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੱਚ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸ਼ਾਸਤਰਵਾਦ ਤੋਂ ਵਿਦਰੋਹ ਅਤੇ ਕਵੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਤੇ

ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਸਵੀਕਾਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਖਾਰ ਕੇ ਤੇ ਨਿਤਾਰ ਕੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚੇਤਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਦੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, 265 ਬਹੁਤ ਸੁਦ੍ਰਿੜ, ਸਜਿੰਦ ਅਤੇ ਵੈਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਲ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨਿਆਂਪੂਰਕ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮੂਲਕ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਰੰਗ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਿਰਮਲ ਹੈ, ਅਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਲੋਕ ਹਿਤ ਦੀ ਨਿਰਣਾਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਲਈ ਇਕ ਰਸਾਇਣ ਹੈ।

ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ
ਵਿਚ
ਆਈਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. [illegible], [illegible], [illegible], ਪੰਨਾ 232
2. [illegible] (ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 10
3. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 11
4. [illegible] (ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 143
5. [illegible], [illegible], ਪੰਨਾ 1?2
6. [illegible] (ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 29
7. [illegible], [illegible], ਪੰਨਾ 205
8. [illegible] (ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 31
9. [illegible], [illegible], ਪੰਨਾ 157
10. [illegible] (ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 30.
11. [illegible] (ਡਾ.) [illegible], ਪੰਨਾ 336
12. [illegible], ਪੰਨਾ 4
13. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 4
14. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 10
15. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 37
16. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 39
17. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 48
18. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 54
19. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 60
20. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 45
21. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 55
22. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 13
23. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 13
24. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 40
25. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 40
26. [illegible] (ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 59
27. -ਉਹੀ-,
28. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 45
29. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ [illegible]

30. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸੰਤ ਵੈਸ਼ਨਵ, ਪੰਨਾ 182

31. ਪਰਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸੰਤ ਵੈਸ਼ਨਵ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 145

32. ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 247

33. ਵਿਯੋਗੀ ਹਰੀ, ਸੰਤ ਸੁਧਾਸਾਰ, ਪੰਨਾ 99

34. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1106

35. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੁਆਮੀ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਪ੍ਰਤਿ, ਸੰਤ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰਨਾ 213

36. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 858

37. ਜੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 24

38. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 12

39. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 5

40. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 658

41. ਜੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 28

42. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 29

43. ਚੰਦਰਦੇਵ ਸ਼ਰਮਾ(ਡਾ.), ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰੈਦਾਸ-ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 98

44. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 117

45. ~~-ਉਹੀ-~~ ਜੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 49

46. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 49

47. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 53

48. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 51

49. ਚੰਦਰਦੇਵ ਸ਼ਰਮਾ(ਡਾ.), ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰੈਦਾਸ-ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 102

50. ਜੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 37

51. ਪ. ਸ. ਅਜ਼ਾਦ, ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 4-5

52. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 93

53. ਚੰਦਰਦੇਵ ਸ਼ਰਮਾ(ਡਾ.), ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰੈਦਾਸ-ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 105

54. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 345

55. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 93

56. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 93

57. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 486

58. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 486

59. ਜੈਪੁਰੀ … ਪੋਥੀ ਪੰਨਾ 1

60. ਨੇਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 1
61. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 6
62. ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਪੰਨਾ 37
63. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਕਬੀਰ [illegible], ਪੰਨਾ 287
64. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 24
65. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 64
66. ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ, ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 36
67. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 25
68. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 28
69. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 36
70. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 350
71. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 858
72. ਨੇਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 11
73. [illegible] ਗਿਆਨੀ, ਪੰਨਾ 230
74. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 64
75. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1150
76. ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ, ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 8
77. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 12
78. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 14
79. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 15
80. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 2
81. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1167
82. ਨੇਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ [illegible]
83. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ [illegible]
84. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 10
85. ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ, ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ [illegible]4
86. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 26
87. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ(ਡਾ.), [illegible] ਗੁਰੂ [illegible], ਪੰਨਾ 125, ਪਦ 13
88. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 658
89. -ਉਹੀ-,
90. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 694
91. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 857

92. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1349.
93. ਸਤਿ ਹਰਿਨਾਮ ਸੋਢੀ ਗੁਰਨਾਮ ਰਾਮ, ਪਦ 11
94. ਜੈਪੁਰੀ ਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ 82
95. ਸਤਿ ਹਰਿਨਾਮ ਸੋਢੀ ਗੁਰਨਾਮ ਰਾਮ, ਪਦ 11
96. ਜੈਪੁਰੀ ਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ 82
97. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 35
98. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 48
99. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 37
100. ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ, ਹਰਿਦਵਾਰ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 2
101. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 8
102. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 93
103. ਜੈਪੁਰੀ ਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ 37
104. ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਿੱਖ(ਅ.), ਸਤ ਦੇਵਾਂ, ਪੰਨਾ 97
105. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 558
106. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 659
107. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 657
108. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 657
109. ਜੈਪੁਰੀ ਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ 26
110. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 26
111. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 26-27
112. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 27
113. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 794
114. ਸਤਿ ਸ਼ਾਹੀ ਸੁਧਿਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਰ, ਤਾਰਿ, ਪੰਨਾ 58
115. ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਿੱਖ(ਅ.), ਧੀਰ ਜੈਨਾਮ, ਪੰਨਾ 181
116. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 153
117. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 166
118. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 174
119. ਸਤਿ ਹਰਿਨਾਮ ਸੋਢੀ ਗੁਰਨਾਮ ਰਾਮ, ਪਦ 71, ਪੰਨਾ 125
120. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 15
121. ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਿੱਖ(ਅ.), ਧੀਰ ਜੈਨਾਮ, ਪਦ 108, ਪੰਨਾ 66
122. -ਉਹੀ-,
123. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 93
124. ਜੈਪੁਰੀ ਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ 2
125. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 1

126. ਸੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 4
127. -ਉਹੀ-,
128. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 2
129. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ ਪਹਿਲਾ
130. -ਉਹੀ-,
131. ਸਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ (ਸੰ.), ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ, ਪੰਨਾ 103
132. ਗੀਤਾ (2,62-63)
133. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਪੰਨਾ 162
134. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 176
135. ਸੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 2
136. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ
137. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 177
138. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 9
139. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 486
140. ਸੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 13
141. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 858
142. ਸੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 50
143. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 54
144. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 58
145. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 658
146. ਸੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 4
147. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 858
148. ਪਿਆਰੀ ਰਲੀ, ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ 95
149. ਸੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 4
150. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1288
151. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 722
152. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 324
153. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਪੰਨਾ 155
154. ਸੁਰੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦਵੇਦੀ (ਸੰ.), ਹਿੰਦੀ ਕੇ ... ਸਾਹਿਤ (... ...), ਪੰਨਾ 18
155. ਬੁੱਧਪ੍ਰਕਾਸ਼ ... (ਸੰ.), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ... , 1977 ਪੰਨਾ 41
156. ... ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ (ਸੰ.), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ... , 1977, ਪੰਨਾ 30
157. ਪ. ਸ. ਪਦਮ, ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਪੰਨਾ 192
158. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 345

159. ਪ. ਸ. ਆਜ਼ਾਦ, [illegible], ਪੰਨਾ 160-161
1[illegible]0. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 161
161. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 149
162. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 150
163. [illegible], ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕਵੀ [illegible] ([illegible]), ਪੰਨਾ 18
164. [illegible] ([illegible]), [illegible], ਪੰਨਾ 107-108
165. [illegible], [illegible], ਪੰਨਾ 1
~~[illegible] [illegible]~~
166. [illegible], ਪਦ 55
167. -ਉਹੀ-, ਪਦ 6
168. -ਉਹੀ-, ਪਦ 57
169. -ਉਹੀ-, ਪਦ 4
170. -ਉਹੀ-, ਪਦ 67
171. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 658
172. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 858
173. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 1293
174. ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ, [illegible], ਪੰਨਾ 135-136
175. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 136
176. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 137
177. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 139
178. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 141-14[illegible]
179. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 142
180. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 144
181. [illegible], ਪੰਨਾ 24
182. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 33
183. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 43
184. [illegible] ([illegible]), [illegible], ਪੰਨਾ 1
185. [illegible] ([illegible]), [illegible], ਪੰਨਾ 53
186. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 55
187. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 56
188. [illegible] ([illegible]), [illegible], ਪੰਨਾ [illegible]4
189. [illegible], 4-3, [illegible]9
190. [illegible], ਪੰਨਾ 46
191. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 46

192. ਜਿਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 38

193. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 35

194. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 32

195. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 32

196. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 28

197. [illegible] ([illegible]), ਮਧਕਾਲੀਨ [illegible] ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 225

198. [illegible] (ਡਾ.), [illegible] ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 284

199. ਜਿਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 1

200. [illegible], ਪੰਨਾ 71

201. [illegible] (ਡਾ. 0), [illegible], ਪੰਨਾ 164.

202. [illegible] (ਡਾ.), [illegible]

203. [illegible] (ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 393

204. ਜਿਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 2

205. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 9

206. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 24

207. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 39

208. [illegible] (ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 396

209. [illegible] (ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 303

210. ਜਿਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 52

211. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 35

212. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 37

213. [illegible] (ਡਾ.), [illegible], ਪੰਨਾ 344-45

214. [illegible] (ਪੰਡਤ), [illegible], ਪੰਨਾ 120

215. [illegible] (ਡਾ.), [illegible] ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 223

216. ਜਿਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 29

217. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 24

218. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 26

219. [illegible] ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 95

220. [illegible] (ਡਾ.) ਮਧਕਾਲੀਨ [illegible] ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ [illegible]

221 ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਬ੍ਰਿਹਤ ਇਤਿਹਾਸ, ਤੀਜਾ ਭਾਗ, ਪੰਨਾ 517

222. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਦੂਜਾ ਖੰਡ, ਪੰਨਾ 233

223. ਜਿਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 63

224. -ਉਹੀ-, 19

225. -ਉਹੀ-, 52

226. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਜਨਰਲ ਆਫ ਮੈਡੀਵਲ ਇੰਡੀਅਨ ਲਿਟਰੇਚਰ ਵਾਲੀਅਮ ਦੂਜਾ, ਅੰਕ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ 130

227. -ਉਹੀ-,

238. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਵਰਿੰਦਰ ਪਾਂਡੇ (ਸੁਆਮੀ), ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪਦ 54

229. -ਉਹੀ-, ਪਦ 61

230. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 487

231. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 375

232. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਵਰਿੰਦਰ ਪਾਂਡੇ (ਸੁਆਮੀ), ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪਦ 97

233. ਜਿਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ ਪਹਿਲਾ

234. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 49

235. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਵਰਿੰਦਰ ਪਾਂਡੇ (ਸੁਆਮੀ), ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪਦ 47

236. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 67

237. -ਉਹੀ-, ਪਦ 50

238. -ਉਹੀ-, ਪਦ 13

239. -ਉਹੀ-,

240. ਜਿਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ ਪਹਿਲਾ

241. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 56

242. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਵਰਿੰਦਰ ਪਾਂਡੇ (ਸੁਆਮੀ), ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪਦ 52

243. -ਉਹੀ-, ਪਦ ਪਹਿਲਾ

244. -ਉਹੀ-, ਪਦ 13

245. -ਉਹੀ-, ਪਦ 64

246. ਜਿਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 12

247. ਪਰਸ਼ੀਕਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ [illegible], ਪਦ 17

248. ਜਿਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 12

249. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 29

250. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 53-54

251. Imagination which is truth, is, but another name for absolute power and clearest in sight, amptitude of mind and reason in her most escalted mood, the Prelude Bk XIII. P 246.

252. Poetry is the amfaganza of imagination – Defence of Poetry.

253. Imagination is the faculty of farming images in the mind.

254. ਰਾਮਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ([illegible]), ਰਸ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਪੰਨਾ 260

255. [illegible](ਡਾ.), ਸਾਹਿਤ [illegible], ਪੰਨਾ 103

256. [illegible](ਡਾ.), ਵਿਚਾਰ ਦੇ [illegible], ਪੰਨਾ 20

257. [illegible], ਪੰਨਾ 16

258. [illegible], ਪੰਨਾ 94

259. [illegible], ਪੰਨਾ 37

260. [illegible], ਪੰਨਾ 24

261. ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ(ਪੰਡਿਤ), [illegible], ਪੰਨਾ 184

262. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), [illegible]

263. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ(ਡਾ.), ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਆਦਿ ਕਾਲ, ਪੰਨਾ 105

264. [illegible](ਡਾ.), [illegible] ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 321

265. ਅਤਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸਾਹਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਪੰਨਾ 70-71

ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ

(ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ)

ੴ

ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ - ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ :

4.1 ਆਦਿਕਾ : ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੀ-ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਕਾਲ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ (1451 - 1489 ਈ0), ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ (1489 - 1517 ਈ0) ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ (1517 - 1526 ਈ0) ਅਤੇ ਬਾਬਰ (1519 - 1526 ਈ0) ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਤਕ ਵਧੇ ਰੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੈ।[1] ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਸੰਨ 1375 ਤੋਂ 1700 ਤਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ 14ਵੀਂ ਅਤੇ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਉਭਰਦੇ ਹਨ।[2] ਪੂਰਬੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਜਯਾਨੀ ਅਤੇ ਨਾਥਪੰਥੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤ। ਕਥਾਨਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਪਲਭਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵੁਕਤਾ, ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਮਨੋਬ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮ-ਨਿਸ਼ਠਾ, ਰੂੜ੍ਹੀਪਾਲਕ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟਵਾਦਿਤਾ ਦਾ ਸੁਰ ਹੈ ; ਇਕ ਵਿੱਚ ਸਹਜ ਯਤਯ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਲੌਕਿਕ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਚੌਦਵੀਂ ਪੰਦ੍ਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਸਿਮਟਣ ਲਗੀਆਂ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਤੋਂ ਉਸ ਭਾਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਇਸੀ ਸਮੇਂ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਹੈ।[3] ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਦਰਵੀਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਭਾਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਜੋ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਧਾਰਮਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ।

"ਮਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਧਰਮਸਾਧਨਾ ਉਤੇ ਸਹਿਜਯਾਨੀ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥ ਪੰਥੀ

ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਅਮਿੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਸੰਤ ਲੋਕ ਜਿਤਨਾ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਗਤ ਹੋਏ ਓਨਾ ਹੀ ਜੋਗ ਮਾਰਗ ਦੇ ਵੀ ਰਿਣੀ ਸਨ।"[4] "ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨੀਂ ਹੀ ਸਿੱਧਾਂ-ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਰੱਖੀ।"[5] ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ, ਮਨ ਉਤੇ ਕਾਬੂ, ਫੋਕਟ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਰਦਾ-ਫਾਸ਼, ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਬੰਦਨਾ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਕਰਮਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ, ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ, ਕਰਨੀ ਤੇ ਕਥਨੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੁਰਤਾ, ਅਦਵੈਤਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸ਼ਿਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸਹੱਸਮਈ ਗੱਲ, ਸੁਕਧ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਜਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ, ਜੋਗਾਚਾਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼, ਪਰਪੰਚੀ ਅਤੇ ਪਖੰਡੀ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਜ਼ਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਖੰਡਨ, ਵਰਤ-ਤੀਰਥ-ਰਟਨ ਦਾ ਨਿਖੇਧ, ਭਗਤੀ-ਭਜਨ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼, ਸਤਿਸੰਗ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਇਹ ਪੂਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੋਧੀਆਂ, ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਤਾਂ ਤਕ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਚਲਦੀ ਹੈ।[6] ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਜੋਗ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਪਤੰਜਲੀ ਅਤੇ ਕਪਿਲ ਦੇ 'ਯੋਗ-ਸੂਤਰਾਂ' ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲਏ ਗਏ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੋਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਬੋਧ-ਤੰਤ੍ਰਵਾਦ ਨਾਲ ਅਦਭੁਤ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।[7]

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਏ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੱਚੇ-ਧਰਮ-ਭਾਵ ਦਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਧਰਮ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਅੰਗ ਕਰਮ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੂਸ਼ਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਬੱਜਰਯਾਨੀ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਥੇ ਯੋਗੀਆਂ-ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਥੋਥੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦੀ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਥੇ ਉਹ ਕੋਈ ਸੱਚਾ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਿਰਜ ਸਕੇ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਯੰਤ੍ਰ-ਮੰਤਰਾਂ, ਜਾਦੂ ਟੂਣਿਆਂ ਅਤੇ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਨੇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਿਵਾਂ, ਸ਼ਾਕਤਾਂ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮੱਤ ਵੀ

ਅਨੇਕ ਛੋਟੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸੱਚੇ ਰੂਪ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦੀ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਕੋਈ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਡਫਲੀ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਦਵੈਤਵਾਦ ਦੀ ਰਾਗਨੀ ਅਲਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ ਤੇ ਜੁੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹਠਯੋਗ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।[8]

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਧਰਮ-ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਹੋਰ ਡਰਾਉਣਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਦੇ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਨੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਲਾਲਚਵੱਸ ਲੋਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ ਦੰਭ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ, ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਭਾਵ ਘੱਟਦਾ ਗਿਆ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿੱਚ ਭਟਕਣ ਲੱਗੇ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਭਰਪੂਰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ। - - - - - ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਖੰਡਨ-ਮੰਡਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼੍ਯ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਟੀਕੇ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਟੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਤਤਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋਣ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਆਪਸੀ ਲੈਣ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚਾ ਅੰਦਰੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਖਾਲੀ ਤੇ ਪੋਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ।[9]

ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਲੁਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਧਾਰਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਦਵੰਧ ਵਿੱਚ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਨਾਵੇ ਜਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਮੰਨੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਕਰੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ

ਕੋਈ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਿਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੰਮ - ਕਾਰ ਕਰਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਹੱਥੋਂ ਵੀ ਤੰਗ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਧਾਰਮਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਉਭਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਪ੍ਰਲੋਭਨ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਛੋਟੀ ਛੋਟੀ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੌਖਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਧਾਰਮਕ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਉਤਰਨਾ ਪਿਆ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕਿਉਂਕਿ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਚਮਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮਾਨਵੀ - ਸ੍ਰਿਜਤ ਜਾਤੀਵਾਦ , ਵਰਣ -ਭੇਦ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਭੇਦ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਰਹੀ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ, ਹੱਕ-ਤਲਫ਼ੀ, ਵਹਿਸ਼ਿਆਨਾ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਹਾਰ, ਧਾਰਮਕ -ਸਾਧਨਾ -ਭਗਤੀ ਵਲੋਂ ਇਨਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਨਾਗਰਿਕ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰੇ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਅਜ਼ਮਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਸਮਾਜਕ ਪੁਨਰਸਥਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਰਵਾਂ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। "ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾਸ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹਲਚਲ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। - - - - - ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ , ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਤੀਰਥ, ਵਰਤ , ਭੇਸ ਆਦਿ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇਦ, ਜ਼ਾਤ -ਪਾਤ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨਾਸਥਾ, ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ. . . . ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਰੁਟੀਆਂ ਭਰੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਡੱਟ ਗਏ।" [10] ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾਸ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਥਾਪਨਾ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤੇ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਰੀਆਂ ਖਰੀਆਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਤਤਕਾਲੀ

ਅਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਡੱਟੇ ਰਹੇ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਲਿਆਉਣਾ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ -ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਰਿਣੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਕਿਤ ਹੈ:

ਸਾਰਿਣੀ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾਵਾਂ

ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ

ਸੂਫੀ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ

1 ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਤ ਕਾਵਿ -ਧਾਰਾ

2 ਨਿਰਗੁਣ ਗੁਰਮਤ ਕਾਵਿ -ਧਾਰਾ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ) (1469 ਈ0)

ਜਾਇਸੀ (1494 ਈ:)

ਕੁਤਬਨ (1550 ਈ0) (1493 ਈ0)

ਮੰਝਨ (1555 (1498

1 ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ (1377 ਈ: ਤੋਂ 1528 ਈ:)

ਸੰਤ ਕਬੀਰ (1398 ਈ:)

ਸੰਤ ਧਨਾ (1472 ਈ:)

ਸੰਤ ਸਧਨਾ (14ਵੀਂ ਸਦੀ)

5 ਸੰਤ ਮੀਰਾ (1498 ਈ)

6 ਸੰਤ ਪੀਪਾ (1482 ਈ:)

ਸੰਤ ਬੈਣੀ (14ਵੀਂ ਸਦੀ)

8 ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ (1494 ਈ:)

9 ਸੰਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ (1324 ਈ:)

10 ਸੰਤ ਸੈਣ (1505 ਈ:)

3

ਨਾਥ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ

- ਜੰਭਨਾਥ ਬਿਸ਼ਨੋਈ (1451 ਈ:)

4

ਸਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ

ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ

- 1 ਸੰਤ ਰਾਮਾਨੰਦ (1299 ਈ:)
- 2 ਸੰਤ ਤੁਲਸੀਦਾਸ (1497 ਈ:)
- 3 ਸੰਤ ਅਮਰਦਾਸ (14ਵੀਂ ਸਦੀ)

2

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ

- 1 ਸੰਤ ਨੰਦ ਦਾਸ (14ਵੀਂ ਸਦੀ)
- 2 ਸੰਤ ਸੂਰਦਾਸ (1483 ਈ:)
- 3 ਸੰਤ ਨਰਸੀ ਮਹਿਤਾ (1415 ਈ:)
- 4 ਸੰਤ ਸਾਈਂਦਾਸ (1468 ਈ:)
- 5 ਸੰਤ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਂ-ਪ੍ਰਭੂ (1485 ਈ:)
- 6 ਸੰਤ ਸ਼ੰਕਰਦੇਵ (1449 ਈ:)
- 7 ਸੰਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਦਾਸ
- 8 ਸੰਤ ਕੁੰਭਨਦਾਸ
- 9 ਸੰਤ ਪਰਮਾਨੰਦ
- 10 ਸੰਤ ਚਤੁਰਭੁਜਦਾਸ
- 11 ਸੰਤ ਗੋਵਿੰਦ ਸੁਆਮੀ
- 12 ਸੰਤ ਮੀਰਾਂ (੧੫੧੪ਈ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਆਪਣੇ ਪੂਰਨ ਜੋਬਨ ਵਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਫਹਿ ਤੁਰੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਹ ਗਿਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ :

(1) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਨਾਨਕ ਪੰਥ (ਸਿੱਖ ਪੰਥ)

(2) ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਰਵਿਦਾਸੀ ਪੰਥ

(3) ਕਬੀਰ ਦਾ ਕਬੀਰ ਪੰਥ

(4) ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦਾ ਦਾਦੂ ਪੰਥ

(5) ਜਗਜੀਵਨ ਦਾਸ ਦਾ ਸਤਿਨਾਮੀ ਪੰਥ

(6) ਬਾਬਰੀ ਸਾਹਿਬਾ ਦਾ ਬਾਬਰੀ ਪੰਥ

(7) ਹਰੀਦਾਸ ਦਾ ਨਿਰੰਜਨੀ ਪੰਥ (ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ)

(8) ਜੰਭਨਾਥ ਦਾ ਵਿਸ਼ਨੋਈ ਪੰਥ (ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ)

(9) ਗਰੀਬਦਾਸ ਦੀ ਗਰੀਬਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ

(10) ਤੁਲਸੀ ਸਾਹਬ ਦੀ ਆਵਾਪੰਥੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ

(11) ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਥਾਂ/ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਤੋ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਪੰਥ/ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਅਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ।

ਮਹਾਤਮਾ ਰਵਿਦਾਸ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਅਦਭੁੱਤ ਸਾਧਨਾ ਸਦਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋ ਇਲਾਵਾ, ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰ ਲਈ ਇਹ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਥਾਂ/ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਚਾਰ ਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ:

(ੳ) ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ ,

(ਅ) ਸਰਗੁਣ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ ,

(ੲ) ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ ,

(ਸ) ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ ।

4.2 ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ : ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਭਗਤ ਕਬੀਰਦਾਸ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਮੀਰਾਂ, ਸੈਨ, ਪੀਪਾ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਸਧਨਾ, ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ, ਬੇਣੀ ਅਤੇ ਧੰਨਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦੀਪਤ ਹੋਈ ਹੈ।

(1) ਸੰਤ - ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ

(2) ਗੁਰੂ - ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਹਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਹਨ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ।

ਇਸੇ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੌਹੁਚਾਇਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਨਾਲ ਇਕ ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਭਗਤੀ-ਸੁਰਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ। ਦੋਵੇਂ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਗਮਗਾਈਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਏ ਗਏ। ਜਿਹੜਾ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁਨੱਖਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਦਾਨਣ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ "ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ" ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਗੁਲਦਸਤੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਆਤਮਕ ਅਮੁੱਲਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਏਥੇ

ਉਲੇਖ ਕਰਨਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਤਿ- ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਰੰਭ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੂਤਰਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਦਾ ਜੋ ਸਾਂਝਾ ਮੋਰਚਾ ਬਣਿਆ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ :

(1) ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਤਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਗ ਪਗ ਭੁਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

(2) ਮੂਰਤੀਪੂਜਾ ਨੇ ਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਾਹ ਰੋਕ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

(3) ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚਾ ਖੋਖਲਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

(4) ਕਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਲੌਕਿਕ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਜ਼ਾਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਵਰਣ ਅਤੇ ਜ਼ਾਤ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਜਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪਿਆਰ ਦੀ ਥਾਂ ਨਫ਼ਰਤ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਸੀ। ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਅਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਏਕਤਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ;

(5) ਸਮਾਜਕ ਫੁੱਟ ਅਤੇ ਵਰਣ -ਜ਼ਾਤ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਖਲੀਜਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਕ੍ਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ;

(6) ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ, ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਭਾਰਤੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਜਾਂ ਡੋਲੇ ਹੋਏ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਦੁਰਕਾਰੇ ਹੋਏ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿੱਚ ਫਸਣ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ;

(7) ਇਸ ਨਫ਼ਰਤ ਭਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਢਾਹੁਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਸੀਤਾਂ ਉਸਾਰਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ;

(8) ਜਿਹੜੇ ਰਾਜਨੀਤਕ , ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਹੱਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਖੋਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

(1) <u>ਸੰਤ - ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ :</u> ਇਸ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਤਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਇਨਕਲਾਬੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿਧਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੀ ਮਹਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਤ ਕਾਵਿ -ਧਾਰਾ ਦੇ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਤੇ ਸਮਰਥ ਸੰਤ ਹਨ :

(1) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ;

(2) ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾਸ ,

(3) ਸੰਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ,

(4) ਸੰਤ ਸਧਨਾ ਜੀ,

(5) ਸੰਤ ਮੀਰਾਂ ਜੀ ,

(6) ਸੰਤ ਪੀਪਾ ਜੀ,

(7) ਸੰਤ ਬੇਣੀ ਜੀ,

(8) ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ,

(9) ਸੰਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ,

(10) ਸੰਤ ਸੈਨ ਜੀ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰਦਾਸ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ -ਚੇਤੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਜੋ ਨਾ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਲਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ, ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਅਸਮਾਜਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਰੋਧੀ, ਅਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਕਦਰ -ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪੀੜਤ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਚੇਤੰਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮਾਲਕ, ਜੋ ਅਸਮਾਜਕ ਸੂਰਤਾਂ ਦੇ ਮੁਤਲਾਸ਼ੀ ਸਨ, ਦੀਆਂ ਅੰਤ੍ਰੀਵੀ ਨਫ਼ਰਤਾਮੇਜ਼ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਚੁੱਪ -ਚਾਪ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸਕਦਾ।

<u>(1) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ :</u> ਇਸ ਅਗੀਮੀ [ਪੁਰਖ] ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮ -ਸਿਤਮ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੱਕੇ (ਬਨਾਰਸ) ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਇਕੋ ਸੀ, ਪਰ ਵਤੀਰੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਸੀ, ਰਵਿਦਾਸ ਠੰਡੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਕੁਝ ਗਰਮ ਸੁਭਾਅ ਦੇ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾ ਇਕੱਲੇ ਨਰਮ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗਰਮ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਤੇ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਤਾਂ ਅਲੋਕਾਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ

ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿਵੇਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਟੀਚਾ ਇਕੋ ਸੀ: ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਟੀਚਾ ਵੀ ਅਸਮਾਜਕ, ਅਨੈਤਿਕ, ਅਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਅਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਧਾਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਨਾ ਸੀ ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਬੋਸ-ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਟੀਚਾ ਤਾਂ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਿਲਾ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਕਬੀਰ-ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਟੀਚਾ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਭਰਾਵਾਂ (ਸਮਾਜ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ) ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੇਣੀਯੁੱਧ (Class WAR) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਵਾਦੀ ਲੋਕ ਰਾਜ (Socialist democracy) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ " The DAS CAPITAL " ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਉਨੀਂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ [illegible] (1818 - 1883) ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਘੋਲ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤਤਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਮਾਜ ਇਕ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਸੀ ਜੋ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ (ਪ੍ਰੋਲਤਾਰੀ) ਦਾ ਲਹੂ ਵੀ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਨਫ਼ਰਤ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕੌਮ ਦੀ ਵਿਤੋਂ ਵਧ ਨਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਰਧ-ਮਨੁੱਖੀ ਦਰਜਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾਂਹ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ, ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ (CAPITALIST SOCIETY) ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੋਵੇਂ ਸਕੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵੀ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਲਗ ਪਗ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਦਿਹਾੜੀ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਸੂਤਰਬੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੁਲਮਾਂ-ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ

ਅੰਦੋਲਨ (MASS MOVEMENT) ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਥਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਪੂਰੀ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਰਾਜੇ-ਰਾਣਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਢੁਕਵਾਂ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਜ਼ਾਤ ਨੇ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਜ਼ਾਤਾਂ ਤੇ ਪੂਰਾ ਦਬਦਬਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਤਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (Contemporary Brahmin)ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਹਰ ਹਰਬਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ (National Independence Movement)ਸੀ।

ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ, ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸਮਾਜ (Indian Capitalist Society)ਦੀ ਆਨ-ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਲਾਇਆ, ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਡੱਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਾਭ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਫਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ, ਵਰਣ-ਭੇਦ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਜੇਕਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੋਚ ਸੰਕੀਰਣ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਉਠੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਖੋਖਲਾ ਨਾ ਕਰਦੇ। ਜੇਕਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਪਰਿਵਰਤਨ (Conversion) ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ-ਕਬੀਰ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (doctrination) ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ, ਵਰਣ-ਭੇਦ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਸਿਹਤਮੰਦ ਭਾਰਤੀ ਸਵਤੰਤਰ ਸਮਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। [illegible]

ਧਰਮ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ .   ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਲੀਨ ਦੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਕੰਮੀਆਂ ਦੀ ਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ , ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸਿਧਾਂਤ, 1950 ਵਿੱਚ ਪਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਦੋ ਸਮਕਾਲੀ ਹੀ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਡਰ, ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੈਰ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਕ (Propounder)ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਬੋਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਮਈ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਨਾਨਕ ਪੰਥ, ਰਵਿਦਾਸ ਪੰਥ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਪੰਥ। ਤਿੰਨੇ ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹਨ ਜੋ ਉਹ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਰੁੱਧ ਸਮੇਂਹੂ, ਕਿ ਜੋ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ "ਏਕਸ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ " ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ, ਸਾਂਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ, ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ, ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ (ਨਿਰਾਕਾਰ) ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਡੱਟ ਕੇ ਜਾਗੇ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ, ਸੇਵਕਾਂ, ਸਮਰਥਕਾਂ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਦੋਂ ਤਕਸੰਗਤ ਦਿੱਤੀ, ਜਦ ਤਕ 'ਬੇਗਮ ਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ' ਵਿਰਲਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਮ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਾਣ - ਬੁਝ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਕੂਟਨੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵੱਡੇ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਚੇਲੇ ਜੇਕਰ ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ (ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਨੇਤਾ) ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਰਾਮਾਨੰਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਉਪਰਾਲਾ ਸੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਮਿਲਦੇ। ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਇਹ ਰਲਾਵਟ (interpolation) ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਸਬੂਤ ਬਣ ਸਕੇ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਤ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਰਕਾਂਡ ਪੰਡਤ ਸਨ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਬਨਾਰਸ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਵਿਦਾਸ -ਕਬੀਰ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਘੜੀਆਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਕਰਵਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, ਕਿਉਂ ਸਮਕਾਲੀ -ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਟਲ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਕਿਉਂ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਉਂ ਝੰਡਾ ਨਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ - ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਮੋਹਰਛਾਪ ਲਾਉਣੀ ਇਕਵੱਡੀ ਭਾਰੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ, ਧਾਰਮਕ ਸੂਝ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਅਜਾਰਾਦਾਰੀ ਤੇ ਭਾਰੂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਕਬੀਰ ਜਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ, ਉਭਾਰਨ, ਪਰਚਾਰਨ, ਚਮਕਾਉਣ ਅਤੇ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਈ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਤ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਕ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਵਰਗਾ ਮੁਖੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ , ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕਬੂਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਨਾਭਾਦਾਸ ਅਤੇ ਅਨੰਤਦਾਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨਦ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਣ ਹਿਤ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਗੁਣਵਾਨ ਕਵੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਜਾਂ ਚੇਤੰਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਸੂਰਜ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਸੰਤ ਚੰਦ - ਤਾਰੇ ਹੀ ਜਾਪਣ। ਗੁਰੂ ਚੇਲੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪੁਲ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹਨ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੰਦ

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ ਅਤੇ ਕਬੀਰ - ਰਵਿਦਾਸ ਸ਼ੂਦਰ ਹਨ। ਉਹ ਸਥਾਨ ਜਿਥੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਹੋਵੇ, ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਬੇਕਦਰੀ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ - ਚੇਲੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਿਵੇਂ ਕਾਇਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਜੇਕਰ ਦੋਵੇਂ ਚੇਲੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਨ ਵੀ ਲਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖਦੇ ਜਾਣ। ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਮਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ੂਦਰਾਂ, ਵੈਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪੰਡਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਹਾਂ, ਇਹ ਇਕ ਸਮਝਦਾਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਜੋ ਕੱਟੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਨਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਪਰਿਵਰਤਤ ਵਤੀਰਾ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ੍ਰੁਲਾਘਾ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ 'ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾਖਿਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵੇਦੀ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

> ਮੱਧ ਕਾਲ ਦਾ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਰੂਪ ਸਾਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਯ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮੱਤ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਸਭੇ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਕ ਆਚਰਣ ਦੇ ਮਾਪ ਦੰਡ ਅਥਵਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਉਪਰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਕ੍ਰਮਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਉਸ ਤੀਬਰ ਅਸੰਤੋਖ ਦਾ ਫਲ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਕਾਰਣ

ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਵੀ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਪਾਸ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਜੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਰਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕੁਝ ਐਸੀ ਕਮੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰਾਂ ਤੰਗ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਤੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕੁਝ ਐਸੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਵੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਉਪਰ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" [11]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸ ਕਹਿਣ ਲਈ ਗੱਲ ਸੀ ਤੇ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੀ। ਉਹ ਗੱਲ ਸੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ , ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਗੁਲਾਮੀ ਨਹੀਂ, ਟੈਕਸ ਨਹੀਂ , ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਨੰਦ ਹੀ ਅਨੰਦ ਹੈ, ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੱਕ ਹਾਸਲ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਜ਼ਾਤ - ਪਾਤ ਦਾ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ , ਜਿਥੇ ਹਰ ਇਕ ਛੋਟੇ ਵਡੇ ਦਾ ਬਤੌਰ ਮਾਨਵ ਪੂਰਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਥਾਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਹਵਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਜਦੋਂ ਕਹੀ ਗਈ ਤਾਂ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਅਜਾਰਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬੇਹੱਦ ਬੁਰੀ ਲੱਗੀ, ਜਿਸ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ ਸੱਚਪੂਰਣ ਗੱਲ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁੱਟਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਇਕ ਅੰਦੋਲਨ ਬਣ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵੱਡੇ - ਛੋਟੇ ਸ਼ਿਸ਼, ਸਮਰਥਕ, ਸਮਕਾਲੀ, ਸੰਤ, ਰਾਜੇ , ਰਾਣੇ - ਰਾਣੀਆਂ ਮਿਲ ਤੁਰੇ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ (National Libration Movement) ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

ਏਨਾ ਹੁ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਨਾ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿੰਦਿਆ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੇ ਵਿਅੰਗਸ਼ੀਲ ਚੇਤੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਕਲਮ ਹੇਠ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦੇ। ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਢੰਗ (diplomatic method) ਨਾਲ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਲਾਵਟ (interpolation)ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਨਕਲ ਵੀ ਅਸਲ ਜਾਪਦੀ", ਪਰ ਜੋ ਮੁਤਜ਼ਾਦ ਜੋੜਾਂ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਗ਼ਮੀ ਅਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ, ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਸਰਦੀ ਕਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵੇਦੀ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : .... ਭਗਤੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ। ਜੋ ਭਗਤ ਉਚੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ , ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਉਸ ਤੀਬਰ ਅਤੇ ਆਕ੍ਰਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਆਕ੍ਰਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਆਚਾਰ - ਵਿਚਾਰ, ਵ੍ਰਤ - ਉਪਵਾਸ, ਉੱਚ - ਨੀਚ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਦੂਸਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਅਲਹਿਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ (Materialistic god) ਵਿਮੁੱਖ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ। ...... ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਤੀ ਭੀ ਤੀਬਰ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭੀ ਨਿੱਜੀ ਸਾਧੂ - ਬ੍ਰਿਤੀ ਉਪਰ ਘੱਟ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।.... ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਸੀ। ਇਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ - ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਉਪਰ ਸੰਗਠਿਤ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਤੀਬਰ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਸੀ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਇਕ ਦਿਨ ਦੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੀਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਖੁਰਾਕ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ।[12] ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਅਸੰਤੋਖ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ

ਵਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਿਲਾਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਾਤ - ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਉਤਰਿਆ। ਹੁੰਦਾ ਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ : . . . . . . ਆਚਾਰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੈਂਕੜੇ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਪ -ਜਾਤੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਥੇ ਵਰਣ- ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। . . . . . . ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਚੰਡਾਲ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕਤਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹੱਕ ਹਾਸਲ ਹੋਣ, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ। . . . . . . ਐਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ ਜੋ "ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚਮਕ ਦੇ ਸਮਾਨ" ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਕੋਨੇ ਤਕ ਫੈਲ ਗਿਆ, ਇਹ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ - ਇਕ ਨਿਰਗੁਣ - ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਰਗੁਣ- ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ।" [13]

ਇਹ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ- ਧਾਰਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਸੀ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਰਫ਼ੀਲੇ ਜਮੂਦ ਵਿਚੋਂ ਸਫੁਟਿੱਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਡਾ: ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : ਵਿਰਾਟ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਇਕ ਲਘੂ, ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਲੱਖਣ ਟੋਟੇ ਨੂੰ ਧਾਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਵਰਤਾਰੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਰੇਕ ਧਾਰਾ ਰੂੜ੍ਹੀ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸੰਗਠਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਤੇ ਟੋਟੇ ਦੀ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਬੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕੋ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਧਾਰਾ ਦੇ ਦੂਜੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਅੰਤਰ -ਸਬੰਧ ਤੇ ਉਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਰੂੜ੍ਹੀ ਤੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਦੇ ਅੰਤਰ - ਵਿਰੋਧ ਉਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੋ, ਵਿਰਾਟ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਰਤਾਰਾ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਖ, ਪਰ ਅੰਤਰ - ਸਬੰਧਤ, ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਸੀਮਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਧਾਰਾ, ਉਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦਵੰਦ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾ ਦੀ ਇਕ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸਮੁੱਚਤਾ - ਇਹ ਹੈ ਉਹ ਪਰਿਪੇਖ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। [14] ਜਿਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ -ਧਾਰਾ ਦਾ ਜਨਮ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸਥਿਤੀ ਰਵਿਦਾਸ - ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬੁੱਤਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਉਲੀਕਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਮੋੜ ਸੀ।

(2) <u>ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾਸ :</u> ਇਹ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸੰਨ 1398 ਵਿੱਚ ਜਨਮੇ ਅਤੇ 1518 ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਕੇ ਪਰਲੋਕ ਸੁਧਾਰ ਗਏ। ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤੀ ਉਤਰੀ - ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਫੈਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਣਾ ਆਵਸ਼ਕ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਵੇ, ਜੋ 'ਪਿਉ ਦਾਦੇ ਦਾ ਖੋਲ੍ਹ ਡਿੱਠਾ ਖਜ਼ਾਨਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤਕ ਪੁੱਜੀ ਤੇ ਫਿਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ।[15] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਲ 292 ਸ਼ਬਦ (ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਤਿੰਨ ਥਿਤੀ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਸਮੇਤ)ਅਤੇ 249 ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ "ਕਬੀਰ ਬੀਜਕ, ਰਮੈਣੀ, ਸ਼ਬਦ, ਗਿਆਨ, ਚੌਂਤੀਸਾ, ਵਿਪ੍ਰਮਤੀਸੀ, ਕਹਰਾ, ਬਸੰਤ, ਚਾਚਰ, ਬੇਲੀ ਬਿਰਹੁਲੀ, ਹਿੰਡੋਲਾ ਅਤੇ ਸਾਖੀ"[16]

ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵੇਦੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : ਕਬੀਰਦਾਸ ਦੇ ਨਾਮ ਪਰ ਜੋ ਬਾਣੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਪੰਥੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਤੁ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਨੰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤ ਗੁਰੂ ਅਰਥਾਤ ਕਬੀਰ ਦਾਸ। ਇਹ ਗਿਣ ਲੈਣਾ ਸਾਡੇ ਵਸੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਬੀਰ ਦਾਸ ਨੇ 'ਮਸਿ ਕਾਗਦ ਛੂਹਿਆ ਨਹੀਂ' ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੂੰਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੇਲਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ। ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਬੀਰ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀਆਂ ਛੇ ਦਰਜਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ।[17] ਡਾ: ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਖੇਪਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮਨੋਰੰਜਕ ਲੇਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। "ਸੰਨ 1906 - 1909 ਦੀ

ਖੋਜ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਅਨੁਰਾਗ ਸਾਗਰ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀ ਮਿਲੀ, ਜੋ ਸੰਨ 1962 ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1590 ਸੀ। ਪਰ ਸੰਨ 1906 - 1911 ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਪੁਰਾਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1504 ਸੀ ਅਰਥਾਤ 16 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਰਾਗ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ 86 ਪਦਾਂ ਦੀ ਵ੍ਰਿਧੀ ਹੋ ਗਈ।[18]

ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਘੱਟ ਹਨ ਜਾਂ ਵੱਧ , ਪਰ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤਤਕਾਲੀ ਸੰਸਥਾਪਨ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਧੋਖੇ ਅਤੇ ਫਰੇਬ ਦੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ' ਵਿੱਚ ਅਮਿੱਟ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ (ਵੱਡ ਭਰਾਤਾ) ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਅਨੈਤਿਕਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਲਿਆ ਹੈ, ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਅਧਿਕ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੁਲਾਹਾ ਹੋਣ ਦਾ ਲੇਬਲ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਇਕ ਚਮਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਲੇਬਲ ਸੀ, ਅਰਥਾਤ ਚੁਮਾਰ ਨਾਲੋਂ ਜੁਲਾਹਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਸੀ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜਿਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਰਹਿਸਮਈ - ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਬੀਰ ਉਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਸਿਧੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਂਗ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਉਹ ਗਿਆਨ ਭਾਖਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵੀਨ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਸੂਫੀਆਂ ਵਰਗਾ ਪ੍ਰੇਮ, ਇਸਲਾਮ ਵਰਗਾ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਅਤੇ ਯੋਗੀਆਂ ਵਰਗਾ ਹਠ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ -ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵ ਮਿਲਦੇ ਹਨ : ਸਖਯ ਭਾਵ, ਦਾਸ ਭਾਵ ਅਤੇ ਮਧੁਰ ਭਾਵ। ਤਿੰਨੇ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਘੜਦਾ ਮਾਧੁਰੀ ਭਾਵ ਹੈ। ਦਾਸ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਸੁਆਮੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ, ਸਖਯ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਖਿਆਂ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਸਕੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਅਤੇ ਮਾਧੁਰੀ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਵਰਗਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧੂਤਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਧੁਰੀ ਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੋਗੀ, ਲਾਭਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਨੰਦਮਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਾਸ ਭਾਵ ਅਤੇ ਸਖਯ ਭਾਵ ਦੋਵੇਂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਲਈ ਇਹੋ ਭਾਵ ਸਰਬੋਤਮ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਉਸ ਪਤਿਵਰਤਾ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਧਰਮ ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਭਾਵ ਕੋਮਲ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਨੈਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਤੀ ਵਸ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਵਸ ਸਕਦਾ :

ਕਬੀਰ ਦੇਖ ਸੰਦੂਰ ਕੇ , ਕਾਜਲ ਦਿਯਾ ਨ ਜਾਈ ।।
ਨੈਨੂ ਰਮੱਈਆ ਰਮ ਰਹਾ, ਦੂਜਾ ਕਹਾਂ ਸਮਾਈ ॥

ਅਜਿਹੀ ਸੁਹਾਗਣ ਰਾਮ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਨਿਵੇਦਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਉਠਦੀ ਹੈ :

ਯਹ ਤਨ ਜੋਰੌ ਮਸਿ ਕਰੌ, ਲਿਖੌ ਰਾਮਨ ਨਾਊਂ ॥
ਲੇਖਣਿ ਕਰੋ ਕਰੰਕ ਕੀ, ਲਿਖ ਲਿਖ ਰਾਮ ਪਠਾਂਉ ॥

ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਉਹ ਕੰਮ ਪ੍ਰੇਮ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਬਾਣ ਇਕ ਲੱਗਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਸਤਗੁਰ ਲਈ ਕਮਾਣ ਕਰ, ਬਾਂਹਣ ਲਾਗਾ ਤੀਰ ॥
ਏਕ ਜਬਾਂਹਯਾ ਪ੍ਰੀਤ ਸੌਂ , ਭੀਤਰ ਰਹਯਾ ਸਰੀਰ ॥

ਸੂਫੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੈ :

ਲਾਲੀ ਮੇਰੇ ਲਾਲ ਕੀ ਜਿਤ ਦੇਖੂੰ ਤਿਤ ਲਾਲ ॥
ਲਾਲੀ ਦੇਖਨ ਹਉਂ ਗਈ, ਮੈਂ ਭੀ ਹਵੈ ਗਈ ਲਾਲ॥

ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਹਸਵਾਦ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਥਮ ਸਥਾਨ ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਵਿੱਚ ਅਟੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ 'ਰਾਮ ਕੀ ਬਹੁਰੀਆ' ਮੰਨ ਕੇ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਪਤੀ -ਪਤਨੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਹ ਪਤਨੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰਵਤ੍ਰ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲ ਦੀ ਲਾਲੀ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਲਾਲ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਛਿਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਤੇਰਾ ਸਾਂਈਂ ਤੁਝ ਮੇਂ, ਜਿਉਂ ਪਹੁਪਨ ਮੇਂ ਵਾਸ ॥
ਕਸਤੂਰੀ ਕਾ ਮ੍ਰਿਗ ਜਿਉਂ, ਫਿਰ ਫਿਰ ਢੂੰਡੇ ਘਾਸ ॥

ਕਬੀਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁਖ ਦਾ ਮਨ ਭ੍ਰਮਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਧੂਬਾਲਾ ਵਰਗੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਦਿਰਾ ਪਿਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਹਿਸਮਈ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਸਬੰਧ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੂਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪਕ ਸਮਝੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਉਲਟਵਾਸੀਆਂ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਹਸਵਾਦ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਰਹਸਵਾਦ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੇਹੱਦ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਦੇ - ਝਗੜਦੇ ਹਨ :

ਕਹ ਹਿੰਦੂ ਮੋਹਿ ਰਾਮ ਪਿਆਰਾ, ਤੁਰਕ ਕਹੈ ਰਹਿਮਾਨ ॥
ਆਪਸ ਮੇਂ ਦੋਉ ਲਰਿ ਮੂਏ, ਮਰਮਨ ਕਾਹੂ ਜਾਨ ॥

ਧਾਰਮਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਖੰਡਾਂ ਦਾ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਆਡੰਬਰਾਂ, ਤੀਰਥ, ਵਰਤ, ਅਸ਼ਨਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ

ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਰਵ - ਵਿਆਪਕ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਮੂਤ ਆਲੋਚਕ ਹੈ। ਨਮਾਜ਼, ਮਸਜਿਤ, ਮੰਦਰ ਆਦਿ ਝਗੜੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਉਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਹਾਦੇਵ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਮਅਤੇ ਰਹੀਮ ਇਕੋ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਅੱਵਲ ਅੱਲਾ ਨੂਰ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ॥
ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭ ਜਗ ਉਪਜਿਆ ਕੌਣ ਭਲੇ ਕੋ ਮੰਦੇ ॥

ਜਾਤੀਵਾਦ ਦੀ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਾਮ ਅਤੇ ਰਹੀਮ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਢੂੰਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਬਹੁਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਲ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਮਿਲਾਇਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਧੁਕੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼, ਬੰਗਲਾ, ਖੜ੍ਹੀ ਬੋਲੀ, ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ, ਅਵਧੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ। ਉਹ ਹਨ : ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ, ਭਾਵਾਤਮਕ ਅਤੇ ਤਰਕਪੂਰਣ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਤਰਕਪੂਰਣਤਾ ਤਾਂ ਹੈ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਘੱਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਮ ਮੁੱਢਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਠ) ਸੰਤ ਧੰਨਾ ਜੀ : ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ[19] ਅਨੁਸਾਰ 1415 ਈ: ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੱਤ [20] ਨੇ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 1472 ਈ: ਦੱਸਿਆ ਹੈ। "ਇਹ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਪਿੰਡ ਧੂਆਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਕਿਰਸਾਣ ਸਨ। ਧੰਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਠਾਕਰ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਠਾਕਰ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਉਪਜਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੋਂ ਇਕ ਠਾਕਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ

ਨੂੰ ਭੋਗ ਲਗਵਾ ਕੇ ਛੱਡਿਆ ਜਿਵੇਂ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਧੰਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਪਰਵਿਰਤ ਹੋ ਗਏ।[21] ਧੰਨਾ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਉਹ ਤਿੰਨ ਪਦ ਹਨ, ਦੋ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਕ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿੱਚ। ਪਹਿਲੇ ਪਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

ਭ੍ਰਮਤ ਫਿਰਤ ਬਹੁ ਜਨਮ ਬਿਲਾਨੇ, ਤਨੁ ਮਨੁ ਧਨੁ ਨਹੀਂ ਧੀਰੇ ॥
ਲਾਲਚ ਬਿਖੁ ਕਾਮ ਲੁਬਧ ਰਾਤਾ, ਮਨਿ ਬਿਸਰੇ ਪ੍ਰਭ ਹੀਰੇ ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥[22]

ਧੰਨਾ ਭਗਤ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਹੀ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਭਗਤੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਧੰਨਾ ਜੀ ਪ੍ਰੇਮ - ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਤੀ ਬਹੁਤ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਆਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਲ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਦੇ , ਨੇਕ-ਦਿਲ ਅਤੇ ਬੇਲਾਗ-ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਧੰਨਾ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਵੇਸ ਗੁਰਹਿ ਧਨੁ ਦੀਆ, ਧਿਆਨੁ ਮਾਨੁ ਮਨ ਏਕ ਪਏ ॥
ਪ੍ਰੇਮਭਗਤਿ ਮਾਨੀ ਸੁਖ ਜਾਨਿਆ, ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਅਘਾਨੇ ਮੁਕਤਿ ਭਏ ॥[23]

ਗੁਰੂ - ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਧਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ - ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੁੱਖ ਹੈ। ਇਹੋ ਮਾਨਸਿਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਆਤਮਕ ਮੁਕਤੀ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗਿਆਨ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਤਿੰਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧੰਨਾ ਜੀ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਬਾਣੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਹਾਲੇ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਹੀ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ।

(4) ਸੰਤ ਸਧਨਾ ਜੀ : ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਲਗ ਭਗ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਦੇ ਕਸਾਈ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਕਿੰਨੇ ਅਚੰਭੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕਸਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਜੀਵ ਹਤਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸਧਨਾ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਧਨਾ ਜੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਪਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ। ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਸੱਚੀ ਤੜਪ ਸੀ। ਉਹ ਭੇਸਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ :

ਨ੍ਰਿਪ ਕੰਨਿਆ ਕੇ ਕਾਰਨੈ ਇਕੁ ਭਇਆ ਭੇਖਧਾਰੀ ॥
ਕਾਮਾਰਥੀ ਸੁਆਰਥੀ ਵਾ ਕੀ ਪੈਜ ਸਵਾਰੀ ॥
ਤਵ ਗੁਨ ਕਹਾ ਜਗਤ ਗੁਰਾ ਜਉ ਕਰਮੁ ਨ ਨਾਸੈ ॥
ਸਿੰਘ ਸਰਨ ਕਤ ਜਾਈਐ ਜਉ ਜੰਬੁਕੁ ਗ੍ਰਾਸੈ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਏਕ ਬੂੰਦ ਜਲ ਕਾਰਨੇ ਚਾਤ੍ਰਿਕੁ ਦੁਖੁ ਪਾਵੈ ॥
ਪ੍ਰਾਨ ਗਏ ਸਾਗਰੁ ਮਿਲੈ ਫੁਨਿ ਕਾਮਿ ਨ ਆਵੈ ॥ [24]

ਸਧਨਾ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਭੇਖਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੇ ਭੇਖਧਾਰੀ ਸਹੀ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਲੈਣ ਤਾਂ ਵੀ ਸੱਚਾ ਕਰਤਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੈਜ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਨਾਹ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸੁਆਰਥੀ - ਕਾਮਾਰਥੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਸਵੱਛ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਕ ਨੁਕਸ ਜਾਂ ਭੈੜੀ ਆਦਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ - ਬੂੰਦ ਨੂੰ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਿੱਚ

ਕੋਈ ਔਕੜ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਦੂਜੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜੇ ਇਨਸਾਨ ਮਾਦਾਵਾਦੀ ਆਦਤ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਿਆ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸੇ ਆਦਤ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚਾਰਿਤ੍ਰ।

ਸਧਨਾ ਜੀ ਸਿੰਧ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚਲੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਵਿਚੋਂ ਸਧਨਾ ਜੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਸੰਪੂਰਨ ਭਗਤ ਵਾਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਉਚਤਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :

ਮੈ ਨਾਹੀ ਕਛੁ ਹਉ ਨਹੀਂ, ਕਿਛੁ ਆਹਿ ਨ ਮੋਰਾ ॥
ਅਉਸਰ ਲਜਾ ਰਾਖਿ ਲੇਹੁ ਸਧਨਾ ਜਨੁ ਤੋਰਾ ॥ 4 ॥1॥ [25]

ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅੱਗੇ ਕਿੰਨੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦਾ ਜਨ ਹਾਂ। ਸੂਫੀਆਨਾ ਰੰਗ ਹੈ"ਮੈਂ ਨਾਹੀਂ ਸਭ ਤੂੰ" ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਇਹ ਭਾਵ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ।

(5) <u>ਸੰਤ ਮੀਰਾ ਜੀ :</u> ਪ੍ਰੋ: ਦੇਸ ਰਾਜ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਨੇ ਮੀਰਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

"ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਦਾ ਆਵਿਰਭਾਵ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਤੇ ਇਕ ਕਾਮਨੀਯ ਲਤਾ ਦੇ ਪਲਵਿਤ ਅਤੇ ਕੁਸੁਮਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਸਾਂਵਰੇ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਹੋਈ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਦੀ ਸਵਰ - ਲਹਿਰੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਮਰੂਭੂਮੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਾਵਨ - ਭਾਵਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸਿੰਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ....

ਮੀਰਾਂ ਦੀ ਜਨਮ - ਤਿਥੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਤ ਭੇਦ ਹੈ। ਮਿਸ਼ਰਬੰਧੂ ਅਤੇ ਆਚਾਰੀਆ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨਮ

ਤਰੀਕ ਸੰਮਤ 1573 , ਹਰਬਿਲਾਸ ਸ਼ਾਰਦਾ, ਪੰਡਤ ਗੌਰੀਸ਼ੰਕਰ ਹੀਰਾਚੰਦ ਓਝਾ, ਡਾ: ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਨੇ ਸੰਮਤ 1555, ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ ਮੁਨਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗੀ ਹਰੀ ਨੇ ਸੰਮਤ 1557, ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਨੇ 1561 , ਡਾ: ਧੀਰੇਂਦਰ ਵਰਮਾ, ਡਾ: ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਤੇ ਮਹਾਂਬੀਰ ਸਿੰਘ ਗਹਲੋਤ ਨੇ ਸੰਮਤ 1560 ਮੰਨਿਆ ਹੈ। . . . . ਮੀਰਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਖਾਨਦ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕੁੰਭਾ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦੇ 69 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਮਤ 1573 (ਸੰਨ 1516 ਈ:) ਵਿੱਚ ਮੀਰਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਭੋਜ ਰਾਜ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1555 (ਸੰਨ 1494) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਸੰਮਤ 1603 (ਸੰਨ 1546) ਵਿੱਚ ਦੁਆਰਕਾ (ਕਾਠੀਆਵਾੜ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।[26]

ਡਾ: ਬੀ.ਪੀ ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ :

" ਮੀਰਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੇੜਤੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਰਾਠੌਰਾਂ ਦੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਤੋਂ ਮੀਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਾਵਣ ਸੁਦੀ ਇਕ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਸੰਮਤ 1561 ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। . . . . . ਸੰਮਤ 1573 ਵਿੱਚ ਮੀਰਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੰਮਤ 1603 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗੇ। ਸੰਮਤ 1566 ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਦੂਦਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਹੋਇਆ ਸੀ। 1573 ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1584 ਤਕ ਇਹ ਸੰਪਰਕ ਅਤੇ ਸਤਿਸੰਗ ਨਿਰੰਤਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।[27]

ਮੀਰਾਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪੇਕੇ ਸੁਖ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਹੁਰੇ। ਪਤੀ ਭੋਜ ਰਾਜ ਦੇਵੀ ਭਗਤ ਸੀ ਤੇ ਮੀਰਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਚੇਲੀ ਬਣੀ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਕ ਬਣ ਗਈ। ਜਿਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤਕ ਭੁਲੇਖਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਸਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਭੁਲੇਖਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਸੀ। ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਬਿੰਬਾਂ - ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਤਵ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਵਾਂਗ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੋ ਗਈ। ਮੋਰਾਰੇ, ਗੁਪਾਲ, ਗਿਰਿਧਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੀਰਾਂ - ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਮੀਰਾਂ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨੀ। ਡਾ: ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

> "ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਮੀਰਾਂ ਦਾ ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਿਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਨੰਨ, ਪ੍ਰੇਮ ਸਰੂਪੀ, ਰਹੱਸਮਈ ਅਤੇ ਵਿਰਹਾ-ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੀਰਾਂ - ਰੈਦਾਸ ਦਾ ਗੁਰੂ - ਸ਼ਿਸ਼ ਸਬੰਧ ਅਵੱਸ਼ ਰਿਹਾ ਸੀ।" [28]

ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਜੇਕਰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੀਰਾਂ ਖੁਦ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਮੇਰੋ ਮਨ ਲਾਗੋ ਗੁਰ ਸੋਂ, ਅਬ ਨ ਰਹੂੰਗੀ ਅਟਕੀ ।
ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਮ੍ਹਾਨੇ, ਦੀਨੀ ਗਯਾਨ ਕੀ ਗੁਟਕੀ ॥ [29]

ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਪਦ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂਵੱਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਸੁਨੋ ਦਿਆਲ ਮ੍ਹਾਰੀ ਅਰਜੀ ।
ਭਵ ਸਾਗਰ ਮੇਂ ਬਹਿ ਜਾਤਹੂੰ, ਕਾਢੋ ਤੋ ਥਾਰੀ ਮਰਜੀ।

ਯਾ ਸੰਸਾਰ ਸਗੋ ਨਹੀਂ ਕੋਈ, ਤੁਮ ਸਾਰੇ ਸਤਗੁਰੂ ਜੀ।
ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸਬ ਕੁਟੰਬ ਕਬੀਲਾ, ਸਬ ਮਤਲਬ ਕੇ ਗਰਜੀ।
ਮੀਰਾਂ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੁਮ ਹੀ ਸੁਆਮੀ , ਸਿਰੀ ਰੈਦਾਸ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ। [30]

ਜੀ ਮੇਰੇ ਪਾਰ ਨਿਕਸ ਗਿਆ, ਸਤਿਗੁਰ ਮਾਰਿਆ ਤੀਰ ।
ਸਤਗੁਰੂ ਭੇਦ ਬਤਾਇਆ ਖੋਲਿ ਭਰਮ ਕਿਵਾੜੀ ਹੋ । [31]

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾਯੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹੈ :

ਸਾਹਬ ਪਾਯਾ ਆਦਿ ਅਨਾਦਿ ਨਾਤਰ ਭਵ ਮੈ ਜਾਤੀ ॥

ਦੀਪਕ ਜੋਊਂ ਗਿਆਨ ਕਾ ਚੜ੍ਹ ਅਗਮ ਅਟਾਰੀ ॥

ਸੁੰਨ ਮਹੱਲ ਮੇਂ ਸੁਰਤ ਲਗਾਊਂ ਸੁਖ ਕੀ ਸੇਜ ਵਿਛਾਊਂ ਜੀ ।
ਮੀਰਾਂ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਗਿਰਧਰ ਨਾਗਰ, ਬਾਰ ਬਾਰ ਬਲਿ ਜਾਊਂ ਜੀ।

ਸੇਜ ਸੁਖਮਣ ਮੀਰਾਂ ਸੋਵੈ, ਸੁਭ ਹੈ ਆਜ ਘੜੀ ।
ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਪੈ ਸੇਜ ਪੀਆ ਕੀ, ਕਿਸ ਬਿਧ ਮਿਲਣਾ ਹੋਈ।

ਬਿਨ ਕਰਤਾਲ ਪਖਾਵਜ ਬਾਜੈ, ਅਨਹਦ ਕੀ ਝੰਕਾਰ ਰੇ। [32]

ਉਪਰੋਕਤ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਚੇਲੀ ਬਣੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਮੀਰਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਿ –

ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੀਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹੋਣਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਨੇ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ - ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਣ, ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੁਕਾਰਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਜਦੋਂ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਮਾਲਕ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸੰਤ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਨਾਲ ਪੱਤਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਕਥਨ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰੋ: ਦੇਸ ਰਾਜ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀ ਨੇ ਸਵਿਸਥਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਅਤੇ ਮੀਰਾਂ ਦਾ ਪੱਤਰ -ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਜੀ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਨਾ ਰਲੀ।[33] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ~~ਨੂੰ~~ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਚੇਲੀ ਬਣਨ ਬਨਾਰਸ ਆਈ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਵੀ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਪਾਸ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਾਰਣ ਉਹ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸ ਆਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਬਨਾਰਸ ਆਈ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਾਲ ਮੀਰਾਂ ਵੀ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਆਯੂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਪਰ ਮੀਰਾਂ ਜਿੰਨੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਈ ਸੀ ਉਤਨੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਸੋਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਮੀਰਾਂ ਦੀ ਉਕਤ ਬਾਣੀ ਸੰਕੇਤ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਬਿਠਲ ਨਾਥ, ਜੀਵ ਗੋਸੁਆਮੀ ਅਤੇ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਮ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਮੀਰਾਂ ਦੇ ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸ਼ੂਦਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਵਲ ਪਾਠਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਗਵਾਹੀ ਮੀਰਾਂ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਰੈਦਾਸ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਹੜੇ ਸੰਤ - ਸੰਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਿੰਨਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਵੀ ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਖੜਯੰਤਰ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੋ ਮਨ ਲਾਗੋ ਹਰਿ ਜੀ ਸੂੰ, ਅਬ ਨ ਰਹੂੰਗੀ ਅਟਕੀ ॥

ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਰੈਦਾਸ ਜੀ, ਦੀਨ੍ਹੀਂ ਗਿਆਨ ਕੀ ਗੁਟਕੀ ॥ [34]

ਹੁਣ ਤਕ ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਲਿਖੀਆਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ :

(1) ਗੀਤ - ਗੋਬਿੰਦ ਕੀ ਟੀਕਾ

(2) ਨਰਸੀ ਜੀ ਰੋ ਮਾਹੇਰੋ

(3) ਫੁਟਕਰ ਪਦ

(4) ਰਾਗ ਸੋਰਠ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

(5) ਰਾਗ ਗੋਬਿੰਦ

(6) ਮੀਰਾਂ ਕੀ ਮਲ੍ਹਾਰ

(7) ਗਰਵਾ ਗੀਤ

(8) ਮੀਰਾਂ ਕੀ ਪਦਾਵਲੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੀਰਾਂ ਦੇ ਪਦਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੰਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

(1) ਮੀਰਾਂ : ਜੀਵਨੀ ਔਰ ਕਾਵਯ ... 108 ਪਦ

(2) ਮੀਰਾਂ ਕੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਧਨਾ ... 216 ਪਦ

(3) ਮੀਰਾਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ... 103 ਪਦ

(4) ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਕੀ ਪਦਾਵਲੀ ... 202 ਪਦ

(5) ਮੀਰਾਂ - ਬ੍ਰਹਦ - ਪਦ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ... 590 ਪਦ [35]

ਇਸ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਹੱਲ ਡਾ: ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਨੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਪਰਖਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਮੀਰਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਮੀਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਜ਼ਰੂਰ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਹੱਲ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਵਿਵਾਦ ਵਧੇਗਾ ਘਟੇਗਾ ਨਹੀਂ।

(6) <u>ਸੰਤ ਪੀਪਾ ਜੀ :</u> ਇਸ ਸੰਤ ਦਾ ਜਨਮ 1482 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਹਰਿਭਗਤ ਸਨ। ਮਾਮਰੋਨਗੜ੍ਹ ਦੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਤਾਂ ਵੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਨਾ ਸਕੇ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ 12 ਰਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਰਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀਤਾ ਰਾਣੀ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸੇ ਨੇ ਹੀ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦਾ ਸਾਥ ਨਿਭਾਇਆ।[36] ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਪਾਸੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚਾਰ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣੇ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਏ। ਪੀਪਾ ਜੀ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੰਤ ਬਣ ਗਏ।

ਰਾਜਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੱਤ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

> "ਸੀਤਾ ਦੇਵੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਦੁੱਖ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਾਥ ਨਿਭਾਇਆ। ਰਾਜਪਾਟ ਛੱਡਣ ਸਮੇਂ, ਧਨ ਦੌਲਤ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ, ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਸੀਤਾ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਨੱਚਣਾ ਅਤੇ ਪੀਪਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਰੰਗੀ ਵਜਾਉਣੀ ਪਈ, ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਧਰਮ ਦੀ ਪੌੜੀ ਤੇ ਪੈਰ ਧਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਥੋਂ ਪੈਰ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਰਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਦੁੱਖ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝੱਲ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿੜ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।"[37]

ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 1425 ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤ ਮਮੋਰਨਗੜ੍ਹ ਦਾ ਰਾਜਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਭਗਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ

ਫਿਰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣਿਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। [38] ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਝਾਲਾਵਾੜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਿਆਸਤ ਗਾਗਰੌਨਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਪੀਪਾ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਰਾਜਾ ਖੀਚੀ ਰਾਜਪੂਤ ਸੀ :

ਗਾਗਰੌਨਿਪੁਰ ਪਾਟਨ ਥਾਨੂੰ, ਕੀਨੋ ਦਾਸ ਅਨੰਤ ਵਖਾਨੂੰ ।
ਤਿਹਿ ਪੁਰ ਪੀਪਾ ਖੀਚੀ ਰਾਉ । ਪਰਿਜਾ ਕੌ ਦੁਖ ਦੇਈ ਨ ਕਾਊ ॥

ਅਨੰਤਦਾਸ ਨੇ ਪੀਪਾ ਪਰਚਈ' ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਪੀਪਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੂਰਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਦਾਨੀ ਸੀ :

ਭਾਜਨ ਭੋਜਨ ਸਬ ਕੂੰ ਦੇਹੀ, ਧਰਮ ਕਰੈ ਜਗ ਮੈ ਜਸ ਲੇਹੀ ॥ [39]

ਡਾ: ਪੀ.ਬੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੰਮਤ 1425 - 75 ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1482 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮਗਹਰ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ ਦੇ ਦੇਹ ਤਿਆਗ ਸਮੇਂ ਸੰਮਤ 1575 ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਪੀਪਾ, ਰੈਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ " ਗੁਰੂ ਸਮਾਨ ਜੇਨੇ ਗੁਰ ਭਾਈ " ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। [40] ਇਹ ਤੱਥ ਅਜੇ ਵੀ ਖੋਜ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ ਹੈ ਕਿ ਪੀਪਾ ਜੀ ਕਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਜੋ ਭਗਤ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੀਪਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਅਨੰਤਦਾਸ ਦੀ ਪਰਚੱਈ ਸਾਬਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਸਨ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪੀਪਾ ਜੀ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਚਾਰ - ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਬਾਰੇ 36 ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ - ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਪੀਪਾ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦੇਖੋ ਹੇਠਲਾ ਪਦ :

ਭਜ ਸਗੁਨ ਨਿਗੁਨ ਕਰੀ ਇਕ ਭਾਵਾ, ਤਾ ਤੇ ਹੋਈ ਨ ਭਗਤਿ ਸੌਂਹ ਭੇਵਾ ॥
ਸਗੁਨ ਨਿਗੁਨ ਮਨਿ ਧਰੀਏ ਨ ਕੋਊ, ਤਾਕਿ ਭਗਤੀ ਜੁ ਨਿਹਚਲ ਹੋਊ ॥
ਦੇਖਿ ਦਿਵਾਨੇ ਬੈਠਿ ਜਾਈ, ਦੇਖੀ ਸਾਹੀ ਮੁਖਦਾਈ ॥ 41

ਕਾਯਉ ਦੇਵਾ ਕਾਇਅਉ ਦੇਵਲ ਕਾਇਅਉ ਜੰਗਮ ਜਾਤੀ ॥
ਕਾਇਆ ਧੂਪ ਦੀਪ ਨਈ ਬੇਦਾ ਕਾਇਅਉ ਪੂਜਉ ਪਾਤੀ ॥
ਕਾਇਅਉ ਬਹੁ ਖੰਡ ਖੋਜਤੇ ਨਵਨਿਧ ਪਾਈ ॥
ਨ ਕਛੂ ਪਾਇਬੋ ਨ ਕਛੂ ਜਾਇਬੋ ਰਾਮ ਕੀ ਦੁਹਾਈ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡੇ ਸੋਈ ਪਿੰਡੇ ਜੋ ਖੋਜੈ ਸੋ ਪਾਵੈ ॥
ਪੀਪਾ ਪ੍ਰਣਵੈ ਪਰਮਤਤੁ ਹੈ ਸਤਿਗੁਰੁ ਹੋਇ ਲਖਾਵੈ ॥ 42

ਸੰਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਟਦੇਵ, ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਜੀਵ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਕਾਇਆ ਵਿੱਚ ਧੂਪਦੀਪ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੂਜਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਕੁਝ ਸਾਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜੋ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੀਪਾ ਜੀ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ "ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡੇ ਸੋਈ ਪਿੰਡੇ" ਤੋਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ, ਬਾਹਰ ਭਟਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। " ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਦੇਵੀ ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਮੁੱਕਰ ਗਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥਾ ਸਮਾਈ। ਸਗੋਂ ਖੁਦ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਦੇਵੀ

ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰੀ ਸੁਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।" [43] ਅਨੰਤਦਾਸ ਦੀ ਪਰਚਈ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ, ਸੰਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ - ਭਾਗ ਤਿਆਗਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਤ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦੀ ਮਾਣਤਾ ਕਾਫੀ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਪੀਪਾ ਬਾਣੀ ਪਦ 6 ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

ਜਉ ਕਲਿ ਰੈਦਾਸ ਕਬੀਰ ਨ ਹੋਤੇ ,
ਤਉ ਲੋਕ ਵੇਦ ਅਰੁ ਕਲਿ ਜੁਗ ਮਿਲਿ ਕਰਿ ਭਗਤਿ ਰਸਾਤਲਿ ਦੇਤੇ । [44]

---

(7) <u>ਸੰਤ ਬੈਣੀ ਜੀ :</u> ਇਸ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਦਾ ਜਨਮ 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਛਮੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 3 ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ 7 ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

> " ਬੈਣੀ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਸਿਰੀ, ਰਾਮ ਰਾਮਕਲੀ ਅਤੇ ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" [45]

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਭਗਤ ਬੈਣੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਮਿਹਰ ਸੀ :

ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੈਣੀ ਭਗਤਿ ਕਰਿ ਜਾਇ ਇਕਾਂਤ ਬਹੈ ਲਿਵ ਲਾਵੈ ॥
ਕਰਮ ਕਰੇ ਅਧਿਆਤਮੀ ਹੋਰਸੁ ਕਿਸੈ ਨ ਅਲਖ ਲਖਾਵੈ ॥

ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪੁੱਛੀਐ ਰਾਜ ਦੁਆਰਿ ਗਇਆ ਆਲਾਵੈ ॥

ਘਰ ਸਭ ਵਥੂ ਮੰਗੀਅਹਿ ਵਲੁ ਛਲੁ ਕਰਿ ਕੈ ਝਤ ਲੰਘਾਵੈ ॥

ਵਡਾ ਸਾਂਗ ਵਰਤਦਾ ਉਹੁ ਇਕ ਮਨ ਪਰਮੇਸਰੁ ਧਿਆਵੈ ॥

ਪੈਜ ਸਵਾਰੈ ਭਗਤ ਦੀ ਰਾਜਾ ਹੋਇ ਕੈ ਘਰਿ ਚਲਿ ਆਵੈ ॥

ਦੇਇ ਦਿਲਾਸਾ ਤੁਸਿ ਕੈ ਅਣਗਣਤੀ ਖਰਚੀ ਪਹੁਚਾਵੈ ॥

ਓਥਹੁ ਆਇਆ ਭਗਤ ਪਾਸਿ ਹੋਇ ਦਿਆਲ ਹੇਤ ਉਪਜਾਵੈ ॥

ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਜੈਕਾਰ ਕਰਾਵੈ ॥ [46]

ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਜੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪੂਜਾ ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਖਰਚ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਿਕਰ-ਫਾਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਹੁਤ ਕਹਿੰਦੀ ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਟਾਲ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ਜਿਸ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਰਸਦ ਆਦਿ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਭੂ ਖੁਦ ਰਾਜੇ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰ ਕੇ ਧਨ ਤੇ ਰਸਦ ਛੱਡ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਬਾਹਰ ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ।

"ਬੇਣੀ ਨਾਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਬੇਣੀ ਜੀ ਬ੍ਰਹਮ ਭਾਟ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ - ਤੀਜੇ ਬੈਦੀ ਜਨ ਸਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਭਾਟ ਬੇਣੀ ਜੀ 1690 ਬਿਕਰਮੀ ਵਿੱਚ "ਅਸਨੀ" ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਇਕ ਮ੍ਰਿਤਕ - ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਗਤ ਵਲੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਇਕ ਮਹਾਤਮਾ ਯੋਗੀ ਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਜਾ ਪਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਦੇ ਕੇ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਯੁਗਤੀ ਦੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ -

"ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਸੁਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜੀ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਈਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਜੁਗਤੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੁਪਤ ਧਨ ਹੈ। ਲੁਕਾਈ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਆਗਯਾ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਬੇਣੀ ਜੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਰਤਣ ਲੱਗੇ। ਬੇਣੀ ਜੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਲਾ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ, ਰਾਤ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦੇ - - - - - " [47]

ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਪਰਾਮ ਸਨ :

ਥਾਕਾ ਤੇਜੁ, ਉਡਿਆ ਮਨੁ ਪੰਖੀ, ਘਰਿ ਆਂਗਨਿ ਨ ਸੁਖਾਈ ॥
ਬੇਣੀ ਕਹੈ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਭਗਤਹੁ, ਮਰਨ ਮੁਕਤਿ ਕਿਨਿ ਪਾਈ ॥ [48]

ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਨ ਗਰਭਜੂਨ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰੀ ਕਰਮਾਂ - ਕਰਤਵਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਨੀ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਰੇ ਨਰ ਗਰਭ ਕੁੰਡਲ ਜਬ ਆਛਤ, ਉਰਧ ਧਿਆਨ ਲਿਵ ਲਾਗਾ ॥
ਮਿਰਤਕ ਪਿੰਡਿ ਪਦ ਮਦ ਨਾ, ਅਹਿਨਿਸ ਏਕ , ਅਗਿਆਨ , ਸੁਨਾਗਾ ॥
ਤੇ ਦਿਨ ਸੰਮਲੁ ਕਸਟ ਮਹਾ ਦੁਖ, ਅਬ ਚਿਤੁ ਅਧਿਕ ਪਸਾਰਿਆ ॥
ਗਰਭ ਛੋਡਿ ਮ੍ਰਿਤ ਮੰਡਲ ਆਇਆ, ਤਉ ਨਰਹਰਿ ਮਨਹੁ ਬਿਸਾਰਿਆ ॥ [49]

ਸੰਤ ਬੇਣੀ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰ ਵੀ ਨਿਰਗੁਣੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਮੋਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬਗਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਝਲਕ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ :

ਜਿਨਿ ਆਤਮ ਤਤੁ ਨ ਚੀਨ੍ਹਿਆ ॥ ਸਭ ਫੋਕਟ ਧਰਮ ਅਬੀਨਿਆ ॥
ਕਹੁ ਬੇਣੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਧਿਆਵੈ ॥ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਟ ਨ ਪਾਵੈ ॥

ਇੜਾ ਪਿੰਗਲਾ ਅਉਰ ਸੁਖਮਨਾ, ਤੀਨਿ ਬਸਹਿ ਇਕ ਠਾਈ ॥
ਬੇਣੀ ਸੰਗਮ ਤਹ ਪਿਰਾਗੁ , ਮਨ ਮਜਨੁ ਕਰੇ ਤਿਥਾਈ ॥
ਸੰਤਹੁ ਤਹਾ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਮੁ ਹੈ॥ ਗੁਰ ਗਮਿ ਚੀਨੈ ਬਿਰਲਾ ਕੋਇ ॥
ਤਹਾਂ ਨਿਰੰਜਨੁ ਰਮਈਆ ਹੋਇਆ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥ [50]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦ   ਪਖੰਡੀ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ, ਸ਼ੈਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕਰਮਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਆਤਮ ਤੱਤ ਦ੍ਰਿੜਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੂਝ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਬੇਣੀ ਜੀ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਭਾਵ ਹੈ ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਰਵੀਂ, ਗੁਟ, ਵਿਅੰਗਮਈ ਅਤੇ ਯੁਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਆਪ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਕਾਵਿ -ਕਲਾਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। [51]

(8) <u>ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ :</u>   ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੇਠੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉਦਾਸੀਨ ਪੰਥ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਅੱਜ ਤਕ ਵੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। * ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1551 ਭਾਦ੍ਰਪਦ ਸ਼ੂਕਰ 9 ਨੂੰ ਤਲਵੰਡੀ ਨਾਮਕ ਗਾਂਵ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅੱਜ ਕੱਲ ਨਨਕਾਣਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 30 ਕੋਹ ਦੂਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਸਰੀਰ ਜਟਾ ਭਸਮਾਦਿ ਨਾਲ ਵਿਭੂਸ਼ਿਤ ਸੀ। ਆਪ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਲੌਕਿਕ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 1575 ਦੀ ਗਾੜ ਪੂਨਿਮਾ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸ੍ਰੀ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਰਾਮ ਜੀ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਫਿਰ

ਤੀਰਥਾਂ ਦ ਭ੍ਰਮਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਚਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕੀਤਾ। ਪੇਸ਼ਾਵਰ, ਕਾਬੁਲ, ਠੱਠਾਨਗਰ, ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਧਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਆਪ 150 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਭੋਗ ਕੇ ਚੰਬਾ ਦੀਆਂ ਪਰਬਤੀ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ। ਆਪਣੀ ਨਿਰਵਾਣ ਤਿਥੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਠੱਠਾਨਗਰ, ਬਾਰਹਠ, ਸ੍ਰੀਨਗਰ, ਕੰਧਾਰ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਇਹ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਸਨ। ਆਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਚੋਖਾ ਲੋਕ ਹਿਤ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।" [52]

ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਚੇਲੇ ਸਨ : ਅਲਮਸਤ ਜੀ, ਬਾਲੂਹਸਨਾ ਜੀ, ਗੋਵਿੰਦਸਾਹ ਜੀ, ਫੂਲ ਸਾਹਿਬ ਜੀ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੇ ਚੇਲੇ ਹੋਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਕ੍ਰਿਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਸੀ : ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਜੀ, ਸੰਗਤ ਦੇਵ ਜੀ, ਮੇਘ ਮੁਨੀ (ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ) ਜੀ ਪਾਸ ਵਰਖਾ ਵਰ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਘ ਮੁਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਜੀਤ ਮੱਲ ਜੀ, ਸੁਥਰੇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਬਾਲਾ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਕਰੀਆ ਜੀ ਸੀ। ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਭਗਤ ਗਿਰੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 360 ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਹਿੰਗਲਾਜ ਦੇਵੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਠੱਠਾ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਏਥੇ ਭਗਤ ਗਿਰੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਮੇਤ ਪੁੱਜਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਕਮਲੀਆਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ : "ਤੁਸੀਂ ਕਿਥੇ ਜਾਣਾ ਹੈ?" ਭਗਤ ਗਿਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਹਿੰਗਲਾਜਦੇਵ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ।" ਕਮਲੀਆ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਰੋਜ਼ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦੇ ਧੂਏਂ ਤੇ ਝਾੜੂ ਦੇਣ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਕੱਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਸਵੇਰੇ ਹਿੰਗਲਾਦੇਵੀ ਝਾੜੂ ਦੇ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ ਪਰ ਭਗਤ ਗਿਰੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਕਮਲੀਆ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਭਗਤ ਗਿਰੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਭੰਗਣ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਭਗਤ ਗਿਰੀ ਨੇ ਹਿੰਗਲਾਜਦੇਵੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਚਰਨ ਪਕੜ ਲਏ। ਫਿਰ ਦੇਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਤ ਗਿਰੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹ

ਆਪਣੇ 360 ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਮੇਤ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣ ਗਏ। [53]

"ਆਪ ਉਦਾਸੀਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਆਰਤਾ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਰਾ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਆਪ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।"[54] ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

> " ....ਉਦਾਸੀਨ ਪੰਥ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਵਡੇ ਚੇਲੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਦਾਸੀਨ ਪੰਥ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਧੂੰਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਛੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦਸਨਾਮੀ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।" [55]

ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦਾ ਜਨਮ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਬਾਰਠ ਪਿੰਡ ਹੈ ਜੋ ਡੇਹਰਾ ਨਾਨਕ ਤੋਂ 19 ਕੋਹ ਦੂਰ ਹੈ। ਯੋਗਿਰਾਜ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਈ। ..... ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 1669 ਬਿਕਰਮੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਮਰ 118 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਦੱਸੀ। [56]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਜਟਾ ਜੂਟ ਮੁਕਟ ਸਿਰ ਹੋਇ ।।
ਮੁਕਤਾ ਫਿਰੈ ਬੰਧਨ ਨਹੀ ਕੋਇ ।।
ਨਾਨਕ ਪੂਤਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਬੋਲੈ ।।
ਜੁਗਤ ਗਿਆਨ ਤਤ ਖਿਰੋਲੈ ।।
ਐਸੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਪਹਿਰੈ ਕੋਈ ।।
ਆਵਾਗਵਣ ਮਿਟਾਵੈ ਸੋਈ ।।

(9) ਸੰਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ : ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਨੰਤਦਾਸ ਨੇ ਸੰਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1328 ਵਿੱਚ ਪੰਡਰਪੁਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੈਸ਼ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਸਮਕਾਲਰ ਸਨ। ਨਾਮਦੇਵ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਹਿਨਾ ਮਿਜ਼ਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੈਪੌਤੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਕਾਲਦਰਸ਼ੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪਦ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਰਚੱਈ ਦੇ 42 ਦੋਹੇ - ਚੌਪਈ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਭਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਫਕੀਰ ਬਣ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਚਬੂਤਰੇ ਤੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ "ਬਰਤੀਆ" ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਣ ਦਾ ਭੇਦ ਗੁਆਂਢਣ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਭਗਤ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੱਸ ਬੈਠੀ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਇਹ ਫਕੀਰ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਛਤਾਇਆ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ਬਾਣੀ ਹੋਈ :

ਉਹਿ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਭਏ ਅਨੰਦਾ, ਪਰਮ ਭਗਤਿ ਸਉ ਮਿਲੈ ਗੋਬਿੰਦਾ ॥[57]

ਨਾਰਾਇਣ ਦੱਤ ਨੇ ਸਰੋਤ ਤੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ, ਪਰ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਦਾ ਜਨਮ 1324 ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦੱਖਣ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਹਰ ਗੱਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਪੂਰਣ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿਖ ਤਿੰਨਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਪਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਭੇਸਧਾਰੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਅਡੰਬਰੀ ਅਤੇ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਤ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ :

ਅੰਤਰਮਲਿ ਨਿਰਮਲ ਨਹੀ ਕੀਨਾ ਬਾਹਰਿ ਭੇਖ ਉਦਾਸੀ ॥
ਹਿਰਦੈ ਕਮਲੁ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨ ਚੀਨਾ ਕਾਹੇ ਭਇਆ ਸੰਨਿਆਸੀ ॥
ਭਰਮੇ ਭੂਲੀ ਰੇ ਜੈਚੰਦਾ ॥ ਨਹੀ ਨਹੀ ਚੀਨਿਆ ਪਰਮਾਨੰਦਾ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਘਰਿ ਘਰਿ ਖਾਇਆ ਪਿੰਡ ਬਧਾਇਆ ਖਿੰਥਾ ਮੁੰਦਾ ਮਾਇਆ ॥

ਭੂਮਿ ਮਸਾਣ ਕੀ ਭਸਮ ਲਗਾਈ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਤਤੁ ਨ ਪਾਇਆ ॥[58]

ਭੇਸਧਾਰੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਗੁਰ ਬਿਨ ਤਤੁ ਨਹੀਂ' ਦਾ ਪਰਮ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਸਰੀਰ ਤੇ ਭਸਮ ਮਲਣ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਭਗਤੀ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਸ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰੱਖੋ। ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਜੀਭ ਤੇ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਭਗਤ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਅੱਗੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਰਲ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹਨ। [59]

ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਦਾ ਜਨਮ 1324 ਈ: ਦੇ ਲਾਗੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਪਿੰਡ ਬਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪੰਢਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਆਪ ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੇ ਚਾਰ ਪਦੇ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਜੋ ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਗੂਜਰੀ ਰਾਗ ਤੇ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪੰਚ ਪਦੇ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਲੋਭ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਨਾਮ ਦੇਵ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਬੀਠੁਲ' ਨੂੰ ਸ੍ਰਵਨ ਲਈ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ ਦੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਪਦੇ ਵਿੱਚ ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ :

ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਮਨਿ ਆਗਲੜਾ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਰਾ ਮਰਣ ਭਉ ਵਿਸਰਿ ਗਇਆ ॥

ਕੁਟੰਬ ਦੇਖਿ ਬਿਗਸਹਿ ਕਮਲਾ ਜਿਉ, ਪਰ ਘਰਿ ਜੋਹਹਿ ਕਪਟ ਨਰਾ ॥੧ ॥

ਅਨਿਕ ਅਨਿਕ ਭੋਗ ਰਾਜ ਬਿਸਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਪੈ ਅਮਰ ਭਇਆ ॥

ਮਾਇਆ ਮੂਠਾ ਚੇਤਸਿ ਨਾਹੀ, ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਓ ਆਲਸੀਆ ॥

ਅੰਤ ਕਾਲਿ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿਮਰੈ, ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ ॥

ਬਦਤਿ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨੁ ਤੇ ਨਰ ਮੁਕਤਾ ਪੀਤੰਬਰੁ ਵਾਕੇ ਰਿਦੇ ਬਸੈ ॥[60]

ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਦਾ ਰਹਸ ਹੈ :

ਅੰਤ ਕਾਲ ਜੋ ਲਛਮੀ ਸਿਮਰੈ, ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ ॥
ਸਰਪ ਜੋਨਿ ਵਲਿ ਵਲਿ ਅਉਤਰੈ ॥
ਅਰੀ ਬਾਈ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਮੁ ਮਤਿ ਬਿਸਰੈ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਅੰਤ ਕਾਲਿ ਜੋ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਿਮਰੈ, ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ ॥
ਬੇਸਵਾ ਜੋਨਿ ਵਲਿ ਵਲਿ ਅਉਤਰੈ ॥ 2 ॥
ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਜੋ ਲੜਿਕੇ ਸਿਮਰੈ, ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ ॥
ਸੂਕਰ ਜੋਨਿ ਵਲਿ ਵਲਿ ਅਉਤਰੈ ॥ 3 ॥
ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਜੋ ਮੰਦਰ ਸਿਮਰੈ, ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੋ ਮਰੈ ॥
ਪ੍ਰੇਤ ਜੋਨਿ ਵਲਿ ਵਲਿ ਅਉਤਰੈ ॥ 4 ॥
ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਨਾਰਾਇਣੁ ਸਿਮਰੈ, ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੋ ਮਰੈ ॥
ਬਦਤਿ ਤਿਲੋਚਨੁ ਤੇ ਨਰ ਮੁਕਤਾ, ਪੀਤੰਬਰ ਵਾ ਕੇ ਰਿਦੈ ਬਸੈ ॥ 5 ॥

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਭੁਗਤਣ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਅਬਨਾਸੀ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਸਮਰਥ ਕਵੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਰਚਨਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਡੂੰਘਾ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਭਾਵਕਤਾ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਆਪ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੇਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

—

(10) ਸੰਤ ਸੇਨ (ਸੈਣ) ਜੀ : ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਤ ਸੈਣ ਦਾ ਜਨਮ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ [61] ਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਦੱਤ ਨੇ 1505 ਈਸਵੀ। [62] ਇਹ ਮਹਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ। ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਦੱਤ ਗਿਆਨੀ ਨੇ ਭਗਤ ਸੈਨ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ " ਬੁੰਦੇਲ ਖੰਡ ਦੇ ਬਾਂਧਵਗੜ੍ਹ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਸੈਨ ਭਗਤ ਜੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਸਾਧੂ ਸੇਵਾ ਦੀ ਆਸ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਹਰਿ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਿਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।" [63] ਕੁਝ ਪਦ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਪਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਸੈਨ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਗੋਬਿੰਦ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉੱਤਮ ਆਰਤੀ ਹੈ :

ਧੂਪ ਦੀਪ ਘ੍ਰਿਤ ਸਾਜਿ ਆਰਤੀ ॥ ਵਾਰਨੇ ਜਾਉ ਕਮਲਾਪਤੀ ॥
ਮੰਗਲਾ ਹਰਿ ਮੰਗਲਾ ॥ ਨਿਤ ਮੰਗਲ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਕੋ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਉੱਤਮ ਦੀਅਰਾ ਨਿਰਮਲ ਬਾਤੀ ॥ ਤੂੰ ਹੀ ਨਿਰੰਜਨੁ ਕਮਲਾਪਤੀ ॥
ਰਾਮਾ ਭਗਤਿ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜਾਨੈ ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਨੰਦ ਬਖਾਨੈ ॥
ਮਦਨ ਮੂਰਤਿ ਭੈ ਤਾਰਿ ਗੋਬਿੰਦੇ ॥ ਸੈਣ ਭਣੈ ਭਜ ਪਰਮਾਨੰਦੇ ॥ [64]

ਭਗਤ ਸੈਣ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਗੁਣਵਾਦਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ - ਕਬੀਰ ਸੰਬਾਦ ਭਗਤ ਸੈਨ ਨੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲ ਕੇ ਭਗਤ ਸੈਨ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਆਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਗੁਣਵਾਦਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲਗ ਗਏ ਸਨ। [65]

ਸੈਨ ਨਾਈ ਬੁਤਕਾਰੀਆ ਓਹੁ ਘਰਿ ਘਰਿ ਸੁਣਿਆ ॥
ਹਿਰਦੈ ਵਸਿਆ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਭਗਤਾ ਮਹਿ ਗਣਿਆ ॥

ਸੈਨ ਭਗਤ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਚਰਚਾ ਘਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸੈਨ ਭਗਤ ਰਾਉ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ

ਤਾਲਸ਼ੀ ਸੀ ਤੇ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਦੀ ਮਾਲਸ਼ ਕਰਨ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਸੰਤ ਮਿਲ ਗਏ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁਟੇ ਕਿ ਉਹ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਅੰਦਰੋਂ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਾਓ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਲਸ਼ ਕਰਨ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਕਿ ਉਹ ਕਲ੍ਹ ਸੇਵਾ ਹਿਤ ਆ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਰਾਜਾ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਕੱਲ ਮਾਲਸ਼ ਕਰਕੇ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਨੰਦ ਆਇਆ ਸੀ। ਸੈਨ ਭਗਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਗ ਗਈ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਖੁਦ ਮਨੁੱਖੀ ਭੇਸ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਰਾਜਾ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਰਹਸ ਸਮਝਾਇਆ। ਰਾਜਾ ਸੈਨ ਭਗਤ ਦੇ ਚਰਨੀ ਢਹਿ ਪਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਲਈ। ਅੱਜ ਤਕ ਵੀ ਰਾਜਾ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨ ਭਗਤ ਸੈਨ ਦੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਸਨ। "ਭਗਤ ਸੈਨ ਜੀ ਮੁਕੰਮਲ ਕਵੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ - ਅਨੁਭਵ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ :

> ਸੁਣ ਪ੍ਰਤਾਪ ਕਬੀਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਿਖ ਹੋਆ ਸੈਣ ਨਾਈ ॥
>
> ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਰਾਤੀਂ ਕਰੈ ਭਲਕੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰੈ ਜਾਈ ॥
>
> -
>
> ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੈ ਭਗਤ ਵਡਿਆਈ ॥ 6 ॥ [67]

ਭਗਤ ਸੈਨ ਜੀ ਵੀ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਬੀਰ - ਰਵਿਦਾਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਲਈ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ।

—

<u>ਗੁਰਮਤ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ :</u> ਗੁਰਮਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਕਾਲ ਹੀ ਅਨਾਦੀ ਹੈ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਅਨਾਦੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਮੱਤ ਪੱਕੀ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਥਾਂ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੈ। ਨਿਰਆਕਾਰ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਆਪ ਹੈ। ਸਦੀਵੀ ਹਸਤੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਹ ਅਪਹੁੰਚ ਤੇ ਅਲੋਪ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਘਟ ਘਟ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ :

ਏਕੰਮ ਏਕੰਕਾਰ ਨਿਰਾਲਾ । ਅਮਰ ਅਜੋਨੀ ਜਾਤਿ ਨ ਜਾਲਾ ॥
ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਰੂਪ ਨ ਰੇਖਿਆ ॥ ਖੋਜਤ ਖੋਜਤ ਘਟਿ ਘਟਿ ਦੇਖਿਆ ॥

ਆਪੇ ਪਟੀ ਕਲਮ ਆਪਿ ਉਪਰ ਲੇਖ ਭੀ ਤੂੰ ॥
ਏਕੋ ਕਹੀਐ ਨਾਨਕਾ ਦੂਜਾ ਕਾਹੇ ਕੂ ॥ 2 ॥

ਤੂੰ ਆਪੇ ਆਪ ਵਰਤਦਾ ਆਪਿ ਬਣਤ ਬਣਾਈ ॥
ਤੁਧ ਬਿਨ ਦੂਜਾ ਕੋ ਨਹੀਂ ਤੂ ਰਿਹਾ ਸਮਾਈ ॥
ਤੇਰੀ ਗਤਿ ਮਿਤਿ ਤੂੰ ਹੈ ਜਾਣਦਾ ਤੁਧੁ ਕੀਮਤ ਪਾਈ ॥
ਤੂ ਅਲਖ ਅਗੋਚਰ ਅਗਮੁ ਹੈ ਗੁਰਮਤ ਦਿਖਾਈ ॥

ਜੇਤਾ ਸਬਦੁ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਤੇਤੀ ਜੇਤਾ ਰੂਪ ਕਾਇਆ ਤੇਰੀ ॥
ਤੂ ਆਪੇ ਰਸਨਾ ਆਪੇ ਬਸਨਾ ਅਵਰ ਨ ਦੂਜਾ ਕਹਉ ਮਾਈ ॥
ਸਾਹਿਬ ਮੇਰਾ ਏਕੋ ਹੈ ਭਾਈ ਏਕੋ ਹੈ। । ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥ [68]

ਇਹ ਹੈ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਹਸਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇਹੱਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦੀਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ - ਦੇਵਤੇ -ਅਵਤਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਕ ੧ਓ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਾਸ ਸਤਿਨਾਮ ਵਿੱਚ ਹੈ,

ਉਹ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹੈ , ਨਿਰਭਉ ਹੈ, ਨਿਰਵੈਰ ਹੈ, ਅਕਾਲ ਮੂਰਤ ਹੈ, ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ - ਪਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ਾਤ - ਪਾਤ, ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ, ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੰਗ ਦੀਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸੂਦਰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਟ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਣ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਜਾਰਾਦਾਰੀ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਵੱਧ ਗਈ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ - ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਨੂੰ ਹਰ ਕੰਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ - ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸੀ। ਭਰਮਾਂ - ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਸਾਈ ਰੱਖਣਾ, ਸਮਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਖ਼ਸਲਤ ਸੀ। ਸੂਦਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੇ। ਵੈਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਰਲ ਕੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸੂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਬੇਹੱਦ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਵੜਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ, ਪੜ੍ਹਨ - ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਘਟੀਆ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਾਤ - ਪਾਤ, ਵਰਣ - ਭੇਦ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਭੇਦ, ਅਮੀਰ ਗਰੀਬ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਾਤ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਰਚਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ, ਨਾਮ ਲੈਣਾ, ਮੰਦਰ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਕੋਈ ਧਾਰਮਕ ਬਚਨ ਸੁਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਬੇਹੱਦ ਅਫ਼ਸੋਸ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ " ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ" ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇਖ ਨਾ ਹੋਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਖੌਲ ਉਠਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਫਿਰ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਤੂਫ਼ਾਨ ਜਾਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ, ਗ਼ਲਤ ਵੰਡ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਈ ਬੰਦ - ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਮਾਨਕੀ

ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮਨਾਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਰ ਨਾ ਹੋਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੋਲੇ ਫਰਕੇ, ਖੂਨ ਨੇ ਉਬਾਲਾ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਸਮਾਜਕ - ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਬੀੜਾ ਉਠਾਇਆ। ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ, ਧਰਮ - ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਗ਼ਲਤ ਰਸਤੇ ਤੇ ਪਾਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਲਾਭ ਬਦੇਸ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਠਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮਨ ਢਾਹੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਸੀਤਾਂ ਉਸਾਰੀਆਂ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਰਜਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀਆਂ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਦੇਸ਼ ਭਾਈ ਬਾਲਾ (ਜੋ ਰੰਧਾਵਾ ਜੱਟ ਸੀ) ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ (ਮਰਦਾਨਾ) ਮਰਾਸੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਏ ਤੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਕੀਤਾ। ਬਨਾਰਸ ਗਏ, ਹਰਿਦੁਆਰ ਗਏ, ਪ੍ਰਯਾਗ ਗਏ, ਜਗਨ ਨਾਥ ਪੁਰੀ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਰੂਖੇਤਰ ਵੀ ਗਏ। ਏਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨਾਲ ਵਾਦ - ਵਿਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਗ਼ਲਤ ਰਸਤੇ ਤੇ ਹਨ। ਅਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ, ਅਧਾਰਮਕ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ, ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਬੇਰਹਿਮ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ, ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਤੇ ਸੱਦਿਆ :

ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਹ ਮੁਕੱਦਮ ਕੁਤੇ, ਜਾਇ ਜਗਾਵਨ ਬੈਠੇ ਸੁੱਤੇ ॥

ਤਿਸ ਕਿਉਂ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮੇ ਰਾਜਾਨ ॥

ਸਿੱਧਾਂ-ਨਾਥਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ - ਤੰਤਰਾਂ ਦੀ ਫੋਕੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾਪਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਪਾਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਹਿਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਗੁਰਮਤ ਸਿਖ ਮੱਤ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 'ਜਪੁਜੀ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਖ ਮੱਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। 'ਓਅੰਕਾਰ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ, ਰੂਪ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧਾਂ ਤੇ ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰਜੀਵਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਹਿਜ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਰਬਾਂਗੀ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ ਹਨ, ਕਈ ਤਾਰਾਗਣ ਹਨ, ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਤੀਆਂ ਹਨ, ਆਦਿ, ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਭਗਤੀ ਹੈ।

ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

> ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਭਾਵਨਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ, ਦੂਜੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕੋਈ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੜ੍ਹ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਦਾ ਖੇਲ ਪਸਾਰਾ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਅਧਿਆਤਮ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਕਸਮਾਤ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ।"[69]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਚਿੰਤਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਵਤਰਣ ਵੇਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਉਸ ਲੋੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਕੇ ਸਹਿਕਦੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸੁੱਕਿਆਂ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਖਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਸਿੰਜ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵਨਾ ਦੀਆਂ ਮੁਰਝਾਈਆਂ ਵੇਲਾਂ ਹਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਭਾਉ ਭਗਤੀ ਨੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਸੁਖਾਂਤ ਵਿੱਚ ਬਦਲ

ਦਿੱਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਜੋ ਸਥਿਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਵੇਲੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉੱਤਰੋਤਰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਤਕ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਵਟਾ ਲਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਲਮ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਫੁੱਲ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਰੂਪ - ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। [70]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਉਦਾਰ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਸੁਤੰਤਰ ਚਿੰਤਕ ਸਨ। ਉਦਾਰ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰਬਵਰਤੀ ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਤੋਂ, ਆਪਣੀ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਸਵੈ - ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਕਸਵਟੀ ਤੇ ਪਰਖ ਕੇ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਤਕਰੇ ਉਹ ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਜੋ ਸਦੀਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁਖਤਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਸੰਭਵ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਹਰ ਯੁੱਗ ਲਈ ਨਿੱਤ- ਨਵੀਨ ਸੀ। - - - - - [71]

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਗਗਨ - ਚੁੰਮੀ ਉਡਾਰੀਆਂ ਵੇਲੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਤੋੜਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਸੋਚਿਆ, ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ, ਸਭ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ, ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਉਸਰੀ ਹੋਈ ਕੂੜ ਦੀ ਪਾਲ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ। ਉਦੋਂ ਰਾਜੇ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਭੇਡਾਂ ਤੋਂ ਉੱਨ ਲਾਹੁਣ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਕਰਤੱਵ ਉਡ - ਪੁੱਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਪਤਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ ਸਰਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਅਮਰ ਪੁਜਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਡਰ ਲੋਕ ਸ਼ਾਇਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤਾ। [72]

- - - - - ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦੁੱਖ, ਪਾਪੀਆਂ ਦੇ ਪਾਪ, ਹੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਦਾਸੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ। ਆਪਣਾ ਸੁਖ ਵਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਜਗਤ ਜਲੰਦੇ ਨੂੰ ਠਾਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਾ ਕੀਤਾ। 24000 ਮੀਲ ਦੇ ਅਮੁਕ ਸਫ਼ਰਾਂ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਪਰ ਸਭ ਕੁਝ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਧੁਰ ਸ਼ੀਤਲਤਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਮਿਸਾਲ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਮਿਲਣੀ ਸਰਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੀਲ - ਕੰਠ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ

ਪਾਪ ਵਿਸ਼ ਨੂੰ ਪਾਨ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕੀਤਾ। [73]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੰਧ ਯੁਗ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਨਾਇਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਆਪਣੇ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਢਾਲਿਆ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਉਦਿਸ਼ਟ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣੀ ਸਿਧ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਲਈ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ।" [74]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਇਕ ਅਨੂਪਮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਵੈਦ ਸੀ ਜਿਸ ਪਾਸ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦਾਰੂ ਸੀ। ਸ਼ੁਧ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ - ਪਰਬਤ ਵਿਚੋਂ ਝਰਨੇ ਵਾਂਗ ਝਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਜਨਮ ਉਚੀ ਖੱਤਰੀ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਹ ਅਛੂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਬਲਕਿ ਉਚਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਛੋਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਵੱਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਉਥੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਨੀਚ ਵਸਦੇ ਹਨ :

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ ॥
ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ ॥
ਜਿਥੈ ਨੀਚ ਸਮਾਲੀਅਨਿ ਤਿਥੈ ਨਦਰਿ ਤੇਰੀ ਬਖਸੀਸ ॥

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ, ਜਿਥੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਸੂਦਰ ਰਾਜਾ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਇਕੋ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਸਨ।

"ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ :

1. ਜਪੁ	2. ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ	3. ਓਅੰਕਾਰ
4. ਪੱਟੀ	5. ਬਾਰਾਮਾਹ	6. ਥਿਤੀ

ਇਹ ਛੇ ਕਿਰਤਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੁਲ ਜੋੜ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

(1) ਪਦੇ 206 (ਸੋਦਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ)

(2) ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ 121

(3) ਛੰਤ 24

(4) ਪਉੜੀਆਂ 116

(5) ਸਲੋਕ 260

(6) ਮੰਤਰ 1

(7) ਪਹਰੇ 2

(8) ਅਲਾਹਣੀਆਂ 5

(9) ਕੁਚੱਜੀ - ਸੁਚੱਜੀ 2

(10) ਸੋਹਲੇ 22

(11) ਪਦ 119 (ਪਟੀ, ਥਿਤੀ, ਓਅੰਕਾਰ, ਗੋਸ਼ਟਿ, ਬਾਰਾਮਾਹ)।

ਕੁਲ ਜੋੜ 958 " 75

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ, ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਸੇਵਾ ਅਤੁੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਰਮ ਦੂਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਨਿਰਗੁਣ ਦੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਨਿਰਛਲ ਹੋ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਲੋਕ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੇ ਫਿਰ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਲੋਕ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤਕ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਵੱਖ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਾਲ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ-ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਬਖਸ਼ੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗੂ ਇਸ ਦੇ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲਹੂ ਦੇ ਸਿੰਜਣ ਨਾਲ ਇਸ ਲਹਿਰ-ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਉਗਾਇਆ।

5.43 ਸਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ : ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਸੁਰਗੁਣ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ ਵੈਸ਼੍ਣਵ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਤੇ ਆਚਾਰੀਆਂ, ਆਲਵਰ ਸੰਤਾਂ, ਨਾਥ ਮੁਨੀਆਂ, ਯਮਨਾਚਾਰੀਆ, ਰਾਮਾਨੁਜ, ਬਲਭਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਇਸ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਿੰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਸਥਲ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਸਰਗੁਣ ਭਗਤ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਤਕ ਨਾ ਤਾਂ ਮਨ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੁੱਧੀ। ਇਸ ਲਈ, ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪਾਲਕ ਰੂਪ ਵਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹਨ। ਵੈਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਗੁਣ ਭਗਤ ਕਵੀ ਰੱਬ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੀ ਲੀਲਾ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰ ਕੇ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਗੀਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਸਗੁਣ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਲੀਲਾਵਾਦ ਵਿੱਚ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਰਾਮ ਅਤੇ ਸੂਰ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਲੀਲਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਗੁਣ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਰੂਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮੋਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ - ਖਿੱਚ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਇਹ ਕਵੀ ਜ਼ਾਤੀ - ਪਾਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਜ਼ਾਤੀਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ

ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ੍ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

ਸਗੁਣ ਭਗਤ ਕਵੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਗੁਣ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਵਿਸ੍ਵਾਸ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਰੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮਿਲਾ ਮੰਨ ਕੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ :

(1) ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ

(2) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ

ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਮਰਯਾਦਾ ਪਰਸ਼ੋਤਮ ਦਾ ਯਸ਼ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਭਗਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂਕਿ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕੇ।

(1) ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ: ਵੈਦਕ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਸਵਰੂਪ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦੋ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ - ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ। ਜਿਥੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਆਤਮ ਸੁਧੀ ਲਈ ਕਦਮ ਪੁੱਟੇ ਉਥੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਦੇਣ ਹਿਤ ਅਵਤਾਰ-ਵਾਦ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਦੋ ਅਵਤਾਰ : ਇਕ ਰਾਮ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨੇ ਗਏ। ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਕਾਵਿ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਨਾਲ ਇਹ ਧਾਰਾ

ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਭਗਤੀ - ਲਹਿਰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਈ ਜਿਸ ਨੇ ਸੁਆਮੀ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਕਵੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੇ "ਰਾਮ ਚਿਤ੍ਰ ਮਾਨਸ" ਲਿਖ ਕੇ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਨਰਹਿਰਿ ਦਾਸ, ਨਾਭਾਦਾਸ, ਸੂਰਦਾਸ, ਅਮਰਦਾਸ, ਪ੍ਰਾਣਚੰਦ, ਹਿਰਦੇ ਰਾਮ ਆਦਿ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ - ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਵਿ - ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਵਾਇਆ।

ਰਾਮ ਭਗਤ ਕਵੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਝਿਆ ਇਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਹਿਤ ਅਤੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦੇ ਹਨ। ਸੁਸ਼ੀਲਤਾ, ਸ਼ਕਤੀ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਆਗਿਆਕਾਰੀ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਨੀਤੀਵਿਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਸੂਝਵਾਨਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਰਾਮ ਭਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਰਾਟ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਉਦਾਰ ਰੂਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਮ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕਰਮ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪਨਾਉਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਉਜਿਆਰਾ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ ਪੁੱਤਰ, ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜਾ, ਆਦਰਸ਼ ਪਤਨੀ, ਆਦਰਸ਼ ਭਰਾਤਾ, ਆਦਰਸ਼ ਮਾਤਾ, ਆਦਰਸ਼ ਪਿਤਾ ਆਦਿ ਪਰਮ ਗੁਣ ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਹਿਤ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਤਾ ਅਤੇ ਸਰੇਸ਼ਟਤਾ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ

ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੀਰਗਾਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੱਧਤੀ, ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਦੀ ਗੀਤ ਪੱਧਤੀ, ਸੰਵਾਦ ਸ਼ੈਲੀ, ਰੀਤੀ ਪੱਧਤੀ ਆਦਿ ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹਨ। ਅਵਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭੋਜਪੁਰੀ, ਬੁੰਦੇਲਖੰਡੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਦੋ ਸੁਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਹਨ :

(1) ਗੋਸੁਆਮੀ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ

(2) ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ

<u>ਮਹਾਤਮਾ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ :</u> ਨੂੰ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਵਾਲਮੀਕੀ ਜੀ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਰਾਮਚ੍ਰਿਤ-ਮਾਨਸ (ਰਾਮਾਇਣ) ਨੂੰ ਰਮਾਇਣ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਾਲੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸੁਆਮੀ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 1554 - 1680 ਸੰਮਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।ਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ 1433 - 1584 ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਲਗ ਪਗ 30 ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ 10 ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਪਰ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਨ। ਸੰਤ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਦਾ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਰਸਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਇਸ ਗਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਸਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਤੇ

ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਦੀ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਨੂੰ।

"ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਰਾਜਾਪੁਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਰਵਰੀਆ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ, ਪਰ ਇਧਰ ਸੋਰੋਂ ਨੂੰ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਨਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਪਲਭਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਕੋਣੇਵਾਲੇ ਸੋਰੋਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲੀ ਸੂਕਰ ਖੇਤਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਲਸੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਏਥੇ ਦੀ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਨਿਰੇਸ਼ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨੇ ਵੀ ਕਾਫੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹੀ ਨਿਰਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਰੋਂ (ਸੂਕਰ ਖੇਤ) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਏਟਾ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। .... ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਦੀ ਦੋਹਾਵਲੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਸੋਰੋਂ ਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨੰਦ ਦਾਸ ਵੀ ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਸ਼ੁਕਲ ਸੀ। .... ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਉਪਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਗੁਲਾਮ ਦਵੇਦੀ ਨੇ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਣੀ ਸਭਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ 12 ਗ੍ਰੰਥ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨੇ ਹਨ।" ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਿਲਾਪੜੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਹੋਈ ਹੈ।" 76

ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦਵੇਦੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

> "ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਦੇ ਬਾਰਾਬਰ ਸੂਖਮ ਦਰਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਸਾਰਗ੍ਰਹਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ। ਮਾਨਵ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਹੀ ਅਦਭੁਤ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ, ਲੋਕ ਨਾਇਕ, ਕਵੀ, ਪੰਡਤ ਔਰ ਭਵਿਸ਼ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਵੀ ਸਨ।"

<u>ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾ ਨੰਦ :</u> ਇਸੇ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ - ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਮਰਾਟ ਸੰਤ ਹਨ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਬੇਅੰਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਧਕਾਲੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਧੁਰਾ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ, ਸਮਾਜ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਹਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਨੁਸਾਰ
ਡਾ: ਪੀ. ਬੀ. ਸੁਰਮਾ ਨੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਜਨਮ ਪ੍ਰਯਾਗ ਵਿੱਚ ਗੌੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਮਤ 1356 (ਸੰਨ 1299) ਵਿੱਚ ਮਾਘ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਸਪਤਮੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਮੋਨੀਅਰ ਵਿਲੀਅਤ, ਜੇ. ਸੀ. ਕੌਪਵੈਲ, ਸਰ ਭੰਡਾਰਕਰ, ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਡਾ: ਬੜਥਵਾਲ, ਡਾ: ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਅਤੇ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਸ਼ਰਣ ਅਗਰਵਾਲ (ਸੰਪਾਦਕ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਿਗਵਿਜੇ) ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਨ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਸ਼ੀਲਾ ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਪੁੰਨ ਸਦਨ ਸੀ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨਯਕੁਬਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸਮਾਂ ਵੈਸਾਖ ਸ਼ੁਲਕਤ੍ਰੀਤੀਆ, 1467 ਬਿਕਰਮੀ (ਸੰਨ 1410) ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। [78]

ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ 12 ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚੇਲਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਜੋਕੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਢੁਕਵਾਂ ਅਤੇ ਅਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਜ਼ਾਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਭਗਤੀ - ਪੰਧ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ - ਚੇਲਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸੰਦੇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਇਉਂ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਪਾਣ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਵੀ ਮੰਨੀਏ ਤਾਂ ਵੀ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਬਲਕਿ ਕਬੀਰ - ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ

ਦੋਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੇਵਾ, ਸਮਾਜ ਕਲਿਆਣ, ਜਨ - ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਜਿਹੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਿਜੱਤਵ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਵੈਸ਼ਨਵਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਕੋ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ (ਬਨਾਰਸ) ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਰਵਿਦਾਸ, ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਟ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲਾ ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਮਾਨਵੀ ਰਸੂ-ਰੀਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਚਿਤ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖਣ, ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਝੂਠ - ਪਖੰਡਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ। [ਕੇਵਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ [illegible]] ਜਾਤੀਵਾਦ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ [ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ] ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਵੀ ਬੇਹੱਦ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਕੱਟੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਅਗੇ ਬੇਬਸੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋਣ।

ਡਾ: ਪੀ. ਬੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

> 'ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਦਸ਼ਾ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸੀ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਅਨੇਕ ਅਨੈਤਿਕ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਢੋਂਗੀ ਫਕੀਰ ਸਾਧੂ ਮਨਮਾਨੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਲੁਟਦੇ ਅਤੇ ਪਥ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਚ - ਨੀਚ, ਜਾਤਿ - ਪਾਤਿ ਦੇ ਭੇਦ - ਭਾਵ ਨੇ ਬੜਾ ਭਿਅੰਕਰ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ

ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਸਤ - ਵਿਅਸਤ ਸੀ।....
ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਦਿੱਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਚਿੰਤਕ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ 18 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਰਾਘਵਾਨੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਗ ਸਥਿਤ ਆਸ਼੍ਰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਵਧੂਤ - ਵੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਗਿਰਨਾਰ ਪਰਬਤ ਤੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਅਦਭੁਤ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ - ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੌਤ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਸੀ।' [79]

ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਸ਼੍ਰਮ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਪੰਚ ਗੰਗਾ ਘਾਟ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 500 ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਮਾਨੁਜ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਵੇਂ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੁਆਰਾ ਉਪਲਭਦ ਵੈਸ਼ਣਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ - ਅਦਵੈਤ ਦੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ" ਸੀਤਾਰਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਰਾਧਯਦੇਵ ਮੰਨ ਕੇ "ਸ੍ਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ" ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੀ ਜਟਿਲ ਆਚਾਰ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਸਰਲ ਬਣਾਇਆ। .... ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਦਾ ਸਮਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਕਲਪਤਰੂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦਾਤਾ, ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨੀਲਮਣੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਯੁਕਤ ਹਨ। ਸੀਤਾਪਤੀ ਰਾਮ ਸਮਸਤ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਕਰ, ਸੰਸਾਰ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਨਿਤਯਸਵਰੂਪ ਅਤੇ ਪਾਲਣਕਰਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਾਸਯਦੇਵ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਸਤਯਸਵਰੂਪ, ਆਨੰਦ ਸਵਰੂਪ, ਨਿਤਯ ਸਵਰੂਪ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਹਨ। ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਰਚਨਾ "ਵੈਸ਼ਣਵਮਤਾਬਜ ਭਾਸਕਰ" ਅਨੁਸਾਰ ਖੁਦ ਵਿਸ਼ਣੂੰ ਰਾਮ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਹਨ, ਦਸਰਥ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸੀਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ। [80]

ਡਾ: ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਉਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ

ਨਿਰੋਲ ਰਾਮ ਭਗਤ ਸਨ। ਏਥੇ ਰਾਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਪਤੀ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਈਸ਼ਵਰ, ਪ੍ਰਭੂ ਜਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦਤਾ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਰਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ "ਰਾਮ ਸੀਤਾ" ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਂਗ ਉਹ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਗੁਰੂ ਚੇਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਸੁਆਮੀ [redacted] ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ " ਰਾਮ " ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ' ਸਤਿਨਾਮ ' ਵਿੱਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਈਸ਼ਟ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ।

ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ :

(1) ਵੈਸ਼ਣਵ ਮਤਾਬਜ ਭਾਸਕਰ

(2) ਰਾਮ ਅਰਚਨ ਪੱਧਤੀ

(3) ਸਿਧਾਂਤ ਪੱਟਲ।

ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਭਗਤੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਧੂ - ਵੈਰਾਗੀਆਂ ਦਾ ਅੱਛਾ ਸੰਗਠਨ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਅਖਾੜੇ ਅਯੁੱਧਿਆ, ਚਿਤਰਕੂਟ, ਮਿਥਲਾ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ। [81]

—

<u>(2) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ:</u> ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੰਤ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹਨ, ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਵਿ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਤੇ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਪਰੰਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਵਿ- ਧਾਰਾ ਨਵੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਹਿਤ ਹੋਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦਾ ਬੀਜਾਰੋਪਣ ਕੀਤਾ ਉਹ ਹਨ : ਬਲਭਾਚਾਰੀਆ, ਜੈਦੇਵ, ਚੰਡੀਦਾਸ, ਵਿਦਿਆਪਤੀ, ਖਸ਼ੇਂਦਰ (क्षेमेन्द्र)ਅਤੇ ਚੰਦ ਬਰਦਾਈ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਗਈ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਤਾ ਦੇ ਤੱਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸੰਤ ਸੂਰਦਾਸ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਇਹ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ। ਦਸਵੀਂ - ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਗੇਯ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਵੱਸ਼ ਚਲ ਪਈ ਸੀ। ਬਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਜੈਦੇਵ ਕਵੀ (ਗੀਤਾ ਗੋਬਿੰਦ) ਨੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗੇਯ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਹਨ :

(1) ਸੰਤ ਸੂਰਦਾਸ
(2) ਸੰਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾਸ
(3) ਸੰਤ ਕੁੰਭਨ ਦਾਸ
(4) ਸੰਤ ਪਰਮਾਨੰਦ
(5) ਸੰਤ ਨੰਦ ਦਾਸ
(6) ਸੰਤ ਚਤੁਰਭੁਜ ਦਾਸ
(7) ਸੰਤ ਗੋਵਿੰਦ ਸੁਆਮੀ।
(8) ਸੰਤ ਮੀਰਾਂ ਜੀ।
(9) ਸੰਤ ਨਰਸੀ ਮਹਿਤਾ
(10) ਸੰਤ ਸ੍ਰੀਹਰਦੇਵ
(11) ਸੰਤ ਸਾਈਂਦਾਸ
(12) ਸੰਤ ਚੇਤੰਨ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ।

ਉਪਰੋਕਤ ਭਗਤਾਂ ਜਾਂ ਸੰਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਜੇ ਤਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਾ ਹੋਏ ਹੋਣ ਜਾਂ ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਅਲੋਭ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸਵਿਸਥਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪਤਮ ਪਰਿਚੈ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(1) ਸੰਤ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ : ਕਵੀਵਰ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਂਪ੍ਰਭੂ ਬਲਭਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲੋਂ ਦਸ ਦਿਨ ਛੋਟੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1483 ਈ: ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਚੇਲਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਰੁਨਕਤਾ ਜਾਂ ਰੇਣੂਕਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਮਥੁਰਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿੰਦਾਵਨ ਵਿਚਾਕਾਰ ਗਊਘਾਟ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਭਜਨ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਦਾਸ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਚਾਰ ਕੋਹ ਦੂਰ ਸੀਹੀ ਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਸਾਰਸਵਤ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਨ੍ਹੇ ਸਨ। ਅਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਗੁਣ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਕ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਬੈਠ ਕੇ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਫਿਰ ਗਊਘਾਟ ਆ ਗਏ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਲਭਾਚਾਰੀਆ ਜੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੇਂਟ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਲਈ।

ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਚਨਾ " ਸੂਰ ਸਾਗਰ " ਹੈ। ਦੂਜੀ ਰਚਨਾ 67 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ " ਸੂਰਸਾਗਰ ਸਾਰਾਵਲੀ " ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਰਚਨਾ " ਸਾਹਿਤਲਹਿਰੀ " ਹੈ। ਸਾਹਿਤਲਹਿਰੀ ਦੇ 118 ਨੰਬਰ ਦੇ ਪਦ ਵਿੱਚ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੰਦਬਰਦਾਈ ਵੰਸ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰਿਚੰਦ ਸੀ। ਸੂਰਦਾਸ ਦੇ ਹੋਰ ਛੇ ਭਰਾ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਸੱਤਵੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਸਾਹਿਤ ਲਹਿਰੀ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਦੇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਸੂਰਦਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪੰਡਤਾਊਪਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰਹਾ ਕਥਾ ਦੀ

ਸਰਸਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵ - ਪੂਰਣ ਮਾਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਮੇਰੇ ਕਾਨ੍ਹ ਕਮਲ ਦਲ ਲੋਚਨ,
ਅਬਕੀ ਬਾਰ ਬਹੁਰਿ ਫਿਰਿ ਆਵਹੁ, ਕਹਾ ਲਗੇ ਜਿਯ ਸੋਚਨ ॥
ਯਹ ਲਾਲਸਾ ਹੋਤ ਜਿਯ ਮੇਰੇ, ਬੈਠੀ ਦੇਖਤ ਰੈਹੋਂ ॥
ਮਾਈ ਚਰਾਵਨ ਕਾਨ੍ਹ ਕੁੰਵਰ ਕੋ ਕਬਹੂੰ ਜਾ ਨ ਦੈਹੌ ॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਰਹਾ ਹੈ। ਰਾਧਿਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੂਰਦਾਸ ਨੇ ਭਗਤ - ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਜੋ ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਹੂਕ ਹੈ ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਜਗ੍ਹ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਲੌਕਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਮਰਮ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਦਾਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ , ਸਖਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਪਿਤਾ - ਮਾਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਾਂਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਦੇ ਭਾਵ ਵਾਤਸਲਯ, ਸਖਯ ਅਤੇ ਕਾਂਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਇਸ ਕਵੀ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਗੀਤੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਆ ਹੈ। ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵੇਦੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

'ਪ੍ਰੇਮ ਕੇ ਇਸ ਸਵੱਛ ਔਰ ਮਾਰਜਿਤ ਰੂਪ ਕਾ ਚਿਤਰਣ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਵੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੂਰਦਾਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। .... ਸੂਰਦਾਸ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜਾਣੋ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਉਪਮਾਵਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਖੁਦ ਵਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[82] ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ 1563 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ।'[83]

(2) <u>ਸੰਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ</u> : ਇਹ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਂਗ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। "ਇਹ ਬਲਭਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਅਸ਼ਟਛਾਪ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਸੰਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਦਾਸ ਕਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ ਪਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਚਾਰੀਆ ਦੇ ਕਿਰਪਾ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਦਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ। ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰੇਮ ਲੀਲਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਚਿਤਰਣ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੱਚਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਪਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।"[84] ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗਤਾ ਬਹੁਤ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਸਦਕੇ ਹੀ ਇਹ ਨਾਥ ਜੀ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਨਾਥ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਬੰਗਾਲੀ ਸਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖਾਰ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਰੋਅਬ ਦਾਬ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਬਿਠਲਨਾਥ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਤੰਕਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੂਰਦਾਸ ਵੀ ਏਥੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਰਸੌਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਨਵੀਂ ਖੂਹ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇਖਣ ਗਏ, ਵਿੱਚੇ ਗਿਰ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਏ। ਜਿੰਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਚੰਡ ਸਨ, ਉਤਨੇ ਹੀ ਸਰਲ ਵੀ। ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਮਾਨਰਖਸ਼ਾ ਲਈ ਉਹ ਅੱਛਾ ਬੁਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ।[85]

(3) <u>ਸੰਤ ਕੁੰਭਨ ਦਾਸ</u> : ਇਹ ਇਕ ਮਸਤਮੌਲਾ, ਫੱਕਰ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਵੀ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਤੇ ਸੱਠ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਪਾਸ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਠਿਨ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਦਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਪੱਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਜੇਕਰ ਬਹੁਤੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜ਼ਿੱਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਏਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਉ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਸੰਤ ਨਿਰਲੋਭੀ, ਨਿਰੀਹ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟਵਾਦੀ ਸਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਕਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਸੰਤਨ ਕੋ ਕਹਾ ਸੀਕਰੀ ਸੋਂ ਕਾਮ ।
ਆਵਤ ਜਾਤ ਪਨਹਿਯਾ ਟੂਟੀ ਬਿਸਰਿ ਗਏ ਹਰਿਨਾਮ ॥

> ਜਿਨਕੋ ਮੁੱਖ ਦੇਖ ਦੁਖ ਉਪਜਤ ਤਿਨਕੋ ਕਰਨ ਪਰੀ ਪਰਨਾਮ ॥
> ਕੁੰਭਨਦਾਸ ਲਾਲ ਗਿਰਿਧਰ ਬਿਨੁ ਔਰ ਸਬੈ ਬੇਕਾਮ ॥ [86]

ਕੁੰਭਨਦਾਸ ਅਸ਼ਟਛਾਪ ਦੇ ਉੱਚਕੋਟੀ ਦੇ ਭਗਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰੱਕਤੀ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਕਥਾਵਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਤੁਰੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਰਦਾਸ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਬਾਲ - ਲੀਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ - ਲੀਲਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਫੁਟਕਲ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। [87]

(4) <u>ਸੰਤ ਪਰਮਾਨੰਦ :</u> ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਂਪ੍ਰਭੂ ਕਈ ਦਿਨ ਤਕ ਬੇਸੁਧ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ " ਪਰਮਾਨੰਦ ਸਾਗਰ " ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਖਹੂ ਅਵਧੀ ਪਦ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਖੋਜ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਤੀ (ਕਾਪੀ) ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ 835 ਪਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਲਲਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਬਲਭਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ਟਛਾਪ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸੂਰਦਾਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੁਝ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਾਵ - ਭਾਵ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਚਿਤਰਣ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੂਬ ਕਾਰੀਗਿਰੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

> ਕਹਾ ਕਰੌ ਬੈਕੁੰਠ ਜਾਯ ?
> ਜਹਾਂ ਨਹਿੰ ਨੰਦ , ਜਹਾਂ ਨ ਜਸੋਦਾ, ਨਹਿੰ ਜਹਾਂ ਗੋਪੀ ਗਵਾਲ ਨ ਗਾਏ ॥
> ਜਾਂ ਨਹਿੰ ਜਲ ਜਮੁਨਾ ਕੋ ਨਿਰਮਲ ਔਰ ਨਹੀਂ ਕਦਮ ਕੀ ਛਾਏ ॥
> ਪਰਮਾਨੰਦ ਪ੍ਰਭੂ ਚਤੁਰ ਗਵਾਲਿਨੀ, ਬ੍ਰਜ ਰਜ ਤਜਿ ਮੇਰੀ ਜਾਏ ਬਲਾਇ ॥ [88]

(5) <u>ਸੰਤ ਨੰਦ ਦਾਸ :</u> ਸੂਰਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਹੜਾ ਅਸ਼ਟਛਾਪ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨੰਦ ਦਾਸ ਹੈ। ਨੰਦ ਦਾਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਾਵਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ - " ਔਰ ਕਵੀ ਗੜ੍ਹੀਆ - ਨੰਦ ਦਾਸ ਜੜ੍ਹਿਆ " । ਇਹ ਸੂਰਦਾਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਗ ਪਗ 15 ਗ੍ਰੰਥ ਦੱਸੇ

ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ "ਰਾਸਪੰਚਾਧਿਆਈ" ਅਤੇ "ਭ੍ਰਮਰਗੀਤ" ਮਹੱਤਵਸ਼ਾਲੀ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਵਰਣਨ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭ੍ਰਮਰ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸੂਰਦਾਸ ਵਾਲੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰੌਜਲਤਾ ਅਤੇ ਸਬਲਤਾ ਹੈ। ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਤਾਂ ਮਾਰਕੇ ਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ - ਟੋਟਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ :

ਜਉ ਉਨਕੇ ਗੁਨ ਨਾਹਿੰ ਔਰ ਗੁਨ ਭਏ ਕਹਾਂ ਤੇ ?
ਬੀਜ ਬਿਨਾਂ ਤਰੁ ਜਮੈ ਮੋਹਿ ਤੁਮ ਕਹੌ ਕਹਾਂ ਸੈ ?
ਵਾ ਗੁਨ ਕੀ ਪਰਛਾਂਹ ਰੀ ਮਾਯਾ ਦਰਪਨ ਬੀਚ ।
ਗੁਨ ਤੇ ਗੁਨ ਨਿਆਰੇ ਭਏ, ਅਮਰ ਬਾਰਿ ਜਲ ਕੀਚ ॥[੪੧]

(6) <u>ਸੰਤ ਚਤੁਰਭੁਜ ਦਾਸ :</u> ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਕੁੰਭਨ ਦਾਸ ਤੋਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੀ ਸੀ, ਬਿਠਲਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਅਸ਼ਟਛਾਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚਿਤਰਨ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਤਿੰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :

(1) ਦਾਦਸ਼ ਯੋਸ਼
(2) ਭਗਤਿ ਪ੍ਰਤਾਪ
(3) ਹਿਤਜੂਕੀ ਮੰਗਲ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਤ ਵੀ ਸ਼ੂਦਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸੀ।

(7) <u>ਗੋਵਿੰਦ ਸੁਆਮੀ :</u> ਇਹ ਵੀ ਬਿਠਲਨਾਥ ਦੇ ਹੀ ਚੇਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਨਾਢਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਰੱਕਤ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਿੰਦਾਵਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਹਰ ਗਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਜਿਹੀ ਸੀ ਕਿ ਤਾਨਸੈਨ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਾਣੇ ਸੁਣਨ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਸਨ। ਵਿਠਲਨਾਥ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਗੁਣ ਲੀਲਾਵਾਂ ਦੇ ਪਦ ਚਿਤਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਕੁਝ ਕੁ ਫੁਟਕਲ ਪਦ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।

(8) ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ : ਡਾ: ਨਾਹਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਚ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਿਠਾ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਬੀਜ ਖੋਜਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਖੁਦ ਮੀਰਾਂ ਤੋਂ ਅਪਰਚਿਤ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਲਵਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅੰਡਾਲ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹੋਵੇਗਾ।

ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਮੀਰਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਲੋੜ ਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਲ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਦਾ ਮੇਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਗੁਣ ਤੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਹੜੇ ਬਿੰਬ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਹਨ ਉਹ ਗੁਣ ਮੂਲਕ ਹਨ। ਮੀਰਾਂ ਦੇ ਈਸ਼ਟ ਦੇ ਗੁਣ ਮੂਲਕ ਹਨ। ਮੀਰਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦਤਾ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

(9) ਨਰਸੀ ਮਹਿਤਾ : ਇਹ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਭਗਤ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ 54 ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ 1415 ਈ: ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਾਗਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੈਵ ਸਨ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਦੀਖਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਦੁਆਰਕਾ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ ਦੁਖਾਂ ਭਰਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਏ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਮਰਨ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ :

ਭਲੂੰ ਥਿਉ ਭਾਂਗੀ ਜੰਜਾਲ ।। ਸੁੱਖ ਭਜੀ ਸ੍ਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੋਪਾਲ ।[10]

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਦੁੱਖ ਤੇ ਡਰਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

ਸੰਸਾਰਨੋ ਭੈ ਨਿਕਟ ਨ ਆਵੇ । ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਵਿੰਦ ਗੋਪਾਲ ਮਾਤਾ ।
ਉਗਿਉਂ ਪਰੀਕਸ਼ਿਤ ਸ੍ਰਵਣੇ ਸੁਣਤਾਂ ਤਾਨ ਵੇਣਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰਨ ਗੁਣ ਗਾਤਾ ।।[11]

(10) <u>ਸੰਤ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇਵ :</u> (1449 - 1599 ਈ:) ਆਸਾਮ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਭਾਗਵਤ ਭਗਤੀ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਵਰਤਕ ਸ਼ੰਕਰ ਹਨ। ਇਹ ਬੜੇ ਅਮੀਰ ਤੇ ਕੁਲੀਨ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਮੌਜਾਂ ਵਿੱਚ ਉਡਾਇਆ। 12 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪੰਡਤ ਮਹੇਂਦਰ ਕਦਲੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਦੀ ਗੌਰਵਮਈ ਪਦਵੀ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ੰਕਰ ਤੋਂ ਸ਼ੰਕਰਦੇਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤੀਰਥ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਗੰਗਾ, ਗਯਾ, ਪੁਰੀ, ਵਰਿੰਦਾਬਨ, ਮਥੁਰਾ, ਦੁਆਰਕਾ, ਕਾਸ਼ੀ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਅਯੁਧਿਆ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਕੱਟੜ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਈਸ਼ਟ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਨ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਵਾਚਕ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਯੋਗਤਾਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ਼ੂਦਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਂਤਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਦਾਸ - ਭਾਵ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ। "ਬਾਕੀ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅੱਗੇ ਮੱਥਾ ਨਾ ਟੇਕੋ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਉਪਾਸਨਾ ਖੰਡਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਸਿਰਫ਼ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਹੀ ਸਿਮਰਨ ਕਰੋ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਨਾਂ ਲਵੋ," ਇਹ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇਵ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ।[੧੨]

(11) <u>ਬਾਬਾ ਸਾਈਂ ਦਾਸ :</u> ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੋਸਾਈਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਬਾਬਾ ਸਾਈਂਦਾਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ 1468 ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਮਲ ਰਾਏ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸਾਈਂਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ, ਛੰਦ ਅਤੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ

ਸਾਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਸਾਈਂਦਾਸ ਕੱਟੜ ਵੈਸ਼ਣਵਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :

- ਨਿਰੰਕਾਰ, ਨਿਰਵੈਰ, ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ,
ਅਕਾਲ ਮੂਰਤ, ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ, ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ,
ਸੰਖਚੱਕਰ ਗਦਾ ਪੀਤਾਂਬਰ, ਕੌਲਾਪਤੀ ਕੇਸਰ
ਪੂਰਨ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ, ਸਾਧਜਨਾ ਕੇ ਵਿਸ਼੍ਰਾਮ
ਆਦਿ ਅੰਤ ਜਾਨੋ ਨਾਹੀ : ਹਮਿਰਾ ਤਿਹਿ ਪ੍ਰਣਾਮ ॥[93]

ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੋਵੇਂ ਸਰੂਪ ਬਾਬਾ ਸਾਈਂ ਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਕਰਤਾਰ ਆਪ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ :

ਤੂੰ ਕਰਤਾ ਤੁੱਝ ਬਿਨ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ॥
ਸਰਬ ਨਿਰੰਤਰ ਬਸਿਆ ਸੋਈ ॥
ਆਪ ਕਹਿ ਕਰਿ ਆਪ ਕਰਾਵੈ ॥
ਆਪ ਮਹਿ ਆਪ ਭਰਮਾਵੈ ॥[94]

ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਣ ਗਾਏ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ - ਪਿਤਾ ਦੇ ਵੀ ਗੁਣ ਗਾਏ ਹਨ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਹਰਿ ਮੈ ਸਾਧਿ ਸਾਧ ਹਰਿ ਮਾਹੀ ਜਾ ਮੈ ਭੇਦ ਭੇਦ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਨ।[95]

(12) ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ : ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਚੈਤਨ ਦਾ ਜਨਮ 1485 ਈ: ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਹਟ (ਸਿਲਹਿਟ) ਦੇ ਭਾਰਦਵਾਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਮਾਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਤਿਆਗ, ਵਿਰਾਗ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਮ ਦੀ ਟੇਕ ਇਹ ਹੀ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਅਮਰ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਿੰਦਰਾਬਨ ਵੀ ਗਏ। ਕਈ ਕੋਹੜੀ ਠੀਕ ਕੀਤੇ, ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧ ਬਣਾਇਆ, ਵੇਸ਼ਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਬੱਧ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।[96]

ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਦੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੰਤ ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਰੀਤੀਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਆਪਣੀ ਧੁੰਨ ਵਿੱਚ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਮਲੇਵਾਵਾਂ/ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਰਸਤਾ, ਮਧੁਰਤਾ ਅਤੇ ਅਪੂਰਸ਼ਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮਨ ਆਪਣੀ ਵਲ ਖਿੱਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਛੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੋ ਕੇ ਸਹਜ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਂਚਲ ਸਾਂਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾ ਲੀਲਾਮਈ ਰੂਪ ਲਿਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਬਾਲ ਲੀਲਾਵਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਖੀ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਾਧੁਰੀ ਭਾਵ ਦੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਤ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਾਗਵਤ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤ ਹੈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਿਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਤੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਗਵਤ ਵਿੱਚ ਰਾਧਾ ਦੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਰਾਧਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਧਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਅਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਪਵਿਤਰਤਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਪਰਧਾਨ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸੰਪੂਰਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਸੂਰ - ਕਾਵਿ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨੰਦ ਦਾਸ - ਕਾਵਿ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਉਸਤਤੀ ਝੁੰਨ੍ਹ ਝੁੰਨ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਭਗਵਤ ਭਗਤੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਾਂਤਾ ਭਾਵ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਾਸ ਭਾਵ ਭਗਤੀ, ਸਖਯ ਭਾਵ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਨ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਉਦੀਪਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਨਾਲ ਗੋਪੀਆਂ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਗੈਰ - ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਰਹੋਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਵੰਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਨਹੀਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਸੌਂਦਰਯ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਨਿਹਾਰਿਆ ਹੈ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਦਾਸ ਦੇ ਭ੍ਰਮਰ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਤਤਕਾਲ ਸਮੇਂ ਭ੍ਰਮਰ ਗੀਤ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਚੱਲ ਪਈ। ਸੂਰ ਦਾਸ ਅਤੇ ਨੰਦ ਦਾਸ ਨੇ ਭ੍ਰਮਰ ਗੀਤ ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਗੀਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ, ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕਤਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰਿੰਗਾਰ ਰਸ, ਸਾਂਤ ਰਸ ਅਤੇ

ਵਾਤਸਲਯ ਰਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਹ ਕਵੀ ਵੀਰ ਰਸ, ਅਦੁਭੁਤ ਰਸ ਅਤੇ ਹਾਸ ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰਗੁਣ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਹਨ : ਸੂਰਦਾਸ, ਨੰਦ ਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ, ਸੀਤ ਸੁਆਮੀ, ਰਸਖਾਨ, ਨਰੋਤਮਦਾਸ ਆਦਿ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ, ਉਹ ਹਨ : ਸੂਰ ਸਾਗਰ, ਭ੍ਰਮਰ ਗੀਤ, ਪ੍ਰੇਮ ਵਾਟਿਕਾ, ਸੁਜਾਨ ਰਸਖਾਨ, ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ ਟੀਕਾ, ਸੁਦਾਮਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਆਦਿ।

<u>ਰਾਮਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ-ਇਕ ਤੁਲਨਾ:</u> ਇਸ ਮੂਲ ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਰਾਮ ਭਗਤ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਭਗਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਵਿਆਕਲ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਦੋ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

<u>ਸਮਾਨਤਾ :</u> (1) ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਈਸ਼ਟ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਹਨ।

(2) ਭਗਤੀ ਦੀ ਧਾਰਾ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਵਿਰਲ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

(3) ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਈਸ਼ਟ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਦੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਖਸ਼ਸਾਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਜਨਮਿਆ ਹੈ।

(4) ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

(5) ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮੀ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ।

(6) ਦੋਵੇਂ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਵਿ ਹਨ।

(7) ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਿਸ਼ਰਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(8) ਦੋਹਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ।

(9) ਦੋਵੇਂ ਬੁੱਤਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਭਰੋਸਾ ਰਖਦੇ ਹਨ।

<u>ਅੰਤਰ :</u> (1) ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਮਰਯਾਦਾ ਬੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਖੁਦ ਮਰਯਾਦਾ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਖੁਦ ਮਰਯਾਦਾਮੁਕਤ ਹੈ।

(2) ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਦਾਸ ਭਾਵ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਖੀ ਮਾਧੁਰਭਾਵ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਟ ਰਾਮ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਸੂਰਦਾਸ ਆਪਣੀ ਆਸਾਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਦਾਸ ਭਾਵ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਭਾਵ ਰਖਦੇ ਹਨ।

(3) ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਰਾਮ ਦਾ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਲੋਕ ਰੰਜਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(4) ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਨਿਜੀ ਸੁਖਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਰਵਸੁਖ ਸਬੰਧ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਸੁਖ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਹੈ।

(5) ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਮੋਹਰਛਾਪ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

(6) ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਉਪਸਥਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਲੀਲਾ ਲਈ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਲੀਲਾ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

(7) ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਵਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ ਪਰ ਤੁਲਸੀ ਕਾਵਿ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਅਵਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵੀ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ

ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਹੈ।

(8) ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(9) ਰਾਮ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਲਗ ਪਗ ਸਾਰੇ ਰਸਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ, ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਸ਼੍ਰਿੰਗਾਰ ਰਸ, ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਅਤੇ ਵਾਤਸਲਯ ਰਸ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

4 ਸੂਫੀ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ: ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਲਗ ਪਗ ਹਰ ਵਰਗ, ਹਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਹਰ ਧਰਮ ਆਦਿ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਕਾਲੀ ਸੂਫੀਆਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਿਆ ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂ - ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਰਾਮ ਨੂੰ ਇਕੋ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਤੋਂ ਵੀ ਨੇੜੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ :

(1) ਕੁਤਬਨ ,

(2) ਮੰਝਨ ,

(3) ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਯਸੀ ।

"ਸੂਫੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਖੁਆਜਾ ਮੁਈਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ (12ਵੀਂ ਸਦੀ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ - ਚਿਸ਼ਤੀ (12ਵੀਂ ਸਦੀ) ਸੋਹਰਵਰਦੀ (12ਵੀਂ ਸਦੀ), ਕਾਦਰੀ (15ਵੀਂ ਸਦੀ) ਅਤੇ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ (15ਵੀਂ ਸਦੀ) ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਾਦਾ, ਵਿਚਾਰ ਉਚੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਤਤਵਵਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਰਮ /ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਆਪਣੀ ਵਲ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗਾ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਮੁੱਲਾ ਦਾਊਦ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਵਿ ਚੰਦਰਾਵੱਤ ਸੀ।

(1) ਕੁਤਬਨ : (1550 ਵਿ੦) ਦੂਜੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਜੋ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਕੁਤਬਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਵਿ ਮ੍ਰਿਗਾਵਤੀ ਪ੍ਰੇਮਕਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਖੰਡਿਤ ਪ੍ਰਤਿ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਤਬਨ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ੇਖ ਬੁਰਹਾਨ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਲ 1501 ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਨ ਹਿਜਰੀ 909 ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ

ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਸਬਮਾਮੂਲ ਪ੍ਰੇਮ ਧੋਖਾ ਤਾਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਉਡਣ ਵਿਦਿਆ ਜਾਨਣ ਕਰਕੇ ਉਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮੀ ਧੱਕੇ ਖਾਂਦਾ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਂਦਾ 12 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਘਰ ਮੁੜਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਕਵੀ ਨੇ ਕਾਵਿਬਧ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਨੁਕਤੇ : (1) ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਇਕਾਂਤਕ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪੁਰਖਾਰਥ ਯਤਨ (2) ਪ੍ਰਿਆ ਦਾ ਧੋਖਾ ਦੇ ਕੇ ਉਡ ਜਾਣਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਨਵੇਂ ਤੱਥ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਹਨ।

<u>(2) ਮੰਝਨ :</u> (1555 ਬਿ॰) ਇਸ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਨੇ ਵੀ ਮਧੂਮਾਲਤੀ ਨਾਮੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਭਾਰਤੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਪਸਰਾਵਾਂ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਉਡਾ ਕੇ ਮਧੂਮਾਲਤੀ ਦੀ ਚਿਤਰਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਊਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਨਰੁੱਧ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਕਥਾ ਸ਼ੈਲੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਸ਼ੀਰੀਅਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਧੇਰੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ 1545 ਈ: ਦੀ ਹੈ। ਮੰਝਨ ਦਾ ਕਾਵਿ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ :

ਯਹੈ ਰੂਪ ਸੁਤ ਯਹੈ ਛਿਪਾਨਾ ॥ ਯਹੈ ਰੂਪ ਸਭ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਮਾਨਾ ॥
ਸਹੈ ਰੂਪ ਸਕਤਿ ਅਰੁ ਸਿਵੈ ॥ ਯਹੈ ਰੂਪ ਤ੍ਰਿਭੁਵਨ ਕਰ ਜਿਵੈਂ ॥
ਯਹੈ ਰੂਪ ਨਿਰਖਬ ਕਹੁ ਮੇਸਾ ॥ ਯਹੈ ਰੂਪ ਜਗ ਰੰਕ ਨਰੇਸਾ ॥
ਯਹੈ ਰੂਪ ਤ੍ਰਿਭੁਵਨ ਜਗ ਧਰਮੈ ਕਹਿ ਪਾਤਾਲ ਆਕਾਸ ॥
ਸੋਇ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਮੈਂ ਦੇਖੌਂ ਕਹਾਂ ਹਵਾਸ ॥ [੧੭]

ਇਹ ਹੈ ਮੰਝਨ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣਾ ਸੰਕਲਪ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਉਹ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਖਾਤਰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਗੰਵਾਇਆ ਹੋਵੇ :

ਜਹੀ ਰੂਪ ਜਲਧਰ ਮੌ, ਤੈਹਿ ਭਾਵ ਅਨੇਕ ਦੇਖਾਵ ॥

ਆਪ ਕਵਾਏ ਜੋ ਰੇ ਕੋਈ ਦੇਖੇ, ਸੋ ਕੁਝ ਦੇਖੇ ਪਾਵ ॥ [98]

ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਨੇ ਮੰਝਨ ਨੂੰ ਜਾਇਸੀ ਦਾ ਪੂਰਵ - ਵਰਤੀ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਧੂਮਾਲਤੀ ਹਿਜਰੀ 952 ਈ: (1545) ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਵੀ ਜਾਇਸੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਪਦਮਾਵਤੀ 947 ਹਿਜਰੀ (1539 ਈ:) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

(3) <u>ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਇਸੀ</u> : (1551 - 1599 ਈ:) ਸੂਫੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਵੀ ਜਾਇਸੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਾਮ "ਪਦਮਾਵਤੀ" ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਹਨ : ਅਖਰਾਵਟ ਅਤੇ ਆਖ਼ਿਰੀ ਕਲਾਮ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਕਵੀ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੰਜੂਸੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ੁਧ, ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰਪੂਰ ਦਿਲ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। "ਆਖ਼ਿਰੀ ਕਲਾਮ" ਨਾਮੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿਜਰੀ 9ਵੀਂ ਸਦੀ ਅਰਥਾਤ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਸੰਮਤ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ 1542 ਈ: ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਭੈੜਾ ਭੂਚਾਲ ਆਇਆ ਸੀ। 'ਪਦਮਾਵਤ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਪਦਮਾਵਤੀ ਅਤੇ ਚਿਤੌੜ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਤਨ ਸੈਨ ਨਾਲ ਹੈ।

ਜਾਇਸੀ ਇਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ/ਕਵੀ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਦਵੈਤ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਭਗਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਿਯ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਦਲ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਬੱਦਲ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਦੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬੱਦਲ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਆਤੁਰਤਾ, ਪੀੜ, ਉਤਾਵਲਾਪਨ ਅਤੇ ਉਚਾਟ ਅਵਸਥਾ ਭਗਤ ਦੀ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ

ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਿਯ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਇਸੀ ਵੀ ਇਸੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਿਯ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਜਾਇਸੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉਸੀ ਪਰਮ ਪ੍ਰਿਯ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਲਈ ਉਤਕੰਠਿਤ ਅਤੇ ਵਿਆਕੁਲ ਦੇਖੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੱਤਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਾਇਸੀ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮਣੇ ਲਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੱਤਾ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਅਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰੇਮ ਚਿਤਰਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਉਹ ਬਹੁਤ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਸੋਕਤੀ ਪੱਧਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਕਥਾਵਾਂ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਚਲਦੀਆਂ - ਇਕ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਅਲੌਕਿਕ। ਪਦਮਾਵਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਸ਼ੈਲੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਦਮਾਵਤੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲੌਕਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਲੌਕਿਕ ਵੀ ਹੈ। ਜਾਇਸੀ ਦਾ ਕਵਿ - ਨਮੂਨਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :-

ਤਨ ਚਿਤਉਰ ਮਨ ਰਾਜਾ ਕੀਂਹਾ, ਹਿਯ ਸਿੰਘਲ ਬੁਧੀ ਪਦਮੀ ਚੀਂਹਾ ॥
ਗੁਰੂ ਸੂਆ ਜੇਹਿ ਪੰਥ ਦਿਖਾਵਾ, ਬਿਨੁ ਗੁਰੂ ਜਗਤ ਕੋ ਨਿਰਗੁਨ ਪਾਵਾ ॥
ਨਾਗਮਤੀ ਯਹ ਦੁਨੀਆਂ ਧੰਧਾ, ਬਾਂਚਾ ਸੋਈ ਨ ਏਹਿ ਚਿਤ ਬੰਧਾ ॥
ਰਾਘਵ ਦੂਤ ਸੋਈ ਸੈਤਾਨੂੰ, ਮਾਯਾ ਅਲਾਉਦੀ ਸੁਲਤਾਨੂੰ ॥ [੯੯]

ਪਦਮਾਵਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਰਣਨ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਤੋਂ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਜਾਇਸੀ ਨੇ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ :

ਸਰਵਰ ਤੀਰ ਪਦਮਨੀ ਆਈ, ਖੋਪਾ ਛੋਰਿ ਕੇਸ ਮੁਕਲਾਈ ॥
ਓਨਈ ਘਟਾ ਪਰੀ ਜਗ ਛਾਂਹਾ, ਸਸਿ ਕੇ ਸਰਨ ਲੀਨ ਜਨੁ ਰਾਹਾ ॥ [100]

ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸਮੇਂ ਸੂਫੀ - ਕਾਵਿ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਉਤਨੀ ਉਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਿਤਨੀ ਨਿਰਗੁਣ - ਕਾਵਿ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਕਾਵਿ ਭਗਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਸਮਾਜਕਤ, ਅਨੈਤਕਤਾ ਅਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸ਼ਲਾਘਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਸੂਫੀ - ਕਾਵਿ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜਿਥੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ - ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਖਾਈ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਲਈ ਅਮੁੱਕ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ, , ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰੋਗ ਤਾਂ ਇਕ ਹੀ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਦੋਹਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਉਪਚਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਜਿਥੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਰਸ਼ਤ ਸੀ ਉਥੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਧੁਰ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਦੁਰਾਡ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਉਪਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਮਾਖਿਆਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੋਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੇਲ ਕੀਤਾ।

ਸੂਫੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾਵਿ ਕੋਮਲ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸਰਸ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤਤਕਾਲ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਜਾ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਤਨਾਤਨੀ ਘੱਟ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਸਹਿਜੇ, ਸਹਿਜੇ ਨਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਸਨ, ਉਥੇ ਕਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਦਾਰਚਿਤ ਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਮਹਿਕਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਉਦਾਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸੌਹ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸਹਰਸ਼ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਨੁੱਖੀ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

<u>ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ:</u> ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ - ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਫ਼ਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਅੱਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ

ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਉਹ ਸਭ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਕਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੱਤ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਲਗ ਪਗ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰੂਪਤਾ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰੂਪ ਸੌਂਦਰਯ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਨ ਅਤੇ ਸਵਭਾਵਮਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਵਿ - ਰੂੜ੍ਹੀ ਵਾਦਤਾ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂਨੇ ਈਰਾਨੀ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ।

ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰੇਮ - ਪਿਆਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਰਹਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿਦਮਾਨਣ ਵਿੱਚ ਬਾਰਾਮਾਸੇ ਦੇ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹਨ। ਸੰਯੋਗ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਇਕਨਾਇਕਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰੇਮ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸਮੱਸ਼ਟੀਗਤਤਾ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਖਸ਼ - ਵਰਣਨ ਕਾਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਉਹੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਸੰਤਾਂ ਵਾਂਙ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਾਧਕ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਜਾਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਆਸਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਅੰਧਕਾਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦੇਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਕੇਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਵਿਦਿਆ, ਨਵ - ਅਫਲਾਤੂਨੀ ਮੱਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸਨ। ਹਠਯੋਗ, ਕਾਮਸ਼ਾਸਤਰ, ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਪਿਆ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਮਸਨਵੀ ਸ਼ੈਲੀ - ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਦੋਹਾ, ਚੌਪਈ, ਕੁੰਡਲੀਆ ਆਦਿ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਵਧੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਤੇ ਭੋਜਪੁਰੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਇਹ ਹਨ: ਜਾਯਸੀ, ਕੁਤਬਨ, ਮੰਝਨ, ਉਸਮਾਨ, ਸ਼ੇਖਨਬੀ, ਕਾਸਿਮਸ਼ਾਹ, ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਆਦਿ। ਮ੍ਰਿਗਾਵਤੀ, ਮਧੂਮਾਲਤੀ, ਪਦਮਾਵਤ, ਅਖਰਾਵਟ, ਆਖਰੀ ਕਲਾਮ, ਹੰਸ ਜਵਾਹਿਰ, ਇੰਦਰਾਵਤੀ, ਅਨੁਰਾਗ, ਬਾਂਸੁਰੀ ਆਦਿ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ।

<u>ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ - ਇਕ ਤੁਲਨਾ :</u> ਇਹ ਤੱਥ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਮੱਤ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਦੋਵੇਂ ਹਿੰਦੂ - ਮੁਸਲਮ ਟਕਰਾਉ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮ ਮੱਤ ਦੀ ਕਠੋਰਤ, ਨਿਰਦਯਤਾ ਅਤੇ ਅਭਿਜਤਾ ਭਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਫੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੂਫੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਭੇਦ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਵਿਚਾਰ - ਚਿੰਤਨ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ, ਨਿਰਦਯਤਾ ਅਤੇ

ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੰਧਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ - ਰੰਗ ਪਰਿਵਰਤਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਕਠੋਰਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਧਰਮ , ਜੋ ਸਰਬ - ਸਾਂਝਾ ਹੋਵੇ, ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਸਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਨ, ਪਰ ਆਦਰਸ਼ ਸੰਤ - ਸੂਫੀ ਇਕੋ ਹੀ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

<u>ਸਮਾਨਤਾ :</u> (1) ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪੀਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਾ ਦੱਸੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਸ਼ੈਤਾਨ ਪਾਸੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਗੁਰੂਤਵ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

(2) ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਗੌਣ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ।

(3) ਦੋਵੇਂ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਭਗਤੀ - ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਨਕ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਰੂਪ ਹਨ। ਸੰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਲਈ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ।

(4) ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹਨ। ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀ - ਭਾਵਾਤਮਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਸੰਤ ਕਵੀ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹਨ।

(5) ਦੋਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਾਤ - ਪਾਤ, ਉਚ - ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀਆਂ।

(6) ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਸੰਤ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਕੇ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਦੂਜਾ ਔਰਤ ਦੇ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਹੋਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

<u>ਅੰਤਰ</u> : (1) ਭਾਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਵਾਲਾ ਸਬੰਧ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਸ਼ੂਕ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(2) ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ - ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੰਭਲੇ ਮਾਰੇ ਜਦ ਕਿ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ।

(3) ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸੁਰ ਅਖੜ ਸੀ ਉਥੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਮਧੁਰ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਸਨ।

(4) ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਨਾਲੋਂ ਸਰਸਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ।

(5) ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਮੁਕਤਕ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਦੀ।

(6) ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਘੱਟ ਘੱਟ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

(7) ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਦਾ ਰੂਪ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵੀ ਦਾ ਘੱਟ, ਪਰ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਭਗਤ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵੀ ਸਨ ਤੇ ਸਾਧਕ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ।

(8) ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੁੱਚਾ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਧੁਕੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ।

—

4.5 ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ - ਧਾਰਾ: ਬੋਧੀ ਸਿੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧਦੀ ਪ੍ਰਸ੍ਰਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੁਝ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਲੱਗ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ - ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਨਾਥ ਪੰਥ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈ। ਬੱਜਰਯਾਨੀ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਨੌ ਨਾਥ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਲੇਖਜਨਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਖੇਤਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ - ਪੰਜਾਬ ਆਦਿ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਧਾਰਮਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ ਅਤੇ ਹਠਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਾਦ, ਬਿੰਦੂ, ਚੱਕਰ, ਸੁਰਤਿ, ਨਿਰਤਿ ਆਦਿ ਤੇ ਜੋ ਵਿਵੇਚਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰੁੱਖਪਨ ਅਤੇ ਨੀਰਸਤਾ ਆ ਗਈ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਘਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਾਇਆ' ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਦਾਚਾਰ, ਸੁਧਤਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਤਿਆਚਰਣ ਤੇ ਬਾਣੀਆਂ ਵੀ ਰਚੀਆਂ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ 'ਸ਼ਬਦੀ' ਅਤੇ 'ਸਾਖੀ' ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਬਦੀ ਵਿੱਚ ਗਾਉਣ ਦੇ ਪਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਗੀਤੀ, ਆਚਾਰ ਸਬੰਧੀ ਦੋਹੇ। ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਅਸਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗੋਰਖਨਾਥ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਲੇਖਣੀ ਹੈ। 'ਗੋਰਖਬਾਣੀ' ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਤਿਕਾਰਯੁਕਤ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ।

ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ, ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਆਦਿ ਨਾਥਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦਿਖਾਈਆਂ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਥਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਐਵੇਂ ਸ਼ਰਧਾਵੱਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤ "ਜੰਭਨਾਥ ਬਿਸ਼ਨੋਈ (1451 - 1535 ਈ:)

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਔਕੇ ਤੋਰਿਆ ਸੀ, ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਨਾਗੌਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪਿਆਹੁਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗ, ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ। " ਜੌਂਭਨਾਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਪ੍ਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਲਈ, ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਜੌਂਭਨਾਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਸ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਲੋਕ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਾਥ -ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਹੋਏਗੀ ਵੀ, ਉਹ ਲੋਕ ਪ੍ਰੀਯ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਖੋਜੀਆਂ/ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। "

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਮੇਂ ਸੰਤ - ਕਾਵਿ, ਗੁਰਮੱਤ - ਕਾਵਿ, ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਫਰਕ ਵੀ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਲ ਦਰਅਸਲ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਲ ਸੀ, ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਕ ਵਰਯੁਕਤ ਕਾਲ ਸੀ, ਧਾਰਮਕ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਥਲ - ਪੁੱਥਲ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕ੍ਰਾਂਤੀਵੱਤ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹੱਕ ਮੰਗਣ ਅਤੇ ਖੋਹਣ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਉਪਰਾਲਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਾਨਵੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ~~ਸਰਸ~~ਵਤੀ - ਗੰਗਾ - ਜਮਨਾ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ -ਬੀਮਾਰਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਜੀਂਗੇ ਡਾਕਟਰ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਜਨ ਵੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਵੀ ਲੱਭੇ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਸਰਜਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ।

—

ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਚਾਰ ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਦੂਜੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿਖਾਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਵਤੰਤਰ ਸੁਰ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਠਿਨਾਈ ਭਰੇ ਰਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹੀ ਇਕ ਪਗਡੰਡੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਸਮਰਥਨ ਗੁਰਦੇਵ ਕਬੀਰ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਅਧਿਆਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਤਮਕ ਨਿਰੰਤਰ ਸਹਿਚਰ, ਪ੍ਰੇਮਯੁਕਤ ਸਮਰਥਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਜਗਰੂਕ ਪ੍ਰਗਟੀ ਦੀ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਸਦਕਾ, ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਹੇ।

ਜਿਸ ਸਮਾਜਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਆਪਣੇ ਪੂਜਯ ਇਸ਼ਟ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਨੂਰੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਹਵਾ ਤਕ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਚੰਗੀ ਇਨਸਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕੀ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਸਾਧਾਰਨ ਰੱਖੇਗੀ ? ਕੀ ਉਸ ਪਾਸ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦ੍ਰੋਹ (REVOLT) ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਹੈ? ਕੀ ਇਨਸਾਨਾਂ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਭਰੀਆਂ ਕੂਟਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਰਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ? ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਣਡਿੱਠ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਨਿਤਾਣੇ ਹੋਏ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਦੀ ਚੀਖ-ਪੁਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੁਣੇਗਾ ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਬਲ ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨਹੀਂ ਭਰੇਗਾ ; ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਲਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਕਾਮਲ ਮੁਰਸ਼ਦ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ? ਸਾਡਾ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਵੱਸ਼ ਕਰੇਗਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ

ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਦਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਉਹ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਲੋਕੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਸਹਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦਿੱਤੀ। ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਦੇ ਦੁਖਾਂ - ਦਰਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ - ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮ ਸੀ, ਜੋ ਰਹਿਸ ਦਾ ਬੁਰਕਾ ਪਾ ਕੇ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ।

ਦੂਜੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਰਾਸਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਠਨ ਸੀ। ਸ਼ੂਦਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਅਣਗਿਣਤ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸ ਕੇਵਲ ਇਕ ਇਲਾਜ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਸਾਤਵਿਕ ਸਵੱਛ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ, ਜੋ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਡਰੇਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਔਖੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਸ਼ਰਧਾ, ਸੱਚੀ ਲਗਨ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਰਪਣ ਰਵਿਦਾਸ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਚਰਨ - ਬਿੰਦੂ ਸਨ। ਉਹ ਕਈ ਢੌਂਗੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਤਵਿਕ ਇਨਸਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਕਦਰਾਂ - ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਲਤ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੈਰ - ਸ਼ੂਦਰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਤਿ - ਸਰੂਪ, - ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਕਰਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੂਜਯ - ਈਸ਼ਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਅੜਿੱਕੇ ਤੋੜਨੇ ਪਏ, ਨਾਕਾਬੰਦੀਆਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ, ਲੌਨਾ, ਸਾੜਾ, ਨਾ - ਬਰਾਬਰੀ, ਅਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੋੜਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸ ਧੀਰਜ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਅਮਨ, ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਤ ਆਚਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੇ ਸਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਕਸਤ ਵਰਗਾਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫ਼ਲ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਕਬੀਰ - ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਦੋਲਨ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ - ਭਗਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮੰਗਦਾ ਸੀ, ਸਮਕਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹ ਥੱਲੇ ਨਾ

ਜਾ ਸਕਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਸੰਤ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਮਲੇ ਹੋਏ, ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤਤਕਾਲੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਤਵਿਕ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਕਾਲ - ਪੁਰਖ ਦੀ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹੀ।

ਤਤਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ -ਕਬੀਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ - ਕਬੀਰ ਦੀ ਸੁਰ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ - ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਣਨ ਅਸਮਾਜਕ, ਅਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਰਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤ - ਕਾਵਿ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਮਾਨਵੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਅਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ - ਵਿੱਚ ਰੁੱਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਦੀਦਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠੇਗਾ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸੁੰਦਰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਸੁਆਮੀ ਬਿਠਲਨਾਥ ਅਤੇ ਸੰਤ ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਆਦਿ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਛੂਤ - ਛਾਤ ਦਾ ਅਸਹਿ ਅਡੰਬਰ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਕਲਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਵਿਦਿਆ ਸੀ, ਭਗਤੀ - ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਕਰਮ - ਕਾਂਡ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਵਲੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਸੀ ਜੋ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਦੇ ਸਨ; ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵੇਦ - ਮੰਤਰ ਉਹ ਲੋਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਵੇਦ - ਮੰਤਰ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰੀ ਬੰਧਨ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ

ਪਾਸ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਜ਼ਮੀਨ, ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਧਨ ਸੀ। ਰਵਿਦਾਸੀ ਵਰਗ ਪਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਕਤ ਕਿਸੇ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜੂਨੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਨਾ ਕਲਮ ਸੀ, ਨਾ ਵਿਦਿਆ, ਨਾ ਭਗਤੀ - ਮਰਯਾਦਾ, ਨਾ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਵਲੀ, ਨਾ ਮੰਦਰ, ਨਾ ਮੂਰਤੀ, ਨਾ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸਾਧਨ, ਨਾ ਕੋਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਛੂਤ - ਛਾਤ ਨੇ ਉਕਤ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਹੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪੜ੍ਹਨਾ ਤਾਂ ਦਰਕਿਨਾਰ ਰਿਹਾ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਕੌਣ 'ਤਲੀ ਤੇ ਸਿਰ ਧਰਨ ਵਾਲਾ ਮਾਂ ਦਾ ਲਾਲ' ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਦਾਖਲਾ ਦਿਵਾਇਆ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਾਈ, ਵੇਦ - ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੂਜਾ - ਅਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਪਰਿਚਿਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਗੌੜ - ਬ੍ਰਾਹਮਣ) ਦੀ ਹਸਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ੂਦਰ ਸੰਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮਹਾਤਮਾ, ਅਚਾਰੀਆ, ਸੁਆਮੀ ਜਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਯਤਨ ਇਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੂਦਰ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕਰੋ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਭੰਗ ਕਰੋ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਭਰਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਵਿਸਥਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਹੇਠੀ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਰਵਿਦਾਸ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ (ਗੌੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ) ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਤਤਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਨੇ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ, ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜੇ ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੁਆਮੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਤਾਂ ਫਿਰ

ਸਮਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਝੂਠੀ ਮੰਨੇ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿਰੋਧ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ? ਸਪਸ਼ਟ ਸ ਥਿਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਇਕ ਕੋਰਾ ਰਚਣਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਨਰੋਈ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਛੁਟਿਆਉਣਾ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਦੱਸਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਵੀ ਸ਼ੂਦਰ ਸੰਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਤਵਿਕਤਾ ਸੰਦੇਹਯੁਕਤ ਹੈ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ, ਰੂਹਾਨੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਾਤਵਿਕ ਜੀਵਨਾਂ ਨੂੰ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਕੋਝਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ ਛੂਤ - ਛਾਤ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ, ਉਹ ਅਛੂਤ ਨਾਲ ਨਿਕਟਤਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸ-ਕਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਤੱਰੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਅਸਮਾਜਕ, ਅਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਉਚੇਂ - ਜ਼ਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਛੂਤ - ਛਾਤ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਲਾਹੀ ਜਾਵੇ। ਕਬੀਰ - ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਖੜਯੰਤਰਾਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮ - ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੇਖਣਗੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਮੂਰਤੀ - ਪੂਜ (ਸਗੁਣਵਾਦੀ) ਕਿਵੇਂ ਬਣਨਗੇ ?

ਸੰਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕੁੰਭਨ ਦਾਸ ਵੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਂਗ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਲਭਾਚਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ਟਛਾਪ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਤਵ ਬਾਰੇ ਸੰਦੇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਗੈਰ - ਸ਼ੂਦਰ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣਗੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥ ਕਲਮ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ - ਮਰੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਪਰਪੰਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਅਜੇ ਹੋਰ ਖੋਜ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਮਰਿਥ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ

ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ(ਡਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਨ ਹਿਸਟਰੀ, ਪੰਨਾ 1 ਤੋਂ 3
2. ਵਿਮਲਾ ਦਿਆਨ, ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਔਰ ਉਸ ਕੇ ਮੁੱਖ ਸਤੰਭ, ਪੰਨਾ ਪਹਿਲਾ
3. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ(ਡਾ.), ਹਿੰਦੀ ਸਹਿਤਅ ਉਦਭਵ ਔਰ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 54
4. ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ(ਡਾ.), ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਅ ਧਾਰਾ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ 4 14
5. ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਰਮਾ(ਡਾ.), ਕਬੀਰ ਏਕ ਵਿਵੇਚਨ, ਪੰਨਾ 124
6. ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ੁੱਕਲ(ਡਾ.), ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿਅ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ ਮੇਂ ਭਗਤੀ, ਪੰਨਾ 167
7. ਰਾਮ ਰਤਨ ਭਟਨਾਗਰ(ਡਾ.), ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿਅ ਕੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ ਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ 106
8. ਕੇਸ਼ਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਚੌਰੱਸੀਆ(ਡਾ.), ਮਧਅਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਵਿਚਾਰ ਔਰ ਸਾਧਨਾ, ਪੰਨਾ 202-204
9. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਵੇਦੀ(ਡਾ.), ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਅ ਉਸ ਕਾ ਉਦਭਵ ਔਰ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 61-65
10. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ(ਡਾ.), [illegible]
    ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ, ਪੰਨਾ 25
11. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵੇਦੀ(ਡਾ.), ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ, ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 166
12. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵੇਦੀ(ਡਾ.), ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 1 8
13. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 170-171
14. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ(ਡਾ.), ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਪਰਖ ਸੰਪਾਦਕ, ਡਾਕਟਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ
    (ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ) ਪੰਨਾ
15. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਕਬੀਰ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਸਿਖਿਆ, ਪੰਨਾ 16
16. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਭਾਈ(ਡਾ.), ਕਬੀਰ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਸਿਖਿਆ, ਪੰਨਾ 16
17. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵੇਦੀ(ਡਾ.), ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ 14
18. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਕਬੀਰ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਸਿਖਿਆ, ਪੰਨਾ 16
19. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 229
20. ਨਾਰਾਇਣ ਦੱਤ, ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ, ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 199
21. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 229
22. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ
23. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 229
24. ਨਾਰਾਇਣ ਦੱਤ, ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ, ਸੰਪਾਦਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 198
25. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 175
26. ਦੇਸ਼ਰਾਜ ਸਿੰਘ ਭਾਈ(ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ), ਮੀਰਾਬਾਈ ਔਰ ਉਸ ਦੀ ਪਦਾਵਲੀ, ਪੰਨਾ 19
27. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ(ਡਾ.), ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 59
28. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ(ਡਾ.), ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 65

29. ਬੀ. ਪੀ. ਸੁਰਮਾ(ਡਾ.), ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 65

30. -ਉਹੀ-

31. -ਉਹੀ-

32. -ਉਹੀ-

33. ਰੋਹਾਜ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਹੀ(ਪ੍ਰੋ.), ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਔਰ ਉਨਕੀ ਪਦਾਵਲੀ, ਪੰਨਾ 20-22

34. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 32

35. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 41-42

36. ਨਾਰਾਇਣ ਦੱਤ, ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ, ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 201

37. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 200

38. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 227

39. ਬੀ. ਪੀ. ਸੁਰਮਾ(ਡਾ.), ਸੰਪਾਦਕ ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਅਨੰਤ ਦਾਸ, ਪਰਚੱਈ 1588, ਪੰਨਾ 73

40. -ਉਹੀ-

41. ਪੀ. ਬੀ. ਸੁਰਮਾ(ਡਾ.), ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਪੰਨਾ 76

42. ਨਾਰਾਇਣ ਦੱਤ, ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ, ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪੰਨਾ 200-207

43. ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ), ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 372-373

44. ਬੀ. ਪੀ. ਸੁਰਮਾ(ਡਾ.), ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਪੰਨਾ 77

45. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 174

46. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, 22 ਵਾਰਾਂ, ਵਾਰ 14

47. ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ(ਗਿਆਨੀ), ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 88

48. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ

49. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ

50. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ

51. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 175-176

52. ਸੁਆਮੀ ਚਤੁਰਦਾਸ(ਟੀਕਾਕਾਰ), ਭਗਤ ਮਾਲ ਰਚਿਤ ਸੁਆਮੀ ਰਾਘਵਦਾਸ, ਪੰਨਾ 639-40

53. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 640

54. ਨਾਰਾਇਣ ਦੱਤ, ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ, ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 214

55. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 9

56. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 251

57. ਅਨੰਤ ਦਾਸ, ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਪੰਨਾ 29-30

58. ਨਾਰਾਇਣ ਦੱਤ, ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ, ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 197

59. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 197

60. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਹਾਸ, ਪੰਨਾ 153-154

61. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 228

62. ਨਾਰਾਇਣ ਦੱਤ, ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ, ਸੰਪਾਦਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 201

63. ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 121

64. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ

65. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਹਾਸ ਪੰਨਾ 229

66. ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ(ਗਿਆਨੀ), ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 121-124

67. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 10, ਪੰਨਾ

68. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੀਰਾ, ਗੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 29-30

69. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ(ਡਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 111

70. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 461

71. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 462

72. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 463

73. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 463

74. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 44

75. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ(ਡਾ.), ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਉਸ ਕਾ ਉਦਭਵ ਔਰ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 142

76. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 148

77. ਪੀ. ਸੀ. ਸ਼ਰਮਾ(ਡਾ.), ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 37

78. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 40-48

79. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 48

80. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 51

82. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ(ਡਾ.), ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਉਦਭਵ ਔਰ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 113-114

83. ਹਰਿਭਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਹਰ(ਡਾ.), ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 334

84. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 337

85. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ(ਡਾ.), ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ-ਉਦਭਵ ਔਰ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 115

86. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 116

87. ਹਰਿਭਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਹਰ (ਡਾ.), ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 337

88. -ਉਹੀ-

89. ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਸ਼ਾਰਦਾ(ਡਾ.), ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 188-90

90. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 190

91. ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਸ਼ਾਰਦਾ (ਡਾ.), ਜਾਤੀ [illegible], ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 1[illegible]0

92. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ (ਡਾ.), ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ੍ਯ ਕਾ ਉਦਭਵ ਔਰ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 164

93. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 92

ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ

ਦਾ

ਯੋਗਦਾਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨ

ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ 631

ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨ

5.1 ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ: ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਨਿਰੂਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁ-ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਸਫਲ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਨਿਰਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਨ ਰਹਿ ਕੇ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਆਦਿ ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਣ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਢੁਕਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਉਲੀਖਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ-ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ।)

ਜੇਕਰ ਧਿਆਨਪੂਰਵਕ ਨਾਲ ਸੋਚੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਣ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਕੁਰਸਮ ਨੂੰ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਠੋਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੀ। ਕੋਈ ਕੇਂਦਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਉਸ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ ਹਿਰਦਿਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਹਿਰਦਿਆਂ ਤਕ ਜਿਹੜੇ ਪੀੜਤ ਹੋਏ, ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁੱਖ ਕਾਫੀ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ, ਜਾਤੀਆਂ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿਤਾ,) ਜੋ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਬਣਿਆ ਤੇ/ਫਿਰ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤਬੱਧ ਹੋ ਕੇ, ਸ਼ਾਸਤਰਬੱਧ ਹੋਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਅਜਿਹੀ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ

ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਕਲਪ (Theses) ਫਿਰ ਪ੍ਰਤਿਸੰਕਲਪ (Anti-thesis)ਤੇ ਫਿਰ ਸਹਿ ਸੰਕਲਪ (Synthesis) ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ (dialectical historical materialism) ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਨਾਲ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਂ ਨੂੰ ਅਣਡਿਠ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ (dialectical materialism)ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰੀਭੂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨੇਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰੀਆਂ ਜਗਤਪ੍ਰਸਿਧ ਆਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਦੇਵ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਸਮਾਜ ਵਰਗਾਂ, ਆਸ਼੍ਰਮਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਵਰਣਾਂ, ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਪੱਛੜੀਆਂ, ਵੈਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠੀ। ਉਹ ਆਵਾਜ਼ ਨੇਕ ਆਵਾਜ਼ ਬਣੀ ਜਿਸ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਜਗਤਪ੍ਰਸਿਧ ਆਚਾਰੀਆ ਦੱਖਣ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਨ। ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਰਤਾ ਆਲਵਾਰ ਭਗਤ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 12 ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਡਾਲੀ ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਮਹਿਲਾ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਛੂਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸੁਵਿਖਿਆਤ ਵੈਸ਼ਨਵ ਆਚਾਰੀਆ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੁਜ ਆਚਾਰੀਆ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਔਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜਾਤੀ ਵਿਚਾਰ ਜਟਿਲਤਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਮਾਨੁਜ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਨਕਾਰਪਿਤ ਨੀਚ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਕਾਂਤਿਕ ਭਗਤੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਹੁਮਾਨ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਤ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦੇ ਵੇਦ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਕੇ ਆਦਰ ਦਿਤਾ। ਧਰਮ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਪਰ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਦੀਆਂ ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ ਬਣੀਆਂ

ਰਹੀਆਂ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਆਖਰ ਕਹਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਰੱਬ ਰੱਬ ਭਜਨ ਕਰੇ, ਇਸੇ ਨੂੰ ਰੱਬਣ ਵਿੱਚ ਭੇਠਕਨਾਈ ਜਾਂ ਰੱਬਣਵਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਭਗਤੀਵਾਦ ਦੀ ਸਲਤਨਾਕਾਲ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸੀ ਜੋ ਦੁਖਸੰਤਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਿਆ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦ੍ਰਾਵੜ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਭਗਤੀ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਉਪਜੀ ਲਾਏ ਰਾਮਾਨੰਦ ।
ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਆ ਕਬੀਰ ਨੇ ਸਪਤਦੀਪ ਨਵਖੰਡ ।

ਡਾ: ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਲਾਲ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਦੂਜੀ ਤੀਜੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ-ਕੱਥ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਦਵੈਤਾਤਮਕ ਪਰਾਕਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਚੀਅਨ ਈਸਾਈਆਂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਡਾ: ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਲਾਲ ਨੇ ਇਹ ਕਥਨ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਘੜੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਕਥਨ ਹੈ ਸਾਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਉਲਟ।

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਡਾ: ਰਾਮਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਇਤਨੇ ਭਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹਿੰਦੂ ਜਨ ਸਮੂਹ ਤੇ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਉਦਾਸੀ ਜਿਹੀ ਛਾਈ ਰਹੀ। ਆਪਣੇ ਪੌਰਖ ਤੋਂ ਹਤਾਸ਼ ਜਾਤੀ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਵਲ ਧਿਆਨ ਲਿਜਾਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਰਸਤਾ ਹੀ ਕਿਹੜਾ ਸੀ ? ਭਗਤੀ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸਰੋਤ ਦੱਖਣ ਵਲੋਂ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਲ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੁੰਨੇ ਪਏ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਫੈਲਣ ਲਈ ਪੂਰਾ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦਵੇਦੀ ਡਾ: ਸ਼ੁਕਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ।ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਸਬੰਧੀ ਨਿਆਏ

(tension)ਅਤੇ ਬਾਗ਼ਿਆਨਾ ਸੰਗੀਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ । ਜੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅੰਤ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਨ ਹੋ ਕੇ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਂ ਧਮਕ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਫੈਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਨਈ ਤਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਗੜਨੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਵੈਦਕੀ-ਪੌਰਾਣਕੀ ਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਾ ਗਏ। ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਪੌਰਾਣਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਭਾਵਨਾ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਫੜ ਕੇ ਤੁਰ ਪਈ ਅਤੇ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਸਾਰਾ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਭਰੀ ਧਰਮ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ।[2]

(ਜਦੋਂ ਰੂਹਾਨੀ-ਵਰੰਤ ਦੀ ਅਗਨੀ ਫੈਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਬੁਝਦੀ, ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਨਿਬੇੜਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਮੂਲ ਰੂਹ ਕਿਆ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਧਿਆਤਮ ਦੀ ਓਹਲੀ ਵਿੱਚ ਲੁਕੀ ਸਮਾਜਕਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਤਤਕਾਲ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਤਾਂ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਗਲਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਗ਼ਿਆਨਾ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਕ ਤੌਰ ਤੇ ਧਰਮ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ ਇਕੱਠੀ ਵਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਨਿਖੇੜਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਸੂਤਰਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਰੋਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ । ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ, ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਰਲੇ-ਮਿਲੇ ਵਿਰੋਧ ਹੀ ਬਾਗ਼ਿਆਨਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨੇ ਪਏ।

<u>ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼:</u> ਇਹ ਕਵਿਤਾ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵਿਤਾ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਕਵਿਤਾ ਕੋਈ ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਹਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਨ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਅਵੱਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਕੋਈ ਨ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਇਸ ਭਗਤੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਸੰਬੰਧੀ ਸਨ। ਸੰਚਾਲਕਾਂ (ਸੰਤਾਂ, ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ, ਭਗਤਾਂ) ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਲੋੜਾਂ ਸਧਾਰਨ ਸੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਦੱਬ ਕੁਚਲੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸਮਾਜਕ ਵਰਗ ਤੋਂ ਉਹ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ। ਇਹ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਸੇ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਹਿਤ ਕਿਸੇ ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਹੇ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਅਜੋਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਜਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਗਤੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਉਦੇਸ਼ (Manifesto)ਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤਕ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਭਗਤੀ ਕਵਿਤਾ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਪੱਖ ਹਨ :

(ੳ) ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ,

(ਅ) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ,

(ੲ) ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ।

(ੳ) <u>ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼:</u> ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਵੇਦ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਆਦਿ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇਵ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ

ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਸੁਣ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਜਾਂ ਮਧ ਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਰਥਾਤ ਗੈਰ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵੇਦ-ਪਾਠ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਤਰ-ਪਾਠ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਰਵਾਉਣਾ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਤਿੰਨੇ ਹਰ ਕੰਮ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਦਾਸ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਤਾਂ ਫਿਰ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤੀ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਚਾਰੇ ਢੋਰਾਂ ਵਰਗਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਹਿਣ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਸਨ, ਪਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦਾ ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਗਰੀਬ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਮੀਰ, ਦਿਲ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੇ ਜਿਸ ਨੇ ਇਨਸਾਨੀ ਜੂਨ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਵੇਦ ਬਾਣੀ (ਵੈਦਕ ਗਿਆਨ) ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਘੱਟੋ ਘਟ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੋਲੀ ਤੇ ਲਿਪੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੁਣੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਪੀ ਵੀ ਸਿੱਖ ਲਈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਗਟਮਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

(1) ਤਤਕਾਲ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਧਿਆਤਮਕ

ਅਧਿਕਾਰਦਾਰੀ ਦੇ ਮਾਲਿਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅਰੰਭ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

(2) ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਮਲੇਛ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਧ-ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨ-ਸੁਣਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਕਾ ਪਾ ਕੇ ਕੰਨ ਬੋਲੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਵਿਰੁੱਧ, ਧਾਰਮਕ ਨੀਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਨੇ ਬੀੜਾ ਉਠਾਇਆ।

(3) ਅਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਗੁਣਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚੇਤੰਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁੱਪ ਧਾਰ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੈਤਕਤਾ, ਅਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ ਕੂਟ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਇਨਸਾਫ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟਾਈ ਲਈ ਚਾਰਾਜੋਈ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਅਤਿਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਹੱਕਾਂ ਵਲੋਂ ਠੇਕੇਦਾਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਨਾਂ ਦੇ ਉਦਗਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ।

(4) ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਾਗੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣਾ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਚੇਤੰਨ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਚਤੁਰ ਵੀ, ਕਿੰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ -ਕਬੀਰ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਮਾਜ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗਰੂਕ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਕੀ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ,

ਦੈਵੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅੱਖੰਡਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੁਖ, ਸਬਰ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਅਤਿ-ਲੋੜ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸੰਗਧਾਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੇ ਹੱਥੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਛੱਡਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਆਲਵਾਰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ। ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ।

(5) ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਲਈ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਦੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ, ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ।

(6) ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਨੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਭੰਬਲਭੂਸੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਕਠਿਨ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਲਾਭ ਹੋਵੇ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਇਸ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਲੱਭਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਗਰੀਬ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਟੋਏ ਵਿੱਚ ਧਕੇਲਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮਨੋਰਥ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਸਿਰਜਣਾ ਆਧਾਰ ਵਿੱਚ

ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤਕ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਸੌਖੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਇਆ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਧੰਨਾ, ਨਾਮਦੇਵ, __ ਰਵਿਦਾਸ, ਭੀਖਣ, ਸੈਣ ਪੀਪਾ ਆਦਿ ਨੇ ਇਸ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਚਾਰਿਆ।

(7) ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਆਲਵਾਰ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚਲੇ ਤੇਨਾਕਲਾਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਥਾਂਏ ਤਾਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ।

(8) ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸੇ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਇਸ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਸਦਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰਿਤ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਹੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ ਤੇ ਰੱਬੀ ਜੀਵ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ਘ) <u>ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ</u>: ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਨੇ ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਰੇ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤਤਕਾਲ ਸਮੇਂ ਲੋਧੀ ਵੀ ਵਿੱਤਕ

ਜਾਂ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਕਤਾ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਧਾਰਮਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਚਾਲਕ ਵੀ ਦੋ ਅਦਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸਨ, ਇਕ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਸ਼ਾਸਕ ਤੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਾਰਮਕ ਸਿਰਕਣ (ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ) ਤੋਂ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੇਟ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਰੇ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਧਾਰਮਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵੱਲ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

(1) ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਪੀੜਾਂ ਤੇ ਲੋਕ-ਰਾਏ ਉਲੀਕੀ ਗਈ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀਆਂ ਦੀ ਉਸਤ ਕੂਣਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀਆਂ ਕਰਕੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਉਤੇਜਨ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ। ਸੰਤ ਕਵੀ ਲੋਕ ਕਵੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਅਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਹੁਕਮਾਂ ਅਤੇ ਫੁਰਮਾਨਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ-ਕੁਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਸੀ।

(2) ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਢਾ ਕੇ ਉਥੇ ਥਾਂ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰਨਾ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਰਾਜਸੱਤਾ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਲਈ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਸਤੇ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸਹਾਈ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ

ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ।

(3) ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਗ ਦੀ ਅੰਤਰਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਖਾਤਰ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਨੇ ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਧੌਂਸੀ ਰਖਿਆ ਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸੁਧਰੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਸਦਾ ਹੀ ਦੂਰ ਰਖਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨਾਈ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਖੱਤਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਵੀ ਇਸ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਹਮਦਰਦ ਸੰਤਾਂ, ਆਤਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਸ਼ੂਦਰ-ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੁਧਾਰਕ ਨਈ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਦਿਤੀ। ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅੰਦਾਲੀ ਮਾਤਾ, ਜੋ ਸ਼ੂਦਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾਸ ਨੇ ਭਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਧਾਰਮਕ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਅੰਗ (ਸ਼ੂਦਰ) ਹਰ ਪੱਖ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ ਤੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਭਗਤੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਰੱਖਣੀ ਹੈ, ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਸਮਾਜ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅੰਗ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੂਰ ਕਰਨੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵੈਸ਼ਨੋ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਤ-ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਵੀ ਬਚਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ।

ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ -ਮਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਧਸਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਜੇ ਇਹ ਸੰਤ -ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਜਜ਼ਬਾ ਨਾ ਭਰਦੇ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ, ਇਹ ਆਜ਼ਾਦ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਸਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਈਸਾਈ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ। ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਆਣਪ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਅਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ।

(4) ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਇਕ 'ਏਕਸ ਪਿਤਾ ਏਕ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਕ'

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਰੀਮ ਰਾਮ ਹਰੀ ਰਾਘਵ ਜਬ ਲਗ ਏਕ ਨਾ ਪੇਖਾ ।।
ਵੇਦ ਕਤੇਬ ਕੁਰਾਨ ਪੁਰਾਨਨ, ਸਹਜ ਏਕ ਨਹੀ ਦੇਖਾ ।।[3]

ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਹਿਕਾਰੀ ਅਹਿਸਾਸ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਰਾਜਨੀਤਕਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਦਾ ਅਸਰ ਇਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮੱਧਮ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਜਾਂ ਵਧੀਕੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(5) ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸਭ ਲੋਕ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਧਰਮ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਛਿਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ: ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਞ ਲੈ ਕਾਬਲੋ ਧਾਇਆ

ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ।।
ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ,
ਜਾਇ ਜਗਾਇਨਿ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ ।।

...ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ

ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਇਉਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਰਵਿਦਾਸ ਤੂੰ ਕਾਵੰਚ ਫਲੀ, ਤੁਝੈ ਨ ਛੀਪੈ ਕੋਇ ।।

ਤੈ ਨਿਜ ਨਾਮ ਨਾ ਜਾਨਿਆ ਭਲਾ ਕਹਾਂ ਤੇ ਹੋਇ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨਾ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨਾ ਇਕੋ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰੀ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਹੱਥੋਂ ਜ਼ੁਲਮ ਸਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ, ~~ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ~~ ਮੰਦਰ ਢਾਹਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨਾ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ।

(6) ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ "ਬੇਗਮਪੁਰਾ . . ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ" ਨਾਮੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਸਵਿਸਥਾਰ ਉਲੇਖ ਹੈ।

(ਚ) <u>ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਵਿੱਚ</u>: ਸੰਤ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਵੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਕਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਅਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਹਿਜਾਤਮਕ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੁਗਤੀਆਂ ਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

(1) ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਥਨ ਸ਼ੈਲੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਲੋਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਸੀ

ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ। ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੇਤੀ ਵੀ ਪਾਟੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀ ਲੋੜਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(2) ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ-ਰਾਣੇ ਦੀ ਮੁੱਠੀ-ਚਾਪੀ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਲਾਸਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਮੱਗਰੀ ਬਣਨਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਅੱਖੜਪਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਅਮੋਲਤਾ ਹੋਣੀ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੀ ਇਹ ਕੁਝ ਸੀ।

(3) ਜੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪਿਆਰ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ,ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸੰਮਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਰ ਘੱਟ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸੰਤ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੋ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਸੰਤਾਂ -ਭਗਤਾਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਢੰਗ ਸੀ।

(4) ਇਹ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਓਟ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡਾ ਨਵੀਆਂ ਸਮਾਜਕਤਾ ਦੀ ਨਰ ਭਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਭਗਤੀ ਕਾਲ, ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਇਕ ਸਰਕਨ ਕਾਲ ਸੀ, ਸਮਾਜ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਸਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀ

ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜੇ-ਰਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਇਸ਼ਕਾਰੀਅਮ ਲੋਕੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ ਲੋਕ-ਆਵਾਜ਼ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਰੰਕ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ ਰਚਨ ਵਿਚ ਉਭਾਰਦੀ ਸੀ।

(5) 14ਵੀਂ ਅਤੇ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਵੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਭੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰੋਵਣੇ ਸਨ, ਪ੍ਰਜਾਪੋਸ਼ ਹਨ, ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨਾਂ ਲਈ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਪੱਖੀਆਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੇ ਪੁਲ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਭੁੱਖ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਪੀੜਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਸਮੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸੀ, ਜੋ ਕੁਟਲ ਨੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਮਾਨਸ-ਵੰਡ ਕਰਕੇ, ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਲੋਭ-ਲਾਲਸਾ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਭੋਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀਵਾਰ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਇਸ ~~[illegible]~~ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਰਾਚਾਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ।

(6) ਇਸ ਯੁਗ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪੁਰਾਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਿਆਂਸ਼ਾਸਨਕ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤੋਖ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪਾਠ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਆਗ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦੀ, ਸਾਖੀ, ਰਮੈਣੀ, ਮਹਾਂਕਾਵਿ, ਪ੍ਰਬੰਧ-ਕਾਵਿ, ਗੀਤ-ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਵਿਵਿਧ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਕਤਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ

ਅੰ ਰਚੀ ', ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅਧਰੋਲੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੁਖਦਰਦ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਿਆਨ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

(7) ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਨਪੜ੍ਹ ਕਬੀਰ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਧੰਨੇ ਸੂਰਦਾਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ, ਗੁਲਾਬਦਾਸ ਨੇ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਮਾਨਸ ਦੇ ਦੁਖਾ ~~ਦੁੱਖਾਂ~~ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੁਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

(8) ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੀਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨ ਦੀ ਬੇਗਮ ਨਾਮੀ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਖੜੋ ਕੇ ਦਰਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਸੀ।

(9) ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਅਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਨੇ ਸਾਮੰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਪਜੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ, ਲੋਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਘਰ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਤਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਜਿੰਨੀ ਦਲੇਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਵਾਸਤੇ ਵਿਖਾਈ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਤ ਨੇ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਈ। ਇਸ ਲੜੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਜੋ 'ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਹਿਤ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੀ ਖੁਦ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਇਸ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਲ ਕਦਮ ਪੁੱਟੇ।

(10) ਇਕ ਪੁਰਖੀ ਰਾਜ ਬਾਰੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਤਲਖ ਤਜਰਬਾ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ, ਜਾਤ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੁਰਖੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜੇਕਰ ਹੋਵੇ ਵੀ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਰਾਜ ਵਰਗਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਹੋਵੇ ਜਿਥੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਕਦਰ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਰਾਜ ਦੀ ਗਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੈਵੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਨੇਕ ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਰਾਜਸੀ ~~[illegible]~~ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਵਰਗੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਰੌਂਦ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ, ਉਥੇ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਸਮੁੱਚਾ ਸਮਾਜ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਲਿਤ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਲਾਹਨਤ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਗੋਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਮਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਕਈ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ, ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਇਨਕਲਾਬ ਪਛੜੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। "ਚਿੜੀਉ ਸੇ ਮੈਂ ਬਾਜ ਤੁੜਾਊਂ ਤਬੈ ਗੋਬਿੰਦ

19 ਸਿੱਖ ਨਾਮ ਅਖਵਾਉਣ, ਜੇਕਰ ਦਸਮ ਪਿਤਾ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾਈ ਸੀ। ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ, ਪਰ ਆਪਣੇ "ਰੰਗਰੇਟੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬੇਟੇ" ਜੋ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪੂਰੇ ਉਤਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਸਬੂਤ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸਪੂਤ ਸਾਬਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਦਿਤੀ, ਖੁਦ ਸਾਰੇ ਸੁਖ ਤਿਆਗੇ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਸਿਦਕ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡੋਲੇ। ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰਖੀ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਬੁਨਿਆਦ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਇਮਾਰਤ ਉਸਾਰ ਦਿਤੀ ਸੀ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਕੇ "ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ" ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਕੇ ਅਮਰ ਗਾਥਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ "ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ" ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਮਹਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਮ "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ" ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਇਸ ਮਹਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਹਨ, ਇਹ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਵੇਂ ਚਮਾਰ ਹੋਵੇ, ਜੁਲਾਹਾ ਹੋਵੇ, ਛੀਂਬਾ ਹੋਵੇ, ਨਾਈ ਹੋਵੇ, ਕਸਾਈ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਥਾਕਥਿਤ ਜਾਤ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਿਤੀ। ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਬਨਾਰਸ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ" ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਵੇਂ ਬਣਦਾ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੀ ਹਿੰਮਤ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ, ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਬਲਕਿ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਅਤਿਸੁੰਦਰ ਪਰਿਪਾਟੀ ਨੂੰ ਜਾਂ ਇਸ ~~[illegible]~~ ਬਗੀਚੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਵਿੱਚ ਲਗਪਗ ਹਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਵਿੱਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ-ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕੀਤਾ

ਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਮਰ ਸੁਨੇਹੇ ਵਾਲਾ ਤਰੀਕਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਸਭਿਅਤਾ, ਏਕਤਾ, ਮਾਨਵਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕਤਾ ਦੀ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਪਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਾਰਤ ਜੋ ਅੱਜ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪਰਮ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਨ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਪਰਮ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਤ ਚਾਨਣ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਨੇਰੇ ਯੁੱਗਾਂ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਸ ਲੈਣ ਲਈ ਵੀ ਕਈ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਤਤਕਾਲ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੀ ਦਰਜਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਪੜਾ ਬੁਣਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਜੋੜੇ ਬਣਾਉਣ ਦਾ। ਪਰ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ "ਸਾਧਨ ਮੇ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ ਹੈਂ"। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਹੈ।

5.2 ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ: ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਤਾਂ , ਗੁਰੂਆਂ , ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਜ਼ੀਆਂ ਲਾ ਦਿਤੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਭਾਵਪੂਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ, ਰਸਮਾਂ, ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਮਾਣ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤ-ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਸਦਕੇ ਹੀ ਮਾਣ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਵੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਈ ਇਹ ਆਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲਈਏ:

(ੳ) ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ,
(ਅ) ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ,
(ੲ) ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ।

'ਦਾਸ ਨਮਿਤ ਚਿਤਿ ਵਾਸੋ' ਅਰਥਾਤ ਬਾਣੀ ਭਗਤਮੰਡਲ ਦੀ ਅੰਤਰ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸ੍ਰੋਤਾ ਅਤੇ ਵਕਤਾ ਦੀ ਮਨੋਵੇਗਾਤਮਕ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾ ਕੇ ਸੰਤੋਸ਼ਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਨਹੀਂ ਉਡਾਂਦੀ ਅਤੇ ਭੁੱਲੇ ਭਟਕੇ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਭੈ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਦਗਾਰ ਹੈ। ਸੰਤ-ਭਗਤ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾਂ ਦਾ ਸਮਰਪਣਾਤਮਕ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉਪਾਸਯ ਦੇਵ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਰੱਬੀ ਇੱਛਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾਈਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਮਝਕੇ ਭਗਤਜਨ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਅੰਤਰਮਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਵਾਕ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ...ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੇਦ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ-ਪੱਧਤੀ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਸੰਹਿਤਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰਮਰੀਸ ਰੂਪੀ ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਾਂ

ਨੇ ਨੀਰ -ਖੀਰ ਵਿਵੇਕ (ਦੁੱਧ ਤੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਸੂਝ) ਦਾ ਗੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਰਯੁਕਤ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।[4]

5.2(ੲ) ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ - ਸੰਤ ਕਵੀ ਨਾਭਾਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਸ੍ਰੀ 'ਭਗਤਮਾਲਾ' ਟੀਕਾ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਵੀ ਨੇ ਕੁੱਜੇ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਸਦਾਚਾਰ ਸ੍ਰੁਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਚਨ, ਅਵਿਰੁੱਧ ਉਚਾਰਿਓ ॥
ਨੀਰ-ਖੀਰ ਬਿਵਰਣ, ਪਰਮ ਹੰਸਨਿ ਉਰਧਾਰਿਓ ॥
ਭਗਵਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਪਰਮ ਗਤਿ ਇਹ ਤਨੁ ਪਾਈ ॥
ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਬੈਠਿ ਗਿਆਤੀ ਪਰਤੀਤ ਦਿਖਾਈ ॥
ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ ਅਭਿਮਾਨ ਤਜਿ, ਪਦ-ਰਜ ਬੰਦਹਿ ਜਾਸੁ ਕੀ ॥
ਸੰਦੇਹ ਗ੍ਰੰਥਿ ਖੰਡਨ ਨਿਪੁਨ, ਬਾਣੀ ਵਿਮਲ ਰੈਦਾਸ ਕੀ ॥[5]
59॥ 155

ਸੰਤ ਨਾਭਾਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸੁਆਮੀ ਸ੍ਰੀ 108 ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਨਿਪੁਨ ਬਾਣੀ, ਸੰਦੇਹ ਕੀ ਗੰਢਿਉਂ (ਗਿਰਹੋਂ) ਕੇ ਖੋਲ੍ਹਨੇ ਮੇਂ ਬੜੀ ਹੀ ਨਿਪੁਣ, ਤਥਾ ਸਦਾਚਾਰ ਵੇਦ ਔਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਕੇ ਅਵਿਰੁੱਧ (ਅਨੁਕੂਲ) ਹੈ। ਦੁਧ ਔਰ ਜਲ (ਸਾਰਾਸਾਰ) ਕੇ ਵਿਵੇਕ ਮੇਂ ਪ੍ਰਵੀਣ ਥੇ, ਤਥਾ, ਵਿਵੇਕੀ ਹੰਸੋਂ (ਮਹਾਨ ਤਾਏ) ਨੇ ਆਪਨੇ ਹਿਰਦੇ ਮੇਂ ਆਪਕੇ ਬਚਨੋਂ ਕੋ ਧਾਰਣ ਕੀਆ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸੇ ਇਸੀ ਸ਼ਰੀਰ ਮੇਂ ਹੀ ਪਰਮਗਤਿ ਕੋ ਪਾਇਆ। ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਪਰ ਬੈਠ ਕਰ ਗਿਆਤੀ ਕੀ ਪਰਤੀਤੀ ਦਿਖਾਈ॥ ਬੜੇ ਬੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਰਣ ਆਸ਼੍ਰਮ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਕਾ ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼੍ਰਮ) ਕਾ ਘੁਮੰਡ ਛੋੜ ਛੋੜ ਕਰ ਆਪਕੇ ਚਰਣਸਰੋਜ ਕੀ ਧੂਰਿ ਅਪਨੇ ਅਪਨੇ ਸੀਸ ਪਰ ਰੱਖੀ ਹੈ।"[6]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੋਤਿ: ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਧਰਮ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਜੋਤਿ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਮਨੋਭਾਵਨਾ ਕਣ ਕਣ ਵਿੱਚ ਵਸੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਸੀਮ ਹੈ, ਨਿਰਭੈ ਹੈ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੈ, ਅਕਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਰੰਗ ਵਿੱਚ, ਪਵਨ ਦੇ ਹਰ ਝੋਕੇ ਵਿਚ, ਜਲ ਦੇ ਹਰ ਕਤਰੇ ਵਿੱਚ, ਸੂਰਜ ਦੀ ਹਰ ਕਿਰਨ ਵਿਚ, ਫੁੱਲ ਦੇ

23 ਸਮਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਅਸੀਮ ਹੋਂਦ ਹੈ:

> ਨਿਰਗੁਨ ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਜ ਅਨੂਪਮ ਨਿਰਭੈ ਗਤਿ ਗੋਵਿੰਦਾ ॥
> ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਅੱਛਰ ਅਤਰਕ ਨਿਰਗੁਣ ਅੰਤ ਅਨੰਤਾ ॥
> ਸਦਾ ਅਤੀਤ ਗਿਆਨ ਧਨ ਬਰਜਿਤ ਨਿਰਬਿਕਾਰ ਅਬਿਨਾਸੀ ॥
> ਕਹਿ ਰੈਦਾਸ ਸਹਜ ਸੁੰਨ ਸਤ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਨਿਧਿ ਕਾਸੀ ॥[7]

ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਪਦ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

> ਕਰਤਾ ਏਕ ਅਨੇਕੈ ਸੁਆਮੀ, ਸਭ ਬਿਧਿ ਸਭ ਘਟ ਸਾਖੀ ॥
> ਕਹ ਰੈਦਾਸ ਕਰਤੋ ਏਕ ਉਪਜੇਂ, ਸਗਲੇ ਹੋਇ ਸਹਾਈ ॥[8]

ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਸਨ, ਜਾਂ ਉਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ ਜਾਂ ਉਹ ਮੂਰਤੀਪੂਜ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿੱਸੇ ਗਲਤ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਰਅਸਲ ਸੱਚ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪਖੰਡ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਪਰਿਪਾਟੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਵਧਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਬਤ ਇਹ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ ਸੰਪੋਸ਼ਕ (ਜਿਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਤਵ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ) ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦੇ ਪਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ-ਜੀਵੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਕਵੀ ਜਾਂ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਵਟੀ ਰੰਗ ਜ਼ਰੂਰ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਕਿੰਨੇ ਹੋਰ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

> ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੁਮ ਨਾਹੀਂ, ਜਬ ਤੁਮ ਹੋ ਹਮ ਨਾਹੀਂ ॥
> ਸਲਿਲ ਕਥਨ ਜੈਸੇ ਲਹਰ ਮਹੋਦਧਿ, ਜਲ ਕੇਵਲ ਜਲ ਮਾਹੀਂ ॥[9]

ਜਿਸ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੀ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਇਤਨੀ ਉੱਚੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕਹੇ ਕਿ ਹੇ ਮੇਰੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ। ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤੇਰੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ

14 ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋ ਹੋਂਦਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਕ ਮੇਰੀ ([illegible] ਦਿੱਖ ਸਰੀਰ) ਤੇ ਇਕ ਤੇਰੀ (ਅਦਿੱਖ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ)। ਜਿਹੜੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਣਵਾਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਗੁਣੀ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਗੁਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਉਹ ਨਿਰਗੁਣੀ ਹੈ। "ਕਰਤਾ ਏਕ ਅਨੇਕੈ ਸੁਆਮੀ" ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵੀ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰਧਾਰੀ ਸੁਆਮੀ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨਵਾਲਾ ਕਰਤਾ ਉਹ ਇਕ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਅਜੇ ਤਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ-ਸੂਝ ਪਾਸੋਂ ਮਿਣਿਆ-ਮਿਥਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਨਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਲੈ ਸਕੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਈਸ਼ਟ ਉਹ ਹਰਿ ਹੈ, ਜੋ ਹਰਿ ਇਕ ਜ਼ੱਰੇ, ਹਰ ਪਵਨ ਲਹਿਰ ਵਿਚ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਹਰ ਕਤਰੇ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ, ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਤਕ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਹਰ ਕਿਣਕੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਲੱਖ ਕੀ [illegible] ਦੇਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪਾਟੀ, ਜੋ "ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ" ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਮਿੱਤਰ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਚੋਖਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਗੁਰਮਤ ਅਤੇ ਸੰਤ ਮਤ ਸੂਝ ਦੇ ਇਕ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਆ ਮਿਲੇ ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ, ਜੰਤਾਂ-ਮੰਤਰਾਂ, ਧਾਰਮਕ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਆਪਣੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

ਮੋਰ ਮਨ ਸਤਯ ਸਰੂਪ ਵਿਚਾਰੈ। ਆਦਿ ਅੰਤ ਅਨੰਤ ਪਰਮ ਪਦ ਸੰਸਾ ਸਕਲ ਨਿਵਾਰੈ।
ਜਸ ਹਰਿ ਕਹਿਯੇ ਤਸ ਹਰਿ ਨਾਹੀ, ਹੈ ਹਰਿ ਜਸ ਕਛੂ ਐਸਾ॥
ਜਾਨਤ ਜਾਨਤ ਜਾਨ ਰਹਿਉ ਸਬ, ਮਰਮ ਕਹਾ ਨਿਜ ਕੈਸਾ ॥੧॥
ਕਹਤ ਆਨ ਅਨੁਭਵਤ ਆਨ, ਰਸ ਮਿਲੈ ਨ ਬੇਗਰ ਹੋਈ ॥
ਬਾਹਰ-ਭੀਤਰ ਪ੍ਰਗਟ, ਗੁਪਤ ਘਟ ਘਟ ਰਮਤ, ਔਰ ਨ ਕੋਈ।੨॥
ਆਦਿਹੁ ਏਕ ਅੰਤ ਪੁਨਿ ਸੋਈ, ਮਧਯ ਉਪਾਧਿ ਜੁ ਕੈਸੇ ॥

ਜੋ ਘਰ ਏਕ, ਪੈ ਬ੍ਰਹਮ ਨ ਦੂਜੋ, ਕਨਕ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਜੈਸੇ ॥ ੩ ॥
ਕਹ ਰੈਦਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ ਪਰਮ ਪਦ , ਕਾ ਜਪ ਤਪ ਬਿਧਿ ਪੂਜਾ ॥
ਏਕ ਅਨੇਕ, ਅਨੇਕ ਏਕ ਹਰਿ, ਕਹੌ ਕੌਣ ਬਿਧਿ ਦੂਜਾ ॥[10]

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਨਿਰੋਲ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕ ਤੇ ਏਕ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਦੇ ਰਹਸਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਵੇਦਾਂਤ [illegible] ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਰਗੁਣ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ 'ਅਤਦ ਸਰੂਪ' ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਹੈ।

<u>ਨਿੱਜੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਗਟਾਉ:</u> ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਆਤਮ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਲ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੁਖੈਨਤਾ ਨਾਲ [illegible] ਕਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤ ਸੰਖੇਪ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲਿੱਖਤ ਇਕ ਦਰੁੱਸਤ ਕਿਆਸੀ ਹੈ:

ਯਾਰ ਸ਼ਾਂ ਏਕ ਤੂ ਦਾਨਾ, ਤੇਰਾ ਆਦਿ ਬੇਖਨਾ ।
ਤੂ ਸੁਲਤਾਨ, ਸੁਲਤਾਨਾ, ਬੰਦਾ ਸ਼ਕਿਸਤਾ ਅਜਾਨਾ ॥ਰਹਾ ॥
ਮੈ ਬੇਦਿਆਨਤ, ਬਦ ਨਜ਼ਰ ਦਰਮੰਦ ਬਰਖੁਰਦਾਰ,
ਬੇਅਦਬ ਬਦਬਖਤ ਬੀਰਾਂ, ਬੇਅਕਲਿ ਬਦਕਾਰ ॥੧॥
ਮੈ ਗੁਨਹਗਾਰ, ਗੁਮਰਾਹ, ਗਾਫਿਲ, ਕਮਦਿਲਾ ਕਰਤਾਰ ॥
ਤੂ ਦਯਾਦਰ, ਦਰਿਆਵ ਦਿਲ , ਮੈ ਹਿਰਸੀਆ ਹੁਸਿਆਰ ॥੨॥
ਮੈ ਕਸਤ ਖਸਤ ਖਾਤਿਰ ਅੰਦੇਸਾ ਬਿਸਿਯਾਰ।
ਰੈਦਾਸ ਦਾਸਹਿ ਬੋਲਿ ਸਾਹਬ ਦੇਹੁ ਅਬ ਦੀਦਾਰ ॥ ੩ ॥[11]

ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੇਦਿਆਨਤ, ਬੰਦਾ ਸ਼ਕਿਸਤਾ ਅਜਾਣਾ, ਬੇਅਦਬ ਅਤੇ ਬੇਅਕਲ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਗੁਮਰਾਹ ਜਾਣਿਆ ਹੈ, ਗਾਫ਼ਿਲ ਅਤੇ ਕਮਦਿਲਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ, ਦਾਨਾ ਦਰਿਆਦਿਲ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਖੁਦ ਨੂੰ ਦਾਸ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਯਾਰ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦਾ

ਸੁਚੱਜਾ ਸਾਹਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵਪੂਰਤ ਹਨ। ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਵਾਦੀ ਹਨ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਮੇਰੇ ਰਾਮ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਪਵਿੱਤਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਭੋਗ ਲੁਆਵਾਂ, ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਵਸਤਾਂ ਜੂਠੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿੰਨਾ ਸਰਲਤਾਪੂਰਣ, ਭਾਵਪੂਰਤ ਅਤੇ ਤਰਕਪੂਰਣ ਹੈ:

ਰਾਮ ਮੈ ਪੂਜਾ ਕਹਾ ਚੜਾਊ, ਫਲ ਅਰ ਫੂਲ ਅਨੂਪਨ ਪਾਊ॥
ਥਨਹਰ ਦੂਧ ਜੋ ਬਛਰੁ ਜੁਠਾਰੋ, ਪੁਹੁਪ ਭੰਵਰ ਜਲ ਮੀਨ ਬਿਗਾਰੋ।
ਮਲਯਾਗਿਰ ਬੇਧਿਉ ਭੁਯੰਗਾ, ਬਿਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੋਊ ਏਕੈ ਸੰਗਾ।
ਮਨ ਹੀ ਪੂਜਾ ਮਨ ਹੀ ਧੂਪ, ਮਨ ਹੀ ਸਹਜ ਸਰੂਪ॥
ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਨ ਜਾਨੂੰ ਤੇਰੀ, ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਕਵਨ ਗਤਿ ਮੇਰੀ।[12]

ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਹੀ ਪੂਜਾ ਹੈ, ਮਨ ਹੀ ਧੂਪ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਹੀ ਸਹਜ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਮਨ ਹੀ ਜਗੋਤੀ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ "ਮਨ ਹੀ ਸਹਜ ਸਰੂਪ" ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। ਮਨ ਜਦੋ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਹੈ, [ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ] ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਪਛਾਣਨ ਨਾਲ ਮਨ-ਮਾਲਿਕ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿਦਾਸ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਸੰਤ ਹੈ, ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਮਾਨਵ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਮਾਨਵ ਭਗਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਾਨਵੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਗਰਸਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਭਾਗੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਡਾ: ਬ੍ਰਿਜ ਭੂਸ਼ਣ ਪਾਂਡੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ- ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਆਪਣਾ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸਾਕਾਰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮਾਰਗ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਬਲਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕਣ ਕਣ ਰਸ-ਪਲਾਵਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਦੀਆਂ ਸਰਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਜਿਤਨਾ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਰੂਪ ਇਸ

ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਨਿਖਰਿਆ ਦਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਬੀਜ ਇਤਨਾ ਫੁੱਲ-ਫਲ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ: ਮੋਹਨ ਮਟੌਰੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:- ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਨਾ, ਜਾਤਿ-ਪਾਤ ਦੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਕੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਗਾਉਣਾ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਤੋਰਨਾ, ਇਹ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਸਾਧਨ ਮੇ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ ਹੈ,
ਸੁਪਚ ਰਿਸ਼ੀ ਸੋ ਮਾਨਿਆ ॥[14]

ਰਵਿਦਾਸ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੀਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ:

ਮੀਰਾਂ ਮਹਾਨੇ ਮਾਰਣੇ ਰਾਣਾ ਭੇਜਿਉ ਜਾਲ,
ਵਿਸ਼ ਵਿਆਪੇ ਨ ਦਾਸੁਰੀ ਧਨ ਭਗਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ।[15]

ਜਦੋਂ ਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸੁਸਰਾਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੀਰਾਂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨੇ ਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਠਾਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੀਰਾਂ ਨਾ ਮਰ ਸਕੀ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਮੀਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਗਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਉਕਤ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖ ਦਿਤੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ਉਸਤਤਿ ਕਰੇ ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਨਿਮਖ ਇਕ ਗਾਇ॥
ਪਤਿਤ ਜਾਤਿ ਉਤਮੁ ਭਇਆ, ਚਾਰਿ ਵਰਣ ਪਏ ਪਗਿ ਆਇ ।।[16]

ਚੌਥੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ।

ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਤਤਿ (ਭਗਤੀ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਣ ਇਤਨਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਚਾਰੇ ਵਰਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਸਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਸੀਸ ਨਿਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ 'ਸਾਧਸਿਰੂ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰਤੀ ਕਰਕੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੇਤਰੀ ਕਾਰਜ 'ਢੋਰਾਂ ਨੂੰ ਢੋਣ' ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ-ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਨ ਵਿੱਚ ਘੁਲਮਿਲ ਚੁਕਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਤੇ ਹਰਿ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ । ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੰਜਮ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਹਰਿ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਇ ਸਨ:

ਰਵਿਦਾਸੁ ਢੋਵੰਤਾ ਢੋਰ ਨੀਤਿ ਤਿਨਿ ਤਿਆਗੀ ਮਾਇਆ॥
ਪਰਗਟੁ ਹੋਆ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਹਰਿ ਦਰਸਨੁ ਪਾਇਆ ॥[17]

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਪਰਮ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੰਤ ਰੱਜਬ ਜੀ 'ਸਰਬੰਗੀ' ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਚਮਾਰੀ ਕੁੰਭ ਉਤਪਨੇ ਰੈਦਾਸੀ, ਮਹਾਮੁਨੀ ਉਤਮ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਰਿਤਮ ਨਾਮ ॥
ਤਸਮਾਹ ਕਧਾਮ ਜਾਤਿ ਕਾਰਣ ਸਨੇ।[18]

ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਚਮਾਰ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਮੁਨੀ ਬਣੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਹੀ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਲਬਧ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਖੁਦ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟ ਬਾਂਢਲਾ ਢੋਰ ਢੋਵੰਤਾ ਨਿਤਹਿ ਬਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ ॥
ਅਬ ਬਿਪ੍ਰ ਪਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ ਤੇਰੇ ਨਾਮਿ
ਸਰਣਾਇ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸਾ॥[19]

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮੇਰੀ ਜਾਤੀ ਕੁਟਬਾਂਢਲਾ(ਇਕ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਚਮਾਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਇਕ ਗੋਤ) ਹੈ ਤੇ ਢੋਰ ਢੋਵਣ ਦਾ ਕੰਮ ਬਨਾਰਸ (ਕਾਂਸ਼ੀ) ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋ ਤੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਸ ਨੂੰ ਡੰਡਉਤ ਵੰਦਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਵੱਡ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ-ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਫਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਰ ਸੰਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਲੌਕਿਕ ਸਲੂਕ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਮਾਰਨ ਦੇ ਕਈ ਅਸਫ਼ਲ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਉਸ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

<u>ਭਗਤੀ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ?</u> ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸੰਤ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਕੇ ਫ਼ੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਸੰਤੋ। ਅਨਨ ਭਗਤੀ ਯਹ ਨਾਹੀ ।
ਜਬ ਲਗ ਸਤ ਤਮ ਪਾਂਚੋ ਗੁਣ, ਬਿਆਪਤ ਹੈ ਯਾ ਮਾਹੀਂ ।ਟੇਕ॥
ਸੋਈ ਆਨ ਅੰਤਰ ਕਰਿ ਹਰਿ ਸੂੰ , ਅਪਮਾਰਗ ਕੂੰ ਆਨੈ।
ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮਦਲੋਭ ਮੋਹ ਕੀ, ਪਲ ਪਲ ਪੂਜਾ ਠਾਨੈ ॥
ਸਤ੍ਯ ਸਨੇਹ ਇਸ਼ਟ ਅੰਗ ਲਾਵੈ ਅਸਥਲ ਅਸਥਲ ਖੇਲੈ ॥
ਜੋ ਕਛੁ ਮਿਲੈ ਆਨ ਆਖਤ ਜਿਉਂ, ਸੁਤਦਾਰਾ ਸਿਰ ਮੇਲੈ ॥
ਹਰਿਜਨ ਹਰਿ ਬਿਨ ਔਰ ਨ ਜਾਨੈ, ਤਜੈ ਆਨ ਤਨ ਤਿਆਗੀ ॥
ਕਹਿ ਰੈਦਾਸ ਸੋਈ ਜਨ ਨਿਰਮਲ, ਨਿਸਦਿਨ ਜੋ ਅਨੁਰਾਗੀ ॥

ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਨਸਾਨ 'ਰਜੋ ਤਮੋ ਸਤੋ' ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ, ਪੰਜ ਗੁਣ: ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਦਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਉਹਨੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਤਦ ਤਕ ਉਹ ਹਰਿ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਇਨਸਾਨ ਇੰਨੇ ਕਰ, ਪੰਜ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗੇਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ 'ਸਤ੍ਯ ਸਨੇਹ ਇਸ਼ਟ' ਭਾਵ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਦੇਣ-ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਸਰੀਖੇ ਇਸ਼ਟ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇਗਾ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਰਨਾ ਕੀ ਹੈ, ਹਰਿਜਨ (ਹਰਿ-ਜਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਜਨ, ਰੱਬ ਦਾ ਬੰਦਾ/ਭਗਤ) ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਪਾਸੋਂ ਜੀਵਨ ਭਰਪੂਰ ਨਹੀਂ ਸਭ ਕੁਝ ਮੰਗਣਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਜਨ ਨਿਰਮਲ ਹੈ ਜੋ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਸਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਰਾਗ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋਣ ਲਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਉਣ ਲਈ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਤਸਦੀਕ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਹਰਿ ਬਿਨ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ, ਹਰਿਜਨ ਆਨਹਿ ਧਿਆਵੈ ਰੇ ॥
ਹਮ ਅਪੂਜ ਪੂਜਿ ਭਏ ਹਰਿ ਤੇ ਨਾਂਵ ਅਨੂਪਮ ਗਾਏ ਰੇ॥ਟੇਕ॥

ਅਸ਼ਟਾਦਸ ਵਿਆਕਰਣ ਬਖਾਨੈ ਤੀਨ ਕਾਲ ਖਟ ਜੀਤਾ ਰੇ ॥
ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਅੰਤਰ ਗਤਿ ਨਹਿੰ, ਤਾਤੇ ਧਾਨੁਕ ਨੀਕਾ ਰੇ ॥੧॥
ਤਉ ਭਲੋ ਸਵਾਨ ਕੋ ਸਤਰੁ, ਹਰਿ ਚਰਨ ਚਿਤ ਲਾਵੈ ਰੇ ॥
ਮੂਆ ਮੁਕਤਿ ਬੈਕੁੰਠ ਵਾਸਾ ਜੀਵਤ ਇਹਾਂ ਜਸ ਪਾਵੈ ਰੇ ॥ 2 ॥
ਹਮ ਅਪਰਾਧੀ ਨੀਚ ਘਰ ਜਨਮੇ, ਕੁਟੰਬ ਲੋਕ ਕਰੇ ਹਾਂਸੀ ਰੇ ।
ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਰਾਮ ਜਪੁ ਰਸਨਾ ਕਾਟੈ ਜਮ ਕੀ ਫਾਂਸੀ ਰੇ ॥ 3 ॥[21]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰਿ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨੀਚ ਘਰ ਜਨਮਿਆ ਇਕ ਅਪਰਾਧੀ ਸੀ, ਜੋ ਰਾਮ ਨਾਮ ਜਪ ਕੇ ਜਮ-ਫਾਸੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ, ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ, ਪੂਰੀ ਆਸਥਾ ਨਾਲ ਹਰਿ ਸਿਮਰਨ ਕਰਕੇ ਹਰ ਬੁਰੇ ਤੋਂ ਬੁਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵਰਗੇ ਗੁਣ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸੂਤਰ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਪਾਲਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁੱਖ ਕੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਮਸ਼ਰੂਫ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ 'ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ' ਲਈ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਭਦਾ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਦੌੜ-ਭੂਜ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਂਦਿਆਂ ਕਿੰਨਾ ਸੋਹਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਮਾਟੀ ਕੋ ਪੁਤਰਾ ਕੈਸੇ ਨਚਤੁ ਹੈ।
ਦੇਖੈ, ਦੇਖੈ ਸੁਨੈ ਬੋਲੈ, ਦਉਰਿਓ ਫਿਰਤੁ ਹੈ ।।ਟੇਕ।।
ਜਬ ਕਛੁ ਪਾਵੈ ਤਬ ਗਰਬੁ ਕਰਤੁ ਹੈ,
ਮਾਇਆ ਗਈ ਤਬ ਰੋਵਨੁ ਲਗਤੁ ਹੈ ॥ ੧ ॥
ਮਨ ਬਚ ਕਰਮ ਰਸ ਕਸਹਿ ਲੁਭਾਨਾ ;
ਬਿਨਸਿ ਗਇਆ ਜਾਇ ਕਹੂੰ ਸਮਾਨਾ ॥ 2 ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਜੀ ਜਗੁ ਭਾਈ ॥
ਬਾਜੀਗਰ ਸਉ ਮੋਹਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਨਿ ਆਈ ॥ 3 ॥[22]

ਇਹ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਇਨਸਾਨ ਨੱਚਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹ, ਦੇਖਦਾ ; ਸੁਣਦਾ ਤੇ ਬੋਲਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਾਇਆ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਸਿਆਣੇ

ਪੁਰਖਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ(ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਖੇਡ ਰਚਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤਰੇ ਹਨ ਤੇ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰਨੀ ਤੇ ਉਹ ਲੋਕ ਤਿਰੇ ਹਨ। ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਪੁਕਾਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਮੁਕੰਦ ਮੁਕੰਦ ਜਪਹੁ ਸੰਸਾਰ, ਬਿਨੁ ਮੁਕੰਦ ਤਨੁ ਹੋਇ ਅਉਹਾਰ॥
ਸੋਈ ਮੁਕੰਦੁ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਦਾਤਾ, ਸੋਈ ਮੁਕੰਦੁ ਹਮਰਾ ਪਿਤ ਮਾਤਾ ॥੧ ॥
ਜੀਵਤ ਮੁਕੰਦੇ ਮਰਤ ਮੁਕੰਦੇ ਤਾ ਕੇ ਸੇਵਕ ਕਉ ਸਦਾ ਅਨੰਦੇ ॥ਰਹਾਉ॥
ਮੁਕੰਦ ਮੁਕੰਦ ਹਮਾਰੇ ਪ੍ਰਾਨੰ, ਜਪਿ ਮੁਕੰਦ ਮਸਤਕਿ ਨੀਸਾਨੰ॥
ਸੇਵ ਮੁਕੰਦ ਕਰੈ ਬੈਰਾਗੀ, ਸੋਈ ਮੁਕੰਦੁ ਦੁਰਬਲ ਧਨੁ ਲਾਧੀ॥
ਏਕ ਮੁਕੰਦੁ ਕਰੈ ਉਪਕਾਰੁ, ਹਮਰਾ ਕਹਾ ਕਰੈ ਸੰਸਾਰੁ॥
ਮੇਟੀ ਜਾਤਿ ਹੂਏ ਦਰਬਾਰਿ, ਤੁਹੀ ਮੁਕੰਦ ਜੋਗ ਜੁਗ ਤਾਰਿ॥ ੩ ॥
ਉਪਜਿਓ ਗਿਆਨੁ ਹੂਆ ਪਰਗਾਸ, ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਲੀਨੇ ਕੀਟ ਦਾਸ॥
ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਅਬ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਚੂਕੀ, ਜਪਿ ਮੁਕੰਦੁ ਸੇਵਾ ਤਾਹੂ ਕੀ ॥੪॥ [23]

<u>ਸੰਤ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ:</u>

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਬਿਨਾ ਭਾਉ ਨਹੀ ਊਪਜੈ ॥
ਭਾਵ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ ਨਹੀ ਹੋਇ ਤੇਰੀ ॥

ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਲਈ ਇਹ ਅਤਿ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਜੈਸੀ ਸੰਗਤ ਵੈਸੀ ਰੰਗਤ ਨਾਮੇ ਅਖਾਣ ਸਗਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। A MAN IS KNOWN BY THE COMPANY HE KEEPS (ਮਨੁੱਖ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)। ਕਿਉਂਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸਕੂਲ ,ਕਾਲਿਜ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਰੂਹਾਨੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਉੱਤਮ ਮਹਾਨਤਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। "ਮਿਲਿ ਜਨਾ ਮਿਲ ਹਰਿ ਜਸ ਗਾਇਓ ਕੋਟਿ ਜਨਮ ਕੇ ਪਾਪ ਗਵਾਇਉ"। ਸੰਤ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਪਾਪ ਧੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ

ਹੈ ਜੋ ਉਚੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਤ ਸੰਗਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਸੰਗਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮਿਲ ਜਾਏ :

ਸੰਤ ਤੁਝੀ ਤਨੁ, ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਾਨ ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਗਿਆਨ ਜਾਨੈ ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਦੇਵ ॥੧॥
ਸੰਤ ਚੀ ਸੰਗਤਿ ਸੰਤ ਕਥਾ ਰਸੁ ॥
ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ, ਮਾਝੈ ਦੀਜੈ, ਦੇਵਾ ਦੇਵ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
ਸੰਤ ਆਚਰਣ, ਸੰਤ ਚੋ ਮਾਰਗੁ, ਸੰਤ ਚ ਓਲ੍ਹਗ ਓਲ੍ਹਗਣੀ ॥੨॥ [24]
ਮੇਰੀ ਸੰਗਤਿ ਪੋਚ, ਸੋਚ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ॥
ਮੇਰਾ ਕਰਮੁ ਕੁਟਿਲਤਾ, ਜਨਮ ਕੁਭਾਂਤੀ ॥੧॥
ਰਾਮ ਗੁਸਈਆ ਜੀ ਕੇ ਜੀਵਨਾ॥
ਮੋਹਿ ਨ ਬਿਸਾਰਹੁ, ਮੈ ਜਨ ਤੇਰਾ ॥ਰਹਾਉ॥ [25]

ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਜੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਭ ਜੀ ਰਤਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਜੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਤੁਮ ਚੰਦਨ, ਹਮ ਇਰੰਡ ਬਾਪੁਰੇ॥
ਸੰਗਿ ਤੁਮਾਰੇ ਬਾਸਾ ॥
ਨੀਚ ਰੂਖ ਤੇ ਊਚ ਭਏ ਹੈ,
ਗੰਧ ਸੁਗੰਧ ਨਿਵਾਸਾ ॥੧॥
ਮਾਧਉ, ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਸਰਨਿ ਤੁਮਾਰੀ ॥
ਹਮ ਅਉਗਨ, ਤੁਮ ਉਪਕਾਰੀ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥ [26]

ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਬਕ ਤਾਂ ਸੰਤ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਭਗਤੀ ਵੀ ਇਕ ਸੁੱਚਾ ਤੇ ਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੈ। ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਨਾਰਦ

ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਪਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਪ੍ਰਭੂ ਜੀ ਸੰਗਤਿ ਸਰਨ ਤੁਮ੍ਹਾਰੀ। ਜਗ ਜੀਵਨ ਰਾਮ ਮੁਰਾਰੀ।।ਰਹਾਉ।।
ਗਲੀ ਗਲੀ ਕੋ ਜਲ ਬਹਿ ਆਯੋ, ਸੁਰਸਰਿ ਜਾਇ ਸਮਾਯੋ ।।
ਸੰਗਤਿ ਕੇ ਪਰਤਾਪ ਮਹਾਤਮ ਨਾਮ ਗੰਗੋਦਕ ਪਾਯੋ।।੧।। [27]

ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਤੁਲਨਾਤਮ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਤਸੰਗਤ ਰੂਪੀ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਸਵਾਂਤਿ ਬੂੰਦ ਬਰਸੈ ਫਨਿ ਊਪਰ, ਸੀਸ ਬਿਸੈ ਹੋਇ ਜਾਈ ।।
ਓਹੀ ਬੂੰਦ ਕੇ ਮੋਤੀ ਉਪਜੈ ਸੰਗਤਿ ਕੀ ਅਧਿਕਾਈ ।।੨ ।।
ਤੁਮ ਚੰਦਨ ਹਮ ਰੇਂਡ ਬਾਪੁਰੇ, ਨਿਕਟ ਤੁਮ੍ਹਾਰੇ ਆਸਾ ।।
ਸੰਗਤ ਕੇ ਪਰਤਾਪ ਮਹਾਤਮ ਆਵੈ ਬਾਸ ਸੁਬਾਸਾ ।।੩।।
ਜਾਤਿ ਭੀ ਓਛੀ ਕਰਮ ਭੀ ਓਛੇ, ਓਛਾ ਕਸਬ ਹਮਾਰਾ।।
ਨੀਚ ਸੇ ਪ੍ਰਭੁ ਊਚ ਕਿਯੋ ਹੈ, ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰਾ ।।੪।। [28]

ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਓਛਾ ਜਨਮ, ਕਰਮ, ਕਸਬ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉੱਤਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਇਸ ਸੰਗਤ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਕਿੰਨੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

<u>ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ:</u> ਸੰਤ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰਗੁਣਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਜਾਂ ਅਲਪ-ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਰਚਨਾਪੂਰਨ ਵਰਣਨ ਸਗੁਣੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਅਧਿਐਨਪੂਰਨ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ, ਚਿੰਤਕਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਤ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮ, ਮੁਰਾਰੀ, ਗੁਸਾਈਆ ਹਰਿ, ਮਾਧੋ, ਮੁਕੰਦ, ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਰੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸਿਮਰਨ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰੇ ।।
ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ,ਜਨ ਗਏ ਨਿਸਤਰਿ ਤਰੇ ।।ਰਹਾਉ।। [29]

35 ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਟੱਲ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਹੋਰ ਸੰਤ ਵੀ ਹਰਿ-ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਤਰੇ ਹਨ:

ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਕਬੀਰ ਉਜਾਗਰ॥ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੇ ਕਾਟੇ ਕਾਗਰ ॥੧॥
ਨਿਮਤ, ਨਾਮਦੇਉ ਦੂਧੁ ਪੀਆਇਆ ॥ ਤਉ ਜਗ ਜਨਮ ਸੰਕਟ ਨਹੀ ਆਇਆ।
ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ॥ਇਉ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਰਕ ਨਹੀ ਜਾਤਾ॥

ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਸਾਰੇ ਭਗਤੀ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਰਵੋਤਮ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਵੀ। ਇਹ ਇਕ ਅਨੂਠੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਰਦਾਨ ਹੈ।

5.2(ਖ) ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ: ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਪੂਰਵ ਮਧਕਾਲੀਨ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕਵੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਕਤੀ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਹਨ। ਅਣਚਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਦਮਨਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਯੰਤਰ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਠੋਰਤਾ ਜਦੋਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਵੇਸ਼ ਦੇ ਆਯਾਮ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਸਤਰ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਦੇ ਹੋਏ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਸਤਿਮਾਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਨਵ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਵਿਸ਼ਵ-ਬੰਧੂਤਵ ਅਤੇ ਏਕੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੂੰ ਮਾਣ ਦੇਣਾ ਸਾਡੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਅਨੁਪਮ ਲਖਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਖਸ਼ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਵਿਵਿਧ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ (ਸਨ 1351-1377) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ (ਸੰਨ 1517-1523) ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ (1433-1584 ਬਿਕਰਮੀ)(ਸੰਨ 1376-1527) ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਉਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਕਾਲ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਆਪਣੇ ਕਦਮ ਭਾਰਤੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਮਾ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਿਲਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਾਸਕ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਖ਼ਲ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਉਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਮਸੀਤਾਂ ਉਸਾਰੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਵਟ ਪੈਦਾ

ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ (ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ) ਨੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਨਫ਼ਰਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਡੰਗਰਾਂ ਵਰਗਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ~~ਜਾ~~ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਬਣਨ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਤਕੜੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਵੀ ਗਏ। ਪਰ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤਰਫ਼ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਏ।

ਸਰਵਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਦੀ ਅਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਸ਼ਟਪੂਰਣ ਰਾਜ ਤੋਂ ਅਜੇ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ ਕਿ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਵਰਗੇ ਧਰਮ ਕਠੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੇ ਆਮ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਦੀ ਅਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੀ ਧਰਮ-ਅੰਧਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ "ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕਟਵਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।" ਜੀਵਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਖੱਲ ਉਤਾਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਤੂੜੀ ਭਰਵਾਉਣਾ ਉਸ ਲਈ ਸਾਧਾਰਣ ਕਾਰਜ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਪ੍ਰਲੈਕਾਰੀ ਹਮਲੇ (ਸੰਨ 1398) ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਰਿਹਾ ਸਿਹਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਕਹਿਰਨਾਕ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਧਨ ਅਤੇ ਜਨ ਦੀ ਅਪਾਰ ਹਾਨੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਈ। ਤੈਮੂਰ ਦੀ ਧਰਮ ਅੰਧਤਾ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਕਿਤਨਾ ਜ਼ਾਲਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਡਾਕਟਰ ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, "ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਸੌ-ਸੌ ਔਰਤਾਂ, ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਕੁਸ਼ ਪਹਾੜ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਸੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਫਿਰ ਐਯਾਸ਼ੀ ਵਾਸਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਲੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਨੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਵਧਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਰਜ ਕੁਝ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਸ਼ਾਸਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਉਸ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਹਾਂ, ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਤਾਂ ਇਕ ਧਰਮ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਸ਼ਾਸਕ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਟਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਇਤਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਪੰਦਰਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ।"[35] ਇਟਸ ਨੇ ਤਾਂ ਏਨੀ ਕਰੂਪ ਤਸਵੀਰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਦੀ ਖਿੱਚੀ ਹੈ ਕਿ ਦਿਲ ਨੂੰ ਕੰਬਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਆਉਣ ਤਕ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਾਸਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਜਾ ਬੇਹੱਦ ਦੁਖੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੁਸਲਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਲਾਸਕਾਰੀ ਹੋਤਾ ਸੀ। ਪਰਜਾ ਹਿਤ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਹਿਤ ਨਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਪਾਸ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। "ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਦੀ ਰਖੀ ਜਾਂ ਛਾਇਆ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ, ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲਾਉਣ"।[36] ਸਵੈ-ਹਿੱਤਾਂ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਕ ਪਰਜਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਭਾਵਨਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਖੇਡ ਸੀ। (ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਛਲ, ਕਪਟ, ਕਰੂਰਤਾ, ਲੋਭ ਅਤੇ ਵਿਲਾਸਤਾ ਦੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਫੈਲਦੀਆਂ ਦਿੱਸਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੂਟਨੀਤੀ, ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਛਲ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਸਲਤਨਤਕਾਲ ਦੀ ਰਾਜਗੱਦੀ; ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਖੋ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਧੁੰਮਲਾਹਟ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਕਿਨਾਰਾ ਲੱਭ ਰਹੀ ਸੀ।)

ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ ਲੋਕਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਧਰਮਾਤਮਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ

ਜ਼ੁਲਮ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸੀ ਸੰਤ ਕਬੀਰ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸ਼ਾਸਕ ਵਿਰੁੱਧ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਦੌਰਾਨ ਵਿੱਚ ਸਖਤ ਸਖਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਝੂਣ ਕੇ ਜਗਾਇਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਸੁੱਤੇ ਰਹਿਣਗੇ, ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਭਾਰਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਬਰ ਬਾਣੀ ਲਿਖੀ, ਉਸ ਦੇ ਮਨੁੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਸਖਤ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ।/ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਏਕੇ ਵਲ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਤਕਾਲੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਵਰਗ ਸਨ: ਹਿੰਦੂ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼), ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਲੜਾਈ ਸੀ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੂਆਂ(ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ) ਨਾਲ ਵੀ ਲੜਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ। ਹਿੰਦੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੜਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਈ ਮਿਲਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਘਾਰਿਆਂ ਵਰਗਾ। ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਨਫਰਤ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾ, ਬਾਵਜੂਦ ਨਫਰਤ ਦੇ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਲ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਸਾਂਝੇ ਸਨ, ਧਰਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਾਂਝੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਸਹਿਕਾਰਿਤਾ ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗਰੀਬ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਤਰ ਕਿਸਾਨ ਜਾਟਾਂ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸਬੰਧ ਬਣੇ ਰਹਿਣ। ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਇਕ ਹੋਰ ਧਰਮ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤੀਆਂ/। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਨਾ ਮੈ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ"। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਰੀਮ ਰਾਮ ਹਰੀ ਰਾਘਵ ਜਬ ਲਗ ਏਕਾ ਨ ਪੇਖਾ॥

ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕੁਰਾਨ ਪੁਰਾਨ, ਸਹਜ ਏਕ ਨਹੀਂ ਦੇਖਾ॥[37]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਾਤੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਜਾਣਕੇ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਰੱਖਣਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਮਨੁੱਖੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੋ ਦੋਸਤੀ, ਹਿੰਦੂ ਸੋ ਕਰ ਪ੍ਰੀਤ।
ਰਵਿਦਾਸ ਜੋਤਿ ਸਭ ਰਾਮ ਕੀ, ਸਭ ਹੈਂ ਆਪਣੇ ਮੀਤ॥ 38
ਮੰਦਿਰ ਮਸਜਿਦ ਦੋ ਏਕ ਹੈਂ, ਇਨ ਮਹਿ ਅੰਤਰ ਨਾਹਿ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮ ਰਹਿਮਾਨ ਕਾ ਝਗੜਾ ਕੋਉ ਨਾਹਿ ॥ 39
ਰਵਿਦਾਸ ਹਮਾਰੋ ਰਾਮ ਜੋਇ ਸੋਈ ਹੈ ਰਹਿਮਾਨ॥
ਕਾਬਾ ਕਾਸੀ ਜਾਨੀਅਹਿ ਦੋਊ ਏਕ ਸਮਾਨ॥ 40

ਉਪਰੋਕਤ ਪਦਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਰਬਸਾਂਝੇ ਸਰੇਸ਼ਠ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ ਜਿਥੇ ਅਮਨ, ਚੈਨ, ਸੁਖ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਧਰਮ, ਜਾਤ, ਨਸਲ, ਰੰਗ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਨਾ ਪਵੇ, ਰੋਟੀ ਦੀ ਮਸਲੇ-ਵੰਡ ਨਾਲ ਕਦਮ ਨਾ ਪੁੱਟੇ। ਸਾਰੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਬੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਐਸਾ ਚਾਹੂੰ ਰਾਜ ਮੈ, ਜਹਾਂ ਮਿਲੈ ਸਬਨ ਕੋ ਅੰਨ॥
ਛੋਟ ਬੜ ਸਬ ਸਮ ਬਸੇ ਰਵਿਦਾਸ ਰਹੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ॥ 41

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਰੋਜ਼ੀ ਮਿਲੇ, ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹੀ ਸੁਖਾਵਾਂ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਗ਼ਮ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਦੁੱਖ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਖਿਰਾਜ ਨਾ ਦੇਣਾ ਪਵੇ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਖੂਬਸੂਰਤ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ (Welfare State)ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਪਦ ਵਿਚ ਤਾਂ ਦੋ ਨੁਕਤੇ ਉਠਾਏ ਹਨ- ਇਕ "ਮਿਲੇ ਸਬਨ ਕੋ ਅੰਨਾ" ਅਤੇ ਦੂਜਾ "ਛੋਟੇ ਬੜੇ ਸਬ ਸਮ ਬਸੇਂ"। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਮਿਲਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਾਏ ਅਤੇ ਇਹ

ਯੂਟੋਪੀਅਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ 75% ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੇ ਰੋਟੀ ਮਿਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਚੋਖਾ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਉਹ ਵੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਯੂਟੋਪੀਅਨ ਸਮਾਜ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ/ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਉਪਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ। ਦੂਖੁ ਅੰਦੋਹੁ ਨਹੀ ਤਿਹਿ ਠਾਉ॥
ਨਾਂ ਤਸਵੀਸ ਖਿਰਾਜੁ ਨ ਮਾਲੁ। ਖਉਫੁ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸੁ ਜਵਾਲੁ ॥
ਅਬ ਮੋਹਿ ਖੂਬ ਵਤਨ ਗਹ ਪਾਈ॥ ਊਹਾਂ ਖੈਰਿ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਭਾਈ॥
ਦੋਮ ਨ ਸੇਮ ਏਕ ਸੋ ਆਹੀ। ਆਬਾਦਾਨੁ ਸਦਾ ਮਸਹੂਰ ॥
ਊਹਾਂ ਗਨੀ ਬਸਹਿ ਮਾਮੂਰ॥ ਤਿਉ ਤਿਉ ਸੈਲ ਕਰਹਿ ਜਿਉ ਭਾਵੈ॥
ਮਹਰਮ ਮਹਲ ਨ ਕੋ ਅਟਕਾਵੈ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਖਲਾਸ ਚਮਾਰਾ॥ ਜੋ ਹਮ ਸਹਰੀ ਸੁ ਮੀਤੁ ਹਮਾਰਾ॥

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਵਿਚਾਰ ਦਿਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ, ਜਿਥੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦੁੱਖ, ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਫ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਪੋਹਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਤਦ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ: ਰੋਟੀ, ਕੁੱਲੀ ਤੇ ਜੁੱਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੋਵੇ। ਆਪਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਕੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਮਾਜ ਉਚੀਆਂ ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨੀਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਾਲੇ ਉਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰਲਣ ਲਈ ਹਰ ਹੀਲਾ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਜੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੋਵੇ ਹੀ ਨਾ, ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਝਗੜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਉਪਰ ਕੋਈ ਟੈਕਸ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਕਿੱਸੇ ਮਾਲਕੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ (NO RIGHT OF PROPERTY) ਸਭ ਦੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਧਰਤੀ ਇਕ ਸਾਰ ਵੰਡ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਖਿਸਕਣ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ

ਨਤੀਜਾ ਜਿਸਦੇ ਹੀ ਜਨਸਮੂਹ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਰਾਜ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ "ਬੇਗ਼ਮਪੁਰਾ" ਲਿਖਿਆ ਹੈ।[43]

ਬੇਗ਼ਮਪੁਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਰਨੀ ਪਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਯੁਗਿਆਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕ ਕਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੁਖੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਛੂਤੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸਨ, ਵਰਨ-ਭੇਦ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਬਰੀ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦੇ ਕਾਇਦੇ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਠਹਿਰ ਸਨ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅਛੂਤੀ ਜੂਨੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਅੰਤ ਹੋ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਜੂਨੀ, ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜੂਨੀ (ONLY THE BEARER KNOWS WHERE THE SHUE PINCHES) ਜਿਸ ਤਨ ਲਾਗੈ ਸੋ ਤਨ ਜਾਣੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾ ਧਾਂ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਕੁਹਾੜੇ ਮਿਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੂਨੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗਰੀਬ ਜੂਨੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਹੇ ਤਾਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਗੁਲਾਮਾਂ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਲੈਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਕਰੇ। ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਗਰੀਬ ਜੂਨੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਬੇਗਮਪੁਰਾ' ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਡਾ: ਭੀਮ ਰਾਓ ਅੰਬੇਦਕਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ, ਕਾਨੂੰਨ ਮੰਤਰੀ (ਕੇਂਦਰ) ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ (CONSTITUENT ASSEMBLY) ਦੇ ਸਭਾਪਤੀ ਸਨ, ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਕਤ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਉਪਬੰਧ ਤਕ ਲਿਖੇ ਜਾਂ ਕਰਦਾ ਲਿਖੇ ਹੋਣ।

ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਛੇ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ

ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਗੜ ਚੁੱਕੇ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ-ਸਿਤਮ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਵ-ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਵਲੀ (Theory of establishment of New Society) ਵਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਛੂਤੀ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨੇਕ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ, ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ; ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਇਕ ਸਮਾਜ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਇਕ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਰਹੀਮ ਹੈ, ਰਾਮ ਹੈ, ਖੁਦਾਇ ਹੈ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੈ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੈ, ਸ਼ਿਵ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਹੈ, ਦੀ ਭਗਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ, ਜੋ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

5.2(ੲ) ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ: ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਪਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਸਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਗਲਤ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤੰਨ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਨ ਸੰਤ, ਯੁੱਗਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਨਿਰਭੀਕ ਵਕਤਾ, ਦਿ ਬ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਪਨਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ 600 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂ-ਭਾਰਤੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਖੇਡੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਲਪਿਤ ਸਮਾਜ ਅੱਜ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਨਵ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ....ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਭੂਮੀ ਤੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੂਲਭੂਤ ਨਿਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਸਵੈ-ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਆ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀਨ-ਭਾਵਨਾ ਘਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਕੁਠਾਵਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਸਕ ਵੀ ਇਸੀ ਭੂਮੀ-ਭਾਗ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਸਭ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਡੋਲਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਖਾਈ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਟਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਪਰਸਪਰਿਕ ਵੈਰ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ? ਕੀ ਕਿਸੇ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ? ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਬੀਜਾਰੋਪਣ ਕੀਤਾ ਸੀ।[44]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਤਾਂ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਊਚ-ਨੀਚ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਅਤੇ ਵਰਗਾਂ-ਵਿਭਾਜਨ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਚੱਕੀ ਵਿੱਚ ਪਿਸ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ-ਜਾਤ ਅਧਰਮੀ ਦੱਸ ਕੇ ਜਲੇ ਤੇ ਹਰ ਨਮਕ ਛਿੜਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਚਿਰਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਧਾਰਮਕ ਕਟੜਤਾ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਸਬੰਧੀ ਕਠ-ਧਰਮਤਾ ਅਤੇ ਤਥਾਕਥਿਤ ਅਧਮ ਵਰਗ ਨਾਲ ਘਿਰਣਾ ਅਤੇ ਵੈਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਹੋਣੀ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁਭਾਵਕ

ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਇਕ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚਰਦੇ ਇਕ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਉਦੀਪਤ ਹੋਈ। ਯੁਗਮਾਨਵ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਪੁਕਾਰ ਉਠੀ - ਆਪਣੇ ਪਾਵਨ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਮਿਥਿਆਚਾਰਾਂ ਆਰਥਕ ਮੰਦਹਾਲੀਆਂ, ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਆਡੰਬਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰੋ। ਸੁਧਾਰਕ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਕੁਝ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਜੋ ਬੜੇ ਬੜੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।[45]

ਵੈਦਰਾਜ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਹਤਾਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਰੋਗ ਪਹਿਚਾਨ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੋਗੀ ਦੀ ਨਾੜੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰੋਗ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣਾ, ਪਰੰਤੂ ਲਾਇਲਾਜ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਰੋਗੀ ਸਰੀਰਕ ਰੋਗ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਠਾ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਦਿਮਾਗੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਕਸਰ ਰਹਿਣ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਰੋਗ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਚਿਕਿਤਸਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰੋਗੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।[46]

ਕਾਲ ਦਰਸ਼ੀ ਭਗਤ ਕਵੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਅਤੇ ਲੀਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਭਗਤੀ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਸੁਹਿਰਦ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਆ ਗਏ ਪ੍ਰੇਮ ਸਰੂਪ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਕੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਕਿੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।[47]

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਕਈਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੀ ਸੀ। ਮਾਨਵ ਮਾਨਵ ਦੇ ਵਿਚ ਊਚ-ਨੀਚ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਲਈ ਗਈ

ਸੀ, ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਜੋ ਨਵੇਂ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੀ, ਨੂੰ ਜਨਮ ਸਿੱਧ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹ ਲਏ ਗਏ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਖੜ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਟਾਕਸ਼ ਭਰੀਆਂ ਤਰਕਾਂ ਨਾਲ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਖੋਖਲੇਪਨ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਧਾਰਮਕ ਤੌਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਇਕ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਰਮ ਨਰਮ ਨੀਵੇਂ ਸੁਭਾ ਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਲਲਕਾਰ ਜਾਂ ਅੱਖੜਤਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਗੱਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕਬੀਰ ਵਾਲੀ ਕਹੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਕਰਮਕਾਂਡ, ਪਖੰਡ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਆਡੰਬਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁੱਝ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੋਚਣਾ, ਕਹਿਣਾ ਅਤੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਉਸੇ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦੇਣ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵੇਲੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਰਣਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਹਿਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਹੈ, ਪਸ਼ੂ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਪੰਛੀ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ। ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

47 ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਰੁਚੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਂ, ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਇੱਛਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਤੇ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਵੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਕੀ ਸੁਝਾਓ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਜੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਮੋਟੇ ਇਹ ਸਨ:

(1) ਅਸਮਾਨਤਾ,

(2) ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਿੱਚ ਜਕੜਿਆ ਸਮਾਜ,

(3) ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਪਤਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ,

(4) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਪੂਜਾ,

(5) ਅਨੈਤਿਕਤਾ,

(6) ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ,

(7) ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਸਰੋਤ,

(8) ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਧਾਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪਕ ਸੰਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਖੁਦ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚ 'ਹਉਮੈ' ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੁਨਬੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਹਉਮੈ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੀ ਧਾਂਕ ਬਣ ਸਕੇ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੁਨਬੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਬੁਰੀ ਕਰਤੂਤ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਜੋਰਾਵਰ ਇੱਟ ਦਾ ਜਵਾਬ ਪੱਥਰ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਅਨੈਤਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸ ਝੂਠ, ਫਰੇਬ, ਧੋਖਾ, ਠੱਗੀ ਠੋਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਨਵੇਂ ਨਿਕਲਣਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਬੁਣ ਤਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕੋਈ ਅਸਮਾਜਕ ਕਿਟਾਣੂਨਾਸ਼ਕ ਔਸ਼ਧੀ (anti-social pesticide) ਬਣਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ

ਕਿ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣੀ ਪਈ ਤਾਂ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਸਿਹਤਮੰਦ ਬਣ ਸਕਿਆ ਹੈ।

(1) ਅਸਮਾਨਤਾ: ਇਹ ਕੋਹੜ-ਰੋਗ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜਕ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਬਦਮਾਸ਼, ਚੋਰ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਗਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਅਣਜਾਣਿਆਂ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਸੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਉਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਸੰਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨ ਇਕ ਕਾਮਲ ਹਸਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੋਰ ਸੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਹੋਰ, ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਮੰਦਰ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਹੋਰ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਧੋਤੀ ਹੈ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਹਿੰਦੂ ਸੂਰ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਗਊ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਸੂਰ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਗੱਲ ਕੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਆਤਮ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਆਵਾਗਵਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਚਾਹੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਉ ਚਾਹੇ ਮਸਜਿਦ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਉ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ। ਮੰਦਰ-ਮਸਜਿਦ ਦੋਵੇਂ ਇੱਟਾਂ, ਮਸਾਲੇ ਆਦਿ ਦੇ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਡੀਜ਼ਾਇਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਪੂਜਾ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਰਕਾਰ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਲਓ, ਚਾਹੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ, ਚਾਹੇ ਬੰਗਲਾ ਵਿੱਚ ਸਿਮਰ ਲਓ ਚਾਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਝਗੜਾ ਕਾਹਦਾ, ਸਮੱਸਿਆ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ? ਅਸਮਾਨਤਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਮੰਦਰ ਮਸਜਿਦ ਦੋਊ ਏਕ ਹੈਂ, ਇਨ ਮਹਿ ਅੰਤਰ ਨਾਹਿ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮ ਰਹਿਮਾਨ ਕਾ, ਝਗਰਾ ਕਉ ਨਾਹਿ ॥ [48]

ਰਵਿਦਾਸ ਹਮਾਰੋ ਰਾਮ ਜੋਈ, ਸੋਈ ਹੈ ਰਹਿਮਾਨ॥
ਕਾਬਾ ਕਾਸੀ ਜਾਨੀਅਹਿ , ਦੋਊ ਏਕ ਸਮਾਨ ॥ [49]

ਇਕ ਹੋਰ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-

ਜਬ ਸਭ ਕਰਿ ਦੋਉ ਹਾਥ ਪਗ, ਦੋਉ ਨੈਨ ਦੋਉ ਕਾਨ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਿਥਕ ਕੈਸੇ ਭਏ, ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ॥ [50]

ਜਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸਰੀਰਕ ਸਾਮਾਨ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਸਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਸਮਾਨਤਾ ਕਿਉਂ?

ਅਸਮਾਨਤਾ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮੀ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਲਾਮੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਨੇੜਲੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੱਲ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਮੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ, ਧਨ-ਦੌਲਤ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਜਾਂ ਮਾਨਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਹਉਮੈਂ ਦਾ ਦੈਂਤ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸੂਰਤ ਬਦਲ ਕੇ ਦੈਂਤੀ ਸੂਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੈਂਤੀ ਸੂਰਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਚੌਧਰ ਜਾਂ ਆਰਾਮ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਬੇਗਾਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਉਜਰਤ ਦੇ ਕੇ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਲਾਮ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ :

ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਕਉ ਦੀਨ ਕਿਆ ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਬੇਦੀਨ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸ ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਕਉ ਸਭ ਹੀ ਸਮਝੈ ਹੀਨ॥ [51]

ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਪਾਪ ਹੈ, ਜਾਨ ਲਿਉ ਰੇ ਮੀਤ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸ ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਸਿਉ ਕਉਨ ਕਰੇ ਹੈ ਪ੍ਰੀਤ ॥ [52]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਨਾ ਮੁਫ਼ਤ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਨ ਜੋੜਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ। ਧਨ-ਪਦਾਰਥ ਵਿਅਰਥ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ

ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗਲਤ ਰਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਰਾਇਮ ਨੂੰ ਵਧਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਧਨ ਸੰਚੈ ਦੁਖ ਦੇਤ ਹੈ, ਧਨ-ਮਤਿ ਬਿਆਰੈ ਸੁਖ ਦੇਇ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਸੀਖ ਗੁਰਦੇਵ ਕੀ, ਧਨ ਮਤਿ ਜੋਰੈ ਕੋਇ ॥ 5 ।[53]

ਸੱਚਾ ਸੁਖ ਸਤਿ ਧਰਮ ਮਹਿ ਧਨ ਸੰਚੈ ਸੁਖ ਨਾਹਿ ॥
ਧਨ ਸੰਚੈ ਦੁਖ ਖਾਨ ਹੈ, ਰਵਿਦਾਸ ਸਮੁਝਿ ਮਨ ਮਾਹਿ ॥[54]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਿਥੇ ਵਿਤਕਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਥੇ, ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਇਸਤਸਾਲ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ:

ਐਸਾ ਚਾਹੂੰ ਰਾਜ ਮੈਂ, ਜਹਾਂ ਮਿਲੈ ਸਬਨ ਕੋ ਅੰਨ ॥
ਛੋਟ ਬੜੇ ਸਭ ਸਮ ਬਸੈਂ, ਰਵਿਦਾਸ ਰਹੈ ਪ੍ਰਸੰਨ ॥[55]

(2) <u>ਜਾਤ ਪਾਤ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਸਮਾਜ:</u> ਬਹੁਤ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦਾ ਕੌਲ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਜਦੋਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਜਦ ਉਸ ਪਾਸ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧ ਧਨ ਜਾਂ ਤਾਕਤ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਸ਼ਕਤੀ (MAN POWER) ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਟਾ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜੇਕਰ ਦੋ ਭਰਾ ਹੋਣ। ਇਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਲਦਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਗਰੀਬ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਾਲਦਾਰ ਆਪਣੇ ਸਕੇ ਭਰਾ ਗਰੀਬ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਤੇ ਅਕਲਵਾਨ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਅਕਲ ਉਸ ਪਾਸ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ। ਜਦੋਂ ਹਲਕੀ ਭਾਵਨਾ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਦੀਵਾਰ ਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦਾਤ ਦਾਤਾਰ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਦੀਵਾਰ ਖੜੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਬਿਲਕੁਲ ਇਹੋ ਭਾਵਨਾ ਜਦੋਂ

ਜਦੋਂ/ ਕੋਈ ਸ਼ੂਦਰ ਨੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਗਿਆ ਜਦੋਂ ਸਭੋ ਤੂ ਵੀ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਰੂਪ ਜਿਸਮ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਫਿਰ ਵੇਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਪਛਾਣ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਉੱਚ-ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਜਾਂ ਵਰਣ ਭੇਦ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਉਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਵਰਗ ਸਨ: ਵਰਣ ਅਤੇ ਸੂਦਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਹੈ ਸਾਡਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਵਰਣਾ ਤੇ ਸੂਦਰਾ ਵਿੱਚ ਕਿਨਾ ਫਰਕ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚੋਂ ਭਾਰਤ ਆਏ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਏ। ਉਹ ਆਦਿ ਵਾਸੀ ਭੀਲ, ਦਰਾਵੜ, ਕੋਲ ਅਤੇ ਨਾਗਾ ਆਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਗਏ ਹੋਏ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਲੇ, ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੁੱਦਤਾਂ ਬੀਤ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੇਲਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਾਤ, ਵਰਣ, ਗੋਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਪਠਾਣ ਵੀ ਰਾਜ ਕਰ ਗਏ, ਗੁਲਾਮ ਵੀ ਰਾਜ ਕਰ ਗਏ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕਰ ਗਏ, ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਲਾਈਆਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਰਾਜ ਕਰ ਗਏ, ਪਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਵੈਰਤਾ, ਸਥਿਰਤਾ, ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਅਜੇ ਤਕ ਸਭ ਨਹੀਂ ਸਕੀਆਂ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਇਕ ਲਾਨ੍ਹਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਮੁਕੰਮਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨਾਂ ਦਾ ਬਲੀਦਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਜਾਤਾਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਹਨ: ਮਾਨਵ, ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਪੰਛੀ। ਮਾਨਸ ਦੀ ਜਾਤ ਤਾਂ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ। ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਰੱਬ ਇਕ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਔਰਤ ਦਾ, ਮਰਦ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦਾ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਸ਼ਵਾਸਮਤ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਇਲਾਹੀ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੈ, ਰੰਗ-ਰੂਪ, ਕੱਦ-ਕਾਠ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਭਿੰਨਤਾ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਚਾਰ ਸੌਂਘ, ਤਿੰਨ ਨੱਤਾਂ, ਪੰਜ ਬਾਹਵਾਂ, ਤਿੰਨ ਦਿਲ, ਚਾਰ ਦਿਮਾਗ, ਤਿੰਨ ਢਿਡ ਜਾਂ ਚਾਰ ਸਿਰ ਦੇਖੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਉਦਾਹਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕਆਂਕ ਸਫ਼ ਲਿਖੇ ਜਿਹੇ ਹਨ:

> ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤਿ ਸਭੈ ਏਕੈ ਹੀ ਪਹਿਚਾਨਬੋ ॥[56]
> ਸਭ ਮੈ ਜੋਤ ਹੈ ਸੋਈ, ਤਿਸ ਦੈ ਚਾਨਣ ਸਭ ਮੈ ਚਾਨਣ ਹੋਇ ॥[57]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

> ਰਵਿਦਾਸ ਜਨਮ ਕੇ ਕਾਰਣੈ, ਹੋਤ ਨ ਕੋਊ ਨੀਚ ।
> ਨਰ ਕੂੰ ਨੀਚ ਕਰਿ ਡਾਰਿ ਹੈ, ਓਛੇ ਕਰਮ ਕੋ ਕੀਚ ॥[58]
> ਜਿਉ ਕੁਰਕ ਮਹਿ ਨਹੀ ਕੁਛ ਭੇਦਾ, ਸਭ ਮਹਿ ਏਕ ਰੰਗ ਅਰੁ ਮਾਸਾ ॥
> ਕੋਊ ਊਤਮ ਦੂਜਾ ਕੋਊ ਨਾਹੀ, ਪੇਖਹਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸਾ ॥[59]

ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਚਾਰਾਂ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਪੱਖ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਪੈਰ੍ਹ ਚੰਗੇ ਆਚਰਣ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ ਵੈਸ਼, ਜਾਂ ਸ਼ੂਦਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਮੁਖੀ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼-ਚੇਤਨਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਹਰੇਕ ਵਰਣ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਰਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿਤੀ ਹੈ:

ਬ੍ਰਾਹਮਣ: ਕਾਮ ਕਰੋਧ ਮਦ ਲੋਭ ਤਜਿ, ਜਉ ਕਰਇ ਧਰਮ ਕਰ ਕਾਰ ॥
ਸੋਈ ਬ੍ਰਾਹਮਨ ਜਾਨਿਹਿ, ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਿਚਾਰ ॥[60]

ਖੱਤਰੀ: ਅੰਗ ਅੰਗ ਕਟਵਾਂਵਹਿ, ਜਉ ਦੀਨਨ ਕਰ ਹੇਤੁ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਛਤਰੀ ਸੋਇ ਜਾਨਿਹਿ, ਜੋ ਛਾਡੇ ਨਾਹੀ ਖੇਤ ॥[61]

ਵੈਸ਼: ਰਵਿਦਾਸ ਵੈਸ਼ ਸੋਇ ਜਾਨਿਐ, ਜਉ ਸਤਿਕਾਰ ਕਮਾਇ ॥
ਪੁੰਨ ਕਮਾਈ ਸਦਾ ਲਹੈ, ਲੋਰੈ ਸਰਬੱਤ ਸੁਖਾਇ ॥[62]

ਸੂਦਰ : ਰਵਿਦਾਸ ਬ੍ਰਿਮ ਕਰਿ ਸੇਵ ਕਰੈ, ਮਤ ਅਨਿਆਰਨ ਜਾਈ॥

ਰਵਿਦਾਸ ਸੂਦ ਸੋਇ ਪੈਨ ਹੈ, ਤਉ ਅੱਤ ਬਰਨ ਨ ਜਾਈ॥

ਇਹ ਸੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਾਰ ਇਖਲਾਕ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਦੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀ ਕਦੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਵੈਸ਼ ਕਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਕਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਾਤ-ਵਰਣ ਤਾਂ ਕਿਰਤ-ਕਰਮ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਨਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ-ਇਹੋ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਾਤ-ਵਰਣ ਤੇ ਵੰਡੇ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ (UNIVERSAL BROTHERHOOD) ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

<u>(3) ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਪਤਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ:</u> ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮਕਾਲੀ ਜਨਤਾ ਵਲ ਬਿਲਕੁਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਭਾਜਤ ਹੋ ਗਈ, ਸਾਂਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਟੁੱਟ ਗਈ ਸੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਹੰਕਾਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੈਂਤਰ ਬਹੁਤ ਨਿਘਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਫੁੱਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਲੁੱਟਿਆ, ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ, ਸਾਹਿਤ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਤਿਆਨਾਸ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਵੀ ਖੁਹਾਈ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ : ਧਰਮ ਸਰਮ ਸਭ ਛੁਪ ਖਲੋਏ ਕੂੜ ਫਿਰੈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥

ਇਸ ਭਾਰਤੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਕੱਟੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਸੀ ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਸਾਰੀਆਂ ਨ ਕਰਦਾ, ਨਫ਼ਰਤ ਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰ ਵੇਲਾਂ ਨੂੰ ਕਲਚਰ ਤੇ ਧੁੰਦਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁੰਮਾਂ ਤੇ ਉਸਾਰਨ ਜਾਂ ਵੱਧਣ-ਫੁੱਲਣ ਨ ਦਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਹੱਦ

~~683~~

ਬਣ ਗਈ ਭਾਰ ਵੀ ਜਾਂਦਾ। ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਖਿਝ ਕੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ:

ਹਮ ਬਡ ਕਬਿ, ਕੁਲੀਨ ਹਮ ਪੰਡਤ ਹਮ ਜੋਗੀ ਸੰਨਿਆਸੀ॥
ਗਿਆਨ ਗੁਨੀ ਸੂਰ ਹਮ ਦਾਤੇ ਇਹ ਬੁਧਿ ਕਬਹਿ ਨ ਨਾਸੀ॥2॥
ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਸਭੈ ਨਹੀਂ ਸਮਝਸਿ ਭੂਲਿ ਪਰੇ ਜੈਸੇ ਬਉਰੇ॥
ਮੋਹਿ ਅਧਾਰ ਨਾਮ ਨਾਰਾਇਨ, ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਨ ਧਨ ਮੋਰੇ॥[65]

ਜਿਹੜਾ ਜਿਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰੇ ਉਹ ~~ਮਾਹਿਰ~~ ਮਾਹਿਰ (EXPERT) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵੱਧ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪੰਡਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਜੋਗ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜੋਗੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਗੁਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਸੂਰਬੀਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਬੁਧੀਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਨਸਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕਦੇ ਪਾਗਲ, ਬੇਸੁਧ, ਬਦਤਮੀਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਧਾਰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਣ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਵੀ ਲਾ ਦਿਤੇ ਜਾਣ, ਮਨੁੱਖ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਘਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਾਮਾਜੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਸਾਬਤ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਠੀਕ ਪਰੰਪਰਾ ਕੀ ਹੈ।

ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਖੋਖਲੇ ਤੇ ਥੋਥੇਪਨ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਲਹੀਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਭੂਮਿ ਮਿਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਜਾ ਨੇ ਮਨਮਾਨੀ ਕੀਤੀ।

<u>(4) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਪੂਜਾ</u> : ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਫੁੱਟ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕੁਰਾਨ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਤੇ ਰਾਮ ਦੀ ਥਾਂ ਰਹੀਮ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਉਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਆ ਗਈ। ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਗਿਆ।

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵੇਲੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਪੱਥਰ ਪੂਜਾ, ਕਰਮਕਾਂਡ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਏ ਸਨ। ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਦੀ ਲਹਿਰ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੇ

ਕਈ ਖਲਾਅ ਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਮ ਭਗਤੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ, ਸ਼ਿਵ ਭਗਤੀ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਭਗਤੀ, ਨਾਰਦ ਭਗਤੀ, ਸੂਫੀ ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਧਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਟੁੱਟੀ, ਬੇਜਾਨ ਜਿਹੀ, ਨਿਰਜਿੰਦ ਜਿਹੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਕਰਮ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਗ੍ਰਸਤਾ ਫਸ ਗਏ ਸਨ। ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਿਖਾਵਾ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਅ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਟੂਣੇ-ਜਾਦੂਆਂ ਵਲ ਲੋਕ -ਰੁਚੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ, ਅਸਲੀ ਧਾਰਮਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਲੁਪਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਸਲੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਓਹਲੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਟੁੱਟੇ-ਭੱਜੇ ਹਾਲਾਤ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਅਤਿ ਆਵੱਸ਼ਕ ਸੀ ਜੋ ਕੇਵਲ ਸੰਤ-ਮਹਾਤਮਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ-ਤਖ਼ਤ ਹੀ ਨਾ ਉਲਟਾ ਦੇਣ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਤੋਰਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਰਮ ਪੂਜ ਗੁਰੂ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹੋ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਨਵਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ।

ਭਾਵੇਂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਸੰਤ ਤੁਲਸੀਦਾਸ, ਸੰਤ ਸੂਰਦਾਸ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜੋ ਕੱਲ ਤਕ ਸਫਲ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇਜ਼ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ-ਧਾਰਾ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਜ਼ਾਹਰ ਹੋਈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਪਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ-ਵੰਨਗੀ ਵਿਚੋਂ ਸਗੁਣਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਝਲਕ ਅਲਪ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਬੀਰ -ਰਵਿਦਾਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਤਿਆਗਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹਿਆ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

ਅਵਤਾਰਵਾਦੀ ਰਵਾਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਈਸ਼੍ਵਰ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ -ਰੰਗ ਨੂੰ ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦਤਾ ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਈਸ਼੍ਵਰ, ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲੋਂ ਹੀ ਵਿਰੱਕਤ ਹੋਏ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਲੋਕ ਗਾਥਾਵਾਂ, ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦੀਵਾਨਗੀ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣੀ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੂਕਾਰੇ ਦੀ ਜਿਲ੍ਹਣ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਦਿਤੀ। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਰੋਲ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਲੋਕ ਹਿਤ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ, ਜੋਗੀਆਂ-ਸਿੱਧਾਂ, ਸਾਧਾਂ - ਸੰਤਾਂ, ਮਹੰਤਾਂ - ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟੀ ਕਰਕੇ, ਮੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ, ਸਾਧੂ -ਮਹਾਤਮਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਹ ਲਹਿਰ ਇਕ ਵਗਦਾ ਸਾਗਰ ਬਣ ਗਈ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਹਿਰ ਵਿੱਚ ਬੇਗਿਣਤ ਜਨਤਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਰੱਬੀ ਰਹਿਮਤਾਂ ਨਾਲ ਝੋਲੀ ਭਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਗੁਸੱਈਆਂ (ਪਰਮਾਤਮਾ -ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ) ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨਵ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਗਾਉਂਦੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ :

ਐਸੀ ਲਾਲ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਕਉਨ ਕਰੈ॥
ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ ਗੁਸਈਆ ਮੇਰਾ ਮਾਥੈ ਛਤਰ ਧਰੈ ॥ਰਹਾਉ॥
ਜਾ ਕੀ ਛੋਤਿ ਜਗਤ ਕਉ ਲਾਗੈ॥ ਤਾ ਪਰ ਤੁਹੀ ਢਰੈ॥
ਨੀਚਹੁ ਊਚ ਕਰੈ ਮੇਰਾ ਗੋਬਿੰਦ , ਕਾਹੂ ਤੇ ਨਾ ਡਰੈ ॥

ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਸਧਨਾ ਸੈਨ ਤਰੈ ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਸੰਤਹੁ, ਹਰਿ ਜੀਉ ਤੇ ਸਭੈ ਸਰੈ ॥[66]

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ 'ਗੁਸਈਆ' ਅਤੇ 'ਗੋਬਿੰਦ' ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਦਾ ਠੋਸ ਰੂਪ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰਵਿਦਾਸ ਖੁਦ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਸਧਨਾ ਅਤੇ ਸੈਨ ਸਾਰੇ ਸੰਤ-ਭਗਤ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤਰ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ 'ਹਰਿ' ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਸਮਕਾਲੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਰਾਮ ਦੀ ਹੀ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ ਕਰਨ। ਪਰ ਨਾਲ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਲਾਈ ਹੈ ਕਿ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ। ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਭਗਤੀ ਸਿਫਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿੰਦਕ ਭਾਵੇਂ 68 ਤੀਰਥ ਨ੍ਹਾ ਲਵੇ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਦੁਆਦਸ ਸਿਲਾ ਪੂਜਾ ਕਰੇ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ ਜੇਕਰ ਉਹ ਨਿੰਦਕ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਜੁੜਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਾਧ-ਸੰਤ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜੇ ਉਹ ਅਠਸਠ ਤੀਰਥ ਨ੍ਹਾਵੈ॥ ਜੇ ਉ ਦੁਆਦਸ ਸਿਲਾ ਪੂਜਾਵੈ ॥
ਜੇ ਉਹ ਕੂਪ ਤਟਾ ਦੇਵਾਵੈ ॥ ਕਰੈ ਨਿੰਦਾ ਸਭ ਬਿਰਥਾ ਜਾਵੈ।।
ਸਾਧ ਕਾ ਨਿੰਦਕ ਕੈਸੇ ਤਰੈ॥ ਸਰਪਰ ਜਾਨਹੁ ਨਰਕ ਹੀ ਪਰੈ ॥ਰਹਾਉ॥[67]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਨਵ-ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਭਗਤੀ ਪਰਿਪਾਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲੈ ਆਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ "ਸਤਿ ਸਰੂਪ" ਹਰਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ "ਮੁਕੰਦ ਮੁਕੰਦ" ਜਪਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਏਕ ਹੀ ਏਕ ਅਨੇਕ ਹੋਇ ਬਿਸਥਰਿਓ।
ਆਨ ਰੇ ਆਨ ਭਰਪੂਰਿ ਸੋਊ ॥ਮਲਾਰ॥[68]

ਮੁਕੰਦ ਮੁਕੰਦ ਜਪਹੁ ਸੰਸਾਰ, ਬਿਨ ਮੁਕੰਦ ਤਨ ਹੋਇ ਅਉਹਾਰ॥
ਏਕੋ ਮੁਕੰਦ ਕਰੈ ਉਪਕਾਰ, ਹਮਰਾ ਕਹਾ ਕਰੇ ਸੰਸਾਰ॥ਗੋਂਡ॥[69]

(5) ਅਨੈਤਿਕਤਾ: ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਤੇ ਸੀ। ਉੱਚ ਵਰਗ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ) ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਵਾਸਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਏ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਸ਼ੂ-ਮਨੁੱਖ ਸਮਝ ਕੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਕਾਇਆ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉੱਚੀ ਵਰਣ-ਵਰਗ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਹੀ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬੈਸ ਸੂਦ ਅਰੁ ਖੱਤ੍ਰੀ ਜਿਹ ਕੁਲ ਸਾਧੁ ਬੈਸਨੋ ਹੋਇ ॥
ਬਰਨ ਅਬਰਨ ਰੰਕੁ ਨਹੀ ਈਸੁਰੁ, ਬਿਮਲ ਬਾਸੁ ਜਾਨੀਐ ਜਗਿ ਸੋਇ।।ਰਹਾਉ।।[70]

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬੈਸ ਸੂਦ ਅਰੁ ਖ੍ਯ੍ਯਤ੍ਰੀ, ਡੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਛ ਮਨ ਸੋਇ ॥
ਹੋਇ ਪੁਨੀਤ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਤੇ ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਦੋਇ॥[71]

(ਬਿਲਾਵਲ)

ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਤੇ ਖਟ ਕਰਮ ਤਕ ਅਸੀਂ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ੍ਰੇਣੀ ਖਟ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਮੰਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਈ ਜੋ ਛੇ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ: ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨੇ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣੇ, ਯੱਗ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਰਾਉਣਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਲੈਣਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਧਿਆ, ਇਸ਼ਨਾਨ, ਜਪ, ਹਵਨ, ਦੇਵ ਪਾਠ ਅਤੇ ਦੇਵ ਪੂਜਨ ਆਦਿ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਅਤੇ ਖਟ ਕਰਮ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋਗ ਮੱਤ ਦੇ ਛੇ ਕਰਮ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ: ਧੋਤੀ, ਨੇਤੀ, ਨਿਉਲੀ, ਬਸਤੀ, ਤ੍ਰਾਟਕ ਅਤੇ ਭਸਤ੍ਰਕਾ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਖਟੁ ਕਰਮ ਕੁਲ ਸੰਜੁਗਤੁ ਹੈ, ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਹਿਰਦੈ ਨਾਹਿ ॥
ਚਰਨਾਰਬਿੰਦ ਨ ਕਥਾ ਭਾਵੈ, ਸੁਪਚ ਤੁਲਿ ਸਮਾਨਿ ॥[72]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਖਟ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਖਟੁ ਕਰਮ ਅਰੁ ਆਸਣੁ ਧੋਤੀ।।ਭਾਗਠਿ ਗ੍ਰਿਹਿ ਪੜੈ ਨਿਤ ਪੋਥੀ ॥
ਮਾਲਾ ਫੇਰੈ ਮੰਗੈ ਬਿਭੂਤ, ਇਹ ਬਿਧਿ ਕੋਇ ਨ ਤਰਿਓ ਮੀਤ ॥[73]

ਅਨੈਤਿਕ ਰਸਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਹੀ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ:

ਤੁਮਰੇ ਭਜਨ ਕਟਹਿ ਜਮਫਾਸਾ॥
ਭਗਤਿ ਹੇਤ ਗਾਵੈ ਰਵਿਦਾਸਾ॥[74]

ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰੇ॥
ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਜਨ ਗਏ ਨਿਸਤਰੇ ॥[75]

(6) ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ: ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵੇਲੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਤਰਸਯੋਗ ਅਤੇ ਕਾਬਲੇ ਰਹਿਮ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਦੁਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ, ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਲਹੀਣ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਵਰਗੇ ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਰੌ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸ਼ੂਦਰ, ਪਸ਼ੂ ਤੇ ਨਾਰੀ ਸਗਲੇ ਤਾੜਨ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰੀ। ਔਰਤ ਗੁਲਾਮ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਹੋਣ ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਦੀ ਵੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪੂਜਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਤਾ ਬਲਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲੀ, ਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਵਲ ਲਾਇਆ। ਉਹ ਵੱਡੇ ਸਫਲ ਭਗਤ ਬਣੀਆਂ ਹਨ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਇਆ।

ਇਕ ਚੰਗੀ ਸਫਲ ਔਰਤ (ਪਤਨੀ) ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਤੀ (ਸਹੁ) ਦਾ ਰੰਗ-ਸਾਰ ਪਤਨੀ ਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਰੂਪੀ ਪਤਨੀ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ-ਪਤੀ ਦਾ ਰੰਗ-ਸਾਰ ਦਸ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ: ਸਹੁ ਕੀ ਸਾਰ ਸੁਹਾਗਨਿ ਜਾਨੈ ॥ ਤਜਿ ਅਭਿਮਾਨੁ ਸੁਖ ਰਲੀਆ ਮਾਨੈ॥[76]

ਇਹ ਸਭ ਭਾਵ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਹਨ। ਭਗਤ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਔਰਤ ਦੇ ਸਤੌਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਰਾਮ ਤੁਮ ਬੀਤੁ ਭਇਉ ਨਹੀ ਕੋਈ ॥
ਤੁਮਹਿ ਸੁ ਕੰਤ ਨਾਰਿ ਹਮ ਸੋਈ ॥[77]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਔਰਤ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਭੰਡਣ ਬਾਰੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਕਹਿਣ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ: ਤਿਸੁ ਕਿਉਂ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮੈ ਰਾਜਾਨ ॥
ਔਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਦਰ ਕਰਾਈ ਹੈ, ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਦਰਜਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਔਰਤ ਮਰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸ ਕੰਮ ਅਤੇ ਮਰਦ ਔਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸ ਕੰਮ ? ਦੋਵੇਂ ਹਨ ਤੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿੰਨੇ ਮੂਰਖ ਹਨ ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

7. <u>ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਸਤੌਰ:</u> ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਉਹਨਾਂ ਵਿਹਲੜ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਵਰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੋ ਦਾਨ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂ ਧਨ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗ ਕੇ ਆਪਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਦਾ ਢਿੱਡ ਭਰਦੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਉਹ ਸੰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਕੰਮ ਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਆਪਣਾ ਟੱਬਰ ਪਾਲਿਆ ਅਤੇ ਆਏ ਗਏ ਅਭਿਆਗਤ ਸੰਤ ਦੀ ਯਥਾਸ਼ਕਤੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ । ਕਿੰਨੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਜਾਕੇ ਕੁਟੰਬ ਕੇ ਢੇਢ ਸਭ ਢੋਰ ਢੋਵੰਤ ਫਿਰਹਿ।।
ਅਜਹੁ ਬਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ ॥[78]

ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟਬਾਂਢਲਾ ਢੋਰ ਢੋਵੰਤਾ ਨਿਤਹਿ ਬਾਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ।।
ਅਬ ਬਿਪ੍ਰ ਪਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਸਰਣਾਇ।
ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸਾ ॥[79]

ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਚਰਮ-ਕਾਰਜ ਬੇਹੱਦ ਘਟੀਆ ਅਤੇ ਘਿਰਣਾ ਜਨਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ, ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਨਹੀਂ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕੁਟੰਬ ਚਰਮਕਾਰੀ ਸੀ।ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨੀਮ ਕਾਰਨ ਉਹ ਜੀਵਨ ਭਰ ਮਰੇ ਪਸ਼ੂ ਢੋਣ, ਚਮੜਾ ਕੱਟਣ ਅਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ, ਗੰਢਣ ਦਾ ਪੈਤਰੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਗਲਾਨੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਚਰਚਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਮਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਣ ਆਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ [illegible] ਪਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਕਾਰ ਵਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦਿਲ ਯਾਰ ਵਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਰਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨ (dignity of Labour) ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਵੱਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਣਾ ਬਿਹਤਰ ਹੈ - ਮੰਗਣ ਗਿਆ ਸੋ ਮਰ ਗਿਆ ਮੰਗਣ ਮੂਲ ਨ ਜਾਹਿ ।। ਭੀਖ ਮੰਗਣਾ ਤਾਂ ਮੌਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।

ਫਿਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਆਚਾਰੀਆ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਭੀਖ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਭੋਜਨ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂ ਉਹ ਖੁਦ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ ? ਤਥਾਕਥਿਤ ਇਹ ਘਟਨਾ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਕਲੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭੀਖ ਮੰਗ ਕੇ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿੰਨੀ ਭੈੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਨਹੀਂ ਕਬੂਲਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਦੀ ਕਥਾ ਜੁੜੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਇਤਨੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਵਾਂਦਾ

ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਫਿਰ ਗੈਰ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹ ਪਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਮ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਨਾ ਨੌਕਰ ਤੇ ਸਤ੍ਹਾਰੇ ਮੋਰ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗਲਤੀ ਤੇ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਸਜ਼ਾ। ਮਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਇਹ ਕਥਾ ਕਿਸੇ ਜਿਹ ਫਿਰੇ ਨੇ ਬਿਨਾ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਘੜ ਦਿਤੀ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਅਤੇ ਸੰਤਰ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਨਾ ਬਣ ਸਕੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਸਰਾਕਤ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ ਜਾਂ ਉਸ ਤੇ ਮੋਹਰਾਪ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਹੀ ਆਵੇ। ਇਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਜਿਹਾ ਨਕ ਅਜਿਹਾ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਤੇ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਾ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹਾ ਘਟਨਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਹੇਠੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਪੜਾ ਬੁਣਨ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣੈ ਸੇਇ ॥ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਰਮਯੋਗੀ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਗਰੀਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਜੁੱਤੀਆਂ ਵੀ ਪਹਿਨਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਨ ਦਾ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਜਿਹ ਸੰਤ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਪਾਰਸ ਪੱਥਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਰਮਯੋਗ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਪੂਜ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਦੋਸ਼ਯੁਕਤ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ :-

ਸਹਜੰ ਕਰਮ ਕੌਂਤੇਯ ਸਦੋਸ਼ਮਪਿ ਨ ਤ੍ਯਜੇਤ੍ ॥
ਸਰਵਾਰੰਭਾ ਹੀ ਦੋਸ਼ੇਣ ਧੂਮੇਨਾਗਨਿਰਿਵਾਵ੍ਰਿਤਾ ॥ 18. 48 ॥ 80

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਰੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਹੀ ਇਹ ਫਲ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਥਾਕਥਿਤ ਸ਼ੂਦਰ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ/ਨਹੀਂ ਸਹਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਉਸ ਦੀ ਛਾਇਆ ਤਕ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਹੀ ਉਸ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ

ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਤੱਥ ਤਸਦੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰਮ ਸਿਉ ਪਰਾਪਤ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਈਸ਼ਰਿ ॥
ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਸਰਣਾਈ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸ ॥ 81

ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਦਾ ਹੀ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :

ਰਵਿਦਾਸ ਸ੍ਰਮ ਕਰਿ ਖਾਈਹਿ, ਜੌਂ ਲੌਂ ਪਾਰ ਬਸਾਇ ॥
ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਜਉ ਕਰਈ, ਕਬਹੁੰ ਨ ਨਿਹਫਲ ਜਾਇ ॥ 82

ਸ੍ਰਮ ਕੋ ਈਸਰ ਜਾਨਿਕੈ, ਜਉ ਪੂਜਹਿ ਦਿਨ ਰੈਨ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਤਿਨਹਿ ਸੰਸਾਰ ਮਹ ਸਦਾ ਮਿਲਹਿ ਸੁਖ ਚੈਨ ॥ 83

ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ "ਅਭਿਗਿਆਨ ਸ਼ਕੁੰਤਲਮ" ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਨਿੰਦਿਤ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨ ਹੋਵੇ, ਛੱਡਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ :

"ਸਹਜੰ ਕਿਲ ਕਰਮ ਵਿਨਿੰਦਿਤੰ,
ਨ ਤੁ ਤਤਕਰਮ ਵਿਵਰਜਨੀਯਮ ॥"

(8) <u>ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ:</u> ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੀ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਉਹ ਇਹੋ ਆਸ ਰਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਤੇ ਵੀ ਬੋਝ ਨਾ ਬਣਨ। ਜੇਕਰ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਲੋੜ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇਕ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਸ ਪੱਥਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੰਬੀ ਸੋਨੇ ਵਿਚ ਬਦਲੀ ਗਈ ਤਾਂ ਵੀ ਇਨਸਾਨੀ ਲੋਭ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੀ ਖੁਟ ਆਏ

ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵੀ ਲਈ ਤਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਆਪਣੇ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡੋਲੇ। ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ :

ਮਾਨਵੇ ਪਾਰਸ ਮਨੀ ਲੈ ਜਾਉ ।। ਮੋਹਿ ਸੋਨੇ ਕਾ ਨਹੀਂ ਭਾਉ ।।
ਜਉ ਮੈ ਪੈ ਰਾਮ ਦਿਆਲਾ, ਦਿਉ ਚੂਨ,ਲੂਣ ,ਘੀ,ਦਾਲਾ ॥
ਮੈਂ ਭੁਖੀ ਸੁਖੀ ਪਾਉਂ, ਔਰਨ ਕੀ ਭੁਖ ਮਿਟਾਉਂ ॥
ਕੋਈ ਪਵੇ ਨਾ ਦੁੱਖ ਕੀ ਪਾਸਾ, ਸਭ ਸੁਖੀ ਵਸੇ ਰਵਿਦਾਸਾ ॥[84]

ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਈ ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੰਗੀ ਸਿਰ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ। ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਸੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਦਾ ਸਮਾਜ ਉਹ ਸੰਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ। ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਉਹ ਰਾਜ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਨੂੰ ਰੋਟੀ, ਕਪੜਾ ਤੇ ਮਕਾਨ ਮਿਲੇ :

ਐਸਾ ਚਾਹੂੰ ਰਾਜ ਮੈਂ ਜਹਾਂ ਮਿਲੇ ਸਭਨ ਕੋ ਅੰਨ ॥
ਛੋਟ ਬੜੇ ਸਭ ਸਮ ਬਸੇ, ਰਵਿਦਾਸ ਰਹੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ॥[85]

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਤਾਕਤ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਲੱਭਣ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਆਦਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ:-

ਮ੍ਰਿਗ ਮੀਨ ਭ੍ਰਿੰਗ ਪਤੰਗ, ਕੁੰਚਰ ਏਕ ਦੋਖ ਬਿਨਾਸ ॥
ਪੰਚ ਦੋਖ ਅਸਾਧ ਜਾ ਮਹਿ, ਤਾ ਕੀ ਕੇਤਕ ਆਸ ॥[86]

ਅਰਥਾਤ ਮ੍ਰਿਗ ਰਾਗ ਸੁਣਨ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿੱਚ, ਮੱਛੀ ਖੁਰਾਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ

ਭੌਰਾ ਸੁਗੰਧੀ ਦੇ ਲੋਭ ਵਿੱਚ, ਪਤੰਗਾ ਜੋਤੀ-ਦੀਪ ਤੇ ਆਕ੍ਰਿਸ਼ਤ ਹੋਣ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਕਾਗਜ਼ੀ ਹਥਨੀ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਭੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਇਕ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਜਿਸ ਮਾਨਵ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਅਸਾਧ ਦੋਸ਼: ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਣ, ਭਲਾ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਸ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ?

ਨਿੰਦਾ, ਚੁਗਲੀ, ਸਵਾਰਥੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨ ਜਿਹਦੇ ਦੇ ਅਭਾਵ ਕਾਰਣ ਸਾਰਾ ਮਾਨਵ ਜਗਤ ਪਰਸਪਰ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ, ਸਵਾਰਥ, ਪਰਨਿੰਦਾ, ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਜਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੇ ਵੀ ਦਾਨ-ਧਰਮ, ਤੀਰਥ ਘੂਮ ਕਰ ਲਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਲਭਦਾ। ਨਿੰਦਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾ ਅਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਇਸ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਲੁਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਨਿੰਦਾ ਕਹਾ ਕਰਹੁ ਸੰਸਾਰਾ ॥ ਨਿੰਦਕ ਕਾ ਪਰਕਟ ਪਾਹਾਰਾ ॥
ਨਿੰਦਕੁ ਸੋਧਿ ਸਾਧਿ ਬੀਚਾਰਿਆ ॥ ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਪੀ ਨਰਕ ਸਿਧਾਰਿਆ ॥[87]

ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮਾਨਵ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਭਾਵਨਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖਾਂ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਉਲਟ ਫੇਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰੁੱਖ ਤੇ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਵਾਲਾ ਪੰਛੀ ਜੇ ਰੁੱਖ ਦਾ ਮਾਲਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਸੁਹਿਰਦ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਅਣਜਾਣੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਹੈ:

ਮਾਟੀ ਕੋ ਪੁਤਰਾ ਕੈਸੇ ਨਚਤੁ ਹੈ ॥ ਦੇਖੈ ਦੇਖੈ ਸੁਨੈ ਬੋਲੈ ਦਉਰਿਓ ਫਿਰਤੁ ਹੈ ॥
ਜਬ ਕਛੁ ਪਾਵੈ ਤਬ ਗਰਬੁ ਕਰਤ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਗਈ ਤਬ ਰੋਵਨੁ ਲਗਤ ਹੈ॥[88]

ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇ, ਅਡੋਲ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖੇ। ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਛਾਣੇ, ਆਪਣੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਿਆਣੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖ, ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸਵੱਛ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰੇ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰੇ, ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰੇ, ਮੰਦਰ-ਮਸਜਿਦ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਵੇ, ਰਾਮ-ਰਹੀਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਰੀਮ, ਅੱਲਾ-ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਭੇਦ ਸਮਝੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਜਾਣੇ।

ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਆਧਾਰ ਸ਼ਿਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹੈ।ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਸਤਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉਠਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਤੌਰ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਨਵ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸ਼ੁੱਧ-ਚਰਿਤ੍ਰਤਾ, ਸਵੱਛਤਾ ਅਤੇ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸਦਾ ਯਾਦ ਰੱਖੇ, ਸਦਾ ਸੱਚ ਬੋਲੇ, ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰੇ, ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇੱਛਾਵਾਂ ਰੱਖੇ, ਕੁਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬਚੇ, ਉੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਸੰਗਤ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਹੋ ਸਕੇ ਪੰਜਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਊਚੇ ਮੰਦਰ ਸਾਲ ਰਸੋਈ ॥ ਏਕ ਘਰੀ ਫੁਨਿ ਰਹਨੁ ਨ ਹੋਈ ॥
ਇਹੁ ਤਨੁ ਐਸਾ ਜੈਸੇ ਘਾਸ ਕੀ ਟਾਟੀ। ਜਲ ਗਿਉ ਘਾਸੁ ਰਲਿ ਗਇਉ ਮਾਟੀ ॥ 89

ਸਤਿ ਸਿੱਖ ਅਰ ਸਦਾਚਾਰ, ਜੀਵਨ ਕਾ ਆਧਾਰ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਜੋ ਨਰ ਸੇਵਤੇ, ਜਿਨਿ ਤਿਆਗੇ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ ॥ 90

ਇਸ ਸਦਾਚਾਰਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਨੈਤਿਕ ਬਾਣੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਸਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚਲੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਪਾਲਨ ਹਿਤ ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨਾ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨਾ ਹੈ:

ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ, ਦੂਖ ਅੰਦੋਹ ਨਹੀਂ ਤਿਹਿ ਠਾਉ ॥

ਜੋ ਹਮ ਸ਼ਹਰੀ ਸੋ ਮੀਤ ਹਮਾਰਾ ॥ [੭੧]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁੱਖ-ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਸਕਣਗੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਕਥਨੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਸਤਿ-ਗੁਰੂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਰਮਯੋਗੀ।

8.3 7.3 <u>ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਥਾਨ</u> : ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਤ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਸਮਾਜ ਉਤੇ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਅੱਜ ਤੋਂ 606 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਜੋ ਮਾਰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਂਦੀ, ਇਕ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਮਾਨਵ ਜਗਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵ ਜਗਤ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਪਰੋਇਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਉਚਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਕੋਈ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਅੱਜ ਦੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹਾਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਨਾਂ ਦਾ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕ੍ਰਿਆਤਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਅੱਜ ਵੀ ਵਰਗ-ਵਿਹੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਤਰਕ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਇਸ ਸੁਚੇਤ ਕਵੀ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਚੇਤਨਾ ਇਕ ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੁਚੇਤ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਸੁਖ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ...ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਰਨੀ ਤੇ ਕਥਨੀ ਰਾਹੀਂ ਢੁਕਵਾਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਹੀ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਲਪ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵੇਖ ਦੀ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵਕ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚੇਤਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰਥ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਮਾਨਵ-ਵਾਦੀ ਸਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਪਰ ਪਿਆਰ, ਪੂਰਨ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪੁਰਖ ਦੀ ਗਾਇਆ

ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਸਦੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਜੋਤ ਦਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਧਰਿਆ ਜੋ ਹਾਜ਼ਰਾ ਹਜ਼ੂਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਤੀ ਦੇ ਰਾਹ/ ਵਾਹ ਵਲ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਆਉ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ, ਜਾਤੀਆਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ, ਨਸਲਾਂ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਮਿਟਾਕੇ ਸੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਸਕੀਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ, ਭਰਾਤਰੀ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਖੇੜਾ ਟਹਿਕੇਗਾ।

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਹਨ:

(1) ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ (2) ਸਰਗੁਣ ਭਗਤੀ (3) ਸੂਫ਼ੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ (4) ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ। ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਵੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਲਹਿਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਗਪਗ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਤਦੋਂ ਸੂਫ਼ੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਕੋਟ ਵਿਚਾਰਯੁਕਤ ਸੀ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ 15 ਸੰਤ ਕਵੀ, (12 ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਤੇ 3 ਰਾਮ-ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ) ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀ (10 ਸੰਤ ਕਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਤੇ ਇਕ ਗੁਰਮਤ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਸਨ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ 30 ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਵੀ (15 ਸਰਗੁਣ ਧਾਰਾ × 11 ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ × 3 ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ × 1 ਜੋਗੀ ਕਵੀ) ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 30 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸੰਤ ਕਬੀਰਦਾਸ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਸੰਤ ਸੂਰਦਾਸ, ਸੰਤ ਤੁਲਸੀਦਾਸ, ਸੰਤ ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਂਪ੍ਰਭੂ, ਸੰਤ ਮੀਰਾਂ, ਸੰਤ ਸਾਈਂ ਦਾਸ, ਸੰਤ ਜਾਇਸੀ, ਸੰਤ ਧੰਨਾ, ਸੰਤ ਸਧਨਾ, ਸੰਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਆਦਿ। ਨਿਰਗੁਣ ਗੁਰਮਤ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ; ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ; ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ ਸੰਤ ਸੂਰਦਾਸ, ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਾਇਸੀ ਅਤੇ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਨਾਮ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚੋਂ

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਜਿਹੜੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ "ਵੱਡ ਭਰਾਤਾ" ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਵੀ ਸੰਤ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ (Area of Operation) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣਾ ਪੰਜਾਬ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨਾਲ ਜਾ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ ਰਿਹਾ ਹੈ , ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਤ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਗੁਣਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਪੁਲ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਸੰਤਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਡਟ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਸੰਸਥਾਗਤ ਗਲਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਉਖਾੜਨਾ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਲੋਕਰਾਜੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਛੂਤੀ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਜਾਤ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਦੇ ਏਕੇ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ, ਰਾਮ-ਰਹੀਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਰੀਮ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦਵੇਦੀ(ਆਚਾਰੀਆ), ਹਿੰਦੀ ਸਹਿਤ੍ਯ ਕਾ ਉਦਭਵ ਔਰ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 55-56
2. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 56-58
3. ਯੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਪੰਨਾ 190-191
4. ਪੀ. ਬੀ. ਸੁਰਾਣਾ(ਡਾ.), ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ, ਪੰਨਾ 56
5. ਸੰਤ ਨਾਭਾਦਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਭਗਤਮਾਲ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 470
6. -ਉਹੀ- ? ਪੰਨਾ 471
7. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦਵੇਦੀ(ਡਾ.), ਹਿੰਦੀ ਸਹਿਤ੍ਯ ਕਾ ਉਦਭਵ ਔਰ ਵਿਕਾਸ ਪੰਨਾ 86
8. ਯੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਪੰਨਾ 186
9. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ
10. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 187
11. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ
12. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ
13. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ, ਪੰਜਾਬ ਸੌਰਭ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ, ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 51
14. ਮੋਹਨ ਮੈਤ੍ਰੇ(ਪ੍ਰੋ.), ਪੰਜਾਬ ਸੌਰਭ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ, ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 52
15. -ਉਹੀ-
16. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 733
17. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 487
18. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ 9
19. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1293
20. ਯੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਪੰਨਾ 194
21. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 198
22. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 487
23. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 875
24. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 486
25. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 486
26. ਯੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਪੰਨਾ 178
27. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 487

28. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,

29. ਚੰਦਰ ਦੇਵ ਰਾਏ(ਡਾ.), ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ ਪਹਿਲਾ

30. ਪੀ. ਡੀ. ਗੁਪਤਾ, ਮਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ, ਪੰਨਾ 79

31. ਐਸ. ਆਰ. ਸ਼ਰਮਾ, ਭਾਰਤ ਕੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾ ਇਤਹਾਸ, ਪੰਨਾ 13

32. ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ(ਡਾ.), ਮੈਡੀਵਿਅਲ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ 337

33. ਟਿਟਸ, ਇੰਡੀਅਨ ਇਸਲਾਮ, ਪੰਨਾ 11-12

34. ਰਤਿਭਾਨੂੰ ਸਿੰਘ ਨਾਹਰ, ਪੂਰਵ ਮਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ, ਪੰਨਾ 736

35. ਪੀ. ਸ. ਆਜ਼ਾਦ(ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ

36. ਪ. ਸ. ਆਜ਼ਾਦ, ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 149

37. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 146

38. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 147

39. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 192

40. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 345

41. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ(ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਕ ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ, 1977 ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 31

42. ਪ੍ਰੇਮ ਭੂਸ਼ਨ ਗੋਇਲ, ਪੰਜਾਬ ਸੌਰਭ, ਮਈ-ਜੂਨ, 1977, ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 70-

43. ਲਾਲ ਚੰਦ ਗੁਪਤ(ਡਾ.) -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 86-87

44. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 87

45. ਰਾਮਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ(ਡਾ.), ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 62

46. ਪ. ਸ. ਆਜ਼ਾਦ, ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 146

47. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 147

48. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 150

49. ਪ. ਸ. ਆਜ਼ਾਦ(ਸ੍ਰੀ), ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 191

50. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 190

51. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 166

52. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 167

53. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 192

54. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ

55. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ

56. ਪ. ਸ. ਆਜ਼ਾਦ(ਸ੍ਰੀ), ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 129

57. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ 154

58. ਪ. ਸ. ਆਜ਼ਾਦ(ਸ੍ਰੀ), ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ , ਪੰਨਾ 136

59. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 139

60. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 141

61. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 145

62. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 973

63. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1109

64. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 875

65. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1293

66. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 875

67. -ਉਹੀ -, ਪੰਨਾ 858

68. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 858

69. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1124

70. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ

71. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 658

72. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 487

73. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 793

74. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ

75. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1293

76. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 1293

77. ਗੀਤਾ, ਅਧਿਆਇ 18. 45-48

78. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1293

79. ਪ. ਸ. ਆਜ਼ਾਦ(ਸ੍ਰੀ) , ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 118

80. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 119

81. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 192

82. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 486

83. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 875

84. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ+ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 487

85. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 794

86. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ

87. -ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ 345

88. ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਂਤਲ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ, 1971, ਅੰਕ, ਪੰਨਾ ੳ-ਅ

ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਉਪਸੰਹਾਰ

ਉਪਸੰਹਾਰ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਉਸ ਗਰੀਬ ਪਛੜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁੱਖ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਛੇਕਿਆ ਹੋ ਇਆ ਸੀ। ਸ਼ੂਦਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਨਗਰ, ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋਣ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸ਼ੂਦਰ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕਈ ਮੇਲ ਜੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਚੀਜ਼-ਵਸਤ ਖਰੀਦਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਸੂਰਤ ਅਧੀਨ ਨਗਰ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਤੇ ਮੋਰ-ਪੰਖ ਬੰਨਿਆ ਹੋਵੇ, ਗਲ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਧਾਰਣ ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਆਦਿ। ਜਦ ਉਹ ਖਰੀਦੀ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਧਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਧਰਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪਾਣੀ ਛਿੜਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਗੰਗਾ ਜਲ ਨਾਲ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਕੇ, ਧੂਪ ਦੇ ਕੇ ਫਿਰ ਗੱਲੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਰਿਆ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਟਾਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਫਰਤ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੂਦਰ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਤੋਂ ਵੀ ਲੋਕ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਅਸ਼ੂਦਰ ਨਾਲ ਜੇਕਰ ਸ਼ੂਦਰ ਛੂਹ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਿੱਟ ਹੋਇਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣ ਲਈ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਿੱਟੀ ਗਈ ਚੀਜ਼-ਵਸਤ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਸਾੜ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਭਿੱਟਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਜਰਤ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰੀ ਦਿਹਾੜੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਲਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੂਦਰ ਵਿਚਾਰੇ ਕੋਰੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਨਾ ਉਹ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਦੈਵੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਸੁਣਦਾ ਸੁਣਦਾ ਫੜਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਢਾਲ ਕੇ ਸਿੱਕਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਸੀਤਾਂ ਵਿੱਚ।

ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਮਸੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, (ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੂਦਰ ਲਈ ਮੰਦਰ-ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਦਾਖਲੇ ਲਈ ਸਖਤ ਮਨਾਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਵਿਦਿਅਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਸਖਤ ਪਾਲਣਾ ਕਰਕੇ ਸੀ। ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ, ਵਰਣ-ਭੇਦ, ਊਚ-ਨੀਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਹਿੰਮਤ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਧੂ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਹੀ ਗੱਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ ਦੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਹੀ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਸਨ, ਜੋ ਸਮਾਜਕ, ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰੂਪ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਸਖਤ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੂਦਰ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਨ ਵਲੋਂ ਛੇਕੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੋ ਅਸੂਲ ਲਾਗੂ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਬਲਬੋਤੇ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਗਿਆਨ ਯੋਗੀ ਬਣੇ।)

ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਭੈੜੀ ਹਾਲਤ ਸੀ। ਇਕ ਪੁਰਖੀ ਰਾਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਚਾਹੇ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦਾ ਹਵੇ, ਚਾਹੇ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦਾ ਜਾਂ ਬਾਬਰ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭੈੜਾ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰਾ ਸਮਾਜ ਜ਼ਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ , ਵਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ, ਆਰਥਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ, (ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਗਠਿਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਅਜੇ ਅਛੂਤੀ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਗੀ ਸੀ। ਨਿੱਜੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹਰ ਕੋਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਸਾਂਝੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਗੱਲ, ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕਰਦਾ ਵੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਧਾਰਮਕ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਈਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਜਾਂ ਸਹਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਣਖ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ

3 ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਢਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਾਲਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਹਰ ਹੀਲਾ ਜ਼ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਰਾਜਸੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ।

ਅਜਿਹੇ ਟੁੱਟੇ-ਫੁੱਟੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਮੜੂਆਡੀ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਬਨਾਰਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਾਮਨ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਰਘੂਨਾਥ ਚਮਾਰ ਦੇ ਘਰ ਸੰਨ   ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਮਰੇ ਡੰਗਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਰੰਗਣੀਆਂ ਤੇ ਚਮੜੇ ਦਾ ਜੁੱਤੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਾਮਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚੰਗੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਤਰੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਨਾਇਆ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਤੌਰ ਸੰਤ ਸ਼ੁਹਰਤ ਵਧ ਗਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲੂਣਾ ਮਾਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਇਕ ਬੇਹੱਦ ਸੁਸ਼ੀਲ, ਨਿਮਰ ਤੇ ਨਰਮ ਸੁਭਾਅ ਦੀ, ਆਪਣੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਰੂਪ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਹਰ ਦੁੱਖ-ਸੁਖ ਦੀ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਹਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਜੇਕਰ ਮਾਤਾ ਲੂਣਾ ਅਸਹਿਕਾਰੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਆਪਣੇ ਪੈਤਰੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਗਰੂਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਡਿੱਠੀ-ਢੱਠੀ ਕੌਮ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਪਰਿਪਾਲਕ

ਲਈ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸਿੱਟੇ ਵੀ ਨਿਕਲੇ। ਭਾਵੇਂ ਜਿਉਂਦੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਚੇਤੰਨ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਉਹ ਝੁਕਦੇ ਵੀ ਸਨ, ਨਮਸਕਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਚਰਨ ਵੀ ਛੂੰਹਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਾਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਬਾਕੀ ਬਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲੈ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੱਜ ਵੀ ਕਰੋੜਾਂ ਹਿਰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ, ਧਾਰਮਕ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਸਾਂਝ, ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਸੰਸਥਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੱਛੜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਏਕੀਕਰਨ ਦਾ ਮੰਡਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ, ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਅਤਿ-ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ।

1. <u>ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਪੁੱਤਰ</u> : ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਧਨ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸਾਰੀ ਜੀਵਨ-ਪੂੰਜੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਰਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਰਘੂ ਨਾਥ ਜੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਪਾਰ

ਬਹੁਤ ਵਧੇ-ਫੁੱਲੇ ਤੇ ਚੋਖਾ ਧਨ ਕਮਾ ਕੇ ਉਹ ਅਮੀਰ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਕਮਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿੰਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਹ ਜੇਕਰ ਅਮੀਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਰਾਮ-ਨਾਮ ਵਿੱਚ, ਭਗਤੀ-ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ। ਉਹ ਰੁਪਏ-ਪੈਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਉਤਨਾ ਕੁ ਹੀ ਧਨ ਮੰਗਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਣ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਕੂਲ ਚੁਣੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਵੀ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਜੇਕਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਚਲਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਵਾਸਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਧ-ਮੰਡਲੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਲਣਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਅਮੀਰੀ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮਹਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਾਰਸ ਪੱਥਰ ਉਹ ਕਦੇ ਅਣਵਰਤਿਆ ਵਾਪਸ ਨਾ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਵਰਤ ਕੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਜੁਦੇ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਦਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਦੱਬੀਆਂ ਕੁਚਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਜਾਨ ਪਾਉਣੀ ਸੀ, ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਤ ਨਾਲੋਂ ਕਰਮ ਪਿਆਰਾ ਸੀ, ਪ੍ਰਭੂ-ਸੰਗਤ ਵੀ ਰੱਖਣੀ ਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਫਰਤ ਭਰਪੂਰ ਰੰਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨਸਾਨੀ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗਣਾ ਸੀ।

2. <u>ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ</u>: ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਰੀਝ ਅਨੁਸਾਰ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਇਕ ਜਤੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ

ਇਕੋ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਤੋਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਲੜਕੀ ਅਤੇ ਇਕ ਲੜਕਾ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਬੇਹੱਦ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਮੋਹੀ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਹਰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਢਾਲ ਕੇ ਚਲਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਜਿਥੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆਈ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

3. <u>ਅਮਲ ਪਸੰਦ ਕਰਮਯੋਗੀ</u> : ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੰਮ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਆਰਾਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮੁੱਚਾ ਸਮਾਜ ਉਸ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਿਆ ਬਲਕਿ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜੋਤੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਦਾਚਾਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਜਿੱਤੇ ਅਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਉੱਚੇ ਵਰਣ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਉੱਚੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵੀ ਵਧਾਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਵੀ ਲਿਆ, ਹੋਈ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜੇ ਅੱਗੇ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਈਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਕ ਸਾਧਕ ਕਰਮਯੋਗੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ।

7

ਨਾ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਤ ਲੁਕੋਈ, ਨਾ ਆਪਣਾ ਪੇਸ਼ਾ ਛੁਪਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਸੰਗ ਤਿਆਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾਇਆ। ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਭਾਵਨਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਸੰਸਾਰਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਅਵੱਸ਼ ਭੋਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਰਸਨਾ ਨਾਲ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਜਨ ਕਰਨ, ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸੱਚੀ ਕਾਰ
ਪ੍ਰਭੂ
ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਤਨੇ ਹੀ ਉਹ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰਥਕ ਸਾਥ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ਗਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜੋੜੇ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਸਿਮਰਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਹਸਤੀ ਅਮਲ-ਪਸੰਦ ਸੀ। ਉਹ ਜੋ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। (ਕਰਨੀ ਤੇ ਕਥਨੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਖਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।)

4. <u>ਸਫ਼ਲ ਪਤੀ:</u> ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਭਰੀ ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ-ਇਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੂਰੇ ਮਾਨਵੀ ਹੱਕ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸਾਧਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਇਕ ਦੇਵੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਵਾਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਹੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਜੀ ਨਾਲ ਉਹ ਖੁਦ ਆਏ ਸੰਤਾਂ-ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜੀਵਨ-ਸਾਥਣ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਸੇ ਵੀ

ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਫਲ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

5. <u>ਮੁਕੰਮਲ ਇਨਸਾਨ:</u> ਸੰਪੂਰਨ ਇਨਸਾਨ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਰਵੈਰ ਤੇ ਨਿਰਵਿਰੋਧ ਹੋਵੇ, ਨਿਰਲੋਭੀ ਹੋਵੇ, ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਹੋਵੇ, ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਵੇ, ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੋਵੇ, ਪਿਆਰ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਹੋਵੇ, ਖਿਮਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਹੋਵੇ, ਸਬਰ-ਸ਼ੁਕਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਨਸਲ-ਰੰਗ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਕਰਨੀ ਕਥਨੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਨਾਮ ਜਪਣ, ਵੰਡ ਛਕਣ ਤੇ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਰਹਿਮ ਦਿਲ ਇਨਸਾਨ ਹੋਵੇ।

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅੰਦਰ ਧਨ ਦਾ ਕੋਈ ਲੋਭ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਬਰ-ਸ਼ੁਕਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਖਿਮਾਂ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਆਦਤ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਪੰਡਤ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਦੋ ਉਹ ਝੂਠੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਖਿਮਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਵਰਣ-ਨਸਲ, ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ ਨੂੰ ਤਰਕ ਨਾਲ ਝੁਠਲਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜੀਵ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਾਤ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਵੱਡਾ ਜਾਂ ਛੋਟਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਿਰਲੋਭੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਦੋ ਜੀਵਨ ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਰਸ ਪੱਥਰ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪੰਜ ਮੋਹਰਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪਟਾਰੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ। ਦੋਵੇਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨਿਰਲੋਭੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰੀ ਧਨ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਲਾਲਚ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪਿਛੜੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਲਿਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਦਾ। ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਹਮਣਾਂ ਦੇ ਇਸ ਘਮੰਡ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਲਾਲਚ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰਸ਼ਨ ਉਹੀ

9 ਜ਼ਾਤ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨਿਰਵੈਰ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਰੋਧ ਸਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਫਿਰਕਾ ਪ੍ਰਸਤੀ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜ਼ਾਤਾਂ ਨਾਲ ਬੇਹੱਦ ਬੁਰਾ ਵਰਤਾਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਇਹ ਧਾਰਾਵਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੀਵੀਂ ਜ਼ਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵਰਜਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਿਲਾਂਦੇ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸਖਤ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਰਵਿਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੈਸ਼, ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਸਭ ਇਕੋ ਪਿਤਾ ਦੀ ਔਲਾਦ ਹਨ। ਸਭ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਸ ਹੈ।

6. <u>ਕਰਾਂਤੀਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ:</u> ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਿਤ ਆਦਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੋਸ਼ਨਸ਼ੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖਿੱਤੇ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਿਫ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ; ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲਿਤਾੜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਦੁਰਕਾਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹੋ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਵੀ ਉਹੀ ਹੱਕ ਹਨ ਜੋ ਬਾਕੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਭਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਅਨਿਆਇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਸਮਝਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ,

ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਚੱਜਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਈ ਕਰਾਂਤੀਵਿੱਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਅਰੰਭਕ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਮ ਭਗਤ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਸਨ। ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤ ਸਨ। ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਰਮੱਈਆ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ ਬਿੰਬਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਜੋਂ ਹੀ ਹਨ। ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ, ਭ੍ਰਮਣ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਵਾਦੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਨਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਜਾਂ ਸ਼ੂਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਾਤਾਂ ਰਾਜਸੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ ਦਿਸਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਰਕੇ ਬਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ,। ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਰਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ, ਬੰਦੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਸੱਤਾ ਦੇ ਆਸ਼ਕ-ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੰਮ-ਵੰਡ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਹਿਲੂ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਇਨਸਾਨ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਮ ਅਤੇ ਰਹੀਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਸਮਝਣ, ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਮਸਜਿਦ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਾ ਜਾਣਨ, ਇਨਸਾਨ ਇਨਸਾਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਜਾਣਨ। ਸਮੁੱਚਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਸਦੀ ਕਾਇਨਾਤ ਇਕੋ

ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਨਾ ਕੋਈ ਉੱਚਾ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਨੀਵਾਂ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਚਮਾਰ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਟੀਆ ਜਾਂ ਛੋਟਾ ਨਾ ਸਮਝਣ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਠੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਨਰਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ 'ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸ਼ਹਰ ਕੋ ਨਾਉ' ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿੱਚ ਲੁਕਿਆ ਇਕ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ ਜੋ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਕੰਮਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਦੇ ਪਰਿਪਾਲਕ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਇਕ ਪੁਰਖੀ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਓਪਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਇਹ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਕਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਵਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਨਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮਰਥਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨਗੇ।)

7. ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ: ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ, ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ, ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ, ਨਾਮਦੇਵ, ਨਾਨਕ, ਰਵਿਦਾਸ, ਧਰਮਦਾਸ ਰੱਜਬ, ਹਰਿਦਾਸ ਨਿਰੰਜਨੀ ਅਤੇ ਮਲੂਕਦਾਸ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਤ ਕਵੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਨ। ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਕਾਵਿ-ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰੂਪਣ ਦੇ ਸਤੱਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਕਸੌਟੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਵਿ ਲੋਕ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਚਮਤਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਅਨਾਵਸ਼ਕ ਮੋਹ ਹੈ, ਨਾ ਅਲੰਕਾਰ ਸੁਸ਼ਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਗਾਉ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਾਂ ਮਿੱਥ-ਆਧਾਰਤ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਮੱਥਾ-ਪੱਚੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਵੱਤ੍ਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਧ ਸਾਤਵਿਕ ਮਨ ਦਾ ਕਾਵਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਤਵਿਕ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਆਤਮ ਬੋਧੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਬਲਕਿ ਲੋਕ ਹਿਤ ਚਿੰਤਕ ਪੱਖ ਅਧਿਕ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਪਾਖੰਡਾਂ, ਜਾਤੀ ਤਥਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੈਲੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਹਜ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸੂਤ੍ਰਪਾਤ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੀ ਨਵ-ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਨਵ-ਸਫੂਰਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਬਲਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯੁਗਾਂ-ਯੁਗ ਤਕ ਕਰਦੀ ਰਹੇਗੀ।

ਕਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਰੂਪੀ ਖੰਭਾਂ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਲ ਟੁਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜੁੱਤੀ ਸਰੀਰ ਬਣ ਕੇ, 'ਆਰ' ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਬਣ ਕੇ ਅਤੇ 'ਰੰਬੀ' ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਵੀਆਂ ਵਲੋਂ ਤਿਆਗੇ ਹੋਏ ਸਗੋਂ ਘਿਰਣਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ

ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਜਨ ਜੀਵਨ ਪਹਿਲੀ ਵਾਂਗੀ ਇਸ ਨਵੀਂ ਕਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੋਇਆ।

4. <u>ਸੰਗੀਤ ਗਿਆਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ:</u> ਠੋਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ ਲਿਖਤੀ ਗਵਾਹੀ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਸੱਚਾਈ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ "ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ" ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਦ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਇਸ ਸਬੂਤ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸੰਨ 1636 ਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਜੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 13 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 16 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਖਦੇ ਸਨ।

9. <u>ਭਗਤ, ਸੰਤ, ਸਾਧ, ਮਹਾਤਮਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ:</u> ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ "ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ" ਦੀ ਬੀੜ ਬੰਨ੍ਹਦਿਆਂ ਬਾਕੀ ਭਗਤਾਂ ਵਾਂਗ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ੁਮਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦ 'ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ' ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤਾ ਯੋਗਦਾਨ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਭਗਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਵੀ ਭਗਤ ਤੋਂ ਹੀ ਲਈ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਹ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੰਤਾਂ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਭਗਤ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਤ ਤੋਂ ਸੰਤਤੀ, ਸੰਤਤਵ ਜਾਂ ਸੰਤਮੌਗੀ ਕੋਈ ਸ਼ੁਭਾਸ਼ੀ ਜਾਂ ਸੁਖਾਵੇਂ ਭਾਵ ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਸੰਤ, ਮਹਾਤਮਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਜੇਕਰ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸੰਮਿਲਤ

ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਗੁਰੂ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਭਗਤ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਿਮਨ ਅਰਥ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਗਤ, ਸੰਤ, ਗੁਰੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸਮਭਾਵੀ ਅਤੇ ਸਮਅਰਥੀ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਵੱਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਉਹ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਚਾਰੇ ਵਰਣ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸੰਤਤਵ ਜਾਂ ਗੁਰੂ-ਤਵ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਵੀ ਲਈਏ ਤਾਂ ਹਰਜ ਵੀ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ-ਮਾਣ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਇਹ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਸਥਾਪਿਤ ਪਰਿਪਾਟੀ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਆਭਾ ਨੂੰ ਨਾ ਵਿਗਾੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਸਾਰੇ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਪੁਨਰ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਰਖਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਸਕੇ ਕਿ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਿਆਰੇ ਗੁਰੂ ਹੀ ਹਨ। ਹਨ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਘਟ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਬਰਾਬਰ/ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵਆਤਮਕ ਏਕਤਾ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਬੇਹੱਦ ਅਨੂਠੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਏਕਤਾ, ਮਾਨਵੀ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਹਿਤ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਠਨ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਤੇ ਚੋਖਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਤਕ ਮਧਕਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਗਗਨ ਤੇ ਛਾਏ ਹੋਣ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸੰਤ ਕਵੀ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਮੱਧਮ ਜਿਹੇ ਟਿਮਟਿਮਾਂਦੇ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਾਂਗ ਟਹਿਕ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਸਖ਼ਤ ਤਬੀਅਤ ਸੰਤ ਕਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਨ-ਜਾਗਤ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ ਦਾ ਉਭਰਨਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ 'ਵੱਡ-ਭ੍ਰਾਤਾ' ਅਤੇ ਸੰਤ ਤਾਰਕਾ

ਮੰਡਲ ਵਿਚ 'ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਖ਼ੁਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਤੇ ਮੋਹਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਗਤ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਲਾਈ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਤਕ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਰਬੰਗੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਂਗਲੀਆਂ ਤੇ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਾਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵੇਚਨਾਤਮਕ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ੀਲਨ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅਣ-ਉਪਲਬਧੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਖੇ ਪਈਆਂ ਹੱਥਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਢੂੰਡ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਛੇ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਬੀਰ-ਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਰਬੰਗੀ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਸਰਵੇਖਣ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਚਿਆ, ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਖ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਕਿਉਂ ਉਭਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ? ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਇਹ ਮਸਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਤਵਿਕਤਾ ਤਾਂ ਅਮਰ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨੂਰ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਅਪਰਿਵਰਤਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅਮਿਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਿਤਰਤਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਭਦੀ ਹੈ। ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਾਂ ਆਗਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਿਸ ਨੇ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਅਤੇ ਸਮਰਥਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਗਰੀਬ ਤੂਤੀ ਦੀ ਨਿਗਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਸੁਣਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਚੀਜ਼ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਵਿ-ਸੌਸ਼ਠਵ ਨਾਲ ਹੋਈ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ। ਪ੍ਰਯਤਨ ਇਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਵਕਾਲੀ ਜਾਂ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ, ਆਚਾਰੀਆਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀਨ

ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਧੁੰਦ ਵਿੱਚ ਗੁਲਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਹੇਠ ਹੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਪਦ ਵੀ ਦਾਖਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਵੀਨਤਾ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਹ ਕੀਤੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰਕੇ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਪੱਧਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਵਿਚੋਂ ਸਵਤੰਤਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਾਸੋ ਹੀਣੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਜੁੜਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ , ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਮੂਲ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀਆਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਰੂਹ ਤਾਂ ਨਵੀਨ ਹੈ , ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਾਇਆ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦਵੰਧ-ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਧਕੇਲਣਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਜੇਕਰ ਗਣਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ 12 ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਵਧਦੀਆਂ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਠੋਸ ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਸਥਿਤੀ ਇੱਕਤ ਹੁਣ ਕੋਈ ਆਗਾਮੀ-ਵਿਚਾਰ ਨਿਰਮਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਜਖੂ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਜੀਵਨ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਲਾਵੇਂਦਾਰ ਕਈ ਯਤਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਚੋਕਸੀ ਅਤੇ ਚੇਤੰਨਤਾ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਨੁਲੱਗ 'ੳ'

ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ

(ਜੋ ਹੱਥਲਿਖਤ ਬਿਕਰਮੀ 1693, ਸੰਮਤ 1636 ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ

ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਮੂਲ ਹੱਥਲਿਖਤ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ

ਸੈਂਟ ਜਾਨ੍ਹ ਵਿਦਿਆ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ)

ਪੰਨਾ 721 ਤੋਂ 807

ਬਾਣੀ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ

(ਹੱਥਲਿਖਤ ਬਿਕਰਮੀ 1693, ਸੰਨ 1636 - ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਤੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ)

(ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ)

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਪਰਚੈ ਰਾਮ ਰਮੈ ਜੇ ਕੋਈ ॥ ਪਾਰਸ ਪਰਸੈ ਦੁਬਿਧ ਨ ਹੋਈ ॥ ਟੇਕ ॥

ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਕਲ ਬਿਨਾਸ ॥ ਅਣਦੀਠੈ ਨਾਹੀ ਬਿਸਵਾਸ ॥

ਬਰਣ ਰਹਿਤ ਕਹੈ ਜੋ ਰਾਮ ॥ ਸੋ ਭਗਤਾ ਕੇਵਲ ਨਿਹਕਾਮ ॥ 1 ॥

ਫਲ ਕਾਰਨ ਫੂਲੀ ਬਨਰਾਈ ॥ ਉਪਜਯੋ ਫਲ ਤਬ ਪੁਹਪ ਬਿਲਾਈ ॥

ਗਿਆਨਹਿ ਕਾਰਣ ਕਰਮ ਕਰਾਈ ॥ ਉਪਜ ਯੋ ਗਿਆਨ ਤਬ ਕਰਮ ਨਸਾਈ ॥ 2 ॥

ਬਟਕ ਬੀਜ ਕਾ ਜੈਸਾ ਆਕਾਰ ॥ ਪਸਰਯੋ ਤੀਨ ਲੋਕ ਬਿਸਤਾਰ ॥

ਜਹਾਂ ਕਾ ਉਪਜਨਾ ਤਹਾਂ ਸਮਾਈ ॥ ਸਹਜ ਸੁੰਨਯ ਮੈ ਰਹਯੋ ਲੁਕਾਈ ॥ 3 ॥

ਜੋ ਮਨ ਬਿੰਦੈ ਸੋਈ ਬਾਂਦ ॥ ਅਮਾਵਸ ਜੈਸੇ ਦੀਸੈ ਚਾਂਦ ॥

ਜਲ ਮੈਂ ਜੈਸੇ ਤੂੰਬਾ ਤਿਰੈ ॥ ਪਰਿਚੈ ਪਿੰਡ ਜੀਵੈ ਨਹੀ ਮਰੈ ॥ 4 ॥

ਸੋ ਮਨ ਕੂਣ ਜੋ ਮਨ ਕੂ ਖਾਈ ॥ ਬਿਣ ਦ੍ਵਾਰੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਮਾਈ ॥

ਮਨ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਸਭ ਕੋ ਕਹੈ ॥ ਪੰਡਿਤ ਸੋ ਜੋ ਅਨਤੈ ਰਹੈ ॥ 5 ॥

ਕਹੈ ਰਯਦਾਸ ਯਹੁ ਪਰਮ ਬੈਰਾਗ ॥ ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਯੂੰਨ ਜਪਹੁ ਸੁਭਾਗ ॥

ਘ੍ਰਿਤ ਕਾਰਨ ਦਧਿ ਮਥੈ ਸਯਾਨ ॥ ਤਬ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਸਦਾ ਨਿਰਬਾਨ ॥ 6 ॥

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਅਬ ਮੈ ਹਾਰਿਓ ਰੇ ਭਾਈ ॥

ਥਕਿਤ ਭਯਾ ਸਬ ਹਾਲ ਚਾਲ ਥੈ ॥ ਲੋਕਨ ਬੇਦ ਬਡਾਈ ॥ ਟੇਕ ॥

ਥਕਿਤ ਭਯੋ ਗਾਇਣ ਅਰੁ ਨਾਚਨ ॥ ਥਾਕੀ ਸੇਵਾ ਪੂਜਾ ॥

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਥੈ ਦੇਹ ਥਕਿਤ ਭਈ ॥ ਕਹੂ ਕਹਾਂ ਲੌ ਦੂਜਾ ॥ ੧ ॥

ਰਾਮ ਜਨ ਹੌ ਨਾ ਭਗਤ ਕਹਾਊਂ ॥ ਚਰਣ ਪਖਾਲ ਨਾ ਦੇਵਾ ॥

ਜੋਇ ਜੋਇ ਕਰੌ ਉਲਟਿ ਮੋਹਿ ਬਾਧੈ ॥ ਤਾਤੇ ਨਿਕਟ ਨਾ ਭੇਵਾ ॥ 2 ॥

ਪਹਿਲੇ ਗਯਾਨ ਕੌ ਕੀਯਾ ਚਾਂਦਣਾ ॥ ਪੀਛੈ ਦੀਯਾ ਬੁਝਾਈ ॥

ਸੁੰਨ ਸਹਿਜ ਮੈ ਦੋਊ ਤਯਾਗੇ ॥ ਰਾਮ ਕਹੂੰ ਨ ਖੁਦਾਈ ॥ 3 ॥

ਦੂਰ ਬਸੈ ਖਟ ਕਰਮ ਸਕਲ ਅਰੁ ॥ ਦੂਰਬ ਕੀਨਹੇ ਸੇਊ ॥

ਗਯਾਨ ਧਯਾਨ ਦੋਊ ਦੂਰਿ ਕੀਨਹੇ ॥ ਦੂਰਿਬ ਛਾਡੇ ਤੇਊ ॥ 4 ॥

ਪੰਚੂ ਥਕਤ ਭਯੇ ਜਹਾਂ ਤਹਾਂ ॥ ਜਹਾਂ ਤਹਾਂ ਥਿਤਿ ਪਾਈ ॥

ਜਾ ਕਾਰਨਿ ਹੂੰ ਦੌਰਯੋ ਫਿਰਤੋ ॥ ਸੋ ਅਬ ਘਟ ਮੈ ਪਾਈ ॥ 5 ॥

ਪੰਚੋ ਮੇਰੀ ਸਖੀ ਸਹੇਲੀ 'ਤਿਨ ਨਿਧਿ ਦਈ ਦਿਖਾਈ' ॥

ਅਬ ਮਨ ਫੂਲਿ ਭਯੋ ਜਗ ਮਹਿ ਯਾ॥ ਉਲਟ ਆਪ ਮੈ ਸਮਾਈ ॥ 6 ॥

ਚਲਤ ਚਲਤ ਮੇਰੋ ਨਿਜ ਮਨ ਥਾਕਯੋ ॥ ਅਬ ਮੋ ਪੈ ਚਲਯੋ ਨ ਜਾਈ ॥

'ਸਾਈ ਸਹਜ ਮਿਲਯਾ ਸੋਈ ਸਨਮੁਖ' ॥ ਕਹ ਰੈਦਾਸ ਬਤਾਈ ॥

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਗਾਇ ਗਾਇ ਅਬ ਕਾ ਕਹਿ ਗਾਊਂ ॥

ਗਾਵਣਹਾਰ ਕੋ ਨਿਕਟ ਬਤਾਊਂ ॥ ਟੇਕ ॥

ਜਬ ਲਗ ਹੈ ਯਾ ਤਨ ਕੀ ਆਸਾ ॥ ਤਬ ਲਗ ਕਰੈ ਪੁਕਾਰਾ ॥

ਜਬ ਮਨ ਮਿਲਯੋ ਆਸ ਨਹਿ ਤਨ ਕੀ ॥ ਤਬ ਕੋ ਗਾਵਣਹਾਰਾ ॥ ੧ ॥

ਜਬ ਲਗ 'ਨਦੀ ਨ ਸਮੁਦ ਸਮਾਵੈ' ॥ ਤਬ ਲਗ ਬਢੈ ਅੰਹਕਾਰਾ ॥

ਜਬ ਮਨ ਮਿਲਯੋ ਰਾਮ ਸਾਗਰ ਸੂੰ ॥ ਤਬ 'ਯਹ ਮਿਟੀ' ਪੁਕਾਰਾ ॥ 2 ॥

ਜਬ ਲਗ ਭਗਤਿ ਮੁਕਤਿ ਕੀ ਆਸਾ ॥ ਪਰਮ ਤਤ ਸੁਣਿ ਗਾਵੈ ॥ [redacted]

ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਆਸ ਧਰਤ ਹੈ ਯਹੁ ਮਨ ॥ ਤਹਾਂ ਤਹਾਂ ਕਛੂ ਨਾ ਪਾਵੈ ॥ 3 ॥

ਛਾਡੈ ਆਸ ਨਿਰਾਸ ਪਰਮ ਪਦ ॥ ਤਬ ਸੁਖ ਸਤਿ ਕਰ ਹੋਈ ॥

ਕਹ ਰੈਦਾਸ ਜਾਸੋਂ ਔਰ ਕਹਤ ਹੈ ਪਰਮ ਤਤ ਅਬ ਸੋਈ ॥

ਰਾਮ ਜਨ ਹੋਊਂ ਜਨ ਭਗਤ ਕਹਾਊਂ ॥ ਸੇਵਾ ਕਰੂੰ ਨ ਦਾਸਾ ॥

ਗੁਨੀ ਜੋਗ ਜਗਯ ਕਛੂ ਨ ਜਾਨੂੰ ॥ ਤਾਂ ਤੇ ਰਹੇ ਉਦਾਸਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਭਗਤ ਹੂਆ ਤੌ ਨ ਚੜੈ ਬਡਾਈ ॥ ਜੋਗ ਕਰੂੰ ਜਗ ਮਾਨੈ ॥

ਗੁਣੀ ਹੂਆ ਤੌ ਗੁਣੀ ਕਹਾਊਂ ॥ ਗੁਣੀ ਆਪ ਕੂ ਜਾਣੈ ॥ ੧ ॥

ਨ ਮੈ ਮਮਤਾ ਮੋਹ ਨ ਮਹਿਯਾ ॥ ਏ ਸਭ ਜਾਹਿ ਬਿਲਾਈ ॥

ਦੋਜਕ ਭਿਸਤਿ ਦੋਊ ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਨੂੰ ॥ ਦੁਹੂੰ ਥਾਤੇ ਤਰਕ ਹੈ ਭਾਈ ॥ 2 ॥

ਮੈ ਤੈ ਮਮਤਾ ਦੇਖ ਸਕਲ ਜਗ ॥ ਮੈ ਤੈ ਮੂਲ ਗਵਾਈ ॥

ਜਬ ਮਨ ਮਮਤਾ ਏਕ ਏਕ ਮਨ ॥ ਤਬਹੀ ਏਕ ਹੈ ਭਾਈ ॥ 3 ॥

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਰੀਮ ਰਾਮ ਹਰਿ ਰਾਘਵ ॥ ਜਬ ਲਗ ਏਕ ਏਕ ਨਹੀ ਦੇਖਯਾ ॥

ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕੁਰਾਣ ਪੁਰਾਨਨਿ ॥ ਸਹਜ ਏਕ ਨਹੀਂ ਪੇਖਯਾ ॥ 4 ॥

ਜੋਈ ਜੋਈ ਕਰਿ ਪੂਜੀਐ ਸੋਈ ਕਾਚੀ ॥ ਸਹਿਜ ਭਾਈ ਸਤਯ ਹੋਈ ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਮੈ ਤਾਹੀ ਕੋ ਪੂਜੋ ॥ ਜਾਕੇ ਗਾਵ ਨ ਠਾਵ ਨਾਂਵ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ॥ 5 ॥

ਅਬ ਮੇਰੀ ਬੂਡੀ ਰੇ ਭਾਈ ॥ ਤਾ ਤੇ ਚਢੀ ਲੋਕ ਬਡਾਈ ॥ ਟੇਕ ॥

ਅਤਿ ਅਹੰਕਾਰ ਉਰ ਮਾਂ ਸਤ ਰਜ ॥ ਤਾ ਮੈ ਰਹਯੋ ਉਰਝਾਈ ॥

'ਕਰਮ ਬਸ ਪਰਯੋ' ਕਛੂ ਨਹਿ ਸੂਝੈ ॥ ਸ੍ਵਾਮੀ ਨਾਵ ਭੁਲਾਈ ॥ ੧ ॥

ਹਮ ਮਾਨੋ ਗੁਨ ਸਕਲ ਬਿਧਿ ਤਯਾਗੇ ॥ ਮਮਿਤਾ ਨਹੀ ਮਿਟਾਈ ॥ 2 ॥

ਮਾਨੋ ਅਖਿਲਯੋ ਗੁਨਾਮਨ ਸੋਧਯੋ ॥ ਸਬ ਚੇਤਨਿ ਸੁਧਿ ਖਾਈ ॥

ਗਯਾਨ ਧਯਾਨ ਸਬ ਹੀ ਹਮ ਜਾਨਯੋ ॥ ਬੂਝੈ ਕੂਨ ਸੁ ਜਾਈ ॥ 3 ॥

ਹਮ ਮਾਨੈ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਜਾਨਯੋ ॥ ਨੌਬਿਧਿ ਭਗਤਿ ਕਰਾਈ ॥

ਸ੍ਵਾਂਗ ਦੇਖਿ ਸਬ ਹੀ ਜਗ ਲਟਕਯੋ ॥ ਫਿਰਿ ਆਪਨ ਪੌ ਬੰਧਾਈ ॥ 4 ॥

ਸ੍ਵਾਂਗ ਪਹਿਰਿ ਹਮ ਸਾਚ ਨ ਜਾਨਯੋ ॥ ਲੋਗਨਿ ਇਹੈ ਭਰਮਾਈ ॥

ਸਵਛ ਰੂਪ ਸੇਲੀ ਜਬ ਪਹਰੀ ॥ ਬੋਲੀ ਤਬ ਸੁਧਿ ਆਈ ॥ 5 ॥

ਐਸੀ ਭਗਤਿ ਹਮਾਰੀ ਸੰਤੋ ॥ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਇਹੈ ਬਡਾਈ ॥

ਆਪਨ ਅਨਿਨ ਔਰ ਨਹਿ ਮਾਨਤ ॥ ਤਾ ਤੇ ਮੂਲ ਗੰਵਾਈ ॥ 6 ॥

ਭਣੈ ਰੈਦਾਸ ਉਦਾਸ ਤਾਹੀ ਤੇ ॥ ਅਬ ਕਛੂ ਕਹੈ ਨਾ ਜਾਈ ॥

ਆਪੋ ਖੋਯੋ ਭਗਤਿ ਹੋਤ ਹੈ ॥ ਤਬ ਰਹੈ ਅੰਤਰ ਉਰਝਾਈ ॥ 7 ॥

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਭਾਈ ਰੇ ਭਰਮ ਭਗਤਿ ਸੁਜਾਨਿ ॥ ਜੌ ਲੌ ਨਹੀ ਸਾਚ ਸੁ ਪਹਿਚਾਨਿ ॥ ਟੇਕ ॥

ਭਰਮ ਨਾਚਨ ਭਰਮ ਗਾਇਨ ॥ ਭਰਮ ਜਪ ਤਪ ਦਾਨ ॥

ਭਰਮ ਸੇਵਾ ਭਰਮ ਪੂਜਾ ॥ ਭਰਮ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨ ॥ ੧ ॥

ਭਰਮ ਖਟ ਕ੍ਰਮ ਸਕਲ ਸਹੀਤਾ ॥ ਭਰਮ "ਨਾਊੁ ਬਿਨਾਸ" ॥

ਭਰਮ ਕਰਿ ਕਰਿ ਕਰਮ ਕੀਏ ॥ ਭਰਮ ਕੀ ਯਹੁ ਬਾਨਿ ॥ 2 ॥

ਭਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀ ਨਿਗ੍ਰਹ ਕੀਆ ॥ ਭਰਮ ਗੁਫਾ ਮੇ ਬਾਸ ॥

ਭਰਮ ਤੌ ਲੌ ਜਾਣੀਏ ॥ ਸੁੰਨ੍ਯ ਕੀ ਕਰੇ ਆਸ ॥ 3 ॥

ਭਰਮ ਸੁਧ ਸਰੀਰ ਜੌ ਲੌ ॥ ਭਰਮ ਨਾਊੁ ਬਿਦਾਰ ॥

ਭਰਮ ਭਣਿ ਰੈਦਾਸ ਤੌ ਲੌ ॥ ਜੌ ਲੌ ਚਾਹੇ ਨਾਰ ॥ 4 ॥

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਤਉ ਤੁਮ ਕਾਰਣਿ ਕੇਸਵੇ ॥ ਅੰਤਰਿ ਲਯੋ ਲਾਗੀ ॥

ਏਕ ਅਨੂਪਮ ਅਨੁਭਈ ॥ ਕਿਮਿ ਹੋਈ ਬਿਭਾਗੀ ॥ ਟੇਕ ॥

ਇਕ ਅਭਿਮਾਨਯੋ ਚਾਤ੍ਰਿਕਾ ॥ ਬਿਚਰਤ ਜਗ ਮਾਹੀ ॥

ਜਦਪਿ ਜਲ ਪੂਰਣ ਮਹੀ ॥ ਕਹੂੰ ਵਾ ਰੁਚਿ ਨਾਹੀ ॥ ੧ ॥

ਜੈਸੇ ਕਾਮੀ ਦੇਖੇ ਕਾਮਨਿ ॥ ਹਿਰਦਯ ਸੂਲ ਉਪਾਈ ॥

ਕੋਟਿ ਬੈਦ ਬਿਧਿ ਉਚਾਰੈ ॥ ਵਾਕੀ ਬਿਥਾ ਨ ਜਾਈ ॥ ੨ ॥

ਜੋ ਜਿਹ ਚਾਹੇ ਸੋ ਮਿਲੈ ॥ ਆਰਤਿ ਗਤਿ ਹੋਈ ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਯਹ ਗੋਪ ਨਹੀਂ ॥ ਜਾਨੈ ਸਭ ਕੋਈ ॥ ੩ ॥

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਆਯੋ ਹੋ ਆਯੋ ਦੇਵ ਤੁਮ ਸਰਨਾ ॥

ਜਾਨਿ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੀਜੈ ਆਪਨੋ ਜਨਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਤ੍ਰਿਬਿਧ ਜੋਨੀ ਬਾਸ ਜਮ ਕੀ ਅਗਮ ਤ੍ਰਾਸ ॥

ਤੁਮਹਰੇ ਭਜਨ ਬਿਨ ਭ੍ਰਮਤ ਫਿਰਯੋ ॥

ਮਮਿਤਾ ਅਹੰ ਬਿਖੈ ਮਦ ਮਾਤੇ ॥

ਇਹਿ ਸੁਖ ਕਬਹੂੰ ਨ ਦੁਤਰ ਤਿਰਯੋ ॥ ੧ ॥

ਤੁਮਹਰੇ ਨਾਂਵ ਕੇ ਬਿਸਾਸ ਛਾਡੀ ਮੈਂ ਆਨ ਕੀ ਆਸ ॥

ਸੰਸਾਰੀ ਧਰਮ ਮੇਰੋ ਮਨ ਨ ਧੀਜੈ ॥

ਰੈਦਾਸ ਦਾਸ ਕੀ ਸੇਵਾ ਮਾਨ ਹੋ ਦੇਵਾਧਿਦੇਵਾ ॥

ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਨਾਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਜੈ ॥ 2 ॥

• ੧ •

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਰਾਮ ਕਹਾ ਹੈ ਮੋਹਿ ਬਤਾਵੈ ॥

ਸਤਿ ਰਾਮ ਤਾ ਤੇ ਨਿਕਟ ਨ ਆਵੈ ॥ ਟੇਕ ॥

ਰਾਮ ਕਹਤ ਸਬ ਜਗਤ ਭੁਲਾਨਾ ॥ ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਰਾਮ ਨ ਹੋਈ ॥

ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਕਰੁਣਾ [illegible] ਹੋਈ ॥ [illegible] ਕਰਤਾ ਸੋਵ [illegible] ਹੋਈ ॥

ਜਾ ਰਾਮਹਿ ਸਬ ਜਗ ਜਾਨੈ ॥ ਭਰਮ ਭੁਲਾ ਕੇ ਮਾਹੀ ॥

ਆਪ ਆਪ ਕੈ ਕੋਈ ਨ ਜਾਣੈ ॥ ਕਹੈ ਕੂਟ ਸਭੂ ਜਾਹੀ ॥ ੧ ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਕੈਵਤ ਪਰਗਿ ਜੋਵ ਤਨ ਮਨ ॥ ਭੂਨ ਪਤਵਨ ਨਹੀਂ ਜਾਹੀ ॥

ਅਖਿਲ ਨਾਥ ਜਾਕੋ ਟੇਕ ਨ ਕਤਹੂ ॥ ਕਹੈ ਨ ਕਹੈ ਸਮੁਝਾਈ ॥ 2 ॥

ਕਹੈ ਕੈਲਾਸ ਭੁਲਾਨ ਤਾਹੀ ਹੈ ॥ ਅਰਤ ਕੋ ਹੈ ਜਾਹੀ ॥

ਕੇਵਲ ਨਾਤਾ ਏਕ ਸਹੀ ਰਹਿ ॥ ਸਤਿ ਰਾਮ ਤਿਹਿ ਠਾਈ ॥ 3 ॥

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਐਸੋ ਕੁਛ ਅਨੁਭੈ ਕਹਤ ਨ ਆਵੈ ॥

ਸਾਹਿਬ ਮੇਰੋ ਮਿਲੈ ਤਾ ਕੋ ਬਿਗਰਾਵੈ ॥ ਟੇਕ ॥

ਸਬ ਮੈ ਹਰਿ ਹੈ 'ਹਰਿ ਮੈ ਸਬ ਹੈ' ॥ ਹਰਿ ਅਪਨੋ ਜਿਨ ਜਾਨਾ ॥

'ਅਪਨੀ ਆਪ ਸਾਖਿ ਨਹੀ ' ਦੂਸਰ ॥ ਜਾਨਨਹਾਰ ਸਮਾਨਾ ॥ ੧ ॥

ਬਾਜੀਗਰ ਸੂ 'ਰਹਨਿ ਰਹੀਜੈ' ॥ ਬਾਜੀ ਕਾ ਮਰਮ ਏਕ ਜਾਨਾ ॥

ਬਾਜੀ ਝੂਠ ਸਾਂਚ ਬਾਜੀਗਰ ॥ ਜਾਨਾ ਮਨ ਪਤਿਆਨਾ ॥ 2 ॥

'ਮਨ ਥਿਰ ਹੋਇ ਤੌ ਕਹਾ ਨ ਸੂਝੈ' ॥ 'ਜਾਨੈ ਜਾਨਨਹਾਰਾ' ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਬਿਮਲ ਬਿਬੇਕ ਸੁਖ ॥ ਸਹਜ ਸਰੂਪ ਸੰਭਾਰਾ ॥ 3 ॥

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਅਖਿਲ ਖਿਲੈ ਨਹੀ ਕਾ ਕਹਿ ਪੰਡਤ ॥ ਕੋਨ ਕਹੈ ਸਮੁਝਾਈ ॥

ਅਬਰਣ ਬਰਣ ਰੂਪ ਨਹੀ ਜਾ ਕੇ ॥ ਸੋ ਕਹਾਂ ਲਯੋ ਲਾਈ ਸਮਾਈ ॥ ੧ ॥ ਟੇਕ ॥

ਚੰਦ ਸੂਰ ਨਹਿ ਰਾਤਿ ਦਿਵਸ ਨਹੀ ॥ ਧਰਣਿ ਅਕਾਸ ਨ ਭਾਈ ॥

ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਨਹੀ ਸੁਭ ਅਸੁਭ ਨਹੀ ॥ ਕਾ ਕਹਿ ਦੇਹੁ ਬਡਾਈ ॥ ੧ ॥

ਸੀਤਬਾਈ ਉਸਨ ਨਹੀ ਸਰਵਤ ॥ ਕਾਮ ਕੁਟਿਲ ਨਹੀ ਹੋਈ ॥

ਜੋਗ ਨ ਭੋਗ ਰੋਗ ਨਹੀ ਜਾ ਕੇ ॥ ਕਹੌ ਨਾਵ ਸਤਿ ਸੋਈ ॥ 2 ॥

ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰਾਕਾਰ ਨਿਰਲੇਪਹਿ ॥ ਨਿਰਬਿਕਾਰ ਨਿਰਾਸੀ ॥

ਕਾਮ ਕੁਟਿਲਤਾ ਹੀ ਕਹੀ ਗਾਵਤ ॥ ਹਰਿ ਹਰਿ ਆਵੈ ਹਾਂਸੀ ॥ 3 ॥

ਗਗਨ ਧੂਰ ਧੂਸਰ ਨਹਿੰ ਜਾ ਕੇ ॥ ਪਵਨ ਪੂਰ ਨਹੀ ਪਾਣੀ ॥

ਗੁਨ ਬਿਗੁਨ ਕਹਿਅਤ ਨਹੀ ਜਾ ਕੇ ॥ ਕਹੋ ਤੁਮ ਬਾਤ ਸਯਾਨੀ ॥ 5 ॥

ਯਾਹੀ ਸੋ ਤੁਮ ਜੋਗ ਕਹਤ ਹੋ ॥ ਜਬ ਲਗ ਆਸ ਕੀ ਪਾਸੀ ॥

ਛੂਟੇ ਤਹੀ ਜਬ ਮਿਲੈ ਏਕ ਹੀ ॥ ਭਣੈ ਰੈਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ॥ 6 ॥

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਨਰਹਰਿ ਚੰਚਲ ਮਤਿ ਮੋਰੀ ॥ ਕੈਸੇ ਭਗਤਿ ਕਰੂੰ ਰਾਮ ਤੋਰੀ ॥ ਟੇਕ ॥

ਤੂੰ ਮੋਹਿਂ ਦੇਖੈ ਹੌ ਤੋਹਿ ਦੇਖੂ ॥ ਪ੍ਰੀਤ ਪਰਸਪਰ ਹੋਈ ॥

ਤੂੰ ਮੋਹਿ ਦੇਖੈ ਤੂੰ ਤੋਹਿ ਨ ਦੇਖੂ ॥ ਇਹਿ ਮਤਿ ਸਬ ਬੁਧਿ ਖੋਈ ॥ ੧ ॥

'ਸਬ ਘਟ' ਅੰਤਰਿ ਰਮਸਿ ਨਿਰੰਤਰਿ ॥ ਮੈ ਦੇਖਤਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਨਾਂ ॥

ਗੁਨ ਸਬ ਤੋਰ ਮੋਰ ਸਬ ਔਗੁਨ ॥ ਕ੍ਰਿਤ ਉਪਕਾਰ ਨ ਮਾਨਾਂ ॥ 2 ॥

ਮੈ ਤੈ ਤੋਰਿ ਮੋਰਿ ਅਸਮਝਿਸਿ ॥ ਕੈਸੇ ਕਰਿ ਨਿਸਤਾਰਾ ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਕ੍ਰਿਸਨ ਕਰੁਣਾ ਮੈ ॥ ਜੈ ਜੈ ਜਗਤ ਅਧਾਰਾ ॥ 3 ॥

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਰਾਮ ਬਿਨ ਸੀ ਗਾਂਠ ਨ ਛੂਟੇ ॥

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮੋਹ ਮਦ ਮਾਯਾ ॥ ਇਨ ਪੰਚਨਿ ਮਿਲਿ ਲੂਟੇ ॥ ਟੇਰ ॥

ਹਮ ਬਡ ਕਬਿ ਕੁਲੀਨ ਹਮ ਪੰਡਿਤ ॥ ਹਮ ਜੋਗੀ ਸਿਨਿਆਸੀ ॥

ਗਿਆਨੀ ਗੁਨੀ ਸੂਰ ਹਮ ਦਾਤਾ ॥ ਯਹ 'ਮਤਿ ਕਦੇ' ਨ ਨਾਸੀ ॥ ੧ ॥

ਪੜੇ ਗੁਨੇ ਕਛੂ ਸਮੁਝਿ ਨ ਪਰਈ ॥ ਜੌ ਲੌ ਅਨਭੈ ਭਾਵ ਨ ਦਰਸੈ ॥

ਲੋਹਾ ਹਿਰਨ ਹੋਇ ਧੂ ਕੈਸੇ ॥ ਜੌ ਪਾਰਸ ਨਹੀ ਪਰਸੈ ॥ ੨ ॥

ਕਹੇ ਰੈਦਾਸ ਔਰ ਅਸਮਝਿਸਿ ॥ ਭੂਲੀ ਪਰੇ ਭ੍ਰਮ ਭੋਰੇ ॥

ਏਕ ਅਧਾਰ ਨਾਮ ਨਰਹਰਿ ਕੋ ॥ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਨ ਧਨ ਮੋਰੇ ॥ ੩ ॥

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਤਬ ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਹਿ ਗਾਵੈਗਾ ॥

ਰਰੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਸਬ ਹਿਨ ਤੇ ॥ ਅੰਤਰ ਮੇਲ ਮਿਲਾਵੈਗਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਲੋਹਾ ਸਮ ਕਰਿ ਕੰਚਨ ਸਮ ਕਰਿ ॥ ਭੇਦ ਅਭੇਦ ਸਮਾਵੈਗਾ ॥

ਜੋ ਸੁਖ ਹੋਵ ਪਾਰਸ ਕੇ ਪਰਸੇ ॥ ਸੋ ਸੁਖ ਕਾ ਕਹਿ ਗਾਵੈਗਾ ॥ ੧ ॥

ਗੁਰੁਪ੍ਰਸਾਦ ਭਈ ਅਨਭੈ ਮਤਿ ॥ ਬਿਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਮ ਧਾਵੈਗਾ ॥ ੨ ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਮੇਟਿ ਆਪਾ ਪਰ ॥ ਤਬ ਵਾ ਠੌਰਹਿ ਪਾਵੈਗਾ ॥ ੩ ॥

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਮੈਤੋ ਅਨਿਨ ਭਗਤਿ ਕਛ ਨਾਹੀ ॥

ਜਬ ਲਗ ਸਤ ਰਜ ਤਮ ਪਾਂਚੂ ਗੁਨ ॥ ਬਿਆਪਤਹੈ ਯਾ ਮਾਹੀ ॥ ਟੇਕ ॥

ਸੋਈ ਆਨ ਅੰਤਰ ਕਰੈ ਹਰਿ ਸੋਂ ॥ ਅਪਮਾਰਗ ਕੋ ਆਨੈ ॥

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮਦ ਲੋਭ ਮੋਹ ਕੀ ॥ ਪਲ ਪਲ ਪੂਜਾ ਠਾਨੈ ॥ ੧ ॥

ਸਤ੍ਯ ਸਨੇਹ ਇਸ਼ਟ ਅੰਗ ਲਾਵੈ ॥ ਅਸਥਲਿ ਅਸਥਲਿ ਖੇਲੈ ॥

ਜੋ ਕੁਛੁ ਮਿਲੈ ਆਨ ਅਖਤ ਜਪੁ ॥ ਸੁਤ ਦਾਰਾ ਸਿਰ ਮੇਲੈ ॥ 2 ॥

ਹਰਿ ਜਨ ਹਰਿ ਬਿਨ ਔਰ ਨ ਜਾਨੈ ॥ ਤਜੈ ਆਨ ਤਨ ਤਿਆਗੀ ॥

ਕਹ ਰੈਦਾਸ ਸੋਈ ਜਨ ਨਿਰਮਲ ॥ ਨਿਸ ਦਿਨ ਨਿਜ ਅਨੁਰਾਗੀ ॥ 3 ॥

ਭਗਤਿ ਐਸੀ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਭਾਈ ॥ ਆਈ ਭਗਤਿ ਤਬ ਗਈ ਬਡਾਈ ॥ ਟੇਕ ॥

ਕਹਾ ਭਯੋ ਨਾਚੇ ਅਰੁ ਗਾਏ ॥ ਕਹਾ ਭਯੋ ਤਪ ਕੀਨ ਹੈ ॥

ਕਹਾ ਭਯੋ ਜੋ ਚਰਨ ਪਖਾਲੇ ॥ ਜੌ ਪਰਮ ਤਤ ਨਹੀ ਚੀਨ੍ਹੇ ॥ ੧ ॥

ਕਹਾ ਭਯੋ ਜੋ ਮੂੰਡ ਮੁੰਡਾਯੋ ॥ ਬਹੁ ਤੀਰਥ ਬ੍ਰਤ ਕੀਨ੍ਹੇ ॥

ਕਹਾ ਭਯੋ ਜੋ ਪਰਮ ਧਯਾਨ ਪਦ ॥ ਜਬ ਲਗ ਪਰਮ ਤਤ੍ਵ ਨਹਿ ਪਾਯੋ ॥ 2 ॥

ਕਹਾ ਭਯੋ ਖਟ ਕਰਮ ਸਕਲ ਅਰੁ ॥ ਬਿਧਿ ਨਿਖੇਧ ਸਹਿਕੀਨਾ ॥

ਸ੍ਵਾਮੀ ਦਾਸ ਭਗਤ ਅਰੁ ਸੇਵਕ ॥ ਜੌ ਪਰਮ ਤਤ ਨਹੀ ਚੀਨ੍ਹੇ ॥ 3 ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਤੇਰਿ ਭਗਤਿ ਦੂਰਿ ਹੈ। ਭਾਗ ਬਡੇ 'ਸੋ ਪਾਵੈ' ॥

ਤਜਿ ਅਭਿਮਾਨ ਮੇਟਿ ਆਪਾ ਪਰ ॥ 'ਪਿਪਿਲਕ ਹੈਵ ਚੁਨਿ ਖਾਵੈ' ॥ 4 ॥

ਅਬ ਕੂਛੂ ਮਰਮ ਬਿਚਾਰਾ ਹੋ ਹਰਿ ॥

ਆਦਿ ਅੰਤ ਔਸਾਣ ਰਾਮ ਬਿਨ ॥ ਕੋਈ ਨ ਕਰੈ 'ਨਿਵਾਰਾ ਹੋ ਹਰਿ ' ॥ ਟੇਕ ॥

ਜਲ ਤੇ ਪੰਕ ਪੰਕ ਅਮ੍ਰਿਤ ਤਰ ॥ ਜਲਹਿ ਸਧ ਦੇਖ ਜੈਸੇ ॥

ਐਸੇ ਕਰਮ ਧਰਮ ਜੀਵ ਬਾਂਧੇ ॥ ਤੁਮ ਬਿਨ ਛੂਟੇ ਕੈਸੇ ਹੋ ਹਰਿ ॥ ੧ ॥

ਜਪ ਤਪ ਬਿਧਿ ਨਿਖੇਧ ਕਰਨਾ ਮੇ ॥ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਦੋਊ ਮਾਯਾ ॥

ਐਸੇ ਮੋਹਿ ਤਨ ਮਨ ਗਤਿ ਬਿਮੁਖ ਧਨ ॥ ਜਨਮਿ ਜਨਮਿ ਡਹਕਾਯਾ ਹੋ ਹਰੀ ॥ 2 ॥

ਤਾੜਣ ਛੇਦਣ ਤ੍ਰਾਪਣ ਨ ਖੇਦਨ ॥ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਕਰ ਲੈ ਉਪਾਈ ॥

ਲੋਨ ਖੜੀ ਸੰਜੋਗ ਬਿਨਾ ॥ ਕਨਕ ਨ ਜਾਣੀ ਹੋ ਹਰਿ ॥ 3 ॥

'ਭਣੈ ਰੈਦਾਸ ਕਠਿਨ ਕਲਿ ਕੇਵਲ ' ॥ ਕਾ ਉਪਾਵ ਅਬ ਕੀਜੈ ॥

ਭਉ ਬੂਡਤ ਭੈਲ ਭੀਤ ਭਗਤ ਕੌ ॥ ਕਰਿ ਅਵਲੰਬਨ ਦੀਜੈ ॥ 4 ॥

ਨਰਹਰਿ ਪ੍ਰਗਟਿਸਿ ਨਾ ਹੋ ਪ੍ਰਗਟਸਿਨਾ ॥ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਦਯਾਲ ਨਰ ਹਰਿ ॥ ਟੇਕ ॥

ਜਨਮੇ ਤੇ ਹੀ ਭੇ ਬਿਗਰਾਨ ॥ ਅਬਹੋ ਕਛੁ ਬੂਝੈ ਬਹੁਰਿ ਸਯਾਨ ॥

ਪਰਿਵਾਰ ਬਿਮੁਖ ਮੋਹਿ ਲਾਗਿ ॥ ਕਛੂ ਸਮਝ ਪਰਤ ਨਹੀ ਜਾਗਿ ॥ ੧ ॥

ਇਹ ਲੈ ਬਿਦੇਸ ਕਲਿਕਾਲ ॥ ਅਹੋ ਮੈ ਆਇ ਪਰਯੋ ਜਮਜਾਲ ॥

ਕਬਹੂ ਹੈ ਤੋਰ ਭਰੋਸ ॥ ਜੋ ਮੈ ਨ ਕਹੋ ਤੋ ਮੋਰੇ ਦੋਸ ॥ 2 ॥

ਅਸ ਕਹਿਐ ਤੇਊ ਨ ਜਾਨ ॥ ਅਹੋ ਪ੍ਰਭ ਤੁਮ ਸਰਬਸ ਸਯਾਨ ॥

ਸੁਤੋ ਸੇਵਕ ਸਦਾ ਅਸਚ ॥ ਠਾਕੁਰਹਿ ਪਿਤਾ ਸਭ ਸੋਚ ॥ 3 ॥

ਰੈਦਾਸ ਬਿਨੈ ਕਰ ਜੋਰਿ ॥ ਅਹੋ ਸੁਆਮੀ ਤੋਹਿ ਨਾਹਿ ਨਿਹੋਰ ॥

ਜੂ ਤੋ ਪੁਰਿਬਲਾ ਅਕਰਮ ਮੋਰ ॥ ਬਲਿ ਜਾਊ ਕਰੋ ਜਿਨਿ ਖੋਰ ॥ 4 ॥

• 19 •

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਤਪੁ ਤ੍ਰਮ ਕਾਰਨਿ ਫੇਰਵੇ ॥ ਲਾਲਚਿ ਜੀਵ ਲਾਗਾ ॥

ਨਿਰਮਟ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਨਹੀ ॥ ਮਨ ਮਤ ਅਭਾਗਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਸਾਗਰ ਸਲਿਲ ਸਰੋਵਰਾ ॥ ਜਲ ਥਲ ਅਧਿਕਾਈ ॥

ਸਵਾਂਤ ਬੂੰਦ ਕੀ ਆਸ ਹੈ ॥ ਪੀਵ ਪਿਆਸ ਨ ਜਾਈ ॥ ੧ ॥

ਜੋਰ ਸਨੇਹੀ ਚਾਹਿਏ ॥ ਚਿਤਵਤ ਹੂੰ ਦੂਰੀ ॥

ਪੰਛੂਲ ਫਲ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਈ ॥ ਕਛੂ ਸਾਧ ਨ ਪੂਰੀ ॥ 2 ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਅਕਥ ਕਥਾ ॥ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸੁਨੀਜੈ ॥

ਜਸ ਤੂੰ ਤਸ ਤੂੰ ਤਸ ਤੂਹੀ ॥ ਕਸ ਉਪਮਾ ਦੀਜੈ ॥ 3 ॥

ਗੋਬਿੰਦੇ ਭੌਜਲ ਅਗਧ ਅਪਾਰਾ ॥

ਤਾ ਮੈ ਕਛੁ ਸੂਝਤ ਵਾਰ ਨ ਪਾਰਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਅਗਮ ਗ੍ਰੇਹ ਦੂਰਿ ਦੂਰੰਤਰ ਬੋਲਿ ਭਰੋਸ ਨ ਦੇਹੂ ॥

ਤੇਰੀ ਭਗਤਿ ਪਰੋਹਨਿ ਸੰਤ ਅਰੋਹਨਿ ॥ ਮੋਹਿ ਚੜਾਈ ਨ ਲੇਹੂ ॥ ੧ ॥

ਲੋਹ ਕੀ ਨਾਵ ਪਾਖਨਿ ਬੋਝੀ ॥ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਭਗਤਿ ਬਿਹੂਨਾ ॥

ਮੋਹ ਤਰੰਗ ਲੋਭ ਭਯੋ ਕਾਲਾ ॥ ਮਨ ਮੀਨ ਭਯੋ ਮਨ ਲੀਨਾ ॥ 2 ॥

ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਕਲਿਗੀ ਸੇਤਾਰਾ ॥ ਨਵਨੈ ਹੇਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੀਜੈ ॥

ਰੈਦਾਸ ਦਾਸ ਸੰਤ ਚਰਨਨਿ ॥ ਮੋਹਿੰ ਅਵਲੰਬਨ ਦੀਜੈ ॥ 3 ॥

ਕਹਾਂ ਸੂਤੇ ਮੁਗਧ ਨਰ ਕਾਲ ਕੇ ਮਧਿ ਮੁਖ ॥

ਤਜਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚਿਤਵਤ ਅਨੇਕ ਸੁਖ ॥ ਟੇਕ ॥

ਤ੍ਰਿਸਨ ਉਧਰਤ ਕੋਪ ਅਸਹਜ ਪਾਵਕ ਲੋਪ ॥

ਮਦਨ ਭੁਵੰਗ ਨਹਿੰ ਮੰਤ੍ਰ ਜੰਤ੍ਰਾ ॥

ਬਿਖਮ ਪਾਵਕ ਜਵਾਲ ਤਾਲ ਤਾਹਿ ਵਾਰ ਨ ਪਾਰ ॥

ਲੋਕਨ ਕੀ ਸੁਪਨੀ ਕਲਪਨ ਹੋਤ ॥ ੧ ॥

ਬਿਖਮ ਸੰਸਾਰ ਭੌਜਲਾਂ ਹਰਿ ਬਿਆਕੁਲ ਤਵੈ ॥

ਮੋਹ ਗੁਣ ਸਿਧੇ ਸਰਬੰਧ ਵਿਕੂਤਾ ॥

ਮੋਹ ਗੁਨ ਗਾਰੁੜੀ ਸ੍ਰੀ ਮੂਵਣਾ ਕਿਯੋ ॥

ਜਾਗਿ ਰੇ ਰਾਮ ਕਹਿ ਕਹੀ ਸੂਤਾ ॥ 2 ॥

ਸਕਲ ਸੁਮ੍ਰਿਤ ਜਿਤਿ ਸੰਤਿ ਮਤਿ ਕਹੇ ਤਿਤੀ ॥

ਪਾਈਨਹੀ ਪਰ ਗਤਿ ਪਰਮ ਬੇਤਾ ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਖਿ ਨਾਰਦਸਨੰਦ ਸਨਕਾਦਿਕ ॥

ਰਾਮ ਰਮਤ ਗਏ ਪਾਰ ਤੇਤਾ ॥ 3 ॥

ਜਜਨ ਜਾਪਨ ਜਾਪ ਰਟਨ ਤੀਰਥ ਦਾਨ ॥

ਓਖਧੀ ਰਸਿਕ ਗਦਮੂਲ ਦੇਤਾ ॥

ਨਾਗਦਵਨਿ ਜਰਜਰੀ ਰਾਮ ਸੁਮਿਰਨ ਬਰੀ ॥

ਭਣਤ ਰੈਦਾਸ ਰੈਤਿਨਿ ਦੇਤਾ ॥ 4 ॥

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਹੈ ਸਭ ਆਤਮ ਸੋਹੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਾਚੋ ॥

ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਰਾਹਰ ਕਲਪਤ ਏ ਪਾਂਚੋ ॥ ਟੇਕ ॥

ਆਦਿ ਅੰਤਿ ਅਨੰਤ ਏਕ ਰਸ ਤਤਤੈਭ ਨਹੀ ਭਾਈ ॥

ਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਕੀਟ ਪਤੰਗਾ ॥ ਪੂਰਿ ਰਹੇ ਹਰਿ ਰਾਈ ॥ ੧ ॥

ਸਰਬੈ ਸਰਵਰ ਸਰਵੰਗਿ ਪਰਮ ਗਤਿ, ਕਰਤਾ ਹਰਤਾ ਸੋਈ ॥

ਗਿਣਿਨ ਜਿਵਨ ਸਾਧੂ ਅਰੁ ਸੇਵਕਾ ॥ ਅਉਰ ਭਾਵ ਨਹੀ ਹੋਈ ॥ 2 ॥

ਧਰਮ ਅਧਰਮ ਮੋਖ ਨਹੀ ਬੰਧਨ, ਜਰਾ ਮਰਨ ਭਵ ਨਾਸਾ ॥

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਗੇਯ ਅਰੁ ਗਯਾਤਾ ॥ ਏਕ ਮੇਕ ਰੈਦਾਸਾ ॥

ਕਾਨ੍ਹਾ ਹੋ ਜਗਜੀਵਨ ਮੋਰਾ ॥ ਤੂ ਨ ਬਿਸਾਰੀ ਰਾਮ ਮੈ ਜਨ ਤੋਰਾ ॥ ਟੇਰ ॥

ਸੰਕਟ ਸੋਚ ਪੋਚ ਦਿਨ ਰਾਤੀ ॥ ਕਰਮ ਕਠਿਨ ਮੋਰਿ ਜਾਤਿ ਕੁਭਾਤੀ ॥ ੧ ॥

ਹਰਹੁ ਬਿਪਤਿ ਭਾਵੈ ਕਰਹੁ ਕੁਭਾਵ ॥ ਚਰਣ ਨ ਛਾਡੌ ਜਾਈ ਸੁ ਜਾਵ ॥ 2 ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਕਛੂ ਦੇਹੁ ਅਵਲੰਬਨ ॥ ਬੇਗਿ ਮਿਲੌ ਜਿਨਿ ਕਰਹੁ ਬਿਲੰਬਨ ॥ 3 ॥

ਰਾਗ ਸੋਰਠੀ

ਮਰਮ ਕੈਸੈ ਪਾਇਬੋ ਰੇ ॥ ਪੰਡਤ ਨ ਕਹੈ ਸਮਝਾਈ ॥
ਜਾਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਆਵਾਗਵਨ ਬਿਲਾਈ ॥ ਟੇਕ ॥

ਬਹੁਬਿਧਿ ਧਰਮ ਨਿਰੂਪੀਐ॥ ਕਰਤਾ ਦੀਸੈ ਸਭ ਲੋਈ ॥
ਜਿਹ ਧਰਮੇ ਭ੍ਰਮ ਛੂਟੀ ਹੈ ॥ ਤਾਹਿ ਨ ਚੀਨ੍ਹ ਹੈ ਕੋਈ ॥ ੧ ॥

ਅਕਰਮ ਕਰਮ ਬਿਚਾਰੀਐ ॥ ਸੁਣ ਸੁਮ੍ਰਤਿ ਬੇਦ ਪੁਰਾਣ ॥
ਜਾਕੇ ਹਿਰਦੇ ਹੈ ਭਰਮ ॥ ਹਰਿ ਬਿਨ ਕੌ ਨ ਹਰੈ ਅਭਿਮਾਨੁ ॥ 2 ॥
ਸਤਿਜੁਗ ਤਪ ਤ੍ਰੇਤਾ ਮੁਖ ॥ ਦੁਵਾ ਪੁਰ ਪੂਜਾ ਆਚਾਰ ॥
ਤੀਨਹੁੰ ਜੁਗਾਨਿ ਤੀਨਹੂੰ ਦਿੜੀ ॥ ਕਲ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਆਧਾਰ ॥3 ॥
ਬਾਹਰਿ ਅੰਗ ਪਖਾਲੀਐ ॥ ਘਟ ਭੀਤਰ ਬਿਬਿਧਿ ਬਿਕਾਰ ॥
ਸੁਚਿ ਕਵਨ ਪਰ ਹੋਇਏ ॥ ਕੁੰਜਰ ਗਤਿ ਬਿਓਹਾਰ ॥ 4 ॥
ਰਵਿ ਪ੍ਰਕਾਸ ਰਜਨੀ ਜਥਾ ॥ ਗਤ ਦੀਸੈ ਸੰਸਾਰ ॥
ਪਾਰਸ ਮਿਲ ਤਾਂਬੋ ਛਿਵੈ ॥ ਕਨਕ ਹੋਤ ਨਹੀਂ ਬਾਰ ॥ 5 ॥
ਧਨ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰਭ ਨ ਮਿਲੈ ॥ ਕੁਲ ਕਰਣੀ ਆਚਾਰ ॥
ਏਕੈ ਅਨੇਕ ਬਿਗੋਈ ਧਾ ॥ ਤਾ ਕੂ ਜਾਣੈ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ॥ 6 ॥
ਅਨੇਕ ਜਤਨ ਕਰਿ ਟਾਰੀਐ ॥ ਟਾਰਿ ਨ ਟਰੈ ਭ੍ਰਮ ਪਾਸ ॥
ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਨਹੀਂ ਊਪਜੈ ॥ ਤਾਥੈ ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਉਦਾਸ ॥ 7 ॥

ਰੋਸੀ ਸੁਮਾਰ ਨ ਦੇਖਯੇ ਸਬ ਧੁੰਧਲੀ ਰੇਖਾ ॥

ਜਾ ਕੇ ਨੇਤਾ ਪ੍ਰਕਾਸੈ ਤਾ ਕੈ ਤੇਰੀ ਸੇਵਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਹਮੀ ਹੀ ਪੇ ਸੀਖੀ ਸੀਖੀ ਹਮਰੀ ਸੈ ਜਾਣੇ ॥

ਬੋਰੇ ਹੀ ਇਤਰਾਇ ਚਲੇ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ਛਾਣੋ ॥ ੧ ॥

ਅਤਿ ਹੀ ਆਤੁਰ ਬਹੀ ਕਾਚਾ ਹੀ ਤੋਰੈ ॥

ਔਡੇ ਜਲ ਪੈਸਿ ਨਾਹੀ ਪਾਹੂਰੇ ਖੋਲੇ ॥ 2 ॥

ਬੋਰੇ ਜੇਰੇ ਮੁਸਿਅਤ ਪਾਵੇ ਘਣਾ ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਸੁਣੋ ਸੰਤ ਜਨਾ ॥ 3 ॥

• ੨੬ •

ਰਾਗ ਜੰਗਲੀ ਗਉੜੀ

ਪਹਿਲੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਦੈ ਬਣਿਜਾਰਿਆ ॥ ਤੈਂ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੰਸਾਰ ਵੇ ॥

ਸੇਵਾ ਚੂਕੋ ਰਾਮ ਦੀ ਬਣਜਾਰਿਆ ॥ ਤੇਰੀ ਤੇਰੀ ਬਾਲਕ ਬੁਧਿ ਗੰਵਾਰ ਵੇ ॥

ਬਾਲਕ ਬੁਧ ਗੰਵਾਰ ਨ ਚੇਤਿਆ ॥ ਭੂਲਾ ਮਾਯਾ ਜਾਲ ਵੇ ॥

ਕਹਾ ਹੋਇ ਪੀਛੈ ਪਛਤਾਈਐ ॥ ਜਲ ਪਹਿਲੀ ਬਾਂਧੀ ਨ ਸਰੂ ਪਾਲਿ ਵੇ ॥

ਬੀਸ ਬਰਸ ਕਾ ਭਯਾ ਅਯਾਨਾ ॥ ਥੰਭਿ ਨ ਸਕਿਆ ਭਾਰ ਵੇ ॥

ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ ਬਣਿਜਾਰਿਆ ॥ ਤੇਰੀ ਬਾਲਕ ਬੁਧ ਸਵਾਰ ਵੇ ॥

ਦੂਜੇ ਪਹਿਰੈ ਰੈਣਿ ਦੈ ਬਣਿਜਾਰਿਆ ॥ ਤੂ ਨਿਰਖਤ ਚਾਲਿਆ ਛਾਹ ਵੇ ॥

ਹਰਿ ਨ ਦਮੋਦਰ ਧਿਆਇਆ ਬਣਿਜਾਰਿਆ ॥ ਤੂ ਲੇ ਨ ਸਕਿਆ ਨਾਂਵ ਵੇ ॥

[illegible] ਨ ਲੀਆ ਔਗੁਣ ਕੀਆ ॥ ਬੀਸ ਜੋਬਨ ਕੇ ਤਾਣ ਵੇ ॥

ਅਪਣੀ ਪਰਾਈ ਗਿਣਿ ਨ ਕਾਈ ॥ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਮਾਣ ਵੇ ॥

ਸਾਹਿਬ ਲੇਖਾ ਲੇਸੀ ਤੂ ਭਰਿ ਦੇਸੀ ॥ ਭੀੜ ਪਵੈ ਤੁਧੁ ਤਾਹਿ ਵੇ ॥

ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ ਬਣਿਜਾਰਿਆ ਤੂੰ ਨਿਰਖਤ ਚਾਲਿਆ ਛਾਹ ਵੇ ॥ 2 ॥

ਤੀਜੈ ਪਹਿਰੈ ਰੈਣਿ ਦੈ ਬਣਿਜਾਰਿਆ ॥ ਤੇਰੇ ਢਿਲਕੇ ਪਏ ਪ੍ਰਾਨ ਵੇ ॥

ਕਾਯਾ ਰਵਾਨੀ ਰਯਾ ਕਰੈ ਬਣਿਜਾਰਿਆ ॥ ਘਟੀ ਭੀਤਰ ਬਸੈ ਕੁਜਾਣ ਵੇ ॥

ਏਕ ਬਸਹਿ ਕੁਜਾਨ ਕਾਯਾ ਗੜ ਭੀਤਰ ॥ ਅਹਿਲਾ ਜਨਮ ਗਵਾਇਆ ਵੇ ॥

ਈਸ ਕੀ ਸੇਵ ਨ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਕੀਆ ॥ ਬਹੁਰਿ ਨ ਐਹ ਗੜ ਪਾਯਾ ਵੇ ॥

ਕੰਪੀ ਦੇਹ ਕਾਯਾਗੜ ਖਿਣਾ ॥ ਫਿਰਿ ਲਾਗਾ ਪਛਿਤਾਣ ਵੇ।

ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ ਬਣਿਜਾਰਾ ॥ ਤੇਰੇ ਜਿਨੜੇ ਪਏ ਪਰਾਣ ਵੇ ॥

ਚੌਥੇ ਪਹਿਰੈ ਰੈਣਿ ਦੇ ਬਣਜਾਰਿਆ ॥ ਤੇਰੀ ਕੰਪਣ ਲਾਗੀ ਦੇਹ ਵੇ ॥

ਸਾਹਿਬ ਲੇਖਾ ਮੰਗਿਆ ਬਣਜਾਰਿਆ ॥ ਤੂ ਛਾਡਿ ਪੁਰਾਣੇ ਥੇਹ ਵੇ ॥

ਛਾਡਿ ਪੁਰਾਣਾ ਜਪਹੁ ਅਪਾਣਾ ॥ ਬਾਲਦ ਹਾਂਕ ਸਬੇਰਿਆ ॥

ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਆਗੇ ਬਾਂਧਿ ਚਲਾਏ ਪੂਰੀ ਭਈ ਤੇਰਿਆ ॥

ਪੰਥਿ ਚਲੇ ਅਕੇਲਾ ਹੋਇ ਦੁਹੇਲਾ ॥ ਕਿਸ ਕੋ ਦੇਹ ਸਨੇਹ ਵੇ ॥

ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ ਬਣਜਾਰਾ ਤੇਰੀ ਕੰਪਣ ਲਾਗੀ ਦੇਹ ਵੇ ॥

ਦੇਵਾ ਹਮ ਨ ਪਾਪ ਕਰੰਤਾ ਅਹੋ ਅਨੰਤਾ ॥

ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਤੇਰਾ ਬਿਰਦੁ ਕਬੁ ਹੋਤਾ ॥ ਟੇਰ ॥

'ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰ ਕੈਸਾ' ॥ ਕਨਕ ਕੁਟਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ ॥ ੧ ॥

'ਤੁਮਹੀ ਮੈ ਕੋਈ ਨਰ' ਅੰਤਰਜਾਮੀ ॥ 'ਠਾਕੁਰ ਥੈ ਜਨ ਜਾਣਿਐ ਜਨ ਥੈ ਸਵਾਮੀ ॥ ੨ ॥

ਤੁਮ ਸਬਨਿਨਿ ਮੈ ਤੁਮ ਸਬ ਮਾਹੀ ॥

ਰੈਦਾਸ ਦਾਸ ਅਸਮਝਿਸਿ ਕਹੌ ਕਹਾ ਹੀ ॥ 3 ॥

ਜਾ ਕਮਾ ਏਕਤੂ ਦਾਨਾ ॥ ਤੇਰਾ ਆਦਿ ਬੇਗਾਨਾ ॥

ਤੂ ਸੁਲਿਤਾਨ ਸੁਲਿਤਾਨਾ ॥ ਬੰਦਾ ਸਕਿ ਤਿਰਜਾਨਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਮੈ ਬੇਦਿਆਨਤੀ ਬਦੇ ਨਜਰ ਦੇ ॥ ਜਰਖਦ ਖਰਪੂਰਦਾਰ ॥

ਬੇਅਦਬ ਬਦ ਬਖਤ ਬੀਰਾਂ ॥ ਬੇਅਕਲਿ ਬਦਕਾਰ ॥

ਮੈ ਗੁਨਹਗਾਰ ਗਰੀਬ ਗਾਫਿਲ ॥ ਕਮਦਿਲਾ ਕਰਤਾਰ ॥

ਤੂ ਕਰ ਕਾਦਰ ਦਰਯਾਬ ਜਿਹਾਦਨ ॥ ਮੈ ਹੈਸਿਲਾ ਹੁਸਿਆਰ ॥ 2 ॥

ਯਹ ਤਨ ਹਮਾਰ ਖਸਤ ਖਰਾਬ ਖਾਤਰਿ ॥ ਅੰਦੇਸਾ ਬਿਸਯਾਰ ॥

ਰੈਦਾਸ ਦਾਸਹਿ ਬੋਲਿ ਸਾਹਿਬ ॥ ਦੇਹੁ ਅਬ ਦੀਦਾਰ ॥ 3 ॥

ਅਬ ਹਮ ਖੂਬ ਵਤਨ ਘਰ ਪਾਯਾ ॥ ਖਜੂ ਖੇਰ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਭਾਯਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਬੇਗਮ ਪੁਰ ਸਹਰ ਕਾ ਨਾਂਵ ॥ ਫਿਕਰ ਅੰਦੇਸ ਨਹੀ ਤਿਹ ਠਾਂਵ ॥

'ਨਹੀਂ ਤਹਾਂ ਸੀਸ ਖਲਾਤਨ ਮਾਰ' ॥ ਹੈਫ ਨ ਖਤਾਂ ਨ ਤਰਸ ਜਵਾਲ ॥ 2 ॥

ਆਵਨ ਜਾਨ ਰਹਮ ਮਨਸੂਰ ॥ 'ਜਹਾਂ ਗਨਿਆਵ ਬਸੈ ਮਾਬੂਦ' ॥ 3 ॥

ਜੈਸੀ ਸੈਲ ਕਰੈ ਸੋਈ ਭਾਵੈ ॥ ਮਹਰਮ ਮਹਲ ਮੇ ਕੋ ਅਟਕਾਵੈ ॥ 4 ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਖਲਾਸ ਚਮਾਰਾ ॥ ਜੋ ਹਮ ਸਹਰੀ ਸੋ ਮੀਤ ਹਮਾਰਾ ॥ 5 ॥

ਯਾ ਰਬਾ ਏਕ ਤੂੰ ਦਾਨਾ ॥ ਤੇਰਾ ਆਬੁ ਬੁਹਮੋ ॥

ਤੂ ਸੁਲਤਾਨ ਸੁਲਤਾਨਾ ॥ ਬੰਦਾ ਸਕਿਤਾ ਰਸ ਜਾਨਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਮੈ ਬੇਦਿਆਨਤ ਬਦ ਨਜਰ ਦੇ ॥ ਜਰਖੈਦ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ॥

ਬੇ ਅਦਬ ਬਦ ਬਖਤ ਚੀਨਾ ॥ ਬੇਅਕਲਿ ਬਦਕਾਰ ॥

ਮੈ ਗੁਨਹਗਾਰ ਗਰੀਬ ਗਾਫਿਲ ॥ ਕਮਦਿਲਾ ਕਤਾਰ ॥

ਤੂੰ ਦਰ ਕਦਰ ਦਰਿਆਬ ਨਿਹਾਵਨ ॥ ਮੈ ਹਰਗਿਜ ਹੁਸਿਆਰ ॥

ਯਹ ਤਨ ਹਸਤਰਬ ਸਤ ਖਰਾਬ ਖਾਤਰਿ ॥ ਅੰਦੇਸਾ ਬਿਸਿਆਰ ॥

ਰੈਦਾਸ ਦਾਸਹਿ ਬੋਲ ਸਾਹਿਬ ॥ ਦੇਹੁ ਅਬ ਦੀਦਾਰ ॥

ਪਾਂਡੇ ਹਰਿ ਵਿਚਿ ਅੰਤਰ ਡਾਢਾ ॥ ਮੁੰਡ ਮੁੰਡਾਵੈ ਸੇਵਾ ਪੂਜਾ ਭ੍ਰਮ ਕਾ ਬੰਧਨ ਗਾਢਾ ॥ਟੇਕ॥

ਮਾਲਾ ਤਿਲਕ ਮਨੋਹਰ ਬਾਨੋ ਲਾਗੋ ਜਮ ਕੀ ਪਾਸੀ ॥

ਜੋ ਹਰਿ ਸੇਤੀ ਜੋੜਿਆ ਚਾਹੈ ਤੌ ਜਗ ਸੌ ਰਹੈ ਉਦਾਸੀ ॥ ੧ ॥

ਭੂਖ ਨਾ ਭਾਜ, ਗਿਆਨਾ ਨ ਜਾਗੀ ਭੇਰ ਕੌਨ ਕਵਣ ਬੂਟ ਰੋਟੀ ॥

ਜੋ ਬੁਧਿ/ਮੈ ਕਾਜੀ ਹੋ ਜਾਵਣ ਤੌ ਖਿਤ ਨ ਕਾਏ ਰੋਟੀ ॥ 2 ॥

ਰਹਣੀ ਕਹਣੀ ਗਿਆਨ ਅਚਾਰਾ ਭਗਤਿ ਇਨਹੂੰ ਸੌ ਨਿਆਰੀ ॥

ਹੋਇ ਘੋੜਾ ਚਢਿ ਕੈ ਨ ਪਹੁਚੈ ਪਤਰੂਰ ਕਹੈ ਪੁਕਾਰੀ ॥ 3 ॥

ਜੋ ਦਾਸਾ ਤਣ ਕੀਨੈ ਚਹੈ ਆਸ ਕਰਤਿ ਕੀ ਰੋਣੀ ॥

ਤੌ ਨਿਰਮਲ ਸਾਧ ਮਹਾਨ ਹੋਵ ਨਾਸੈ ਲਾਜ ਸਰਮ ਸਭ ਖੋਈ ॥ 4 ॥

ਰੋਣੀ ਜੋ ਰੋਣੀ ਸੀਧੋ ਜਾਵੈ ਕੂੜ ਨਿਤਿ ਮਾਰਯਾ ॥

ਹੈ ਰੈਦਾਸ ਹੌ ਨ ਕਹਤ ਹੌ ਪੈਗਦਸਹ ਮੁਰਾਰਯਾ ॥ 5 ॥

ਰਾਗ ਆਸਾਵਰੀ

ਜੋ ਵੈ ਬਿਕਟ ਮਾਯਾ ਤੋਰ ॥ ਤਾਂਬੈ ਬਿਕਲ ਗਤਿ ਮਤਿ ਮੋਰ ॥ ਟੇਰ ॥

ਸੁਭਿਤ ਖੰਡਿਤ ਮਨ ਕਰਾਲ ਅਹਿਮੁਖ ॥ ਗ੍ਰਸਿਆਤ ਸੁਬਲ ਸੁਰੇਖ ॥

ਨਿਰਖਿ ਮਾਖੀ ਬਕਤ ਬਿਆਕੁਲ ॥ ਲੋਭ ਕਾਲ ਨ ਦੇਖ ॥ ੧ ॥

ਇੰਦ੍ਰੀ ਦ੍ਰਿਆਦਿਕ ਦੁਖ ਦਾਰੁ ਨ ॥ ਅਸੰਖਿਆਦਿਕ ਪਾਪ ॥

ਤੋਹਿ ਭਜਤ ਰਘੁਨਾਥ ਅੰਤਰਿ ॥ ਤਾਹਿ ਤ੍ਰਾਸ ਨ ਤਾਪ ॥ ੨ ॥

ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ ਚਹੁੰ ਜੁਗਿ ॥ ਭਗਤਿ ਪੂਰਬਨ ਕਾਮ ॥

ਆਸ ਤੋਰ ਭਰੋਸ ਹੈ॥ ਰੈਦਾਸ ਜੈ ਜੈ ਰਾਮ ॥ ੩ ॥

ਰਾਮਹਿ ਪੂਜਾ ਕਹਾਂ ਚੜ੍ਹਾਊਂ ॥ ਫਲ ਅਰ ਫੂਲ ਅਨੂਪ ਨ ਪਾਊਂ ॥ ਟੇਕ ॥

ਥਨ ਹਰ ਦੂਧ ਜੋ ਬਛਰੂ ਜੁਠਾਰੋ ਪੁਹਪ ਭੰਵਰ ਜਲ ਮੀਨ ਬਿਗਾਰੋ ॥

ਮਲਯਾਗਿਰ ਬੇਧਿਓ [illegible] ਭੁਇਅੰਗਾ ॥ ਬਿਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੋਊ ਏਕੈ ਸੰਗਾ ॥ 2 ॥

ਮਨਹੀ ਪੂਜਾ ਮਨਹੀ ਧੂਪ ॥ ਮਨਹੀ ਸੇਊਂ ਸਹਜ ਸਰੂਪ ॥

ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਨ ਜਾਨੂੰ ਰਾਮ ਤੇਰੀ ॥ ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਕਵਨ ਗਤਿ ਮੇਰੀ ॥ 3 ॥

ਤੁਮ੍ਹਾ ਚਰਨ ਅਰ ਬਿੰਦ ਭੰਵਰ ਮਨ ॥

ਪਾਨ ਕਰਤ ਪਾਯੋ ਮੈਂ ਰਾਮ ਧਨ ॥ ਟੇਕ ॥

ਸੰਪਤਿ ਬਿਪਤਿ ਪਟਲ ਮਾਯਾ ਧਨ ॥ ਤਾ ਮੈ ਮਗਨ ਹੋਇ ਕੈਸੇ ਤੇਰੋ ਜਨ ॥ ੧ ॥

ਕਹਾ ਭਯੋ ਜੋ ਗਤ ਤਨ ਛਿਨ ਛਿਨ ॥ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਇ ਤੌ ਡਰੈ ਤੇਰੋ ਨਿਜ ਜਨ ॥ ੨ ॥

ਪ੍ਰੇਮਰਜਾ ਲੈ ਰਾਖੋ ਰਿਦ ਧਰਿ ਤੇਰੋ ਜਨ ॥ ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਛੂਟਿਬੋ ਕਵਨ ਪਰਿ ॥

ਬੀਦੋ ਜਾਨਿ ਸਾਹਿਬ ਗਨੀ ॥

ਬਾਮਨ ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਬੋਲੈ ॥ ਕੁਰਾਨ ਮੇ ਹਕ ਮਨੀ ॥ ਟੇਕ ॥

ਜਵਾਨੀ ਖੂਨੀ ਜਾਮਕਾ ਸੂਰਤਿ ॥ ਦੇਖਿਕੈ ਜਿਹ ਜਾਹਿ ਹੈ ॥

ਦਮ ਛਨੀ ਸਹਸ ਲਿਤ ਛਿਨ ॥ ਹਰ ਦਿਨ ਖਜਾਨੇ ਤੈਂ ਜਾਇ ਹੈ ॥ ੧ ॥

ਮਨੀ ਮਾਰੇ ਗੁਰਬ ਗਾਫਿਲ ॥ ਬੇਮਹਰ ਬੇਪੀਰ ਹੈ ॥

ਦਰੀ ਖਾਨੈ ਪਰਤ ਚੋਭਾ ॥ ਹੋਤਿ ਨਹੀ ਤਕਸੀਰ ਹੈ ॥ ੨ ॥

ਕੂਣ ਗਾਫਿ ਖਰਚੀ ਮਿਹਰ ਤੋਸਾ ॥ ਖੈਰ ਖੂਬੀ ਹਾਥਿ ਹੈ ॥

ਧਨੀ ਕਾ ਫੁਰਮਾਨ ਆਇਆ ॥ ਕੀਆ ਚਲੈ ਸਾਥਿ ਹੈ ॥ ੩ ॥

ਸਚਾਹੀ ਸਪੇ ਦੀ ਤੁਰੰਗੀ ॥ ਸਬ ਰੰਗ ਪਿਆਰ ਹੈ ॥

ਨਾਪੈਦ ਤੇ ਪੈਦਾ ਕੀਏ ॥ ਪੈਮਾਲ ਕਰਤ ਨ ਬਾਰ ਹੈ ॥ ੩ ॥

ਖੁਸੀ ਹੋਸਿ ਦਰੋਗ ਬੋਲੈਂ ॥ ਬਨ ਗੋਰਾ ਹੀ ਸਹੀ ਹੈ ॥

ਪਿਆਰ ਮੈ ਜੀਗੈ ਪਾਏ ਪਤੰਗਾ ॥ ਬੈਠੇ ਹੀ ਜਾਹਿ ਜਾਇ ਹੈ ॥

ਮੇਵਾ ਮੇਵਾ ਪੀਤਾ ਮੁਰੀਦਾ ॥ ਫੇਖੀਏ ਜਰ ਪੋਸਤੇ ॥

ਧਨੀ ਨੇ ਕਛੂ ਖਬਰ ਨਾਹੀ ॥ ਆਇਆ ਅਜਲ ਅਦੇਸ ਹੈ ॥

ਮੁਲਾਂ ਕਾ ਮੁਲ ਇਸ ਸਾਹਿ ਰਾਜਾ ॥ ਮਾਹਿ ਸੂਰਤਨ ਹੋਇ ਹੈ ॥

ਗੁਰੋਲ ਪਰ ਦਿਖਾਇਆ ॥ ਤਖ ਭਾਹਰ ਦੀਆ ਗੈਸਿ ਹੈ ॥

ਦਿਲ ਦਰਯਾ ਜਿਗਰ ਭਾਗੀ ॥ ਹਾਜਰਾ ਦਰ ਹਜ ਹੈ ॥

ਦੀਵਾਨ ਦਿਲ ਕੀ ਖਬਰ ਪਾਈ ॥ ਸਿਆਹ ਦੇਖਾ ਰਜ ਹੈ ॥

ਤਜਿ ਬਦਜਬਾਂ ਬੇਨਜਰਿ ਕਮਦਿਲ ॥ ਕਰਿ ਖਸਮ ਕੀ ਕਾਨ ਹੈ ॥

ਰੈਦਾਸ ਕੀ ਅਰਦਾਸ ਸੁਣਿ ॥ ਹਕ ਹਲਾਲ ਪਛਾਨ ਹੈ ॥

- 37 -

ਮਾਧੋ ਸੰਗਤ ਸਰਨ ਤੁਮਾਰੀ ॥ ਜਗਜੀਵਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰੀ ॥ ਟੇਕ ॥

ਤੁਮ ਮਖਤੂਲ ਗੁਲਾਲ ਪਤਮਪਦ ॥ ਮੈਂ ਬਪੁਰਾ ਜਸ ਕੀਰਾ ॥

ਪੀਵਤ ਗਾਰ ਫੂਲ ਹਮ ਅਮ੍ਰਿਤ ॥ ਸੰਗਤ ਭਯੋ ਪੁਨੀਤਾ ॥

ਤੁਮ ਚੰਦਨ ਹਮ ਅਰੰਡ ਬਾਪੁਰੇ ॥ ਨਿਕਟ ਤੁਮਾਰੀ ਬਾਸਾ ॥

ਨੀਚ ਬਿਰਿਛ ਤੇ ਊਚ ਭਏ ਹੈਂ ॥ ਤੇਰੀ ਬਾਸ ਸੁਬਾਸ ਨਿਵਾਸਾ ॥ 2 ॥

ਜਾਤਿ ਭੀ ਓਛੀ ਜਨਮ ਭੀ ਓਛਾ ॥ ਓਛਾ ਕਰਮ ਹਮਾਰਾ ॥

ਹਮ ਸਰਨਾਗਤ ਰਾਮਰਾਇ ਕੀ ॥ ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਬਿਚਾਰਾ ॥ 3 ॥

- ੩੪ -

ਮਾਧੋ ਅਬਿਦਆ ਹਿਤ ਕੀਨ੍ਹ ॥ ਤਾ ਤੈਂ ਮੈ ਤੋਰ ਨਾਵ ਨ ਲੀਨ ॥ ਟੇਰ ॥

ਮ੍ਰਗ ਮੀਨ ਭ੍ਰਿੰਗ ਪਤੰਗ ਕੁੰਜਰ ॥ ਏਕ ਦੋਖ ਬਿਨਾਸ ॥

ਜੀਤਿ ਪੰਚ ਬਿਆਧਿ ਅਸਾਂਧ ਜਾ ਮਹ ਤਹਿ ॥ ਕੂਣ ਤਾਕੀ ਆਸ ॥

ਜਲ ਥਲ ਜੀਵ ਜੰਤ ਜਹਾਂ ਤਹਾਂ ਲੌ ॥ ਕਰਮ ਪਸਿ ਹੈ ਜਾਣੀ ॥

ਮੋਹ ਪਾਸ ਅਬੰਧ ਬੰਧਯੋ ॥ ਕਰਿਯੋ ਕੂਣ ਉਪਾਣੀ ॥

ਤ੍ਰਿਗੁਣ ਜੋਨਿ ਅਚੇਤ ਸੰਭ੍ਰਮ ॥ 'ਪਾਪ ਪੁੰਨ' ਸਾ ਸੋਚ ॥

ਮਾਨੁੱਖਾ ਅਵਤਾਰ ਦੁਰਲਭ ॥ ਤਹੀਂ ਸੰਗਤਿ ਪੋਚ ॥ ੩ ॥

ਰੈਦਾਸ ਦਾਸ ਉਦਾਸ ਥਨੁ ਭਵੰ ॥ 'ਜਪਨ ਤਪ ਗੁਰ ਗਿਆਨ' ॥

ਭਗਤ ਜਨ ਭੈ ਹਰਿਨ ਰਹਿਆਤ ॥ ਮੋਸੇ ਪਰਮ ਨਿਧਾਨ ॥ 4 ॥

ਦੇਹੁ ਕਲਾਲੀ ਏਕ ਪਿਆਲਾ ॥ ਐਸਾ ਅਵਧੂ ਹੈ ਮਤਵਾਲਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਨੈ ਹੈ ਕਾਲਾਲੀ ਤੈ ਕਯਾ ਕੀਆ ॥ ਸਿਰਕੈ ਸਾਟੈ ਪਯਾਲਾ ਦੀਆ ॥

ਕੈਂਦ ਕੂਰ ਦੇਉ ਸਨਮੁਖ ਹੋਈ ॥ ਪੀਵੈ ਪਿਆਲਾ ਮਰੈ ਨ ਕੋਈ ॥ 2 ॥

ਸਹਿਜ ਸੁਨਿ ਮੈ ਭਾਠੀ ਸਰਵੈ ॥ ਪੀਵੈ ਰੈਦਾਸ ਗੁਰਮੁਖ ਦਰਵੈ ॥ 3 ॥

'ਤ੍ਵਹਿ ਤ੍ਵਹਿ ਤ੍ਵਹਿ' ਤ੍ਰਿਭਵਨ ਪਾਵਨ ॥

ਪਤਿਤ ਮੈ ਮੂਲ ਸਕਲ ਮਲਿ ਜਾਵਨ ॥ ਟੇਕ ॥

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਪੀਅਟ ਮਦ ਮੋਰ ॥ ਕੈਸੇ ਕਾਟ ਕਹੂੰ ਮੈ ਤੋਰ ॥ ੧ ॥

ਬਿਖਮ ਬਿਖਆਧਿ ਬਿਖੰਡਤ ਪਾਈ ॥ ਅਸਰਨ ਸਰਨ ਸਰਨ ਤੋਹਾਰੀ ॥ 2 ॥

ਦੇਤ ਦੇਵ ਦਰਬਾਰ ਦੁਆਰੇ ॥ ਰਾਮ ਨਾਮ ਤੋਲਾਸ ਪੁਕਾਰੇ ॥ 3 ॥

ਰਾਗ ਧੋਰਨੀ

ਐਸੀ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਬਿਖ੍ਯਾਤ ਚਮਾਰੰ ॥ ਹ੍ਰਿਦੈ ਰਾਮ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਨ ਸਾਰੰ ॥ ਟੇਕ ॥

ਸੁਰਸਰੀ ਸੁਰ ਜਲਿ ਕ੍ਰਿਤ ਬਾਰੁਣੀ ਰੇ ॥ ਜਿਸੈ ਸੰਤ ਜਨ ਕਰਤ ਨਹੀ ਪਾਨੰ ॥

ਸੁਰਾ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਨਿਤਿ ਗੰਗਾ ਜਲ ਮਾਨੀਐ ॥ ਸੁਰਸਰਿ ਮਿਲਤ ਨਹੀ ਹੋਇ ਆਨੰ ॥ ੧ ॥

ਤਰਤਾਰਾ ਅਪਵਿੱਤ੍ਰ ਕਰਿ ਮਾਨਿਐ ॥ ਜੈਸੇ ਕਾਗਦ ਕਰਤ ਬਿਚਾਰੰ ॥

ਭਗਤ ਭਾਗਵੰਤ ਜਬ ਊਪਰੇ ਲੇਖਿਐ ॥ ਤਬ ਪੂਜੀਐ ਕਰਿ ਨਮਸਕਾਰੰ ॥

ਅਨੇਕ ਅਧਮ ਜੀਵ ਨਾਮ ਗੁਣ ਊਧਰੇ ॥ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਭਏ ਪਰਸਿ ਸਾਰੰ ॥

ਭਨਤ ਰੈਦਾਸ ਰਰੰਕਾਰ ਗੁਣ ਗਾਵਤਾ ॥ ਸੰਤ ਸਾਧ ਭਏ ਸਹਿਜ ਪਾਰੇ ॥ ੩ ॥

ਪਾਰਿ ਗਇਆ ਚਾਹੈ ਸਬ ਕੋਈ ॥ ਰਹਿ ਉਰਵਾਰ ਪਾਰ ਨਹਿ ਹੋਈ ॥ ਟੇਕ ॥

ਪਾਰ ਕਹੈ ਉਰਵਾਰ ਸੋ ਪਾਰਾ ॥ ਬਿਨ ਪਦ ਪਰਚੈ ਭ੍ਰਮਹਿ ਗਵਾਰਾ ॥ ੧ ॥

ਪਾਰ ਪਰਮ ਪਦ ਮੱਧਿ ਮੁਰਾਰੀ ॥ ਤਾ ਮੈ ਆਪ ਰਮੈ ਬਨਵਾਰੀ ॥ 2 ॥

ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਬਸੈ ਸਬ ਠਾਈ ॥ ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਮਿਲੇ ਸੁਖ ਸਾਂਈ ॥ 3 ॥

ਬਾਪੁਰੋ ਸਤਯ ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ ॥ ਗਯਾਨ ਬਿਚਾਰਿ ਨਾਈ ਚਿਤ ਰਾਖੈ ॥

ਹਰਿ ਕੈ ਸਰਣਿ ਰਹੈ ਰੇ ॥ ਟੇਕ ॥

ਪਾਤੀ ਤੋੜੈ ਪੂਜ ਰਚਾਵੈ ॥ ਤਾਰਣਿ ਤਿਰਣ ਕਹੈ ਰੇ ॥

ਮੂਰਤਿ ਮਹਿ ਬਸੈ ਪਰਮੇਸਵਰ ॥ ਤੌ ਪਾਣੀ ਮਾਹਿ ਤਿਰੈ ਰੇ ॥ ੧ ॥

ਤ੍ਰਿਬਧਿ ਸੰਸਾਰ ਕਵਨ ਬਿਧਿ ਤਿਰਬੋ ॥ ਜੇ ਦ੍ਰਿੜ ਨਾਵ ਨ ਗਹੈ ਰੇ ॥

ਨਾਵ ਛਾਡਿ ਦੇ ਡੂੰਗੈ ਬੈਠੈ ॥ ਤੌ ਦੂਣਾ ਦੁਖ ਸਹੈ ਰੇ ॥ 2 ॥

ਗੁਰ ਕੌ ਸਬਦ ਅਰੁ ਸੁਰਤ ਕੁਦਾਲੀ ॥ 'ਖੋਦਤ ਕੋਈ ਲਹੈ ਰੇ ॥

ਰਾਮ ਕਾਹੂ ਕੇ ਬਾਂਟੈ ਨ ਆਯੋ ॥ ਸੋਨੈ ਕੂਲ ਬਹੈ ਰੇ ॥ 3 ॥

ਝੂਠੀ ਮਾਯਾ ਜਗ ਡਹਕਾਯਾ ॥ ਤੌ ਤਨਿ ਤਾਪ ਦਹੈ ਰੇ ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਰਾਮ ਜਪਿ ਰਸਨਾ ॥ ਮਾਯਾ ਕਾਹੂ ਕੇ ਸੰਗ ਨ ਰਹੈ ਰੇ ॥ 4 ॥

ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ

ਇਹ ਅੰਦੇਸੋ 'ਸੋਚ ਜਿਅ' ਮੇਰੇ ॥

ਨਿਸ ਬਾਸਰ ਗੁਣ ਗਾਊਂ ਰਾਮ ਤੇਰੇ ॥ ਟੇਕ ॥

ਤੁਮ ਚਿਤਵਤ ਮੇਰੀ ਚਿੰਤਹੁ ਨ ਜਾਈ ॥ ਤੁਮ ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਹੋ ਇਕ ਨਾਈ ॥ ੧ ॥

ਭਗਤ ਹੇਤ ਕਾ ਕਾ ਨਹਿ ਕੀਨ੍ਹਾ ॥ ਹਮਾਰੀ ਬੇਰ ਭਏ ਬਲ ਹੀਨਾ ॥ 2 ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਦਾਸ ਅਪਰਾਧੀ ॥ ਜਿਹ ਤੁਮ ਦ੍ਰਵੋ ਸੋ ਮੈਂ ਭਗਤਿ ਨ ਸਾਧੀ ॥ 3 ॥

ਰਾਮ ਰਾਇ ਕਾ ਕਹਿਯੇ ਯਹ ਐਸੀ ॥ ਜਨ ਕੀ ਜਾਨਤ ਹੋ ਜੈਸੀ ਤੈਸੀ ॥ ਟੇਕ ॥

ਮੀਨ ਪਕਰਿ ਕਾਟਯੋ ਅਰੁ ਫਾਟਯੋ ॥ ਬਾਂਟ ਕੀਯੋ ਬਹੁਤ ਬਾਨੀ ॥

ਖੰਡ ਖੰਡ ਕਰਿ ਭੋਜਨ ਕੀਨ੍ਹੋ ॥ ਤਊ ਨ ਬਿਸਰਯੋ ਪਾਨੀ ॥ ੧ ॥

'ਤੈ ਹਮ ਬਾਂਧੇ ਮੋਹ ਫਾਸ ਮੇਂ ' ਹਮ ਤੂ ਪ੍ਰੇਮ ਜੇਵਰਿਆ ਬਾਂਧਯੋ ॥

ਅਪਨੇ ਛੂਟਨ ਕੇ ਜਤਨ ਕਰਤ ਹੋ ਹਮ ਛੂਟੇ ਤੂ ਆਰਾਧੇ ॥ 2 ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਭਗਤ ਇਕ ਬਾਢ ॥ ਅਬ ਕਾਕੋ ਡਰ ਡਰਿਯੇ ॥

ਜਾ ਡਰ ਕਾਰਣਿ ਹਮ ਤੁਮ ਕੋ ਸੇਵੈਂ ॥ ਸੋ ਡਰ ਅਬ ਨਹੀਂ ਕਰੀਯੇ ॥ 3 ॥

ਰੇ ਚਿਤ ਚੇਤਿ ਅਚੇਤ ਕਾਹੇ ॥ ਬਾਲਮੀਕ ਕੂ ਦੇਖ ਰੇ ॥

ਜਾਤਿ ਤੇ ਕੋਈ ਪਦ ਨਹਿ ਪਹੂਚੇ ॥ ਰਾਮ ਭਗਤਿ ਬਿਸੇਖ ਰੇ ॥ ਟੇਕ ॥

ਖਟਕ੍ਰਮ ਸਹਿਤ ਜੁ ਬਿਪ੍ਰ ਹੋਤੇ ॥ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਚਿਤ ਦ੍ਰਿੜ ਨਾਹਿ ਰੇ ॥

ਹਰਿ ਕਥਾ ਸੂੰ ਹੇਤ ਨਾਹੀ ॥ ਸੁਪਚ ਤੁਲੈ ਤਾਹਿ ਰੇ ॥ 1 ॥

'ਸ੍ਵਾਨ ਸਤ੍ਰੂ' ਅਜਾਤ ਸਬ ਥੇ ॥ ਅੰਤਰਿ ਲਾਵੈ ਹੇਤ ਰੇ ॥

ਲੋਗ ਵਾਕੀ ਕਹਾ ਜਾਨੈ ॥ ਤੀਨ ਲੋਕ ਪਵਿਤ੍ਰ ਰੇ ॥ 2 ॥

'ਅਜਾਮਲ ਗਜ ਗਨਿਕਾ ਤਾਰੀ' ॥ ਕਾਟੀ ਕੁੰਜਰ ਪਾਸਿ ਰੇ ॥

ਐਸੇ ਦੁਰਮਤਿ ਮੁਕਤਿ ਕੀਏ ॥ ਕਿਉਂ ਨ ਤਿਰੈ ਰੈਦਾਸ ਰੇ ॥

ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ

ਰਥ ਕੌ ਚਤੁਰ ਚਲਾਵਨ ਹਾਰੋ ॥

ਖਿਣ ਹਾਂ ਕੇ ਖਿਣ ਊਭੌ ਰਾਖੈ ॥ ਨਹੀ ਔਰ ਕੋ ਸਾਰੋ ॥ ਟੇਕ ॥

ਜਬ ਰਥ ਰਹੈ ਸਾਰ ਹੀ ਥਾਕੇ ॥ ਤਬ ਕੋ ਰਾਥਹਿ ਚਲਾਵੈ ॥

ਨਾਦ ਬਿਨੋਦ ਸਬੈ ਹੀ ਥਾਕੇ ॥ ਮਨ ਮੰਗਲ ਨਹੀਂ ਗਾਵੈ ॥ 1 ॥

ਪਾਂਚ ਤਤ ਕੋ ਯਹ ਰਥ ਸਾਜਯੋ ॥ ਅਰਧੈ ਊਰਧ ਨਿਵਾਸਾ ॥

ਚਰਣ ਕਮਲ ਲਿਯੌ ਲਾਇ ਰਹਯੋ ਹੈ ॥ ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਰੈਦਾਸਾ ॥

ਜੋ ਤੁਮ ਤੋਰੋ ਰਾਮ ਮੈ ਨਹੀਂ ਤੋਰੋ ॥

ਤੁਮ ਸੋ ਤੋਰਿ ਕਵਨ ਸੋ ਜੋਰੋ ॥ ਟੇਕ ॥

ਤੀਰਥ ਬਰਤ ਕਾ ਨ ਕਰੌ ਅੰਦੇਸਾ ॥ ਤੁਮਹਾਰੇ ਚਰਣ ਕਮਲ ਕਾ ਮੋਹਿ ਭਰੋਸਾ ॥ 1 ॥

ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਜਾਊਂ ਹੋਤ ਤੁਮਹਾਰੀ ਪੂਜਾ ॥ ਤੁਮ ਸਾ ਦੇਵ ਅਵਰ ਨਹੀ ਦੂਜਾ ॥ 2 ॥

ਮੈਂ ਅਪਨੋ ਮਨ ਹਰਿ ਸਿਊ ਜੋਰਯੋ ॥ ਤੁਮ ਸੇ ਜੋਰਿ ਸਬਨ ਸੋ ਤੋਰਯੋ ॥

ਸਬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੁਮਹਾਰੀ ਆਸਾ ॥ ਮਨ ਕ੍ਰਮ ਬਚਨ ਕਹੈ ਰੈਦਾਸਾ ॥ 3 ॥

ਕੇਹਿ ਬਿਧਿ ਅਬ ਹੈ ॥ ਅਤਿ ਦੁਰਲਭ ਦੀਨ ਦਯਾਲ ॥

ਮੈ ਬਡਾ ਬਿਖਈ ਅਧਿਕਆਤੁਰ ॥ ਕਾਮਨਾ ਕੀ ਭਾਲ ॥ ਟੇਕ ॥

ਕਹਾ ਡਿੰਬ ਪਾਖੰਡ ਕੀਯੇ ॥ ਹਰਿ ਕਨਕ ਕਸੌਟੀ ਹਾਰ ॥

ਬਾਹਰ ਭੀਤਰ ਸਾਖਿ ਤੂੰ ॥ ਮੈ ਕੀਯੋ ਸੁਸਾ ਅੰਧਿਯਾਰ ॥

ਕਹਾ ਭਯੋ ਬਹੁਤਪਾਖੰਡ ਕੀਯੇ ॥ ਹਰਿ ਹਿਰਦਯ ਸੁਪਨੇ ਨ ਜਾਨ ॥

ਜਿਉ ਦਾਰਾ ਬਿਭਿਚਾਰਿਨੀ ॥ ਮੁਖ ਪਤਿਤਬਰਤ ਜੀਯ ਆਨ ॥ 2 ॥

ਮੈ ਹਿਰਦੇ ਹਾਰਿ ਬੈਠਯੋ ਹਰੀ ॥ ਮੋ ਪੈ ਸਰਯੋ ਨ ਏਕੋ ਕਾਜ ॥

ਭਾਵ ਭਗਤਿ ਰੈਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ ਕਰਿ ਮੋਹਿ ਆਜ ॥ 3 ॥

ਮਾਧੋ ਭ੍ਰਮ ਕੈਸੇ ਨ ਬਿਲਾਈ ॥ ਤਾਥੈਂ 'ਦੁਤਿ ਭਾਵ ਦਰਸਾਈ' ॥ ਟੇਰ ॥

ਕਨਕ 'ਕੁੰਟਲ ਪਟ ਸੂਤ੍ਰ ਜੁਦਾ' ॥ ਰਾਜ ਭੁਜਗਾ ਭ੍ਰਮ ਜੈਸੇ ॥

ਜਲ ਪਾਹਣ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਜਯੋਂ ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਜੀਵ ਦੁਤਿ ਐਸੇ ॥ 1 ॥

ਬਿਮਲ ਏਕ ਰਸ ਉਪਜੈ ਨ ਬਿਨਸੈ ॥ ਉਦੇ ਅਸਤ ਦੋਊ ਨਾਹੀ ॥

ਬਿਗਤਾ ਬਿਗਤ 'ਘਟਾ ਘਟਨਾਹੀ' ॥ ਬਸੈ ਬਸ ਸਬ ਮਾਂਹੀ ॥ 2 ॥

ਨਿਹਚਲ ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਜਾਤ ਅਨੂਪਮ ॥ ਨਿਰਭੈ ਗਤਿ ਗੋਬਿੰਦਾ ॥

ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਅਖਿਰ ਅਤਰਕ ॥ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤਿ ਆਨੰਦਾ ॥ 3 ॥

ਸਦਾ ਅਤੀਤ ਗਿਆਨ ਧਨ ਬਿਬਰਜਿਤ ॥ ਨਰਬਿਕਾਰ ਅਬਿਨਾਸੀ ॥

ਕਹੇ ਰੈਦਾਸ ਸਹਜ ਸੁੰਨਿ ਸਤ ॥ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਨਿਧਿ ਕਾਸੀ ॥ 4 ॥

ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ

ਮਾਧਵੇ ਕਾ ਕਹਿਯੇ ਭ੍ਰਮ ਐਸਾ ॥ ਤੁਮ ਕਹਿਯਤ ਹੋਹੁ ਨ ਜੈਸਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਨਿਰਪਤ ਏਕ ਸੇਜ ਸੁਖਿ ਸੂਤਾ ॥ ਸੁਪਿਨੈ ਭਯਾ ਭੀਖਯਾਰੀ ॥

ਅਛਤ ਰਾਜ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਪਾਯੋ ॥ ਸਾ ਗਤਿ ਭਈ ਹਮਾਰੀ ॥ ੧ ॥

ਜਬ 'ਹਮ ਹੁਤੇ ਤਬੈ' ਤੁਮ ਨਾਹੀ ॥ ਅਬ ਤੁਮ ਹੋ ਮੈ ਨਾਹੀ ॥

ਸਲਿਤਾ ਗਵਨ ਕੀਯੋਜੁ ਮਹੋਦਧਿ ॥ ਜਲ ਕੇਵਲ ਜਲ ਮਾਹੀ ॥ 2 ॥

ਰਾਜ ਭੁਜੰਗ 'ਰਜਨੀ ਪਰਗਾਸਾ ॥ ਅਸ ਕਛੁ ਮਰਮ ਜਨਾਵਾ ॥

'ਸਮਝਿ ਪਰੀ ਮੋਹਿ ਕਨਕ ਅਲਿਪਕ੍ਰਤ ਅਬ ਕਛੂ ਕਹਤ ਨ ਆਵਾ ॥ 3 ॥

'ਕਰਤਾ ਏਕ ਭਾਈ ਜੁਗ ਭਗਤਾ ' ॥ ਸਬ ਘਟ ਸਬ ਬਿਧਿ ਸੋਈ ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਭਗਤਿ ਏਕ ਉਪਜੀ ॥ ਸਹਜੈ ਹੋਇ ਸੋ ਹੋਈ ॥ 4 ॥

ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ

ਮਨ ਮੇਰੇ ਸੋਈ ਸਰੂਪ ਬਿਚਾਰ ॥

ਆਦਿ ਅੰਤ ਅਨੰਤ ਪਰਮ ਪਦ ॥ ਸੰਸੈ ਸਕਲ ਨਿਵਾਰ ॥ ਟੇਕ ॥

ਜਸ ਹਰਿ ਕਹਿਅਤ ਤਸਤੌ ਨਾਹੀਂ ॥ ਹੈ ਅਸ ਜਸ ਕਛੂ ਤੈਸਾ ॥

ਜਾਨਤ ਜਾਨਤ ਜਾਨਿ ਰਹਯੋ ਮਨ ॥ ਤਾਰੋ ਮਰਮ ਕਹੌ ਨਿਜ ਕੈਸਾ ॥ ੧ ॥

ਕਹਿਯਤ ਆਨ ਅਨੁਭਵਤ ਆਨ ॥ ਰਸ ਮਿਲਯਾ ਨੇ ਬੇਗਰ ਹੋਈ ॥

ਬਾਹਰਿ ਭੀਤਰਿ ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਗਟ ॥ ਘਟਿ ਘਟਿ ਪ੍ਰਤਿ ਅਵਰ ਨ ਕੋਈ ॥ 2 ॥

ਆਦਹਿ ਯੇਰ ਅੰਤ ਸੋ ਯੇਰੇ ॥ ਮਧਨ ਉਪਾਧ ਸੁ ਕੈਸੇ ॥

'ਹੈ ਸੋ ਏਕ ਭ੍ਰਮਤ ਹੈ ਦੂਜਾ' ॥ ਕਨਕ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਕੈਸੇ ॥ 3 ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ ਪਰਮ ਪਦ ॥ ਕਾ ਜਪ ਤਪ ਵਰਤੇ ਪੂਜਾ ॥

ਏਕ ਅਨੇਕ ਏਕ ਹਰਿ ॥ ਕਹੁ ਕੌਣ ਬਿਧ ਦੂਜਾ ॥ 4 ॥

ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ

ਕ੍ਰਪਾ ਦੇਵ ਕਵਲਾਪਤਿ ਸਰਨ ਆਯਾ ॥

ਮੂੜ ਜਨਮ ਸੰਦੇਹ ਬਤ ਛੇਦਿ ਮਾਯਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਅੰਤਰ ਸੰਸਾਰ ਅਪਾਰ ਭੈ ਸਾਗਰ ॥ ਤਾ ਮੈਂ ਜਨਮ ਮਰਣ ਸੰਦੇਹ ਭਾਰੀ ॥

ਕਾਮ ਭ੍ਰਮ ਕ੍ਰੋਧ ਭ੍ਰਮ ਲੋਭ ਭ੍ਰਮ ਮੋਹ ਭ੍ਰਮ ॥ ਅਨੰਤ ਭ੍ਰਮ ਛੇਦਿ ਮਮ ਕਰਿ ਸੀਆਰੀ ॥

ਪੰਚ ਸਾਖੀ ਮਿਲਿ ਪੀੜਿਯੋ ਪ੍ਰਾਣਯੋ ॥ ਜਾਇ ਨ ਸਕੂ ਬੈਰਾਗ ਭਾਗਾ ॥

ਪੁਤ੍ਰ 'ਕੁਲਬਰਗ ਬੰਧੂ' ਬੰਧੂ ਤੇ ਭਾਰਿ ਜਾ ॥ ਭਖੈ ਦਸੌ ਦਿਸਾ ਸਿਰਿ ਕਾਲ ਲਾਗਾ ॥ 2 ॥

ਭਗਤਿ ਚਿਤਊਤੇ ਮੋਹ ਦੁਖ ਬ੍ਯਾਪੇ ॥ ਮੋਹ ਚਿਤਊ ਤੇ ਮੇਰੀ ਭਗਤਿ ਜਾਈ ॥

ਉਭੈ ਸਦੇਹ ਮੋਹਿ ਰੈਨ ਦਿਨ ਬਯਾਪੇ ॥ ਦੀਨ ਦਾਤਾ ਕਾ ਕਰੂੰ ਉਪਾਇ ॥

ਚਪਲ ਚੇਤੋ ਨਹੀਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਦੇਖਿਯੋ ॥ ਕਾਮ ਬਸ ਮੋਹਿਯੋ ਕਰਮ ਫੰਦਾ ॥

ਸਕਤ ਸਨਬੰਧ ਕਿਯਾ ਗਯਾਨ ਪਦ ਹਰਿ ਲਿਯਾ ॥ ਹਿਰਦਯ ਬਿਸ ਰੂਪ ਤਜਿ ਭਯੋ ਅੰਧ ॥

ਤੁਮ ਪਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ ਅਬਿਨਾਸ ਅਘਮੋਚਨਾ ॥ ਨਿਰਖਿ ਨਿਜਰੂਪ ਬਿਸ੍ਰਾਮ ਪਾਯਾ ॥

ਬਦੰਤ ਰੈਦਾਸ ਬੈਰਾਗ ਪਦ ਚਿੰਤਤਾ ॥ ਜਪੌ ਜਗਦੀਸ੍ਰ ਬੈਕੁੰਠ ਰਾਯਾ ॥

ਕੌਣ ਭਗਤ ਸਧੂ ਰਹੇ ਪਧਾਰੇ ਪਹੁਨੇ ਰੇ ॥

ਘਰ ਘਰ ਦੇਖਯੋ ਰੇ ਮੈ ਅਜਰ ਅਭਾਵਣੋ ਹੇ ॥ ਟੇਰ ॥

ਮੈਲਾ ਮੈਲਾ ਕਪੜਾ ਕੇਤਾ ਏਕ ਧੋਊਂ ॥ ਆਵੈ ਆਵੈ ਨੀਂਦੜੀ ਕਹਾ ਲਗ ਸਊਂ ॥ 1 ॥

ਜਯੂੰ ਜਯੂੰ ਜੋੜੂੰ ਤਯੂੰ ਤਯੂੰ ਫਾਟੇ ॥ ਝੂਠੇ ਸੈਂਬਤਜ ਉਠਿ ਗਯੋ ਹਾਟੇ ॥ 2 ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਪਰੋ ਜਬ ਲੇਖੋ ॥ ਜੋਈ ਜੋਈ ਕਿਯੋ ਰੇ ਸੋਈ ਫਿਰ ਦੇਖੋ ॥ 3 ॥

ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ

ਜਪੋ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ ਬੀਠਲ ਬਾਸਦੇਵ ਹਰੀ ॥ ਬਿਸ੍ਨ ਬੈਕੁੰਠ ਮਦ ਕੀਟ ਭਾਰੀ ॥

'ਕ੍ਰਿਸਨ ਕੇਸੋ ਰਿਖੀ ਕੇਸ' 'ਕਵਲਾਕੰਤ ਅਹੋ ਭਗਵੰਤ ॥ ਤ੍ਰਿਬਿਧ ਤਾਪ ਹਾਰੀ ॥

'ਔਰ ਦੇਵ ਸੀਂਗਾਰ ਤੇ' ਰਹਿਤ ਗੰਭੀਰ ਭੀਤਰੀ ॥ ਭ੍ਰਮਤ ਦਿਸਿ ਬਿਦਿਸਿ ਕਛੂ ਨ ਸੂਝੈ ॥

ਦੇਵ ਬਿਪਲ ਬਿਆਕੁਲ 'ਬੇਦ ਪ੍ਰਣਵਤ ਪਰਮਹੰਸ' ॥ ਕ੍ਰਸਿਤ ਮਤਿ ਮੋਹਿ ਮਾਰਗ ਨ ਸੂਝੈ ॥

'ਦੇਵ ਇਹ ਔਸਰਿ ਆਨ ਹੋਣ ਸਕਤ' ਸਮਾਨ ॥ ਦੀਨ ਦੁਖਹਰਨ ਚਰਣ ਸਰਣ ਤੇਰੀ ॥

ਨਹੀ ਆਨ ਗਤਿ ਬਿਪਤਿ ਕੋ ਹਰਨਿ ॥ ਔਰ ਸ੍ਰੀ ਪਤਿ ਸੁਨਮ ਸੰਭਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਕਰਹ ਮੇਰੀ ॥ ੧ ॥

ਅਹੋ ਦੇਵ ਰਾਮ ਕੇਹਰਿ ਕਾਲ ਭੁਜੰਗ ਭਾਮਨੀ ਭਾਲ ॥ ਲੋਭ ਸੂਕਰ ਕ੍ਰੋਧ ਬਰਬਾਰਨੋ ॥ ੧ ॥

ਗਰਬ ਗੈਂਡਾ ਮਹਾਮੋਹਿ ਕੁਟਨੀ ॥ ਬਿਕਟਿ ਨਿਕਟ ਅਹੰਕਾਰ ਆਰਨੋ ॥

ਜਲ ਮਨੋਰਥ ਊਰਮੀ ਤਰਲ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ॥ ਮਕਰ ਪਰ ਇੰਦ੍ਰੀ ਜੀਵ ਜੰਤ੍ਰ ਮਾਹੀ ॥

ਸਮਝ ਬਿਆਕੁਲ ਨਾਥ ਤਨ ਬਿਖਾਦ ਕਰ ਪੰਥ ॥ ਦੇਵ ਦੇਵ ਬਿਸ੍ਰਾਮ ਨਾਹੀ ॥ 2 ॥

ਦੇਵ ਸਬੈ ਅਬਿਗਤਿ ਮੇਰ ਮਧਿਆ ਕੂਟਾ ਕੋਰ ॥ ਨਾਵ ਲਵਕਾ ਬਡੇ ਭਾਗਿ ਪਾਹੀ ॥

ਬਿਨ ਗੁਰ ਕਰਣਧਾਰ ਡੋਲੇਨ ਲਾਗੈ ਤੀਰ ॥ ਬਿਖੈ ਪ੍ਰਬਾਹ ਔਗਾਹ ਜਾਈ ॥ 3 ॥

ਦੇਵ ਕਿਹਿ ਕਹੂੰ ਪੁਕਾਰੌਂ ਕਹਾਂ ਜਾਊਂ ਕਾਂ ਸੂੰ ਕਹੌਂ ॥ ਕਾ ਕਰੂ ਅਨੁਗ੍ਰਹ ਦਾਸ ਕੀ ਤ੍ਰਾਸ ਹਾਰੀ ॥

ਇਹ ਬ੍ਰਤ ਮਾਨ੍ਹ ਕੋਇ ਔਰ ਆਲੰਬਨ ਨਾਹੀ ॥ ਤੁਝ ਬਿਨ ਤ੍ਰਿਬਧ ਨਾਇਕ ਮੁਰਾਰੀ ॥ 3 ॥

ਅਹੋ ਦੇਵ ਜੇਤੇ ਕਹਿਜੈ ਅਚੇਤ ਤੂੰ ਸਰਬਗਿ ॥ ਮੈਂ ਨ ਜਾਨਯੌ ਗਯਾਨ ਧਯਾਨ ਤੋਰੇ ॥

ਸਤ੍ਯ ਸਤ੍ਯ ਮਗ ਪਰਪਨ ਪ੍ਰਿਤਿ ਮਤਿ ਮਨ ਸਾਮ ਮਲ ॥ ਮਨ ਕਰਮ ਬਚਨ ਅਵਰ ਅਵਲੰਬਨ ਨਹੀਂ ਮੋਰੇ ॥

ਦੇਵ ਕਨਨ੍ਹ ਕਲਿਕਾਲ ਜੰਜਾਲ ਜਗ ਜਮੁਨਕਾ ॥ ਗਯਾਨ ਬੈਰਾਗ ਦਿੜ ਭਗਤਿ ਨਾਹੀ ॥

ਮਲਿਨ ਮਤਿ ਰੈਦਾਸ ਨਿਖਲ ਸੇਵਾ ਅਭਯਾਸ ਪ੍ਰੇਮ ਬਿਨ ਪ੍ਰੀਤ ਸਕਲ ਸੀਸੈ ਨਹੀਂ ਜਾਈ ॥4॥

ਮੈ ਕਾ ਜਾਨੂ ਦੇਵ ਮੈ ਕਾ ਜਾਨੂ॥ ਮਨ ਮਾਯਾ ਕੇ ਹਾਥ ਬਿਕਾਨੋ ॥ ਟੇਕ ॥

ਤੁਮ ਤੇ ਆਹਿ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਸਵਾਮੀ ॥ ਹਮ ਕਹਿਯਤ ਕਲਿਜੁਗ ਕੇ ਕਾਮੀ ॥ ਟੇਕ ॥

ਲੋਕ ਬੇਦ ਮਰੇ ਸੁਕ੍ਰਤ ਬੜਾਈ ॥ ਲੋਕ ਲੀਕ ਮੋ ਪੇ ਤਜੀ ਨ ਜਾਈ ॥

ਇਨ ਮਿਲਿ ਮੇਰੋ ਮਨ ਜੋ ਬਿਗਾਰਯੋ ॥ ਦਿਨ ਦਿਨ ਹਰਿ ਸੋ ਅੰਤਰ ਪਾਰਯੋ ॥ 1 ॥

ਸਨਕ ਸਨੰਦਨ ਮਹਾ ਮੁਨਿ ਗ੍ਯਾਨੀ ॥ ਸੁਖ ਨਾਰਦ ਬ੍ਯਾਸ ਇਹੈ ਬਖਾਨੀ ॥

ਗਾਵਤ ਨਿਗਮ ਉਮਾਪਤਿ ਸਵਾਮੀ ॥ ਸੇਸ ਸਹੰਸ ਮੁਖ ਕੀਰਤਿ ਗਾਮੀ ॥ 2 ॥

ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਜਾਊਂ ਤਹਾਂ ਦੁਖ ਕੀ ਹੋ ਰਾਸੀ ॥ ਜੌ ਨ ਪਤਿਯਾਈ ਨਿਗਮ ਹੈ ਸਾਖੀ ॥

ਜਮਦੂਤਨੀ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਕਰਿ ਮਾਰਯੋ ॥ ਤਊ ਨਿਲਜ ਅਜ ਹੂੰ ਨਹਿ ਹਾਰਯੋ ॥ 3 ॥

ਹਰਿ ਪਦ ਬਿਮੁਖ ਆਸ ਨਹਿ ਛੂਟੈ ॥ ਤਾਥੇ ਤ੍ਰਸਨਾ ਦਿਨ ਦਿਨ ਲੂਟੈ ॥

ਬਹੁ ਬਿਧ ਕਰਮ ਲੀਯੇ ਭਟਕਾਵੈ ॥ ਤੁਮਹੀ ਦੋਸ ਹਰਿ ਕੌਨ ਲਗਾਵੈ ॥

ਕੇਵਲ ਰਾਮ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਲੀਯਾ ॥ ਸੰਤਤ ਸਵਾਦ ਬਿਖਯ ਚਿਤ ਦੀਯਾ ॥ 4 ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਕਹਾਂ ਲਗਿ ਕਹਿਯੇ ॥ ਬਿਨੁ ਰਘੁਨਾਥ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਸਹਿਯੇ ॥ 5 ॥

ਅਹੋ ਦੇਵ ਤਰੀ ਅਮਿਤ ਮਹੀਮਾ ਮਹਾਦੇਵ ॥

ਮਾਨਾਯਮਨ ਜੋਰਨ ਦਹਨ ਕਲਿ ਸਿਖ ਨਲਰਾਤ ॥

ਸਕਲ ਸੀ ਸਮਾਨ ਨ੍ਰਿਬਾਣ ਪਦ ਭੂਵਣ ਨਾਮ ਸਿਧ ਨੇਧ ਅਖ ਪਵਨ ਪਾਤ ॥ ਟੇਰ ॥

ਅਹੋ ਦੇਵ ਗੁਰਕੋਤਮ ਬਾਸਦੇਵ ਬਿਸਵਾਮਿਤ੍ਰ ਬ੍ਯਾਸ ॥

ਜਮਦਗਿਨ ਮੇਗ ਰਿਖ ਦੁਬਾਸਾ ॥

ਮਾਰਕੰਡੇ ਬਾਲਮੀਕ ਭ੍ਰਿਗੀ ਪੰਗਤਾਦਿ ਕਪਿਲ ਬਫਵਾਨਮ ਸੁਖ ਮਤਿ ਮਨਾਮਾ ਅਸ੍ਟਾਬਕ੍ਰ ॥ 1 ॥

ਗੁਰ ਗਜਾਨੰਦ ਅਗਮਤਿ ਪ੍ਰਕਤਿ ਪਰਾਸਰ ਸਿਵ ਬਿਧਾਤਾ ॥

ਜਗਭਰਥ ਸੁਭਰਿਖ ਵਿਯਹਨਿ ਬਸਿਸ੍ਠ ਜਿਹਿਨਿ ਜਾਗ ਖਲਿਹਿ ਤੈਂ ਵੈ ਧ੍ਯਾਨ ਰਾਤਾ ॥ 2 ॥

ਅਹੋ ਦੇਵ ਧ੍ਰੂਵ ਅੰਬਰੀਖ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਨਾਰਦ ਬਿਦੁਰ ਦ੍ਰਵਨ੍ਤ ਅਕ੍ਰੂਰ ਪਾਂਡਵ ਸੁਦਾਮਾ ॥

ਭੀਖਮ ॥ ਉਧਵ ਅੰਕੂਰ ਬਕਖਿਨ ॥ ਰੈਦੁਰਾਸਿ ਬਲਿ ॥

ਕਲਿ ਕਲੀ ਭਗਤੀ ਜੁਗਤਿ ॥ ਜੈ ਦੇਵ ॥ ਨਾਮਾ ॥ 3 ॥

ਕਬੀਰ ॥ ਗਰੜ ॥ ਹਣਵੰਤ ॥ ਬਿਸੁਤਾ ਆਤਮ ਸਾਜਾ ਜੈ ਜਿਜੈ ਦਰੋਪਤੀ ਸੁਕ੍ਰੀ ॥

ਸ੍ਰੀ ਪਰਚੇਤਾ॥ ਕਮਾਗਦ ਅੰਗਦ॥ ਬਾਸ ਦੇਵ ਦੇਵਰੀ॥ ਅਵਰ ਅਗਿਣਤ ਭਗਤ ਕਹੂੰ ਕੇਤਾ॥ 2॥

ਅਹੋ ਦੇਵ ਸੇਖ ਮਨਕਾਦਿਕ ॥ ਸੁਰਤਿ ਭਾਗਵੰਤ॥ ਨਾਰਬ ਸਬੂਤ ਅਬੂਤ ਗੁਣ ਦੁਬਗਾਹ ॥

ਤੂੰ ਅਕਲ ਅਪ੍ਰਛਿਨ ਬ੍ਯਾਪਕ ਬ੍ਰਹਮੇਕ ਰਸ ਸੁਧ ਚੇਤਨਿ ਪੂਰਣ ਮਨੀਯੰ ॥

ਤੂੰ ਸਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਹਾਮੇ ਨਿਰਬਿਕਾਰ ॥

ਹਰਿ ਅੰਜਨ ਨਿਰੰਜਨ ਬਿਮਲ ਅਪ੍ਰਮੇਵ ॥

ਤੂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੂ ਪ੍ਰਕ੍ਰੀਰਤ ਸਰਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਅਵਿਗਤ ਮਮ ਬਿਗਤਿ ਪਰਮੁਚਿਤ ॥

ਸੁਚਦਾਨੰਦ ਗੁਣ ਸ੍ਯਾਨ ਗੇਹ ॥ 6 ॥

ਅਹੋ ਦੇਵ ਪਵਨ ਪਾਵਕ ਅਵਨਿ ਜਲਧਿ ਜਲਧਾਰਾ ॥

ਤੂ ਰਵਿ ਨ ਕਾਲ ਜੀਮ ਮ੍ਰਿਤਿ ਕ੍ਰਹਿ ਬ੍ਯਾਧਿ ਬਾਧਾ ॥

ਰਾਜ ਭੁਜੰਗ ਭੂਪਾਲ ਸਸਿ ਸਮਾਧਿ ਦਿਗਪਾਲ ॥

ਆਰਬਲਦਾ ਅਨੰਤ ਨਮੁਰਤੇ ਮ੍ਰਜਾਦਾ ॥

ਅਭੈ ਬਰ ਪਤੰਬਦਾ ॥ ਸਤਰਿ ਸੰਕਲਪ ਹਰਿ ॥

ਦੁਸਟ ਤਾਰਣ ਚਰਣ ਸਰਣ ਤੇਰੇ ॥

ਦਾਸ ਰੈਦਾਸ ਦਹੁ ਕਾਲ ਬ੍ਯਾਕੁਲ ਭਏ

ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਅਵਰ ਔਲੰਬਨ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ॥ 4 ॥

ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਗੋਪਾਲ ਸੇਂ ਜਿਨਿ ਘਟੈ ਹੋ ॥

ਮੈਂ ਖਰੀ ਮਹਿੰਗੀ ਲਈ ਜਿ ਤਨ ਸਾਟੈ ਹੋ ॥ ਟੇਰ ॥

ਹਿਰਦੇ ਸੁਮਿਰਣ ਕਰੂੰ ਨੈਨ ਅਵਲੋਕਨਾ ॥ ਸ੍ਰਵਣੋ ਹਰਿ ਗੁਣ ਕਥਾ ਪੂਰਿ ਰਾਖੋ ॥

ਹਮ ਚਰਨਾਂ ਭੌਂਰੂੰ ਮਨ ਕਰੂੰ ਮਧੁਕਰਾ ॥ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਦਾ ਰਸਨ ਰਾਖੌਂ ॥ ੧ ॥

ਸਾਧੂ ਸੰਗਤ ਬਿਨ ਭਾਵ ਕਿਉਂ ਊਪਜੈ ॥ ਭਾਵ ਬਿਨ ਭਗਤ ਕਯੋਂ ਹੋਇ ਤੇਰੀ ॥

ਕਹਤ ਰੈਦਾਸ ਰਘੁਨਾਥ ਸੁਨਿ ਬੀਨਤੀ ॥ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੋ ਮੇਰੀ ॥ ੨ ॥

ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ

ਕਹਾ ਤੂੰ ਸੋਵੈ ਜਾਗਿ ਦਿਵਾਨਾ ॥ ਝੂਠਾ ਜੀਵਨ ਸਾਚੇ ਕਰਿ ਜਾਨਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਜਿਨ ਜੀਵ ਦੀਆ ਸੋ ਰਿਜਕ ਅੰਮੜਾਵੈ ॥ ਘਟ ਘਟ ਭੀਤਰਿ ਰਹਟ ਚਲਾਵੈ ॥

ਉਨ ਕਰਿ ਬੰਦਗੀ ਛਾਡਿ ਮੈ ਮੇਰੀ ॥ ਹਿਰਦੇ ਕਰੀਮ ਸੰਭਾਲ ਸਵੇਰਾ ॥ ੧ ॥

ਜੋ ਦਿਨ ਆਵੈ ਸੋ ਦੁਖ ਮੈ ਜਾਈ ॥ ਕੀਜੈ ਕੂਚ ਰਹਯਾ ਸਚ ਨਾਂਹੀ ॥

ਸੰਗ ਚਲਯਾ ਹੈ ਹਮ ਭੀ ਚਲਨਾ ॥ ਦੂਰ ਗਵਨ ਸਿਰ ਊਪਰਿ ਮਰਨਾ ॥ 2 ॥

'ਜੋ ਸੋਇਓਜੇ ਲੁਟਿਯੇਗਾ' ਸੋਈ ਫੇਰ ਫਾਰ ਤਾਮੇ ਕਛੂ ਨ ਹੋਈ ॥

'ਛਾਡਿਐ ਕੂਰ' ਭਜਹੁ ਹਰਿ ਚਰਣਾ ॥ ਤਾਕਾ ਮਿਟੈ ਜਨਮ ਅਰ ਮਰਣਾ ॥ 3 ॥

ਆਗੈ ਪੰਥ ਖਰੀ ਹੈ ਝੀਣਾ ॥ ਖਾਂਡਾ ਧਾਰ ਜਿਸਾ ਹੈ ਪੈਨਾ ॥

ਜਿਸ ਊਪਰ ਮਾਰਗ ਹੈ ਤੇਰਾ ॥ ਪੰਥੀ ਪੰਥ ਸਵਾਰਿ ਸਵੇਰਾ ॥ 4 ॥

ਕਯਾ ਤੈ ਖਰਚਾ ਕਯਾ ਤੈ ਖਾਯਾ ॥ ਚਲਿ ਦਰਹਾਲ ਦੀਵਾਨਿ ਬੁਲਾਯਾ ॥

ਸਾਹਿਬ ਤੌ ਪੈ ਲੇਖਾ ਸੀ ॥ ਭੀੜ ਪੜੇ ਬੰਦੇ ਭਰਿ ਭਰਿ ਦੇਸੀ ॥ 5 ॥

ਜਨਮ ਸਰਾਨਾ ਕਛੂ ਪੰਥ ਨ ਸਵਾਰਾ ॥ ਸਾਂਝ ਪਈ ਚਹੁੰ ਦਿਸ ਅੰਧਿਆਰਾ ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਅਗਯਾਨ ਦਿਵਾਨਾ ॥ ਅਜਹੂੰ ਨ ਚੇਤੈ ਰੇ ਦੁਨੀਆਂ ਫੰਦ ਖਾਨਾ ॥ 6 ॥

ਜੋ ਮੋਹ ਬੇਦਨਿ ਕਾਮਨਿ ਦਾਖੁ ॥

ਹਰਿ ਬਿਨ ਜੀਵਨ ਕਹੋ ਕੈਸੇ ਰਾਖੂ ॥ ਟੇਕ ॥

ਜੀਅ ਤਰਸੈ ਇਕ ਦੰਗ ਬਸੇਰਾ ॥ ਕਰਹੁ ਸੰਭਾਲ ਨੁਰ ਜਨਿ ਮੇਰਾ ॥

ਬਿਰਹ ਤਪੈ ਤਨ ਅਧਿਕ ਜਰਾਵੈ ॥ ਨੀਂਦੜੀ ਨ ਆਵੈ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਭਾਵੈ ॥

ਸਖੀ ਸਹੇਲੀ ਗਰਬ ਗਹੇਲੀ ॥ ਪੀਵ ਕੀ ਬਾਤ ਨ ਸੁਨੈ ਸਹੇਲੀ ॥

ਮੈਰੋ ਦੁਹਾਗਨਿ ਅਧਿਕਰ ਜਾਨੀ ॥ ਗਯੋ ਸੋ ਜੋਬਨ ਸਾਧ ਨਾ ਮਾਨੀ ॥

ਤੂ ਦਾਨਾ ਸਾਂਈ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰਾ ॥ ਖਿਦਮਤਗਾਰ ਬੰਦਾ ਹੂੰ ਤੇਰਾ ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਅੰਦੇਸਾ ਏਹੀ ॥ ਬਿਨ ਦਰਸਨ ਕਯੋ ਜਿਵਹਿ ਸਨੇਹੀ ॥ 3 ॥

ਤਾਥੈ ਪਤਿਤ ਨਹੀ ਹੋਇ ਪਾਵਨ ॥ ਹਰ ਤਜਿ ਆਨ ਨਹੀਂ ਧਆਵੈ ਰੇ ॥

ਹਮ ਅਪੂਜਿਤ ਪੂਜ ਭਏ ਹਰਿ ਤੇ ॥ ਨਾਵ ਅਨੂਪਮ ਗਾਵੈ ਰੇ ॥ ਟੇਕ ॥

ਅਸੁਟਾਦਸ ਬ੍ਯਾਕਰਣ ਬਖਾਨੈ ॥ ਤੀਨ ਕਾਲ ਖਟ ਜੀਤਾ ਰੇ ॥

ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰੀਤ ਅੰਤਰ ਗਤਿ ਨਾਹੀਂ ॥ ਤਾਥੈ ਧਾਨਕ ਲੀਰਾ ਰੇ ॥

ਤਾਪੈ ਭਲੋ ਖਾਨ ਹੈ ਸਤਰ ॥ ਹਰਿ ਚਰਣਾ ।। ਚਿਤ ਲਾਵੈ ਰੇ ॥

ਮੁਵਾ ਮੁਕਤਿ ਬੈਕੁੰਠਾ ਬਾਸੋ ॥ ਜੀਵਤ ਏਹਾਂ ਜਸ ਪਾਵਹਿ ਰੇ ॥

ਹਮ ਅਪਰਾਧੀ ਨੀਚ ਘਰਿ ਜਨਮਯੋ ॥ ਕੁਟੰਬ ਲੋਕਾ ਕਰੈ ਹਾਸੀ ਰੇ ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਰਾਮ ਜਪੁ ਰਸਨਾ ॥ ਕਾਟੈ ਜੰਮਕੀ ਪਾਸੀ ਰੇ ॥ 3 ॥

ਖਾਲਿਕ ਸੀ ਕਸੁਤਾ ਮੈ ਤੇਰਾ ॥

ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਉਮੇਦਗਾਰ ॥ ਬੇਕਰਾਰ ਜੀਵ ਮੇਰਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਅਵਲ ਆਖਿਰ ਇਲਾਹ ਆਦਮ ॥ ਮੌ ਜੂ ਫਿਰਸਤਾ ਬੰਦਾ ॥

ਜਿਸਤੀ ਪਨਹ ਪੀਰ ਪਯਗੰਬਰ ॥ ਮੈ ਗਰੀਬ ਕ੍ਯਾ ਗੰਦਾ ॥ ੧ ॥

ਤੂ ਹਾਜਰਾ ਹਜੂਰਿ ਜੋਗਿ ਇਕ ॥ ਅਵਰ ਨਹੀ ਦੂਜਾ ॥

ਜਿਸਕੇ ਇਸਕ ਆਸਰਾ ਨਾਹੀ ॥ ਕ੍ਯਾ ਨਿਮਾਜ ਕ੍ਯਾ ਪੂਜਾ ॥ 2 ॥

ਨਾਲੀ ਦੋਜ ਹਨੋਜ ਬੇਬਖਤ ॥ ਕਮਿ ਖਿਦਮਤਗਾਰ ਤੁਮਹਾਰਾ ॥

ਕਾਦਰਿ ਮਾਂਦਾਰ ਦਾਦਰਿ ਦਰ ਜਵਾਬ ਨ ਪਾਵੈ ॥ ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਬਿਚਾਰਾ ॥ 3 ॥

ਰਾਗ ਭੈਰੋ

ਐਸਾ ਧਿਆਨ ਧਰੌ ਬਨਵਾਰੀ ॥ ਮਨ ਪਵਨ ਦ੍ਰਿੜ ਸੁਖਮਨ ਨਾਰੀ ॥ ਟੇਕ ॥

ਸੋ ਜਪ ਜਪੌ ਜੋ ਬਹੁਰਿ ਨ ਜਪਨਾ ॥

ਸੋ ਤਪ ਤਪੌ ਜੋ ਬਹੁਰਿ ਨ ਤਪਨਾ ॥

ਸੋ ਗੁਰ ਕਹੌ ਜੋ ਬਹੁਰਿ ਨ ਤਪਨਾ ॥

ਸੋ ਗੁਰ ਕਹੌ ਜੋ ਬਹੁਰਿ ਨ ਕਹਨਾ ॥ ਐਸੇ ਮਰੌ ਜੋ ਬਹੁਰਿ ਨ ਮਰਨਾ ॥ 1 ॥

ਉਲਟੀ ਗੰਗ ਜਮੁਨ ਮੇ ਲਿਆਊ ॥ ਬਿਨ ਹੀ ਜਲ ਮੰਜਨ ਹ੍ਵੈ ਪਾਊ ॥

ਲੋਚਨ ਭਰਿ ਭਰਿ ਬਿੰਬ ਨਿਹਾਰੌ ॥ ਜੋਤਿ ਬਿਚਾਰ ਔਰ ਬਿਚਾਰੌ ॥ 2 ॥

ਪਿੰਡ ਪਰੇ ਜੀਵ ਜਿਸ ਘਰ ਜਾਤਾ ॥ ਸਬਦ ਅਤਿਤ ਅਨਹਦ ਰਾਤਾ ॥

ਜਾ ਪਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸੋਈ ਭਲ ਜਾਨੈ ॥ ਗੂੰਗੋ ਸਾਕਰ ਕਹਾ ਬਖਾਨੈ ॥ 3 ॥

'ਸੁਨਯ ਮੰਡਲ ਮੇ ਤੇਰਾ ਬਾਸਾ ॥ ਤਾ ਤੇ ਜੀਵ ਮੈ ਰਹੂੰ ਉਦਾਸਾ ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਨਿਰੰਜਨ ਧਿਆਵੂੰ ਤਿਸ ਘਰ ਜਾਊਂ ਸੋ ਬਹੁਰਿ ਨ ਆਊਂ ॥ 4 ॥

ਅਬਿਗਤਿ ਨਾਥ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇਵਾ ॥ ਮੈਂ ਕਯਾ ਜਾਨੂੰ ਤੁਮ੍ਹਰੀ ਸੇਵਾ ॥ ਟੇਰ ॥

ਬਾਂਧੂ ਨ ਬੰਧਨ ਛਾਊਂ ਨ ਛਾਯਾ ॥ ਤੁਮਹੀ ਕੂ ਸੇਊਂ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਯਾ ॥ 1 ॥

ਚਰਣ ਪਤਾਲਿ ਸੀਸ ਅਸਮਾਨਾ ॥ ਸੋ ਠਾਕੁਰ ਕੈਸੇ ਸੰਪੁਟ ਸਮਾਨਾ ॥ 2 ॥

ਤੋੜ ਨ ਪਾਤੀ ਪੂਜੌ ਨ ਦੇਵਾ ॥ ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਕਰੌ ਹਰਿ ਸੇਵਾ ॥ 3 ॥

ਨਖ ਪ੍ਰਸੇਦ ਜਾਂ ਕੇ ਸੁਰਸਰੀ ਧਾਰਾ ॥ ਰੋਮਾਵਲੀ ਅਠਾਰਹ ਭਾਰਾ ॥ 4 ॥

ਚਾਰਿ ਬੇਦ ਜਾਂ ਕੇ ਸੁਮਿਰਤ ਸਵਾਸਾ ॥ ਭਗਤਿ ਹੇਤ ਗਾਵੈ ਰੈਦਾਸਾ ॥

ਰਾਗ ਟੋਡੀ

ਪਾਵਨ ਜਸ ਮਾਧੋ ਤੇਰਾ ॥ ਤੂੰ ਦਾਰੁਨ ਅਘਮੋਚਨ ਮੇਰਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਕੀਰਤਿ ਤੇਰੀ ਪਾਪ ਬਿਨਾਸੇ ॥ ਲੋਕ ਬੇਦ ਯੂੰ ਗਾਵੈ ॥

ਜੋ ਹਮ ਪਾਪ ਕਰਤ ਨਹੀਂ ਭੂਧਰ ॥ ਤੌ ਤੂੰ ਕਹਾਂ ਨਸਾਵੈ ॥ 1 ॥

ਜਬ ਲਗ ਅੰਗ ਪੰਕ ਨਹੀਂ ਪਰਸੈ ॥ ਤੌ ਜਲ ਕਹਾਂ ਪਖਾਰੈ ॥

ਮਨ ਮਲੀ ਨ ਬਿਖਯਾ ਰਸ ਲੰਪਟ ॥ ਤੌ ਹਰਿ ਨਾਵ ਸੰਭਾਰੈ ॥ 2 ॥

ਜੋ ਹਮ ਬਿਮਲ ਹਿਰਦੇ ਚਿਤ ਅੰਤਰਿ ॥ ਦੋਸ ਕਵਨ ਪਰ ਧਰਿਹੋ ॥

ਕਹ ਰੈਦਾਸ 'ਪ੍ਰਭੂ ਤੁਮ ਦਯਾਲ' ਹੋ ॥ ਅਬਧ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਕਰਿਹੋ ॥ 3 ॥

ਰਾਗ ਗੂੜ

ਆਜ ਨ ਦਿਵਸ ਨ ਲੂ ਬਲੀਹਾਰਾ ॥ ਮੇਰੇ ਗ੍ਰਹ ਆਏ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਜੀ ਕਾ ਪਯਾਰਾ ॥ ਟੇਰ ॥

'ਆਂਗਨ ਬਗਰੇ' ਭਵਨ ਭਯੋ ਪਾਵਨ ॥ ਹਰਿ ਜਨ ਬੈਠੇ ਹਰਿ ਜਸ ਗਾਵਨ ॥ 2 ॥

ਕਰੌਂ ਡੰਡਵਤ ਚਰਨ ਪਖਾਰੌਂ ॥ ਤਨ ਮਨ ਧਨ 'ਸਾਧਨ ਊਪਰ ਵਾਰੌਂ' ॥

ਕਥਾ ਕਹੈ ਅਰ ਅਰਥ ਬਿਚਾਰੈ ॥ ਆਪਨ ਤਿਰੈ ਔਰਨ ਕੌ ਤਾਰੈਂ ॥ 3 ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਮਿਲੈ ਨਿਜ ਦਾਸ ॥ ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੇ ਕਾਟੇ ਪਾਸ ॥ 4 ॥

ਰਾਗ ਮਲਾਰ

ਸਬ ਕਛੁ ਕਰਤ ਨ ਕਹੌ ਕਛੂ ਕੈਸੇ ॥

ਗੁਨ ਬਿਧਿ ਬਹੁਤ ਰਹੇਤ ਸਸਿ ਜੈਸੇ ॥ ਟੇਕ ॥

ਦਰਪਨ ਗਗਨ ਅਨੀਲ ਅਲੇਪ ਜਸ ॥

ਗੰਧ ਜਲਧਿ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਦੇਖਿ ਤਸ ॥ ੧ ॥

ਸਬ ਆਰੰਭ ਅਕਾਮ ਅਨੇਹਾ ॥ ਬਿਧਿ ਨਿਖੇਧ ਕੀਯੋ ਅਨਕੇਹਾ ॥ 2 ॥

ਇਹ ਪਦ ਕਹਤ ਸੁਨਤ ਨਹੀ ਆਵੈ ॥ ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਕੋ ਪਾਵੈ ॥

ਰਾਗ ਕਨੜੋ

ਜਗ ਮੈਂ ਬੈਦ ਬੈਦ ਮਾਨੀਜੈ ॥

ਇਨਮੈਂ ਔਰ ਵੌਖਦ ਕਛੂ ਔਰੇ ॥ ਕਹੋ ਕਵਨ ਪਰਿ ਕੀਜੈ ॥ ਟੇਕ ॥

ਭੋਜਨ ਵਯਾਧਿ ਅਸਾਧਿ ਅਖਲ ਅਤਿ ॥ ਪਰਮ ਪੈਧਨ ਕਹੀਜੈ ॥

ਪੜੇ ਗੁਨੇ ਕਛੂ ਸਮੁਝਿ ਨ ਪਰਈ ॥ ਅਨਭੈ ਪਦ ਨ ਲਹੀਜੈ ॥ ੧ ॥

ਚਖ ਬਿਹੂਨ ਕਰਤਾਰਿ ਚਲਤ ਹੈ ॥ ਤਿਨਹੂ ਅਸ ਭੁਜ ਦੀਜੈ ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਬਿਬੇਕ ਤਤਾਂ ਬਿਨੁ ॥ ਸਬ ਮਿਲ ਨਰਕ ਪਰੀਜੈ ॥ 2 ॥

ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ

ਮਾਧਾ ਮੋਹਿਲਾ ਕਾਨਹਾ ॥ ਮੈ ਜਨ ਸੇਵਕ ਤੇਰਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਸੰਸਾਰ ਪਰਪੰਚ ਮੈ ਬਿਆਕੁਲ ਪਰਮਾਨੰਦਾ ॥

ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਅਨਾਥ ਨਾਥ ਗੋਬਿੰਦਾ ॥ ੧ ॥

ਰੈਦਾਸ ਦਾਸ ਬਿਨਵੈ ਕਰ ਜੋਰੀ ॥ ਅਬਿਰਤਾ ਨਾਥ ਕਵਨ ਗਤਿ ਮੋਰੀ ॥

ਰਾਗ ਕੈਨਰੋ

ਚਲਿ ਚਲਿ ਮਨ ਹਰ ਚਟਸਾਲ ਪੜਾਵੈ ॥ ਟੇਕ ॥

ਗੁਰੂ ਕੀ ਸਾਟੀ ਗਿਆਨ ਕਾ ਅਖਯਰ ॥ ਬਿਸਰੈ ਤੌ ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਲਾਗਊਂ ॥ ੧ ॥

ਪ੍ਰੇਮ ਪਟੀ ਸੁਰਤਿ ਲੇਖਨਿ ਕਰਹੂੰ ॥ ਰਰਾ ਮਮਾ ਲਿਖਿ ਆਂਕ ਦਿਖਾਊਂ ॥

ਇਹ (ਬਿਧਿ) ਮੁਕਤਿ ਭਏ ਸਨਕਾਦਿਕ ॥ ਰਿਦੈ ਬਿਦਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ ਦਿਖਾਊਂ ॥ 2 ॥

ਕਾਗਦ ਮਤਿ ਮਸਿ ਕਰਿ ਨਿਰਮਲ ॥ ਬਿਨ ਰਸਨਾ ਨਿਸਦਿਨੁ ਗੁਨ ਗਾਊਂ ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਰਾਮ ਜਪਿ ਭਾਈ ॥ ਸੰਤ ਸਾਖਿ ਦੇ ਬਹੁਰਿ ਆਊਂ ॥

ਰਾਗ ਕੇਦਾਰਾ

ਭਜਿ ਮਨ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸੰਭਾਰ ॥

ਅੰਤ ਕਛੂ ਨਹੀ ਸੰਗ ਤੇਰੇ ॥ ਜਾਹੁਗੇ ਕਰ ਝਾਰਿ ॥ ਟੇਕ ॥

ਦੇਖੀਹੁ ਈਹਾਂ ਕੌਣ ਤੇਰੋ ॥ ਜੀਵ ਮਾਂਹਿ ਬਿਚਾਰ ॥

ਤੋਰਿ ਤੋਗ ਸਬ ਦੂਰਿ ਕਰੈ ਗੋ ॥ ਦੇਹਿਗੈ ਤਨ ਜਾਰਿ ॥ ੧ ॥

ਪਾਂਡ ਪਰ ਸੂਵਨੂ ਨ ਸੁਣਿਯੈ ॥ ਸਗੋ ਸੁਤ ਅਰ ਨਾਰਿ ॥

ਪ੍ਰਾਨ ਗਏ 'ਕਹੋ ਕੌਨ ਤੇਰੋ' ॥ ਦੇਖੋ ਸੋਚਿ ਬੀਚਾਰਿ ॥

ਬਹੁਰਿ ਪੈਹਿ ਕਲਿ ਕਾਲ ਮਾਂਹੀ ॥ ਜੀਤਿ ਭਾਵੈ ਹਾਰਿ ॥ 2 ॥

ਯਹ ਮਾਯਾ ਸਭ ਬੋਬਰੀ ॥ ਭਗਤ ਕੋ ਪ੍ਰਤਿਪਾਰਿ ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਬਚਨ ਗੁਰ ਕੇ ॥ ਹਿਯੇ ਥੇ ਨਾ ਬਿਸਾਰਿ ॥

ਰਾਗ ਕੇਦਾਰਾ

ਹਰਿ ਕੋ ਟਾਂਡੋ ਲਾਦਯੋ ਜਾਇ ਰੇ ॥ ਮੈਂ ਬਣਿਜਾਰੋ ਰਾਮ ਕੋ ॥ ਟੇਕ ॥

ਰਾਮ ਨਾਮ ਧਨ ਪਾਇਯੋ ਤਾ ਤੇ ਸਹਿਜ ਕਰੂੰ ਬਯੋਹਾਰ ਰੇ ॥

ਔਘਟ ਘਾਟ ਘਣਾ ਘਣਾ ॥ ਨਿਰਗੁਣ ਬੈਲ ਹਮਾਰ ॥

ਰਾਮ ਨਾਮ ਹਮ ਲਾਦਿਯਾ ॥ ਤਾ ਤੇ ਬਿਖ ਲਾਦੋ ਸੰਸਾਰ ਰੇ ॥ ੧ ॥

ਅੰਨਤਹ ਧਰਤੀ ਧਨ ਧਰਯੋ ਰੇ ॥ ਅਨੰਤਹੀ ਢੂੰਢਣ ਜਾਇ ਰੇ ॥

ਅਨੰਤ ਕੋ ਧਰਯੋ ਨ ਪਾਇਯੇ ॥ ਤਾ ਥੈ ਚਾਲਯੋ ਮੂਲ ਗੰਵਾਇ ਰੇ ॥ 2 ॥

ਰੈਣ ਗੰਵਾਈ ਸੋਇ ਕਰਿ ॥ ਦਿਵਸ ਗੰਵਾਯਾ ਖਾਇ ॥

ਹੀਰਾ ਸਹ ਤਨ ਪਾਇ ਕਰ ਕੌੜੀ ਕੇ ਬਦਲੇ ਜਾਇ ਰੇ ॥

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਪੂੰਜੀ ਭਈ ਰੇ ॥ ਬਸਤੂ ਲਈ ਨਿਰਮੋਲ ਰੇ ॥

ਸਹਜ ਬਲਦਿਆ ਲਾਦਿ ਕਰਿ ॥ ਚਹੂੰਦਿਸਿ ਟਾਂਡੋ ਮੇਲ ਰੇ ॥ 4 ॥

ਜੈਸਾ ਰੰਗ ਪਤੰਗ ਕਾ ਰੇ ॥ ਤੈਸਾ ਯਹ ਸੰਸਾਰ ॥

ਰਮਇਯਾ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਕਾ ॥ ਤਾ ਥੇ ਭਣਿ ਰੈਦਾਸ ਚਮਾਰ ਰੇ ॥

ਅਨੁਲਗ 'ਅ'

ਅਨੰਦ - ਬੇਨਤੀ (ਚੌਪਈ)

ਪ੍ਰਿਥਮਹਿ ਸਿਮਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਭਗਤਾਰ ", ਜਿਹ ਕ੍ਰਿਪਾ ਜਿਹ ਉਤਰਹਿ ਪਾਰ ।
ਪੂਰਣ ਪੁਰਖ ਸਦਾ ਸੁਖ ਰਾਸੀ, ਅਮਲ ਅਚਲ ਨਿਤ ਜੋਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ ॥ 1 ॥
ਕਲਿਮਲ ਹਰਣ ਸੁਖਦਾਈ ਸਮ ਜੋਇ, ਸਗਲ ਜਿਨ੍ਹ ਮਨਬਾਂਛਤ ਦੇਇ ।
ਰਾਮ ਨਾਮ ' ਮੁਕਤ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਕਹਿਏ ਅਨੰਦ ਨ੍ਰਿਪਤ ਬਿਚਾਰੀ ॥ 2 ॥
ਸੰਤ ਸਮਾਜ ਅਤਿਹਿ ਸੁਖਕਾਰੀ ਨਾਮ ਰਸਕੀ ਹਰਖ ਜਿਤ ਲਾਗੀ ।
ਸਕਲ ਸਾਧੂ ਸਮ ਤਿਹ ਜਗ ਪੇਖਾ, ਜਿਹ ਕ੍ਰਿਪਾ ਜਗ ਤਾਰਹਿ ਜੋਗ ॥ 3 ॥
ਗੁਰੂ ਜੋਗੀ ਦੀਨੋ ਅਨੰਦ ਜਬ ਮੁਕੀ, ਰਹੇਉ ਅਚੇਤ ਸਮੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁਧੀ ।
ਅਨੰਦ ਨਿਰੰਜਨ ਪ੍ਰਭੁ ਚਰਨਨ ਪਾਸ, ਸੋਊ ਰੂਪ ਪਰਮ ਨਹੀਂ ਦੂਜਾ ॥ 4 ॥
ਅਨੰਦ ਤਰਵਰ ਇਹ ਗੁਰ ਜਾਨਹੁ, ਚੰਚਲ ਬਿਸ੍ਰਾਮ ਰਾਮ ਪਹਿਚਾਨਹੁ ।
ਅਨੰਦ ਰੂਪ ਜਗ ਰਚਿਓ ਸੁਆਮੀ, ਚਰਨਨ ਤੂੰ ਜਿਹੁ ਮੁਕੀ ਰਹਿ ਜਾਵੀ ॥ 5 ॥
ਤੇਰੀ ਮਹਿਮਾ ਗੁਰੂ ਨ੍ਰਿਪਤਿ ਪਿਆਰਾ, ਜਉ ਰਹਿ ਜੋਰਹਿ ਕਰਤ ਨਿਹਾਰਾ ।
ਉਪਜਤ ਅਨੰਦ ਸੰਤਨ ਸਹਿ ਸੰਗਾ, ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਭੁ ਰਸ ਪ੍ਰੀਤਾ ॥ 6 ॥
ਨਹਿ ਅਭਿਮਾਨ ਰਹਿਓ ਜਿਹ ਭਾਵੈ, ਚਰਨ ਕਮਲ ਜਿਸ ਰਹਿ ਰਹਿ ਜਾਵੈ ।
ਜਿਸ ਮਨ ਅਨੰਦੁ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸੀ, ਨਾ ਮੁਕਤਾ ਨਾ ਜੋਰੈ ਜਾਵੀ ॥ 7 ॥
ਅਨੰਦ ਜਾਹਿ ਕਿਧੁ ਨਿਕਾਸਦੀ, ਕਲਿਮਲ ਨਾਸਦੀ ਜਿਹ ਕੁੰਜਿ ਪਾਈ ।
ਪਰਮ ਸੁਖਧਾਮ ਪ੍ਰੇਮ ਅਧਿਕਾਈ, ਅਨੰਦ ਮੁਕ- ਕਹੂ ਕਹਤ ਨਾ ਜਾਈ ॥ 8 ॥
ਏਕਿਹ ਏਕਿਹ ਭੇਦਿਹ ਤਾਪਾ, ਅਤਿ ਅਨੰਦ ਰਹੇਉ ਜਗ ਬਾਪਾ ।
ਪ੍ਰਭੁ ਚਰਨਾਂ ਚਿਤ ਜਿਹੋਈ ਨਾ ਤੇ ਲਹੂੰ, ਰਹਦੀ ਅਨੰਦੁ ਜਿਹਦੀ ਮਧਿ ਸਹੂ ਲਹੂੰ ॥ 9 ॥
ਜਿਨ ਅਰਾਮਨੁ ਸੰਪਤਿ ਬਹੁ ਜੋਰੀ, ਅੰਤ ਸਮੈ ਸੰਗ ਜਾਇ ਨਾ ਕਉਰੀ ।
ਅਨੰਦ ਦੇਤ ਨਾਮ ਦਾਨੁ ਪਾਵੀ, ਜੋਗਨੀ ਤੀਨਿ ਗੁਨ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਜਾਵੀ ॥ 10 ॥
ਰਚਿਓ ਰੰਗਰ ਭਗਤਿ ਜਿਸੁ ਪਾਪੀ, ਕਹਿਓ ਸੁਜਸੁ ਪਰਮ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ।
ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਤਾਪ ਤਰੇ ਸਭ ਸੰਗਾ, ਸਾਧਨਤ ਪ੍ਰੇਮ ਪਦਾਰਥ ਅਜੀਤਾ ॥ 11 ॥
ਸੁਖਰਨ ਦੇਤ ਦੁਖਹਰਨ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ, ਪਰਮ ਪਰਮ ਸੁਖਿਆਲ ਸੁਆਲੂ ।
ਅਨੰਦ ਜੋਤਿ ਜਗ ਮਹਿ ਪਰਗਾਸੀ, ਸੰਤਨ ਦੇਤ ਸਰਬ ਸੁਖਰਾਸੀ ॥ 12 ॥

ਸੁਰਤ ਨਿਰਤ ਅਕਾਸ ਪਤਾਲਾ, ਤੁਰਮ ਮਨ ਨਰਸਿੰਘ ਨਾਲਾ ।
ਬਿਸਨੁ ਬਿਰੰਚਿ ਰਾਮ ਤਨਵਾਲਾ, ਅਨੰਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਭੂ ਜਗ ਜਾਲਾ ।13॥
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਜਗਮ ਜਲ ਨਰਕਾਮੀ, ਜੇਹੀ ਜਹੀ ਬਿਰਤਿ ਨੁਰਾਮੀ ।
ਸਭ ਅਨੰਤ ਕਹਿ ਰੂਪ ਅਨੇਕਾ, ਸਾਚਹਿ ਸੁਰੂਪ ਸੁਰਅੰਗ ਏਕਾ ॥ 14 ॥
ਊਂਚੇ ਅਗਤ ਬਿਸੁਧ ਜਬ ਦੇਖਾ, ਜੀਵ ਜੋਨਿ ਮਹਿ ਕਰਮਹਿ ਅਨੇਕਾ ।
ਤਾਮ ਚਉਂ ਦੀਸ ਨ ਦਿਖ ਰੂਪ ਨੀਰਾ, ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ ਕਰੇ ਨ ਦਿਖ ਰੂਪ ਏਕਾ । 15 ॥
ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਮਨ ਰਚਹਿ ਅਨੇਕਾ, ਸੰਕਟ ਉਪਜਤ ਦੇਹ ਦੇ ਦੇਹਾ ।
ਨਵੀ ਸਮੁੰਦ ਜਿਸ ਰੂਪਿ ਪਰਕਾਸਾ, ਏਕੁ ਬਿਬਿਧ ਜਗ ਜਗ ਦੇਵ ਪ੍ਰਕਾਸਾ ॥ 16 ॥
ਜਲ - ਥਲ ਜੀਵ ਜਨਮਹਿ ਜੇਤੇ, ਰਾਮ ਰੂਪ ਮਨਮਹਿ ਸਤ ਤੇਤੇ ।
ਅਨੰਤ ਰੂਪ ਬਿਆਪਕ ਜਗ ਮਾਹਿ, ਅਤਮ ਰਾਮ ਸਾਚਹਿ ਘਟ ਮਾਹਿ ॥ 17 ॥
ਘਟ ਘੋਟਾ ਅਤਿ ਅਗਮ ਕਹਾਣੀ, ਪਰਚਿਤ ਸਬਦਿ ਅਗਮ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿ ।
ਘਟ ਬਿੰਦਾ ਸਮ ਨਹੀਂ ਅਧਾਰੀ, ਕਹਿ ਰੈਦਾਸ ਮੁਕਤਿ ਸਭ ਕਾਹਿ ॥ 18 ॥
ਜਾਗਹਿ ਮੂੰਡ ਗਿਆਨੀ ਜਬ ਦੇਖਾ, ਕਹਿ ਨੇ ਮੁਕਤਿ ਰਾਮ ਸਨੇਹਾ ।
ਰਾਮ ਰਤਨ ਸੰਤਨ ਕਹਿ ਸੰਗਾ, ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ ਨਿਰਮਲ ਮਨ ਰੰਗਾ ॥ 19 ॥
ਅਨੰਤ ਜੁ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਭਗਤਿ ਉਪਜੈ, ਅਨੰਤਹਿ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸੁ ।
ਕਹਿ ਰੈਦਾਸ ਗੁਰੂ ਅਨੰਤ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਅਨੰਤ ਬਿਲਾਸੁ ॥ 20 ॥

ਅਨੁਲਗ 'ੲ'

ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ

ਰਾਗ ਘਮਾਰੀ (੧)

ਨਗਰ ਬਸੈ ਮੁਲਤਾਨ, ਉਹਾਂ ਹਿਰਨਾਕੁਸ ਰਾਜਾ।
ਤਹੈਂ ਜਨਮੇਂ ਕੁੰਵਰ ਪ੍ਰਹਲਾਦ, ਸਕਲ ਮੁਨਿਜਨ ਕੇ ਕਾਜਾ।
ਪੂਛੈ ਬਿਪ੍ਰ ਬੁਲਾਯ ਕੈ, ਕਹੁ ਕੁਟਲ ਰਾਜਕੁਮਾਰ।
ਹਰਿਜਨ ਓਤਰੇ ਸੁਭ ਲਗਨ ਮੇਂ, ਅਸੁਰ ਸੰਘਾਰਨਹਾਰ॥1॥

ਸਾਤ ਬਰਿਸ ਭਯੇ ਕੁੰਵਰ, ਹਸਤ ਚਟਸਾਰ ਪਠਾਏ।
ਉਚਰੰਤ ਰੰਰੰਕਾਰ ਮਗਨ ਹਵੈ, ਸਭ ਬਾਲਨ ਤੇ ਨਯਾਰੇ।
ਨਾਮ ਲੇਤ ਪਰਚੇ ਭਯੋ, ਮਨ ਉਪਜਯੋ ਵਿਸਵਾਸ
ਸਕਲ ਚਟਸਾਰ ਅਨੰਦ ਭੈ, ਹਰਿਨਾਕੁਸ ਭਯੋ ਉਦਾਸ॥2॥

"ਕਹੋ ਜੀ ਰੇ ਪ੍ਰਹਲਾਦ। ਕਹਾਂ ਗੁਨ ਤੂੰ ਏਹ ਪੜ੍ਹਤੋ ਹੈ?"
ਹੌਂ ਪੜ੍ਹਯੋ ਰਾਮ ਕੋ ਨਾਮ, ਆਨ ਹਿਰਦੇ ਨਹਿੰ ਆਨੋ।
ਅਛਰ ਹੂੰ ਕਛੂ ਨ ਜਾਨੋ, ਰਾਮ ਨਾਮ ਹਿਰਦੈ ਨਹੀਂ ਜਾਤੋ।
"ਅਵਰਹਿ ਕੋਊ ਨਹਿ ਮਾਨੈ, ਕਹਾਂ ਪਠਾਯੋ ਰੇ ਬਾਵਰੇ?"

ਅਛਰ ਸਕਲ ਜੰਜਾਲ, ਸੰਸਾਰ ਜਾਮਨ ਮੇਂਹ।
ਮਿਥਯਾ ਸਭ ਸੰਸਾਰ, ਮੋਹਿ ਕੌਨ ਉਤਾਰੇ ਪਾਰ।
ਇਹੇ ਗੁਨ ਹੌਂ ਪੜ੍ਹਿ ॥3।

ਮੂਰਤਿ ਭੋਰਿ ਅਨੂਪ ਦੇਹਿ, ਮਾਤਾ ਮੁਖ ਜੋਵੈ।
ਦੇਹਿ ਕਰਮ ਕੇ ਜੋਰ, ਆਜ ਪ੍ਰਹਲਾਦਹਿੰ ਰੋਵੈ।
ਹਾਥ ਜੋਰਿ ਬਿਨਤਿ ਕਰੈ, ਸੁਨ ਮੇਰੇ ਬਾਲ ਕੁਮਾਰ।
ਏਕ ਘਰੀ ਹਰਿ ਛਾਡਿ ਦੇ, ਉਬਰੇ ਆ ਕੀ ਬਾਰ।
ਕਹਾਂ ਗੁਨ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਯਾਂ?॥4॥

ਮਾਤਾ ਮੇਰੀ ਲਾਗਿ ਪ੍ਰੀਤਿ, ਅਬ ਤੋਰਿ ਨਹਿੰ ਟੂਟੈ।
ਅਨਤਰ ਰਹੀ ਸਮਾਇ, ਅਨਤਰ ਹੀ ਖੇਤ ਨ ਛੂਟੈ।
ਮਾਲੀ ਸੀਂਚੈ ਰੋਵੜਾ, ਛਿਨਿ ਸੀਂਚਿ ਕੁਮਿਹਲਾਹਿੰ।
ਮੇਰ ਘਰਿ ਹੀਰਾ ਲਾਗਿ ਹੂੰ, ਤਰਖਿ ਤਰਖਿ ਮਰਿਜਾਂਹਿ।

ਇਹੈ ਕੁਲ ਹੈਂ ਪਢ੍ਯੋ॥5॥

ਸੁਨਿ ਰਾਜਾ ਪਰਜਰੋ, ਰੋਸ ਮਨ ਮੈਹ ਅਤਿ ਕੀਨੋ।
ਹਮਰੋ ਵੈਰੀ ਰਾਮ, ਸੋਇ ਤੈਂ ਚਿਤ ਧਰਿ ਲੀਨੋ।
ਏਹਿ ਪਢਿਓ ਤੂੰ ਆਜਿ ਹੈ, ਲਰਿਹੈ ਹਮਰੇ ਸੰਗਿ।
ਟੂਕ ਟੂਕ ਕਰਿ ਡਾਰਿਹੌਂ, ਜੋ ਰਾਮ ਸੁਨਾਵੈ ਇਹਿ ਠਾਂਇ।

ਕਹਾ ਕੁਲ ਤੂ ਪਢ੍ਯੋ?॥6॥

ਜੋ ਬਰਜੈ ਸੋ ਬਾਰ, ਕਹਿਯੋ ਤੇਰੀ ਨਹਿੰ ਮਾਨੋ।
ਛਾਂਡਿ ਸਕੌਂ ਰਾ ਸਰਨ, ਜੀਯ ਕੇ ਲੋਭਹਿ ਨ ਜਾਨੋ।
ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰਬਤ੍ਰ ਬਿਆਪੇ, ਜਾਕੀ ਦੇਹੁ ਬਿਸਤਾਰ।
ਜਾਕੇ ਰਾਮ ਸਹਾਇ ਹੈਂ, ਤਾਹਿ ਸਕੈ ਕੋ ਮਾਰ।

ਇਹੈ ਕੁਲ ਹੈ ਪਢ੍ਯੋ ॥7॥

ਬੋਲਹੀ ਸਭਾ ਬੁਲਾਇ, ਕਹੁ ਇਕ ਮਤੁ ਵਿਚਾਰੈ।
ਲੈ ਦੇਉ ਪਰਤੀਤਿ, ਜਾਹਿ ਗਿਰਵਰ ਤੈਂ ਡਾਰੈ।
ਸਕਲ ਸਾਂਥ ਮਿਲਿ ਲੈ ਚਲੇ, ਦੀਨੋ ਸੈਲ ਚੜ੍ਹਾਈ।
ਪੰਛੀ ਹੂੰ ਕੀ ਗਤਿ ਨਹਿ, ਤਹੈਂ ਤੇ ਦਿਯੋ ਢਰਕਾਈ ।

ਕਹਾ ਕੁਲ ਤੂੰ ਪਢ੍ਯੋ? ॥8॥

ਤਬ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਅਧੀਨ ਦੀਨ ਹਵੈ, ਦਰਸਨਿ ਆਈ।

ਮਸਿਤਕ ਚਰਣ ਛਿਵਾਇ ਲਿਯੋ, ਹਿਰਦੈ ਸੋਂ ਲਾਈ।

ਕਹਾ ਭਕਤ ਕੋ ਤ੍ਰਾਸਿਯੇ, ਜਿਹ ਆਦਿ ਅਨਤ ਨਹੀਂ ਔਰ।

ਅਬ ਕੀ ਸੇਵਾ ਚੂਕਿ ਹੌਂ, ਮੋਹਿ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਨਹਿੰ ਠੌਰ।

ਕਹਾ ਕੁਲ ਤੈਂ ਪਢ੍ਯੋ ॥9॥

ਅਸੁਰ ਭਯੋ ਮਤਿ ਹੀਨ, ਜਾਯ ਲੈ ਪਾਵਕ ਦਿਨੋ।

ਅਗਨਿ ਜ੍ਵਾਲਾ ਪਰਜਰੀ, ਤਹਾਂ ਆਸਨ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ [illegible] ਕੀਨੋ।

ਸਕਲ ਦੇਵ ਰਚਛ੍ਯਾ ਕਰੈਂ, ਤਹੰ ਪਾਵਕ ਨਿਕਟ ਨ ਆਈ।

ਖੇਲ੍ਹੀ ਸੀਤ ਸਮੁੰਦ ਮੈਂਹ, ਜਨੋ ਮੀਨ ਮਕਰ ਮੈਂਹ ਨਹਾਈ।

ਕਹਾ ਕੁਲ ਤੈਂ ਪਢ੍ਯੋ ? ॥10॥

ਨ ਜਾਨੋ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਕਹਾ ਕਛੂ ਚੇਟਕ ਕੀਨੋ।

ਨ ਜਾਣੈਂ ਕਛੁ ਜੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ, ਨਟ ਨਾਟਿਕ ਲੀਨੋ।

ਅਸੁਰ ਭਯੋ ਅਤਿ ਅੰਧ, ਜਾਯ ਲੈ ਕੁਧਰ ਦੀਨੋ।

ਕਹਾ ਭਕਤਨ ਕੋ ਤ੍ਰਾਸ ਹੈ, ਧ੍ਰੁਵ ਨਾਰਦ ਸੇ ਸਾਥਿ।

ਜਾਕੇ ਰਾਮ ਸਹਾਈ ਹੈਂ, ਤਾਹਿ ਕੋ ਸਕੈ ਨਾਥਿ।

ਇਹੈ ਕੁਲ ਹੌਂ ਪਢ੍ਯੋ ॥11॥

ਹਰਸਿਤ ਹਵੈ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਜਬੈ, ਮੰਦਰ ਮੈਂਹ ਆਯੇ।

ਖੇਲਤ ਖੇਲਤ ਅਸੁਰ, ਉਹਾਂ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਸਤਾਯੇ।

"ਜੋ ਤੋਹਿ ਰਾਖੈ ਸੋ ਕਹਾਂ, ਹੌਂ ਤੁਹਿ ਛਾਡੋ ਤਾਹ"।

ਕੋਮਲ ਬਚਨ ਕੁੰਅਰ ਤਬ ਬੋਲਯੋ, ਹੌਂ ਪਤ ਖੰਭਹ ਮਾਂਹ।

ਇਹੈ ਕੁਲ ਹੌਂ ਪਢ੍ਯੋ ॥12॥

ਕਰ ਗਹਿ ਲੀਨੋ ਖੜਗ, ਕੋਪਿ ਸਨਮੁਖ ਹਵੈ ਠਾਢ੍ਹੋ।
ਦੁਸਮਨ ਕਰਤ ਚਟਪਟੀ, ਕਹਾਂ ਤੁਹਿ ਰਾਮ ਹੈ ਠਾਢ੍ਹੋ।
ਬਾਰ ਬਾਰ ਤੈ ਸੋ ਕਹੂੰ, ਇਹੈ ਅੰਦੇਸੋ ਮੋਹਿ।
ਜੋ ਥੰਭਹ ਮੈਂਹ ਰਾਮ ਹੈ, ਤੋ ਕਹੂੰ ਨ ਬੁਲਾਵਹਿ ਤੋਹਿ।

ਕਹਾ ਕੁਲ ਤੂ ਪਛੁਯੋ ॥13॥

ਏਤੋ ਗਰਬ ਨਹ ਬੋਲ, ਰਾਮ ਹੈਂ ਗਰਬ ਪ੍ਰਹਾਰੀ।
ਤੁਝ ਸੇ ਬਲਿ ਹਿਰਣਾਖਿਹ । ਆਦਿ ਬਾਰਾਹ ਸੰਹਾਰੀ।
ਸਬ ਦੇਵਨ ਕੋ ਦੇਵ ਹੈ, ਸਬ ਈਸਨ ਕੋ ਈਸ।
ਮੋ ਮੈਂ, ਤੋ ਮੈਂ, ਖੜਗ, ਥੰਭ ਮੈਂਹ, ਪੂਰਿ ਰਹਿਯੋ ਜਗਦੀਸ।

ਇਹੈ ਕੁਲ ਹੌ ਪਛੁਯੋ ॥14॥

ਨਿਸ ਬਾਸਰਿ ਨਹਿੰ ਮਰੈ, ਬਾਣ ਖੜਗ ਨਹਿੰ ਭੇਦੈ।
ਜਲ ਪਾਲਾ ਨਹਿੰ ਮਰੈ, ਜੁਧ ਕੋਊ ਜਿੰਦ ਨ ਛੇਦੈ।
ਛਾਯਾ ਮਾਯਾ ਨਹਿੰ ਮਰੈ, ਕਿਹਿ ਵਿਧਿ ਆਵੈ ਹਾਥ।
ਮਤਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕੀ ਕਹਾ ਕਹੋ ਹੈ, ਸੋਚਤ ਤ੍ਰਿਭਵਨ ਨਾਥ।

ਇਹੈ ਕੁਲ ਹੌ ਪਛੁਯੋ ॥15॥

ਨਰਸਿੰਹ ਉਠੇ ਪਾਨ ਜਬ, ਗਰਬ ਸਬਹਿੰ ਮਿਟਿ ਜਾਈ।
ਘਟਿ ਘਟਿ ਰਹੇ ਸਮਾਇ, ਠੌਰ ਇਨ ਉਨ ਨਹੀਂ ਕਾਈ।
ਉਹ ਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਮਹਿ, ਕਹਾਂ ਦਤਾਂਓ ਦੂਰਿ।
ਤ੍ਰਿਲ ਧਰਿਵੈ ਕੂੰ ਠੌਰ ਨਹਿੰ, ਰਹਿਯੋ ਸਕਲ ਜਗ ਪੂਰਿ।

ਇਹੈ ਕੁਲ ਹੌ ਪਛੁਯੋ ॥16॥

ਅਸਤ ਭਯੋ ਹੈ ਭਾਨ, ਉਦੈ ਰਜਨੀਕਰ ਕੀਨੋ।

ਅਧਰ ਧਾਮ ਕੀ ਛਾਂਹ, ਜੈਸ ਅਸਥਲ ਧਰਿ ਲੀਨੋ।

ਨਖ ਸੋਂ ਉਦਰ ਵਿਦਾਰਿਓ, ਤਿਲਕ ਦਿਯੋ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦਿ।

ਸਪਤ ਦੀਪ ਨਵ ਖੰਡ ਮੈਂਹ, ਭਇ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਮਿ ਰਾਜਿ।

ਕਹਾ ਕੁਨ ਤੂ ਪਛੂੈ ॥17॥

ਜਹੰ ਜਹੰ ਭੀਰ ਪਰਿ ਜਨ ਮੈਂਹ, ਭਗਤਨ ਕੇ ਕਾਜ ਸੰਵਾਰੇ।

ਹਮ ਸੇ ਅਧਮ ਉਧਾਰਿ ਲੀਯੇ, ਨਰਕ ਤੈਂ ਨਿਕਾਰੇ।

ਸੁਰ ਨਰ ਮੁਨਿ ਸੇਵਤ ਰਹੈਂ, ਸਾਹਿਬ ਚਰਣ ਨਿਵਾਸ।

ਮਨਸਾ ਵਾਚਾ ਕਰਮਣਾ, ਇਹੁ ਗਾਵੈ ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ।

ਇਹੈ ਕੁਨ ਹੈ ਪਛੂੈ ॥18॥

***

ਅਨੁਲਗ 'ਸ'

ਰਵਿਦਾਸ- ਕਬੀਰ ਗੋਸਟੀ

ਗ੍ਰੰਥ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕੇ

ਅਨੰਤਦਾਸ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕਹਿਤੇ ਹੈਂ ਕਿ-

ਕਬੀਰ ਕੇ ਮਨ ਨਿਰਗੁਨ ਰਾਚਾ, ਅਵਰੁ ਮਤਾ ਸਬ ਦੀਸੈ ਕਾਚਾ।
ਇਤਨੀ ਸੁਨੀ ਰਵਿਦਾਸ ਰਿਸਾਨਾ, ਨ੍ਰਗੁਨ ਸ੍ਰਗੁਨ ਏਕ ਕਰਿ ਜਾਨਾ॥
ਸ੍ਰਗੁਨ ਥਾਪਿ ਸੈਨਿ ਰੈਦਾਸਾ, ਕਬੀਰ ਕੇ ਮਨ ਨ੍ਰਿਗੁਨ ਆਸਾ।
ਪਹਰ ਏਕ ਲਗ ਕਥੀਯੇ ਗਯਾਨੂੰ, ਟੀਕੇ ਭਯੋ ਕਬੀਰ ਕੇ ਧਿਯਾਨੂੰ॥
ਨਿਰਗੁਣ ਕਥਤ ਭਯੋ ਮਨ ਧੀਰੁ, ਗੁਰੁ, ਗੁ ਸਮਾਨਿ ਕਰਿ ਥਪੇ ਕਬੀਰੁ।
ਕਰਿ ਬੰਦਨਾ ਸੈਨਿ ਰੈਦਾਸ, ਪਹੁੰਚੇ ਅਪਨੇ ਮੰਦਰ ਪਾਸ॥
ਨਿਗੁਨ ਸ੍ਰਗੁਨ ਯੇਕ ਬਮੇਕਾ, ਜਿਨਿ ਕਰੈ ਤੇ ਅਪਨੇ ਟੇਕਾ।
ਨਿਰਗੁਨ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਾਲੇ ਚਾਲੇ, ਸ੍ਰਗੁਨ ਗੁਨਿ ਭਗਤਨਿ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲੇ॥
ਸ੍ਰਗੁਨ ਕਹੀਯੇ ਮਾਸ਼ ਨ ਕਾਈ, ਨ੍ਰਿਗੁਨ ਤੱਤ ਭੀ ਲਿਯੇ ਧੀਲਾਈ॥

ਮਾਧੋ, (ਸਾਧੋ) ਨ੍ਰਗੁਣ ਮ ਨਹਿ ਹਿਤ ਮੇਰਾ, ਹੌ ਕਇਸੇ ਦਰਸਨ ਪਾਊਂ ਤੇਰਾ॥1॥

ਕਬੀਰ ਜੀ ਕਹੈ- ਬ੍ਰਹਮ-ਗਯਾਨ ਵਿਨ ਭਜਨ ਕੀਰਤਨ, ਕਬੌ ਸੁਧ ਨ ਹੋਈ।
ਯੇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਸਕਲ ਘਟ ਭੀਤਰਿ, ਅਵਰੁ ਨ ਦੂਜਾ ਕੋਈ॥1॥

ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ- ਯੇਕ ਯੇਕ ਕਹਾ ਕਹੋ ਸਵਾਮੀ, ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਕੀਰਤੀ ਕਿਤ ਜਾਈ।
ਤਾ ਪ੍ਰਕੀਰਤਿ ਤੂੰ ਨ੍ਰਿਗੁਨ ਕਹਤ ਹੌ, ਸਾਧੋ ਸਦਾ ਬਤਾਈ॥3॥

ਕਬੀਰਜੀ ਕਹੈ-ਜੇਤਾ ਗੁਨ ਤੇਤੀ ਧਾਤ, ਜਦਿ ਪ੍ਰਕੀਰਤਿ ਤਦਿ ਪਾਨੀ।
ਉਤਪਤਿ ਪ੍ਰਲੈ ਕੋਣ ਕਰਤ ਹੈ, ਕਾ ਮੈਂ ਪ੍ਰਕੀਰਤਿ ਸਮਾਣੀ॥4॥

ਰੈਦਾਸਜੀ ਕਹੈ-ਸਵਾਮੀ। ਪ੍ਰਕੀਰਤਿ ਸਮਾਮੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਮੈਂ ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਆਯਾ।
ਗਵਾਲਨ ਸੰਗ ਗੋਪਿਨ ਸੰਗਾ, ਚਿਟਕੀ ਦੇਤ ਨਚਾਯਾ॥5॥

ਕਬੀਰਜੀ ਕਹੈ-ਸਾਧੋ। ਨਾ ਉ ਨਾਚੈ ਨਾ ਉ ਗਾਵੈ, ਨਾਉ ਤਾਲ ਬਜਾਵੈ।
ਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਸਕਲ ਥੈਂ ਨਿਆਰਾ, ਉਹਿ ਵਿਰਲਾ ਕੋਉ ਪਾਵੈ॥ 6॥

ਰੈਦਾਸਜੀ ਕਹੈ-ਸਵਾਮੀ। ਜੋ ਲੀਲਾ ਔਤਾਰ ਨ ਹੋਤਾ, ਜੀਵ ਕਹਾਂ ਨਿਸਤਰਤਾ।
ਅੰਧ ਧੁੰਧ ਕਛੂ ਖਬਰਿ ਨ ਹੋਤੀ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਰਕ ਸਬ ਪਰਤਾ॥7॥

ਕਬੀਰਜੀ ਕਹੈ- ਕਹਾਂ ਨਰਕ ਹੈ ਕਹਾਂ ਸਰਣ ਹੈ, ਚਲਤ ਕਹੂੰ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼੍ਯਾ।
ਜਾ ਦਿਨ ਹਮ ਪਯਾਣਾ ਦੀਨਾ, ਜਾਤ ਕਹੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਸ਼੍ਯਾ॥8॥

ਰੈਦਾਸਜੀ ਕਹੈ-ਸਵਾਮੀ। ਕੋ ਪਚਿ ਮਰੈ ਕੋਡ ਕੌ ਕਰੈ, ਕੋ ਹੁ ਕਰੈ ਪਸਾਰਾ।
ਬੜੀ ਠੂੰਠੀ (ਗੂੰਠੀ) ਹੈ ਰਾਮ ਸੁਜੀਨਾ, ਧਰਯਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਔਤਾਰਾ॥9॥

ਕਬੀਰਜੀ ਕਹੈ- ਸਾਧੋ। ਕੌਨੈ ਧਰਯਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਔਤਾਰਾ, ਕਿਨ ਔਤਾਰ ਧਰਾਯਾ।
ਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਸਕਲ ਥੈਂ ਨਯਾਰਾ, ਨਰਕ ਕੁੰਡਿ ਨਹੀਂ ਆਯਾ॥10॥

ਰੈਦਾਸਜੀ ਕਹੈ- ਸਵਾਮੀ ਨਾਤ੍ਰੈ ਦੇਖੈ ਕਦਮਬ ਕੀ ਛਾਯਾ, ਕਮਲ ਨੈਨ ਕਰ ਲੀਏ।
ਪੀਤ ਵਸਨ ਬ ਵੈਜੰਤੀ ਮਾਲਾ, ਮੋਰ ਮੁਕਟ ਸਿਰ ਦੀਏ॥[illegible]॥

ਕਬੀਰਜੀ ਕਹੈ- ਪਰਚਾ ਅਨੰਤ ਗਿਨੈ ਕੋ ਸਾਧੋ। ਜਿਨ ਜਿਨ ਜਿਹ ਉਨਮਾਨਾ।
ਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਗਟ ਅਰ ਨਯਾਰਾ, ਕੋਉ ਬਿਰਲੈ ਜਾਨਾ॥12॥

ਰੈਦਾਸਜੀ ਕਹੈ-ਸੁਣੋ ਹੇ ਸਵਾਮੀ, ਹੌਂ ਤੋ ਪਰਚਾ ਪਾਵਾ।
ਕੇਵਲ ਕਾਨਹਾਂ ਹਿਰਦੈ ਦੇਖ੍ਯਾ, ਚਾਰੋ ਵੇਦੋਂ ਗਾਵਾ॥13॥

ਕਬੀਰਜੀ ਕਹੈ- ਅੱਠ ਕਮਲ ਦਲ ਭੀਤਰਿ ਸਾਧੋ। ਕਹਾਂ ਜੁ ਮਨ ਪੰਛੀ ਪਤਿਆਈ।
ਤ੍ਰਿਕੁਟਿ ਸੰਗਮ ਜੋ ਉਨਮਾਨੇ, ਆਵਾਗਮਨ ਨਸਾਈ॥14॥

ਰੈਦਾਸਜੀ ਕਹੈ- ਤ੍ਰਿਕੁਟਿ ਸੰਗਮ ਰਹਤ ਦੇ ਸਮ ਸਵਾਮੀ। ਗਾਵਣ ਦੇ ਗੋਪਾਲਾ।
ਜਾਕੇ ਰੂਪ ਠਗੀ ਬ੍ਰਿਜ ਵਨਿਤਾ, ਮੋਹਨ ਨੰਦ ਕੂੰ ਲਾਲਾ॥15॥

ਕਬੀਰਜੀ ਕਹੈ- ਸਵਾਮੀ। ਕੌਣ ਨੰਦ ਹੈ ਕੌਣ ਜਸੋਦਾ, ਕੌਣ ਪੁਤ ਕਿਣ ਜਾਯਾ।
ਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਸਕਲ ਹੈ ਨਯਾਰਾ, ਜੋਨਿ ਸੰਕਟ ਨਹੀਂ ਆਯਾ॥16॥

ਰੈਦਾਸਜੀ ਕਹੈ- ਸਵਾਮੀ। ਚਹੁੰ ਦਿਸਿ ਨੰਦਲਾਲਾ, ਚਹੁੰ ਜੁਗਿ ਬੇਦਾਂ ਗਾਯਾ।
ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਪਾਪ ਪਰਗਟ ਭਯਾ, ਤਹਾਂ ਤਹਾਂ ਉਂ ਉਠੀ ਧਾਯਾ॥17॥

ਕਬੀਰਜੀ ਕਹੈ-ਸਾਧੋ। ਪਾਪ ਪੁੰਨਿ ਨਹੀਂ ਵਾਕੇ, ਨਹੀਂ ਬੇਦ ਨਹੀਂ ਵਾਣੀ।
ਰੂਪ ਰੇਖ ਕਛੁ ਨਹੀਂ ਵਾਕੇ, ਜੋਤਿਹਿ ਜੋਤ ਸਮਾਣੀ॥18॥

ਰੈਦਾਸਜੀ ਕਹੈ-ਸਵਾਮੀ। ਸੁਣੋ ਤੁਮ ਹੋ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਹਰਿ ਚਰਣਾ ਨਹੀਂ ਪਾਵੈ।
ਖੰਧ ਧੁੰਧ ਕਛੁ ਖਬਰਿ ਨ ਪਰਇ, ਮਿਥਯਾ ਜਨਮੁ ਗਮਾਵੈ॥19॥

ਕਬੀਰਜੀ ਕਹੈ-ਖੰਧ ਧੁੰਧ ਮੈਂ ਵਿਆਪਕ ਰਮਿਤਾ, ਤੁਮ ਕਾ ਪਟਲ ਨਸਾਵੈ।
ਬ੍ਰਹਮ ਗਯਾਨ ਬਿਨਾ ਹੀ ਸਾਧੋ। ਕੇਵਲਾ ਰਾਮ ਨ ਪਾਵੈ॥20॥

ਰੈਦਾਸਜੀ ਕਹੈ- ਰਮਿਤਾ ਰਾਮ ਸੋਇ ਹੈਸਵਾਮੀ। ਹਿਰਦੈ ਕਰੋ ਵਿਚਾਰਾ।
ਰਾਵਣ ਮਾਰਿ ਬਭੀਸ਼ਣ ਥਾਪਯਾ, ਧਰਯਾ ਰਾਮਚੰਦੁ ਔਤਾਰਾ॥21॥

ਕਬੀਰਜੀ ਕਹੈ-ਜੇ ਉ ਰਮਿਤਾ ਰਾਮ ਕਹਾਵੈ, ਤੌ ਮੂੜ ਪੀੜੇ ਕਿਉਂ ਡੋਲਯਾ।
ਨਾਗਜੇ ਬਾਣ ਲਸ਼ਮਣ ਭਾਈ, ਜੜੀ ਦਇ ਕਉਂ ਬੋਲਯਾ॥22॥

ਰੈਦਾਸਜੀ ਕਹੈ- ਭੋਲੀ ਬਾਤ ਕਹਤ ਹੋ ਸਵਾਮੀ। ਆਪਨ ਪਰਗਟ ਕੀਯਾ।
ਬਹੁਤ ਅਥਾਹ ਸਮੁੰਦੁ ਪਾਟਯੋ, ਯੋਂ ਲੰਕਾ ਗਢੁ ਲੀਯਾ॥23॥

ਕਬੀਰਜੀ ਕਹੈ- ਬਨ ਮੈਂ ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਸੈਨਯਾ ਜੋੜੀ, ਸਮੁੰਦੁ ਪਾਟਿ ਗਢੁ ਲੀਯਾ।
ਜੈ ਪਰਾਮ ਸਤਿ ਭੀ ਕਹਿਯੇ, ਤੀਨ ਚੁਟਲਾ ਹੀ ਲੀਯਾ॥24॥

ਰੈਦਾਸਜੀ ਕਹੈਂ ਸਕਤਿ ਕਹੈ-
ਸਿਧ ਬਾਹਣੀ ਬਾਤ ਕਹਤ ਹੈ, ਬੋਲੈ ਮਧੁਰੀ ਵਾਣੀ।
ਸਤਿ ਭਗਤਿ ਰੈਦਾਸ ਕਰਤ ਹੈ, ਕਬੀਰੈ ਭਗਤਿ ਨ ਜਾਣੀ॥25॥

ਕਬੀਰਜੀ ਕਹੈ- ਆਵੈ (ਆਠੈ) ਤਾ ਤੈ ਗਲਾ ਕਟਾਵੈ, ਘਰਿ ਘਰਿ ਖਾਤੀ ਭੇਲੈ।
ਜਾਹ ਜਾਹ ਚੰਡੀ ਘਰੇ ਤੈਂ, ਕੂੜਿ ਮਾਰਿ ਨਿਤ ਲੇਲੈ॥26॥

ਰੈਦਾਸਜੀ ਕਹੈ-- ਸਕਤਿ ਸਤਿ ਕਹਤ ਹੈ ਸਵਾਮੀ । ਸਤਿ ਕਾ ਸਬਦ ਪਿਛਾਨੂੰ।
ਤ੍ਰਿਗੁਨ ਸਗੁਨ ਮੈ ਕਹੀ ਕਹਿਯੇ, ਦੂਜੀ ਨ ਧਰਿਯੇ ਕਾਨੂੰ ॥27॥

ਕਬੀਰਜੀ ਕਹੈ- ਸਕਤਿ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧੇ ਸਾਧੋ, ਘਰਿ ਘਰਿ ਕੀਯਾ ਪਸਾਰਾ।
ਵਿਸੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਘੇਰੇ ਕਿਉਂ ਕਹਿਯੇ, ਦੀਸਤ ਹੈ ਤਤ ਨਯਾਰਾ॥28॥

ਰੈਦਾਸਜੀ ਕਹੈ-ਤਰ ਤਤ ਕਹਾ ਕਹੋ ਹੈ ਸਵਾਮੀ, ਦੂਜਾ ਨਾਂਹਿ ਕੋਈ।
ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸਨ ਕਰਤਾ ਕਹਿਯੇ, ਅਵਰੁ ਨ ਦੂਜਾ ਹੋਈ॥29॥

ਕਬੀਰਜੀ ਕਹੈ- ਕ੍ਰਿਸਨ ਉਪਜੇ ਬਿਨਸੇ ਸਾਧੋ, ਸੌ ਤੌ ਕਰਤਾ ਨਾਂਹੀ।
ਆਦਿ ਅੰਤਿ ਸੋ ਨਿਹਚਲ ਰਮਿਤਾ, ਸੋ ਮੇਰਾ ਮਨ ਮਾਹਿ॥30॥

ਰੈਦਾਸਜੀ ਕਹੈ- ਰਾਮਾਨੰਦ ਕੈ ਕ੍ਰਿਸਨ ਭਗਤਿ ਹੈ, ਤੁਮ ਤੌ ਔਰ ਬਤਾਯਾ।
ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਸੁਣੋ ਹੇ ਸਵਾਮੀ, ਤਤ ਕਹਾ ਕੈਂ ਨਯਾਰ॥31॥

ਕਬੀਰਜੀ ਕਹੈ- ਹਮ ਤੌ ਹੋਤੇ ਬਯਾਠਸਾਸਤਰੀ, ਗੋਰਖਨਾਥ ਚਲਿ ਆਯਾ।
ਸਵਾਮੀ ਮਿਲੇ ਸੁਧਾ ਰਸ ਬਰਿਸੇ, ਤਤ ਹੀ ਤਤ ਮਿਲਾਯਾ॥32॥

ਰੈਦਾਸਜੀ ਕਹੈ- ਸੋ ਤਤ ਸਵਾਮੀ ।ਕਹਿ ਸਮੁਝਾਵੈ, ਹੌ ਤੌ ਨਾਹਿ ਜਾਨਾਂ।
ਆਪਣੇ ਜਾਣਿ ਕਰੋ ਕ੍ਰਿਪਾ ਅਤਿ, ਮੈ ਨਿਹਚੈ ਕਰਿ ਮਾਨਾ॥3॥

ਕਬੀਰਜੀ ਕਹੈ- ਚੰਚਲ ਸੂੰ ਨਿਹਚਲ ਕਰਿ ਰਾਖੈ, ਅਰੁ ਮਨ ਉਨਮਨਿ [illegible] ਲਾਵੈ।
ਇੰਦ੍ਰੀ ਪਸਰੀ ਨਿਵਾਰੇ ਸਾਧੋ । ਤ ਨਿਹਚੈ ਕਰਿ ਪਾਵੈ॥34॥

ਰੈਦਾਸਜੀ ਕਹੈ- ਧਨੀ ਕਬੀਰ ਧਨੀ ਵੈ ਸਤਗੁਰ, ਜਿਨ ਪਰਮ ਤਤ ਲਖਾਵਾ।
ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਸੁਣੋ ਹੋ ਸਵਾਮੀ, ਪਏ ਤੁਮਹਰੀ ਆਸਾ॥35॥

ਕਬੀਰਜੀ ਕਹੈ- ਭਰਮ ਛਾਂਡਿ ਦੇ ਕਰਮ ਛਾਂਡਿ ਦੇ, ਚਰਿਤ ਛਾਂਡਿ ਦੇ ਭਾਈ।
ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਕੋ ਕਰੌ ਵਿਸ਼੍ਵਾਸਾ, ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਸਮਝਾਈ॥36॥

ਰੈਦਾਸਜੀ ਕਹੈ- ਸਵਾਮੀ। ਜੋ ਪ੍ਰਭੁ ਤੁਮ ਗਾਵੇ ਸੋ ਹੌਂ ਗਾਊਂ, ਤੁਮਹਾਰਾ ਗਿਆਨ ਵਿਚਾਰੂੰ।
ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਸੁਣੋ ਹੋ ਸਵਾਮੀ, ਭਰਮ ਤਜਾ ਸਭ [illegible]ੂੰ॥37॥

ਕਬੀਰਜੀ ਕਹੈ- ਬਹੁਤ ਬਮੇਕੀ ਸਾਧੂ ਤਮ ਹੋ, ਅਕਿਲਵੰਤ ਮਤਿਧੀਰ।
ਸਮੁਝਿ ਆਪਾ ਆਪੁ ਕੋ ਉਧਰੇ, ਯੋਂ ਕਹੈ ਦਾਸ ਕਬੀਰ॥38॥

ਰੈਦਾਸਜੀ ਕਹੈ- ਨਮੋ ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੋਹਿ ਨਮੋ, ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਕਬੀਰਾ।
ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰਿ, ਸਾਧ ਨਦੀ ਹਰਿ ਨੀਰਾ॥39॥

ਸਹਾਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਚੀ

(BIBLIOGRAPHY)

ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਹਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ - ਇਕ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ (ਅਣਛਪਿਆ)

ਅਟਾਰੀ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ), ਇਕ ਸਹਜ ਕੁਆਰੇ ਲੇਖੇ, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਾਹਿਤਿਆ ਕੇਂਦਰ, 1970

ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1964

ਆਨੰਦ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸਹਜ ਸਾਥੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਆਸਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਕੁਲਜਸ ਬੁਕ ਸਟੋਰ

ਅਹੂਜਾ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ - ਤਤ ਸੂਚਕ

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਬੀੜ ਬਾਰੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, 1972

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਸਟੀਕ

ਸੂਦ, ਚਰਨ [illegible] ਦਾਸ, ਸੰਪਾਦਕ : ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ, ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ, ਸੰਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, ਜਲੰਧਰ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1983

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸੂਰੀ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਸੰਤ [illegible] - ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ, 1969

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, 1955

ਕਹਿਲਾਂ, ਡਾ ਜਗਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ

ਧਨੋਆ, ਸੁਖਪਾਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਜਾਗ੍ਰਤੀ (ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਕ: ਜਨਵਰੀ, 1977), ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਚਰੰਜੀ ਚੰਦਰ, ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ

ਚੇਤਾ ਰਾਮ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਪ

ਚੀਮਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਦਿੱਲੀ, 1969

ਜੋਸ਼ੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾਦਕ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, 1972

ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼

ਧੀਰ, ਓਮ, ਸੰਪਾਦਕ, ਰਸ ਗੁਸਾਈਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਅਮਰਬਾਣੀ ਜੀ, ਆਸੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1977

ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤ੍ਰਣ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1971

ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਮੱਤ ਤੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਅਣਛਪਿਆ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, 1976

ਚੰਦਰ, ਕਰਿਆਮ ਸਿੰਘ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੋਤ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸਤਿ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸਪੁਰਾ

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਪਾਦਕ : ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1984 (ਅਣਛਪੀ)

ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਦਿੱਲੀ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1969

ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਦਾਨ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, 1966

ਜੈਨ, ਰਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਪਰਸ਼ੋਤਮ ਦਾਸ ਜੈਨ, ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ, ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ (ਪੰਜਾਬ), 25ਵੀਂ ਮਹਾਂਵੀਰ ਨਿਰਵਾਣ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸੰਯੋਜਕ ਸਮਿਤੀ, ਪੰਜਾਬ

ਜੈਪੁਰੀ ਬਾਣੀ, (ਸੰਨ 1636, ਬਿਕ੍ਰਮੀ 1693) ਵਾਲੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ, ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਸਿਖਿਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ

ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ: ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1971

ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1974

ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣੈ

ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, 1963

ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ , ਸੰਪਾਦਕ: ਪਰਖ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ (Vol. I & II) ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1980

ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ , ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ

ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ,ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਬਦ ਅਰਥ ਸਟੀਕ

ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਟੀਕਾਕਾਰ), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਬਦ ਅਰਥ ਸਟੀਕ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ

ਨਿਹੰਗ , ਕੌਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, (ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ), ਪੇਸ਼ਾਵਰ, 1923, (ਦੁਬਾਰਾ ਛਾਪ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1963

ਪਦਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ , ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰ ਕੋਸ਼

ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ , ਭਗਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਭਗਤੀ [illegible]

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ , ਪ੍ਰੇਮ ਦਰਸ਼ਨ

ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1973

ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਕਾਦਮਪੁਰ(ਪੰਜਾਬ), ਸਤਿਗੁਰ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, 1981

ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ (ਜੂਨ, 1969): ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਹਿਤ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1969

ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਟੀਕ

ਬੇਦੀ, ਕਲਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 1969

ਭਗਤ ਕਬੀਰ: ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ, (ਸੰਪਾਦਕ: ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਥ ਸਿੰਘ), ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1970

ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਟੀਕਾ

ਮਹੰਤ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਖੋਜ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਮਨਜੂਰ, ਆਰ. ਡੀ. ਨਰ, ਕ੍ਰਿਤਕਾਰੀ ਸੰਤ: ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਜਲੰਧਰ, ਡੀਮ ਪੰਡੂਰਾ, 1983

ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ: ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ: ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1977

ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ-ਅੰਦੋਲਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਸਵਿਧਰ, 1964 (ਅਣਛਪਿਆ)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਖੋਜ: ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸੇਧ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1979

ਪੱਤਰ / ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ

ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪੰਜਾਬ ਸੌਰਭ (ਹਿੰਦੀ), ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਮਈ- ਜੂਨ, 1977, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ

ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਮਿਡੀਵਿਯਲ/ਰਿਲੀਜੀਅਸ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚੇਅਰ, ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਪਰਖ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਜਾਗ੍ਰਤੀ (ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਆਲੋਚਨਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ

हिन्दी --

१. आजाद, पृथ्वी सिंह, रविदास [illegible], श्री गुरु रविदास संस्थान, १९७३

२. आजाद पृथ्वीसिंह (सम्पादक) सन्त गुरु रविदास, वाङ्मय, दीपक पब्लिकेशन्स, १९७४।

३. अम्बेडकर भीम राव, शूद्रों की खोज, बहुजन प्रकाशन ।

४. आनन्द दास, रैदास की बानी, [illegible] ।

५. उप्पल, मनमोहन, गुरु ग्रंथ का सांस्कृतिक अध्ययन, पटियाला, भाषा विभाग, पंजाब, १९७१ ।

६. [illegible], [illegible], गीत से ऊपर गीत [illegible], नई दिल्ली, एस० चन्द एण्ड कम्पनी लि० ।

७. सत्येन्द्र, मध्ययुगीन हिन्दी साहित्य का लोकतात्त्विक अध्ययन, आगरा विनोद पुस्तक मन्दिर ।

८. सांकृत्यायन राहुल, दक्खिनी-हिन्दी, इलाहाबाद, किताब महल, तृतीय संस्करण ।

९. [illegible], कबीर-रैदास सम्वाद (लिखित प्रति डा० रामकुमार वर्मा के पास उपलब्ध)

१०. [illegible] सिंह, नाथ [illegible] की [illegible], आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर, १९६६।

११. कल्याण सन्त अंक-गीता रखपुर ।

१२. [illegible] राम वर्मा, [illegible]दास की सन्तकथा ।

१३. गुप्ता, सुरेश चन्द्र, मध्यकाल कवियों के काव्य सिद्धान्त ।

१४. गुप्त मदनगोपाल, मध्यकालीन हिन्दी काव्य में भारतीय संस्कृति, दिल्ली, नेशनल पब्लिशिंग हाउस ।

१५. चतुर्वेदी परशुराम, उत्तरी भारत की सन्त परम्परा, लीडर प्रेस, इलाहाबाद, १९६४ ।

१६. चतुर्वेदी, परशुराम, सन्त काव्य की भूमिका, २० [illegible] ।

१७. चतुर्वेदी, परशुराम, हिन्दी साहित्य का वृहत इतिहास ।

१८. चौरसिया, केशनीप्रसाद, मध्यकालीन हिन्दी सन्त विचार और साधना, इलाहाबाद, हिन्दुस्तानी एकेडेमी, १९६५ ।

१९. [illegible] बहादुर लाल, कबीर-दर्शन, लखनऊ, [illegible] ग्रन्थागार, १९७४ ।

२०. [illegible], चन्द्रिकाप्रसाद, रैदास साहित्य, तृतीय संस्करण, लखनऊ बहुजन-कल्याण-प्रकाशन, [illegible]

२१. जैन विमलकुमार, सूफी मत और साहित्य, १९५५ ।

२२. प्रभात, मीराबाई, बम्बई, हिन्दकिताब, १९६५ ।

२३. मिश्रा भाव, भक्त भाव की …

२४. बड़थ्वाल, पीताम्बर दत्त, गोरखबानी, २००३ ।

२५. पाण्डे, संगम लाल, संत रविदास …, …, १९६८ ।

२६. पदम गुरचरन सिंह, संत रविदास विचारक और कवि, जालन्धर, नव-निर्माण प्रकाशन, १९७७ ।

२७. पुष्पपाल सिंह, कबीर ग्रन्थावली, दिल्ली, अशोक प्रकाशन, १९८१ ।

२८. प्रसाद, रामजी …, संत …, पटना, अनुपम प्रकाशन, १९८१ ।

२९. … दास, गुरु रविदास …, … काशी प्रेस, १९७० ।

३०. बड़थ्वाल पीताम्बर दत्त, हिन्दी में निर्गुण सम्प्रदाय, अवध पब्लिशिंग हाउस,

३१. ब्रह्मचारी …, भक्त धारा, … ।

३२. मामचन्द्र …: … शोध पत्र, … लाइब्रेरी, १९५४ ।

३३. भाटी, देशराजसिंह, मीराबाई उनकी पदावली, दिल्ली, अशोक प्रकाशन, १९७० ।

३४. भविष्य पुराण-गीता प्रेस ।

३५. मसीहिया, कुलदीप सिंह, … ।

३६. मैनी, …, रैदास, …, साहित्य अकादेमी, १९८३ ।

३७. मैनी धर्मपाल, सन्तों के …, …, …, १९६६ ।
  २. मैनी धर्मपाल, … चेतना, इलाहाबाद, लोक भारती प्रकाशन, १९७२ ।

३८. मोहन सिंह, निर्गुण …, वाराणसी, सं. २०१९ ।

३९. … सिंह और …, भारतीय धर्मों का परिचय, पटियाला, पंजाबी विश्वविद्यालय, १९७३

४०. हिन्दी साहित्य का इतिहास, भाग IV, नागरी प्रचारिणी सभा, काशी, विक्रम २०२५ ।

४१. हिन्दी विश्व कोश, वाल्यूम X नागरी प्रचारिणी सभा, वाराणसी ।

४२. द्विवेदी, गणेशप्रसाद, हिन्दी सन्तकाव्य-संग्रह, प्रयाग, १९५२ ।

४३. द्विवेदी मनोरंजन प्रसाद, हिन्दी के कवि और काव्य - भाग २ ।

४४. द्विवेदी, हजारीप्रसाद, हिन्दी साहित्य: उसका उद्भव और विकास, दिल्ली, अतर चन्द कपूर एण्ड सन्स, १९५२ ।

४५. द्विवेदी, हजारीप्रसाद, हिन्दी साहित्य का आदि काल ।

४६. द्विवेदी रामचन्द्र, अलंकार मीमांसा, दिल्ली, मोती लाल बनारसी दास, १९६५ ।

४७. दीक्षित, त्रिलोकी नारायण, हिन्दी संत साहित्य ।

४८. दीनदयालु गुप्त, अष्टछाप और वल्लभ सम्प्रदाय, प्रयाग सं० २००४ ।

४९. नाहर, रतिभानु सिंह, भक्ति-आन्दोलन का अध्ययन, इलाहाबाद, किताब महल प्राइवेट लिमिटेड ।

५०. नारायणदास, (टीकाकार), भक्तमाल: स्वामी नाभादास जी कृत सब टीका सहित, जयपुर, श्री माधवदास महाराज, वि० सं० २०२५ ।

५१. योगेन्द्र सिंह, सन्त रैदास: कृतित्व, जीवन और विचार, दिल्ली, अजय प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड, १९७२ ।

५२. रैदास जी की बानी: जीवन-चरित्र सहित, इलाहाबाद, बेलवेडियर प्रिंटिंग वर्क्स १९०८ ।

५३. रविदास पुराण-हस्तलिखित प्रति (अगरचन्द नाहटा संग्रहालय, बीकानेर) ।

५४. रत्नचन्द्र, सन्त रविदास, होशियारपुर, सिरी गु० रवि० संस्थान, १९६८ ।

५५. राम लाल, भारत के संत महात्मा, बम्बई, बोरा एण्ड कम्पनी, १९७० ।

५६. राव, चन्द्रदेव, कबीर और रैदास: एक तुलनात्मक अध्ययन, मुनिपुरा, माधवगढ़ (बायगाह), सौहार्द प्रकाशन, १९७८ ।

५७. वर्मा, रामकुमार, हिन्दी साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास, चौथा भाग ।

५८. वर्मा राम कुमार, हिन्दी साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास, इलाहाबाद, बेनी माधव, १९७१ ।

५९. वर्मा रामकुमार, कबीर का रहस्यवाद, इलाहाबाद, साहित्य भवन, नवम संस्करण ।

६०. सिद्धू, सुरिन्दर सिंह, आदि ग्रन्थ के पारंपरिक तत्वों का अध्ययन, पटियाला, भाषा विभाग पंजाब, १९७८ ।

६१. त्रिपाठी [illegible], सूर सुधासार, सस्ता साहित्य मण्डल, [illegible]।

६२. शर्मा, ब्रजमोहन, श्री रविदास रामायण, चतुर्थ संस्करण, मथुरा, श्री गोपाल पुस्तकालय, १९८२।

६३. शर्मा, बी०पी०, संत रविदास की भक्ति भावना, अलीगढ़, विश्व भारती प्रकाशन संवत्, २०३७।

६४. शर्मा, रामानन्द, भारतीय काव्यशास्त्र, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर, १९७३।

६५. शर्मा, बी०पी०, संक्षिप्त रविदास-वाणी, दिल्ली, सूर्य-प्रकाशन, संवत्, २०३५।

६६. शर्मा, बी०पी०, संत गुरु रविदास, दिल्ली, सूर्य-प्रकाशन, १९७२।

६७. शर्मा, बी०पी०, संत रत्नावली, अलीगढ़, विश्व भारती प्रकाशन, संवत् २०३६।

६८. शुक्ला, आशा, संत [illegible], [illegible] प्रकाशन मन्दिर, १९७४।

६९. शुक्ल चन्द्रिकाप्रसाद (सं०), ब्रह्मसूत्र (शंकर भाष्य), काशी, अच्युत ग्रन्थमाला, १९४३।

७०. शास्त्री [illegible] रामप्रसाद, भगवान रविदास का [illegible], [illegible] प्रेस, लखनऊ।

७१. शास्त्री रामचन्द्र और विनोद पाण्डेय, संत रविदास और उन का काव्य, लखनऊ, [illegible] प्रेस, १९५६।

७२. श्री [illegible] तथा [illegible], मध्यकालीन भारत।

७३. श्रीवास्तव, बद्रीनारायण, रामानन्द सम्प्रदाय तथा हिन्दी साहित्य पर उस का प्रभाव, प्रयाग हिन्दी परिषद, १९५७।

७४. त्रिगुणायत गोविन्द, कबीर की विचारधारा, कानपुर, साहित्य निकेतन, दूसरा संस्करण।

७५. त्रिगुणायत गोविन्द, हिन्दी की निर्गुण काव्य धारा और उस की दार्शनिक पृष्ठभूमि, कानपुर, साहित्य निकेतन, १९६१।

BIBLIOGRAPHY

Ashraff, K.M., Life and the conditions of the people of the India.

Bahadur, R.B., Castes, tribes & culture of India.

Barthwal, P.O., Traditions of Indian mysticism based upon Nirguna school of hindi poetry, 19

Behari, Bankey, Bhakta Mira, Bombay, Bhartiya Vidya Bhavan, 1971.

Behari, Bankey, Sufis, Mystics and Yogis in India, Bombay, Bhartiya Vidya Bhavan, 1971.

Bhandarkar, R.G., Vaishnavism, Saivism and minor religions systems, 1965.

Bhattacharya, Hari Dass, The Cultural heritage of India : the religions (vol. IV), 1956.

Bhave, Vinoba, The oasis of ...

Brandon, S.G.F., ed., A dictionary of comparative religion, London, Weeden-field and Nicolson, 1970.

Briggs, G.W., The chamars, Oxford University Press, 1920.

Brooks, Tribes and castes of North-West provinces.

Carpenter, Esthein, Theism in Medieval India, 1977.

Chahal, Darshan Singh, Study of Bhakta Ravidass.

Chopra, P.N., Studies in the cultural history of India.

Darshan Singh, Sant Ravidas & his times, Delhi, Kalyani publishers, 1977.

Darshan Singh, A study of Bhagat Ravidass, Patiala, Punjabi University, 1981.

Darshan Singh, Indian Bhakti tradition and Sikh Gurus, Chandigarh, Punjab publishers, 1968.

Dunkun, Harinless, The Gospel of Islam.

Durant, Will, Story of philosophy.

Encyclopaedia of Religion and ethics, Vol. XI, N.Y., T.&T. Clark, 1954.

Farquhar, J.N., Modern Religious Movements in India, London, 1929.

Gambhir, Ram Lok, Sri Guru Ravi Dass Ji : (biography on his life and teachings etc.), 19

Ghurye, G.S., Caste and class in India, Bombay, 1957.

Ghurye, G.S., and L.N. Chapar, Indian Sadhus, 1964.

Goetz, Hermann, Mirabai-her life and time.

Goswami, B.K., The Bhakti cult in Ancient India.

Grewal, J.S., Guru Nanak in history, Chandigarh, publication bureau, Panjab University, 1969.

Gupta, S.N. Dass., Hindu mysticism, 1959.

Gupta, Shashi Bhushan Dass, Obscure religious cults, 1962.

Harbans Singh & N.G. Joshi, An introduction to Indian religion.

Harnam Singh, A religion : Karma and transmigration.

Hastings, James Ed., Encyclopaedia of religion and ethics, Edinburgh T Clark, 1964.

Hopkins, Thoma., The hindu religions tradition, 1971.

Ishwari Prashd Medieval India.

Kohli, S.S., Philosophy of Guru N anak.

Kohli, S.S., Outlines of Sikh thought, New Delhi, Panjabi prakashan 1965.

Macauliffe, M., The Sikh religion (Vol. VI), Oxford press.

Macnicol, Nic, Indian Theism.

Mahadevan, T.P., Ten saints of India, 1969.

Masih, Y., Introduction to religious philosophy, Varanasi, Motilal Banarsi das, 1971.

Max Muller, Edrick, The Vedas.

McLeod, W.H."Guru Nanak and Kabir", Proceedings Punjab History Conference, Patiala, 1966-p 87-92.

McLeod, W.H."The Janam Sikhs as sources of Panjab History" paper read at the Panjab History Conference, Patiala, 1969.

Mittal, S.C. Freedom movement in India.

Mohan Singh History of Punjabi literature.

Mohan Singh Kabir and Bhakti movement, 1934.

Mukerjee, Radha Kamal, The theory and art of mysticism, 1960.

Oman, J.C. The mystics, ascetics and saints of India, London, T.Fisher Union, 19.

Pandey, S.L. Existence, devotion and freedom : the philosophy of Ravidas, Allahabad, Darshan peth, 1965.

Pritam Singh, Saints and sages of India, 1948.

Radha Krishnan, S. and Charles A Moore, A source book in Indian philosophy.

Ram Partap Singh, The Vedanta of Sankra, Jaipur, Bharat publishing house, 1949.

Ranade, Mysticism in Maharashtra.

Rose, H.A., A Glossary of the tribes and castes of the Punjab and N orth-western provinces (Vol. I & II)

Sen, K.M. Medieval mysticism of India, 1935.

Sharma, D.S., Hinduism through the ages, Bombay, Bhartiya Vidya Bhavan, 1963.

Sharma, D.S., The upnishdas : an anthology.

Smith, V.A., Oxford History of India.

Suda, J.P., Religion in India.

Tara Chand, Influence of Islam on Indian Culture, Allahabad, Indian press, 1946.

Taran Singh, Guru Nanak and Indian religious thought, 1977.

Tilak, Raghukul, History and principles of literary criticism, 2nd ed., New Delhi, Rama brothers, 1976.

Trump, Ernest, Introduction to the Adi Granth, London, 1877.

Upadhya, K.N., Guru Ravidas : life and teachings, Radha Soami Satsang Beas (Punjab), 1982.

Walker, Benjamin, Hindu world (2 vols) London, George Allen and Unwin, 1968.

Westcott Kabir and Kabir Panth, 1953.

Wilson, H. Religious sects of the Hindus, 1958.